Н. М. МАЛЛАЕВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

Н. М. МАЛЛАЕВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

БИРИНЧИ КИТОБ

(XVII АСРГАЧА)

УНИВЕРСИТЕТЛАРНИНГ ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ ВА ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ТАРИХ-ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ УЧУН ДАРСЛИК

ЎзССР Олий ва махсус ўрта таълим министрлиги тасдиқлаган

ЎзССР „ЎРТА ВА ОЛИЙ МАКТАБ“ ДАВЛАТ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1963

Масъул муҳаррир
ЎзССР Фанлар академиясининг
корреспондент аъзоси,
профессор В. А. АБДУЛЛАЕВ

КИРИШ

Адабиёт тарихи фани бадиий адабиётнинг тарихий тараққиёт процессини ўрганади ва ўргатади.

Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, маданияти, санъати ва адабиёти бор. Шунга кўра, адабиёт тарихи маълум бир халқнинг — шу адабиётни яратган халқнинг номи билан аталади.

Ҳар бир халқ, унинг катта-кичиклигидан қатъи назар, жаҳон маданияти хазинасига ўз ҳиссасини қўшади. Шунга кўра, алоҳида халқларнинг номи билан аталган адабиётлар тарихи айни чоғда умумжаҳон адабиёти тарихининг ажралмас бир қисмидир.

Ўзбек халқи қадимий ва бой маданиятга эга бўлган халқлардан биридир. У жаҳон илм-фани, санъати ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди, буюк олимларни, санъаткорларни ва ёзувчиларни етиштирди, бошқа халқлар билан яқиндан маданий алоқада бўлди.

Ўзбек халқи маънавий маданиятининг катта ва ажралмас бир қисми ўзбек адабиётидир.

Ўзбек адабиёти тарихи предмети.

Ўзбек адабиёти тарихи ўзбек халқининг қадим замонлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар яратган бадиий адабиётини ўз ичига олади. Бу адабиёт бир-биридан тубдан фарқ қилувчи икки даврга: Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган даврга ва Октябрь революциясидан кейинги даврга бўлинади.

Октябрь революциясигача бўлган ўзбек адабиёти антагонистик синфий жамиятда вужудга келган, антагонистик синфий жамиятнинг зиддиятлари билан бирга яшаган адабиётдир. Бу адабиёт бир-бирига қарама-қарши бўлган оқимлардан,

реакцион ва прогрессив оқимлардан — эксплуататорлар манфаатига ёки халқ оммаси манфаатларига хизмат қилган оқимлардан иборатдир. Ўзбек адабиёти тарихи бир-бирига қарама-қарши бўлган адабий оқимларнинг кураши тарихидир. Бу курашда прогрессив адабиёт ўсди, чиниқди ва тобора кенг халқ оммаси билан боғланиб, унинг эътибори ва муҳаббатига сазовор бўлди.

Ўзбек адабиёти хилма-хил тур ва жанрдаги бадиий асарларни ўз ичига олади. Лирика ва эпос ўтмиш ўзбек адабиётининг асосий турларидир. Ғазал, мухаммас, мусаддас, нома, рубоий, достон, масал, ҳикоя ва бошқалар кенг тарқалган адабий жанрлардир. Ўзбек адабиёти тарихи хилма-хил адабий тур ва жанрларнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи ҳамдир.

Ўтмиш ўзбек адабиёти бир қатор мемуар ва тарихий асарларни ҳам ўз ичига олади. «Бобирнома»(Бобир), «Шажараи турк», «Шажараи тарокима» (Абулғозий), «Фирдавс-ул-иқбол» (Мунис ва Огаҳий) ва бошқалар шулар жумласидандир, чунки уларда тарихий воқеалар кўпинча бадиий тил воситасида ифодаланади, бадиий лавҳалар ва шеърлар уларга янада кўпроқ бадиий тус беради.

Ўзбек адабиёти тарихи «Тоҳир ва Зуҳра», «Бўз ўғлон» ва «Юсуф Аҳмад» каби халқ китобларини ҳам ўз ичига олади. Бу асарлар бевосита халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган ва халққа манзур бўлган халқ китобларидир. Шунга кўра, халқ китоблари фольклористиканинг ҳам, адабиёт тарихининг ҳам предметидир.

Таржима адабиёт ҳам ўзбек адабиёти тарихининг муҳим бир қисмини ташкил этади. Ўзбек халқи асрлар давомида бир қанча халқлар билан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Қавказ ва Россия, Греция ва Эрон, Ҳиндистон ва Арабистон ҳамда бошқа ўлкаларнинг халқлари билан яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлди. Натижада ана шу алоқаларнинг бир меваси сифатида таржима адабиёт вужудга келди. Ўзбек тилига тожик, озарбайжон, эрон, ҳинд, араб, рус ва бошқа халқларнинг кўп бадиий асарлари ва тарих китоблари таржима қилинди. «Хисрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» (Низомий), «Гулистон», «Бўстон» (Саъдий), «Баҳористон», «Юсуф ва Зулайхо», «Саломон ва Абсол» (Жомий), «Шоҳ ва гадо» (Ҳилолий), «Калила ва Димна» (аслида ҳинд эпоси), «Минг бир кеча» (араб эртаклари), «Равзат-ус-сафо» (Мирхонд), «Бадойи-ул-вақое» (Восифий) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Таржима адабиёт халқлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилади, ўзбек халқини бошқа халқларнинг бадиий ижоди билан таништиради. Шу билан бирга, таржима асарларининг кўпи конкрет тарихий шароитнинг эҳтиё-

жи, талаби ҳамда ўзбек ёзма адабиёти ва халқ оғзаки ижоди тажрибалари асосида бирмунча ўзгартирилган ва янгиликлар киритилган, ижодий қайта ишланган асарлардир. Қутб (XIV аср) таржима қилган «Хисрав ва Ширин» (Низомий), Ҳайдар Хоразмий (XV аср) таржима қилган «Махзан-ул-асрор» (Низомий) боблари, Хиромий (XIX аср) таржима қилган «Чор дарвеш», «Тўтинома» ва бошқалар шу хилдаги эркин таржима асарларидир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган ўзбек адабиёти тарихи курси ўзбек халқининг кўп асрли адабиёти билан, бу адабиётнинг тараққиёт йўли билан, адабий йўналишлар ўртасидаги кураш тарихи билан таништириши лозим. Бу курс ўзбек адабиёти намояндалари ижодини, уларнинг асарларини таҳлил қилиб ва ғоявий-бадиий қимматига баҳо бериб, бадиий адабиёт билан мафкуранинг бошқа шакллари ўртасидаги алоқаларни, ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди ўртасидаги адабий ҳамкорликни ёритиши, ўргатиши керак. Шунингдек, бу курс ўтмиш адабиёти илғор традицияларининг давом эттирилишига ва ривожлантирилишига ёрдам бериши лозим.

Ўзбек адабиётининг тараққиёт босқичлари.

Адабиёт тарихи халқ тарихининг ажралмас бир қисмидир. Бадиий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан узвий боғлиқдир.

«Кишилар ўз ҳаётларини ижтимоий ишлаб чиқаришда муайян, зарур, ўзларининг иродаларига боғлиқ бўлмаган муносабатларда — ишлаб чиқариш муносабатларида бўладилар, бу муносабатлар уларнинг моддий ишлаб чиқарувчи кучлари тараққиётининг муайян босқичига мувофиқ келади.

Бу ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳаммаси жамиятнинг иқтисодий структурасини, реал базисни ташкил этади, ҳуқуқий ва сиёсий устқурма шу реал базис устига қурилади ва ижтимоий онгнинг муайян шакллари бу базисга мувофиқ келади... Кишиларнинг онги уларнинг борлигини белгиламайди, балки, аксинча, уларнинг ижтимоий борлиги уларнинг онгини белгилайди»[1]. Шу билан бирга, устқурма ва ижтимоий онгнинг турли шакллари ўзаро муносабатда бўлади, бир-бирларига ва жамиятнинг базисига актив таъсир қилади.

Бироқ айрим вақтларда санъат ва адабиёт жамиятнинг умумий тараққиётидан илгари кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин. Бу ҳақда К. Маркс бундай деган эди: «Санъат соҳасида шу нарса маълумки, санъатнинг гуллаб-яшнашида

[1] К. Маркс. «Сиёсий иқтисод танқидига доир» га сўз боши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар, 1 том, Ўздавнашр, 1959, 362-бет.

муайян даврлар жамиятнинг умумий тараққиёти билан, демак, жамият тузилишининг худди скелетидек бир нарса бўлган моддий негиз тараққиёти билан асло мувофиқ келмайди. Масалан, ҳозирги халқларни қадимги греклар билан ёки Шекспир билан ҳам таққослаб кўрайлик»[1].

Демак, марксизм-ленинизм таълимотига кўра, адабиёт тарихи халқ тарихининг узвий бир қисми бўлиб, уни даврлаштиришда, бир томондан, жамиятнинг умумий тараққиёт қонунларига, иккинчи томондан, адабиёт тараққиётининг ўзига хос хусусиятларига асосланиш лозим.

Ўзбек адабиёти тарихини илмий асосда ўрганиш ва ёритиш асосан Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин бошланди. Совет фани ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш соҳасида мислсиз катта муваффақиятларга эришди ва эришиб бормоқда. Марксча-ленинча фан методологиясига асосланган совет адабиётшунослиги ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш соҳасида йўл қўйилган хатоларга, жумладан адабиёт тарихи тараққиётини сулолалар ёки подшоларнинг, хонларнинг келиб-кетишлари тарихига қараб даврлаштириш майлларига узил-кесил барҳам берди. Бироқ ҳали ўрганилмаган ёки ҳозирча кам ўрганилган ёдгорликлар ва масалалар ҳам оз эмас. Араб ва мўғул босқинчилари истилоси ҳамда даҳшатли ўзаро феодал урушлар жуда кўп маданият ёдгорликларини, шу жумладан, адабиёт асарларини ҳам емириб ташлади, йўқотиб юборди. Бу ҳолат айрим тарихий этаплар (масалан, VIII—IX асрлар ва XIII аср) адабиётининг тўла манзарасини ёритиш, уларни кенг тасаввур қилиш имконини бермайди. Буларнинг барчаси, шубҳасиз, ўзбек адабиёти тарихини даврлаштириш масаласини ниҳоятда қийинлаштиради. Лекин, бунга қарамай, Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган ўзбек адабиёти тарихини, бир томондан, жамиятнинг умумий тараққиёт қонунларини, ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги тараққиёт этапларини; иккинчи томондан, адабиёт тарихи тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини: бадиий адабиётнинг ижтимоий-эстетик моҳияти ва функциясининг тараққий топиб бориши, адабий оқимларнинг шаклланиши ва тараққий этиши, адабий оқимлар ўртасидаги кураш, адабий услуб, адабий тур ва жанрларнинг ўсиши ҳамда бадиий сўз санъатининг бошқа жиҳатлари такомилига хос хусусиятларни кўзда тутиб, қуйидаги асосий тараққиёт босқичларига бўлиш мумкин:

1. Энг қадимги адабий ёдгорликлар.
2. X—XII асрлар адабиёти.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, том I, М., 1957, 134-бет.

3. XIII асрдаги ва XIV аср бошларидаги адабиёт.
4. XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган адабиёт.
5. XVII асрдан XIX асрнинг ўрталаригача бўлган адабиёт.
6. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабиёт.

Энг қадимги адабий ёдгорликлар Ўрта Осиё территориясида қадим замонларда яшаган ҳамда ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг асосий этник қатламн бўлган элат ва қабилаларнинг адабий ёдгорликларидир. Бу ёдгорликлар ҳозир Ўрта Осиё территориясида яшаётган барча халқларнинг муштарак маданий ёдгорлигидир.

Кейинги тараққиёт босқичларидаги адабиёт эса қардош халқлар билан адабий муносабатлар бўлганлигидан қатъи назар, бевосита ўзбек халқи томонидан яратилган адабиётдир. Ўзбек адабиётининг тараққиёт босқичлари эксплуататор синфларнинг манфаатига хизмат қилган, ислом идеологиясини тарғиб этган реакцион адабиётга қарши курашда прогрессив адабиётнинг ўсиб ривожланганини, ўз даврининг илғор қарашларини ифодалаб, халқ ва мамлакат манфаатларига хизмат қилганини, илғор ижтимоий-фалсафий қарашлар тараққиётига ва адабий тилнинг ўсишига катта ҳисса қўшганини кўрсатади.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек адабиёти тарихининг ўрганилиши.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек адабиёти тарихи изчил ва илмий асосда ўрганилган ва ёритилган эмас. Феодал-клерикал жамият тузуми ва ислом дини реакцияси бунга имкон бермас эди. Реакцион феодал-клерикал доира илғор илм-фаннинг, санъат ва адабиётнинг ашаддий душмани эди. У маданият ривожига қарши тиш-тирноғи билан курашар, халққа, кишилик тараққиётига хизмат қилган маданият бойликларини емириб ташлашга интилар, олимларни, санъаткорларни, ёзувчиларни таъқиб этар ва жазолар, зўр бериб дин ва шариат догмаларини тарғиб қилар эди. Мактаб ва мадрасалар ҳам дин ва шариат қонун-қоидаларига мувофиқлаштирилган эди. Бу ҳолат илм-фаннинг, жумладан адабиётшуносликнинг ҳам тараққий этишига имкон бермас эди.

Лекин феодал ўрта асрининг даҳшатларига қарамай, илм-фаннинг турли соҳаларида ўлмас асарлар, буюк кашфиётлар яратиб, жаҳон илм-фани тараққиётига катта ҳисса қўшган ўзбек халқи адабиётшунослик соҳасида ҳам маълум ютуқларни қўлга киритди, тажриба тўплади. Адабиёт назарияси ва адабиёт тарихига, хусусан поэтикага доир бирмунча ишлар қилинди. Бадиий асарлар тексти асосида луғат китоблари тузилди, баъзи бир асарларнинг чоғиштирма тексти тузил-

ди, вазн, қофия ва бошқа масалалар бўйича адабиёт назариясига доир асарлар яратилди, тазкира — антология, мажмуа ва баёзлар ишланди ва ҳоказо. Навоийнинг «Мезон-ул-авзон», «Мажолис-ун-нафоис», «Рисолаи муаммо» асарлари, Бобирнинг «Муфассал» асари, Фазлийнинг «Мажмуаи шоирон» ва Табибийнинг «Мажмуат-уш-шуаро» китоблари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай асарлар жуда оз бўлиши ва уларнинг турли хил камчилик ва хатолари (субъективизм, биографизм, эстетик догматизм ва бошқалар) бўлишига қарамай, ўз даврининг адабиётшунослиги, эстетик тафаккури тараққиётига маълум ҳисса бўлиб қўшилди. Шу билан бирга, турли хил тарих китобларида, мемуарларда ва хусусан бадиий асарларда, қисман бўлсада, адабиёт назарияси ва адабиёт тарихига доир фикр-мулоҳазалар, маълумот ва фактлар берилган. Буларнинг барчасидан танқидий фойдаланиш ўзбек классик адабиётини ўрганиш ва ёритишга хизмат қилади. Форс, тожик ва араб тилларида ёзилган адабиётшунослик асарлари эса ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги алоқаларни, муштарак масалаларни ўрганиш ва ёритишга маълум даражада ёрдам беради.

Буржуа шарқшунослиги ҳам ўзбек классик адабиёти масалалари билан шуғулланди. Рус ва ғарб шарқшунослари фактик материал тўплаш, библиография тузиш, текстология ишлари олиб бориш, турли асарларни нашр этиш ва бошқа масалалар юзасидан маълум муваффақиятларга эришдилар. Бунга рус олими М. Никитскийнинг Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган илмий асарини, француз олими Катрмернинг «Муҳокамат-ул-луғатайн»ни нашр этиши ва бошқаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Лекин буржуа шарқшунослиги, хусусан империализм ва мустамлакачилик манфаатларига хизмат қилган шарқшунослар ўзбек халқининг тарихини, унинг маданиятини, шу жумладан ўзбек бадиий адабиётини бузиб, сохталаштириб тасвирладилар. Реакцион буржуа шарқшунослиги идеалистик фалсафага ва ирқий назарияга асосланиб, Шарқ халқларини камситади, уларни илмий фикрлашга, маданий жамият яратишга қодир бўлмаган халқлар деб тўҳмат қилади ва бу билан Шарқ халқларини умрбод мустамлакачилик кишанларига гирифтор қилмоқчи бўлади. Реакцион буржуа шарқшунослиги Шарқ халқларининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган буюк ҳиссасини инкор қилади ёки уни сохталаштиради. Реакцион буржуа шарқшунослиги космополитизм қарашларини, унинг панисламизм, панираниизм ва пантуркизм каби кўринишларини зўр бериб тарғиб қилади, бу билан у Шарқ халқларини империалистик монополияларга қарам қилмоқчи бўлади.

Буржуа шарқшунослигининг реакцион моҳияти, унинг идеализмга, ирқий назарияга, космополитизм қарашларига асосланган Белен, Браун, Гибб, Исмоил Ҳикмат ва бошқаларнинг кўпгина асарларида равшан кўринади. Масалан, Гибб «Турк поэзияси тарихи» асарида XV асрдаги Ўрта Осиё халқлари адабиёти ҳақида сўзлар экан, бу адабиётнинг бутун руҳини тасаввуф мистицизми ташкил этади, дейди. Реакцион буржуа шарқшунослиги ўзбек халқи маданияти тарихининг мустақил тараққиёт йўли ва ўзига хос хусусиятларини инкор қилади. Масалан, М. Белен, Э. Браун, Э. Гибб ва бошқалар ўзбек адабиётини «эрон адабиётининг меваси» деб қарайдилар; «эрон адабиёти» га эса эрон халқи адабиётидан ташқари, турли халқлар томонидан форс-тожик тилида яратилган барча адабиётларни киритиб юборадилар. Уларнинг даъво қилишича, Яқин ва Ўрта Шарқ адабиёти тараққиётида муҳим роль ўйнаган улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Навоий «эрон адабиётининг таржимони» эмиш. Ўтмиш айрим рус шарқшунослари ҳам шундай хатоларга йўл қўйган эдилар.

Ўзбек халқининг революцион тараққиёт йўлига, унинг рус ва бошқа қардош халқлар билан интернационалистик биродарлигига ашаддий душман бўлган буржуа миллатчилари ҳам ўзбек адабиёти тарихини сохталаштиришга интилдилар. Улар Навоий, Муқимий ва Фурқат каби сўз санъаткорларини камситиб, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний каби мистик ёзувчиларни кўкларга кўтардилар.

Империализмнинг малайлари бўлган ҳозирги реакцион буржуа шарқшунослари зўр бериб шовинизм ва ирқчилик назариясини давом эттирмоқдалар, озод Совет Шарқи халқларига, уларнинг тарихи ва маданиятига туҳмат қилмоқдалар, мустамлакачилик кишанларини парчалаб ташлаб миллий озодликка эришаётган Осиё ва Африка халқларини камситиш сиёсатини давом эттирмоқдалар.

Шундай қилиб, Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек классик адабиётини текшириш ва ўрганиш соҳасида ниҳоятда оз иш қилинган эди. Шовинизм, ирқчилик ва космополитизм қарашларини илгари сурган реакцион буржуа шарқшунослиги эса бу адабиётни сохталаштиришга, унинг мустақил тараққиёт йўли ва прогрессив моҳиятини инкор этишга қаратилган эди.

Совет ҳокимияти даврида ўзбек адабиёти тарихининг ўрганилиши.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўзбек халқини ижтимоий ва миллий зулм кишанларидан озод қилди. Коммунистик партия раҳбарлиги, рус ва бошқа қардош халқларнинг самимий ёрдами туфайли Ўзбекистон илғор социалистик республикага айланди. У коллектив-

лашган қишлоқ хўжалиги, юксак тараққий этган саноат ва гуллаб-яшнаган социалистик маданият ўлкасига, коммунизмнинг Шарқдаги машъалига айланди.

Совет тузумигина ўзбек халқига унинг асрлар давомида, феодал-клерикал зулми остида яратган маданият бойликларини эгаллаш, ундан ижодий фойдаланиш ҳамда илм-фан, санъат ва адабиётнинг энг яхши дурдоналарини социалистик маданият хазинасига қўшиш имкониятини берди. Совет тузумигина ўзбек халқи маънавий маданиятининг катта бойлиги бўлган бадиий адабиётни илмий асосда изчил ва кенг текшириш, ўрганиш ва ёритишга имкон яратди. Бу ўринда улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейи муносабати билан «Правда» газетасида босилган қуйидаги гапларни эслатиб ўтиш муҳимдир:

«... Навоий беш асрдан бери ўзбек халқининг ифтихори бўлиб келди, лекин унинг қимматли гўзал асарларини ўқиш фақат энди, Совет ҳокимияти замонидагина ҳар бир ўзбек ишчиси ва деҳқонига муяссар бўлди. Совет ҳокимияти ўзбек халқини саводли қилиб, маданиятнинг бу улуғ самарасидан уни баҳраманд қилди.

... Навоий сингари маданият қуёшларининг ижодлари кўпчилик меҳнаткаш халқ оммасига муяссар бўлди ва Навоий каби улуғ кишиларнинг номлари халқ учун жуда қимматли бўлиб қолди»[1].

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек халқи деярли ёппасига саводсиз эди. У классик ёзувчиларнинг асарларини ўқиш ва ўрганиш имкониятидан маҳрум эди. Котиблар томонидан кўчирилган ва босмахоналарда нашр этилган (XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб) китоблар китобхонларнинг эҳтиёжини қондирмас эди. Совет ҳокимияти даврида ўзбек халқи умрбод саводсизлик балосидан қутулди, китоб ҳар бир хонадоннинг уйидан кенг ўрин олди. Ўзбек китобхони ота-боболари яратган бадиий адабиёт бойликларини ўқиш ва ўрганиш имкониятига эга бўлди. Революциянинг дастлабки йилларидан бошлабоқ ўзбек адабиёти асарлари кенг миқёсда нашр этила бошланди. Ўтган давр ичида ўзбек классик ёзувчиларининг асарлари қайта-қайта нашр этилди, хрестоматия ва антологиялар тузилди. Ўзбек адабиёти тарихининг нодир асарлари таржима қилиниб, рус ва бошқа қардош халқларнинг китобхонларига манзур бўлмоқда.

Совет тузуми ўзбек адабиёти тарихи асарларини кенг оммалаштиришгагина эмас, балки уни чуқур илмий асосда ўрга-

[1] «Правда», 1948 йил, 15 май.

ниш ва ёритиш учун ҳам барча шарт-шароитларни яратиб берди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси ва ленинча миллий сиёсатнинг бир самараси сифатида ўзбек адабиёти тарихи фани вужудга келди. Бу фан марксизм-ленинизм назарияси асосида вужудга келган ва ўтмишдаги адабиётшуносликнинг энг яхши традицияларини такомиллаштирган совет адабиётшунослигининг узвий бир қисмидир. Ўзбек адабиёти тарихи фани қисқа давр ичида жуда катта муваффақиятларга эришди. У айниқса 30-йиллардан бошлаб, совет адабиётшунослиги антимарксистик оқимларга ва ғояларга қарши шиддатли курашда ўсиб чиниққан даврда тез тараққий эта бошлади. Бу даврда рус ва бошқа қардош халқлар олимларининг раҳбарлигида кўплаб ўзбек адабиётшунослари етиша бошлади. Ўзбек адабиёти тарихи бойликларини илмий текшириш ишлари жуда катта натижалар бера бошлади. Ўзбек адабиёти тарихининг бой хазинасини, унинг ўзига хос тараққиёт йўли ва оламшумул аҳамиятини чуқур илмий асосда ёритган совет адабиётшунослиги ўзбек адабиёти тарихини сохталаштирган, ўзбек халқининг маданият бойликларини камситган реакцион буржуа фанига шиддатли зарба берди.

Эндиликда ўзбек адабиёти тарихи бойликларини илмий текшириш ишлари билан Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти, университетлар ва педагогика институтларининг ўзбек адабиёти кафедралари, юқори малакали олимлар — академиклар, фан докторлари ва кандидатлари, ёш мутахассислар шуғулланмоқда, диссертациялар, қимматли монографик асарлар яратилмоқда. Рус, тожик, озарбайжон ва бошқа қардош халқларнинг олимлари ҳам ўзбек олимлари билан ҳамкорликда ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва ёритиш соҳасида актив иш олиб бормоқдалар.

Ўзбек адабиёти тарихи ўрта ва олий ўқув юртларининг ўқув планидан, СССР халқлари адабиёти курсидан кенг ўрин олди. Ўрта ва олий мактаб ўзбек адабиёти тарихи курсини ўқитиш соҳасида катта тажриба тўплади.

Совет адабиётшунослигининг муваффақиятлари санъат ва адабиётда Навоий, Муқимий ва Фурқат каби классик ёзувчиларнинг бадиий образини яратиш учун катта замин тайёрлади. Навоий достонлари асосида яратилган саҳна асарлари эса совет томошабинларининг севикли асарлари бўлиб қолди.

Шундай қилиб, совет тузуми, марксизм-ленинизм таълимоти ўзбек халқининг адабий меросини мукаммал ўрганиш ва ёритиш ишларини янги изга солди.

МАДАНИЙ ВА АДАБИЙ МЕРОС ҲАҚИДА МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ТАЪЛИМОТИ

Маданий ва адабий мерос ҳақидаги марксча-ленинча таълимот марксизм-ленинизм революцион назариясининг узвий бир қисми бўлиб, у адабиётшуносликнинг, жумладан, адабиёт тарихининг методологик асосларини белгилайди ва ёритади. Бу таълимот бадиий адабиётнинг синфий моҳияти, антагонистик жамиятда икки миллий маданият бўлиши, маданий ва адабий мероснинг аҳамияти, социализм ва маданий-адабий мерос каби масалаларни қамраб олади. Шу билан бирга, марксизм-ленинизм классикларининг конкрет адабий ҳодисалар ва айрим ёзувчиларнинг ижоди ҳақидаги фикр-мулоҳазалари адабиёт тарихи фактларини ўрганиш ва ёритишда ажойиб бир намунадир.

* * *

Маълумки, бир-бирига қарама-қарши синфлардан — эксплуатация қилувчи ва эксплуатация қилинувчи синфлардан ташкил топган жамият антагонистик синфий жамият деб айтилади. Бинобарин «...бутун тарих (ибтидоий жамоа ер эгалиги бузилган вақтдан бошлаб) ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларидаги синфий кураш тарихи, эксплуатация қилинувчи синфлар билан эксплуатация қилувчи синфлар, тобе синфлар билан ҳукмрон синфлар ўртасидаги кураш тарихи бўлиб келган»[1].

Ижтимоий турмушдаги қарама-қаршилик синфларнинг фикр ва қарашларида, орзу ва интилишларида ҳам акс этади. Ҳар бир синф ўз синфий манфаатларини ҳимоя қилиш учун ижтимоий онгнинг турли шаклларидан фойдаланади, ўз мафкурасини яратади. Бу мафкура маданият, санъат ва адабиётнинг моҳияти ва характерини белгилайди. Ҳар бир синф ўз маданиятини, ўз санъати ва адабиётини вужудга келтиради. Бинобарин, антагонистик синфий жамиятда жамиятнинг барча аъзолари учун, жамиятнинг барча синф ва ижтимоий табақалари учун хизмат қилувчи ягона ва умумий маданият бўлмайди. Синфий жамиятда икки хил маданият, эксплуататорлар учун хизмат қилувчи ва эксплуатация қилинувчилар учун хизмат қилувчи маданият, реакцион ва прогрессив маданият бўлади.

---

[1] Ф. Энгельснинг «Коммунистик партия манифести»нинг немисча нашрига ёзган сўз бошисидан. К. Маркс ва Ф. Энгельс, «Коммунистик партия манифести». Ўздавнашр, 1954. 13-бет.

«Биз,— деган эди В. И. Ленин 1913 йилда ёзган «Миллий масалага доир танқидий мулоҳазалар» мақоласида,— ҳамма национал-социалларга айтамизки,— ҳозирги замондаги ҳар бир миллатда икки миллат бор. Ҳар бир миллий маданиятда иккита миллий маданият бор. Пуришкевичлар, Гучковлар ва Струвеларнинг великорус маданияти бор,— лекин Чернишевский ва Плехановнинг номи билан характерланадиган великорус маданияти ҳам бор. Украинларда ҳам, шунингдек Германия, Франция, Англияда, яҳудийларда ва бошқаларда ҳам *худди шундай иккита* маданият бор»[1]. В. И. Ленининг бу кўрсатмаси барча антагонистик жамиятларга, антагонистик жамият шароитида яшаган барча халқлар ва уларнинг маданиятига тааллуқлидир. Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган ўзбек маданиятида ҳам икки маданият (реакцион феодал-клерикал, кейинча буржуа-жадид маданияти, шунингдек, халқ манфаатларига хизмат қилган прогрессив маданият) мавжуд эди.

Антагонистик синфий жамиятда эксплуататорлар жамиятнинг фақат моддий бойликларигагина эмас, балки маънавий бойликларига ҳам эгалик қиладилар. Ҳукмрон синфларнинг мафкураси ва маданияти антагонистик жамиятнинг ҳукмрон мафкураси ва маданиятидир. Бироқ, шу билан бирга, «*Ҳар бир* миллий маданиятда, гарчи ривожланмаган бўлса-да, демократик ва социалистик маданият *элементлари* бор, чунки *ҳар бир* миллатда меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи омма бор, бу омманинг турмуш шароити муқаррар суратда демократик ва социалистик идеологияни туғдиради»[2]. Антагонистик синфий жамият маданиятидаги мана шу демократик ва социалистик маданият элементлари ҳар бир миллатнинг чинакам миллий маданиятидир, меҳнаткаш омманинг манфаати ва истагини акс эттирувчи, уни эксплуататорларга қарши курашга отлантирувчи маданиятдир.

Идеалистлар, жумладан буржуа мафкурачилари синфий жамиятдаги антагонистик қарама-қаршиликларни, синфий кураш ва унинг турли хил шаклларини, шу билан бирга, маданият, санъат ва адабиётнинг синфий моҳиятини инкор этиб, бутун жамият учун, барча синф ва ижтимоий табақалар учун ягона ва умумий маданият, санъат ва адабиёт мавжуд деб ҳисоблайдилар. Бу билан улар синфий курашни хаспўшлашга, меҳнаткашларнинг эксплуататорларга қарши курашини заифлаштириш ва емириб ташлашга интиладилар. Шунга кўра, идеалистик эстетика намояндалари «санъат санъат

---

[1] В. И. Ленин, Асарлар, 20-том, Ўздавнашр, 1952, 18-бет.
[2] Ўша асар, 8—9-бетлар.

учун», «соф санъат» деган ғайри илмий, сохта қарашларни тарғиб этадилар.

Материалистик эстетика «санъат санъат учун» ва «соф санъат» деган қарашларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди ва ҳозир ҳам курашмоқда. «Революцион демократ рус ёзувчиларининг Белинскийдан бошлаб энг яхши вакиллари,— деган эди А. Жданов,—«соф санъат», «санъат санъат учун» деган нарсани ҳеч эътироф қилмадилар ва санъат халқ учун деган нарсани, санъатнинг юксак ғоявийлигини ва ижтимоий аҳамияти борлигини доимо таъкидлаб келдилар»[1]. Улуғ рус революцион демократи Н. Г. Чернишевский «Соф санъат»чиларни фош қилиб, бундай деган эди: «Адабиёт у ёки бу ғоялар оқимига хизмат қилмаслиги мумкин эмас: бу унинг ўз табиатидан келиб чиқадиган вазифасидир,— бу шундай вазифадирки, агар адабиёт бу вазифадан воз кечмоқчи бўлганида ҳам, воз кеча олмайди. Кундалик турмуш ҳодисаларига ёт бўлиши лозим бўлган қандайдир бир нарса деб тақдим қилинаётган соф санъат назарияси тарафдорлари ё алданадилар, ёки муғамбирлик қиладилар, «санъат турмушдан мустақил бўлиши лозим» деган сўзлар ҳамма вақт бу кишиларга ёқмаган адабиёт оқимига қарши, бу адабиётни ана шу кишиларнинг дидига кўпроқ ёқадиган бошқа оқимга хизмат қилдириш мақсадида шу адабиёт оқимига қарши кураш олиб бориш учун фақат ниқоб бўлиб хизмат қилиб келган»[2]. Материалистик эстетиканинг атоқли намояндаси Г. В. Плеханов «санъат санъат учун» назариясини фош этиб, «санъат санъат учун» шиори санъат ақча учун шиорига айланиб кетди, деган эди[3].

Марксизм-ленинизм «ягона оқим» маслакчиларига ҳам, «соф санъат» назариячиларига ҳам қарши муросасиз кураш олиб борди ва олиб бормоқда. В. И. Ленин 1905 йилда ёзган «Партия ташкилоти ва партия адабиёти», 1913 йилда ёзган «Миллий масалага доир танқидий мулоҳазалар» мақолаларида, шунингдек, бошқа асарларида марксизм таълимотини ривожлантириб, «ягона оқим» ва «соф санъат» назариясига қарши қақшатқич зарба берди. У буржуа миллатчиларининг пролетар революциясига ва интернационал бирдарликка қарши қаратилган «Миллий маданият» шиорини фош қилиб, бундай деган эди:

---

[1] А. Жданов. «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида. Уздавнашр, Тошкент, 1946, 18-бет.

[2] Н. Г. Чернишевский. Танланган адабий-танқидий мақолалар. Уздавнашр, Тошкент, 1956, 11-бет.

[3] Г. В. Плеханов. Искусство и общественная жизнь. ГИХЛ, Москва, 1953, 222-бет.

«Миллий маданият шиори — буржуача (кўпинча эса, қора гуруҳча-клерикалча) алдовдан иборат. Бизнинг шиоримиз — демократизмнинг ва бутун дунё ишчилар ҳаракатининг интернационал маданият шиоридан иборат.

... Ҳар бир миллатда буржуа маданияти (кўпинча эса, ҳалигача қора гуруҳча ва клерикалча маданият) ҳам бор — бўлганда ҳам «элементлар» шаклидагина эмас, балки *ҳукмрон* маданият шаклидадир. Шу сабабли умуман «миллий маданият» помешчиклар, поплар, буржуазия маданиятидан *иборат*»[1].

Ҳар бир санъаткор маълум бир синфнинг ёки ижтимоий гуруҳнинг вакили сифатида майдонга чиқади, унинг дунёқараши ва манфаатларини ифодалайди. Лекин бу нарса санъаткорнинг қайси синфга мансублиги билан, ижтимоий аҳволи билан эмас, балки унинг ҳаётий фаолияти ва ижодиётининг моҳияти, ғоявий йўналиши ва объектив аҳамияти билан белгиланади. Агар санъаткор ҳаёт воқеликларини ростгўйлик билан тасвир этса, у ўзи мансуб бўлган ҳоким синфнинг дунёқараши ва манфаатлари доирасида ўралишиб қолмайди, балки ҳатто ўзи истамаган тақдирда ҳам, шу синфнинг дунёқараши ва манфаатларига зид чиқади, халқ оммасига яқинлашади, улуғ санъаткор бўлади. «Бизнинг олдимизда турган киши,— деган эди В. И. Ленин Л. Толстой ҳақида.— ҳақиқатан ҳам буюк санъаткор экан, демак, у революциянинг ақалли муҳим томонларидан баъзи бирларини ўз асарларида акс эттириши лозим эди»[2]. Шу жиҳатдан қараганда, Ф. Энгельснинг Бальзак ижодига, В. И. Ленининг Толстой ижодига доир мулоҳаза ва баҳолари ғоятда катта методологик аҳамиятга эгадир.

Ф. Энгельс Маргарита Гаркнессга ёзган бир мактубида бундай деган эди: «Мен реализмнинг буюк ғалабаларидан бири, мўйсафид Бальзакнинг энг қимматли хусусиятларидан бири шунда деб биламанки, Бальзак ўз синфий майлларига ва сиёсий хурофотларига қарши боришга мажбур бўлди, у яхши кўрган аристократларининг таназзули муқаррар эканини билди ва уларни яхши қисматга номуносиб кишилар сифатида тасвирлади, шу билан бирга, у келажакнинг ҳақиқий кишиларини бирдан-бир топиш мумкин бўлган жойдангина қидирди»[3].

В. И. Ленин улуғ санъаткор Л. Н. Толстойнинг дунёқарашидаги, асарларидаги ғоявий қарама-қаршиликларни доҳиё-

[1] В. И. Ленин. Асарлар, 20-том, Ўздавнашр, 1952, 8—9-бетлар.
[2] В. И. Ленин. Асарлар, 15-том, Ўздавнашр, 1952, 208-бет.
[3] К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, том I, М. 1957, 12-бет.

на таҳлил қилиб, унинг юксак томонларини ҳам, заиф томонларини ҳам равшан очиб берди. Бироқ, В. И. Ленин кўрсатганидек, Толстойнинг қарашларидаги зиддиятлар унинг шахсий зиддиятлари бўлмай, балки у яшаган давр, реформадан кейинги давр зиддиятларининг бадиий ифодаси эди. «Россияда буржуа революцияси олдидан миллионларча рус деҳқонларида содир бўлган идеялар ва кайфиятларни ифода қилувчи сифатида Толстой буюк бир шахс»дир[1]. Шунинг учун ҳам «рус ишчилар синфи Лев Толстойнинг бадиий асарларини ўрганар экан, ўз душманларини яхшироқ таниб олади...»[2].

Бальзак ва Толстой ҳақидаги бу мулоҳаза ва баҳолар ўтмиш маданияти, санъат ва адабиётининг кўпгина намояндалари ижодини ўрганиш, ёритиш ва унга баҳо беришда ғоят мухим аҳамиятга эга. «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган хизматлари ҳақида ҳукм чиқарганда,— деган эди В. И. Ленин,— уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай *янгиликлар берганликларига* қараб ҳукм чиқарилади»[3].

Демак, антагонистик синфий жамиятда бутун жамият учун ягона, умумий маданият бўлолмайди, балки икки маданият, эксплуатация қилувчи синфлар маданияти ва эксплуатация қилинувчи синфлар маданияти, реакцион маданият ва прогрессив маданият бўлади. Бу жамиятда эксплуататор синфлар маданияти ҳукмрон маданиятдир, демократик ва социалистик маданият эса ҳали элементлар кўринишида бўлади. Бироқ, бунга қарамай, демократик ва социалистик маданиятнинг жамият ҳаётидаги роли катта, истиқболи буюкдир, чунки у даврининг илғор ғоя ва қарашларини илгари суриб, оммага, кишилик ва унинг истиқболига хизмат қилади.

* * *

Ҳар бир жамият ўз маданияти, санъати ва адабиётига эгадир. Бу маданият, санъат ва адабиёт жамиятнинг иқтисодий тузуми — базисига мувофиқ бўлади ва унга хизмат қилади. Бироқ, шу билан бирга, бир иқтисодий-ижтимоий формация иккинчи бир иқтисодий-ижтимоий формацияга маданият,

[1] В. И. Ленин. Асарлар, 15-том, 1952, 210-бет.
[2] В. И. Ленин. Асарлар, 16-том, 1952, 382-бет.
[3] В. И. Ленин Асарлар, 2-том, Ўздавнашр, 1948, 190-бет.

санъат ва адабиётнинг маълум бойликларини мерос қилиб қолдиради. Бу бойликлар янги тарихий тараққиёт босқичининг моҳияти ва эҳтиёжига қараб умр кўради, баҳоланади ва қайтадан ишланади. Ўтмишдаги маданият, санъат ва адабиётнинг шундай буюк ёдгорликлари борки, улар ўлмас ёдгорликлар бўлиб, бир қанча давр ва авлодларга манзур бўлиб келмоқда. Бу ёдгорликлар умум башарий хислатларни, кишиликнинг энг эзгу орзу-интилишларини ифодалайди. Ана шундай ёдгорликлардан бири бўлган қадимги грек санъати ҳақида К. Маркс тубандагиларни ёзган эди:

«Бошқа томондан қараганда, порох ва қўрғошин даврида Ахиллеснинг бўлиши мумкинми? Ёки умуман босма станок ва типография машинаси билан бир қаторда «Илиада» нинг бўлиши мумкинми? Босма станокнинг пайдо бўлиши билан ривоятлар, қўшиқлар ва адабий ижод ва шу билан бирга, эпик поэзиянинг зарурий негизлари муқаррар суратда йўқолиб кетмайдими, ахир?

Бироқ қийинчилик грек санъати ва эпосининг ижтимоий тараққиётнинг маълум шакллари билан боғлиқ эканини англашда эмас. Қийинчилик уларнинг ҳозир ҳам бизга бадиий завқ бераётганини ва маълум маънода бир норма ҳамда ғоят юксак намуна бўлиб келаётганини англашдадир.

Эркак киши яна гўдак бўла олмайди... Бироқ уни гўдакнинг соддадиллиги қувонтирмайдими ва у улғайганида ўзининг ҳақиқий моҳиятини қайта кўрсатишга интилмаслиги керакми, ахир. Ҳар қайси даврда боланинг табиатида унинг характери асил ҳолида кўринмайдими, ахир? Кишилик жамиятининг ҳаммадан кўра яхши ривожланган болалик даври нима учун бизни ҳеч қачон такрорланмайдиган бир босқич сифатида ўз латофати билан абадий мафтун этмасин?..»[1].

Бироқ ҳар бир жамият, ундаги синф ва ижтимоий табақалар ўтмишнинг меросини қайта ишлаб, ундан ижодий фойдаланади. Мерос бўлиб қолган ёдгорлик ўзи вужудга келган даврда қандай аҳамиятга эга бўлиб, қандай баҳоланган бўлса, кейинги даврда ҳам айнан шундай бўлмайди. Чунки у янги тарихий шароитда, янги синф ва ижтимоий табақалар тушунчасида яшайди. Ундан нимадир эскиради, умрини тугатади, нимадир яшаб қолади ва янги моҳиятга эга бўлади. Шунга кўра ҳам В. Г. Белинский: «Пушкин абадий яшайдиган ва доим ҳаракатда бўладиган, ўлимга қайси нуқтада учраган бўлса, ўша нуқтада қотиб қолмайдиган, балки жамиятнинг онгида ўсиб бораверадиган ҳодисалар жумласидандир. Ҳар бир давр улар ҳақида ўз ҳукмини чиқаради ва бу давр ўша

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, том 1, 135—136-бетлар.

ҳодисаларни қанчалик тўғри англамасин, ҳамма вақт ўзидан кейинги давр учун улар ҳақида қандайдир янгироқ ва анча тўғрироқ фикр баён қилишга ўрин қолдиради»[1],— деган эди.

Шундай қилиб, кишилик жамияти тараққиётининг маълум бир босқичи ўтмишга айланиб, янги босқич вужудга келганда ҳам эски босқичда вужудга келган маданият, санъат ва адабиётнинг энг нодир бойликлари ўтмиш билан бирга ўлиб кетмайди, балки кейинги босқичларда ҳам яшай бошлайди.

«Толстой вафот этди, революциядан бурунги Россия, яъни заифлиги ва кучсизлиги гениал санъаткорнинг философиясида ифодаланган, асарларида тасвирланган Россия ҳам ўтмишга айланди. Лекин унинг қолдирган меросида ўтмишга айланмай, келажакка мансуб бўлган нарсалар бор. Шу меросни Россия пролетариати ўз қўлига олади ва шу мерос устида ишлайди»[2]. В. И. Ленининг Толстой ҳақидаги бу сўзлари ўтмишнинг бошқа буюк арбобларига ҳам тааллуқлидир.

Социалистик жамият ўзидан олдинги жамиятлардан тубдан фарқ қилади. У эксплуатацияни таг-томири билан емириб ташлаган, антагонистик синфий зиддиятларни тугатган, меҳнаткаш оммани ҳукмрон синфга айлантирган жамиятдир. Социализм жамиятнинг барча моддий ва маънавий бойликларини меҳнаткаш халқ бойлигига айлантирди. Социалистик жамият ўз базисига мувофиқ янги, социалистик устқурмани, кишилик маданияти, санъати ва адабиётининг олий босқичи бўлган социалистик маданият, санъат ва адабиётни яратди. Бу маданият, санъат ва адабиёт халққа, кишилик идеалининг чўққиси бўлган коммунистик жамият қуришга хизмат қилмоқда.

«Коммунистик жамият қуришни кенг авж олдириш давридаги маданий тараққиёт,— дейилади партиямизнинг янги Программасида,— буюк маданий революциянинг якунловчи босқичи бўлади».

Антагонистик синфий жамият халқ ижодий кучларининг гуллаб-яшнашига имкон бермайди. Социалистик жамият эса халқ ижодий кучларининг гуллаб-яшнаши учун барча шароитларни яратиб берди, буржуа жамиятидаги маданият, санъат ва адабиётнинг эрксиз ва пулдорларга қарам бўлган арбоблари ўрнига, коммунистик жамиятнинг актив қурувчилари бўлган эркин арбобларни, ижодчиларни етиштирди.

Ҳозирги тараққиётимиз босқичида «Партия адабиёт, санъат, маданиятнинг равнақ топиши тўғрисида, ҳар бир одам-

---

[1] В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, том II, Москва, 1948, 158-бет.

[2] В. И. Ленин. Асарлар, 16-том, 351—352-бетлар.

нинг шахсий қобилиятларини энг тўла рўёбга чиқариш учун ҳамма шароитларни яратиш тўғрисида, барча меҳнаткашларни эстетик тарбиялаш тўғрисида ҳамда юксак бадиий диднинг ва маданий малаканинг шаклланиши тўғрисида тинмай ғамхўрлик қилади»[1].

Антагонистик синфий жамият кенг меҳнаткаш оммани моддий қашшоқликка маҳкум этиши билан бирга, уни маданият ва маориф бойликларидан фойдаланишдан ҳам маҳрум қилади. Бир вақтлар рус революцион демократ шоири Н. Некрасов рус деҳқонларининг Н. Гоголь ва В. Белинский китоблари билан яқиндан танишувини орзу қилиб айтган эди:

Шундай вақт келармикан,
(Кела қолгин хуш замон)
У замон халқ бозордан
Блюхер ё калтафаҳм
Милорд асаринимас,
Белинский ва Гоголь —
Асарини олади!

«Санъаткор Толстой,— деган эди В. И. Ленин,— ҳатто Россияда ҳам жуда оз одамларга маълум. Унинг улуғ асарларини ҳақиқатан ҳам *ҳаммага* етказиш учун курашмоқ керак, миллионлаб ва ўн миллионлаб кишиларни жаҳолатга, зулмга, каторга меҳнатига ва қашшоқликка маҳкум қилган ижтимоий тузумга қарши курашмоқ керак, социалистик ўзгариш қилмоқ керак»[2].

Октябрь социалистик революцияси мана шундай революцион ўзгариш бўлди. У муваффақият билан бу вазифани бажарди. Коммунистик партиянинг 1919 йилда В. И. Ленин раҳбарлигида бўлиб ўтган VIII съездида қабул қилинган партиямизнинг иккинчи программасида: «...меҳнаткаш халқни эксплуатация қилиш асосида вужудга келтирилган ва шу маҳалгача фақат эксплуататорларнинг ихтиёрида бўлган бутун санъат хазиналарини меҳнаткашлар учун очиш ва уларга етадиган қилиш зарур»,— деб ёзилган эди. Совет ҳукумати ва Коммунистик партия Октябрь социалистик революциясининг дастлабки кунларидан бошлабоқ бутун маданият бойликларини халқ мулкига айлантириш учун қатор тадбирларни амалга ошира бошлади. 1917 йилнинг 22 ноябрида Халқ Комиссарлари Советининг декрети билан хусусий театрлар аввал Санъат бўлими, кейинроқ эса Маориф халқ комиссар-

---

[1] «Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Программаси»дан. КПСС XXII съездининг материаллари. Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 460-бет.

[2] В. И. Ленин. Асарлар, 16-том, 347-бет.

лиги ихтиёрига ўтказилди. Ҳукумат 1918 йилнинг 11 январида Давлат нашриёти ташкил этиш ҳақида декрет қабул қилди. Бу билан ҳукумат меҳнаткашларни китоб билан, шу жумладан классик адабиёт асарлари билан кенг таъминлаш вазифасини ўз олдига қўйган эди. Декретда бундай дейилган эди: «Биринчи навбатда рус классиклари асарларини арзон халқ нашри сифатида чиқариш кўзда тутилсин... Шу қонунга бинoан бундан буён уларнинг ижодлари халқ мулки бўлади.

Классикларнинг халқ нашри ўз таннархи билан сотилиши керак. Агар маблағ имконият берса, улар арзонлаштирилган нарх билан тарқатилиши ёки ҳатто бепул берилиши керак». 1918 йилнинг 17 июнида «Кутубхона ва китоб сақланадиган жойларни қўриқлаш» ҳақида, 1918 йилнинг 5 декабрида «Санъат ва қадимги ёдгорликларни рўйхат қилиш, ҳисобга олиш ва сақлаш» ҳақида, 1918 йилнинг 26 ноябрида «Фан, адабиёт, музика ва рассомлик асарларини давлат бойлиги деб эътироф қилиш» ҳақида ва 1918 йилнинг 3 июнида Третьяков галлереясини давлат ихтиёрига ўтказиш ҳақида декрет чиқарилди ва ҳоказо. Кейинги йилларда бундай тадбирлар янада кенг кўламда амалга оширила бошланди. Социалистик тузум тараққиётининг барча босқичларида ўтмиш маданият бойликларини кенг халқ оммаси бойлигига айлантириш Коммунистик партия ва Совет ҳукумати сиёсатининг узвий бир қисми бўлди ва бўлиб келмоқда. «Совет тузуми,— деган эди М. И. Калинин,— маданиятни меҳнаткашлар бойлигига айлантириб, халқнинг ижодий кучларини қулликдан озод этди. Фан, санъат ва адабиёт соҳасидаги энг яхши кишиларнинг орзулари амалга ошди: халқ уларнинг маданий меросларини социалистик маданият қурилишига қўшиб, бу меросларни қимматига қараб баҳолади ва юқори кўтарди»[1].

Шундай қилиб, социализм маданий меросни инкор этмайди, балки уни эътироф қилади. В. И. Ленин: «Инсониятнинг яратган барча бойликларини билиб, ўз онгини бойитган тақдирдагина коммунист бўлиш мумкин»[2],— деган эди. Бироқ социализм ўтмишдан қолган ҳар қандай маданият бойликларини ўзига мерос қилиб олавермади. Социализм ўтмишнинг энг прогрессив маданий бойликларинигина ўзига мерос қилиб олди, у кишилик тараққиётига, меҳнаткашларнинг манфаатларига хизмат қилувчи барча даврларнинг, барча халқларнинг маданият, санъат ва адабиёт бойликларига ҳурмат

---

[1] М. И. Калинин. Адабиёт тўғрисида. Ўздавнашр. Т. 1954, 149-бет.
[2] В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, Ўздавнашр, 1953, 295-бет.

билан ёндашиб, уларни илмий асосда ўрганди ва ижодий қайта ишлаб олди. «Биз...,— деган эди В. И. Ленин,— *ҳар бир* миллий маданиятдан фақат унинг демократик ва социалистик элементларинигина оламиз, биз уларни *фақат* ва *мутлақо ҳар бир* миллатнинг буржуа маданиятига, буржуа миллатчилигига қарама-қарши қўйиб оламиз»[1]. Социализм реакцион маданий меросни рад этади ва унга қарши курашади.

Ўтмиш маданиятининг прогрессив бойликлари, хусусан ундаги демократик ва социалистик элементлар социалистик жамият маданиятини яратиш ва ривожлантиришда, кишиларга таълим бериш ва уларни тарбиялашда бениҳоя катта аҳамиятга эга бўлди.

В. И. Ленин 1920 йилда комсомолнинг III съездида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Бутун кишилик тараққиётида вужудга келтирилган маданиятни аниқ билиш, уни қайтадан ишлаш орқасидагина пролетар маданиятини қуриш мумкин эканлигини очиқ-равшан англамасдан туриб — ана шу тахлитда англамасдан туриб, бу вазифани ҳал қила олмаймиз. Пролетар маданияти аллақандай номаълум жойдан келиб чиққан нарса эмас, пролетар маданияти бобида ўзларини мутахассис деб атовчи кишилар ўйлаб чиқарган нарса эмас. Бундай деб ўйлаш бутунлай беҳуда нарса. Пролетар маданияти инсониятнинг капиталистик жамият, помешчиклар жамияти, чиновниклар жамияти зулми остида яратган билим запасларининг қонуний тараққийсидан иборат бўлмоғи лозим»[2].

Октябрь социалистик революцияси моддий ва маънавий бойликларни емириб ташламади, балки уларни бутун халқ оммасининг бойлигига айлантирди, гарчи «эски» бўлса-да, ҳамма гўзал нарсани сақлаб қолди, ундан намуна сифатида фойдаланди. Революция доҳийси В. И. Ленин 1919 йилда сўзлаган «Совет ҳокимиятининг муваффақиятлари ва қийинчиликлари» деган нутқида: «... яксон қилинган капитализмдан кишининг қорни тўқ бўлмайди. Капитализм мерос қилиб қолдирган бутун маданиятни олиш ва ана шунинг ўзидан социализм қурмоқ керак. Бутун фанни, техникани, бутун билимларни, санъатни олиш керак. Бусиз биз коммунистик жамият ҳаётини қуролмаймиз»[3] деган эди. Социалистик жамият маданий революциянинг бутун тарихий тараққиёти давомида В. И. Ленинниинг бу кўрсатмаларини амалга оширди. Ўтмиш маданиятининг энг яхши бойликларини ижодий қайта иш-

---

[1] В. И. Ленин. Асарлар, 20-том, Ўздавнашр, 1952, 9-бет.
[2] В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, 294-бет.
[3] В. И. Ленин. Асарлар, 29-том, Ўздавнашр, 1953, 58-бет.

лаб олиш ва прогрессив традицияларини давом эттириш ҳамда ривожлантириш асосида социалистик маданият энг илғор ва энг юксак маданиятга айланди.

Ўтмиш маданияти, санъати ва адабиётининг энг яхши ёдгорликлари маълум тарихий шароит билан, шу тарихий шароитдаги иқтисодий-ижтимоий ҳаёт, турли синф ва ижтимоий табақаларнинг аҳволи, дунёқараши, халқларнинг маиший турмуши, урф-одати ва бошқалар билан таништиради. Бу ёдгорликларга турли илмий-тарихий асарлар билан бирга, санъат ва адабиёт ёдгорликлари ҳам яққол мисол бўла олади. Ф. Энгельс Бальзакнинг «Қишилик комедияси» да иқтисодий ҳаётга доир жуда кенг ва тўлиқ маълумот берилгани учун, бу асарни ўша даврнинг буржуа тарихчилари, экономистлари асарларидан устун қўйиб, унга юксак баҳо берган эди.

Ўтмиш маданияти, санъати ва адабиётининг энг яхши намуналари катта ижтимоий-тарбиявий аҳамиятга эгадир. Бу намуналар кишилардаги энг яхши фазилатларни такомиллаштиришга, инсонпарварлик, ватанпарварлик, дўстлик, ҳалоллик, қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик каби хусусиятларни мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшади. Шу билан бирга, ўтмиш санъат ва адабиётининг энг яхши асарлари эстетик тарбиянинг муҳим омилларидан бири сифатида ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Даврининг илғор қарашлари билан суғорилган, халқчиллик ва юксак истеъдод билан яратилган ўтмиш маданияти, санъати ва адабиёти ёдгорликларигина мана шундай қимматга эгадир.

Бироқ ўтмиш маданияти, санъати ва адабиёти ёдгорликлари антагонистик синфий жамият шароитида вужудга келган зиддиятлардан холи эмас. Марксизм-ленинизм ўтмишнинг меросини танқидий ўрганишга ва унинг ижобий ҳамда салбий томонларининг вужудга келиши сабабларини ёритишга, ижобий томонларини қабул этишга ва салбий томонларини рад қилишга ўргатади. В. И. Ленин комсомолнинг III съездида сўзлаган нутқида ёшларга: «Сизлар бу билимларни билиб олиш билангина чегараланиб қолмай, балки танқидий назар билан қараб, билиб олишингиз керак, ўз миянгизни кераксиз гаплар билан тўлдирмасдан, балки уни бутун фактларни билиб олиб бойитишингиз керак»[1],— деган эди. Ўтмишдаги маданият, санъат ва адабиёт арбоблари ижодини конкрет тарихий шароитни кўзда тутиб тўғри ўрганиш, ёритиш ва баҳолаш мумкин. Шу тақдирдагина уларнинг фаолиятидаги, дунёқарашидаги зиддиятларнинг сабабларини очиш ва

[1] В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, 295-бет.

изоҳлаш мумкин. Чунки маълум бир тарихий шароитда прогрессив моҳиятга эга бўлган қараш ва ғоя бошқа бир тарихий шароитда ўз моҳиятини ўзгартириши, ҳатто реакционлашиши ҳам мумкин. Масалан, Навоийнинг адолатли ва маърифатпарвар подшоҳ бошлиқ марказлашган феодал давлати учун кураши XV аср ва умуман феодал ўрта асри учунгина прогрессив қимматга эга эди, холос.

Ўтмишдаги арбоблардан улар яшаган тарихий шароит имкон бермаган нарсаларни талаб этиб бўлмайди. В. И. Ленин Н. Г. Чернишевский ҳақида сўзлар экан, бу улуғ революцион-демократ рус жамияти ҳаётининг қолоқлиги туфайли К. Маркс ва Ф. Энгельснинг диалектик материализми даражасига кўтарилолмаган эди, деб таъкидлайди.

Бинобарин, М. Горький айтганидек, ўтмиш маданияти, санъати ва адабиёти арбобларини, бир томондан, умум инсониятнинг озодлик йўлидаги курашига қатнашувчи сифатида, иккинчи томондан, ўз даврининг фарзанди сифатида текшириш ва баҳолаш лозим.

* * *

Маданий мерос ва унга муносабат масаласини чуқур ва изчил илмий асосда ёритган марксизм-ленинизм назарияси маданий меросни сохталаштирувчи ёки уни инкор қилувчи идеалистик қарашларга, турли хил буржуа мафкурачилари ва оқимларига қарши муросасиз курашди ва ҳозир ҳам курашмоқда.

Идеализм кишилик жамияти ва маданияти тараққиётининг объектив қонунларини, базис билан устқурма ўртасидаги муносабатни инкор этади, маданиятни жамият ҳаётидан, конкрет тарихий шароитдан ажратиб қўяди. Буржуазиянинг империалистик ва мустамлакачилик назарияси бўлган ирқий назария маданият тараққиётини биологик ва ирқий тафовутларга боғлаб, халқларни «маданиятли» ва «маданиятсиз» халқларга ажратади. Шовинизм ва буржуа миллатчилиги эса бир миллатни иккинчи бир миллатга нисбатан устун қўяди, антагонистик синфий жамиятда икки миллий маданият бўлишини инкор этиб, «ягона оқим» шиорини илгари суради, миллатларнинг интернационал бирдамлигига қарши курашади. Космополитизм ва унинг турли кўринишлари халқларнинг ўзига хос ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлини, миллий анъаналарини инкор этиб, «беватанлик» ниқоби остида мазлум халқларни умрбод мустамлакачилар асорати остида қолдиришга интилади.

Марксизм-ленинизм ирқчилик, шовинизм, миллатчилик ва космополитизм қарашларига қарши шафқатсиз кураш олиб

боради. Марксизм-ленинизм миллатларнинг мустақил ва ўзига хос тараққиёт йўлини, уларнинг миллий традицияларини эътироф қилиш билан бирга, барча миллатлар тенгдир ва ҳар бир миллат жаҳон маданияти хазинасига ўз ҳиссасини қўшади, антагонистик синфий жамиятда «ягона», «умумий» маданият бўлолмайди, унда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки маданият бўлади, демократик ва социалистик маданият элементлари халқларнинг интернационализм руҳидаги ҳамкорлигига фойда келтиради, деб ҳисоблайди.

Мамлакатимиздаги маданий революция, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятнинг вужудга келиш ва равнақ топиш тарихи антимарксистик қарашларга, маданий меросни сохталаштирувчи ёки инкор этувчи группаларга қарши кураш тарихидир. В. И. Ленин ва у асос солган Коммунистик партия маданий революция душманларига қарши шафқатсиз кураш олиб борди.

1917 йилнинг сентябрида Петроградда Пролеткульт (Пролетар маданий-оқартув ташкилоти) вужудга келган эди. Бу ташкилотнинг вазифаси ишчилар орасида маданий-оқартув ишларини олиб боришдан иборат эди. Партия ва Совет ҳукумати Пролеткульт мамлакатимизда маданий революция ясашга ва социалистик маданият тараққиётига яқиндан ёрдам беради,— деб умид қилди. Пролеткультга барча моддий имкониятлар яратиб берилди. Бироқ Пролеткульт ўзини оқламади, у маданий революцияга ёрдам бериш у ёқда турсин, балки зараркунандачилик билан шуғулланди. Пролеткультнинг раҳбарлик ўринларини марксизмга ёт бўлган Богданов ва Плетнёв каби унсурлар, маҳист субъектив-идеалистлар эгаллаб олган эди. Пролеткульт ўзини Совет ҳукуматидан ташқаридаги «мустақил» ташкилот деб эълон қилди. У маданият, санъат ва адабиёт соҳасида партия ва ҳукуматнинг раҳбарлик ролини инкор этиб, партия ва ҳукумат маданий-оқартув ишлари билан шуғулланмаслиги керак, деб ҳисоблади. Пролеткульт маданият, санъат ва адабиёт тараққиётида халқ оммасининг ролини ҳам инкор қилди. У, пролетар маданияти айрим кишилар томонидан, пролетар маданиятини яратувчи мутахассислар томонидан яратилади, деди. Пролеткультчилар санъат ва адабиёт соҳасида меҳнаткашларнинг ижодий ташаббус ва интилишларини хато йўлга буришга, марксизмни сохталаштиришга ҳаракат қилдилар. Улар амалда буржуа декадентлиги йўлидан, символизм, футуризм ва экспрессионизм каби тушкун оқимлар изидан бордилар.

Пролеткульт маданий меросни ҳам инкор қилди ва рад этди. Пролеткульт намояндалари ўтмиш маданият бойликларини емириб ташлаш, санъат ва адабиёт асарларини ёқиб юбо-

риш лозим, дедилар. Гомер, Данте, Рафаэл, Пушкин, Толстой, Репин, Чайковский, Фирдавсий, Низомий ва Навоий каби санъат ва адабиётнинг улуғ устозлари меросидан воз кечишни талаб қилган пролеткультчилар империализм давридаги тушкун буржуа оқимлари — футуризм ва кубизм олдида сажда қилдилар, санъат ва адабиётда космополитизм қарашларини тарғиб этдилар.

Партия Пролеткультнинг хато ва камчиликларини ўз вақтида кўрсатиб берди, уни тўғри йўлга солишга ҳаракат қилди. Бироқ Пролеткульт раҳбарлари бундан етарли хулоса чиқара олмадилар, улар антимарксизм ботқоғига ботиб кетдилар.

1920 йилнинг октябрь ойида Пролеткульт съезди чақирилди. В. И. Ленин РКП (б) Марказий Комитетининг Пролеткульт ҳақидаги резолюция проектини тузди. Бу проектда Пролеткультнинг хато ва зарарли фаолияти фош қилиниб, Пролеткульт ташкилотларининг вазифаси — пролетариат маданиятини яратишга хизмат қилиш ва партиянинг сиёсати асосида иш олиб боришдир,— деб кўрсатилган эди. Съезд делегатлари В. И. Ленин томонидан тузилган резолюцияни қабул қилдилар. Лекин Пролеткульт раҳбарлари эски сиёсатларини — Пролеткультни партияга қарама-қарши қўйиш сиёсатини давом эттирдилар. Коммунистик партия Пролеткульт раҳбарларига қарши шафқатсиз кураш олиб борди. 1920 йилнинг 1 декабрида «Правда»да РКП(б) Марказий Комитетининг Пролеткульт ҳақидаги мактуби босилиб чиқди.

«Партиянинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида» РКП(б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июнда қабул қилган резолюцияси ҳамда ВКП(б) Марказий Комитетининг «Адабиёт ва санъат ташкилотларини қайта тузиш ҳақида» 1932 йил 23 апрелда чиқарган қарори совет санъати ва адабиётини ривожлантириш программаси бўлди, санъат ва адабиёт сафларини ёт унсурлардан тозалади, адашган ва хато йўлга тушиб қолган санъаткорлар ва адабиётчиларни тарбиялаб, тўғри йўлга солди ҳамда маданий мерос бойликларини тинмай ўрганиш ва ижодий қайта ишлаб олиш, меросни сохталаштирувчиларга қарши шафқатсиз кураш олиб бориш бўйича йўлланма бўлди.

Маданий меросни ўрганиш ва ундан ижодий фойдаланиш социалистик маданий ҳаётимизнинг муҳим томонларидан биридир. Марксизм-ленинизм таълимоти, Коммунистик партия ўтмиш маданият бойликларини тинмай ўрганиш ва ижодий қайта ишлаб олишга, уларни қадрлаш ва эҳтиёт қилиб сақлашга, меросни сохталаштирувчиларга қарши муросасиз кураш олиб боришга ўргатади.

Ўтмиш адабиёт бойликларини кенг халқ оммасига етказишда, мамлакатимиз халқларининг ўзаро дўстлиги ва маданий алоқаларини янада ривожлантиришда бадиий таржима ва айниқса турли халқлар адабиётининг улуғ рус халқи тилига таржима қилиниши катта роль ўйнамоқда.

СССР халқлари чег эл прогрессив маданияти бойликларини ҳам севадилар, қадрлайдилар. Социалистик тузум бунга кенг имконият ва шарт-шароит туғдириб берди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Европа ва Осиёнинг бир қатор мамлакатларида социалистик революциянинг ғалаба қозониши, Осиё ва Африка халқларининг мустамлакачи империализмга қарши курашда эришган ва эришаётган буюк ғалабалари ер юзи халқларининг тинчлик ва демократия учун курашини, иқтисодий ва маданий алоқаларини ривожлантириб бормоқда. Жаҳон Тинчлик кенгашининг қарори билан Н. В. Гоголь, Леонардо да Винчи, Виктор Гюго ва Абу Али ибн Сино каби қатор маданият арбоблари юбилейининг ер юзидаги турли мамлакатларида кенг нишонланиши бунинг яққол мисолидир.

СССР халқлари даврimизнинг улуғвор манифести бўлган КПСС янги Программасини амалга ошира бошлаб, мамлакатимизда коммунистик жамият қуришни кенг авж олдиришга киришдилар.

«Коммунизм маданияти жаҳон маданияти яратган ҳамма яхши нарсаларни ўзига танлаб олиб ва ривожлантириб, инсониятнинг маданий тараққиётида янги олий босқич бўлади. Коммунизм маданияти жамият маънавий ҳаётининг барча ранг-баранг томонларини ва бойликларини, янги дунёнинг юксак ғоявийлиги ва инсонпарварлигини ўзида гавдалантиради. Бу — синфсиз жамият маданияти, умумхалқ, умуминсоният маданияти бўлади»[1].

---

[1] «Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси» дан. КПСС XXII съездининг материаллари. Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 460-бет.

ЭНГ ҚАДИМГИ АДАБИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

ҚАДИМГИ МАДАНИЯТ

Қадимги Ўрта Осиёнинг тарихи ва маданияти ҳақида грек, хитой, ҳинд ва арман тарихчиларининг китобларида, Авесто, Бехистун, Бундахишн, Ўрхўн-Енисей ёдгорликлари каби турли манбаларда, Беруний, Наршаҳий ва бошқа олимлар ҳамда тарихчиларнинг асарларида кўпгина қимматли материал ва маълумотлар сақланиб қолган. Совет фани бу манбалардан кенг фойдаланиш билан бирга, моддий ва маънавий маданият бойликларини қидириб топиш, уларни текшириш ва ўрганиш соҳасида жуда катта муваффақиятларга эришиб, қадимги Ўрта Осиёни тобора кенгроқ ва тўлароқ ёритиб бормоқда. Эндиликда қадимги Ўрта Осиёнинг ижтимоий тараққиёти, хўжалик ҳаёти ва антик маданияти каби масалалар хийла ойдинлашиб қолди.

Совет олимлари асрлар мобайнида инсон қадами тегмаган қум ва чўллар бағрида, харобаларда Ўрта Осиёнинг қадимги моддий ва маънавий маданияти ёдгорликларини излаб топдилар ва топмоқдалар. Археологик қидириш ишларидан айниқса С. П. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедицияси, Я. Ғуломов ва В. А. Шишкин раҳбарлигидаги Қуйи Зарафшон ёки Варахша экспедицияси, М. Е. Массон раҳбарлигидаги Термиз ва Жанубий Туркманистон экспедициялари, А. Ю. Якубовский ва М. Н. Дьяконовлар раҳбарлигидаги Тожикистон экспедицияси, А. Н. Берштам раҳбарлигида Еттисув ва Помирда ўтказилган экспедициялар, Л. И. Альбаумнинг Болаликтепа (Сурхондарё)даги қазилмалари, кейинги йилларда топилган палеолит ва неолит даврига доир янги ёдгорликлар ва бошқалар ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу экспедицияларда археологлар ва тарихчилар

билан бирга архитекторлар, этнографлар ва бошқа соҳалардаги олимлар ҳам актив иш олиб бориб, қадимги Ўрта Осиё маданиятини ёритишга катта ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар.

Ўрта Осиё халқларининг қадимги ота-боболари.

Ўрта Осиё қишлилик маданияти тарихининг энг қадимий бешикларидан биридир. Археологик қазилмалар Ўрта Осиёда эрамиздан кўп минг йиллар илгари одамлар яшаганини кўрсатади.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталаридаги Ўрта Осиёнинг иқтисодий-географик ва этнографик карталари Бақтрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна, Парфия, Амударёнинг қуйи оқими, Зарафшон воҳалари, Паркана (Фарғона) ва бошқа жойларни ўз ичига олади. Бу жойларда турмуш маишати ва тили жиҳатидан ҳали бир-биридан катта фарқ қилмаган турли қабила ва элатлар: массагетлар, хоразмийлар, сўғдлар, парфянлар ва бошқалар яшар эди. Булар кўчманчи-чорвачилар ҳамда аллақачонлар ўтроқ-деҳқончиликка ўтган аҳоли эди. Кўчманчилик билан ўтроқлик параллел ва аралаш ҳолда давом этар эди.

Мана шу қабила ва халқлар ҳозирги Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги ота-боболари бўлиб, узоқ тарихий процесс давомида бу қабила ва халқлар ўзаро ҳамда бошқа бир қанча қабила ва халқлар билан аралашиб, чатишиб, ҳозирги Ўрта Осиё халқларини вужудга келтирди.

«Биз тарихни қанчалик ичкарига кириб текширсак,— деган эди Ф. Энгельс,— келиб чиқиши бир бўлган халқлар ўртасидаги фарқларнинг шунчалик кўп йўқолиб боришини кўрамиз»[1]. Ф. Энгельснинг бу сўзлари қадимги Ўрта Осиё халқларига ҳам тааллуқлидир.

Шунга кўра, қадимги Ўрта Осиё аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий тарихи ва маданияти ҳозирги Ўрта Осиё халқларининг илк тарихи ва маданиятидир.

Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ овчилик ва балиқчилик, кейин эса чорвачилик билан деҳқончилик пайдо бўла бошлаган эди. Дарёлар ва кўллар ўлкаси бўлган Ўрта Осиёда деҳқончилик дастлаб тошқин сувларидан фойдаланиш асосида тоғларнинг ён бағирларида, сойлик жойларда ривожланган. Бироқ жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти деҳқончиликда сунъий суғоришдан кенг фойдаланишга боғлиқ бўлиб қолади. Она уруғидан ота уруғига ўтиш давридаёқ уруғ ва қабилалар тоғ сойлари ва сел оқимининг этакларида, катта дарёларнинг ён тармоқлари

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, том I, М., 1957, 312-бет.

тошган жойларда сунъий кўлчалар барпо этиш йўли билан сунъий суғориш усулидан фойдалана бошладилар. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг ўсиши қўшимча ишчи кучига эҳтиёж туғдириб, қулдорлик муносабатларининг туғилишини тезлаштирди. Қулларни шафқатсиз эксплуатация қилиш натижасида Амударё, Зарафшон, Фарғона сойи каби катта дарё ва сойларнинг қуйи ҳавзаларида сунъий суғориш анча тараққий этди, дарёларнинг қуриб бораётган эски тармоқлари бўйлаб каналлар қазилди. Буларнинг барчаси йирик қабила иттифоқлари ва мустабид қулдорлик давлатларининг пайдо бўлиши билан бирга содир бўлди. К. Маркс кўрсатганидек, мамлакат ичкарисидаги аҳолидан ўлпон ва солиқ олиш иши билан шуғулланувчи девон (муассаса) билан бирга, бегона қабила ва халқларни талаш билан шуғулланувчи ҳамда канал қазиш, тўғонлар қуриш, суғориш шохобчаларини тозалаш, мудофаа иншоотлари қуриш каби жамоатчилик, хўжалик ишларига аҳолини сафарбар қилувчи шарқдаги мустабид ҳокимиятларга хос девонлар вужудга келди.

Хўжалик ҳаётининг тараққий этиши дарёларга ва улардан сунъий суғориш усули билан фойдаланишга боғлиқ бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам Геродот Мисрни «Нил туҳфаси» деганидек, тарихчи Истахрий «Хоразм — бутун манфаатини Жайҳун (Амударё)дан топган мамлакат» деган эди.

Қадимги Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги билан бирга шаҳарлар ҳаёти, ҳунармандчилик, кончилик ва бошқалар ҳам тараққий этган. Қулдорликнинг вужудга келиши билан йирик шаҳарлар, мустаҳкам қўрғон ва истеҳкомлар пайдо бўлди. Мароқанд (Самарқанд), Кирополь (Ҳозирги Ўратепа) ва бошқалар шулар жумласидандир. Археологик материаллар ва ёзма манбалар аҳолининг конларда ишлаганини, мис ва темир эритиш билан, металлардан турли хил ҳарбий ва меҳнат қуроллари ясаш билан, кемасозлик, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик ва бошқа ишлар билан шуғулланганини, яқин ва узоқ ўлкалар билан савдо-сотиқ ишлари олиб борганини кўрсатади. Шу билан бирга, аҳоли, хусусан Фарғона водийсидаги аҳоли нефтдан ҳам фойдаланган.

Геродот массагетлар ҳақида: «улар отлиқ ва пиёда жанг қиладилар, бу икки хил жанг усулини биладилар; улар ўқ-ёй, найза ва дудама калта қилич билан қуролланганлар. Бу қуролларни улар жездан ясайдилар, бош кийимлари, камарлари ва боғичларини олтин билан безайдилар. Отларнинг кўкрак қалқонини жездан ясайдилар. Юган, сўлиқ ва бошқа от жабдуқларига ҳам олтин қадайдилар. Темир билан кумушни улар мутлақо ишлатмайдилар, чунки уларнинг мам-

лакатида олтин билан мис ниҳоятда кўп бўлиб, темир билан кумуш мутлақо йўқдир»,— деб ёзади.

Қулдорлик жамиятининг кризиси чуқурлашиб бориши билан сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ҳам, шаҳарлар ҳаёти ҳам заифлаша бошлади. Илк феодализм даврида йирик қулдорлик шаҳарлари ўрнини кичик феодал шаҳарлар олди. Ҳукмроннинг арки (кўҳандиз) атрофида шаҳристон — аҳоли яшайдиган жой пайдо бўлади, вақт ўтиши билан шаҳристон торлик қилиб, унинг атрофида работлар қурила бошлайди. Феодал шаҳарларида ҳам, худди антик шаҳарлардаги сингари, аҳоли ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва бошқа ишлар билан шуғулланар эди.

Қадимги Ўрта Осиёда турли культ ва динлар мавжуд эди. Табиат ҳодисаларига нисбатан дуалистик қараш, уларни яхши ва ёмон, дўст ва душман кучларга ажратиш заминида Митра (қуёш худоси), Анахита (ер-сув маъбудаси) ва бошқа культлар пайдо бўлади. Бу культлар эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда вужудга келган зардуштийлик динига қўшилиб кетади. Қадимги Ўрта Осиёда, қисман бўлса-да, Эллин худолари (Зевс, Афина, Пасейдон, Апполон ва бошқалар) культи, будда дини (буддизм), моний дини (манихеизм), насоро (несториан) христианлиги, яҳудий дини ва бошқалар тарқалган эди. Араб халифалари истилосидан кейин ислом дини асосий дин бўлиб қолади.

Тил ва ёзув. Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда Ўрта Осиё аҳолисининг кўпчилиги эрон тиллари группасига кирувчи диалект ва шеваларда гаплашар эди. Грек тарихчиси Страбон Бақтрия, Сўғдиёна, Эрон ва Мидия аҳолисининг тили бир-бирига ўхшаганини қайд қилгани каби, Хитой сайёҳи Си-Ма Цян (эрамиздан аввалги II—I асрлар) ҳам Даван (Фарғона)дан то Парфиягача бўлган территорияда яшаган қабила ва халқларнинг бир-бирларининг тилларини тушунишини таъкидлайди. Эрон тиллари группасига кирувчи лаҳжалар Грек-Бақтрия давлати ҳукмронлиги даврида ва Ўрта Осиё аҳмонийлар томонидан истило қилинган даврда ҳам сақланиб қолади, ривожланиб боради. Бироқ Бақтрия шоҳлари саройида давлат тили сифатида маҳаллий тиллар эмас, балки грек тили қўлланилар эди.

Кейинроқ Ўрта Осиё территориясида туркий тиллар группаси ҳам кенг тарқала бошлайди. Бу процесснинг бошланиши Ўрта Осиёга хуннларнинг кўчиб кела бошлаши билан боғлиқдир. Ёзма манбаларда Ўрта Осиё чегараларида хуннларнинг пайдо бўлиши биринчи марта эрамиздан аввалги иккинчи асрда эслатиб ўтилади. Хуннлар Марказий Осиё-чўлларида — Хитойнинг Шимоли-ғарбий чегараларида ташкил

топган йирик қабила иттифоқи бўлиб, кўп олимларнинг фикрига кўра, улар Олтой оиласининг туркий группасига кирувчи тилларда гапирганлар. Бироқ, шу билан бирга, хунн қабила иттифоқига кирган қабилаларда Олтой оиласининг мўғул ва тунғус группаси тиллари ҳам маълум даражада қўлланилган бўлиши керак, деб фараз қилинади.

Хуннлар эрамиздан аввалги II—I асрларда Еттисувга ва Сирдарё бўйидаги чўлларга кўчиб келиб, аста-секин маҳаллий халқ ва қабилалар билан — скиф-массагетлар билан чатишиб кета бошлайдилар. Шу даврдан бошлаб Ўрта Осиёда туркий тиллар группаси кенг тарқалади ва турк хоқонлиги давлати даврида Шимолий Енисейдан тортиб Мўғулистонга қадар чўзилган территорияда асосий тиллардан бири бўлиб қолади, эрон тиллари группасига кирган тилларда сўзлаган айрим қабила ва халқлар туркий тилларда сўзловчи халқлар билан чатишиб кетиб, туркий тилларда сўзлашга ўта бошлайдилар.

Эрон тиллари группаси турли диалект ва шевалардан иборат бўлгани каби, туркий тиллар группаси ҳам хилма-хил диалект ва шеваларни ўз ичига олар эди. Буни биз Ўрхўн-Енисей ёдгорликларида ҳам яққол кўрамиз. Бу диалект ва шевалар ўзаро ва, шу билан бирга, эрон тиллари группаси, мўғул тиллари группаси ва бошқа группалардаги тиллар билан чатишиб, аралашиб кетади. Узоқ тарихий процесс давомида қадимги эрон тиллари группасидаги тиллар заминида кейинчалик тожик, форс ва бошқа тиллар шаклланган каби, қадимги туркий тиллар группасидаги тиллар заминида ўзбек, уйғур, туркман, қирғиз ва бошқа туркий тиллар вужудга келди. Эрон тиллари группасидаги тиллар Ўрта Осиёда асосан ҳозирги Тожикистон территориясидаги аҳолининг тили бўлиб қолди. Шу билан бирга бу тил асрлар мобайнида Фарғона, Сўғд ва Хоразмда ҳам сақланиб қолди (масалан, Жанубий Хоразмда XIII—XIV асрларга қадар сақланди). Ҳозирги кунгача Тожикистонда ўзбек аҳолиси яшайдиган бир қанча районлар бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам тожик аҳолиси яшайдиган кўпгина районлар бор.

Туркий тиллар группасидаги тилларда сўзловчи халқлар билан эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар узлуксиз давом этиб ривожланиб борганидек, икки группадаги тиллар ҳам ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига кучли таъсир этади. Бу ҳолат хусусан ўзбек ва тожик тиллари мисолида равшан кўринади.

Ўрта Осиё халқлари ёзувининг тарихи жуда қадим замонлардан бошланади. Эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарида Эрон, Ўрта Осиё ва бошқа ўлкаларда

оромий ёзуви кенг тарқала бошлайди. Александр Македонский истилосидан кейин эса Ўрта Осиёга грек ёзуви ҳам кириб келади. Оромий ёзуви, грек ёзуви ва форсий миххат маълум даврлар мобайнида асосан маъмурий ҳужжатларда қўлланилади. Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида аста-секин оромий ёзуви негизида бир қатор маҳаллий ёзувлар вужудга кела бошлайди. Авесто, хоразм, сўғд, кушан, рун (Ўрхўн-Енисей), уйғур ёзуви ва бошқа ёзувлар шулар жумласидандир.

Авесто ёзуви эрамиздан аввалги V асрда вужудга келган деб тахмин қилинади. Ўрта Осиёда узоқ асрлар давомида қўлланган ёзувнинг асосий тури — хоразм ва сўғд ёзувлари ҳам жуда қадимги даврларда пайдо бўлган.

Хоразм ёзуви оромий ёзувининг энг қадимги традицияларини сақлаб қолган ёзувдир. Бу ҳол унинг Ўрта Осиёдаги бошқа ёзувлардан хийла бурун шаклланганига далил бўла олади. Хоразм экспедицияси Қўйқирилган қалъада эрамиздан аввалги III асрга доир ёдгорликларни топди. Кейинги асрларга (VIII асрга қадар) мансуб бўлган турли ёдгорликлар (тангалар, муҳрлар, ҳужжатлар, санъат асарлари, уй-рўзғор буюмлари ва бошқалар) ҳам анчагина топилди.

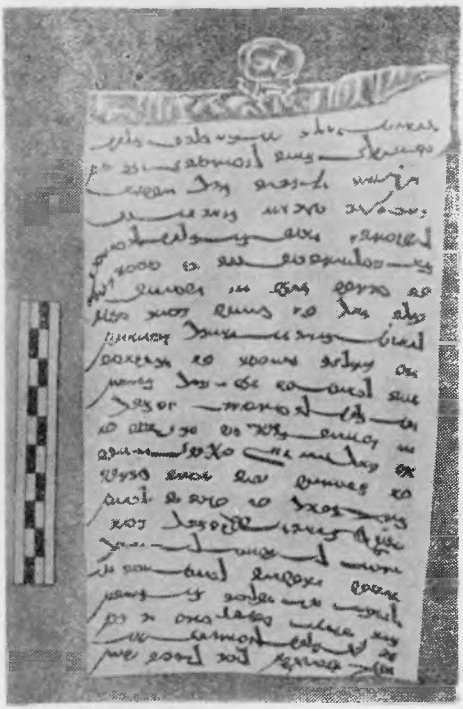

Сўғд ёзуви.

Сўғд ёзувининг энг қадимги намунаси Тали-Барзуда (Самарқанд яқинида) топилган бўлиб, эрамиздан аввалги биринчи асрнинг охирларига тааллуқлидир. Бу ёзувнинг турли асрларга доир ёдгорликларидан сўғд календари ва «Муғ қалъа»да топилган 80 ҳужжат ва тангалар алоҳида қимматга эга.

Сўғд ёзуви билан олдинма-кейин пайдо бўлган кушан ёзувининг ҳам айрим намуналари бизгача етиб келган.

Булардан ташқари, Ҳиндистонда кенг қўлланилган карошти ёзувининг ҳам Кушанлар даврида (I—IV асрлар) Ўрта Осиёда бирмунча татбиқ қилингани маълум.

Фанда «ўрхўн-енисей» ёки «туркий рун» деб номланган ёзув эрамизнинг биринчи асрларида (V асргача) вужудга келди. У Шимолий Енисейдан тортиб Мўғулистонга қадар кенг территорияда яшовчи турли халқлар ва қабилаларнинг асосий ёзуви эди. Енисей ва Ўрхўн дарёлари атрофида ҳамда бошқа жойларда V—VIII асрларга мансуб бўлган жуда кўп хилма-хил ёзма ёдгорликлар топилди.

Ўрхўн-Енисей ёзуви билан деярли олдинма-кейин уйғур ёзуви вужудга келди. Уйғур ёзуви учун сўғд ёзуви асосий негиз бўлди. Уйғур ёзуви фақат Шарқий Туркистон (Хитой)дагина эмас, балки бошқа жойларда ҳам, жумладан Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳам кейинги асрларга қадар маълум даражада татбиқ қилинди. Масалан, XIV—XV асрларда темурийлар саройида, гарчи қисман бўлса-да, уйғур ёзуви ҳам қўлланилган. Уйғур ёзувида, уйғур тилидаги асарлардан ташқари, ўзбек тилидаги айрим қадимги асарлар (масалан, «Меърожнома» — XIV аср, «Бахтиёрнома»нинг форсчадан таржимаси ва бошқалар) ҳам ёзилди. Ўрхўн-Енисей ёдгорликларига қараганда уйғур ёзувидаги ёдгорликлар (турли ҳужжатлар, буддизм, моний ва христиан динига оид асарлар ва бошқалар) кўпроқ сақланиб қолган. Уйғур ёзуви мўғул ва кейинроқ манжур ёзувининг пайдо бўлишига асос бўлган.

Шундай қилиб, ёзув маданияти Ўрта Осиё халқларида эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталаридаёқ пайдо бўлди, у маданиятнинг турли соҳаларининг, жумладан адабиётнинг равнақ топишига ҳам хизмат қилди.

Илм-фан. Қадимги Ўрта Осиёдаги илм-фаннинг тараққиёт даражасини кўрсатувчи ёдгорликлар ниҳоятда кам сақланиб қолган. Лекин, шунга қарамай, қадимги Ўрта Осиё халқларининг астрономия, геометрия, геодезия, физика ва бошқа фанлар соҳасида бирмунча муваффақиятларга эришгани маълум. Бизга қадар сақланиб қолган сўғд календари, Беруний асарларидаги маълумотлар ва бошқа манбалар қадимги Ўрта Осиёда илм-фаннинг айрим соҳалари, айниқса астрономия фани тараққий этганини кўрсатади. Сўғд, Хоразм ва бошқа жойларда етишган олимлар асосий планеталарни ва юлдузларнинг туркумларини ўрганиб, уларни махсус номлар билан атаб, Бурж (Зодиак) системасини аниқлаб олганлар. Шоҳлар саройидаги астрономлар (улар астролог хам бўлганлар) гороскоплар тузиб, сайёралар дунёсини текширганлар, улар физика, математика, фалсафа, медицина ва бошқа фанлар билан

шуғулланганлар. Бироқ улар астрономияни астрологияга қориштириб юборар, «юлдузларга қараб» айрим ҳодисаларни олдиндан «каромат» қилар ва маълум қарорни амалга ошириш вақтини белгилар эдилар.

Қадимги Ўрта Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти, турли ўлкалар билан олиб борган савдо алоқалари, бинокорлик, ҳунармандчилик ёдгорликлари ва бошқалар бу халқларнинг илм-фанда эришган ютуқларини кенгроқ тасаввур этишга ёрдам беради. Маълумки, Ўрта Осиё халқлари жуда қадим замонлардаёқ суғориш иншоотлари қурганлар, каналлар очганлар, чиғир, кориз ва бошқа усуллар билан сувсиз ерларга сув чиқарганлар, кемалар ясаганлар, юлдузларга қараб узоқ жойларга сафар қилганлар, мустаҳкам иморатлар қурганлар, тошни эритиш йўли билан шиша ишлаб чиқарганлар ва ҳоказо. Булар маълум илмий билимларсиз (улар элементар даражада бўлса ҳам), геометрия, математика, астрономия, география, геодезия, физика, химия ва бошқаларсиз бунёдга келиши мумкин эмас эди, албатта.

Архитектура. Археологларимиз Ўрта Осиёнинг кўп жойларида турли даврларга мансуб бўлган жуда қадимги шаҳарлар, қўрғонлар, мақбаралар ва хилмахил истеҳкомларнинг харобаларини очдилар. Тупроққалъа, Кўзали қир, Қўйқирилган қалъа, Ёнбош қалъа (Хоразмда), Чуст, Далварзин (Фарғона водийсида), Қизил қир, Варахша (Бухоро яқинида), Оқтепа (Тошкент яқинида) ва бошқа шаҳар ҳамда қўрғонларнинг қолдиқлари қадимги Ўрта Осиё архитектурасининг ўзига хос хусусиятлари ва такомили ҳақида маълум тасаввур туғдиради.

Пахса, хом ғишт, ёғоч, ганч ва бошқалар қадимги Ўрта Осиё бинокорлигининг асосий материали бўлган. Кўпчилик иморатлар квадрат формасидаги хом ғишт ва пахса билан ишланган, пишиқ ғишт эса анча кам ишлатилган. Биноларнинг маълум қисмини гумбаз шаклида қуриш, миноралар ясаш кенг тарқалган. Бир қаватли иморатлар билан бирга икки қаватли иморатлар ҳам қурилган. Халқ усталари ва санъаткорлари биноларни суратлар, турли графика ва ҳайкаллар билан безаганлар, состави ҳалигача илм-фанга номаълум бўлган елимлик бўёқлардан фойдаланганлар. Бироқ муҳташам саройлар ва катта уй-жойларни бино қилган меҳнаткашларнинг ўзи тор, пастқам, кўримсиз, зах кулбаларда яшаган.

Қадимги Ўрта Осиё архитектураси тўғрисида конкретроқ тасаввурга эга бўлиш учун Тупроққалъа билан танишиш кифоя. Кўҳна тупроққалъа шаҳри III асрга мансуб бўлиб, қадимги Хоразм шоҳларининг пойтахти бўлган деб тахмин

қилинади. Шаҳар тўртбурчак (500×350 *м*) шаклида бўлиб, атрофи минорали ғишт девор билан ўраб олинган. Шаҳарнинг шимоли-ғарбий бурчагида баландлиги 20 *м* дан зиёдроқ учта катта минорали қаср бўлган. 100 дан ортиқ хонаси бўлган бу қаср икки қават қилиб қурилган. Шаҳарнинг шимолий қисмида икки қават деворга ва бозор майдончасига эга бўлган оташкада (зардуштийларнинг олов ибодатхона-

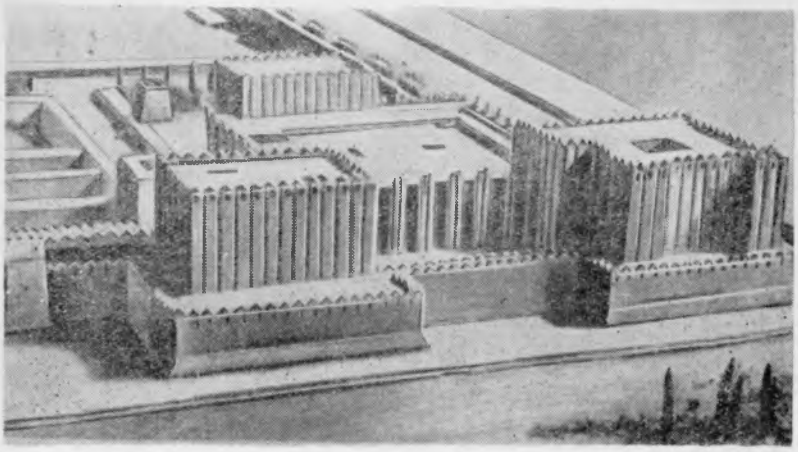

Тупроққалъа саройи реконструкциясининг макети. (Профессор С. П. Толстовнинг реконструкция эскизига мувофиқ архитектор И. А. Орлов томонидан ишланган проект асосида)

си) жойлашган. Аҳолининг турар жойлари бўлган ўн-ўн икки кварталли кўча шаҳарни икки қисмга ажратиб турган. Шаҳарнинг бошқа жойларида яна хилма-хил бинолар қад кўтарган.

Тупроққалъа бинолари қатъий бир режа асосида қурилган. Шаҳар ансамблининг ҳашаматли биноси сарой бўлиб, унинг деворлари турли хил тасвирий суратлар: кишилар, ҳайвонлар, қушлар, зангор тўлқинларда сузиб юрувчи балиқлар сурати ва бошқа суратлар билан безатилган, залларга одам бўйи турли хил фигуралар қўйилган, деворларга ич ва сиртдан ҳошиядор карнизлар ва ўймакор панжаралар ўрнатилган. Буларнинг барчаси ягона стиль, қатъий режа ва таносиб асосида қилинган бўлиб, қадимги Хоразм усталарининг бинокорлик маҳоратидан далолат беради.

Қадимги бинокорлик традициялари Ўрта Осиё бинокорлиги тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам давом эттирилди.

Санъат. Қадимги Ўрта Осиёда рассомлик, наққошлик, ҳайкалтарошлик, музика ва бошқа санъат турлари ҳам ривожланган. Ёзма манбалар ва хусусан совет олимлари излаб топган ёдгорликлар, жумладан Термиз яқинидаги Айритомда 1932 йилда топилган, тошга ишланган 3 чолғувчи аёл сурати (I—II асрлар), 1953—1954 йилларда кавлаб очилган Болаликтепа (Сурхондарё) ибодатхонасидаги деворларга ишланган суратлар (эфталитлар даври); Ашхобод яқинидаги қадимги Нисадан 1930 йилда топилган: ёғочга ўрнатиб, сополдан ишланган рангдор ҳайкал (тахминан II аср); 1945—1947 йилларда очилган Тупроққалъа саройидаги девор нақшлари ва ҳайкаллар (III аср); Бухоро яқинидаги Варахша саройида 1938 йилда топилган нақшлар ва рельефли ўйма декорациялар (II—VI асрлар); Муғ тоғи қасрида (Шимолий Тожикистон) 1933 йилда топилган тасвирий суратлар, нақшланган чарм қалқон (VIII асрнинг бошлари); 1948—1951 йилларда қадимги Панжикентда олиб борилган археологик текширишлар даврида топилган ҳайкаллар ва фигуралар, деворлардаги сурат ва нақшлар (илк феодализм даври), яқинда Қувада топилган маданият ёдгорликлари ва бошқалар буни равшан кўрсатади. Варахша, Тупроққалъа ҳамда қадимги Панжикент ёдгорликлари бошқа жойлардаги ёдгорликларга нисбатан бутунроқ ва мукаммалроқ сақланиб қолган. Булардан ташқари, бизгача сақланиб қолган нақш ва суратлар билан ишланган турли қуроллар, асбоб, идиш-товоқ, танга ва бошқалар ҳам қадимги Ўрта Осиё санъатининг нодир ёдгорликларидир.

Бу санъат ёдгорликларининг кўпи қулдорлик ва илк феодализм даврига мансубдир. Ибтидоий жамоа санъати ёдгорликлари эса ниҳоятда оз сақланган. Ибтидоий жамоа санъати ёдгорликларидан энг характерлиси Шеробод районидаги Заровутсой дарасига жойлашган Заровут камар ғоридаги суратлардир. Улардан бирида қўлларида ўқ-ёй ва яна қандайдир сопқонсимон қуроллар ушлаган, орқаларида узун думлари бўлган кишилар тасвирланган. Афтидан, бу кишилар ҳайвон қиёфаси билан ниқобланиб, овга отланган бўлсалар керак. Иккинчи бир суратда олдинга чопиб бораётган буқалар, елиб бораётган ит ва овчилар акс эттирилган. Овчилардан баъзилари ўқ-ёй отмоқда, баъзилари эса сопқондан тош отмоқда.

Қулдорлик ва илк феодализм даврларига мансуб бўлган санъат ёдгорликларида қадимги культлар, шоҳлар ва шоҳлар саройи, жанг эпизодлари, табиат лавҳалари, музикантлар, фантастик манзаралар ва бошқалар тасвирланган.

Масалан. Варахша саройи биноларидан бирининг деворларига елимлик ранг билан қуйидагича суратлар солинган: оқ фил минган, найза, қилич ва каманд (сиртмоқ) билан қуролланган аскарлар. Улар ҳайвонлар ва қанотли аждаҳолар билан жанг қилишмоқда. Филлар ва белигача ярим яланғоч аскарлар олтин ҳамда қиммат баҳо тошлардан ясалган турли хил безаклар билан зийнатланган. Иккинчи бир суратда подшо сарой аҳлларини тантанали бир вазиятда қабул қилмоқда. У қанотли икки туянинг сурати солинган тахтда ўтирибди. Тахтнинг икки томонида жуда қиммат баҳо кийимлар кийган, қилич ва ханжар таққан, қўлларига қадаҳ кўтарган кишилар ва ҳоказо.

Хоразм, Сўғд ва бошқа жойлардаги харобаларда топилган ҳайкаллар ва фигураларнинг бир нечасида ер ва унумдорлик маъбудаси Анахита тасвирланган («Медичи Венера»га ўхшаш). Қолган фигурачаларда отлиқлар, турли хил ҳайвонлар, фантастик махлуқлар ва бошқалар тасвири ишланган. Афтидан, бу фигуралар культ фигуралари бўлиб, улар наврўз байрамига аталган ва ҳар йили алмаштириб турилган бўлса керак. Бундай фигурачаларнинг жуда кенг тарқалгани ва кўп жойларда топилиши шундан далолат беради. Тали-барзу (Самарқанд яқинида) ва Афросиёбда (Самарқандда) чакмон ва узун қўнжли этик, бошига учли бош кийим кийган, бўйнига олтин ёки кумуш безаклар таққан архаик фигуралар топилди. Бу фигуралар қуёш худоси Митранинг тасвири деб тахмин қилинади.

Булардан ташқари, турли оддий металлар, олтин ва кумушдан ишланган асбоблар ва идиш-товоқларда ҳам хилма-хил жонли манзаралар, киши ва ҳайвонларнинг тасвири берилган. Еттисув территориясида топилган тўрт оёқли, дастакли, ёнларида қанотли шерларнинг тасвири ишланган катта ва кичик манқалдонлар, Катта Фарғона каналини қазиш пайтида топилган уч оёқли, тўрт дастакли, ёнларига тўртта тоғ эчкисининг фигураси ишланган жуда катта бронза қозони, Спитамен каби қаҳрамонларни етиштирган сўғдларнинг Муғ тоғи қасрида топилган отлиқ жангчи сурати, Ленинград Давлат эрмитажида сақланаётган Хоразм жангчиларининг қиёфаси ва шоҳ саройининг ҳашаматли кўриниши тасвирланган «Аников лагани» деб номланган ёдгорлик, тангалардаги шоҳлар портрети ва бошқа суратлар, яна кўпгина ёдгорликлар шулар жумласига киради.

Санъат ёдгорликлари орасида Айритомдан топилган сурат ва Тупроққалъадаги арфа чалувчи аёл тасвири алоҳида қимматга эгадир, чунки бу ёдгорликлар тасвирий санъат ёдгорлигигина бўлиб қолмай, айни замонда қадимги музика

санъати ёдгорлиги ҳамдир. Айритомдаги фризда уч аёл қиёфаси тасвирланган бўлиб, уларнинг қўлларидаги асбоблар рубоб, арфа ва дўмбирага жуда монанддир. Тупроққалъадаги арфа чалувчи қиз сурати ҳам катта санъаткорлик билан ишланган. Бу ёдгорликлар жуда қадим замонлардаёқ Ўрта Осиёда музика санъатининг мавжуд бўлганлигини ва тараққий этганини кўрсатади.

Чолғувчилар тасвири (Айритом).

Қадимги санъат ёдгорликлари, айниқса антик ёдгорликлар Ўрта Осиёда хилма-хил санъат турлари бўлганлигини, Ўрта Осиё санъаткорларининг реалистик қалами ва кенг фантазиясини равшан кўрсатади. Бироқ қулдорлик жамиятининг тушкунлиги даврида ва илк феодализм босқичида антик санъатнинг нафосати ва реалистик тенденциялари аста-секин йўқолиб боради, араб халифалари истилоси эса Ўрта Осиё санъатининг равнақ топишига янада каттароқ ва шиддатлироқ зарба беради.

Ф. Энгельс «Германияда деҳқонлар уруши» номли асарида: «Ўрта асрлар тамомила ибтидоий негизда ривожланди. У қадимги маданиятни, қадимги фалсафа, сиёсат ва ҳуқуқшуносликни ер юзидан йўқотиб юборди. Буларнинг ҳаммасини қайтадан бошламоқчи бўлди»,— деган эди[1].

Бошқа халқлар билан иқтисодий-маданий алоқа.

Ўрта Осиё халқлари жуда қадим замонлардан бошлаб турли ўлка ва халқлар билан — Урал, Сибирь ва Волгабўйи, Хитой, Ҳиндистон, Греция, Эрон, Сурия, Мессопотамия, Вавилон, Миср ва бошқа ўлкалар билан иқтисодий-маданий алоқада бўлганлар. Шу билан бирга, Ўрта Осиё Шарқ билан Ғарб ўлкаларининг савдосотиқ ва маданий алоқаларининг бир марказий чорсуси сифатида ҳам катта роль ўйнаган.

Волгабўйлари, Уралолди, Жанубий Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиё қабилаларининг қадимги маданиятидаги айрим

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, издание второе, том 7, Москва, 1956, 360-бет.

муштарак жиҳатлар улар ўртасида яқин этник ва маданий алоқалар мавжуд бўлганини тасдиқлаш учун асос бўлади. Шу билан бирга, неолит ва бронза даври ёдгорликлари бу қабилаларнинг Ўрта ва Яқин Шарқ ўлкалари билан ҳам мол-буюм айрибошлаш муносабатида бўлганини кўрсатади. Қулдорлик ва илк феодализм босқичида эса Ўрта Осиёнинг чет эллар билан иқтисодий ва маданий алоқалари кенг қулоч ёяди, бу алоқалар Ўрта Осиё аҳолисига ҳам, у билан алоқа боғлаган ўзга халқларга ҳам катта фойда келтиради.

Иқтисодий ва маданий алоқалар туфайли эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида Ўрта Осиё ва Эронга Суриядан оромий ёзуви кириб келди ва бу ёзув хоразм, сўғд ва бошқа маҳаллий ёзувларнинг вужудга келишига асос бўлди. Айни замонда сўғд ёзуви таъсири билан пайдо бўлган туркий рун ёзуви мўғул ва манжур ёзувларининг шаклланишига асос бўлди. Бундай ўзаро алоқа ва таъсир жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида ҳам равшан кўринади.

Ўрта Осиё билан Греция ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар жуда қадим замонларда бошланди. Эллин маданияти Ўрта Осиё маданиятининг равнақ топишига ва Ўрта Осиё маданияти эллин маданиятининг равнақ топишига самарали таъсир этди. Селевкийлар даврида Ўрта Осиёда грек худоларига атаб ибодатхоналар қурилди, Зевс билан зардуштийликнинг бош худоси Ахура Мазда, Апполон билан Митра, Афродита билан Анахита бир-бирига яқинлашиб, ҳатто қўшилишиб кетди. Селевкийлар ва Грек-Бақтрия ҳукмронлиги даврида Грециядан узоқда, Ўрта Осиё, Эрон ва бошқа ўлкалар аҳолисининг актив иштирокида шарқий эллинизм маданияти вужудга келди, у грек маданиятини ҳам бойитди, унинг гуллаб-яшнашига самарали таъсир қилди. Зардуштийликдаги ёруғлик кучлари билан қоронғилик кучлари ўртасидаги кураш ҳақидаги таълимот грек диний фалсафасининг, жумладан сўнгги грек гностицизмининг тараққий этишига

Жанговар фил сурати ишланган кумуш фаллар (Грек-Бақтрия санъати).

маълум ҳисса қўшди. Шу билан бирга, Ўрта Осиё ва Эрон грек маданияти билан бир қатор Шарқ ўлкалари маданиятининг ўзаро алоқаси учун бир чорсу бўлди.

Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқа ҳам жуда бой ва узоқ тарихга эга. Александр Македонскийнинг юришларида унга ҳамроҳ бўлган тарихчи Аристобул Окс (Амударё) даги кемалар қатнови ҳақида сўзлаб, Ўрта Осиёнинг Ҳиндистон билан ҳам яқин савдо алоқасида бўлганини айтади. Кейинги асрларда бу алоқаларнинг янада ривожлангани, Ўрта Осиё маданиятининг Ҳиндистон маданияти тараққиётида, Ҳиндистон маданиятининг Ўрта Осиё маданияти тараққиётида ўз изини қолдирганини кўрамиз. Масалан, Ҳиндистондаги Таксила ва Мадура қадимги ёдгорликларида, Шарқий Европа қадимги ёдгорликларида бўлганидек, Кушан империяси (I—IV асрлар) маданиятининг изи равшан кўринади. Ажойиб ҳинд эпоси «Панча тантра» («Беш китоб») жуда қадим замонлардаёқ Эрон ва Ўрта Осиёда маълум бўлиб, донг таратган эди. VI асрда сосоний подшоларидан Ануширвоннинг буйруғи билан Ҳаким Бурзое «Панча тантра»ни санскрит (қадимги ҳинд) тилидан паҳлавий (қадимги форс) тилига таржима қилади. Бироқ бу таржима бизгача сақланиб қолмаган. 759 йилда динсизликда айбланиб тириклайин ўтда куйдирилган Ибн Муқаффанинг Бурзое таржима қилган «Панча тантра»дан араб тилига қилган таржимаси бизгача етиб келди. Кейинроқ «Панча тантра» Ўрта Осиёда «Калила ва Димна» номи билан жуда машҳур бўлиб кетди. «Панча тантра» асосида бир неча оригинал асарлар (масалан, Рўдакий достони) яратилди. «Калила ва Димна» турли тилларга таржима қилинди, жумладан, у ўзбек тилига ҳам бир неча бор таржима қилинган.

Жуда қадим замонларда Ўрта Осиё билан Хитой ўртасида янада яқин иқтисодий ва маданий алоқалар вужудга келади. Бу алоқалар даставвал машҳур «Ипак йўли» билан боғлиқдир. Эрамиздан аввалги II асрда очилган Хитой йўли — «Ипак йўли» Ўрта Осиё орқали ўтарди. Ўрта Осиё Хитой билан бошқа ўлкаларнинг савдо муносабатларида жуда актив роль ўйнай бошлайди. Шу билан бирга Ўрта Осиё халқлари билан Хитой халқлари иқтисодий ва маданий тараққиёт соҳасида бир-бирларидан кўп нарсани ўрганиб оладилар. Чунончи, Хитой халқи пахтачилик, токчилик, виночилик ва шиша қуйиш ишларини Ўрта Осиёдан ўрганади. Хитой йилномаларида 424 йил воқеалари муносабати билан Ўрта Осиёнинг шиша қуйишдаги шуҳрати ҳақида бундай маълумот берилади:

«Юэ-Чжи (Хитой) вилоятларининг пойтахтида савдо қилган (Ўрта Осиё) аҳолиси, биз тошни эритиб, ундан ҳар хил

рангли шиша ясашни биламиз деб айтдилар ва тоғлардан, конлардан руда келтириб, пойтахтда улардан шиша қуйиш устида тажриба ўтказдилар: тажриба муваффақиятли чиқди. Уларнинг шишаси шу қадар ялтироқ эдики, бу жиҳатдан у ҳатто ғарбий мамлакатларникидан (Рим ёки Сурия шишаси кўзда тутилса керак) устун чиқди. Шунинг учун ҳам подшо уларнинг шишаларидан тахт турадиган залларда ёки саройларда фойдаланишни буюрди; шишалар ялтироқ рангда бўлиб, жуда тиниқ эди; уларга қараб ҳамма таажжубга тушар ва бу шишаларни илоҳий деб ҳисоблар эди». Шунингдек, Фарғона водийсининг отлари ҳам Хитойда жуда шуҳрат қозонган.

Айни замонда Ўрта Осиё халқлари ҳам Хитойдан кўп нарсани, жумладан, ипакчилик, қоғоз ишлаш ва бошқаларни ўрганиб оладилар. Хитойлик усталардан қоғоз ишлашни ўрганган Самарқанд усталарининг қоғози илк ўрта асрдан бошлаб араб халифалиги ўлкаларида, XII асрда эса Европада кенг шуҳрат қозонади.

Ўрта Осиё билан қадимги Эроннинг иқтисодий ва маданий ҳаётида ҳам жуда яқин алоқа ва маълум муштараклик мавжуд бўлган.

Шундай қилиб, халқлар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар ижобий натижаларга олиб келди, уларнинг дўстлиги ва ҳамкорлигини мустаҳкамлади, иқтисодий ва маданий тараққиётига маълум ҳисса қўшди. Босқинчилик урушлари эса бу алоқаларга зарба бериб, халқларнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига офат келтирар эди. Аҳмоний шоҳларининг босқинчилиги ва истибдоди, Александр Македонскийнинг истилоси Ўрта Осиё аҳолисининг иқтисодий ва маданий ҳаётига катта талофот келтириб, минглаб кишиларни қириб ташлаган эди.

Ўрта Осиё халқлари VII асрнинг охирлари ва VIII асрнинг бошларида янада даҳшатлироқ истилочилар — араб босқинчилари истилосига дучор бўлган эдилар.

ОҒЗАКИ АДАБИЁТ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Бадиий сўз санъати маданиятнинг энг қадимги ва узоқ тарихга эга бўлган бир соҳасидир. Унинг куртаклари ибтидоий жамият кишиларининг мафкуравий тасаввури, мафкура турлари ҳали синкретик характерда бўлган даврдаёқ вужудга келган эди. Меҳнат процессининг ривожи, киши тажрибаси ва онгининг тараққийси мафкура турларининг бир-бири билан узвий алоқада бўлган мустақил соҳалар сифатида тарақ-

қий этишига хизмат қилади. Қишилар турмуш тажрибаларини, табиат ва жамият ҳақидаги фикр-тушунчаларини образли сўз орқали тасвирлаш, баён этиш кўникмаларини ярата бошлайдилар. Бадиий сўз тажрибасининг ўсиши, бадиий дид ва завқнинг такомиллашиб бориши хилма-хил бадиий шаклларни, адабий жанрларни вужудга келтиради. Шундай қилиб, бадиий сўз санъати ёзув ва ёзма адабиётдан кўп замонлар илгари оғзаки ижод шаклида пайдо бўлади ҳамда ёзма адабиётнинг вужудга келишига замин ҳозирлайди. У оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга, даврдан-даврга ўтади. Бироқ у дастлаб қандай яратилган бўлса, ҳар қачон ҳам айнан ўша ҳолича сақланиб қолмайди, балки ижодий қайта ишланади, турли хил ўзгаришларга учрайди, янги-янги маълумотлар билан бойийди, янги тарихий шароитга мувофиқлашади, кейинги яратилган асарлар билан бирга яшайди, узоқ умр кўради. Шу билан бирга, ёзма адабиёт оғзаки адабиётга самарали таъсир этади, оғзаки адабиёт ёзма адабиётнинг тажрибаларидан ижодий фойдаланади.

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги замонларга оид айрим оғзаки адабиёт ёдгорликлари баъзи бир манбалар орқали бизга қадар сақланиб қолган. Бу манбалар тарих китоблари, илмий асарлар, ёзма ёдгорликлар ва бошқалардан иборат. Антик тарихчилардан Геродот, Ктезий, Полиэн, Харес Митиленский ва бошқаларнинг китобларида халқ оғзаки ижоди айрим асарларининг мазмуни ҳикоя қилиб қолдирилган. Шунингдек, ўрта аср тарихчиларидан Ҳамза Исфаҳоний, Табарий, Масъудий, Беруний, Саолибий, Балъамий ва бошқаларнинг асарларида ҳам оғзаки адабиётга доир қимматли материал ва маълумотлар бор. «Авесто», «Бехистун», «Бундахишн», «Денкард» каби ёзма ёдгорликларда оғзаки адабиётнинг баъзи бир намуналари ўрин олган. Маҳмуд Кошғарий эса ўзининг машҳур лингвистик асари «Девону луғотит турк»да қадимги қўшиқ, лирик шеър ва мақоллардан турли намуналар беради. «Худойномак» ва улуғ шоир Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида қадимги оғзаки адабиётнинг бир қанча асарлари ва образлари қайта ишланади. Шу билан бирга, қадимги оғзаки адабиётнинг излари, унинг «архаик элементлари» кейинги даврларда яратилган халқ оғзаки ижоди асарларида ҳам сақланиб қолганини кўрамиз. Булар бизни қадимги оғзаки адабиёт намуналари билан таништириб, улар ҳақида маълум тасаввур туғдиради. Санъат ёдгорликлари ва моддий маданият бойликлари эса қадимги оғзаки адабиёт тўғрисидаги маълумотларни бирмунча бойитади, тасаввуримизни кенгайтиради.

Қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликлари мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси, қўшиқлар, лирик шеърлар ва бошқа турдаги адабий асарлардан иборатдир.

МИФ ВА АФСОНАЛАР

Ибтидоий кишилар табиат ҳодисалари ва жамиятдаги воқеаларнинг туб сабабларини билмаганлар. «Қадимги замон кишиси... тирикчилик қийинчиликлари, табиат билан кураш машаққатлари остида жуда кўп азоб тортган»[1]. Киши табиатдаги яшин, довул, сув тошқини, зилзила ва бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини тушунмас, улар натижасида келган офатлардан даҳшатга тушар эди. Ер ва осмонни, ой ва қуёшни ҳамда бошқаларни жонли нарсалар деб тасаввур қилар, уларга топинар, айрим ҳайвонларни муқаддас деб билар эди. Ибтидоий кишининг тасаввурида табиатда унга «дўст» ва «душман» бўлган турли хил кучлар мавжуд эди. У бу кучларни худолар, руҳлар, девлар, жинлар сингари кучлар сифатида тасвирлайди. Шу хилда ибтидоий киши оламнинг пайдо бўлиши, унинг моҳияти ва кундалик ҳаёт ҳақида ўз хаёлий тасаввурини яратади. Бу тасаввур заминида турли мифлар — космогоник мифлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар, худолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар пайдо бўлади. Гарчи бу мифлар ибтидоий жамият иқтисодий тараққиётининг пастлиги ва инсон билимининг заифлиги туфайли вужудга келган бўлса ҳам, лекин улар кишиларни ҳаётни севишга, ҳар қандай ишда ғолиб чиқишга йўллар ва инсоннинг куч-қудратини улуғлар эди. Мифларнинг аҳамияти ҳам шундадир. А. М. Горький Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ Биринчи съездида қилган докладида бундай деган эди:

«Қадимги эртаклар, мифлар ва афсоналарнинг маълум эканлигига шубҳа қилмайман, аммо мен бу эртак, миф ва афсоналарнинг асосий маъзини чуқурроқ тушунишларингизни истардим. Буларнинг асосий ғояси қадимги даврлардаги меҳнат кишиларининг юкини енгиллаштиришга, уларнинг иш унумини оширишларига, тўрт оёқли ва икки оёқли душманларга қарши қуролланишларига ҳамда сўз кучи — «авраш», «афсун» йўли билан табиатнинг кишиларга хатарли бўлган ҳодисаларига таъсир этишларига қаратилган»[2].

---

[1] В. И. Ленин. Асарлар, 5-том, Ўздавнашр, 111—112-бетлар.

[2] М. Горький. Адабиёт ҳақида, Адабий-танқидий мақолалар, ЎзССР Давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1962, 265-бет.

Шундай қилиб, миф кишиларнинг заиф томонларинигина эмас, балки уларнинг куч-қудрати, ва орзу-армонларини ҳам фантазия асосида тасвирлайди, мужассамлаштиради, у поэзия ва санъатнинг разнақ топишига замин тайёрлайди.

Турли манбаларда қадимги Ўрта Осиё мифологиясининг айрим намуна ва излари сақланиб қолган. Қадимги Ўрта Осиёда вужудга келган кўпчилик мифлар учун, ҳинд ва бошқа халқларнинг мифларида бўлганидек, яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат ўртасидаги кураш характерлидир. Кишилар яхшилик, бахт-саодат, қуёш нури ва иссиқликни ёмонлик, бахтсизлик, зулмат ва даҳшатли совуққа қарама-қарши қўйиб, бахт ўлкаси ва бахтсизлик ўлкаси деган мифларни яратганлар. Гўё табиатда улуғ ва фойдали кучлар — қуёш ва сув абадий бўлган ўлка ҳамда офат келтирувчи кучлар — зулмат ва кулфат абадий бўлган ўлка бор эмиш.

Кўпчилик мифик образлар мана шу икки ўлка ва улар ўртасидаги кураш фонида гавдаланади. Бу мифология шунчалик чуқур илдиз отганки, у зардуштийликдаги дуалистик қарашда ҳам ўз ифодасини топади, «Авесто» ва бошқа диний китоблардан кенг ўрин олади. «Авесто», шунингдек «Бундахишн» да айтилишича, икки олам: яхшилик ва ёмонлик олами бор. Яхшилик оламига Ахура Мазда (Хурмуз), ёмонлик оламига Ангра Маню (Ахриман) бошчилик қилади. Гўё 3000 йил мобайнида бу икки олам бир-бири билан тўқнашмаган. Яхшилик ва нур оламини билиб қолган Ахриман унга қарши кураш очмоқчи бўлади. Хурмуз бу курашнинг олдини олиб, иккинчи уч минг йиллик даврида осмон, сув, ер, ўсимлик, ҳайвонлар ва бошқаларни ҳамда биринчи инсонни яратади. У даврда зулм ҳам, касаллик ва ўлим ҳам бўлмаган экан. Шундан сўнг учинчи давр (6000—8999) — кураш даври бошланади. Ер юзи турли кучларнинг тўқнашув маконига айланади. Ахриман биринчи инсонни ўлдирса ҳам, лекин кишилик уруғини йўқотиб юборолмайди. Тўртинчи давр (9000—11999) да яхшилик ва нур кучлари ёмонлик ва зулмат устидан ғалаба қозонади.

Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш Митра, Анахита, Каюмарс, Йима (Жамшид), Гершасп, Эликбек ва бошқалар образида мужассамлаштирилган.

Митра. Анахита. Митра қуёш худоси. У кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахш этади. Шу билан бирга у ажойиб қуроллар билан қуролланган бўлиб, душманларга қарши даҳшат солади, кишиларни офатдан

қутқаради. «Авесто»да Митра битмас-туганмас кучга эга бўлган паҳлавон сифатида тасвирланади. У душманга қарши шафқатсизлик билан жанг қилади, унинг куч-қувватини толиқтиради, маҳв этади. Душманнинг Митрага қарши отган ўқлари бефойда. Шамол уларни душманнинг ўзига қаратиб учиради. Митра — ўтда куймас, сувда чўкмас, ўқ ўтмас қаҳрамон. Митра таърифида яна қуйидагилар айтилади:

Митра тасвири.

«Биз қўшинни жангга тайёрлайдиган, жангчиларни йиғадиган Митрага, қўшинни жангга мослаб саф торттирадиган, ёв сафини титратиб, лашкар бошида туриб жангга кирадиган, ҳаммадан кучли, қудратли йўлбошчига сажда қиламиз...

Митра аравада туриб, суякдан моҳирлик билан ишланган, буқа тасмасидан таранг қилиб тортилган ёйидан мингларча ўқ узади. Унинг ўқлари фикрдай тез учади, фикрдай тезлик билан девлар бошига бориб ёғилади...

Митра ўзининг ялтироқ гурзисини кўтариб юради, у гурзи юз нишли, юз балдоқли бўлиб тез келиб урилади, душманларни парчалайди. У ҳаммадан кучли қурол бўлиб, ялтироқ темирдан ясалган ва устига олтин қопланган. Бу жуда бақувват қуролни ҳар қандай ёвни яксон қиладиган бу қуролни у даст кўтаради...»

Митранинг ёрдамчилари ҳам унинг ўзи каби қудратли паҳлавонлардир. Шулардан бири Ахура Мазда томонидан яратилган тўнғиз қиёфасидаги Вертрагнадир: «Биз Митрага сажда қиламиз, унинг олдида Вертрагна югуриб боради. У келишган гавдали, ўткир тишли, ҳар қандай жониворни бир тишлашда гумдон қиладиган озуқа тишли тўнғиз, жуда ҳайбатли, бақувват, ғоят шўх, ҳужумдан тоймайдиган, чопоғон, темир оёқли, темир думли, темир жағли тўнғиздир. У дадиллик билан югуради, душманларни тилка-пора қилади, уларни енгиб йўқ қилади...»

Бу романтик қаҳрамонлик тасвири Амударё атрофида топилган ел каби югуриб борувчи қаҳрамонлар тасвирланган ҳайкал қуббасига ва бошқа ёдгорликларга ниҳоятда ўхшайди.

Ардвисура Анахита — ер, сув ва унум маъбудаси. Мифология уни ҳаёт ва инсоннинг нафосатини, кўркини ифодаловчи, қаҳрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи бир фигура сифатида тасвирлайди.

«...Уни, Ардвисура Анахитани доимо гўзал, бақувват, хушқомат, камарини баланд боғлаган, олтин зийнатли, кўп бурмали мурсак кийган бир қиз сифатида кўриш мумкин...».

Юқоридаги тасвирлар Митра ва Анахиталарни кишилар ҳаётидан ташқарида турган, қандайдир абстракт куч сифатида эмас, балки кишилар орасида бўлган конкрет фигуралар сифатида гавдалантиради. «Ибтидоий кишилар тасаввурида худо мавҳум тушунча, абстракт бир нарса бўлмасдан, балки бирор меҳнат қуроли билан қуролланган жуда реал бир фигура эди. Худо бирор ҳунарнинг устаси, устоз ва кишиларнинг ҳамкори эди»[1]. Ибтидоий кишилар худони ўзларига ўхшатиб тасаввур қилганлар, уни шундай яратганлар. Қадимги грек файласуфи Ксенофан (570—466) бу масала ҳақида фикр юритиб: «агар буқалар, отлар ва арслонларнинг қўли бўлиб, одамга ўхшаб расм солишни билсалар эди, отлар худоларнинг расмини отларга ўхшатиб, буқалар эса буқаларга ўхшатиб чизар, уларнинг қиёфасини худди ўзларига ўхшатиб қўяр эдилар»,— дейди.

Митранинг муъжизали қуроллари ҳам қадимги кишиларнинг ҳаёти ва эҳтиёжи асосида вужудга келган фантазиядир. Кишиларнинг жуда қадим замонлардаёқ «учар гилам», «учар от», «ур тўқмоқ» ва «очил дастурхон» ларни яратгани маълум. Инсоннинг фантазияси унинг фаолияти ва ижодчилигининг кенг қулоч ёйишига ижобий таъсир этади. Горький айтганидек, «Дарё оқимига нисбатан тезроқ сузиш истаги эшкак ва елканни вужудга келтирди; душманни ва ҳайвонни узоқдан туриб ўлдириш истаги палақмон ва ўқ-ёйни ихтиро қилишга сабаб бўлди»[2].

Бироқ замонлар ўтиши билан худоларнинг моҳияти ва қиёфаси ҳам ўзгариб борди. Ибтидоий даврда инсоннинг ҳомийси ва ҳамкори сифатида тасвирланган худолар дин эксплуатация воситасига айланиб, меҳнаткашлар билан ҳукмронлар ўртасидаги зиддиятлар кучайгандан кейин эксплуататорларга хизмат қилувчи «куч»га айланиб, уларнинг қиёфаси абстрактлашиб, ердан, кишилар орасидан осмонга —«арши аъло»га кўтарила бошлайдилар. Бир вақтлар «меҳнат қаҳрамони» сифатида яратилган Геркулес, Горький айтганидек, кейинроқ Олимп тоғига кўтарилиб, худолар қаторидан ўрин олади[3]. Ўрта Осиёдаги кўпгина қадимги мифлар ҳам кейинчалик эксплуататорлар манфаатига мос бўлган «янги» худоларга ёки ҳатто шоҳларга айланиб кетади.

Каюмарс. Жамшид.

Мифологияга кўра, Гайа Мартан (Каюмарс)[4] ер юзида пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахура Мазда (Хурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуддан: ҳўкиздан ва одам-

[1] М. Горький о литературе, Москва, 1953, 694-бет.
[2] М. Горький о литературе, М., 1953, 693-бет.
[3] Қаранг: Шу асар, 694-бет.
[4] У Гавомард (ҳўкиз-киши) деб ҳам юритилган.

дан ташкил топган экан. Инсониятнинг ашаддий душмани бўлган Ахриман Каюмарсни ўлдиради. Каюмарс жасадининг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сигир ва ҳўкиз, улардан эса 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо бўлади; одам қисмидан инсоннинг эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келади. Шундай қилиб, Каюмарс биринчи инсон ва инсоният ҳаётининг ибтидоси сифатида тасвирланади.

Каюмарс ёзма адабиётда ҳам қайта-қайта ишланди. Жумладан, у Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида кишиларни зулматдан, ғорларда яшашдан қутқариб, уй-жой ва шаҳарлар бино қилган қаҳрамон шоҳ сифатида гавдалантирилади. Каюмарс образи тасвирий санъатда ҳам маълум из қолдирган. 1932 йилда Тали Барзуда (Самарқанд яқинида) топилган сополга ишланган сурат шуни кўрсатади. Бу суратда гавдасининг пастки қисми ҳўкиз, юқори қисми одам бўлган бир шакл тасвирланган.

Йима (Жамшид) ҳам Каюмарс каби нажоткор қаҳрамон сифатида тасвирланади. «Авесто»да баён этилишича, у адолатли ҳукмрон бўлиб, унинг даврида қаҳратон совуқ ва жазирама иссиқ ҳам, қариш ва ўлиш ҳам бўлмаган экан. Жамшид ер юзини 3 баравар кенгайтиради, чорвани ва турли хил қушларни ниҳоятда кўпайтиради... Бироқ қаҳратон қиш бошланиб, кишиларга офат келтиради. Қиш ўтиб, қормузлар эриб, яйловларни сув босади. Шунда Жамшид яна нажоткор бўлади. У катта ғовлар қуриб, кишиларни ва уларнинг мол-мулкини сув тошқинидан сақлаб қолади, уй-жойлар қуради, ариқлар очади.

Шундай қилиб, Каюмарс ва Жамшид мифологик образлари Ахриман ва унинг девларига қарши курашда халқ нажоткори сифатида тасвирланади, кишиларнинг маънавий ғалабаси ва ўз келажагига ишончини ифодалайди. Жамшид образининг айрим қадимги излари ўзбек халқининг «Қитоби Жамшид» асарида ҳам сақланган.

Халқ ижодида мифологик образлар билан бирга афсонавий қаҳрамонлар образи ҳам вужудга келади. Бу қаҳрамонлар кишиларнинг осойишталиги ва бахт-саодати учун курашиб, фидокорлик кўрсатадилар. Бироқ бу кураш дастлабки даврларда кўпинча аждар, дев ва жин каби ғайри табиий кучларга қарши қаратилади. Аждар, дев, жин ва бошқалар айни замонда ҳар қандай ёмонликнинг тимсоли сифатида гавдаланувчи символик образлардир. Энг муҳими шундаки, кишилар жамият ва табиатдаги бахтсизлик ҳамда турли офатларнинг сабаби ва моҳиятини тушунолмаган бўлсалар ҳам, лекин ўз куч-қувватларига ишонганлар, «аждар», «дев» ва «жин»лар устидан ғалаба қозонувчи Гершасп ва

Эликбек каби ўлмас баҳодирлар образини яратганлар. Бундай афсоналарнинг ҳаётий аҳамияти ҳам ана шунда.

Гершасп. Эликбек.

Бир қатор қадимги афсоналарда Гершасп образи ўлимни енгувчи баҳодир сифатида тасвирланади. Шундай афсоналардан бирини қуйида ҳикоя қиламиз:

Бир аждар кишиларга кўп бахтсизликлар келтиради, қабиланинг ҳаёти хавф остида қолади. Қаҳрамон Гершасп аждарга қарши жангга отланади, аждарнинг масканига қараб йўл олади. Гершасп туш чоғига қадар аждарни қидиради, бироқ уни тополмайди. У ўт қалаб овқат пиширмоқчи бўлади. Аждар шунчалик катта эканки, Гершасп анча вақт ухлаб ётган аждарнинг устида айланиб юрса ҳам, уни пайқамаган экан ва ўз ўчоғини унинг устига қурган экан. Ўт аждарнинг баданини қизитибди, аждар вазмин қимирлай бошлабди. Шундан кейингина Гершасп аждар устида кезиб юрганини пайқаб олибди. Лекин Гершасп ваҳимага ва саросималикка тушмабди. У бу улкан ва даҳшатли махлуққа қарши жанг бошлабди, қуролларини моҳирлик билан ишлатибди, аждарни енгиб, кишиларни ҳалокатдан қутқарибди[1].

1902 йилда Қашқарда қадимги оғзаки адабиётнинг «Чистони Эликбек» деган муҳим бир ёдгорлик тексти топилди. Тахминан VIII—IX асрларга мансуб бўлган бу асарда ёмонлик кучларига қарши мардона курашиб, кишиларни ўлимдан қутқарган Гершасп сингари халқ баҳодири Эликбек образи яратилган. «Чистони Эликбек»нинг тўла сақланиб қолмаган ўша текстида қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Жинлар Эликбекнинг қабиладошларидан кўп кишини қириб ташлайди Ракшош номли даҳшатли душман (эҳтимол, дев бўлса керак) юқумли касаллик тарқатади. Фидокор Эликбек эл-юртини ҳалокатдан қутқариб қолмоқ учун душманларга қарши жангга отланади. У бир чорраҳада сон-саноқсиз жинларга дуч келади, улар кишиларни бурдалаб, қонини сўриб, ичак-чавоқларини баданларига ўраб олган эканлар. Эликбекни кўрган жинлар ваҳимали шовқин-сурон кўтариб, унга ёпирилиб кела бошлайдилар. Бироқ Эликбек қўрқмайди, йўлбарсдек жангга отланиб, жинларга қарата бундай дейди: «Ой яклар, таркин манга сўзланглар. Маник Болиқ-имтоқи будунуғ бу қунуғ нагулук ўлурулсизлар?! Шу маниng ети қиличимни кўрунглар. Атуз ўнгарини бичиб ўнг-ўнг қамшайин». (Эй жинлар, менга бот сўзлангиз, менинг шаҳримдаги элни нега ўлдирасиз?! Менинг бу ўткир қиличимни кўринг. Таналарингизни парчалаб бошқа-бошқа (томонларга ташлайин). Жинлар яна ваҳима солиб, қурол ишлатиб, Эликбекни маҳв қилмоқчи бўладилар. Бироқ Эликбекка бас келолмайдилар. Эликбек куч-қуввати ва шижоати билан уларга даҳшат солади. Жинлар энди ёлворишга, шафқат сўрашга мажбур бўладилар. Жинларни енгган Эликбек улардан шаҳарнинг жануб ёнида бир азим толнинг кавагида яшовчи уч кўзли, олов тусли Ракшошнинг эл-юртга юқумли касал тарқатаётганини билиб олиб, унга қарши жангга жўнайди...:

[1] Гершасп образи халқ хотирасида сақланиб қолди, у қайта-қайта ишланди ва ёзма адабиётдан ўрин олди. Ёзувчи Асади Тусий (XI аср), шу афсоналардан фойдаланиб, ўзининг «Гершаспнома» асарини яратди.

Гарчи Ракшош билан бўлган жанг тасвири текстда берилмаган бўлса ҳам, асарнинг руҳи, шубҳасиз, воқеанинг Эликбек ғалабаси билан тугалланишидан далолат беради.

* * *

Қадимги турли хил мифологик ва афсонавий образлар узоқ асрлар давомида сақланиб қолди, қайта-қайта ишланди. Ҳукмрон синфлар, руҳонийлар бу образларга диний моҳият бериб, уларнинг бирмунчасини илоҳийлаштирган бўлсалар, меҳнаткаш халқ уларни фидокор ва нажоткор қаҳрамонлар сифатида ривожлантириб борди. Ҳатто дастлабки даврларда мифологик худолар сифатида тасаввур этилган Сиёвуш ва Рустам каби образлар халқ ижодида кейинчалик янги моҳиятга эга бўлиб, халқ қаҳрамонлари сифатида талқин этилди, ёзма адабиёт намояндалари ижодидан ҳам кенг ўрин олди.

Қадимги миф ва афсоналарнинг изи Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи оғзаки бадиий ижодиётида шу кунга қадар яшаб келмоқда. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ўнлаб мифологик ва афсонавий қаҳрамонлар образи тасвирланади. Шундай образлардан бири Хубби образидир. Хоразм мифологик афсонасида Хубби сув худоси ва кишиларни ҳалокатдан қутқарувчи қаҳрамон сифатида гавдаланади.

Жуда қадим замонларда, Фаридун ва ҳатто Жамшид замонасидан бурун Амударёда Хубби деган бир йигит бўлган экан. У бир қўли билан балиқ тутар, иккинчи қўли билан уни қуёшга тутиб турар, балиқ бир зумда пишар экан. Хубби шу хилда балиқ еб, Амударёда 700 йил яшабди, дарёни қўриқлабди, бирор ёмон руҳ, ҳаттоки чивин ҳам дарёга яқин йўлашга ботинолмабди. Халқ сувга маъмур бўлиб, шод-хуррам яшар экан. Бироқ Жамшид замонасига келиб, Хубби ғойиб бўлибди. Кишилар уни осмон сувларининг ҳукмрони бўлган қиз ўғирлаб олган деб фараз қилибдилар. Хубби ғойиб бўлгандан кейин Амударёга унинг онаси келибди; у биринчи бўлиб қайиқ ясабди, кишиларни қайиқда сузиш ва душманга қарши сувда жанг қилишга ўргатибди. Бироқ кунлардан бир кун Хуббининг онаси ҳам ғойиб бўлибди. Лекин кишилар ўз ҳомийларини, Хубби ва унинг онасини унутмабдилар. Улар қайиқларга Хуббининг онаси қиёфасини тасвирлабдилар...

Фарғона водийсида ҳам Хоразм мифологик қаҳрамони Хубби образига ўхшаш Эрхубби образи яратилиб, кўп афсоналарда ҳикоя қилинади. Қадим вақтларда кишилар Оҳангарон (Тошкент водийси) дарёсидан ўтганда Эрхуббидан мадад сўрар эканлар[1].

[1] Хубби ҳақидаги мифологик афсона Я. Ғуломовнинг «История орошения Хорезма» китобидан олинди (ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1957).

Худди шунингдек, айрим қадимги шаҳарларнинг бино бўлиши ва номи ҳақида ҳам шу кунга қадар турли афсоналар ҳикоя қилинади. Шулардан бири III—IV асрларда бино бўлган Баректом қалъаси ҳақидаги афсонадир.

Қадим замонларда Қорақалпоғистоннинг Қозоғистонга чегарадош бир водийсида Барак деган золим шоҳ яшар экан. Шоҳ бир қасрида ўзи турса, иккинчи қасрида катта ов бургутини сақлар экан. Кунлардан бир кун қасрга бургутнинг онаси Анқо (мифик қуш) келибди. Шоҳ кишиларнинг гапига қулоқ солмай, она-боланинг дийдор кўришига халақит бериб, бургутни овга олиб чиқмоқчи бўлибди. Бургут ғазабланиб, Баракка човут солибди-да, уни осмонга кўтариб чиқиб, ерга ташлаб юборибди. Барак шоҳнинг парчаланган жасади ўша қасрда дафн қилинибди. Водий хароб бўлибди. Карвонлар унга яқин йўламайдиган бўлиб қолибдилар.

Шунингдек, Курганч қалъаси (III—V асрларда бино бўлган; унинг харобалари ҳозир ҳам Тахтакўпирнинг шарқида бор) қорақалпоқ ва қозоқ халқ қаҳрамони Қўбланди Ботир афсонаси билан, Қирқ қиз қалъаси (I—VI асрлар) афсонавий шоҳнинг қизи ва унинг қирқ канизаги воқеалари билан боғлаб ҳикоя қилинади[1]. Булар «Қўбланди ботир» ва «Қирқ қиз» каби халқ достонларининг қадимги илдизларидир.

Шундай қилиб, қадимги Ўрта Осиёда хилма-хил миф ва афсоналар пайдо бўлди, миф ва афсоналар қаҳрамонлик эпосининг вужудга келишига маълум замин яратди.

ҚАҲРАМОНЛИК ЭПОСИ

Қадимги Ўрта Осиё аҳолиси яратган оғзаки адабиёт ёдгорликлари орасида қаҳрамонлик эпоси катта ва муҳим ўрин тутади. Қаҳрамонлик эпосининг кўп асарлари конкрет тарихий воқеалар, Ўрта Осиё аҳолисининг чет эл босқинчиларига қарши ватанпарварлик кураши заминида туғилди ва М. Горький айтганидек, бундай фольклор асарлари «...тарихга чекинмас ва ўзига хос йўлдош бўлиб келди»[2].

Халқ қаҳрамонлик эпосида оташин ватанпарвар ва фидокор баҳодирларнинг монументал образлари яратилди. Тўмарис[3], Широқ, Зарина, Рустам, Сиёвуш ва бошқалар мана шундай образлардир.

Тўмарис.

«Тўмарис» эпоси Ўрта Осиё аҳолисининг чет эл босқинчилари тажовузига қарши олиб борган мардона курашининг бадиий ифодасидир. Эра-

[1] Хоразмдаги қадимги шаҳарлар ҳақидаги афсоналар С. П. Толстовнинг «По следам древнехорезмийской цивилизации» (СССР ФА нашриёти, М. — Л., 1948) китобидан олинди.

[2] М. Горький о литературе, М., 703-бет.

[3] Бу ном *Тўмирис, Тўмариса* шаклида ҳам қўлланилади.

миздан аввалги VI асрда бир неча мамлакатларни истило қилган аҳмонийлар шоҳи Кир Ўрта Осиёга бостириб киради. Ўрта Осиё аҳолиси, айниқса Тўмарис бошчилигидаги массагет қабилалари Кирга қарши мардона кураш олиб борадилар. Кир қўшини енгилади ва унинг ўзи 529 йилда жанг майдонида ўлдирилади. Шу воқеалар Тўмарис тарихий-қаҳрамонлик эпосининг мазмунини ташкил этади. Афсуски, бу эпоснинг асли бизгача етиб келмаган; унинг мазмуни грек тарихчиси Геродотнинг (484—425) «Тарих» китобида ҳикоя қилиб қолдирилган.

Тўмарис массагет қабилаларининг бошлиғи — ҳукмрон аёл бўлиб, эл-юртнинг тинчлиги ва осойишталигини кўз қорачиғидай ҳимоя қилади. Бироқ аҳмонийлар подшоси Кир массагетларнинг осойишталигига хавф солади. Бошда у Тўмарисга уйланиш йўли билан массагетларни ўзига қарам қилмоқчи бўлади. Тўмарис бу золим подшонинг шум ниятини билиб, унинг таклифини рад этади Кир уруш очиб, ўз мақсадига эришмоқчи бўлади Тўмарис урушнинг олдини олишга қанчалик интилмасин, Кир уруш бошлашга қатъий қарор қилган эди. Шундан кейин Тўмарис мардона мудофаа жангига отланиб, душманга: «...биз биламизки, сен тинчликни хоҳламайсан, шу сабабли башарти маслаҳатимизга кўнмай, массагетлар билан тўқнашишни истасанг, кўприк ясайман, деб овора бўлиб ўтирма. Бизга айтсанг, биз сенга халақит бермай, дарёдан уч кунлик йўлга кўчиб кетамиз, бемалол дарёдан ўтасан, ундан сўнг юзма-юз урушамиз. Борди-ю. агар биз билан дарёнинг сен турган қирғоғида учрашмоқчи бўлсанг. уни айт, бунга ҳам биз рози, фақат, номардлик қилма»,— дейди. Тўмарис мардона курашга шайланади. Кир эса ҳийла-найранг йўлига ўтади. У Тўмариснинг ўғли Спарганиз[1] бошлиқ бир гуруҳ массагетларни маст қилиб асир олади. Тўмарис ғазаб билан: «...Эй қонхўр Кир, қилган ишинг билан мақтанмай қўя қол! Сен менинг ўғлимни юзма-юз жангда енгганинг йўқ, уни маккорлик билан шароб ичириб қўлга туширдинг. Энди менинг насиҳатимга кир, ўғлимни менга топшириб, келган ерингга зиён-заҳматсиз қайтиб кет. Агар сўзимга кирмасанг, массагетлар тангриси — Қуёш номи билан қасамёд қиламанки, мен сендай очкўз юҳони қон билан суғораман»,— дейди. Кир бу сўзларга амал қилмайди, уруш давом этади. Тўмарис бошлиқ массагетлар қаттиқ жангга кириб Кир қўшинини енгадилар, унинг ўзини ўлдирадилар. Тўмарис Киршинг бошини қон билан тўлғазилган мешга солар экан, ўз курашига якун ясаб: «Эй номард, сен мени — жангда сени ҳалоллик билан енгиб чиққан бир аёлни — маккорлик билан ўғлидан жудо қилиб, фарзанд доғида куйдирдинг, сен умринг бўйи қонга тўймадинг, мен ўз онтимга амал қилиб сени қон билан суғордим. Бировнинг юртига зўравонлик билан бостириб кирганларнинг жазоси шу!»— дейди.

Тўмариснинг кейинги сўзлари эпоснинг ғоясига якун ясайди, босқинчиларга қарши халқнинг қатъий ҳукмини ифодалайди. Бу эпосда осойишталик урушни, адолат зулмни, мардлик ва шижоат ҳийлакорлик ва разилликни енгади. Кишиларнинг энг яхши хислатлари ва эзгу ниятлари халқ қаҳрамони Тўмарис қиёфасида мужассамлашади.

[1] Баъзи манбаларда Спарганис.

Геродот, Ктезий ва бошқа тарихчилар Ўрта Осиё қабилаларида, жумладан массагетларда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида хотин-қизларнинг катта ўрин тутганини сўзлайдилар. Шунингдек, Хитой сайёҳи Чжан Цянь (эрамиздан аввалги II аср) Даван (Фарғона)даги хотин-қизларнинг мавқеи ҳақида сўзлаб, «эркаклар бирор қарор қабул қилар эканлар, улар ўз хотинларининг маслаҳатига қулоқ солар эдилар»,— дейди.

Широқ.

«Широқ» эпоси ҳам, «Тўмарис» каби Ўрта Осиё аҳолисининг чет эл босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураши воқеалари заминида вужудга келди.

Қаҳрамон массагетлар Кир қўшинини тор-мор қилдилар. Лекин кейинги аҳмоний шоҳлари бундан сабоқ олмадилар, улар Ўрта Осиёга бостириб кириш ва эл-юртни талашни давом эттирдилар. Доро I (521—485) шундай ёвуз шоҳлардан бири эди. Шак қабилалари Дорога қарши 513 йилда катта қўзголон кўтарган эдилар. Шу воқеа «Широқ» эпосига асос бўлган бўлса керак.

«Тўмарис» каби «Широқ»нинг ҳам асли сақланмаган. Унинг қисқача мазмуни грек тарихчиси Полиэн (эрамиздан аввалги II аср)нинг «Ҳарбий ҳийлалар» китобида ҳикоя қилинади.

Шак қабиласининг тинчлиги ва мустақиллиги хавф остида қолади. Ёвуз ниятли Доро яқинлашиб келмоқда. Шак ҳукмронлари (Омарг, Саксфар, Оамирис) душманга қарши кураш режасини тузаётган пайтда чўпон Широқ пайдо бўлади. У душманни енгиш режасини ўйлаган. Бу режа шак қабилаларини Доронинг қуллиги хавфидан қутқаради, душманни ҳалокатга олиб боради. Бунинг учун Широқ онгли равишда ўзини қурбон қилиши керак. Режа маъқулланади. Гўё шаклрнинг газабига учраб, бадани дабдала қилинган ва қабиладошларидан қасос олмоқчи бўлган Широқ Доро қўшинини «кўчиб кетган» шаклрнинг йўлини 7 кун деганда «кесиб олиб чиқувчи йўлга» бошлайди. Широқ душманни бепоён чўл-биёбонга олиб боради Душманнинг очлик ва сувсизликдан халок бўлиши муқаррар. Еттинчи куни ҳам шаклардан дарак тополмаган Доронинг қўшин бошлиғи Раносбат Широқнинг калласини чопиб ташлайди. Широқ: «Мен енгдим, ёлғиз ўзим бутун бошли бир қўшинни енгдим, жонажон қабилам шаклар ва она тупроғим бошига келган балони даф қилиб, босқинчи Доро лашкарини ҳалокатга олиб келдим, тўрт томоннинг ҳар қайсиси етти кунлик йўл, истаган тарафингизга кетаверинг. Барибир, барчангизни очлик ва ташналик емириб нобуд қилади. Менинг қоним эса шу ерга тўкилади»,— деб ўлимни шодлик қаҳқаҳаси билан кутиб олади

Доро баланд қояга чиқиб Апполон (қуёш худоси) дан ёмғир сўрайди. Ёмғир ёғиб, қолган-қутган аскарлар мешларини сувга тўлдириб, чўл даҳшати ва ҳалокатидан зўрға омон қоладилар.

Широқнинг душманни бепоён чўл-биёбонга олиб бориши Ўрта Осиё аҳолисининг қадим замонларда душманларга

қарши қўллаган ҳарбий тактикасини эслатади. Грек тарихчиларининг маълумотларига кўра, ўрта осиёликлар Александр Македонский қўшинига қарши курашда ҳам ана шундай тактикани қўллаган эканлар.

Жонажон қабила ва она тупроқ Широққа мислсиз куч ва темир ирода бахш этган эди. Бу куч ва ирода Широқни ажойиб ватанпарварнинг монументал образига айлантирди.

Эфталит эпосида ҳам ватанининг душманлари устидан ғалаба қозониш учун ўзини ҳалокатга маҳкум этган Зопир образи яратилган[1].

Зарина ва Стриангия.

«Зарина ва Стриангия» қиссасининг мазмуни сицилиялик тарихчи Диодор (эрамиздан аввалги I асрда) нинг «Кутубхона» асарида тарихчи Ктезий (430—354) китобидаги баён асосида ҳикоя қилиб қолдирилган. Бироқ қиссанинг мазмуни тўла берилмаган. Уни Ктезий тўла ҳикоя қилиб қолдирмаганми ёки сицилиялик Диодор қисқартириб юборганми — буни аниқ билмаймиз.

Қиссанинг мазмуни: Шаклар шоҳи ўлиб, унинг ўрнига хотини малика Зарина қабилага бош бўлади. Тадбирли ва шижоатли бу аёл қабиланинг осойишталиги ва мустақиллигини сақлаб қолиш учун жонбозлик кўрсатади. Шаклар билан Мидия ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда малика Зарина катта шижоат кўрсатади. Бироқ Мидия шаҳзодаси Стриангия уни яродор қилади Зариннинг ботирлиги ва ҳуснига мафтун бўлган Стриангия уни асир олмайди, кечиради. Орадан бирмунча вақт ўтади. Парфия шоҳи Заринага уйланиб, шаклларни ўзига тобе қилмоқчи бўлади. Зарина унинг таклифини рад этади. Бироқ шоҳ зўрлик билан унга уйланиб, шаклларни қарам қилади. Зарина ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, нажот топиб, қабиласининг мустақиллигини тиклашга интилади. Шу орада Парфия билан Мидия ўртасида қаттиқ жанг бўлиб, Мидиянинг кўп аскарлари асир олинади. Зарина асирлар ёрдами билан Парфия шоҳига қарши курашиб, нажот топиш режасини ўйлайди. Асирлар орасида Стриангия ҳам бор эди. Зарина у билан бирга асирларга бош бўлиб, Парфия шоҳига қарши қўққисдан ҳужум бошлайди. Парфия шоҳи енгилади, асирлар озод бўлади, Зарина нажот топади, унинг қабиласи ўз мустақиллигини тиклайди. Шу воқеалар давомида Стриангия Заринани севиб қолади. Зарина Стриангияни моҳир ва ботир жангчи сифатида ҳурмат қилса ҳам, унинг хотини борлиги учун, уйланиш таклифини рад этади. Стриангия бунга чидай олмай, ўзини ҳалок қилади.

---

[1] Бу образлар, рус халқ қаҳрамони Сусанин ҳамда Горькийнинг фольклор материаллари асосида яратган «Изергиль кампир» асаридаги Данко каби, халқ учун жонини фидо қилган қаҳрамонларнинг ўлмас образларидир.

Ўзбек халқи Дорога қарши халқ қаҳрамонлик курашини ҳикоя қилувчи «Ойсулув» достонини яратган. Бу достон ўз ғоявий мазмуни билан «Тўмарис» ва «Широқ»қа, сюжет ва образларининг характери билан айниқса «Тўмарис» га ўхшаб кетади. Достоннинг бош қаҳрамони Ойсулув худди Тўмарис каби тадбирли ҳукмдор ва ботир лашкарбоши бўлиб, кураш Ойсулув бошчилигидаги ватанпарварларнинг ғалабаси билан тугайди.

«Зарина ва Стриангия» қаҳрамонлик ва севги қиссасидир. Қиссанинг бош қаҳрамони Зарина образи тарихий илдизга эга бўлиб, у шак ҳукмронларидан бири бўлган. Қиссада Зарина заковатли, тадбирли аёл, халққа ғамхўр ҳукмрон, уста лашкарбоши, қаҳрамон ва, шу билан бирга, номусли, одобли аёл сифатида тасвирланади. Стриангия ҳам мардлиги ва ботирлиги билан машҳурдир. Лекин у иродасининг бўшлиги жиҳатидан Заринадан заифдир.

Грек тарихчилари шак хотин-қизларининг қаҳрамонлигини, жумладан душманга қарши жангда ғалаба қозониб, элини асирликдан қутқарган Спаретрани таърифлашади. Шак хотин-қизлари жангга кириб, от чопиш ва ўқ-ёй отишда эркаклардан қолишмас эканлар. Ктезий Заринанинг шижоат ва қаҳрамонлигини алоҳида қайд қилади. Унинг маълумотига кўра, Зарина вафотидан кейин шаклар унга пирамида шаклида мақбара қуриб, олтин ҳайкал ўрнатишган экан.

Зариадр ва Одатида.

Севги ва қаҳрамонлик мотивлари «Зариадр ва Одатида» қиссасида ҳам ҳикоя қилинади. Бу қиссанинг мазмуни тарихчи Харес Митиленский (эрамиздан аввалги IV аср) асари орқали етиб келган.

Гуштасб (Гистасп) Мидияда, унинг укаси Зариадр Каспий денгизидан Танаис (Сирдарё) гача чўзилган ўлкада ҳукмронлик қилар эканлар. Танаиснинг нариги томонида яшаган скиф шоҳи Омаргнинг қизи Одатида билан Зариадр бир-бирини тушида кўриб, севишиб қоладилар. Зариадр Омаргга совчи юборади. Омарг ёлғиз қизини бегона юртга беришни истамайди. Шундай бўлса ҳам Зариадр аҳдидан қайтмайди, у бир аравакашнинг ёрдами билан Танаисдан кечиб ўтади. Омарг йигитлар шарафига зиёфат беради ва Одатидага зиёфатда ўтирган йигитлардан қайси бирини ёқтирсанг, унга олтин қадаҳда май тутгин, деб буюради. Зиёфат устига скиф кийимида Зариадр етиб келади. Одатида унга олтин қадаҳда май тутади. Зариадр Одатидани олиб, ўз юртига жўнайди[1].

Харес Митиленский бу қиссанинг халқ орасида кенг тарқалгани, ибодатхоналар, қасрлар ва хусусий уйларда унинг сюжети асосида ишланган тасвирий суратларнинг кўплиги ва қизларга Одатида деб ном қўйиш бир одат бўлиб қолганини ҳикоя қилади.

«Зариадр ва Одатида» қиссасида оила ва севги масаласи қиз билан йигитнинг эркин ҳуқуқи, майл-истаги ҳамда қаҳрамонлик мотивлари билан боғланган. Қизнинг қаҳрамонликни талаб қилувчи шартларини бажариш анъаналари кейинги даврлардаги халқ оғзаки ижодида, жумладан «Ўғузнома», «Алпомиш» ва бошқа асарларда ҳам етакчи масалалардан бири бўлиб қолди.

[1] Бу эпизод Фирдавсийнинг «Шоҳнома» сида сал бошқачароқ ҳикоя қилинган.

Рустам.

Рустам образи қаҳрамонлик эпосининг монументал образларидан бири бўлиб, у оғзаки, кейинчалик эса ёзма адабиётда қайта-қайта ишланади ва Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон ҳамда бошқа ўлкаларда кенг шуҳрат қозониб, халқларнинг энг севимли қаҳрамони образига айланади.

Рустам ҳақидаги дастлабки асарлар сўғдларда пайдо бўлган, тахминан VI—VII асрларда сўғдлар яратган «Рустам» эпосининг парчалари бизга қадар ҳам сақланиб қолган. Бу парчаларда Рустам мислсиз қаҳрамон ва нажоткор сифатида гавдаланади. У девларга қарши курашда камол топади, енгилмас, ўлмас паҳлавонга айланади. Рустамнинг девларга қарши кураши Ўрта Осиё, Эрон халқлари ва бошқа халқларда жуда қадим замонларда вужудга келган ва узоқ асрлар сақланиб қолган дуалистик тушунчаларга — яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш тушунчаларига асосланган. Девлар халқ тасаввурида ҳар қандай ёмонлик, разиллик ва бахтсизликнинг тимсоли сифатида гавдаланади. Улар инсониятнинг энг ёвуз душмани бўлиб, кишиларни ўлдиради, зулмат ғорларида қаттиқ жабрлайди[1].

Сўғд эпоси парчаларида, жумладан, қуйидагилар ҳикоя қилинади:

...Рустам девларни уларнинг шаҳарлари дарвозаларига қадар қувиб боради. Кўп девлар ҳалок бўлади, қолганлари шаҳар дарвозасини бекитиб олади. Рустам ғалаба билан қайтади. Елгиз Рустамнинг ўзидан маглуб бўлган девлар ғазабланиб, унга қарши жангни давом эттиришга, қўққисдан ҳужум қилишга қарор қилишади. Сон-саноқсиз девлар от-араваларга, фил, чўчқа, тулки, ит ва илонларга миниб йўлга тушадилар. Уларнинг бир қанчаси пиёда борар, бир қанчаси калхатдай парвоз қилар эди... Рустамнинг Рахш номли оти яйловда ўтламоқда, унинг ўзи эса катта ғалабадан кейин ширин уйқуда эди. Узоқдан девларнинг пайдо бўлганини кўрган Рахш Рустамни уйғотади. Рустам саросималикка тушмайди. У девларни яқин келтириш ва қўққисдан ҳужум қилиш учун қасддан орқасига қараб от суриб кетади. Уни қувиб бораётган девлар энди ғалаба қозонишларига ишонади, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам Рустамни тириклайин ушлаб, қаттиқ жабрлашга аҳд қилишади. Лекин бирдан Рустам отини душман томонига буриб, девларга ҳамла қилади, уларга бургутдай чанг солади. Девлар тумтарақай қоча бошлайди, уларнинг кўплари ўлади, кўплари яраланади...

Рустам образи такомиллашиб, ҳаётийлашиб боради, энди у девларгагина эмас, балки босқинчиларга, золим шоҳларга қарши курашади, ўнлаб қаҳрамонларни етиштиради, халқнинг осойишталиги ва бахт-саодати учун курашади. Ротастахм (Рустамнинг қадимги номи) «Бахман-Яшта»да араб босқинчиларига қарши курашган паҳлавон сифатида, парфиён (қадимги форс-тожик) достонларида —«Ёдгор Зареран», «Драхт

[1] Буни кўпгина ўзбек халқ эртакларида ҳам равшан кўриш мумкин.

асурик» ва VI—VIII асрларда яратилган «Шаҳриҳои Эрон»да ажойиб қаҳрамон, халқ учун шаҳарлар бунёд этган инсон сифатида тасвирланади[1].

Рустам ҳақида кўплаб янги асарлар яратилади. Улардан ижодий фойдаланган улуғ шоир Фирдавсий ўзининг машҳур «Шоҳнома»сида Рустамни бош қаҳрамон қилиб олади. Унинг номини янада абадийлаштиради. Фирдавсий:

Ку як нима аз умри худ кам кунам,
Жаҳоне пур аз номи Рустам кунам.

(Умримнинг ярмини қисқартираман ва бутун жаҳонни Рустам номи билан тўлдираман),—
деган эди.

Қаҳрамон Рустам образи ўзбек халқи орасида ҳам кенг шуҳрат қозонди, «Рустами достон» халқнинг севимли китобига айланди. Кўпгина эртаклар ва афсоналарда халқ Рустамнинг қаҳрамонликларини куйлайди, уни Гўрўғли, Алпомиш ва бошқа қаҳрамонларни севгандай севади, ардоқлайди. Ота-оналар ўз фарзандларини Рустамдай паҳлавон бўлсин деб Рустам номи билан атайдилар.

Сиёвуш.

Сиёвуш Рустам сингари севимли халқ қаҳрамони образидир.

Сиёвуш образи узоқ такомил босқичини кечиб ўтди. У дастлаб мифологик худо образи сифатида яратилди. Сиёвуш «Авесто»да (бунда у Сиёваршан деб аталган) мифологик худо сифатида тасвирланади. Бу тасвирнинг излари қадимги форстожик тилидаги адабиётда, «Шоҳнома» да ва Беруний асарларида ҳам сақланиб қолган. Халқ ижодиётида Сиёвуш мифологик худо образидан халқ қаҳрамони — қаҳрамон инсон образи томон такомиллашиб боради.

X аср тарихчиси Наршаҳий «Бухоро тарихи» асарида Сиёвуш ҳақидаги халқ оғзаки ижодининг намуналарини ҳикоя қилади.

Сиёвуш афсонавий Эрон шоҳларидан бўлган Каёний шоҳларидан Кай-Ковуснинг ўғли экан. Сиёвуш ўз ҳусн-жамоли билан ҳаммани мафтун қилади. У ўгай онасининг эҳтиросини рад этиб, маломат ва туҳматга қолади. У ўз поклигини исбот қилиш учун катта аланга устидан от суриб ўтади. У Туронга қарши юришда қатнашиб, қаҳрамонликлар кўрсатади. Туҳматчи ўгай она даргоҳига қайтишни истамаган Сиёвуш қаҳрамон Афросиёбнинг пойтахтига йўл олади. Афросиёб уни яхши кутиб олади. Сиёвуш Афросиёбнинг қизига уйланади. Жангларда ботирлик кўрсатади. Бироқ фитначи амалдорлар Сиёвуш билан Афросиёб ўртасида адоват туғдирадилар. Афросиёб Сиёвушни ўлдиради. Сиёвушнинг ўғли Қайхисрав бобоси Афросиёбдан қасос олиш мақсадида уни ўлдиради. Қайхисрав Хоразмий шоҳлар сулоласига асос солади.

[1] Қаранг: И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии. М., 1956.

Сиёвуш Бухорода жуда катта шуҳрат қозонган эди. Наршаҳий афсонавий Сиёвуш Бухоро яқинида кўмилган, деб маълумот ҳам беради. Унинг маълумотига кўра, X асрда ҳам Бухоро аҳолиси наврўзда Сиёвушнинг қабрига келиб, қурбонликка хўрозлар сўйиб, Сиёвуш шарафига қўшиқлар айтишар эканлар. Бу қўшиқлар «муғлар йиғиси» ёки «Сиёвуш қасоси» деб юритилар экан.

Бизгача сақланиб қолган ёдгорликлар қадимги Ўрта Осиё халқларининг жуда бой ва оригинал оғзаки бадиий ижоди, хилма-хил эпик асарлари бўлганини кўрсатади. Шу билан бирга, қўшни халқлар билан маданий алоқалар ҳам Ўрта Осиё эпик адабиётининг бойишига маълум ҳисса қўшди. Жумладан, манбалар машҳур ҳинд эпоси «Панча Тантра» («Калила ва Димна») нинг жуда қадим замонлардаёқ Ўрта Осиё халқларига яқиндан маълум бўлганини, унинг ҳикоя ва масаллари асосида янги-янги асарлар яратилганини кўрсатади. Масалан, «Каван китоблари» деб аталган сўғд ёзуви ёдгорликларида «Калила ва Димна» асосида яратилган ибратомиз ҳикоя ва масаллар ҳам бор.

Шу билан бирга, Ўрта Осиё халқларининг қадимги оғзаки адабиёти ҳам бошқа халқларнинг бадиий сўз санъати тараққиётига самарали таъсир этди. Жумладан, Рустам, Сиёвуш ва бошқа қаҳрамонлар образи бир қатор бошқа халқларнинг адабиётидан ҳам ўрин олди.

ҚЎШИҚ ВА ЛИРИК ШЕЪРЛАР

Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолисининг қўшиқ ва лирик шеърларидан айрим намуналар турли хил ёзма манбалар ва илмий асарлар («Авесто», «Девону луғотит турк» ва бошқалар) орқали бизгача етиб келди. Туркий қабила ва халқларнинг энг қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликларини ўрганишда айниқса «Девону луғотит турк» даги адабий материаллар катта аҳамиятга эга.

«Девону луғотит турк» XI асрнинг буюк тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг лингвистик асари бўлиб, автор туркий сўзларнинг луғавий маъносини изоҳлаш учун халқ оғзаки ижоди намуналаридан фойдаланган[1]. Унда XI аср халқ оғзаки ижоди намуналари билан бирга, аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган қўшиқ ва лирик шеърлардан ҳам парчалар берилган. Кўпгина қўшиқ ва лирик шеърларнинг мазмуни, уларда патриархал қабила-

[1] «Девону луғотит турк»да ёзма адабиётнинг айрим намуналари ҳам берилган. Бундай ўринларда Маҳмуд Қошғарий кўпинча «шоир сўзи будир» деб таъкидлайди.

лар ҳаётига хос воқеаларнинг ифодаланиши ҳамда тили ва услубида айрим ўта архаик элементларнинг борлиги, арабча сўзларнинг ва мусулмон дини эътиқоди изларининг кўринмаслиги шундан далолат беради.

Масалан, ябоқу ва басмиллар кураши ҳақидаги парчалар жуда узоқ ўтмишга мансуб бўлиб, улар Ўрхўн-Енисей ёдгорликларидаги ябоқу ва басмиллар билан алоқадордир. Худди шунингдек, Алп Эртўнга (Афросиёб) га бағишланган парчалар ҳам жуда қадимийдир.

Меҳнат қўшиқлари.

«Девону луғотит турк» даги меҳнат қўшиқлари овчилик, чорвачилик, боғдорчилик ва деҳқончилик ҳаётини, меҳнат процессини, ибтидоий жамоа традицияларини, қабила аъзоларининг биргаликдаги меҳнатини ҳамда ижтимоий-синфий айирма ва зиддиятларни акс эттиради. Меҳнат қўшиқлари меҳнат процессининг мевасидир. «Ўйин,— деган эди Г. В. Плеханов «Адрессиз мактублар» асарида,— меҳнат фарзандидир»[1]. Меҳнат қўшиғи ва меҳнат билан алоқадор бўлган ўйин меҳнат процессини, меҳнаткашнинг унга муносабатини ифодалаши билан бирга, меҳнат машаққатларини енгиллаштиришга, хордиқ чиқаришга, қабила ёшларини меҳнатга кўниктиришга ва меҳнатга ўргатишга ёрдам беради.

Ов ҳақидаги тўртликлар қадимги кишиларнинг овчилик санъатини, ов меҳнатига бўлган муҳаббатини тасвирлайди. Овчилар ов ити, от ва ов қушидан фойдаланиш билан бирга, овчиликнинг энг ибтидоий усули бўлган тош отиб ҳайвонлар овлаш усулини ҳам қўллаганлар.

Чағри бериб қушлату,
Тойғон изиб тишлату,
Тилки тўнғиз тошлату
Ардам била ўклалим.

Мазмуни:

(Йигитларга) чағри (ов қуши) бериб қуш овлайлик,
Ов итини (қушларнинг) изидан солиб тишлатайлик.
Тулки, тўнғиз(лар) ни тош билан урайлик,
Ютуқларимиз билан мақтанайлик.

Иккинчи бир тўртликда отда юриб, овчи итлар ёрдами билан кийик тутиш ва ов маҳсулотини кўпайтиришга интилиш ифодаланган. Овчилар чорва молларини йиртқич ҳайвонлардан асрашда ҳам жамоада катта роль ўйнаганлар. Масалан, қуйидаги тўртликларда бир овчининг бўрига қарши мардона кураши тасвирланган:

Кеча туруб юрир эрдим,
Қара-қизил бўри кўрдум,

[1] Г. В. Плеханов. Искусство и общественная жизнь. Москва, 1953, 69-бет.

Қатиғ ёни қура кўрдум,
Қоя кўруб бақу оғди.

Узу бориб ўкуш эвдим,
Талим юруб кучи гавдим,
Отим бирла тагу авдим,
Мани кўриб еси оғди.

Итим тутиб қузи чолди,
Онинг тусин қира юлди,
Бошин олиб қузи солди,
Буғоз олиб тугал буғди.

Мазмуни:

Кечаси туриб (кезиб) юрардим,
Қора-қизил бўри кўрдим,
Бақувват ёйни (отишга) ҳозирладим,
(У) қўрқиб қоянинг орқасига яширинди.

Шошилинч (бўрининг) кетидан тушдим,
Кўп қувлаб бориб, кучидан толиқтирдим,
Отим билан теварагида айланиб турдим,
Мени кўриб эси оғди.

Итим тутиб олиб, ётқизди,
Унинг жунини юлди (терисини шилиб олди),
Бошидан тишлаб, қуйига судради,
Бўғзидан тишлаб бутунлай бўғди (ўлдирди).

Овчилик билан бирга, чорвачилик ҳам қабилаларнинг асосий меҳнат турини ташкил этган. Ф. Энгельс айтишича, «Китобларда тасвир этилганидек, фақат овчилик билангина шуғулланувчи халқлар... ҳеч вақт бўлмаган»[1]. Чорвачилик меҳнати овчиларнинг фаолияти билан узвий боғланган. Чорва молларини эҳтиёт қилиб сақлаш учун овчилардан пойлоқчилар қўйилган, улар чорвани кўз қорачиғидай қўриқлаганлар. Қуйидаги бир тўртликда ўз пойлоқчилик вазифасини сергаклик билан бажариб, тонг оттирган овчи бундай дейди:

Қора тунунг качурсадим,
Оғур уни учурсадим,
Ятиканинг қачурсадим,
Сақиш ичра кунум туғди.

Мазмуни:

Қора тунинг тез ўтишини истадим,
Уйқуга йўл бермасликка тиришдим,
Етикан (Етти қароқчи юлдузи) ни қочирмоқ (тонг оттирмоқ) истадим,
(Юлдузни) санай-санай тонг оттирдим.

---

[1] Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Ўздавнашр, 1956, 23-бет.

Жуда қадим замонлардаёқ кишилар ҳаётида, овчилик ва чорвачилик билан бирга, деҳқончилик ҳам асосий ўринни эгаллаган. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, чорвачиликнинг ўзи ҳам деҳқончилик ва боғчачиликнинг ўсишига замин ҳозирлар эди. Ф. Энгельс айтганидек «...узоқ ва қаттиқ қиш мавсумига ем-хашак ғамлаб қўймасдан туриб, чўпонлик ҳаётини кечириш мумкин эмас; демак, бунда пичанзорлар вужудга келтириш ва ҳар хил дон экиш шарт эди»[1]. Қуйидаги бир тўртликда овчилик, чорвачилик ва боғчачиликнинг бир-бирига ёндош бўлганини, пишиқчилик вақтидаги ишларни ва шодлик тароналарини кўрамиз:

Йигитлариг ишлату,
Йиғач ямиш ирғату,
Қулан, кайик авлату,
Базрам қилиб авналим.

Мазмуни:

Йигитларни ишлатайлик,
Дарахт (лар) дан мева (лар)ни қоқтирайлик,
Қулон, кийик овлатайлик,
(Сўнг) байрам қилиб овунайлик.

Қаҳрамонлик қўшиқлари.

«Девону луғотит турк» даги айрим адабий парчалар қабилалар ўртасидаги жанг эпизодлари ва қабила баҳодирларининг мардона курашини тасвирлайди. Бундай қўшиқлар ражаз деб аталган. Жумладан, қуйидаги тўртликларда ҳужум қилувчи томоннинг ҳарбий тактикаси ва жанг эпизоди тасвирланади. Ҳужум қилувчи томон иккинчи томонни ғафлатда қолдириб, қўққисдан ҳужум бошлайди:

Тунла била кучалим,
Ямар сувин качалим,
Тарнчук сувин ичалим,
Юқға яғи ўкулсун.

Такра олиб акуралим,
Аттин тушиб юкаралим,
Арсланлаю кукаралим,
Кучи анин кавилсун.

Мазмуни:

Туни билан кўчайлик,
Ямар сувидан ўтайлик,
Тарнчук (чашма) сувидан ичайлик,
Қочаётган душман тор-мор бўлсин.

---

[1] Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Ўздавнашр, 1956, 183-бет.

(Душманнинг) атрофини ўраб, қамал қиламиз,
Отдан тушиб югурамиз,
Арслондек наъра тортамиз.
Унинг кучини қуритамиз

Қабила аристократлари чорва моллари ва янги яйловларни қўлга киритиб олиш йўли билан ўз имтиёзини оширади, қабила аъзоларининг мутелигини кучайтиради, урушда асир қилиб олинган кишиларни эса ўз қулига айлантиради.

Алп аранни узурдим,
Бўйнин анинг қазирдим,
Алтун кумуш юзурдим,
Суси қалин ким тутар.

Мазмуни:

(Душманнинг) баҳодир аскарларини тўзитиб юбордим,
Бўйинларини эгдирдим,
(Ўлжа) олтин-кумушни орқалатиб (келтирдим),
Одам ўтолмас даражада аскари қалин эди.

Бундай қўшиқларда баҳодирларнинг қаҳрамонлиги, ҳарбий қуроллардан моҳирлик билан фойдаланиши ҳамда айрим жанг эпизодлари кўпинча баҳодирларнинг ўз тили билан куйланади. Жанг тугагач, ғолиблар тантанага йиғилади. Баҳодирлар тақдирланади. Ҳамма «қочди сақинч савналим» («қайғулар кетди, энди севинайлик»),— деб ғалаба ва шодлик тароснсини бошлайди.

Маросим қўшиқлари.

Маросим қўшиқларидан «Девону луғотит турк» да марсия жанридан парчалар келтирилган. Бу парчалар жанг майдонида баҳодирларча курашиб ҳалок бўлган қаҳрамонларга бағишланади, уларда бу баҳодирларнинг мардлиги, жасорати, фидокорлиги ва бошқа шу каби фазилатлари мақталади, жудолик ҳасратлари, мотам қайғуси ифодаланади. Алп Эртунгага бағишланган марсия шулар жумласидан бўлиб, бу қаҳрамон эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи халқларда (кейинчалик туркий тиллар группасидаги тилларда сўзловчи халқларда ҳам) Афросиёб номи билан юритилган, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ва бошқа асарларда унинг афсонавий бадиий образи яратилган. Алп Эртўнга марсиясидан бир парча кўрайлик:

Улишиб эран бўрлаю,
Йиртин яқа урлаю,
Сиқриб уни юрлаю
Сиғтаб кўзи ўртилур.

Мазмуни:

Мардлар йиғлаб, бўридек увлашдилар,
Ёқаларини йиртиб бақиришдилар,
Фарёд чекдилар,
Қаттиқ йиғидан кўзлари хиралашиб, (гўё) парда босди.

Мавсум қўшиқлари. Пейзаж лирикаси.

«Девону луғотит турк» даги оғзаки адабиёт намуналарининг кўпи мавсум қўшиқлари ва пейзаж лирикаси жанрларига киради. Булар қадим замонлардаги кишиларнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги тушунчаси ва бу ҳодисаларга муносабатини ифодалайди.

Табиат ҳодисаларини яхши ва ёмон руҳлар билан боғлаш — дуалистик қараш қадимги кишиларнинг йил фасллари ҳақидаги тушунчаларида ҳам равшан кўринади. Йилнинг бир фасли уларни шодлантирса, иккинчи бир фасли ғоят ғам-ғуссага солади. Қиш фасли учун етарли озиқ-овқат ва ем-хашак жамғаролмай қаттиқ қийинчиликларга дуч келган кишилар ёзга ижобий, қишга салбий муносабатда бўлиб, ёз фаслини қувонч билан қарши олсалар, қишни даҳшат ва мусибат келтирувчи фасл деб ҳисоблаганлар. Натижада қўшиқларда ёз билан қиш бир-бирига қарама-қарши қўйилади, улар бир-бири билан жанг қилади:

Қиш ёй била тўқушти,
Қинир кўзунуғ бақишти.
Тутишқали яқишти,
Утғолимат ўғрашур.

Ёй қиш била қаришти.
Ардам ёсин қуришти,
Чарик тутуб кўрушти,
Уқтағали ўтрушур.

Мазмуни:

Қиш билан ёз тўқнашди,
Қинғир (ёмон) кўз билан бир-бирига қарашишди,
(Бир-бирини) тутиб олишга интилишди,
(Бир-бирини) ютишга тиришар эдилар.

Ёз билан қиш қаршима-қарши бўлишди,
(Уларнинг ҳар бири) мақтаниш ёйини қуришди,
Қўшин тузиб, (бир-бирини) таъқиб қилишди,
(Ёй) отиш учун (бир-бирига) яқинлашишди.

Қиш билан ёз мунозаралашиб, улардан ҳар бири ўз фазилати билан мақтаниб, иккинчи томонни камситади.

Масалан, қиш ёзга айтади:

Қиш ёйғиру сувланур,
Эр ат манин явруюр,

Иклар ема савруюр,
Ат йин тақи тагришур...

Санда кўпар чазанлар,
Кўзғу сингак, йилонлар
Дук минг қуо туманлар,
Қузруқ тикриб югрушар.

Мазмуни:

Қиш ёзга қарши бақириб-чақириб сўз бошлади:
Одамлар ва қора молларнинг эти менда пишади, мустаҳкамланади.
Менда касал камаяди,
Одамларнинг гўштлари қотади, ўзлари қувватли бўлади...

Санда кўпаяди, чаёнлар,
Чивинлар, илонлар, пашшалар.
Минглаб, туманлаб,
Думларини қайириб, изғишади.

Ёз эса қишга бундай дейди:

Балчиқ балиқ югрулур,
Жиғой ёвуз йигрилур,
Арингаклари ўгрулур,
Ўзғуч била авришур.

Санда қочар сундилач,
Манда тинар қарғилач,
Татмағ ўтар сундувач,
Эркак тиши учрашур...

Мазмуни:

Лой-балчиқ ҳамма ёқни қоплайди.
Камбағал, юпун кишилар қийналиб, машаққат чекадилар,
Бармоқлари совуқ қотиб,
Оғиз сели билан (пуфлаб) иситадилар.

Саъва сендан қочади,
Менда қалдирғоч роҳатланади.
Булбул нағмаси севинтиради,
Менда (ёзда) эркак ва урғочи жуфтлашади.

Бу курашда қиш «енгилади», ёз «ғалаба» қозонади. Табиат гўё қайтадан жонланади, қирлар гиламга ўхшаш майсакўкатлар билан қопланади, тоғдаги қор-музлар эрийди, сувлар оқа бошлайди, турли-туман гуллар очилиб, ер юзига чирой бағишлайди, қушлар, қурт-қумурсқалар инларидан чиқиб, тўда-тўда бўлиб янги ҳаёт бошлайди. Табиатдаги бу жонланиш кишиларни ниҳоятда завқлантиради, ёзнинг ғалабаси кишиларнинг ғалабасига айланади, кишилар ёзни ўз қўшиқларида шодлик билан куйлаб, олқишлайдилар, табиат манзараларини тасвирлаб шеърлар тўқийдилар. Табиат кўрки жонли тасвирий бўёқларда жилваланади:

Турли чачак ярилди,
Барчин язим карилди,
Учмақ яри кўрулди,
Тумлуғ яна калгусуз.
Қуш қурт қамғу тирилди...
Йинқа яна киргусуз.

Мазмуни:

Турли чечаклар очилди,
(Ерга худди) чиройлик гиламлар тўшалгандай.
Жаннат ери кўринди,
Совуқ қайтмас бўлиб кетди.
Ҳамма қуш ва қуртлар тирилди...
Энди улар қоронғи инларига қайтиб кирмайди.

Мавсум қўшиқлари кўпинча лапар айтиб ўйинга тушиш орқали ижро этилган. Эрта баҳор кишиларнинг шодиёнасига, қўшиқ ва ўйинлар тантанасига айланган. Туннинг қисқариб, кундуз кунининг узайиб бориши қоронғилик кучлари устидан ёруғлик кучларининг ғалабаси деб қаралган. Баҳор шодиёнаси традициялари ривожланиб, наврўз байрами тусини олади. Бу байрамда қўшиқ ва ўйин билан бирга кураш ва масхарабозлик каби халқ ўйинлари ҳам кенг намойиш қилинади[1].

«Девону луғотит турк» да меҳнат қўшиқлари, қаҳрамонлик қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари билан бирга ишқий-интим, ахлоқий-таълимий шеърлар ва мақоллар хам бор. Булар севги ва садоқатни, висол иштиёқи ва ҳижрон аламини куйлайди, чин инсоний фазилатларни улуғлаб, кишиларни ор-номус, одамгарчилик, одоб, мардлик ва шижоат каби эзгу хислатларга ўргатади.

Мисоллар:

Кўклар қамуғ тузулди,
Иврик идиш тизилди,
Сансиз ўзум узалди,
Калгил амул ўйналим.

Мазмуни:

Ҳамма созлар созланди,
Май косалар тизилди,
Сенсиз кўнглим бузилди,
Кел, яйраб-яшнаб ўйнайлик.

---

[1] Наврўз байрами традициялари ҳозирги кунда ҳам кўп халқларда, жумладан ўзбек, тожик, озарбайжон, эрон ва бошқа халқларда давом этиб келмоқда.

Қазған алиҳ тузумлик,
Қолсин жақинч яранқа.

(Номим ўчмасин десанг, яхши хулқларни эгаллагин.)

Асизлигинг анунма,
Тилда чиқар азгу сўз.

(Ёмонликка кўникма, фақат яхши сўзлар сўзла.)

Оғруқ оғир ишингни азнағуқа юзурма

(Ўз юкингни, оғир ишингни бошқаларга юклама.)

Яғинг табо титру бақиб буқдунг била,
Ўғраб қали калса санга қаршусула.

(Душманингдан эҳтиёт бўл, уни кузат, агар қаршингга келса, ханжар билан кутиб ол.)

Билик ари ёғисин нолик савар?!

(Билимли эр душманини қандай (нега) севсин?!)

Кичикда қотиғланса улғозу севинур.

(Кичикликда қийинчилик кўрган улғайганда севинар.)

Тутғил қўноқ оғирлиғ.

(Меҳмонни ҳурмат қил) ва бошқалар.

Юқоридаги парчалар узоқ ҳаёт тажрибаси асосида вужудга келган халқ донишмандлигининг ифодасидир.

Шундай қилиб, «Девону луғотит турк» орқали етиб келган қўшиқлар «халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим қомуси, унинг диний ва фалсафий китобидир»[1].

Поэтика ва тил.

«Девону луғотит турк»даги адабий ёдгорликлар туркий халқлар ва қабилаларнинг турли поэтик жанрларда асарлар ижод қилганини кўрсатади. «Ов» ва «Қиш билан ёз мунозараси», афтидан, каттароқ ҳажмдаги эпик асарларнинг парчаси бўлган. Лирик турда эса меҳнат қўшиқлари, қаҳрамонлик қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари, ишқий-интим шеърлар ва бошқа жанрлардаги асарлар яратилган ҳамда дидактик поэзиянинг дастлабки намуналари — ахлоқий-таълимий шеърлар, мақол ва ҳикматли сўзлар вужудга келган. Бу қадимги оғзаки адабиётнинг жанр бойлигини ва ҳозирги айрим поэтик формаларнинг илдизи жуда қадим замонларда вужудга келганини кўрсатади.

«Девону луғотит турк» даги қўшиқ ва лирик шеърлар бармоқ вазнида бўлиб, уларнинг кўпчилиги 7—8 ҳижолидир. Қў-

[1] П. Лафарг. «Очерки истории культуры», Москва, 1926, 51-бет.

шиқ ва лирик шеърларнинг банди кўпинча тўрт мисрадан, баъзан эса икки мисрадан иборат бўлиб, тўртликларнинг қофияси «-а-а-а-б», «в-в-в-б»... шаклидадир. Қадимги қўшиқ ва лирик шеърларнинг поэтикасига хос бу хусусиятлар ҳозирги халқ қўшиқларида, жумладан, ўзбек халқ қўшиқларида сақланиб келмоқда. Ўзбек халқ қўшиқларининг кўпи 7—8 ҳижоли бўлиб, улар ҳам «а-а-а-б», «в-в-в-б»... тарзида қофиялана-ди. Бунинг ўзи ҳам ўзбек халқ қўшиқларининг жуда қадим замонлардаёқ пайдо бўла бошлаганини кўрсатади.

Қўшиқ ва лирик шеърларда меҳнат процесси, тинч маиший ҳаёт манзаралари, қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар ҳамда кишиларнинг хилма-хил ҳис-туйғулари, истак-армонлари тасвирланади. Ҳаёт воқеликлари ва кишиларнинг ҳис-туйғуларини конкретлаштириб тасвирлаш бу қўшиқ ва лирик шеърларнинг муҳим бир хусусиятидир. Қўшиқларда гап қабиланинг чорва молларини қўриқлаётган пойлоқчи-овчи ҳақида борадими, қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар ёки овчининг бўрига қарши ҳужуми ҳақида борадими, барибир, уларнинг ҳаммаси бизнинг кўз ўнгимизда конкрет ҳаёт манзараларини гавдалантиради. Ҳатто қиш билан ёзнинг «мавҳум мунозараси» кишиларнинг ўзаро тўқнашувига, бир-бирига қарама-қарши бўлган тарафларнинг жангига ўхшатилиб конкретлаштирилади, унга ҳаётий тус берилади. Йил фасллари, айниқса, баҳор фасли ўзига хос хусусиятлари билан, кичик деталлари билан бирга тасвирланади. Бу тасвир гўё рассом ишлаган турли манзараларни: ям-яшил далаларни, тоғларда эриган қор ва муз сувларининг шалола бўлиб оқишини, қуюқ булут, ёмғир, жала ва селни, ранг-баранг гулларни, ўйноқи қўй-қўзиларни акс эттиради.

Кишининг ҳис-туйғуси жуда мураккаб ва хилма-хилдир. Бу ҳол қўшиқларда ҳам очиқ акс этади. Қўшиқ ва лирик шеърларни ўқир эканмиз, уларни яратган кишиларнинг шодлиги ва қайғуси, завқи ва нафрати, кулгиси ва йиғиси билан танишамиз... Кишилар ўз қўшиқларида бўлиқ ҳосилдан, чорва молларининг кўпайишидан ва эришган ғалабаларидан шод-хуррамликларини куйлаганлари каби, ўз бахтсизликларини, мағлубият ва мотамини ҳам ифодалаганлар; баҳордан завқланиб, қишдан нафратланганлар. Қўшиқларда кўпчиликка хос умумий ҳис-туйғулар билан бирга (улар кўплик формасида баён этилган), интим кайфиятлар ҳам ўз ифодасини топган. Мана ишқий-интим парчалардан бири:

Булнар мени улас кўз,
Қара менгиз қизил юз.
Андин тамар тукал туз,
Булнап яна ўл қачар.

Мазмуни:

Бу маст кўзли (севиклим)
Қора холи ва қизил юзи билан (мени асир қилди).
Ёноқларидан ширинлик томиб, мени асир қиладию,
Лекин кейинидан (тутқич бермай), мендан қочиб кетади.

Қўшиқ ва лирик шеърларда турли хил воқеа ва кайфиятларни конкрет ифодалаш учун кўпинча қарши қўйиш усули қўлланилади. Қиш ва ёз мунозараси бошдан-охир шу усулда яратилган. Бадиий тил воситалари: ўхшатиш, сифатлаш, муболаға ва бошқалар тасвир объектини, ҳис-туйғуни янада конкретлаштиришга хизмат қилади. Масалан, баҳорги ёмғирдан кейин ғунчаларнинг очилиб, чечаклар униши бундай тасвирланади:

Яғмур ёғиб сачилди,
Турлук чачак сучулди,
Инжу қоби очилди,
Чиндан йипор югрушур.

Мазмуни:

Ёмғир томчилари тўкила бошлади,
Турли чечаклар унди,
Инжу қутичалари (ғунчалар) очилди,
Ҳар томонда шифобахш атир ҳидлар гуркирады.

Авлаб мани қўймангиз,
Айиқ айиб қаймангиз,
Оқар кўзум уш тангиз,
Тагра юра қуш учар.

Мазмуни:

Кўнглимни овлагач,
Ташлаб кетмангиз, айтилган сўздан қайтмангиз.
Кўз ёшим оқиб денгиз бўлди,
Унинг атрофида қушлар учаётир.

Шунингдек, бу қўшиқ ва лирик шеърларнинг муҳим бадиий хусусиятларидан бири уларнинг равонлиги, мусиқийлиги ва жўшқинлигидир.

«Девону луғотит турк» да Хитойдан Хоразмга қадар бўлган катта территорияда яшаган қабила, уруғ ва халқларнинг тили текширилади. Ундаги қўшиқ ва лирик шеърлар мана шу қабила, уруғ ва халқларнинг бадиий ижодиёти бўлиб, бу қабила ва уруғлар туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи бошқа халқлар (қирғизлар, уйғурлар ва бошқалар) нинг этник составига кирганидек, ўзбек халқининг ҳам этник составига киради. Масалан, Маҳмуд Кошғарий китобидан

кенг ўрин олган чигиллар, қипчоқлар, қарлуқлар ва бошқалар айни замонда қадимги ўзбек уруғлари ҳамдир. Шунинг учун бу қўшиқ ва шеърларда ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган жуда кўп сўзларни ва ҳозирги ўзбек тилига хос бўлган грамматик формаларни (келишиклар, сўз ясовчи қўшимчалар ва бошқаларни) учратамиз. Бу ҳолат тилнинг уруғ тилларидан қабила тилларига, қабила тилларидан халқлар тилларига ва халқлар тилларидан миллий тилларга қараб ривожланганини кўрсатади.

«Девону луғотит турк» да келтирилган айрим мақоллар баъзи ўзгаришлар билан ёки айнан ҳозирги кунда ҳам қўлланади. Бу факт ўзбек тилининг жуда қадим замонларда туғила бошлаганини яна бир карра таъкидлайди. Мисоллар:

Қут билгуси билик.
(Билим — бахт белгисидир.)

Эмгак экинда қолмас.
(Меҳнат ерда қолмас.)

Ош тотиғи туз.
(Ошнинг тами туз билан.)

Қўрқмуш кишига қўй боши қўш кўрунур.
(Қўрққанга қўша кўринур.)

Ит исирмас, от тепмас дема.
(Ит қопмас, от тепмас дема.)

Тома-тома кўл бўлур.
Бир қарға бирла қиш келмас.
Қуруқ ёғоч эгилмас.

Хуллас, «Девону луғотит турк» даги қўшиқ ва лирик шеърлар туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи бошқа халқлар билан бирга ўзбек халқининг ҳам қадимги муштарак адабий ёдгорлигидир.

ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАР

Тарих қадимги ёзувларнинг турли даврларга мансуб бўлган хилма-хил ёдгорликларидан айримларини бизга қадар сақлаб қолди. Бу ёдгорликлар «Авесто» ва «Бундахишн» каби зардуштий асарларини, турли ҳужжатларни, тошларга ўйиб ёзилган ҳамда идиш-товоқ, муҳр, танга ва бошқалардаги

текстларни ўз ичига олади. Ёзма ёдгорликлар қадимги ёзув ва тиллар ёдгорлиги бўлиши билан бирга, бизни узоқ ўтмишдаги қабила ва халқларнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, урф-одати, эътиқоди, сўз санъати намуналари ва бошқалар билан таништирувчи муҳим манбалар ҳамдир.

Жумладан, «Авесто», «Бундахишн» ва «Денкард» каби зардуштий китобларида диний масалалардан ташқари тарих, маданият, илм-фан, санъат ва адабиёт ҳамда бошқа соҳаларга доир қимматли материал ва маълумотлар бор.

Муғ тоғи қасрида топилган сўғд календари эса қадимги Ўрта Осиё астрономиясининг нодир ёдгорлигидир. Сўғд ёзувидаги бошқа ёдгорликлар кўпроқ савдо-сотиқ ва қўшни мамлакатлар билан иқтисодий-маданий алоқаларга доир ҳужжатлардир. Дунхуан (Шарқий Туркистон — Синцзян) да топилган сўғд тилидаги бир ёдгорлик эрамизнинг II асрига мансуб бўлиб, Самарқандда турувчи онанинг Друан (Дунхуан) даги қизи билан оилавий масалаларга доир ёзишмаларидир.

Хоразм ёдгорликлари асосан тарихий воқеалар ва хўжалик масалаларига доир бўлиб, Ўрта Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва турли ўлкалар билан савдо-сотиқ ҳамда дипломатия муносабатлари юзасидан маълумот беради.

Ёзма ёдгорликлар орасида Бихистун ёдгорлиги муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Бу ёдгорлик эрамиздан аввалги 521 йилда Гауматани енгиб, аҳмонийлар тахтини эгаллаган Доронинг буйруғи билан 519 йилда Вавилон билан Экбатони (Ҳамадон)ни бирлаштирувчи йўл яқинидаги Бихистун тошига (500 метр баландликда) ўйиб ёзилган. Текстда Доронинг ўз тилидан унинг истилочилик фаолияти ҳикоя қилинади. Бихистун ёдгорлиги Дорони даҳшатли босқинчи ва мустабид шоҳ сифатида гавдалантиради.

Қадимги туркий тилларда яратилган ёдгорликлардан бизгача Ўрхўн-Енисей ва уйғур ёзувидаги ёдгорликлар сақланиб қолган. Ўрхўн-Енисей ёдгорликлари V—VIII асрларга мансуб бўлиб, улардан Кул-Тагин, Билка-Қоон, Тунюкук қабр тошларига ўйиб ёзилган текстлар айниқса аҳамиятлидир. Ўрхўн-Енисей ёзувидан бирмунча кейинроқ вужудга келган уйғур ёзувида эса турли хил ҳужжатлар билан бирга манихейлик (монийлик) дини китоблари ва бошқа ёдгорликлар сақланиб қолган.

«АВЕСТО»

«Авесто» зардуштийлик (зороастризм) динининг муқаддас китобидир. Зардуштийликнинг куртаклари ибтидоий жамоа даврида вужудга келди, зардуштийлик дини қулдорлик ва илк феодализм даврида Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжонда асосий

диний эътиқодлардан бири сифатида кенг тарқалди; бу дин синфий жамиятда, ибтидоий жамоа давридаги айрим демократик элементларини сақлаб қолган бўлишига қарамай, қулдорлар ва феодалларнинг дунёқараши ва манфаатларини ифодалади. Араб босқинчилари истилоси (VII—VIII асрлар)дан сўнг ҳам зардуштийлик дини бирмунча вақт сақланиб қолди.

«Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, у узоқ асрларнинг тарихи, иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, маданияти, тили, ёзуви ва халқ оғзаки ижодининг манбаи, муҳим ёдгорлиги сифатида қадимги Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон ва бошқа мамлакатларни ўрганишда ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Шунга кўра бу ёдгорлик кўпдан буён турли мамлакат олимларининг диққатини ўзига жалб этиб келди ва ҳозир ҳам жалб этиб келмоқда. «Авесто»ни ўрганиш ва уни ёритишда илм-фан катта муваффақиятларга эришди. Бироқ, шунга қарамай, «Авесто» ҳақидаги баъзи масалалар ҳозирга қадар ҳам жиддий мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Бу мунозаралар «Авесто»нинг мазмуни ва моҳияти масалаларини ҳамда унинг яратилган даври ва жойи каби проблемаларни ўз ичига олади. Шу билан бирга, «Авесто»нинг таржималари ҳам бир-биридан хийла, баъзан эса жуда кескин равишда фарқ қилиб, мунозаралар доирасини кенгайтиради.

«Авесто»нинг, хусусан, унинг қадимги қисмларининг вужудга келган жойи масаласи жуда мунозаралидир. Бу мунозара даставвал «Авесто»нинг асосини ташкил этган зардуштийликнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тортишувлар билан боғлиқдир. Бу масалада олимлар ўртасида бир-бирига қарама-қарши икки хил қараш бор. Бу қарашларнинг бири — зардуштийлик Мидиядан тарқалган деб ҳисобловчи «Ғарбий» назария бўлиб, иккинчиси — зардуштийлик дастлаб Ўрта Осиёда пайдо бўлган деган «Шарқий» назариядир. Ўтмишнинг ва ҳозирги даврнинг кўпчилик шарқшунослари «Шарқий» назария тарафдорларидирлар.

Тарихий фактлар, лингвистик маълумотлар «Шарқий» назариянинг тўғрилигини қувватлайди ва исбот қилади. Худди, шунингдек «Авесто»даги географик атамалар ҳам уни Мидия билан эмас, балки Ўрта Осиё билан боғлайди. Ривоятларга қараганда зардуштийликнинг асосчиси бўлган Зардушт — Заратуштранинг туғилган мамлакати таърифида «Авесто»да бундай дейилади: У шундай «мамлакатки, у ерда сон-саноқсиз қўшинларга баҳодирлар сардорлик ва йўлбошчилик қилади, ўтлоқлар ва сувга сероб баланд тоғлар чорвачилик учун за-

рур бўлган барча нарсани етказиб бериб туради. У ерда сер-сув чуқур кўллар бор, кема қатнайдиган кенг дарёлар (бу дарёлар Амударё ва Сирдарёдир) ўзларининг тўлқинли сувла-

«Авесто»дан парча.

рини шиддат билан Искат (ассурийча «Ишкузан»— Скифия), Поурут (Кобил дарёси водийси), Моур (Марв), Харева (Ария), Гав (Сўғддаги бир область), Сўғда (Сўғд), Хвайризм (Хоразм) мамлакатларига элтади».

«Авесто», шубҳасиз, Ўрта Осиё доираси билан чегараланиб қолмади. У узоқ тарихий тараққиёт босқичини кечди,

зардуштийликнинг Эрон, Озарбайжон ва бошқа ўлкаларга тарқалиши билан «Авесто» ҳам у жойларга кириб борди; унга турли ўзгариш ва янгиликлар киритилди. «Авесто»га Ўрта Осиё халқларининг (тожиклар, туркманлар ва ўзбекларнинг) қадимги ота-боболари асос солиши билан бирга, унга эронликлар ҳам, озарбайжонлар ҳам катта ҳисса қўшдилар. Бу «Авесто»га маълум муштарак ёдгорлик тусини берди.

Анъанавий маълумотларга қараганда, «Авесто» эрамиздан аввалги VII асрнинг охири ва VI асрнинг бошларида яратилган. Унга Зардушт асос солган. Бироқ Зардуштнинг тарихий шахс бўлган-бўлмагани маълум эмас. Қўлимизда буни тасдиқловчи тарихий фактлар бўлмагани каби, рад қилувчи фактлар ҳам йўқ. Лекин, бу мунозарадан қатъи назар, «Авесто»нинг яратилиши ва шаклланишини бир кишининг номи билан боғлаб бўлмайди, чунки у узоқ даврларнинг маҳсули бўлиб, бу даврлар давомида қайта-қайта ишланган.

«Авесто»нинг муқаддас китоб сифатида тўла шаклланиши эса эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарига тўғри келади.

Кўпчилик манбалардаги анъанавий маълумотларга қараганда, «Авесто» 21 наск — китоб (қисм)дан иборат бўлган экан. Бироқ Александр Македонский ва араб босқинчилари истилоси натижасида улардан кўпи йўқолиб, жуда оз қисми сақланиб қолган. Бизга қадар сақланиб қолган «Авесто» ёдгорликларининг энг қадимги нусхаси 1324 йилда кўчирилган бўлиб, у Копенгагенда сақланади. «Авесто»нинг айрим нусхаларида авесто тилидаги текст билан бирга паҳлавий тилидаги шарҳли таржималар ҳам бор. Шарҳлар «Зенд» деб аталган, бутун китоб эса «Авесто ва Зенд» ёки «Зенд Авесто» деб номланган. «Авесто» тексти санскрит тили (қадимги ҳинд тили)га ҳам шарҳлар билан таржима қилинган. У айрим Европа тилларига, унинг бир неча қисми эса рус тилига ҳам таржима қилинган.

«Авесто»нинг мундарижаси.

Бизгача етиб келган «Авесто» нусхалари икки вариантдадир. Биринчи варианти ёлғиз «Авесто»ни ўз ичига олади. Иккинчи варианти паҳлавий тилидаги шарҳли таржимани ҳам ўз ичига олиб, у китобларга, боб ва параграфларга ажратилган. Шу иккинчи вариант бўйича «Авесто» қуйидаги китоб (қисм) лардан иборат:

1. Вендидод. У 22 бобдан иборат бўлиб, асосан Ахура Мазда билан Заратуштранинг савол-жавоби формасида ёзилган. Боблар турли ёмон руҳларни, девларни енгиш воқеаларини, гуноҳлардан пок бўлиш қоидаларини ва қисман мифологик элементларни ўз ичига олади.

2. Виспарад. У 24 бобдан иборат бўлиб, ибодат қўшиқларини ўз ичига олади.

3. Ясна. У 72 бобдан иборат бўлиб, қурбонлик чиқариш маросимида айтиладиган қўшиқларни, худолар мадҳиясини ва бошқа диний маросимларга хос расм-русумларни ўз ичига олади. Унинг 17 боби готлар — гимнлар деб аталган. Бу боблар «Авесто»нинг энг қадимги қисмларидир.

4. Яшт. У зардуштийлик худолари ва маъбудалари мадҳига айтилган 22 қўшиқни ўз ичига олади. Шу билан бирга, Яштда мифологик элементлар «Авесто»нинг бошқа қисмларидагига нисбатан хийла кўпроқдир.

5. Кичик Авесто. (Хўрда Авесто, Хвартак-апастак.) У Қуёш, Ой, Ардвисура, Вархран ва бошқа худо ҳамда маъбудалар шарафига айтилган кичик ибодат текстларини ўз ичига олади.

Бундан бўлак «Авесто»нинг турли хил айрим парчалари ҳам етиб келган.

«Авесто» қадимги эрон тиллари группасидаги тилларнинг қадимги ёдгорликларидандир. Эрамизнинг бошларида (I—IV асрларда) авесто тили ўлик тилга айланиб, ибодат тили бўлиб қолган эди. Бироқ бу тилнинг элементлари эрон тиллари группасида сақланиб қолади.

Авесто ёзуви ҳам оромий ёзуви асосида пайдо бўлган қадимги ёзувлардан бўлиб, у авесто тили каби кейинчалик ўлик бир ёзувга айланади. «Авесто» кейинчалик паҳлавий ёзуви ва бошқа ёзувлар билан кўчирилади.

«Авесто» диний китоб бўлиб, эксплуататорларнинг дунёқараши ва манфаатларини ифодалайди. Ундаги якка худо Ахура Мазда культи ҳам ягона шоҳ ғоясига мувофиқдир. «Авесто» жаннат ҳақидаги ваъдалари билан меҳнаткашларни овунтиради, Чинвод кўпригининг[1] азоб-даҳшатлари билан кишиларни «адолатга» ундайди, диний эътиқодлар ва урф-одатларга содиқ бўлишга чақиради. «Авесто» ўт ва қилич ёрдамида зардуштийликни кенгроқ тарқатиш лозим деб, бошқа диний эътиқоддаги кишиларга нафрат ҳисларини уйғотишга интилади.

Бироқ шунга қарамай, «Авесто»да оддий меҳнат аҳлининг орзу-умидларини акс эттирган ўринлар ҳам бор. Булардан баъзилари ибтидоий жамоа билан боғланса, баъзилари синфий жамият билан боғланади. Масалан, кишиларнинг «адолатли ҳукмдор» ҳақидаги орзулари синфий жамият тузумида

[1] Чинвод кўприги «қил кўприк» сингари диний-афсонавий бир кўприкдир.

вужудга келган эди. Готларда душманларга қақшатқич зарба бериб, халққа осойишталик бахш этувчи ҳукмдорлар мадҳ қилинади.

Хома деб аталган ва ўлимни енгадиган афсонавий мевага бағишланган готларда кишилар бу мевадан куч-қувват, ҳосил, мўл-кўлчилик ва зафар; ҳомиладор хотинлар ботир фарзанд беришни тилайдилар.

Вендидоднинг дастлабки қисмлари деҳқончилик ва чорвачиликка бағишланган. Вендидоднинг биринчи бобида икки олам (Ахура Мазда ва Ангра Маню) ва улар ўртасидаги кураш, Ахура Мазданинг 16 серҳосил мамлакатни (буларнинг кўпчилиги Ўрта Осиёда) яратиши ҳақидаги миф, иккинчи бобида эса ер юзи сатҳини 3 баравар кенгайтириб, деҳқончилик ва чорвачиликни ривожлантирган, кишилар учун кўп фойдали муъжизалар яратган адолатли Йима (Жамшид) ҳақидаги миф ҳикоя қилинади. Учинчи бобда деҳқончилик мадҳ этилади, у муқаддас ва шарафли меҳнат деб тарғиб қилинади.

«Авесто»да ҳикоя қилинишича, Зардушт Ахура Маздадан шодлик ва бахт макони қаерда эканлигини сўрайди. Ахура Мазда ўз жавобида: у шундай жойки, кишилар унда уй-жой қурадилар, оташкадалар (ибодатхоналар) бино этадилар, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб, бола-чақали бўладилар; мен ҳар иккала қўли билан фидокорона меҳнат қилувчи кишини қўллайман, унинг ишига барор, ҳосилига барака бағишлайман, деди. Меҳнат — деҳқончилик «Авесто»да Ангра Маню ва унинг кўп сонли девларига қарши курашнинг ҳам асосий воситаси ва ғалаба таянчи деб таърифланади. «Ғалла ердан униб чиққанда,— дейилади «Авесто»да,— девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нолафарёд чекади, ғалла янчиб (ун) қилинаётганда улар қоча бошлайди, хамир қилинганда эса девлар маҳв бўлади... Ғалланинг мўл-кўл бўлиши гўё девларнинг лабига қизитилган темир босгандек уларни тумтарақай қилади... Китобнинг бу ўринлари кишиларни меҳнатга, меҳнат қилишни севишга даъват этади. Шунинг учун ҳам у прогрессив аҳамиятга моликдир.

Шундай қилиб, «Авесто» асос эътибори билан эксплуататор синфларнинг манфаатига хизмат қилган бўлса-да, лекин у меҳнаткаш омманинг орзу-тилакларини ҳам маълум даражада акс эттирган эди. Зотан бу «Авесто»нинг кенг тарқалиши ва узоқ умр кўриши боисларидан бири эди.

«Авесто»нинг тарихий-маърифий аҳамияти.

«Авесто» қадимги Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжоннинг тарихи, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, географияси ва табиати, илм-фани, этнографияси ва ҳоказолар билан таништирувчи манба сифатида ҳам жуда қимматлидир.

«Авесто» да тасвирланган жамият чорвачилар ва деҳқонларнинг қадимги жамиятидир. Унда ўз даврида емирила борган ибтидоий жамоа тузуми ҳам, қулдорлик ва туғилиб келаётган феодал муносабатлари ҳам қисман баён этилади. Кишилар худоларга мурожаат қилиб, улардан кўп чорва, катта яйловлар ва суғориладиган кенг экин майдонларини тилаганлар. «Авесто» чорваси, яйлови ва экин майдони кўп бўлган кишиларни ҳам, уларга тобе бўлган йўқсилларни ҳам кўз ўнгимизда гавдалантиради. Зодагонлар мол-мулкларини кўпайтириш учун қўл остларидаги деҳқонларни ва чорвадорларни эксплуатация қилиш билан қаноатланмай, босқинчилик урушлари олиб бориб, чорва молларини, янги яйловларни ва қулларни қўлга киритадилар. Зардуштийликнинг синфий моҳияти Ахура Мазданинг сўзларида ҳам равшан ифодаланади, у худо қиёфасидан чиқиб, тобора шоҳ қиёфасига яқинлашиб боради.

«Авесто» маданий ҳаётнинг турли соҳаларига доир, чунончи, қадимги медицина, астрономия, космогония ва фалсафага доир материал ва маълумотлар ҳам беради.

«Авесто»нинг адабий қиммати.

«Авесто» маълум даражада адабий ёдгорлик ҳамдир. Унда бадиий тил воситаси, образли сўзлар хийла кўп ишлатилган бўлишидан ташқари, у қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликларини тўплаган бир манба ҳамдир. Унда Каюмарс, Йима, Гершасп, Аржасп ва бошқа миф ҳамда афсоналар ҳикоя қилинади. Унинг анча қисми (асосан «Готлар» ва «Яшт») шеър билан битилган. Шеърий мисралар ҳижоларнинг миқдори принципи асосида тузилган. Яшт кўпинча 8 (баъзан 10—12) ҳижоли мисралардан таркиб топган.

«Авесто»нинг тили ва шеър тузилиши ҳақида маълум конкрет тасаввурга эга бўлиш учун «Яшт» дан 8 ҳижоли бир парча келтирамиз:

Йи[1]ма[2]хē[3] хшаѳ[4]рē[5] а͡ур[6]ва[7]хē[8]
Но͡ид[1] а͡о[2]тĕм[3] а͡оң[4]ха[5] но͡ид[6] гарĕ[7]мĕм[8]
Но͡ид[1] за͡ур[2]ва[3] а͡оң[4]ха[5] но͡ид[6] мерĕт[7]йуш[8]
Но͡ид[1] а[2]рас[3]ко[4] да͡ē[5]вō[6] да[7]тō[8] (Ясна, IX. 5).

Таржимаси:

Қудратли ҳукмрон Йима даврида бўлмасди
На изғирин, на жазирама иссиғ, офат.
Унда на қаримоқ бор эдию на ўлмоқ
Ва на девлар туғдирган рашку ҳасад.

«Авесто» шеърларида ҳижоларнинг миқдоридан ташқари, урғу ҳам маълум аҳамиятга эга бўлган. Қофия эса мисраларнинг охирида эмас, балки (ҳатто кўпинча) мисраларнинг боши ва ўртасида қўлланилган.

Шундай қилиб, «Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, энг қадимги даврларнинг тарихи, тили, ёзуви, маданияти ва адабиёти ёдгорлиги ҳамдир.

ЎРХЎН-ЕНИСЕЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Енисей дарёси ҳавзасидаги рун ёзуви ёдгорликлари XVIII асрнинг бошларидаёқ рус хизматчиси Ремезов хабари ва сўнгра швед офицери Йоганн Страленберг ва олим Мессершмидт асарларидаги маълумотлар орқали илм-фанга маълум бўлган эди. Бироқ узоқ вақт давомида олимлар бу ёдгорликларни ўқиб аниқлашга муваффақ бўлолмадилар. XIX асрнинг биринчи чорагида «Сибирский вестник» («Сибирь ахбороти») журналида Григорий Спасскийнинг Енисей ёдгорликлари ҳақида мақоласи босилди. Бу мақола лотин тилига таржима қилинди, ёдгорликлар ҳақидаги маълумотлар кўп мамлакатларнинг олимларига маълум бўлди. Лекин текшириш ва ёзувни ўрганиш ҳаракатлари яна натижа бермади, чунки ёдгорликларнинг «сири» очилмади.

1889 йилда фин олимлари Енисей ёдгорликлари атласини нашр этиб, бу ёдгорликлар фин маданиятига тааллуқли деб тахмин қилдилар. Бироқ фин олимларининг тахмини узоққа бормади. Ўша 1889 йилиёқ рус сайёҳи ва ёзувчиси Н. М. Ядринцев Мўғулистондаги Кошо-Цайдам водийсида Ўрхўн дарёси бўйларида Енисей ёдгорликларига ўхшаш жуда кўп ёдгорликлар топди. «Номаълум ёзув» билан бирга айрим текстлар хитойча белгилар билан хитой тилида ҳам ёзилган эди. Бу ҳол ёдгорликларнинг «сири»ни топишга хийла ёрдам берди.

1890 йилда Фин-угор илмий жамияти Ўрхўн дарёсига археологик экспедиция уюштирди. 1891 йилда эса Россия Фанлар академияси академик В. В. Радлов бошчилигида Ўрхўнга катта экспедиция юборди. 1892 йилда бу икки экспедициянинг иш натижалари иккита атлас ҳолида нашр қилинди. Атласларда номаълум ёзув ёдгорликларининг сурати, улар топилган жойларнинг плани, харитаси ва бошқалар кўрсатилди.

Ёдгорликларни биринчи бўлиб Дания олими Вилгельм Томсен ўқишга муваффақ бўлди. У бу ёдгорликларни ўқишда турли алфавитларга таянмади, аксинча, даставвал ҳарфларнинг ўзаро нисбати ва ўхшашликларини аниқлашга киришди. У бу ёдгорликларда бир-бирига монанд ҳарфлар туркуми

ва бир-бирига монанд бўлмаган ҳарфлар туркуми борлигини аниқлади, бу иккала туркумдаги ҳарфлар олдинги ва кейинги қатор ҳарфлари бўлса керак, бу хусусият эса туркий тилларга хос деган тахминга келди. Унинг тахмини тўғри чиқди. У дастлаб «тангри», «турк» деган сўзларни ўқиб олишга эришди ва 1893 йилнинг 25 ноябрида деярли барча ҳарфларни аниқлаб, ёдгорликларнинг «сири»ни очди. Бу орада академик Радлов ҳам 15 га яқин ҳарфларни аниқлаб олган эди. В. В. Радлов В. Томсеннинг ва ўзининг кашфиётига таяниб, Ўрхўн дарёси атрофида топилган катта ёдгорликлар текстини биринчи бўлиб таржима қилди.

Ўрхўн-Енисей ёзуви ёдгорликларидан

Н. М. Ядринцев топган ёдгорликлар турк хоқони Билка-Қоон — Моғилён (734 йилда вафот этган) ва унинг укаси Кул-Тагин (732 йилда вафот этган) қабр тошларига ўйиб ёзилган ёдгорликлар экан. Шу вақтдан бошлаб Енисей ва Ўрхўн дарёлари атрофидаги ёдгорликлар «Ўрхўн-Енисей ёдгорликлари» деб атала бошлади.

Шу билан бирга, ёдгорликлар ёзуви туркий-рун ёзуви деб ҳам юритилди. Чунки олимлар қадимги герман, гот, фин ёзуви ва бошқа ёзувларни топганда, уларни рун ёзуви («яширин», «сирли» ёзув) деб номлаган эдилар. Энди бу термин Ўрхўн-Енисей ёзувига нисбатан ҳам қўлланила бошлади.

Кейинчалик Ўрхўн-Енисей ёзувининг янги-янги ёдгорликлари топилди, ўрганилди ва аниқланди. Н. М. Ядринцев 1891 йилда Онгин дарёси атрофида янги ёдгорликлар топди. Акаука Клеменцлар Селенга дарёси атрофида турк хоқонларининг маслаҳатчиси Тунюкукка атаб ёзилган катта ёдгорликни

кашф қилдилар. 1896—1897 йилларда Авлиё-ота (ҳозирги Жамбул) шаҳри яқинида, Талас дарёси бўйида V—VI асрларга доир бешта тош ёдгорликлари, булардан бошқа яна кўп ёдгорликлар, жумладан қоғоз, чарм, ёғоч ва турли идиштовоқларга ёзилган ёдгорликлар қўлга киритилди.

Ўрхўн-Енисей ёдгорликларини текшириш ва ўрганишда В. Томсен, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, А. Гейкель ва Ю. Немет каби рус ва чет эл олимлари ҳамда совет олими С. Е. Маловнинг хизматлари бениҳоя каттадир.

Кул-тагин ва Билка-қоон ёдгорликлари.

VI аср ўрталарида Олтой, Еттисув ва Марказий Осиёдаги турли қабила ва халқлар бирлашиб, турк хоқонлиги деб аталган давлат вужудга келди[1]. Бироқ бу давлат марказлашган давлат бўлмай, балки ўнта турк қабиласининг федерацияси эди. Турк хоқонлигидаги қабила ва халқлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг турли босқичида яшар эдилар. Деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан бирга чорвачи кўчманчилар ҳам жуда кўп эди; ўтроқ аҳоли патриархал-феодал босқичида яшаса, кўчманчи аҳоли асосан патриархал-жамоа тузуми босқичида бўлиб, уларнинг жамоаси синфий зиддиятларнинг чуқурлашуви ва тобеларнинг кўпайиб бориши билан аста-секин феодаллашиб бормоқда эди. Давлат бошида «хоқон» ва зодагонларнинг кенгаши — «қурултой» турар эди. Қабила бошлиқлари «бек», йирик амалдорлар «тагин», «шоди» ва бошқа номлар билан, аҳоли «будун» ёки «қора будун» номи билан юритилар эди. Турк хоқонлиги Хитой, Византия ва бошқа мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқаларида бўлган. Давлат территориясида ягона хоким дин бўлмай, осмон культи, зардуштийлик, шаманизм ва бошқа динлар ҳамда уларнинг синкретик формаси тарқалган эди.

Хитой йилномаси «Тан-шу»да туркларнинг кўмиш маросими бундай таърифланади: мурда бойликлари, жангда минган оти билан бирга куйдирилади, хоки дафн қилиниб, марҳум қанча душманни ўлдирган бўлса, унинг қабрига шунча тош қўйилади ва марҳумнинг сурати ишланади, унинг қилган ишлари ўйиб ёзилади.

Ўрхўн-Енисей ёдгорликларининг кўпи мана шундай қабр тошлари ёдгорликларидир. Булардан Моғилён ва хусусан Кул-Тагин қабр тошлари жуда муҳимдир.

Моғилён сўнгги турк хоқонларидан бири бўлиб, «Билка-Қоон» — «Улуғ хоқон» унвонини олган. У жуда кўп урушлар

[1] *Турк* термини дастлаб сиёсий бирлашмага нисбатан, кейинчалик этник қатламга нисбатан қўлланилган.

олиб бориб, турк хоқонлиги давлати чегарасини анча кенгайтирган ва ҳийла мустаҳкамлаган. Билка-Қооннинг уруш-юришларида унинг укаси Кул-Тагин зўр қаҳрамонликлар кўрсатган. Кул-Тагин 732 йилда вафот этган.

Шундан сўнг Билка-Қоон ўзининг давлат чегараларини, қўшни халқлар билан бўлган дўстона муносабати ҳамда олиб борган уруш-юришларини ва бошқаларни ҳикоя қилади. У ўзини «Йўқсул халқни бойитган», «Оз сонли халқни кўпайтирган» «адолатли ҳукмрон» сифатида тасвирлайди.

jоқ чыҕай будунығ коп кобартдым (*ёки* кобратдым). **чыҕай будунығ бай қылтым. аз будунығ ўкўш қылтым. Азу бу сабымда ітід барҧу?**

Мазмуни:

Мен ҳалок бўлган, қашшоқ халқни бутунлай (оёққа) турғиздим (йиғдим), қашшоқ халқни бой қилдим, оз сонли халқни кўп сонли халққа айлантирдим. Менинг сўзларимнинг бирор ёлғони бўлмас!..

Билка-Қооннинг баландпарвоз сўзларидан кейин турк хоқонлиги тарихи, уруш-юришлар ҳикоя қилинади. Билка-Қоон давридаги воқеалар баёнида Кул-Тагиннинг фаолиятига кўпроқ ўрин берилади. Унинг давлатни кенгайтириш ва мустаҳкамлашдаги, уруш-юришлардаги хизматлари тасвирланади, қаҳрамонона жанглардан эпизодлар ҳикоя қилинади. Текст Кул-Тагиннинг вафоти, мотам марсияси тасвири билан тугайди. Турли ўлкалардан таъзия учун чопарлар келади, қўй йили — (732) 9-ойининг 27-куни уни дафн этиш маросими ўтказилади. Билка-Қооннинг тилидан айтилган сўзларда Кул-Тагиндан жудолик қайғуси марсияга хос услубда баён этилади, турли бадиий тил воситалари қўлланилади:

Кўл тігін jоқ ӓрсӓр, коп ӧлтӓчі артығыз! Інім Кўл тігін кӓргӓк болты, ӧзім сақынтым; кӧрўр кӧзім кӧрмӓз тӓг, **білір білігім білмӓз тӓг болты, ӧзім** сақынтым. Ӧд тӓңрі jасар, кісі оқлы коп ӧлгӓлі (*ёки:* ӧлўгліі?) тӧрўміс.

Мазмуни:

Агар Кул-Тагин бўлмаса эди, ҳаммангиз ҳалок бўлар эдинглар. Менинг иним Кул-Тагин ўлди, мен қаттиқ қайғурдим; кўрар кўзларим ожиз бўлди, ақл-фаҳмим ўтмас бўлиб қолди, ўзим қайғурдим. Қисмат (вақти)ни кўк само (худо) тақсим қилади, одам боласи ўлиш учун туғилган...

Кул-Тагин қабр тоши ёзуви турк хоқонлиги давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, қабила ва халқларнинг урф-

одатлари, тили ва маълум даражада бадиий сўз санъати билан таништиради.

Ўрхўн-Енисей ёдгорликларининг аҳамияти.

Ўрхўн-Енисей ёзувидаги хотиралар V—VIII асрларнинг жуда қимматли ёдгорлигидир. Улар қабр тошларига ўйиб ёзилган тарих ва марсиялардан, турли хил ҳужжат, тамға, пул ва бошқалардан иборат. «Тўнюкук», «Уюк-архон», «Борлиқ», «Тува» ва бошқалар ҳам Кул-Тагин ва Билка-Қоон ёдгорликлари сингари муҳим ёдгорликлардир. Булар Олтойдан Мўғулистонга қадар чўзилган бепоён территорияда яшаган халқлар ва қабилалар томонидан яратилган. Текстларда қирғиз, уйғур, ўғуз ва яна бир қанча халқларнинг, қабилаларнинг номлари тилга олинади, айрим тарихий шахслар у ёки бу этник қатламга мансуб кишилар сифатида гавдаланади. Ёдгорликларнинг тили бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Шулар асосида айрим ёдгорликларни ҳозирги маълум бир тилнинг қадимги ёдгорлиги деб айтиш мумкин. В. В. Радлов, Томсен ва С. Е. Малов Енисей бўйидаги кўпчилик ёдгорликларни қадимги қирғиз тилига мансуб деб ҳисоблайдилар. Бироқ ёдгорликларнинг ҳаммасини ҳам шу тариқа маълум бир халққа мансуб деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки бу ёдгорликларни яратган халқлар ва қабилалар узоқ тарихий тараққиёт давомида бир-бирларига чатишиб кетдилар, Мовароуннаҳрдаги хоразмийлар, сўғдлар ва бошқа кўпгина халқлар билан аралашдилар, туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи кўпгина халқларнинг асосий этник ўзагини ташкил қилдилар. V—VI асрларда Мовароуннаҳрда туркий тил жуда кенг ёйилди. Ўрхўн-Енисей ёдгорликларига хос лексик бойлик ва грамматик шаклларни қирғиз, уйғур, тува, туркман, ўзбек ва бошқа туркий тилларда кўриш мумкин. Шунга кўра, С. Е. Малов таъкидлаганидек, бу ёдгорликлар кўпчилик туркий тиллар тарихини ўрганишда муштарак бир манба сифатида аҳамиятлидир. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги ўзбек тилининг илдизларини ҳам Урхўн-Енисей ёдгорликларида кўриш мумкин.

Ўрхўн-Енисей ёзуви билан сўғд ёзуви ўртасида маълум ўхшашликлар бор. Шунга кўра, Ўрхўн-Енисей ёзувининг вужудга келишида ундан илгари пайдо бўлган сўғд ёзувининг таъсири бўлган деб ҳисоблаш мумкин.

Ўрхўн-Енисей ёдгорликлари тил ва ёзув ёдгорлиги бўлиши билан бирга, тарихий манба ҳамдир. Бу ёдгорликлар V—VIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўрганишда қимматли материал ва маълумотлар беради, турли туркий халқлар ва қабилаларнинг урф-одатлари, эътиқоди ва бошқалар билан таништиради.

Ўрхўн-Енисей ёдгорликларининг маълум бадиий қиммати ҳам бор. Уларда турли тарихий воқеалар баёнида айрим лавҳалар бирмунча бадиий услубда тасвирланади, бадиий тил воситалари қўлланилади. Хусусан, қабр тошларидаги «марсиялар»нинг бадиий аҳамияти кўпроқдир. Улар орқали биз вафот этган кишининг маълум портрети билан, аза тутувчиларнинг ички руҳий кечинмалари билан танишамиз. Шунга кўра, С. Е. Малов V аср Енисей ёдгорликларини «қабристон поэзияси» деб атади.

Масалан, Қизил-чир (Енисей ҳавзаси) дан топилган бир ёдгорликда қуйидагиларни ўқиймиз:

Älim kaныm сізä боқмädім күн аї азыдым jыта!
Қадашым кўнім jыта адырылтым сізімä öз кумуш будунум jыта адырылтым.
Äр ärдämімдä бöқмädім қырқ jашымда адырылдым
Ўчин Кўлўг Тіріг оқлы бäн Кўлўг Тоқан бäн.

Мазмуни:

Менинг давлатим ва менинг хоним, мен сизлардан лаззат кўрмадим, ҳайҳот, мен қуёшни ва ойни сезмайдиган бўлиб қолдим.
Менинг дўстларим ва менинг қариндошларим, ҳайҳот, мен (сизлардан) узоқлашиб, ўз кумуш халқимдан йироқлашдим.
Ўз қаҳрамонлик шижоатимдан лаззатлана олмадим. Қирқ ёшимда ўлдим.
Мен Ўчин-Кулуғ — Тириг ўғли. Мен Кулуғ — Тўған.

Булар «Девону луғотит турк» даги марсияларга жуда яқин бўлиб, «Девон»даги адабий ёдгорликлар билан Ўрхўн-Енисей ёдгорликларининг маълум алоқаси борлигини кўрсатади.

ХУЛОСАЛАР

Ўрта Осиё кишилик маданиятининг энг қадимги ўчоқларидан биридир. Ҳозирги Ўрта Осиё халқларининг ота-боболари бўлган турли қабила ва элатлар антик маданият тараққиётида фаол иштирок этиб, унинг хазинасига ўз муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Тарихий манбалар ва хусусан совет олимларининг археологик текширишлари қадимги Ўрта Осиё аҳолисининг илм-фан, архитектура, тасвирий санъат, музика, ҳайкалтарошлик ва бошқа соҳаларда бой мерос

яратиб қолдирганлигини кўрсатади. Бу эса ҳозирги Ўрта Осиё халқларининг муштарак меросидир[1].

Ўрта Осиё аҳолиси қўшни халқлар билан ҳам, масофа жиҳатидан хийла узоқроқ ўлкалар билан ҳам иқтисодий-маданий алоқа боғлади. Бу алоқалар Ўрта Осиё аҳолисига ҳам, у билан алоқада бўлган ўзга халқларга ҳам яхши натижалар берди. Чет эл босқинчиларининг истилочилик ҳаракатлари эса Ўрта Осиё аҳолисининг иқтисодий ва маданий ҳаётига катта путур етказди.

Турли манбалар орқали бизга қадар етиб келган сўз санъати ёдгорликлари қадимги Ўрта Осиё халқларининг бой ва ранг-баранг оғзаки бадиий асарлар яратганлигидан далолат беради. Митра, Анахита, Каюмарс, Жамшид каби миф ва афсоналарда кишилар бахт-саодат ҳақидаги орзу-тилакларини ифодалаб, қоронғилик кучларини енгиб маҳв этувчи қаҳрамонлар образини яратадилар. Бироқ, шу билан бирга, миф ва афсоналарда қадимги кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақидаги примитив ва зиддиятли қарашлари ҳам ўз ифодасини топди. Халқ қаҳрамонлик эпосида эса ватанпарварлик ва баҳодирлик мотивлари куйланиб, чет эл босқинчиларига қарши кураш воқеалари заминида Тўмарис, Широқ ва Зарина каби фидокор ботирлар, Рустам ва Сиёвуш каби ўлмас паҳлавонлар образи яратилди. Халқ турли жанрдаги қўшиқ ва лирик шеърларида ўзининг меҳнати ва истироҳатини, шодлиги ва қайғусини, йил фасллари ва табиат лавҳаларини тасвирлайди, мақол ва ҳикматли сўзларида эзгу хислатларни тарғиб қилади.

Халқ оғзаки ижодининг илк тажрибалари бадиий сўз санъатининг кейинги босқичлардаги равнақига маълум замин тайёрлайди ва ёзма адабиётга бой манба бўлиб хизмат қилади.

Қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликлари синфий жамиятдаги бадиий сўз санъати тараққиётида халқ оммаси учун хизмат қилган прогрессив йўналиш билан эксплуататорлар манфаатини ифодалаган реакцион йўналиш ўртасида қаттиқ кураш борганини, реакцион гуруҳларнинг халқ ижоди бойликларининг моҳиятини ўзгартиришга интилганликларини кўрсатади.

«Авесто», «Ўрхўн-Енисей» ёдгорликлари ва бошқа ёзма ёдгорликлар қадимги Ўрта Осиё халқларининг тарихи, ижти-

---

[1] «Авесто» ва бошқа айрим ёдгорликлар айни чоғда озарбайжон ва эрон халқларининг ҳам муштарак маданий ёдгорликларидир.

моий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, тили ва бошқаларни ўрганишда муҳим манба бўлиши билан бирга, маълум адабий қимматга ҳам эгадир.

Қадимги оғзаки адабиёт ва ёзма адабиёт асарларининг яратилишида бошқа халқлар қаторида ўзбек халқининг ҳам ота-боболари актив иштирок этди. Бинобарин, бу ёдгорликлар бошқа халқлар билан бирга, ўзбек халқининг ҳам муштарак маданий меросидир.

X-XII АСРЛАР АДАБИЁТИ

МАДАНИЙ ҲАЁТ

X-XII асрлар Ўрта Осиё халқларининг маданияти тараққиётида катта ўрин эгаллаган янги бир босқич бўлди. Бу босқичда Ўрта Осиё жаҳон маданияти тараққиётининг йирик ва марказий ўчоқларидан бири бўлди. Ўрта Осиё олимлари жаҳон илм-фанини ўз кашфиётлари ва ўлмас илмий асарлари билан бойитдилар, унинг бир неча асрлик тараққиётига самарали таъсир этдилар. Шу билан бирга, Ўрта Осиё халқлари маданий ҳаётнинг архитектура, тасвирий санъат, наққошлик, ўймакорлик каби бошқа соҳаларида ҳам бениҳоя катта ютуқларга эришдилар.

IX асрнинг иккинчи ярмида равнақ топа бошлаган ва хусусан X—XII асрларда мисли сиз катта натижалар берган маданий тараққиёт факторлари, унинг шарт-шароитлари нимадан иборат?

VIII аср бошларида Ўрта Осиёни араб истилочилари босиб олган эди. Истилочилар Ўрта Осиёнинг жуда кўп шаҳар ва қишлоқларини вайрон қилдилар, минг-минглаб кишиларни қирдилар, қуллик исканжасига олдилар. Улар зўрлик билан мусулмонлаштириш сиёсатини амалга ошириб, ислом динини қабул қилмаган кишиларга «ғайри динлик» солиғи — жузя солдилар, хўрладилар, бўйинларига тамғалар осдилар. Шу билан бирга, истилочилар халқларнинг асрлар давомида яратган жуда кўп маданият бойликларини емириб ташлаб, маҳаллий ёзувларни йўқ қила бошладилар, давлат ишларида ва ёзувда араб тили ва ёзувини қўллай бошладилар. Улуғ олим Беруний Ўрта Осиёга бостириб кир-

ган араб лашкарининг бошлиғи Қутайба ҳақида: «Қутайба хоразм ёзувини билган, Хоразм афсоналарини сақлаган кишиларни, уларнинг орасида бўлган олимларнинг ҳаммасини турли йўллар билан таъқиб остига олди ва йўқ қилиб юборди»,— деб ёзган эди. Бу воқеалар Ўрта Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти ва маданиятига жуда катта шикаст етказган эди. Лекин Ўрта Осиё халқлари босқинчиларнинг зулмига кўникиб кетмадилар. Улар барча имкониятлардан фойдаланиб, босқинчиларга қарши мардона кураш олиб бордилар. Маҳаллий аҳоли, айниқса қишлоқ аҳолиси узоқ вақт ислом динини қабул қилмай, ўз диний эътиқодларини давом эттирди, сўғдийлар, хоразмийлар ва бошқалар ўз номларини сақлаб қолдилар. Бирин-кетин катта қўзғолонлар кўтарилди: 722 йилда Дивастич раҳбарлигидаги Самарқанд ва Панжакент қўзғолони, 750—751 йилда Шарик бошчилигидаги Бухоро қўзғолони, 755 йилда Шарқи-Шимолий Эронда Сунбод қўзғолони, 776—784 йилларда Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарёда Муқанна раҳбарлигида давом этган халқ ҳаракати ва бошқалар[1] халқнинг норозилигини ифодалар эди.

Ўрта Осиё халқларининг араб халифалиги ҳукмронлигига қарши озодлик кураши тобора кенг миқёсда ривожланиб борди. Халифаларнинг маҳаллий аристократлар ҳомийлиги билан ўз ҳокимиятларини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун уринишлари барбод бўлди. Халифалардан имтиёз олиб, ўз сиёсий мавқеини хийла мустаҳкамлаб олган маҳаллий феодал аристократлар халқ озодлик ҳаракатидан фойдаланиб, араб халифалиги ҳокимиятини тугатиб ташлаш ва давлатни ўз қўлларига киритиш учун қаттиқ кураш бошладилар. Натижада араб халифалигининг Ўрта Осиёдаги ҳукмронлиги емирилиб, давлат маҳаллий феодал аристократлар ихтиёрига ўтди: аввал йирик ва марказлашган Сомонийлар давлати, кейинроқ эса Қорахонийлар, Салжуқийлар ва Хоразм шоҳлар сулоласи вужудга келди. Йирик феодал давлатларнинг вужудга келиши феодал жамият тараққиётининг эҳтиёжи ва айни замонда оқибат натижаси эди.

Араб халифалиги истилоси Ўрта Осиё халқларининг узоқ асрлардан бери давом этиб келаётган консолидация процессига халақит берди. Халифалик ҳокимиятига қарши курашда Ўрта Осиёдаги турли халқлар ва қабилалар бир-бирлари

[1] Араб босқинчиларига қарши халқ ҳаракати кейинги асрларда вужудга келган «Чамбил қамали», «Райҳонараб» ва бошқа халқ достонлари, эртаклари ва термаларида ҳам акс этган.

билан янада яқинлашдилар, X—XI асрлардан бошлаб биринкетин тожиклар, ўзбеклар, туркманлар ва Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари ташкил топа бошлади. Айни замонда бу халқларнинг адабий тиллари ҳам вужудга кела бошлади. XI—XII асрларда ўзбеклар элати энди эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи аҳоли ўртасида кичик-кичик тўда бўлиб эмас, балки Мовароуннаҳрнинг асосий аҳолиларидан бири бўлиб яшарди; уларнинг ўз муштарак тили бор эди, халқ тили асосида ўзбек адабий тилининг вужудга келиш процесси кучайган эди. Бироқ у даврларда ўзбеклар «турк» (ёки кўпинча алоҳида қабилалар номи билан), ўзбек тили эса «туркий тил» деб юритилар эди. Бу ҳол XVI аср бошларига қадар, Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрга келиб, ўз қардошларига янги қатлам бўлиб қўшилишига, уларнинг ўзбек деган номи умумлашиб, бутун бир халққа ва унинг тилига нисбатан қўлланила бошлашига қадар давом этди.

Бу даврда Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида катта ўзгаришлар вужудга келди, феодал ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий этди, жамият ривожланган феодализм босқичига ўтди. Бу нарса хўжалик ҳаётининг асосини ташкил этган деҳқончиликда, шу билан бирга, феодал шаҳарларнинг, ҳунармандчилик ҳамда ички ва ташқи савдонинг ўсишида ҳам равшан кўринади.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш дастлаб сунъий суғориш иншоотларини вужудга келтиришни талаб қилар эди. Йирик феодал давлатларнинг пайдо бўлиши бу соҳада катта ишларни амалга ошириш учун қулай имконият туғдирди. Шу билан бирга, қишлоқ билан шаҳар ҳамда ўтроқ аҳоли билан кўчманчи аҳоли ўртасидаги товар алмашувининг кучайиши ҳам деҳқончиликнинг ўсишига ижобий таъсир этди. Қишлоқ ва шаҳар меҳнаткашларини қаттиқ эксплуатация қилиш асосида кўпгина йирик суғориш иншоотлари қурилди, пахта ва ғалла экинлари майдони кенгайтирилди, янги боғлар барпо қилинди ва ҳоказо. Бироқ асосий экин майдони феодал зодагонлар ихтиёрида, масжид ва мадрасалар қарамоғида бўлиб, кўпчилик деҳқонлар чоракор бўлиб ёлланиб ишлар эдилар.

Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ҳунармандчиликнинг ривожланишига ижобий таъсир қилди. Бу даврда қайси жойнинг аҳолиси 32 хил ҳунарни билса, ўша ер шаҳар ҳисобланган. Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва Омул (Чоржўй) каби шаҳарлар ана шундай «32 хил ҳунар» эгалари яшайдиган шаҳарлар эди. Шаҳарларнинг марказий қисмида маъ-

мурий ва диний маҳкамалар ҳамда бой ва амалдорларнинг дабдабали ҳовли-жойлари бўлиб, уларнинг атрофидаги юзлаб маҳаллаларда косиб-ҳунармандларнинг, шаҳар камбағалларининг уй-жойлари бўлар эди. Шаҳар меҳнаткашлари бўзчилик, шойидўзлик, мисгарлик, аравасозлик, гилам тўқиш, намат босиш, темирчилик, заргарлик, кулолчилик, дегрезлик, пичоқчилик ва бошқа касблар билан шуғулланар эди. Ҳунармандчиликда хотин-қизларнинг ҳам ўрни катта бўлиб, нафис санъат буюмлари кўпроқ шуларнинг қўлидан чиқар эди. Шу билан бирга, кончилик ҳам хийла ривожланган эди. Жумладан, Фарғонада темир, қўрғошин, кумуш, мис, симоб, нефть ва бошқалар олинар эди. Ўрта Осиёнинг ҳунармандчилик маҳсулотлари чет элларда ҳам кенг шуҳрат қозонган эди.

Шаҳарлар фақат ҳунармандчилик марказигина эмас, балки савдо-сотиқ маркази ҳам эди. Уларда ҳар хил бозорлар, карвонсаройлар ва бошқалар бўлар эди. Тарихий манбаларнинг маълумотига кўра, Бухорода саррофлар (пул айирбошловчилар) бозори, кавуш сотиладиган тимлар, мата бозорлари, китоб бозорлари ва бошқалар бўлган. Баъзи ҳунармандларнинг корхоналари ҳам худди мана шундай бозорларда жойлашган эди. Ўрта Осиё шаҳарларининг бундай структураси деярли XX аср бошларига қадар давом этиб келди.

Ўрта Осиё ўзининг кишлоқ хўжалик ва ҳунармандчилик маҳсулотлари билан жаҳон савдосида зўр мавқега эга бўлиб, турли мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларида катта плацдарм бўлди. Транзит савдосининг марказий йўли Ўрта Осиё территориясидан ўтар эди; у айниқса, Олд Осиёни Мўғулистон ва Хитой билан боғлайдиган асосий алоқа йўлларини ташкил қилар эди. Бу йўл Бағдоддан Ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул, Бухоро, Самарқанд, Шош, Тироз (Жамбул), Қулон (ҳозирги Луговая станцияси), Марка, Баласоғун, Суёб, Иссиққўлнинг жанубий қирғоғи ва Шарқий Туркистон орқали Хитойга борар эди. Тарихчи Мақдисий (X аср) нинг маълумотига қараганда, Термиздан четга совун ва елим; Бухородан нафис мата, жойнамоз, гилам, отнинг эгар-жабдуғи, ёғ, тери ва бошқалар; Хоразмдан мўйна, шам, ўқ-ёй, балиқ тиши, балиқ елими, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва бошқалар; Самарқанддан турли маталар, қоғоз, шоҳи буюмлар ва бошқалар; Шошдан от терисидан ишланган эгар, чарм, чодир ва бошқалар; Фарғонадан оқ мата, темир, мис, ҳарбий қуроллар ва бошқалар чиқарилган. Тарихчи Ибн Хавқалнинг (X аср) маълумотига қараганда, Ўрта Осиё Волга бўйи мамлакатларига гуруч,

қуруқ мева чиқарган. Шарқий Европада Ўрта Осиёнинг ипи, жуни ва ипак маҳсулотлари катта шуҳрат топган. Карвонлар ичида савдогарлар ва соқчилар билан бирга, ҳунармандлар, олимлар, рассомлар, усталар, сайёҳлар, дипломатик миссиялар ҳам бўлар эди. Бу ҳол алоқаларни иқтисодий ва сиёсий ривожлантириш билан бирга турли мамлакатлар ўртасидаги маданий алоқаларни ҳам жонлантириб юборди.

Шундай қилиб, халифалик ҳукмронлигининг емирилиши, X—XII асрларда йирик феодал давлатларнинг вужудга келиши, феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг, айниқса сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг, шаҳарлар ҳаёти ва ҳунармандчиликнинг, ички ва ташқи савдонинг, чет мамлакатлар билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг ривожланиши маданиятнинг ҳар томонлама ўсишига замин ҳозирлади. Бироқ ўзаро феодал урушлар ҳамда ислом дини реакцияси маданиятнинг тараққийсига катта шикаст етказар, маданият ютуқларини барбод этар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини таъқиб ва таҳдид остига олар эди. Феодал хўжалик тараққиёти меҳнаткаш халқ оммасининг моддий аҳволини заррача бўлса ҳам тузатмади; меҳнаткашлар маданият, илм-фан ва санъат бойликларидан ҳам маҳрум этилган эди.

Архитектура. Ўрта Осиё архитектураси ва санъати янги тараққиёт босқичига ўтди. Ривожланган феодализм жамиятининг ижтимоий-сиёсий тузуми, хўжалик ҳаёти ва ҳукмрон мафкурага айланган ислом дини ўша давр архитектураси ва санъатининг тараққиёт йўли ва хусусиятларини белгилаган асосий факторлардан эди. Шу билан бирга, феодализмнинг шаклланиши ва ислом динининг кириб келишигача бўлган архитектура ва санъат традицияларининг изи ҳам Ўрта Осиёда сезиларли даражада сақланиб қолди.

Ўрта Осиёнинг Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Ўзган, Марв каби шаҳарларида кўплаб сарой, масжид, хонақоҳ, мадраса, минора, тим, сардоба ва бошқа бинолар қурилди. Сомонийлар, қорахонийлар ва хоразмшоҳлар даврида қурилган ва ҳозиргача сақланиб қолган бинолар ўтмишдаги архитектуранинг энг яхши ёдгорликлари бўлиб келмоқда. Халқларнинг куч-ғайрати, ажойиб меъморчилик санъаткорлиги билан бу шаҳарлар жуда обод ва кўркам шаҳарларга айланган эди. Шунинг учун ҳам шоир Абулфатҳ Али ибн Муҳаммад Бустий (971—1010) араб тилида ёзган бир шеърида «кишиларга жаннат охиратдадир, бироқ ер юзининг жаннати Самарқанддир» деган эди. Бу даврда пишиқ ғишт,

ёғоч ва бошқа материаллар хийла кенг қўлланила бошлади. Пишиқ ғиштдан қуриладиган иморатларда ғиштлар ганч ётқизиб териларди. Томи гумбаз шаклида пишиқ ғиштдан ёпилган иморатлар билан бирга усти ёғоч билан ёпилган бинолар ҳам қурилди.

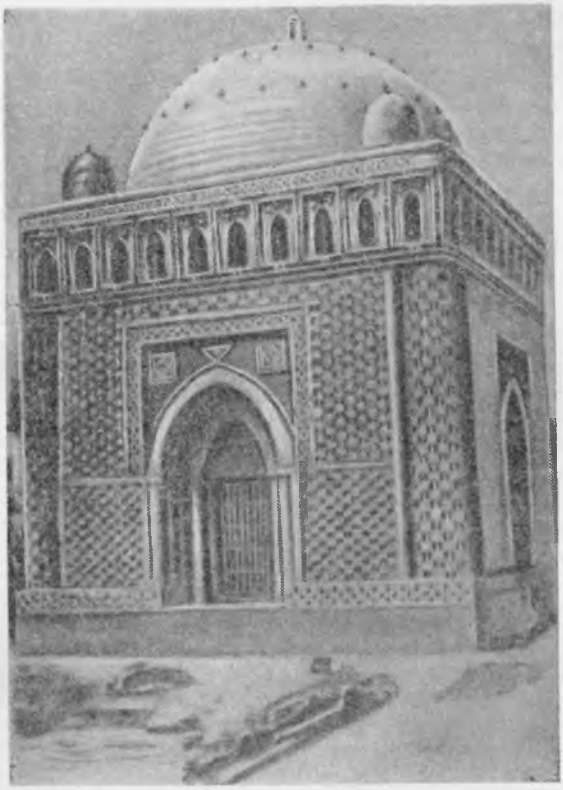

Бухородаги сомонийлар мақбараси (X аср).

Сомонийлар давридаги меъморчиликнинг шу кунга қадар сақланиб қолган монументал ёдгорлиги Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидир. Куб шаклидаги бу мақбаранинг томи гумбаз қилиб ёпилган, гумбазнинг ўртасига минорача қилинган. Бинонинг бир хилда безалган тўрт фасади бор. Унинг ички ва сиртқи томони бир хил усул ва услубдаги нақш билан безалган. Бинонинг ташқи бурчакларидаги устунлар

ва бошқа элементлар мақбаралар архитектурасида қадимги меъморчилик традицияларининг маълум даражада сақланиб қолганини кўрсатади.

Қорахонийлар ва хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида қурилган бинолардан бизгача бирмунча кўпроқ ёдгорликлар сақланиб қолган. Булардан бири Ҳазора қишлоғи (Бухоро области) даги XI асрда қурилган Деҳгарон масжидидир. Унинг енгил ғиштдан ишланган тўққизта гумбази шу кунга қадар яхши сақланиб қолган. Гумбазларни хом ғиштдан ишланган деворлар ва бино ичидаги каттакон тўртта юмалоқ ғишт устун кўтариб туради. Ўрта гумбаз бошқаларига қараганда баландроқ ва каттароқ қилиб ишланган. Пишиқ ғиштдан ишланган кунгиралар, тўртта арк ва бошқалар пишиқлиги, таносиби ва чиройи билан кишини ҳайратда қолдиради. Бу масжид яқинида «Работи Малик» деган катта ва гўзал карвонсарой бор. Бухоро бинокорлигининг энг яхши ёдгорликларидан яна бири Масжиди жомининг минорасидир. Бу минора 1127 йилда Арслонхоннинг ҳукмронлиги даврида қурилган. Унинг баландлиги 46,5 метр бўлиб устида пештоқли «чироғи» бор. Думалоқ устунсимон бу миноранинг усти жимжимадор шаклда чиройли қилиб терилган пишиқ ғишт билан қопланган. XII асрнинг охирида эса Вобкентда баландлиги 25 метр бўлган кўркам минора қурилган.

1108 йилда Жарқўрғон (Сурхондарё области) да жимжимадор гуллар солиниб, ғоят аниқ режа асосида пишиқ қилиб қурилган минора ҳам Қорахонийлар даврининг нодир меъморчилик ёдгорликларидандир. Кейинчалик реконструкция қилинган Бухоро Намозгоҳи ва Мағоки Атторий масжиди ҳам шу асрга оиддир.

Урганчдаги Фахриддин Розий мақбараси, Амударё қирғоғи яқинидаги Дояхотин равоти, Каспий денгизининг ғарб томонидаги Белеули тош равоти, Марвдаги Султон Санжар салжуқий мақбараси ва Талхатанбобо масжиди, Ўзганддаги учта мақбара ва битта минора ҳамда бошқалар ўзбек, тожик ва туркман халқлари меъморчилик санъатининг гўзал ёдгорликлари бўлиб келмоқда.

Бу бинолар меҳнаткаш халқ оммасининг пешона тери билан бунёдга келган; уларда халқнинг меъморчиликдаги юксак санъати мужассамлашган. Бироқ бундай бинолар ҳукмдорлар ва зодагонлар учун қурилган бўлиб, меҳнаткаш омма улардан баҳраманд бўлолмас эди. Қаттиқ эксплуатация зулми остида ҳашаматли бинолар қурган меҳнаткашлар ниҳоятда хароб, тор ва кўримсиз уй-жойларда турар эдилар. Ҳунармандлар ва майда савдогарларнинг Кўҳна Варахшада

(Бухоро яқинида) топилган уй-жойлари буни яққол кўрсатади. Деҳқонларнинг турар жойлари эса янада ачинарли аҳволда эди.

Наққошлик ва тасвирий санъат.

IX—XII асрларда архитектура билан бирга наққошлик санъати ҳам анча ривожланди, биноларни турли нақшлар билан безаш ишлари кенг тарқалди. Наққошлар турли хил геометрик шакллар, хилма-хил фигуралар нақш этиш, ўсимликлар тасвирини ишлаш каби соҳаларда жуда катта маҳорат қозонадилар. Наққошликда себарга композицияси, учбурчакли туташ доиралар шакли кенг тарқалади. Термиз ҳукмдорларининг саройи ва Ҳаким Термизий мозори деворида сақланиб қолган ўйма нақш фрагмент, Афросиёб панели ва бошқа ёдгорликлар Ўрта Осиё наққошлик санъатининг юксаклигини кўрсатади. Афросиёб панелининг[1] композицияси баргли меандрсимон пояли себаргадан, усти доирачалар ва олти қирали юлдузлар билан қопланган ҳамда учбурчак ҳосил килиб, бир-бири билан туташган доирачалардан иборат. Шунингдек, ўша даврларда устун, эшик ва бошқа ёғоч буюмларга ўйиб нақш солиш санъати — ўймакорлик ҳам кенг ривожланади.

Наққошлик ва ўймакорлик санъати кейинги асрларда янада тараққий этди, такомиллашди.

Ислом дини тирик мавжудотлар шаклини тасвирловчи санъат турини мажусийлик ва бутпарастлик деб қатъий ман қилганига қарамай, у халқ санъатининг бу соҳадаги асрий традицияларини бутунлай йўқотиб юборолмади. Бу даврда ҳам тасвирий санъатнинг янги ва нодир асарлари яратилиб, антик санъат традициялари давом эттирилди ва ривожлантирилди. Буни X асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда бўлган Ибн Хавқалнинг ёзиб қолдирган сўзлари ва совет археологлари томонидан излаб топилган ёдгорликлар равшан кўрсатади. Ибн Хавқал бундай деган эди: «Сарв дарахтидан отлар, буқалар, туялар ва ёввойи эчкиларнинг ажойиб тасвирлари ўйиб ишланган, улар бир-бирларининг қаршисида турадилар, гўё бир-бирларига қарайдилар ва жанг қилмоқчи ёки курашмоқчи бўладилар». Ёғоч ёки ганч ҳамда лойдан турли мавжудотларнинг шаклини ясашдан ташқари, ундай шакллар деворларга ва хилма-хил идиш-товоқларга ҳам туширилган. Масалан, Афросиёбдаги бинолардан бирининг деворига кишилар сурати солинган, Термиз ҳукмдорлар саройи деворларида ўсимликсимон геометрик шакллар

[1] Бу панель Самарқанд музейида сақланмоқда.

билан бирга фантастик ҳайвонларнинг ҳам тасвири ишланган.

Худди шунингдек, кулолчилик идишларида ҳам халқ санъати бойликлари яққол намоён бўлади. Сир бермай ва сир бериб сопол идишлар ясаш техникаси айниқса Самарқанд, Тошкент ва Зарафшон водийсида кенг ривожланган, сирланган идишларга рангли бўёқлар билан нақшлар солинган, гул ва турли ҳайвонларнинг сурати туширилган. Ўрта Осиё сопол идишлари бошқа мамлакатларда ҳам шуҳрат қозонган.

Хаттотлик Ўрта Осиё халқлари санъатининг муҳим ва кенг тарқалган соҳаларидан бири эди. Босмахонанинг йўқлиги, китобнинг қўлда кўчирилиши хаттотлик санъатига катта эҳтиёж туғдирди, у бир касб бўлиб кетди. Иморатларнинг девори, пештоқи, эшиги ва бошқа қисмларига хамда идишларга текстлар (ўйиб ёки бўёқ билан) ёзилар эди. Бундай текстларнинг мазмуни, албатта, бир хил эмас эди. Масжид, хонақоҳ ва мадрасаларга диний оятлар, саройларга феодал ҳукмдорларни мадҳ қилувчи дабдабали сўзлар, оддий биноларга, идишлар ва бошқа хил буюмларга кўпинча шеърий парчалар, ҳикматли сўзлар ёзилар эди. Шу билан бирга, иморатнинг бино бўлиш тарихи — йили ва уни қурган устанинг номини ёзиш ҳам бир одатга айланади. Бу одат кулолчилик, мисгарлик ва заргарлик буюмларида ҳам намоён бўлади.

Музика. Бу даврда музика ҳам тараққий қилди. Халқ сайллари, тўй, аза ва бошқа маросимлар куй ва қўшиқсиз ўтмас эди. Тарихчи Наршаҳийнинг Бухоро аҳолисининг афсонавий Сиёвуш қабри атрофига тўпланиб, қўшиқ куйлагани ҳақидаги маълумоти билан танишган эдик. Бу қўшиқ «Кини Сиёвуш» («Сиёвуш ўчи») деб юритилган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» китобига кирган қўшиқлар халқ орасида қўшиқ жанрининг жуда кенг тарқалганини кўрсатади. Бошқа манбалар ҳам шундан далолат беради. Бу даврда руд, танбур, барбат, даф, кўс, табл, қўбиз, рубоб, табурок, зир, най, чағона, шайпур, сурнай, карнай, арғунун, қонун каби торли, зарбли ва пуфлаб чолинадиган чолғу асбоблари кенг тарқалади, янги созлар ихтиро қилинади. Масалан, Рўдакийнинг замондошларидан Абуҳифз Сўғдий найга монанд шоҳруд деган асбоб яратган эди. Халқ куйлари асосида янги-янги куйлар—«Рост», «Хусравоний», «Бода», «Ушшоқ», «Зерафканда», «Бўслик», «Сипаҳон», «Наво», «Баста», «Тарона» ва бошқалар ижод қилинади. (Бу куйлар «Шашмақом»га замин ҳозирлаган эди.) Бу созлар ва куйларнинг кўпи ҳозирги кунга қадар Ўрта Осиёнинг ўзбек, тожик ва бошқа халқларида сақланиб келмоқда, тако-

миллашмоқда. Манбаларда Абубакр Рубобий, Бунаср, Буамир, чангчи Лўкарий ва бошқа созанда ҳам ҳофизларнинг номлари сақланиб қолган.

Шоир Манучеҳрий Доғмоний қуйидаги байтда X—XI асрларнинг бир неча шоир ва музиканти номини тилга олиб айтади:

Аз Хуросон Бушуайбу Бўзар он турки Кеший
В-он Сабури порсий в-он Лўкарий чангзан...

(Хуросондан Бушуайб, Бўзар, у кеш (Шаҳрисабз)лик турк ва форс Сабурий ва у чангчи Лўкарий...).

Музика санъати поэзия билан узвий боғланган ҳолда тараққий этди, такомиллашди. Архилох, Алкей, Анакреон ва Арион каби қадимги грек шоирлари истеъдодли музикантлар ҳам бўлганидек, бу даврда етишган шоирларнинг кўпчилиги уста чолғувчи ва ҳофиз ҳам эдилар. Жумладан, улуғ шоир Рўдакий айни замонда жуда моҳир чолғувчи ва ҳофиз бўлган, у хусусан руд ва чангга уста бўлган. Унинг сеҳрловчи машҳур «Бўйи жўйи Мўлиён...» («Мўлиён ариғининг иси...») шеъри Ушшоқ куйида айтилиб, ниҳоятда шуҳрат қозонган эди. Рўдакий замондошларидан Хусравоний тахаллусли шоир Абутайиб Тоҳир ибн Муҳаммад ал-Хуросоний «Хусравоний» куйини ижод қилган эди. Худди шунингдек, шоирлардан Мунжиқий Термизий, Фаррухий ва бошқалар ҳам музика санъатида шуҳрат қозонганлар. Мунжиқий Термизий турли чолғу асбобларида моҳирлик билан куй чалган, Фаррухий рудда уста бўлган. У шеърларидан бирида:

Гоҳо гуфти: биёву руд бизан!
Гоҳо гуфти: биёву шеър бихон!

(Гоҳи айтдинг: келгил, руд чолгил; гоҳи айтдинг: келгил, шеър ўқигил),— дейди.

Поэзия ва музика ўртасидаги бундай яқинлик, шоирларда бадиҳа (экспромт) санъатини ривожлантиради. Айниқса, Рўдакий уста бадиҳагўй шоир бўлган. Унинг машҳур «Бўйи жўйи Мўлиён...» шеъри, ривоятларга кўра, экспромт билан айтилган.

Диний-мистик адабиётнинг намояндалари ҳам музика санъатидан фойдаландилар. Улар ўз реакцион қарашларини кенгроқ тарғиб қилиш мақсадида халқ куйларига мослаб шеърлар тўқидилар. Бироқ улар поэзия тараққиётига ҳеч қандай ҳисса қўшмай, уни реакцион ақидаларни тарғиб қилувчи бир соҳага айлантиришга уринганларидек, музика

санъати соҳасида ҳам бирор фойдали иш қилмадилар. Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний ва бошқалар шундай шоирлардан эди.

Музика санъати билан бирга музикашунослик илми ҳам ривожланди. Форобий ва Ибн Сино каби улуғ олимлар музика ва музикашуносликка катта эътибор бердилар, нодир асарлар яратдилар. Форобий музика ҳақида «Китоб-ал-мусиқий-ул-кабир» асарини ёзди. Ибн Сино музикага доир мулоҳазаларини «Китоб-уш-шифо» асарига алоҳида бир қисм қилиб киритди. Бу қисмни кейинчалик Ибн Синонинг шогирди Абуубайд Журжоний дарий (форс-тожик) тилига таржима қилиб, Ибн Синонинг «Донишнома» асарига қўшди. Ибн Сино музиканинг эстетик аҳамияти ва таъсир кучига шунчалик эътибор берар эдики, у айрим жисмоний ва руҳий касалликларни музика куйлари воситаси билан даволаш мумкин деган фикрни илгари сурган эди.

Рўдакий, Дақиқий, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб ва бошқа ёзувчиларнинг асарларида музика санъатига доир хилмахил қимматли маълумот ва мулоҳазалар баён этилган. Каспий денгизининг жанубий қирғоғидаги Табаристон ҳокими Қобус Вушмгирнинг набираси Кай-Ковус томонидан (XI аср) панднома характерида ёзилиб, «Қобуснома»[1] номи билан машҳур бўлган китобнинг 36-боби ҳам музика санъатига бағишланган. Автор унда чолғувчи ва ҳофизларга турли маслаҳатлар беради, уларни йил фаслларига, шунавандаларнинг ёши, табиати, касб-кори ва бошқаларга ҳамда маълум бир мавриднинг характерига қараб куй танлаш ва ижро этишга чақиради.

ИЛМ-ФАН

Ўрта Осиёнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти, йирик феодал давлатларнинг вужудга келиши, бошқа халқлар билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг кенгайиши, ариқ ва каналлар очилиши, кўприклар қурилиши, бинокорлик, кемасозлик, заргарлик, карвон савдоси ва бошқа-бошқа соҳаларнинг ривожланиши илм-фаннинг ҳам равнақ топганидан далолат берар эди. Фалсафа, логика, медицина, тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик каби фанларнинг тараққиёти эса маданиятнинг бошқа соҳаларига ҳам таъсир этмай қолма-

[1] «Қобуснома» турли тилларга таржима қилинган. Унинг Е. Э. Бертельс томонидан рус тилига қилинган таржимаси 1953 йилда СССР Фанлар академияси нашриётида босилди.

ди. Муътазалийлар[1] ҳаракати ижтимоий фикр тараққиётида VIII—IX асрларда пайдо бўлган ижобий ҳодиса эди. Бу ҳаракат рационалистик моҳиятга эга бўлиб, кишининг иродасини эътироф қилган, тақдир ҳақидаги таълимотни рад этган эди.

Ўрта Осиё олимлари маҳаллий халқларнинг араб босқинчилари истилосига қадар илм-фанда эришган ютуқлари традицияларини давом эттириб, ривожлантирдилар. Шу билан бирга, улар греклар, ҳиндлар, араблар ва бошқа халқларнинг илмий тажрибасидан ижодий фойдаланиб, турли мамлакат олимлари билан ҳамкорлик қилдилар. Бухоро, Урганч, Мавр, Балх, Бағдод, Шом ва бошқа шаҳарлар Шарқ олимларининг ҳамкорлигининг марказига айланди. Бир вақтлар Европа мамлакатларида лотин тили илм-фан соҳасидаги халқаро тил бўлгани сингари, Шарқ мамлакатларида араб тили ҳам илм-фан соҳасидаги халқаро тилга айланди. Халифаликка қарам бўлган мамлакатларда араб тили бирмунча вақт давлат тили бўлиб, у маданий ҳаётда ҳам маълум ўрин тутди; маҳаллий зиёлилар араб тилини мукаммал эгаллаб олиб, бошқа тилларда ёзилган турли асарларни шу тилга таржима қила бошладилар. Буларнинг барчаси турли мамлакат олимларининг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги учун араб тилининг халқаро тил бўлишига хизмат қилди. Ўрта Осиё олимлари ҳам, бошқа Шарқ мамлакатларининг олимлари каби, ўз асарларини араб тилида ёздилар. Шу билан бирга, маҳаллий халқларнинг тилида ҳам, жумладан дарий (форс-тожик) тилида айрим асарлар яратилди. Бунга Ибн Синонинг «Доништнома» асари, Рашиддиддин Ватвот, Низомий Арўзии Самарқандийларнинг адабиётшунослик асарлари, Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си ва бошқалар мисол бўла олади.

Ўрта Осиё олимларидан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абунаср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абурайҳон Беруний ва бошқалар ўрта асрнинг улуғ энциклопедист олимлари бўлиб, уларнинг илмий фаолияти фаннинг турли соҳаларини қамраб олган эди. Булардан бошқа, тарихчи ва адабиётшунос Абдуллоҳ ибн Муслим Марвазий Диноварий («Китоб-ул-маориф», «Китоб-уш-шеър ва-ш-шуаро» асарларининг автори), тарихчи Абусаид Гардизий («Зайн-ул ахбор» — «Хабарлар кўрки» асарининг автори), дарий тилида 30 томлик китоб ёзган Абулфазл Байҳақий, машҳур «Бухоро тарихи» китобининг автори Наршаҳий, та-

[1] *Муътазалий* — арабча муътазил сўзидан олинган бўлиб, у йироқлаштирувчи, ажратувчи маъносини ифодалайди.

рихчи Мажидиддин Муҳаммад ибн Аднон («Тарихи мулуки Туркистон»—«Туркистон мамлакати тарихи» асарининг автори), тарихчи Мискавейҳ, медиклардан Ибн Хаммор, Нажибиддин Самарқандий, математик ва астроном Абдулмажид Хужандий, астроном Муҳаммад Балхий, ҳуқуқшунос Бурҳониддин Али Марғилоний, тилшунослардан Абулқосим Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий ва бошқалар илм-фаннинг турли соҳалари тараққиётига катта ҳисса қўшиб, ажойиб асарлар яратдилар.

Илм-фан қаттиқ курашлар процессида ўсиб, гуллаб-яшнади. Олимлар билан ортодоксаль руҳонийлар — мутакаллимлар[1] ва бошқалар ўртасида шафқатсиз кураш борди. Мусулмон руҳонийлари ва мустабид ҳукмдорлар олимларни таъқиб ва таҳдид остига олдилар, уларни даҳрийлик ва мажусийликда айблаб, қувғин қилдилар, ўрта асрнинг ваҳшиёна жазоларига гирифтор этдилар. Олимлар вилоятма-вилоят дарбадарликда юришга мажбур бўлдилар, моддий муҳтожлик уқубатларини чекдилар. Ўзаро феодал урушлар олимларнинг фаолиятига катта шикаст етказди, мактаб ва мадрасаларни хароб қилди, кутубхоналарни ва илм-фан ҳамда санъатнинг нодир ёдгорликларини емириб ташлади. Руҳонийлар мадрасалардан дунёвий илмларни суриб чиқара бошладилар. Бухоро мадрасалари асосан руҳонийлар етиштириб чиқара бошлади. Феодал истибдодининг кейинги босқичларида эса илм-фанга қарши хуруж янада кучайди, улуғ олимларнинг кўп ноёб асарлари йўқотиб юборилди, уларни мактаб ва мадрасаларда ўқитиш қатъиян ман қилинди. X аср шоири Шаҳид Балхий ўз даври олимларининг аҳволи ҳақида бундай деган эди:

Донишу хоста аст наргису гул,
Ки ба як жой нашкуфанд бо ҳам.
Ҳар киро дониш аст, хоста нест,
В-он киро хоста аст, дониш кам.

(Олимлик билан бойлик наргис гули билан атир гулидир, улар ҳеч қачон биргаликда очилмайди. Ким олим бўлса, унда бойлик йўқ, ким бой бўлса, унда билим кам.)

Лекин моддий муҳтожлик ҳам, маънавий тўсқинликлар ҳам олимларнинг илмий фаолиятини тамомила бўғиб қўя олмади, улар ҳар қандай шароитда ҳам янги асарлар яратиб, ихтиролар қилдилар. Шунга кўра ҳам, юқорида номи зикр этилган Шаҳид Балхий: «Эй билим, мен сендан қандай

[1] Диний ақоид (қоидалар) тарғиботчилари.

воз кечаман, ҳамма қиммат сен туфайлидир, сенсиз менга хазина керак эмас, шундай фақир ҳаёт кечирсам ҳам, фақат сен билан бўлсам майли. Маълумотли киши учун етарли мулозим — унинг маълумотидир, илмсизга минг киши мулозим бўлса ҳам — у ёлғиздир,— деган эди.

Қаттиқ курашлар жараёнида тараққий этган илм-фан бойликларидан меҳнаткаш халқ оммаси ўз моддий ва маънавий эҳтиёжи учун фойдалана олмас эди. Феодал жамият кенг халқ оммасини илм-фан ва маориф ютуқларидан маҳрум қилиб, ислом догмаларини, фанатизмни тарғиб қилар эди.

Ал-Хоразмий. VIII асрнинг иккинчи ярмида Хоразмда туғилган Абужаъфар Муҳаммад ибн Мусо — ал-Хоразмий ўрта асрнинг улуғ олими, астрономи, математиги ва географидир. У «Зиж» астрономия жадвали, «Ҳинд рақамлари ҳисоб-китоби», «Ал-мухтасар фил-жабр вал-муқобала» («Тенглама ва қаршилантириш ҳисоби мухтасари»), «Китобу сурат ал-арз» («Ернинг шакли ҳақида китоб») каби машҳур асарларини яратди, ер куррасини турли иқлим ва зоналарга бўлди, географик карталар тузди, бир неча экспедицияларда иштирок этди. Хоразмийнинг «Ҳинд рақамлари китоби» XII асрда лотин тилига таржима қилинган. Хоразмийнинг математикага доир иккинчи бир асари «Ал-мухтасар фил-жабр вал-муқобала» математикани янги соҳа — тенглама билан бойитди. Кейинчалик шу асарнинг номидан олинган сўз билан математиканинг махсус бир соҳаси — «ал-жабр» «алгебра» деб аталди.

Абунаср Форобий. Абунаср Форобий IX асрнинг 70-йилларида Сирдарё бўйидаги Фороб қишлоғида туғилди. Форобийлар оиласи туркий қабиладан эди. Форобий Бағдодда ўқиди, араб, грек ва яна бир неча тилларни мукаммал ўрганди, фалсафа, логика, астрономия, математика, медицина ва музика билан шуғулланди, «Шарқ Арастуси» («Шарқ Аристотели») ва Аристотелдан кейинги иккинчи устоз — «Муаллим-ас-соний» номлари билан шуҳрат қозонди. Форобий Аристотелнинг «Метафизика», «Физика», «Метереология» ва бошқа асарларига шарҳлар ёзди. Птоломей, Александр Афрозинский, Порфирий ва бошқаларнинг ахлоқ, психология ва табиатшуносликка доир кўп асарларини шарҳлаб чиқди, Платон, Аристотель, Гален ва бошқа файласуфлар ҳақида қимматли асарлар яратди. Бу асарлари билан у Платон ва Аристотелларнинг фалсафий қарашларини тўғри ёритишга интилди, неоплатончи ва неопифагорчи файласуфларнинг асарларидан Аристотель элементларини аж-

ратиб олишга киришди. Шарқ ва шунингдек Ғарб илм аҳлларини грек маданияти, жумладан, грек фалсафаси билан таништиришда катта роль ўйнади. Форобий «Фалсафа манбалари», «Ақл ҳақида рисола», «Фалсафани ўрганишга қадар нималарни билиш керак?» «Субстанция», «Давлат ҳақида рисола», «Ажойиб шаҳар аҳолисининг фикр-қарашлари ибтидоси ҳақида китоб» каби хилма-хил қимматли асарлар ёзди, ўрта аср фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшди. Форобий биринчи бўлиб ўз давридаги илмларни классификация қилди, музика назарияси бўйича «Қонун» асарини бунёд этди. Форобий олим бўлиши билан бирга моҳир музикачи ва шоир ҳам эди.

Абу Али ибн Сино.

Ибн Сино Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилди. Унинг гўдаклик чоғидаёқ силаси Бухорога кўчиб боради. Ибн Сино Бухорода ўқиб таълим олади. У мустақил мутолаага берилиб, медицина, фалсафа, логика, физика ва бошқа фанлар билан шуғулланади. 18 ёшдаёқ истеъдодли ҳаким (врач) сифатида шуҳрат қозонади. Ибн Сино Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг таъқибига йўлиқиб, вилоятма-вилоят, шаҳарма-шаҳар кўчиб юради. У Хоразм, Абевард, Журжон, Мозандарон, Рай, Қазвин, Ҳамадон ва Исфаҳонда бўлади. Ибн Сино Ҳамадонда бир оз вақт вазирлик вазифасини бажаради; мустабид ва фанатик ҳукмдорларнинг ғазабига йўлиқиб, зиндонда ҳам ётади. Ибн Сино Ҳамадонда вафот этди.

Ибн Сино Ўрта асрнинг улуғ энциклопедист олимидир. Унинг илмий фаолияти фалсафа, медицина, физика, химия, математика, тилшунослик, музикашунослик ва бошқа соҳаларни қамраб олади. Ибн Сино жуда кўп асар яратди. Улардан баъзилари бир неча томни ўз ичига олади. У даврининг традицияларига кўра, кўпчилик асарларини араб тилида ёзди. Лекин «Донишнома» («Билим китоби»), «Форсча мантиқ», «Томир уриши ҳақида рисола» каби асарларини дарий тилида ёзди; дарий тилида қитъа ва рубоийлар ҳам битди.

Ибн Сино реал дунё мангудир, деган фалсафий қарашни ривожлантирди, у ҳамма конкрет нарсаларнинг моҳиятини материя ташкил этади, материя мангу яшайди ва у турли туман шаклларда инъикос этади, жисмлар ва уларнинг шаклларини ажратиб бўлмайди, материясиз жисм шакли, жисм шаклларисиз материя йўқ, материя доимо ҳаракатдадир, деган фикрни илгари сурди. У Декартдан бир неча аср бурун «модомики мен фикр қиламан, демак, мен борман» деган тезисни олға суради. Бироқ Ибн Сино идеализм қарашларини изчиллик билан енгиб боролмади, у материализм билан идеализм ўртасида тебраниб турди.

Ибн Сино илмий даҳосининг чўққиси унинг медицинага доир асарлари ва ихтироларидир. Бу асарларнинг марказида медицинанинг минг йиллик тарихига якун ясаган ва уни янги тараққиёт поғонасига кўтарган, XVII асрга қадар Европа мамлакатларида медицинанинг асосий қўлланмаси бўлиб хизмат қилган 5 китобдан иборат «Қонун» («Китоб ал-қонун фиттиб» — медицина қонунлари) асари туради. Ибн Сино медицинанинг турли соҳаларини бойитди, турли касалликларнинг сабабларини аниқлади, янги-янги дори-дармонлар топди, халқ медицинасидан фойдаланди, профилактика ва жисмоний тарбияга катта аҳамият берди.

Абу Али ибн Сино.

Ибн Сино тилшунослик, поэзия назарияси, музикашунослик ва бошқалар билан ҳам шуғулланди, «Араб тили», «Шеър тўғрисида китоб», «Музика ҳақида рисола» каби асарлар яратди. У ижтимоий-сиёсий масалалар тўғрисида ҳам асар ёзиб, «адолатли подшо» ғоясини илгари сурди.

Улуғ олим бадиий ижодиёт билан шуғулланиб, араб ва форс-тожик тилларида шеърий ва насрий асарлар ёзди. Форс-тожик адабий тили ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. У поэзияга шунчалик иштиёқманд эдики, айрим илмий асарларини, масалан, «Ўржуза фил мантиқ» («Мантиқ илмида ражаз баҳрида манзума») асарини шеър билан битди. Ибн Синонинг бадиий асарлари «Қасоид ва ашъор» («Қасидалар ва шеърлар») номи билан тўплам қилиб тузилган, қолган бир қанча шеърлари эса турли тазкиралардан ўрин олган. Ибн Сино бадиий асарларида илмий мулоҳазаларини, фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этади. Халқ оғзаки ижодига зўр муҳаббат билан қараган Ибн Сино оғзаки адабиётдан ёзма адабиётга рубоий жанрини киритишда маълум роль ўйнади.

Ақл-идрокнинг кучига юксак баҳо берган Ибн Сино бир рубоийсида бундай дейди:

Аз қаъри гили сиёҳ то авжи Зуҳал
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун жастам зи қайди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушода шуд, магар банди ажал.

Таржимаси:

Қора ер бағридан токим Зуҳал[1].
Қилдим барча олам мушкилин ҳал.
Макр-ҳийла қайдидан холи бўлдим.
Бандлар очилди, қолди бир ажал.

Бироқ феодал-клерикал реакция илм-фан тараққиётига ғов эди, мустабид шоҳлар, жоҳил руҳонийлар олимларнинг фаолиятини бўғар, ўрта асрнинг ваҳшиёна жазолари билан уларга даҳшат солар эдилар. Қувғин, дарбадарлик ва зиндон машаққатларини чеккан Ибн Сино арабча шеърларидан бирида ҳасрат қилиб:

Улуғлашдим-у майдоним ҳамон тор,
Қимматим ошди-ю йўқдир харидор,—

деган эди.

Реакцион ҳукмрон доиралар, мусулмон руҳонийлари илм-фан, санъат ва адабиётни қадрламас, олимлар ва санъаткорларни «кофир» деб айблаб, уларга қарши тиш-тирноқлари билан курашар эдилар. Ибн Сино бир рубоийсида бундай жоҳиллар устидан аччиқ сарказм билан кулиб айтган эди:

Бо ин ду-се нодонки чунон медонанд,
Аз жаҳлки донойи жаҳон эшонанд.
Хар бош, ки ин жамоа аз фарти хари,
Хар к-ў на хараст кофираш мехонанд.

Таржимаси:

Икки-уч нодон ким чунон ҳисоблар,
Жаҳлидан оқили жаҳондир улар.
Эшак бўл, чунки у эшаксимонлар,
Эшак бўлмаганни кофирга жўяр.

Бироқ, шунга қарамай, улуғ олим барча имкониятлари ва куч-қувватидан иложи борича тўла фойдаланди, бошқаларни ҳам ўз вақтидан яхши фойдаланишга, мақсад йўлида саботли бўлишга ундади:

Имрўз бикун чу метавони коре,
Фардо чи куни чун натавони кард.

Таржимаси:

Қилавер бугун қилолган ҳар қандай ишинг,
Бугун қилмасанг, эртага мушкул қилишинг.

---

[1] *Зуҳал* — Сатурн.

Ибн Синонинг илмий-фалсафий асарлари қаторида унинг шеърлари ҳам ўрта аср зулматида бир ёғду бўлиб, прогрессив ғояларни тарғиб қилди, жаҳолат зулматига қарши курашди.

Ибн Сино «Ҳай бин Яқзон», «Саломон ва Абсол», «Рисолат-ут-тайр» каби йирик бадиий асарлар ҳам яратди.

Ибн Сино «Ҳай бин Яқзон» («Уйғоқ ўғли Тирик») фалсафий қасидасида илм асло қаримайди, у оламни кезади, кишиларни жаҳолат ва нодонлик уйқусидан уйғотади, деган ғояни илгари суради[1]. Араб эртаклари асосида ёзилган «Саломон ва Абсол» қиссасида эса ҳалоллик, адолат ва мустаҳкам ирода ғоясини илгари суради[2]. «Рисолат-ут-тайр» («Қушлар рисоласи») номли фалсафий-мажозий асарида Ибн Сино одил подшо (айни чоқда худо) образини яратади[3].

Ибн Сино улуғ олим ва мутафаккир сифатида халқ орасида кенг шуҳрат қозонди, унинг тўғрисида кўп ҳикоялар яратилди. Булардан бир қанчаси ёзма асарларга, масалан, Зайниддин Восифийнинг (1485—1532) «Бадойи-ул вақое» («Гўзал воқеалар») асарига киритилиб, қайта ишланди. Ибн Сино ҳақидаги ҳикоялар Қозонда, Теҳронда ва Истамбулда алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Машҳур татар ёзувчиси Қаюм Носирий халқ оғзаки ижоди асосида «Абугалисина» (Абу Али Сино) ҳикоялар циклини яратади.

Ибн Сино кўпчилик ҳикояларда улуғ олим, донишманд, халқпарвар ва исёнкор сифатида тасвирланса, реакцион доиралар томонидан яратилган ҳикояларда у сеҳргар, фирибгар ва айёр сифатида тасвирланади.

Азизнинг 1873 йилда Истамбулда босилган «Муҳайёлот» (Қиссаи Абу Али Сино) номли ва Зиёуддин Саидяҳёнинг ўша ерда босилиб, кейинроқ ўзбек тилига таржима бўлган «Занжинаи ҳикмат» (Хикояи Абу Али ибн Сино) номли авантюристик роман шаклидаги ҳикояларида буни равшан кўриш мумкин. Саидяҳё, бир томондан, Ибн Синони турк деб даъво қилса, иккинчи томондан, улуғ олимга туҳмат қилиб, уни бир сеҳргардай гавдалантирмоқчи бўлади.

Ибн Синога қарши хуруж ва игволар унинг ҳаёт эканлигидаёқ бошлапган эди. Бу хуружлар кейинчалик ҳам реакцион

---

[1] Бу асар иброний (қадимги яҳудий), форс, немис, француз ва турк тилларига таржима қилинган. Мисрлик олим Аҳмад Амин 1952 йилда «Ҳай бин Яқзон»нинг Ибн Сино, Ибн Туфайл ва Шаҳобиддин Суҳравардийларнинг вариантларини бир китоб қилиб нашр этди.

[2] Ибн Туфайл (XII аср), Абдураҳмон Жомий (XV аср) ҳам «Саломон ва Абсол» номли асар яратганлар. Бу асарлар ном жиҳатидан бир-бирига ўхшаса ҳам, лекин тамомила мустақил, оригинал асарлардир.

[3] Бу асар Фаридиддин Атторнинг (XII аср) «Мантиқ-ут-тайр» ва Навоийнинг «Лисон-ут-тайр» асарларига маълум даражада таъсир қилган.

гуруҳлар томонидан давом эттирилди ва кучайтирилди. Ўрта асрнинг энг реакцион мистикларидан бири бўлган Имом Ғазолий (1058—1111) «Таҳофат-ул-фалосифа» («Фалсафий туҳфалар») асарида Ибн Синога қарши кураш очиб, унинг таълимотини зарарли деб эълон қилади. 1160 йилда Бағдод халифасининг буйруғи билан Ибн Сино асарлари куйдириб ташланади. Ибн Сино асарларини ўқиш ва ўрганиш ман қилинади. Ғарб реакционерлари ҳам Шарқ мутаасибларидан қолишмайдилар. Черков руҳонийси Якоб Фридрих Рейманн 1725 йилда ёзган «Атеизм ва атеистларнинг умумий тарихи» китобида Жордано Бруно ва Коперниклар билан бирга Ибн Синони ҳам худосиз деб атайди, уни таҳқир қилади.

Совет кишилари ва бутун прогрессив инсоният ўтмишнинг буюк фан арбобларидан бўлган Абу Али ибн Синони қадрлайдилар, уни ҳурмат қиладилар. Жаҳон Тинчлик Комитетининг қарори билан 1952 йил 18 августда бутун прогрессив кишилик Ўрта Осиёнинг улуғ олими ва мутафаккири Абу Али ибн Синонинг 1000 йиллик юбилейини шараф билан нишонлади. Хусусан, бизнинг мамлакатимизда Ибн Сино меросини ўрганиш, унинг асарларини таржима қилиш ва нашр этиш мисли̇з даражада ривожланиб кетди.

Абурайҳон Беруний (973—1048).

Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний 973 йилнинг 4 сентябрида Хоразмда Фир (Кат) шаҳри яқинида туғилди. У ҳам, Ибн Сино каби, феодал ҳукмронларнинг таъқибига дуч келиб, кўп йиллар ўлкадан-ўлкага, вилоятдан-вилоятга кўчиб юрди. Беруний жуда оғир шароитларда илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланди. У 1048 йилда Ғазнада вафот этди.

Беруний энциклопедист олим, зўр астроном, геолог, тарихчи, файласуф, филолог ва шоирдир. У астрономия, геология, гидростатика ва география соҳасидаги рационалистик фикрлари билан Коперник, Леонардо да Винчи ва бошқа олимларнинг кашфиётларини кўп жиҳатдан олдиндан пайқаган эди. У фалсафа, тарих ва бошқа гуманитар фанлар соҳасида замонасининг илмий савиясидан анча юқори кўтарила олди. Беруний 150 га яқин асар ёзди. Дарий, араб, санскрит (қадимги ҳинд), грек ва бошқа тилларни мукаммал билиб олган Беруний бир қатор асарларни таржима ҳам қилди. У араб тилида кўпгина шеърлар битди, ҳажвчиликда маҳорат қозонди ҳамда ҳар хил қиссалар ва араб шоирларининг девонларига шарҳлар ёзиб, «Мухтор-ул-ашъор» («Танланган шеърлар») тўпламини тузди.

Беруний Муқанна ҳақидаги биринчи асаридан кейин 27 ёшида яратган «Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар»

асарида кўп халқларнинг йил ҳисоби, календари, илм-фани, урф-одати ва бошқалар ҳақида жуда қимматли маълумот ва фактлар беради. Унинг Ҳиндистон тарихига доир асари шу кунга қадар ўз қимматини сақлаб келмоқда. Беруний ўз ватани Хоразм ҳақида ҳам китоб ёзган, афсуски, бу китоб сақланиб қолмаган.

Беруний «Астрономия калиди», «Масъуд жадвали» асарлари билан астрономия фани тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшди, ернинг юмалоқлиги, унинг тортиш қуввати, фасллар-нинг ўзгариши ва бошқа масалалар юзасидан чуқур илмий хулосаларга келди, ернинг ва бошқа планеталарнинг қуёш атрофида айланиши тўғрисидаги фикрга яқинлашди, астрологияни фош қилди. Беруний табиат ҳодисаларини ўрганиш ва унинг сирларини очиш мумкин, бунинг учун факт ва предметларни чуқур ва изчил ўрганиш, предметнинг хусусиятларини билиб олиш, маълумдан номаълумга, яқиндан узоққа қараб бориш лозим, деган хулосага келади. Беруний жамият тарихи ва жамият ҳодисаларига ҳам катта аҳамият беради: у ишлаб чиқарувчи куч бўлган меҳнаткашларнинг жамият ҳаётида тутган ролига катта баҳо беради.

Беруний «Миннат эҳсон қилувчининг эҳсонини йўққа чиқаради», «Кичкина нарсани андак ҳисоблама, чунки кичкина нарсанинг ҳам фойдали ўрни бўлади», «Омма одат қилган нарсага хилофлик қилма», «Сўз билан айтганда — тушунган одамга қамчи ва қилич лозим эмас», «Яхши йўлдан юриш яхшилик аломатидир» каби кўп ҳикматли сўзлар ҳам қолдирган.

Беруний Шарқ ва Ғарб олимларининг диққат-эътиборини ўзига жалб эта олди, унинг илмий даҳоси юксак баҳоланди. Масалан, XI аср тарихчиси Абулфазл Байҳақий, Европа олимларидан Захау, Розен, Сартон, Каррадо-Бон ва бошқалар Берунийни юксак баҳолади. Каррадо-Бон уни Леонардо да Винчи билан тенг қилади. Ҳинд олими Ҳамид Раза эса 1944 йилда Лоҳурда босилган «The cultural Role of India» («Ҳиндистоннинг маданий роли») асарида Берунийни Ҳиндистон тарихини ёритган тенги йўқ олим сифатида таърифлади.

1949 йилда мамлакатимиз халқлари ва у билан бирга ер юзининг барча прогрессив кишилари хоразмлик олим Берунийнинг 1000 йиллик юбилейини нишонладилар.

ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ОҚИМЛАР

Ўрта Осиёда араб халифалиги ҳукмронлиги тугатилди. Бироқ бу халифалик олиб кирган ва мустаҳкамлаган ислом дини ҳоким мафкура бўлиб қолаверди. Маҳаллий эксплуататор синфларнинг араб халифалигига қарши кураши ис-

лом динини тугатишга эмас, балки сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишга қаратилган эди. Маҳаллий эксплуататорлар фақат дастлабки даврдагина исломдан ётсираган эдилар. Кўп ўтмай улар меҳнаткаш оммани қаттиқроқ эксплуатация қилишга жуда мувофиқ бўлган исломни ўз мафкуравий қуролларига айлантириб, зўр бериб ислом ақидаларини, «Қуръон»ни тарғиб қила бошлайдилар. Подшоҳлар «подшоҳи ислом»га айланадилар, Бағдод халифалари билан яқиндан алоқа тутадилар, масжидларни кўпайтираверадилар, зардуштийлик эътиқоди қолдиқларига қарши шафқатсиз кураш олиб борадилар. Руҳонийлар, айниқса, мутакаллимлар мафкуранинг барча соҳаларини исломга тобе қилишга зўр бериб ҳаракат қиладилар, улар турли хилдаги радикал қарашларга, жумладан кишининг эркин иродасини эътироф қилиб, тақдир ҳақидаги таълимотни рад этувчи муътазалийларга, хусусан олимларга ва прогрессив санъат аҳлларига қарши бутун тиш-тирноқлари билан кураш олиб борадилар. Илм билан диний жаҳолат ўртасида, рационализм билан схоластика ўртасида қаттиқ кураш боради. Руҳонийлар халқ оммасининг феодал эксплуатациясига қарши кураши заминида туғилган айрим антифеодал ҳаракатларни, мафкуравий оқимларни турли йўллар билан реакционлаштириб, уларни халқ онгини заҳарловчи, унинг феодал зулмига қарши курашини бўғувчи воситага айлантириб юборадилар. Тасаввуф худди шундай воситалардан бири бўлиб кетган эди.

Тасаввуф. Тасаввуф ёки сўфизм[1] Шарқ феодал мусулмон ўлкаларида кенг тарқалган диний-фалсафий оқимдир.

Тасаввуф дастлаб IX асрда Ироқда пайдо бўлди. У аввал-лари халқ оммасининг феодал зулмига ва араб истилоси оқибатларига қарши норозилигини ифодалади. Илк зардуштийликда бўлганидек, тасаввуф ҳам хусусий мулкчилик ҳамда бойлик ва камбағалликнинг вужудга келишига ёмонлик кучларининг ғалабаси деб қаради, давлатмандларнинг мол-мулкини ҳаром деб ҳисоблади. Бироқ тасаввуф феодал зулмига қарши халқ ҳаракати норозилигининг актив ва жанговар бир йўналиши бўла олмади. У феодал зулмига қарши халқ норозилигининг пассив ифодачиси бўлди, кишиларни курашга эмас, балки золимлардан қутулмоқ учун дунёдан воз кечишга

[1] Тасаввуф сўзининг ўзаги —«суф»дир. «Суф» сўзининг этимологияси ва луғавий маъноси ҳақида турли мулоҳазалар бор. Кўпчилик олимларнинг фикрича, бу сўз арабча «суф» — صوف (жундан қилинган дағал чопон — жанда)дан олинган. Суф — жанда (ёки хирқа) кийиб юрган кишилар сўфи, уларнинг маслаги тасаввуф (сўфизм) деб юритилган. Суф — жанда гўё кишини кибр-ҳаводан, мутакаббирликдан сақлар эмиш.

чақирди, умидсизлик кайфиятларини ва бадбинликни тарғиб қилди. Тасаввуф таълимотига кўра, гўё бутун олам соя ва хаёлдан иборат эмиш, инсон ўзлигидан воз кечиб (ўлиб), ўз мояси (руҳ — илоҳиёт)га қўшилгандан кейингина бахтга ва ҳақиқатга эришар эмиш. Шунинг учун сўфилар қадимги мистик фалсафий қарашларни, жумладан Римда неаплатончиликка асос солган Плотиннинг (204—270) реакцион мистик фалсафасини қабул қиладилар ва ривожлантирадилар.

Тасаввуф ислом динини ҳам, унинг моҳиятини ҳам инкор этмади, балки бу диннинг айрим расмий масалаларигагина қарши бўлди. Буни тасаввуфнинг «илм-ул-қулуб» («қалблар илми») назариясида равшан кўриш мумкин. Ҳукмдорлар ва дин уламолари ўзларини «зилли илоҳ» («худонинг сояси») деб юритар эдилар. Бундай «зилли илоҳ»лардан ситам кўрган сўфилар улардан нафратлана бошлайдилар, худони «зилли илоҳ»ларнинг ўгити ва йўлланмаси ҳамда масжид, номоз ва тоат-ибодат билан эмас, балки қалб билан билмоқ ва танимоқ керак деб ҳисоблайдилар. Тасаввуфнинг, бир томондан, пассив бир кўринишда бўлса ҳам, халқнинг феодал зулмга қарши норозилигини ифодалаши, иккинчи томондан, «зилли илоҳ»ларга ва масжид, номоз ҳамда расмий тоат-ибодатларга нисбатан салбий муносабати феодал-клерикал ҳукмронларнинг манфаатларига тамомила зид эди. Бинобарин, улар тасаввуф бошлиқларига ҳамда уларнинг мухлисларига қарши шафқатсиз кураш олиб борадилар, жуда кўп сўфиларни ўрта асрнинг ваҳшиёна усуллари билан жазолаб ўлдирадилар. Ф. Энгельс «Феодализмга қарши революцион оппозиция бутун ўрта асрни қамраб олади. У ҳар қайси вақтнинг ўз шароитига қараб гоҳ мистика кўринишида, гоҳ очиқдан-очиқ шаккоклик (ереслик) кўринишида, гоҳ қуролли қўзғолон кўринишида намоён бўлади»[1],— деган эди. Ф. Энгельснинг бу гапи тасаввуфга, хусусан унинг дастлабки даврига ҳам тааллуқлидир.

Бироқ XI асрга келиб тасаввуфнинг моҳияти ўзгариб кетди, унинг асосий шохобчалари реакционлашиб борди. Мусулмон руҳонийлари тасаввуфдан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга интилиб, сўфиларни ўз томонларига торта бошлайдилар. Аста-секин ислом дини билан тасаввуф ўртасидаги зиддиятлар йўқолиб боради. Бу борада хусусан ашаддий реакционер фақиҳ имом Муҳаммад Ғазолий (1058—1111) катта роль ўйнайди. У тасаввуфни исломга тобе қилади, дин ва тасаввуфни зўр бериб тарғиб этиб, илм-фан ва санъат тараққиётига қарши курашади. Муҳаммад Ғазолий «ҳужжат-ул-ислом»

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, второе издание, том 7, 361-бет.

(«исломнинг ҳужжати») лақабини олган эди, кишилар агар «Қуръон» йўқолса, уни Ғазолий асарлари билан осонгина тиклаш мумкин дер эканлар.

Шундай қилиб, тасаввуф феодал-клерикал реакциянинг асосий қуролларидан бири бўлиб қолади. Мусулмон ўлкаларида тобора кўпайиб кетаётган сўфилар кишиларни дунёнинг ноз-неъматларидан воз кечишга, феодал ҳукмронларга ва диншариат пешволарига тобе бўлишга чақирадилар. Улар шаҳар ва қишлоқларда хонақоҳлар қуриб, ваъз айтадилар. Сўфиларнинг бошлиқлари пир ёки шайх номи билан юритилади, улар эгниларига жанда, бошларига кулоҳ кийиб, тасбиҳ ўгирадилар. Бу қиёфа гўё уларнинг поклиги ва улуғлигини кўрсатар эмиш. Ваҳоланки, улар бу ниқоб остида омманинг онгини заҳарлар, тақдирга кўникиш ва итоаткорликни зўр бериб тарғиб қилар, ўзлари эса мол-дунё тўплаб, айш-ишрат қилар эдилар. Шайхлар кўп мурид овлаб, уларга муршидлик — йўл кўрсатувчилик қиладилар. Мурид бутун инон-ихтиёрини муршидга топширар эди. Кўп йиллик таълим ва тайёрликдан кейин муршид муридга фатво берар, мурид янги мурид лар тўплаб, хонақоҳ солар ва ўзи шайх бўлар эди. Бироқ мурид ларнинг кўпи шайхлик даражасига кўтарила олмай, мурид лигича қолиб кетар эди. Афсуски, феодал-клерикал зулм ва жаҳолат остида қолиб ижтимоий-синфий онги ўсмаган камбагаллар ҳам шайхларга мурид бўлар, баъзи ота-оналар ўз фарзандларини шайхларга (улар эшон номи билан ҳам юритилган) назр қилар эдилар.

Тасаввуф мураккаб босқичларни кечиб ўтди. Турли ўлка ва турли даврларда унинг хилма-хил йўналишлари, жумладан, Ўрта Осиёда XII асрда Яссавия (асосчиси Аҳмад Яссавий), XIV асрда Нақшбандия — нақшбандийлик (асосчиси Баҳоваддин Нақшбанд), XVI асрда Қаландария (асосчиси Шайх Сафо) ва бошқалар вужудга келди. Бу йўналишларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлса ҳам, уларнинг барчаси ижтимоий-синфий моҳияти жиҳатидан феодал-клерикал ҳукмронликка хизмат қилар эди. Лекин, шу билан бирга, кейинги асрларда ҳам баъзан халқ оммасининг феодал зулмга қарши норозилик ҳаракати тасаввуф формасида намоён бўлар эди. Бундан ташқари, турли сабаблар билан тасаввуф эътиқодини расман қабул қилган бўлса-да, лекин ўз фаолиятида унга амал қилмаган, ҳатто тасаввуф ақидаларига қарши курашган кишилар ҳам бўлган. Бундай кишилар хусусан илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари орасида кўп учрар эди.

Тасаввуф диний-фалсафий оқимдир. Унинг объектив борлиқ ва илоҳиёт масаласида икки хил таълимоти: мистицизм ва пантеизм таълимоти бор. Тасаввуфнинг мистик таълимоти-

га кўра, бу мавжуд оламдан бошқа сирлар ва ғайри табиий кучлар олами ҳам бор эмиш. Инсон бутун ҳаёти, куч-қуввати ва фикр-зикрини мана шу оламга ғарқ бўлишга, «ал-ҳақ»қа (худога) қовушиб кетишга қаратмоғи лозим эмиш. Тасаввуфнинг бу таълимоти зоҳидликни — таркидунёчиликни вужудга келтиради. Зоҳидлик йўлига кирган (тушган) кишилар зоҳид ёки дарвеш деб номланадилар. Улар дунёни иккига: «фоний» («вақтинча») ва «боқий» («абадий»)га бўлиб, «фоний» дунёдан воз кечадилар. Уларнинг фикрича, киши ўзининг жисмоний ва маънавий эҳтиёжларидан юз ўгириши, имкони борича кўпроқ азоб-уқубат чекиши, ўз ўлимини тезлаштириши керак. Зоҳидликнинг дастлабки даврларида бир қанча дарвешлар ҳақиқатан ҳам ўзларини мудҳиш азобларга гирифтор қилганлар. Улар уй-жой, бола-чақа қилмай, ғорларда яшаб, инсонликдан чиқиб кетганлар, ўзларини жазолаганлар. Масалан, Абубакр Шиблий деган бир зоҳид кўзига туз сепиб, ўзини кўр қилган. Бироқ аста-секин бундай зоҳидларнинг ўрнини зоҳидликни ўзига ниқоб қилиб олган, сиртдан дарвеш бўлиб, аслида бутун хатти-ҳаракати мол-дунё тўплашга, айш-ишрат суришга қаратилган зоҳидлар эгаллай бошлайди. Зоҳидлик ҳам, худди Европадаги монахлик сингари, жамият ҳаётида тамомила реакцион роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам ўтмишнинг прогрессив мутафаккирлари ва ёзувчилари зоҳидларга қарши кураш олиб бордилар, уларнинг бадбинликлари ва текинхўрликларини ҳам, макр-хийлаларини ҳам шафқатсиз фош қилдилар.

Тасаввуф фалсафасининг пантеистик таълимоти объектив борлиқни илоҳийлаштиради. Бу таълимотга кўра, бутун олам абсолют ҳақиқат — худо («ал-ҳақ») нинг инъикосидан, зуҳур этишидан иборат. Кишининг «мен» лиги «ал-ҳақ» нинг ожиз бир заррасидир, киши ўлганидан кейингина бу ожизликдан озод бўлади ва аслига — «ал-ҳақ»қа қўшилиб кетади эмиш. Тасаввуфнинг пантеистик таълимоти ислом динининг худо ва объектив борлиқ ҳақидаги қарашига хилоф эди. Ислом дини худони бутун борлиқнинг яратувчиси дейди, бироқ у борлиқ билан илоҳиётни айнан бир нарса деб ҳисобламайди. Ислом таълимотига кўра, киши ўлганидан кейин худога қўшилиб кетмайди, балки унинг руҳи қилмишларига яраша худонинг олдида ҳисоб беради, жаннат ёки дўзахдан жой олади. Шунинг учун ҳам мусулмон руҳонийлари пантеист сўфиларга қарши шафқатсиз кураш олиб борганлар. Жумладан, улар Шайх Боязид Бастомий (IX аср), Мансур Халлож (X аср) ва бошқаларни ваҳшийларча ўлдирганлар. Мансур Халлож пантеист сифатида «анал-ҳақ» («мен худоман») дегани учун Бағдод халифасининг буйруғи билан 922 йилда дорга осилган, кейин парча-парча қилиниб, ўтда куйдирилган.

Пантеистик фалсафий қараш ва унинг айрим радикал элементлари баъзи прогрессив мутафаккир ва ёзувчиларда ҳам мавжуд бўлиб, улар бу таълимот орқали объектив борлиқни эътироф қиладилар, кишиларни ўзлигидан воз кечишга — ўлимга эмас, балки яшашга, ҳаётнинг қадр-қимматига етиб, яхшиликка интилишга даъват қиладилар, ўз тараққийпарвар фикрларини тарғиб қилишда ундан фойдаланадилар. Масалан, Навоийнинг пантеизми мана шундай ҳаётий ва оптимистик моҳиятга эга эди.

Феодал-клерикал мафкуранинг бир тармоғи бўлган тасаввуф реакцион феодал-клерикал адабиётнинг ғоявий асосларидан бири бўлди, у диний-мистик адабиётни — тасаввуф адабиётини вужудга келтирди. Тасаввуф адабиёти тасаввуфнинг ўзи каби ижтимоий ҳаётда тамомила реакцион роль ўйнади, бадбинлик ва таркидунёчиликни, «тақдир»га тан бериш ва золимларга итоаткор бўлишни тарғиб қилди, маданият ва маърифат тараққиётига қарши шафқатсиз кураш олиб борди. Диний-мистик ёзувчилар томонидан кўп шеърлар, ўтган-ўтмаган шайхлар ҳақида ривоятлар, саргузаштлар, авлиёлар ҳақида афсоналар, достонлар яратилди. Бундай асарларнинг авторлари кўпинча шайхлар ва муридларнинг ўзи бўлиб, улар реакцион фикр-қарашларини омма ўртасида кенгроқ ёйиш ва унинг онгини заҳарлаш мақсадида ўз асарларини хийла содда тил ва равон услубда ёздилар, манфур ниятлари учун халқ оғзаки ижодининг формаларидан (хусусан унинг поэтикасидан) фойдаландилар, шеърларини куйга солиб айтишга мувофиқлаштирдилар. Бу уларнинг халқ оғзаки ижодига нисбатан ихлоси эмас, балки мунофиқлиги эди, холос.

Диний-мистик адабиёт IX асрдаёқ тасаввуф билан бирга вужудга кела бошлади. XI—XII асрларда унинг Бобо Қўҳий (1050 йилда вафот этган), Абдулла Ансорий (1002—1088), Абдулмажид Саноий (1150 йилда вафот этган), Аҳмад Яссавий (1166 йилда вафот этган), Сулаймон Боқирғоний (1186 йилда вафот этган) каби намояндалари етишди. Бу ёзувчилар бадбинлик ва таркидунёчиликни, «тақдир»га кўникиш ва итоаткорликни зўр бериб тарғиб қилдилар, диний афсоналарни ҳикоя қилиб, «қиёмат қойим» бўлиши билан халқ оммасига даҳшат солмоқчи бўлдилар. Фаридиддин Аттор (1151—1221) каби ёзувчилар кўпроқ тасаввуфнинг фалсафий масалалари (мистика ва пантеизм)ни тарғиб қилувчи асарлар яратдилар. Фаридиддин Аттор «Мантиқ-ут-тайр» («Қуш тили») номли мажозий асарида инсон худонинг соясидир, у ўзлигидан воз кечиб, «ваҳдати вужуд» (худо)га қўшилмоғи лозим деган ғояни илгари сурди.

Прогрессив адабиёт феодал-клерикал адабиётга, жумла-

дан, унинг диний-мистик тармоғига қарши курашда ўсиб такомиллашди. Халқчил ва маърифатпарвар ёзувчилар тасаввуфга, унинг бадбинлик, таркидунёчилик, «тақдир»га кўникиш ва итоаткорлик ақидаларига қарши шафқатсиз кураш олиб бордилар, риёкор ва мунофиқ шайх-зоҳидларни ўткир сатира остига олдилар. Халқ оғзаки ижоди асарларида эса тасаввуф ҳамда унинг эшон ва шайхлар каби намояндалари янада қаттиқроқ фош қилинди.

Бироқ тасаввуф феодал-клерикал муҳитнинг ҳукмрон мафкурасига айланган эди. Тасаввуф пирлари ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида, жумладан давлат ҳокимиятида катта нуфус ва мавқега эга эдилар, ўзига муршид танлаш —«пирга қўл бериш» анчайин бир одатга айланган эди. Шунинг натижасида айрим прогрессив ёзувчилар ҳам, қисман бўлсада, тасаввуф таъсирига гирифтор бўлдилар, иккинчи бир хиллари эса тасаввуфдан бир «ниқоб» сифатида фойдаландилар. Улар тасаввуф пирлари таърифида айрим мадҳиялар ёзсалар ҳам, лекин бу мадҳиялар уларнинг бадиий ижоди моҳияти билан узвий боғланмай, ўткинчи бир нарса бўлиб қолади. Айрим ёзувчилар ижодида эса бир томондан тасаввуф таъсирини, иккинчи томондан ундан «ниқоб» сифатида фойдаланишни кўриш мумкин.

БАДИИЙ АДАБИЁТ

X—XII асрлар Ўрта Осиё халқларининг бадиий сўз санъати тараққиётида ҳам муҳим бир давр бўлди. Бу даврда халқ оғзаки ижодининг бой ва хилма-хил янги асарлари пайдо бўлди. Шу билан бирга, бу даврда тожик ва эски ўзбек адабий тиллари шаклланиб, бу тилларда ёзма адабиёт вужудга келди, тожик ва ўзбек ёзма адабиёти тарихи бошланди, атоқли сўз санъаткорлари етишди ва ўлмас бадиий асарлар яратилди. Ёзма адабиёт тарихи турли адабий йўналишлар ва улар ўртасидаги кураш тарихи, адабий алоқалар, адабий тур ва жанрларнинг юксалиш тарихи бўлди. Реакцион адабиётга қарши курашда ўсиб такомиллашган прогрессив адабиёт халқ оғзаки ижодининг туганмас манбаларидан фойдаланди ва айни замонда халқ оғзаки ижоди тараққиётига ҳам самарали таъсир этди. У санъатнинг бошқа турлари билан узвий алоқада ўсди, такомиллашди, даврнинг илғор ижтимоий-фалсафий қарашларининг, эстетик принципларининг ифодачиси бўлди. Ўрта Осиё халқларининг ёзма адабиёти ўзаро ва бошқа халқлар билан яқин адабий алоқалар заминида равнақ топди. Унинг ғоявий-бадиий юксак асарлари авлодларга ва асрларга

манзур бўлди, ижтимоий тараққиётга ва маданиятнинг гуллаб яшнашига хизмат қилди. Шу билан бирга, ёзма адабиёт ўтмишдаги жамият зиддиятларининг ойнаси ҳам бўлди.

X—XII асрлар ёзма адабиётининг фактик материаллари билан танишишдан аввал дарий (форс-тожик) адабий тилининг вужудга келиши ва тараққий этиши, бу тилдаги адабиёт, унинг ўзбек адабиёти билан алоқаси, эски ўзбек ва уйғур адабий тилининг шаклланиши, тасаввуф ва бадиий адабиёт каби масалаларнинг айрим назарий томонлари ҳақида қисқача тўхтаб ўтайлик.

Форс-тожик (дарий) адабий тили ва бу тилдаги адабиёт.

Араб халифалигининг ҳукмронлиги маҳаллий халқларнинг адабий тили ва ёзма адабиётининг тараққиёт процессини бирмунча вақтга қадар тўхтатиб, маҳаллий ёзувчиларни араб тилида ижод этишга мажбур қилган эди. Натижада маҳаллий халқлардан араб тилида ижод қилган кўп ёзувчилар етишади. Самарқандлик шоир ал-Хурамий ва мажусийликда айбланиб 783 йилда халифа Маҳдийнинг буйруғи билан қатл қилинган тохаристонлик шоир Башшор ибн Бурдий ва бошқалар шулар жумласидандир. Араб истилочилари ва руҳонийлари билан иноқлашиб кетган маҳаллий аристократларнинг бир қисми эса аллақачонлар ўз она тилидан юз ўгириб, араб тилига ўтиб олган эдилар.

Лекин, шунга қарамай, араб истилочилари ва уларнинг ҳомийлари маҳаллий тилларнинг ва маҳаллий халқлар адабиётининг тараққийсини тўхтата олмадилар. Халқ ўз тилини сақлаб қолди, оғзаки бадиий ижоднинг янгидан-янги асарларини яратди. Бу эса маҳаллий халқларнинг адабий тили ва ёзма адабиётининг тараққий этишига катта замин ҳозирлади. Натижада IX—X асрларда, «дарий» ёки «форсий»[1] деб аталган адабий тил вужудга келди. Дарий адабий тилининг шаклланиш процесси араб истилосидан хийла аввал бошланиб, истило натижасида тўхтаб қолган эди. Халқ ҳаракатлари натижасида зил кетган араб халифалиги ҳукмронлиги ўрнига маҳаллий сулолалар — тоҳирийлар ва саффорийлар ҳокимияти вужудга кела бошлаган даврдаёқ дарий адабий тилининг тараққий этиш процесси тезлашди. Маҳаллий феодал аристократлар ўз сиёсий ҳокимиятларини мустаҳкамлаш учун халқ тили заминида вужудга келган адабий тилнинг роли ва мавқеи билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Шунинг учун ҳам

[1] «Дарий» сўзининг этимологияси қатъий аниқланган эмас. Кўп олимлар у «дара» (тоғ оралиғи) сўзидан келиб чиққан бўлса керак деб фараз қиладилар. «Форсий» эса қадимги Эроннинг Форс вилояти номидан олинган.

сомонийлар даврига келиб бу тил ягона давлат тили бўлиб қолди, маданий ҳаётда, хусусан адабиётда кенг ўрин эгаллади.

Дарий тили Мовароуннаҳр ва Хуросонда тожиклар халқ сифатида шаклланган бир даврда вужудга келди. Бухоро дарий адабий тили ва адабиётининг бешиги бўлди. VIII—IX асрларда ижод этган Абуҳафс Сўғдий, Абулаббос Марвазий, Ҳанзала Бодғисий, Муҳаммад Васиф ва Фируз Машриқий каби шоирлар унга маълум замин тайёрладилар. X аср улуғ тожик шоири Рўдакий дарий адабий тили ва адабиётининг асосчиси бўлиб, «Одам-уш-шуаро» («Шоирлар одам атоси»), яъни тўнғич шоир номини олди. Бироқ Саолибийнинг «Ятимат-уд-даҳр» («Камёб йирик дурлар») асаридаги маълумотларга кўра, X ва XI асрларда бир қатор маҳаллий ёзувчилар ҳамон араб тилида ижод қилар эканлар. Лекин бу ҳол маҳаллий адабий тил ва адабиётнинг равнақ топишига катта ғов бўлолмади. Дастлаб тожик адабий тили сифатида вужудга келган дарий адабий тили ўсди, мустаҳкамланди, у бошқа бир неча халқларнинг ҳам адабий тилига айланиб кетди.

Сомонийлар давлатига Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Эроннинг катта қисми қарар эди. Бу территорияда давлат тили ва адабий тил дарий тили эди. Ғазнавийлар ва салжуқийлар аслида туркий қабилалардан бўлсалар ҳам, улар сомонийлар традициясининг изидан бориб, дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида қабул қилдилар. Улар босиб олган ўлкаларига, жумладан, Кавказ (Аррон, Ширвон ва қисман Грузия ҳамда Арманистон) га ва Ҳиндистоннинг шимолий районларига дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида олиб кирдилар. Улар қарам қилинган ўлка халқларининг адабий тили тараққиётига гўсқинлик қилдилар. Масалан, салжуқий подшолари ва уларнинг вассаллари Озарбайжонда шундай сиёсат юргизган эдилар. Шунинг учун ҳам улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий «Лайли ва Мажнун» достонининг муқаддимасида ўз асарларини она тилида — озарбайжон тилида ёзолмай, форс тилида ёзишга мажбур бўлганини қаттиқ ачиниш билан таъкидлаган эди.

Шундай қилиб, дарий тили X—XII асрларда жуда катта территорияда адабий тил бўлиб қолди; бу ҳолат мўғуллар ҳукмронлиги даврида ва қисман ундан кейин ҳам давом этди. X—XV асрларда дарий тили бир неча ўлка ва халқларнинг муштарак адабий тили сифатида хизмат қилди.

Дарий тили аста-секин ўсиб, такомиллашиб борди, унга турли даврларда етишган ва турли халқларга мансуб бўлган ёзувчилар ўз улушларини қўшдилар. Шунга кўра, дарий тили муштарак адабий тил бўлиши билан бирга, конкрет тарихий

шароит, маълум бир халқнинг миллий хусусиятлари, диалектлар ва бошқалар билан боғлиқ равишда вужудга келган ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Шунинг учун ҳам деярли бир даврда яшаган қабодиёнлик Носир Хисрав билан нишопурлик Умар Хайём тили ёки Амир Хисрав Деҳлавий билан Ҳофиз Шерозийнинг тили бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Бундай фарқ-тафовутлар тобора чуқурлашади, муштарак адабий тил ўрнини ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан кескин фарқ қилувчи мустақил адабий тиллар ола бошлайди.

* * *

Форс-тожик тилида жуда бой ва ранг-баранг адабиёт вужудга келди, у жаҳон маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшди, Рўдакий ва Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём, Хоқоний ва Низомий, Саъдий ва Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомий каби улкан сўз санъаткорларини етиштирди.

Форс-тожик тилидаги адабиёт X—XV асрларда Ўрта денгиздан тортиб Ҳиндистонга қадар бўлган жуда катта территорияни қамраб олди, уни тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, афғон, ўзбек[1] ва бошқа халқлар яратди, бу халқлардан ҳар бири унга ўз ҳиссасини қўшди, бири иккинчи бирининг адабий тажрибаси билан ўртоқлашди, традициясини давом эттирди ва ривожлантирди.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кўп ўхшашликлар, иқтисодий ва маданий алоқалар деярли бир хил ва умумий бўлган адабий тил ҳамда бошқалар бу халқларнинг адабиётини бир-бирига яқин ва маълум даражада муштарак адабиётга айлантирди. Рўдакий лирикада, хусусан қасидачиликда катта маҳорат қозонди, ажойиб дидактик достонлар яратди. Унинг адабий традициялари тожик шоирлари билан бирга эрон, озарбайжон, ҳинд ва бошқа халқларнинг ёзувчилари томонидан давом эттирилди, такомиллаштирилди. Абу Али ибн Сино тожик халқ тўртликлари асосида ёзма адабиётга рубоий жанрини олиб кирди, нишопурлик Умар Хайём бу традицияни ривожлантириб, буюк рубоийнавис бўлиб етишди. Бухоролик Дақиқий қаҳрамонлик эпоси «Шоҳнома» ёзишга киришди, туслик Абулқосим Фирдавсий унинг бошлаган ишини охирига етказиб, ўлмас «Шоҳнома»сини яратди. Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий хамсачиликка асос солиб, беш бебаҳо достон ёзди. Хамсачилик традицияси ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий, тожик шоири Абдураҳмон Жомий ва ўзбек

[1] «Муҳаббатнома» автори Хоразмийдан (XIV аср) бошлаб кўпчилик ўзбек ёзувчилари форс-тожик тилида ҳам бадиий асарлар яратганлар.

шоири Навоий томонидан катта муваффақият билан давом эттирилиб, ривожлантирилди; натижада янги-янги оригинал хамсалар вужудга келди.

Гуманизм, халқпарварлик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари, халқ оғзаки ижодига таяниш ва ундан маҳорат билан фойдаланиш, юксак санъаткорлик ва бошқалар турли даврларда яшаган бир неча халқларнинг санъаткорларини бир-бирига янада яқин ва ҳамкор санъаткорларга айлантирган эди. Шунинг учун ҳам Рўдакий, Дақиқий, Носир Хисрав, Умар Хайём, Рашндаддин Ватвот, Камол Хужандий, Абдураҳмон Жомий (Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм), Убайди Зоконий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий (Эрон), Хоқоний Шервоний, Низомий Ганжавий (Озарбайжон), Хисрав Деҳлавий, Ҳасан Деҳлавий ва бошқалар (Ҳиндистон) дан ҳар бири маълум бир халқнинг классик ёзувчиси бўлиши билан бирга, айни замонда форс-тожик адабиётини яратган бошқа халқларнинг ҳам классиклари қаторидан ўрин олиб, уларга манзур бўлди. Муҳаммад Авфийнинг (XIII аср) «Лубоб-ул-албоб», Давлатшоҳ Самарқандийнинг (XV аср) «Тазкират-уш-шуаро» тазкираларида, худди шунингдек, кейинги асрларда яратилган тазкираларда ҳам бу ёзувчилар ўз муносиб ўрнини олди.

Бироқ форс-тожик тилидаги адабиётларнинг муштарак томонлари ҳар бир халқ бадиий ижодиётининг ўзига хос тараққиёт йўли ва хусусиятларини инкор қилмайди. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўз маданияти, ўз традициялари ва урф-одатлари бор. Бадиий адабиёт мана шу заминда вужудга келиб, уни акс эттиради. Ҳар бир ёзувчининг ижодида у яшаган муҳит, уни етиштирган халқнинг турмуши, орзу-армонлари, тил хусусиятлари ўз ифодасини топади. Шунга кўра, Рўдакийни у яшаган X асрдаги Мовароуннаҳрнинг шарт-шароитлари ва ўзига хос хусусиятларисиз тасаввур этиб бўлмаганидек, Низомийни XII асрдаги Озарбайжон ҳаётисиз, Саъдийни XIII асрдаги Эрон муҳитисиз ва Хисрав Деҳлавийни XIII—XIV асрлардаги Ҳиндистон тарихисиз тасаввур этиб бўлмайди. Булардан ҳар бирининг асари ўз халқи, ўз даври ва ўз муҳитининг адабий ҳужжатидир. Шу билан бирга, адабий муштараклларнинг ўзи ҳам конкрет тарихий тараққиётнинг, шарт-шароитнинг маҳсулотидир. Бинобарин, хамсалар ҳам маълум адабий традициянинг давоми ва ривожи бўлиши билан бирга, улардан ҳар бири ўз халқи адабиётининг янги ва оригинал бадиий бойлиги, ўз адабиёти қонуний тараққиётининг маҳсулидир. Бу гап йирик асарларгагина эмас, балки бадиий ижоднинг барча турларига, энг кичик лирик шеърларга ҳам тааллуқлидир.

Форс-тожик тилидаги адабиёт икки адабий оқим ўртасидаги узлуксиз кураш ва тўқнашув процессида ўсиб, такомиллашди. Прогрессив адабиёт билан реакцион феодал-клерикал адабиёт ўртасидаги кураш социал-синфий курашнинг бадиий ифодаси бўлди. Прогрессив ёзувчилар яшаган муҳитларининг илғор фикр-қарашларига, прогрессив адабий тенденцияларига, халқ оғзаки ижодиётига таяндилар, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, маданият ва маърифатнинг равнақи учун курашдилар, юксак санъат асарлари ва ўлмас образлар яратдилар. Реакцион феодал-клерикал адабиёт бўлса золим шоҳларни, мунофиқ амалдорларни кўкларга кўтарнб мақтади, ўзаро феодал урушларни ҳимоя қилди, маишатпарастлик ва порнографияни куйлади, дин ва тасаввуф ақидаларини тарғиб қилди, жаннат ваъдалари билан меҳнаткаш оммани алдади, унинг онгини заҳарлади, дўзах қийноқлари ва қиёмат қойим бўлади, деган сафсаталар билан даҳшат солди. Сарой-аристократ адабиёти бадиий сўз санъатини шаклбозлик ботқоғига томон судради, диний-мистик адабиёт беъмани афсоналар баёнига айланди.

Прогрессив ёзувчилар мустабид ҳукмдорлар ва жоҳил руҳонийлар томонидан таъқиб ва таҳдид қилинди. Улар моддий муҳтожликда, дарбадарликда яшашга мажбур бўлдилар. Прогрессив ёзувчиларга қарши туҳмат тошлари ёғдирилди, уларнинг асарлари бузиб талқин қилинди, аристократ табақаларга мансуб котиблар томонидан «таҳрир» этилди. Шуҳратпараст шоҳлар ва амирлар обрў орттириш мақсадида талантли ёзувчиларни саройга тортиб, ўз мадҳоларига айлантирмоқчи бўлдилар. Бироқ бундай ёзувчилардан кўпининг тақдири даҳшатли фожиалар билан тугади. Кекса Рўдакийнинг кўзига мил бостириб, кўр қилинди, саройдан қувланди; Фирдавсий узоқ йиллар қувғинда яшади, Носир Хисрав қаттиқ таҳдид қилинди, Хоқоний зиндон азобини чекди, адиб Собир Термизий Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Амударёда чўктирилди, Робиа каби истеъдодли шоиралар феодал-клерикал муҳитнинг даҳшатли фожиаларига гирифтор бўлдилар. Лекин, бунга қарамай, буюк сўз санъаткорлари ажойиб асарлар яратиб, инсоннинг бахт-саодати йўлида ҳормай-толмай хизмат қилдилар, авлодларга ва асрларга манзур бўлдилар, халқларнинг тақдири ва ҳурматига сазовор бўлдилар.

Бинобарин, юқоридаги факт ва мулоҳазаларнинг барчаси панираниетлар ва реакцион буржуа шарқшуносларининг «форс-тожик тилидаги адабиёт фақат Эрон адабиётидир», «бу адабиётни феодал саройи вужудга келтирди», «унинг бутун моҳияти мистикадан иборат» деган даъволари ҳа-

қиқатни сохталаштириш, халқларга туҳмат қилиш ва ирқчилик назариясини илгари суришдан бошқа нарса эмаслигини кўрсатади.

X—XII асрлардаги форс-тожик тилидаги адабиёт.

Форс-тожик тилидаги адабиёт X—XII асрларда жуда катта муваффақиятларга эришди. Тожик, эрон ва озарбайжон халқларидан Рўдакий, Дақиқий, Фирдавсий, Робиа, Маҳастихоним, Асади Тусий, Фаҳриддин Гургоний, Носир Хисрав, Умар Хайём, Амъақ Бухорий, Рашидаддин Ватвот, Хоқоний Шервоний ва Низомий Ганжавий каби улкан сўз санъаткорлари етишди. Бу ёзувчилардан ҳар бирининг ўзига хос ҳаёт ва ижод йўли, бадиий услуби ва адабий хизматлари бор. Бироқ шунга қарамай, гуманизм, халқпарварлик, маърифатпарварлик мотивлари, халқ оғзаки ижоди манбаларидан ижодий фойдаланиш, муштарак адабий тил ва бошқалар уларнинг ижодини бир-бирига жўр қилади. Шунга кўра ҳам Бухоро, Самарқанд, Термиз, Марв, Хоразм, Нишопур, Балх, Тус, Ғазна, Ганжа ва Ширвон каби жойларда яшаб ижод этган бу ёзувчилар бутун Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида шуҳрат қозониб, кўп халқларга манзур бўлдилар.

X—XII асрлардаги прогрессив адабиёт реакцион адабиётга (реакцион феодал-сарой адабиёти ва диний-мистик адабиётга) қарши курашда ўсди, равнақ топди. Прогрессив ёзувчилар ўз даврининг илғор қарашларини куйладилар ва ривожлантирдилар. Улар инсон ва унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилдилар, халқни хонавайрон қилувчи ўзаро феодал урушларни қораладилар, йирик ва марказлашган давлатнинг афзаллигини тарғиб қилдилар, халқлар дўстлигини куйладилар, хотин-қизларнинг хўрланиши ва камситилишига қарши чиқдилар, инсоф ва адолатга асосланган жамият ҳаётини орзу ва хаёл қилдилар, жаҳолат ва разолатга қарши курашиб, олижаноб инсоний фазилатларнинг, илм-маърифатнинг жарчиси бўлдилар. Бу ёзувчиларнинг асарларида халқ оғзаки ижоди материаллари қайта ишланди, халқ қаҳрамонларининг монументал образлари яратилди, бадиий сўз санъатининг янги-янги формалари ишланди ва такомиллаштирилди, адабий тил тараққий эттирилди. Қулни севгани учун акаси томонидан ҳаммомга қамаб ўлдирилган, лекин ўлими олдидан ҳам севгилисини унутмай, бармоқ қони билан ҳаммом деворига шеърлар битган Робиа (X аср) ва бошқа шоиралар ҳам ўз асарларини, феодал-клерикал муҳитга қарши исёнкор овозларини бу адабиётга қўшди.

Бироқ X—XII аср прогрессив ёзувчиларининг ижоди улар яшаган тарихий муҳит заминида вужудга келган хилма-хил

ғоявий-бадиий зиддиятлардан, ислом дини, исмоилизм ва тасаввуфнинг реакцион ақидалари таъсиридан холи эмас эди. Бу зиддиятлар X—XII аср ёзувчиларидан ҳар бирининг ижодида ўзига хос моҳияти ва хусусиятлари билан намоён бўлади.

Рўдакий (884—954).

Абуабдулло Рўдакий форс-тожик адабий тили ва адабиётининг асосчиси, дунё адабиётининг йирик намояндаларидан биридир. У 884 йилда Панжакент районига (Тожикистон ССР) қарашли Панжрўд (Панжрўдак) қишлоғида дунёга келди ва ўз тахаллусини шу қишлоқнинг номидан олди. Рўдакий болалик чоғларида Абулаббос Бахтиёр деган созандадан руд ва чанг чалишни ўрганиб, халқ шеърларини куйга солиб, моҳирлик билан ижро этди. У араб тили, адабиёт ва турли илмлар билан шуғулланди, шеърлар ёзди. Созда маҳорат қозонган Рўдакий поэзияда ҳам яхши натижаларга эриша бошлади. Унинг шуҳрати атроф қишлоқ ва шаҳарларга, сомонийлар давлатининг пойтахти Бухорога ҳам бориб етди. Сомоний ҳукмдорларидан Наср II ибн Аҳмад Рўдакийни сарой созандаси ва шоирига айлантириш мақсадида уни саройга чақириб олади. Шу даврдан Рўдакийнинг, бир томондан, кенг шуҳрат қозонган йиллари, иккинчи томондан, ҳаёт фожиасининг ибтидоси бошланади. Рўдакий сарой аъёнлари билан ҳисоблашишга мажбур бўлиб, уларга атаб қасида ва мадҳиялар ёзса ҳам, лекин саройнинг инъом-эҳсонлари уни халққа, санъат ва маданият тараққиётига хизмат қилиш йўлидан оздиролмайди. Халқ ҳаракатларига, қарорматийларга хайрихоҳлик билан ёндошган, асарларида халқ оғзаки ижодининг дурдоналаридан озиқланган шоир ва донишмандга сарой аъёнларининг муносабати ўзгара бошлайди, ниҳоят уни кўзларига мил тортиб кўр қиладилар ва саройдан қувадилар. Бироқ қувғин ва жазо, кўрлик ва қарилик, кулфат ва мусибат улуғ шоирнинг иродасини енголмади, қайғу-ҳасрат унинг шеърий даҳосининг жўшқин оптимистик руҳини сўндиролмади. Ҳаётга муҳаббат, халқи ва юртига меҳр буюк шоирга куч-қувват бағишлади; кекса Рўдакий ўзини ёш ва бардам ҳис қилди:

Пири фартут гашта будам сахт,
Боз гаштам ба рўзи барнойи.

(Жуда қариб-қартайиб кетган эдим, энди яна ёшлик айёмига қайтдим.)

Рўдакий устоз лирик ва эпик шоирдир. У қасида, ғазал, қитъа ва рубоийларида табиатнинг кўркам лавҳаларини, инсоннинг улуғ куч-қудрати ва фазилатларини, илм-маърифат-

ни куйлайди, зулм-жаҳолатни танқид қилади, ажойиб лирик образлар яратади. Рўдакий шеърлари халқ шеърлари каби равон ва оҳангдордир. Рўдакий ҳинд масалларидан ижодий фойдаланиб, «Калила ва Димна» ахлоқий-таълимий достонини яратди. Бироқ зўр афсус билан қайд этиш керакки, Гомер ва Фирдавсий каби жуда сермаҳсул бўлган Рўдакийнинг фақат айрим шеърлари ҳамда «Калила ва Димна» достонининг бир неча байтларигина сақланиб қолган.

Рўдакий Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг шуҳрат қозонди, устоз санъаткорларнинг юксак баҳосига сазовор бўлди. 1958 йилда тожик халқи билан бирга бутун совет халқи Рўдакийнинг шонли 1100 йиллик юбилейини қизғин нишонлади; Рўдакий асарлари СССР халқлари тилларига таржима қилинди.

Абулқосим Фирдавсий (940/41—1020/26).

Абулқосим Фирдавсий дунё адабиётининг улуғ санъаткори бўлиб, унинг «Шоҳнома» эпопеяси сўз санъатининг ўлмас обидаларидан биридир.

Фирдавсийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз фактик материал сақланиб қолган. У 940 ёки 941 йилда Табарон вилоятининг Тус шаҳридан унчалик узоқ бўлмаган Бож қишлоғида дунёга келди. Фирдавсийлар оиласи мансуб бўлган ўрта ҳол ер эгалари X асрда янги ва йирик феодал мулкдорларнинг сиқуви билан ўзларининг аввалги мавқеларини йўқотиб, хийла қашшоқланиб қолган эди. Фирдавсий Божда отасидан қолган боғда яшайди. У халқ оғзаки ижодига, ёзма адабиёт ва тарих китобларига жуда берилиб кетади, қадимги афсона ва ривоятларни мароқ билан тинглайди, уларни ёзиб боради, араб ва паҳлавий тилларини мукаммал ўрганади, Ўрта Осиё, Эрон, Греция, Ҳиндистон ва Арабистон олимларининг асарларини мутолаа қилади.

Фирдавсийнинг қачондан бошлаб адабий ижодиёт билан шуғуллана бошлагани аниқ маълум эмас. Бироқ унинг «Шоҳнома»ни яратгунга қадар катта адабий-ижодий йўлни босиб ўтганлиги табиийдир, лирик шеърларининг анчагина қисми, шубҳасиз, «Шоҳнома»гача яратилган. «Шоҳнома»ни эса Фирдавсий, ўз маълумотига қараганда, 35 ёшларида (975 йилларда) ёза бошлаган эди. Рўдакийнинг замондоши Дақиқий шеърий «Шоҳнома» ёзишга киришган эди. Бироқ у минг байтдан иборат Зардушт, Гуштасп ва Аржасп достонларини ёзишгагина улгура олди. Қадимий афсона ва ривоятларни, тарих китобларини мукаммал билган Фирдавсий Дақиқий бошлаган ишни давом эттириш ва тугаллашга қарор қилди. У оғир моддий қийинчиликларга гирифтор бўлса-да, ижодий ишини тўхтатиб қўймади, қарийб 20 йил заҳ-

мат чекиб, 994 йилда «Шоҳнома»ни тугатади. Фирдавсий «Шоҳнома»ни сомоний ҳукмдорларидан бирортасига тақдим қилмоқчи эди. Бироқ асар битганда сомонийлар сулоласининг ҳукмронлиги емирилиб, тахтга мустабид Султон Маҳмуд Ғазнавий чиққан эди. Фирдавсий «Шоҳнома»ни шу ҳолича Султон Маҳмудга манзур бўлишига кўзи етмай, уни таҳрир қилиш ва Султон Маҳмудга «мувофиқлаштиришга» киришди. У яна 10 йилдан зиёдроқ меҳнат қилиб, ҳижрий 400 йилда (мелодий 1010—1011 йилларда) «Шоҳнома»нинг иккинчи таҳririни тугатди. Бироқ иккинчи таҳрир билан асарнинг етакчи ғоявий мотивлари, унинг моҳияти ўзгариб кетмади. Ниҳоят, Фирдавсий ўзининг 30—35 йиллик меҳнатининг маҳсули бўлган жаҳон адабиётининг энг йирик эпосларидан бирини —60.000 байтдан иборат «Шоҳнома»ни Султон Маҳмудга тақдим қилди. Бироқ Фирдавсийнинг орзу-умидлари пучга чиқди. Ватанпарварлик ва халқчиллик руҳида ёзилган бу қаҳрамонлик эпоси босқинчи ва жоҳил Султон Маҳмудга маъқул бўлмади.

Фирдавсийнинг шу воқеадан кейинги саргузаштлари манбаларда турли ривоят афсоналар билан қоришиб кетган. Ғазабланган шоир Султон Маҳмудга қарши ҳажвия ёзади. Даҳшатли Султон уни филнинг оёғи остида топтатиб ўлдиришга қарор қилади. Фирдавсий Ғазнадан Ҳиротга қочиб кетади, у ердан Тусга, Тусдан Табаристонга, сўнгра Ироққа боради. Умрининг охирида у ватани Божга қайтиб келади. Бир неча йилдан кейин ўша ерда вафот этади. Руҳонийлар уни кофир деб мусулмон мозорига кўмишга рухсат бермайдилар. Шоир ўз боғига дафн қилинади. Эрон миллат мажлисининг депутати, шоир ва олим М. Баҳор 1923 йилда Фирдавсийга мақбара қуриш ташаббусини бошлаган эди. Бироқ Эрон ҳукумати бу ишни амалга ошириш учун маблағ ажратмади. Фақат 1934 йилдагина, Фирдавсийнинг минг йиллик юбилейи кунларида махсус чиқарилган лотереядан тушган маблағ ҳисобидан шоирнинг мақбараси қуриб битирилди.

Фирдавсий «Шоҳнома»ни яратишда халқ оғзаки ижодидан, «Авесто», «Хватай-намак» (сосонийлар сулоласининг хроникалари), насрий «Шоҳнома» ва бошқа манбалардан фойдаланди. У Ўрта Осиё, Эрон ва бошқа ўлкаларнинг бир неча асрлик маънавий маданиятига бир якун ясаб, бадиий сўз санъатини янги тараққиёт поғонасига кўтарди. «Шоҳнома» қаҳрамонлик қисми, мифологик ва тарихий қисмлардан иборат бўлиб, у ўнлаб достонлардан ташкил топган. Унда бир неча юз персонажларнинг: паҳлавонлар, шоҳлар, амалдорлар, лашкарбошилар, олимлар, санъаткорлар, ҳунарманд-

лар, деҳқонлар ва бошқа-бошқа ижтимоий табақаларнинг образлари яратилган. «Шоҳнома»даги ижобий ва салбий образларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин: мифологик образлар: Қаюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас, Жамшид ва бошқалар; афсонавий қаҳрамонлар: Сом, Наримон, Зол, Рустам, Гев, Бижон ва бошқалар; тарихий персонажлар: Маздак ва сосонийлар сулоласига мансуб Анушировон, Баҳром Гўр, Хисрав Парвиз ва бошқа подшолар.

Фирдавсий қадимги мифологик образларни қайта ишлайди, уларни ўзи яшаган муҳитнинг моҳиятига яқинлаштиради, реалистик деталлар билан бойитади. Шоир афсонавий халқ қаҳрамонлари образини яратишда халқ оғзаки ижоди бойликларига таянади, фантастик тасвирга реалистик мазмун беради, халқнинг қаҳрамонлиги, ватанпарварлиги ва донишмандлигини мужассамлаштириб, паҳлавонларни «Шоҳнома»нинг асосий ва етакчи образлари қилиб олади. Рустам — халқ қаҳрамони. «Шоҳнома»нинг бош қаҳрамони Рустам элюртни девлардан ҳам, дев сифат босқинчи подшолар ҳужуми ва талон-торожидан ҳам қутқариб қолади. Замонлар ўтади, шоҳлар ўрнини янги шоҳлар эгаллайди, лекин Рустам яшайверади, халққа хизмат қилаверади, паҳлавонларни етиштираверади. Фирдавсий ўзининг подшопарастлик майлларига қарамай, феодал зулмига қарши халқ қўзғолонига бошчилик қилган Маздакка хайрихоҳлик билан ёндошади, уни асосан ижобий образ сифатида тасвирлайди. У Аҳриманнинг фитнаси билан тахтга чиққан, қаҳат ва кулфатнинг, ўлим ва офатнинг тимсоли бўлган Заҳҳокка қарши халқ фарзанди темирчи Кова образини яратади. Елкасидан ўсиб чиққан илонларни одамзоднинг мияси билан боқиб, кўплаб йигитларни қириб ташлаётган Заҳҳокка қарши Кова халқни қўзғолонга чақиради; Заҳҳок маҳв этилади. Фирдавсий сосонийлар сулоласига мансуб барча шоҳларнинг хроникаларини баён этавермайди. У бир неча шоҳларни, адабиётда бадиий образ сифатида маълум даражада ишланган Анушировон, Баҳром Гўр ва Хисрав Парвиз каби шоҳларни олади. Анушировон адолатли шоҳ образи сифатида, Баҳром Гўр паҳлавон, Хисрав Парвиз шавкатли шоҳ ва ошиқ сифатида гавдалантирилади.

Халқ қаҳрамонлиги, ватанпарварлик, чет эл босқинчиларига қарши мардона кураш, адолатли шоҳ орзуси, давлатни марказлаштириш ғояси, яхшилик кучлари билан ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш, самимий севги ва садоқат, маърифатпарварлик, ахлоқ-одобга доир насиҳатлар ва бошқалар бу қаҳрамонлик эпосининг етакчи масалаларидир. Шунинг учун ҳам Фирдавсий ижодидаги айрим зиддиятларга қара-

май, ўз замонаси савиясидан юқори кўтарила олган улуғ мутафаккир ва гуманист шоирдир.

«Шоҳнома» бадиий юксак эпосдир. У сюжет ва композиция, образ ва характер, пейзаж ва портрет жиҳатидан жуда мукаммал асар бўлиб, бадиий сўз санъатининг бойлиги ва хилма-хил усулларини намойиш этади. «Шоҳнома» мутақориб баҳрида *(фаулун фаулун фаулун фаул)* ёзилган. «Шоҳнома»дан кейин қаҳрамонлик достонларини шу баҳрда ёзиш бир традиция бўлиб қолди.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си минг йилдан бери кўп халқларга, асрлар ва авлодларга манзур бўлиб келмоқда. У ер юзининг турли жойларида қайта-қайта кўчирилди, кўп халқларнинг тилларига таржима қилинди. Унинг айрим достонлари, образлари қайта ишланиб, бошқа халқларнинг адабиётидан ўзига муносиб ўрин олди. «Шоҳнома» хилидаги янги асарлар яратилди. Фирдавсий дунё адабиёти улкан намояндаларининг ҳурмати ва юксак баҳосига сазовор бўлди. Жумладан, улуғ ўзбек шоири Навоий уни санъатда «устоди фан» деб баҳолаган эди. «Шоҳнома»нинг мукаммалроқ нусхаси эса Навоийдан бир оз бурун Улуғбекнинг укаси Бойсунғурнинг ташаббуси билан тикланган эди.

Фирдавсийнинг мероси жуда қадим замонлардан бери ўзбек халқига яқиндан маълум ва манзур бўлиб келмоқда. «Шоҳномахонлик» ўзбек халқи орасида кенг тарқалган адабий традициялардан биридир. «Шоҳнома»нинг оригинали ҳам, таржималари ҳам ўзбек китобхонларига танишдир. Бу асар бир неча бор ўзбек тилига таржима қилинди. 1682 йилдаёқ уни Мулла Хомуш Охунд ўзбек тилига таржима қилган эди. Кейинчалик Мулло Нодир Муҳаммад Бухорий ҳам «Шоҳнома»ни наср билан ўзбек тилига таржима қилади. «Шоҳнома»нинг қаҳрамонлари ўзбек халқи орасида кенг шуҳрат қозониб, улардан айримлари ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда ижодий қайта ишланди. Рустам Достон, Шоҳи Жамшид каби қаҳрамонлар ўзбек халқ оғзаки ижодининг ҳам машҳур образларидир. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» достони эса вазни ва бошқа айрим томонлари билан «Шоҳнома»га ўхшаганлиги учун «Шоҳномаи туркий» деб ҳам юритилган эди.

Фирдавсий «Шоҳнома»нинг хотимасида бундай деган эди:

Биноҳои обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пайафкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Намирам аз ин паски ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам!

(Обод бинолар ёмғирдан, қуёш нуридан хароб бўлиб кетади. Бироқ, мен шеърдан юксак бир қаср яратдимки, у шамолдан ҳам, ёмғирдан ҳам зарар кўрмайди. Бундан кейин мен асло ўлмайман, чунки сўзнинг уруғини сепиб экканман!)

Бундан минг йилдан олдинроқ бу сўзларни айтган Фирдавсий янглишмади, албатта.

Носир Хисрав (1004—1088/89).

Буюк тожик шоири ва мутафаккири Носир Хисрав 1004 йилда Қабодиёнда[1] мулкдор оиласида туғилди. Дастлабки маълумотини Қабодиёнда олди, Балхда ўқишини давом эттириб, адабиёт, тарих, фалсафа ва бошқа илмлар билан шуғулланди. Балхда, кейин эса Марвда девон амалдори бўлиб хизмат қилди. Олиқ-солиқ ишлари билан шуғулланган Носир Хисрав меҳнаткаш табақаларнинг оғир аҳволи билан яқиндан танишиб, уларга ачинди, салжуқий ҳукмдорларни танқид қилиб шеърлар ёзди, адолат ва ҳақиқат излади. Дастлаб Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларга қисқа муддатга сафар қилган Носир Хисрав 1045 йилда катта сафарга жўнайди, 7 йил давомида Сурия, Фаластин, Миср, Ҳижоз ва бошқа мамлакатларда бўлади. Бу сафарига қадар ҳам қисман исмоилийлар ҳаракатига[2] мойил бўлган Носир Хисрав сафардан кейин бу ҳаракатнинг актив тарғиботчисига айланди. Носир Хисрав исмоилийлар ҳаракатининг туб моҳиятини етарли даражада тушунолмади, унинг кўпроқ расман давом этиб келаётган радикал томонларига (меҳнаткаш халққа берган ваъдаларига) ортиқча баҳо берди. Бу унинг дунёқараши ва фаолиятидаги зиддиятларни ниҳоятда чуқурлаштириб юборди. Балх, Мозандарон, Нишопур, Сейистон, Ҳуттален (Ҳатлон) ва бошқа жойларда исмоилийлар ҳаракатини тарғиб қилган Носир Хисрав феодал-клерикал доиранинг қаттиқ таъқибига йўлиқди. У умрининг сўнгги 15—20 йилини бирмунча осойиштароқ бўлган Тоғли Бадахшонда — Юмгонда ўтказиб, ижодий иш билан шуғулланди. У 481 (1088—89) йилда ўша ерда вафот этди.

Носир Хисравнинг ижодий мероси унинг ҳаёти ва фаолияти каби жуда мураккабдир. Носир Хисрав бир қатор

---

[1] Тожикистон ССРнинг Шартуз райони территориясида.

[2] Халифа Умар ўлгандан кейин халифалик тож-тахти учун кураш кескинлашган, мусулмон руҳонийлари шиийлар ва суннийларга ажралган эдилар. Исмоилийлар ҳаракати шиийларнинг суннийларга қарши кураши заминида вужудга келган эди. (Шиийлар имомлардан еттинчи имом — Имом Исмоилни ҳақиқий ва сўнгги имом деб ҳисоблар эдилар.) Исмоилийлар халқ оммасини ўз томонларига қаратиб олиш учун IX асрда феодал-клерикал зулмга қарши халқ ҳаракати сифатида вужудга келган қароматийларни ўз издошлари деб атар, айрим радикал ваъдалар билан афкор оммани чалғитар эдилар.

бадиий, илмий, фалсафий, ахлоқий-таълимий ва диний асарларнинг авторидир. У форс-тожик ва араб тилларида икки девон яратган. Бироқ унинг араб тилидаги девони сақланиб қолмаган (ёки бизга номаълум бўлиб келмоқда). Форс-тожик тилидаги девони фалсафий қасида, ғазал, қитъа, рубоий ва бошқа жанрлардаги шеърлардан иборат бўлиб, унда шоир ишқий-интим кечинмаларни тасвирлаш билан бирга, кўпроқ фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларга эътибор берди. У «Саодатнома» ва «Рўшноинома» («Маърифат китоби») асарларида бу масалаларни янада ривожлантирди.

«Саодатнома» 30 бобдан иборат бўлиб, бу боблар турли ижтимоий табақаларнинг таснифи ва таърифига, ахлоқ-одоб масалаларига бағишланган. Шоир меҳнаткаш табақаларни улуғлайди, уларга жамиятнинг моддий бойликларини яратувчи кишилар деб қарайди ва уларнинг маънавий фазилатларини мақтайди. У айниқса деҳқонларга, косиб-ҳунармандларга юқори баҳо беради. Золим подшо ва амалдорларни, товламачи ва судхўр зодагонларни эса шоир шафқатсиз танқид қилади, уларни зўравонлик, мутакаббирлик, адолатсизлик, фирибгарлик ва мунофиқликда айблаб, илон-чаёнлар, девлар деб атайди. «Саодатнома» автори кишиларни яхши хислатларни эгаллашга, ёмонлардан ва ёмонликдан ҳазар қилишга чақиради, ажойиб ҳикматли сўзлар яратади.

32 бобдан ташкил топган «Рўшнойинома» ўз тематикаси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари билан «Саодатнома»га жуда ўхшаш бўлиб, шоир бу асарида кўпроқ ахлоқий-таълимий ва фалсафий масалалар устида мулоҳаза юритади. У дунёни бир дарахтга, инсонни унинг мевасига ўхшатиб, бу мева илм-билим ва яхши хулқ-одоб билан кўркам ва лаззатли бўлади дейди. Носир Хисрав сўз санъатининг поклиги ва ҳалоллигини ҳимоя қилиб, маддоҳ сарой шоирларига қарши қаттиқ кураш олиб боради. Унинг «Дар мазаммати шуаро» («Шоирлар мазаммати да») шеъри шу курашнинг ёрқин ифодасидир.

Носир Хисрав «Сафарнома» асарида 7 йиллик сафар хотираларини сўзлайди, турли ўлка ва халқларнинг ҳаёти, урф-одати, маънавий бойликлари, жойларнинг об-ҳавоси, географияси ҳақида маълумот беради. «Сафарнома» тарихий-илмий аҳамиятга эга бўлган асар бўлиши билан бирга XI аср тожик прозасининг нодир бир ёдгорлиги ҳамдир.

Носир Хисрав «Зод-ул-мусофирин» («Йўловчиларнинг озуқаси»), «Важҳи дин», («Диний далиллар»), «Жоме-ул-

ҳикматайн» («Икки ҳикматнинг жами») каби фалсафий ва диний асарлар яратди. Бу асарларида у коинот, инсон ва унинг тафаккури, ўтмиш файласуфларнинг фикр-қарашлари, исмоилийларнинг фалсафий ва диний ақидалари ҳақида сўзлайди.

Носир Хисравнинг фаолияти ва ижодиётидаги зиддиятлар у яшаган муҳит қарама-қаршиликларининг ифодасидир. Носир Хисрав исмоилийлар ҳаракатини тарғиб этган, мистика майилларига берилган киши сифатида эмас, балки феодал ўрта асрининг илғор мутафаккири, гўзал лирик шеърларнинг, «Саодатнома», «Рўшнойинома», «Сафарнома» китобларининг ва илмий асарларнинг автори сифатида машҳурдир.

Умар Хайём (1040—1123).

Умар Хайём улуғ олим, мутафаккир ва шоирдир. Ғиёсиддин Абулфатҳ Умар Хайём 1040 йилда Нишопур шаҳри (ёки музофоти) да туғилди. Отаси Иброҳим хаймадўз (чодирдўз) бўлгани учун у Умар Хайём номи билан шуҳрат топган.

Умар Хайём 20 ёшларидаёқ биринчи илмий асари — «Мушкилот-ул-ҳисоб» («Математика шакллари») билан машҳур бўлган эди. Хайём илмий фаолиятини Бухорода, кейин эса Исфаҳонда давом эттирди, Исфаҳон обсерваториясига раҳбарлик қилди ва 1079 йилда кашф этилган энг аниқ йил календарининг авторларидан бири бўлди. У астрономия, фалсафа, математика, музика ва бошқа соҳалар бўйича қимматли асарлар яратди. Низомулмулк ўлдирилгандан кейин реакция янада кучаяди, олимлар, санъаткорлар таъқиб қилинади. Ҳаёти хавф остида қолган Умар Хайём ҳаж баҳонаси билан мамлакатдан чиқиб кетади; сафардан қайтиб, умрининг сўнгги 20—25 йилини Нишопурда ўтказади, моддий муҳтожликда, таъқиб ва таҳдид остида яшайди. Умар Хайём 1123 йилда Нишопурда вафот этади.

Умар Хайём истеъдодли шоир, рубоий жанрининг забардаст устозидир. Хайёмнинг адабий фаолияти унинг илмий фаолиятига жўр ва ҳамоҳангдир. Шоир рубоийлари билан даврининг атоқли гуманисти ва маърифатпарвари сифатида гавдаланади. У инсон ва ҳаётни шарафлайди, таркидунёчилик ва бадбинликка қарши курашади, мутаассиб шариат пешволарини фош қилади.

Хайём худо ва динни эътироф қилади, бироқ шунга қарамай, кўпгина рубоийларида у худога ҳам, динга ҳам бир скептик (ишонмовчи) сифатида ёндошади, хатто улардан истеҳзо билан кулади. Хайём дунёнинг моддийлиги, материянинг бир шаклдан иккинчи бир шаклга ўтиб боришини эътироф қилади. Туғилмоқ ва ўлмоқни, эскирмоқ ва янгиланмоқни табиат қонуни деб ҳисоблайди.

Хайём кўпгина рубоийларида май ҳақида сўзлайди. Бироқ «май» Хайёмда ҳам, бошқа прогрессив ёзувчиларда ҳам ҳаётга муҳаббат, шодлик ва қувноқликнинг символистик образидир. У дин ва шариат ниқоби остида кишиларни эзиб талаган ҳийлакор руҳонийларни, амалдорларни қонхўр деб атайди, май образини уларга қарама-қарши қўяди:

Эй муфтии шаҳр, зи ту пуркортарем,
Бо ин ҳама масти зи ту ҳушёртарем;
Мо хуни разон хўриму ту хуни касон —
Инсоф бидеҳ, кадом хунхортарем?!

(Муфти, сендан кўра пуркорроқдирмиз,
Ўта маст бўлсак ҳам ҳушёрроқдирмиз.
Биз ток қонин ичамиз, сен одам қонин,
Инсоф қил, қайсимиз қонхўрроқдирмиз.)[1]

Умар Хайём рубоийлари ўз бадиий формаси билан ҳам мароқлидир. Шоир лириканинг кичик ҳажмли жанри бўлган рубоийда ўзининг хилма-хил фикр-мулоҳазалари ва хулосаларини баён эта олди, ранг-баранг образлар яратди, бадиий тил воситаларидан, интонация ва аллитерациялардан усталик билан фойдаланди.

Умар Хайём узоқ замонлардан бери ўзбек халқининг ҳам севикли шоири бўлиб келмоқда.

Низомий Ганжавий (1141—1203).

Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий дунё адабиётининг буюк намояндаларидан биридир. Низомий ўз фаолиятини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, маърифат ва санъат тараққиётига бағишлади. У ўзининг бадиий юксак асарларида феодал ўрта асрининг зулмати ва жаҳолатини қаттиқ танқид қилди, меҳнат ва меҳнат аҳлларини, маърифат ва маърифат аҳлларини шарафлади, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилди, бутун умр бўйи адолат излади ва халқ орзу-армонларининг оташин куйчиси бўлди. Унинг беш ажойиб достондан иборат «Панж ганж»и —«Хамса»си Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида янги бир босқич бўлди.

Илъёс Юсуф ўғли Низомий Ганжавий 1141 йилда Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида (ҳозирги Кировобод яқинида) туғилди. Низомий туғилган Ганжа шаҳри IX аср ўрталарида бино бўлган. Бу шаҳар XI—XII асрларда Озарбайжоннинг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан бири,

[1] Ш. Шомуҳамедов таржимаси.

Аррон давлатининг пойтахти эди. Шу билан бирга, бу шаҳар сиёсий ихтилофларнинг, сулолавий курашларнинг бир майдони ҳам эди. У ўзаро феодал урушлардан ва 1139—40 йил зилзилаларидан қаттиқ зарар кўрган эди. Бироқ савдо йўллари устида жойлашган Ганжа тез орада ўз иқтисодий мавқеини тиклаб олган эди. У яна йирик ва обод бир шаҳарга айланиб, карвонсаройлари, бозорлари, мактаб ва мадрасалари кўпайиб кетади.

Низомий Ганжавий.

Низомий бутун қалби ва иштиёқи билан ўқишга киришади, илм-фанга берилади. У араб ва форс тилларини мукаммал ўрганади. Фалсафа, логика, филология, тарих, астрономия ва бошқа фанлар билан шуғулланади. Грузин ва арман халқлари маданияти билан грек фалсафаси ва илм-фани билан яқиндан танишади.

Илм-фанни севган ва уни қадрлаган Низомий бадиий адабиётга янада кўпроқ ҳавас ва иштиёқ қўйган эди. У қунт билан халқ ижодини, ёзма адабиётни, Рўдакий ва ва Фирдавсий каби улуғ санъаткорларнинг, замондош ёзувчиларнинг асарларини ўрганади, улардан илҳом ва таълим олади.

XII асрда Озарбайжон бадиий адабиётнинг йирик ўчоқларидан бирига айланган эди. Бу даврда Абул Уло Ганжавий, Хоқоний Ширвоний, Фалакий ва Мужириддин Бойлагоний каби забардаст шоирлар етишади. Озарбайжонни босиб олган салжуқийлар ғазнавийлар традициясига эргашиб, қарам қилган ўлкаларига форс-тожик тилини адабий тил сифатида олиб кирган эдилар. Шунинг натижасида Озарбайжонда ҳам форс-тожик тили адабий тил бўлиб қолган эди. Озарбайжон ёзувчилари ўз она тилида ижод этишдан маҳрум эдилар, феодал ҳукмрон доиралар улардан форс-тожик тилида ижод этишни талаб қилар эдилар. Шуҳратпараст феодал ҳукмдорлар забардаст шоирларни ўз саройлари атрофига тўплар, уларга қасида ва мадҳиялар ёзишни буюрар эдилар. Шоирлар ижодий эркинликка эга эмас эдилар, улар қасида ва мадҳиялари учун шоҳлардан инъом ва эҳсон кўрсалар, халқпарвар асарлари учун даҳшатли жазоларга гирифтор бў-

лар эдилар. Шоирларнинг ҳаёти ва тақдири фожиали эди. Кекса шоир Абул Уло Ганжавий давлатга хиёнат қилган киши сифатида айбланади, ҳаёти хавф остида қолиб, қувғинликда юради, фақирлик ва хўрликда ўлиб кетади. Хоқоний Ширвоний зиндонга ташланади, таъқиб остига олинади ва, ниҳоят, у ҳаж баҳонаси билан қочиб кетади. Фалакий зиндонга солиниб, зиндон азоблари натижасида бутунлай соғлиғини йўқотади ва кўп ўтмай вафот этади. Мужириддин Бойлагоний сотқинлар томонидан ўлдирилади...

Ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини, меҳнаткаш халқнинг машаққатли турмушини ва илм-фан, санъат-адабиёт аҳлларининг фожиасини кўрган Низомий ҳақли равишда ўз даврини «зиндон» деб атаган эди. У халқ манфаатларини, ўз даврининг тараққийпарвар мафкуравий йўналишини ифодалаган ахийлар[1] ҳаракатига хайрихоҳлик билан қаради. Ахийлар ҳалол яшаш, бева-бечораларни, қашшоқларни ҳимоя қилиш ва муштумзўрларга қарши кураш олиб бориш шиорини илгари сурдилар.

Низомий саройга бормай, кенг халқ оммасига содиқ бўлиб қолди. Сарой ҳукмдорлари шоирни ўз ҳолига қўймадилар. Ўз номларини қолдириш ва шуҳрат қозониш учун унга асарлар ёзишни топширдилар, уни ўз она тилида ижод этишдан маҳрум қилдилар. Уларнинг мукофот ва инъомлар ҳақидаги ваъдалари кўпинча қуруқ гап бўлиб қолди. Шоир моддий муҳтожлик машаққатларига йўлиқди. Унинг оила ҳаёти ҳам аламли, мусибатли бўлди. Дарбанд ҳокими Низомийга Офоқ[2] деган чўри қизни тортиқ қилган эди. Низомий феодал аристократик тушунча ва одатларга қарши борди. Камситилган чўри қизни самимият билан севиб, унга уйланди. Бироқ Офоқ 1180 йилда вафот этди. Ундан Муҳаммад номли бола қолди. Низомийнинг иккинчи ва учинчи хотини ҳам узоқ умр кўрмади, бири 1188 йилда, иккинчиси 1200 йилда вафот этди.

Лекин феодал ҳукмронларнинг тазйиқи ҳам, моддий қийинчиликлар ва оилавий бахтсизлик ҳам Низомийнинг иродасини бука олмади. У ўз фаолиятини халққа, бадиий ижодга бағишлади, ўлмас асарлар яратди.

Улуғ шоир ва мутафаккир 1203 йилда Ганжада вафот этди.

Низомий улуғ лирик ва эпик шоирдир. У ўзининг ижодиётини лирик шеърлар билан бошлади ва бутун умри давомида шу турда янгидан янги асарлар яратди, катта лирик девон тузди. Бироқ афсуски, бу девонинг мукаммал ва муътабар нусхалари сақланиб қолмаган. Маълум ва мавжуд нусха-

[1] *Ахий* арабча сўз бўлиб, қардош, биродар маъносини ифодалайди.

[2] *Офоқ* арабча «уфқ» сўзидан эмас, балки туркийча «оппоқ» сўзидан олинган. Офоқ қипчоқ қизи эди.

ларда эса Низомий Ганжавий шеърлари билан Низомий таҳаллусида ижод этган бошқа шоирларнинг шеърлари аралашиб кетган. Низомийга мансублиги аниқланган шеърлар — ғазаллар, қасидалар, рубоийлар, қитъалар ва бошқа турлардаги шеърлар Низомийнинг буюк лирик шоир эканини кўрсатади. Лирик шеърлари билан китобхонларга манзур бўлган шоир эпик поэзия билан шуғулланиб, жами беш достон, яъни: «Махзан-ул-асрор» («Сирлар хазинаси»), «Хисрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») ва «Искандарнома» достонларини ёзиб қолдирди. Шоирнинг вафотидан кейин бу достонлар бир китоб қилиб тўпланди ва «Панж ганж» («Беш хазина») — «Хамса» («Бешлик») номи билан шуҳрат қозонди.

«Махзан-ул-асрор» фалсафий-дидактик достондир. У муқаддима, 20 мақола (боб) ва кичик хотимадан ташкил топган. Мақолаларда шоир яшаган даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалари ҳақида фикр юритади, ҳикматли ўгитлар беради, гуманизм ғояларини илгари суради, феодал-клерикал муҳитнинг бир қатор иллатларини танқид қилади. Мақолаларда шоир кичик ҳажмли бирор ҳикоя келтиради. Бу ҳикоялар мақолалардаги масалаларни чуқурроқ ёритиш ва хулосалар чиқаришга ёрдам берадиган бир кўргазма вазифасини бажаради ёки навбатдаги мақолага ўтиш учун бир восита — кўприк бўлиб хизмат қилади.

Мақолаларда шоир адолат, мамлакатни бошқариш ва халққа муносабат, золим подшоҳлардан шикоят, меҳнат ва унинг фойдаси, кишиларга яхшилик қилиш ва қийинчиликлардан қўрқмаслик, рашк ва ҳасаднинг зарари, саховатнинг фойдаси, бахилликнинг ёмон оқибати ва бошқалар ҳақида даврининг улуғ мутафаккири сифатида фикр юритади. Низомий меҳнатни ҳаётнинг асоси, ҳалол турмушнинг калиди деб ҳисоблайди. Шоир мамлакатнинг ободлиги ва халқнинг осойишталигини давлат бошлиқларининг фаолияти ва хатти-ҳаракатларига боғлайди. Унинг фикрича, давлат бошлиқлари адолатли ва маърифатли кишилар бўлса, мамлакат ободлашади, эл-юрт фаровон ва осойишта яшайди. Шунга кўра, у давлат бошлиқларини адолатга чақиради, халқ оғзаки ижоди материаллари асосида одил ва золим подшолар ҳақида ҳикоялар келтиради. Анушировон ҳақидаги ҳикоя шулар жумласидандир.

Анушировон овга чиқади. Вазири билан бир хароба қишлоққа келади. Подшонинг диққатини сайраётган икки бойқуш жалб қилиб қолади. Подшо вазирдан: «Сен қушларнинг тилини биласан, улар нима деб сайраяпти?» деб сўраб қолади. Шунда вазир:

— Бу бойқушлардан бири ўз қизини иккинчисига бермоқчи бўлиб, бунинг эвазига ундан шу қишлоққа ўхшаш бир неча хароба талаб қиляпти; иккинчи бойқуш унга жавобан: «Сен бу ҳақда асло ўйлаб ўтирма... Агар подшоҳимиз шу бўладиган бўлса, кўп ўтмай бундай харобалар шунчалик кўпаядики, мен сенга юз минглаб бундай хароба қишлоқларни бераман» деяпти,— деб жавоб беради.

Бу гапдан қаттиқ хижолат бўлган Анушировон зулм қилмасликка, одил бўлишга қарор қилибди ва, ниҳоят, одил подшо бўлиб шуҳрат қозонибди.

Низомий «Хисрав ва Ширин» достонида севги ва садоқат, инсоф ва адолат, меҳнат ва ижодкорлик масалаларини тема қилиб олади. Достондаги масалалар бир-бирига қарама-қарши бўлган мақсад, ғоя, хислат ва характердаги кишиларнинг, яхшилик билан ёмонликнинг, самимият билан мунофиқликнинг, садоқат билан бевафоликнинг, олижаноблик билан худбинликнинг қаттиқ тўқнашуви нуқтаи назаридан, Ширин, Хисрав, Фарҳод, Меҳинбону, Шопур ва Шеруя каби образларнинг фаолияти ва характери ёрдамида ёритилади.

Низомий «Лайли ва Мажнун» достонида феодал ўрта асрининг инсонни хўрловчи ва таҳқир этувчи эътиқод ва урф-одатларига қарши исён кўтаради, шахс эрки, унинг севги ва оила ҳуқуқини ҳимоя қилади. Низомийнинг бу достони Лайли ва Мажнун ҳақидаги ривоятлардан ижодий фойдаланиб, уларни янги мазмун ва ғоя, янги образ ва характерлар билан бойитиб, Лайли ва Мажнун ҳақида яратилган биринчи достон эди.

«Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») ўз композицион тузилиши билан Низомийнинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади. Бу халқ эртакларидаги сингари «Ҳикоя ичида ҳикоя» усулида яратилган. Достон Баҳром ҳақидаги қолипловчи ҳикоя ва шу ҳикоянинг композициясига кирган етти гўзал ҳикоясини ҳамда етти маҳбуснинг саргузаштини ўз ичига олади. Етти шоҳнинг етти қизига уйланган Баҳром уларнинг шарафига етти қаср қурдиради, ҳафтанинг етти кунида етти маликадан етти ҳикоя тинглайди. Севги, садоқат, мардлик ва ҳиммат каби мавзуларга бағишланган бу етти ҳикоянинг ҳар бири ўз мустақил сюжети ва композициясига эга бўлиб, улар Баҳром саргузашти воситаси билан достоннинг умумий композициясига бирлашади. Етти ҳикоядан сўнг Баҳромнинг саргузашти давом этади. У бир чўпоннинг донишмандона сўзлари туфайли вазири Рост-равшаннинг хиёнати ва жабр-зулмини билиб олади; Рост-равшанни зиндонга солади, унинг жабр-ситами билан зиндонга ташланган маҳбусларни эса озод этади. Етти маҳбус Баҳромга ўз саргузаштини, қандай қилиб зиндонга тушганини ҳикоя қилиб беради. Бу саргузаштлар етти маликанинг романтик ҳикояларидан тубдан фарқ қилади.

Улар феодал муҳитнинг даҳшатли ва аламли ҳаёт манзараларини гавдалантиради. Шундан сўнг яна Баҳромнинг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Достон Баҳромнинг фожиали ҳалокати билан тугайди.

Достоннинг бош қаҳрамони Баҳром тимсолида биз икки кишини: ошиқ, паҳлавон ва адолатпарвар подшони ҳамда айш-ишратга берилган бевафо кишини, худбин ва даҳшатли ҳукмдорни кўрамиз. Шоир биринчи Баҳромни маъқуллайди, ёқлайди, иккинчи Баҳромни жазолаб, уни фожиали ўлимга маҳкум этади. Достонда эрксиз қиз ва ажойиб санъаткор Фитна, хиёнатчи вазир Рост-равшан, адолатпарвар ва тадбирли чўпон ҳамда яна бошқа-бошқа образлар яратилган.

Низомий сўнгги достони «Искандарнома»да ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларини якунлаш ҳамда адолатли ва маърифатпарвар подшонинг мукаммал образини яратиш вазифасини ўз олдига қўяди. Бу вазифани амалга оширишда у бир неча асрлар давомида кўпгина халқларда, жумладан Кавказ халқларида традицион бадиий образ бўлиб келаётган Искандар образини танлаб олади, уни мукаммал бир эпик образ даражасига кўтаради. Искандар образи тарихий Искандардан — Александр Македонскийдан тубдан ва тамомила фарқ қилади. Низомий яратган Искандар адолатли подшо, донишманд олим ва олижаноб инсондир.

Низомий достонда ўз ижтимоий идеалини, утопиясини ифодалайди. Искандар шимол томонга юриш қилиб, ажойиб бир ўлкага келиб қолади; у ерда бутун аҳоли шод-хуррам ва бахтиёр ҳаёт кечиради, унда на зулм ва на зўрлик, на йирик давлатманд ва на қашшоқ, на шоҳ ва на миршаб, на ўғри ва на қароқчи бор. Эшиклар қулфланмайди, дарвозалар занжирланмайди. На беморлик бор ва на ёш ўлмоқ. Ҳеч ким ҳеч кимга озор бермайди, биров-бировдан хавфсирамайди. Ҳамма аҳил, биродар. Искандар бу элни кўриб ҳайратда қолади, у агар бу элни олдинроқ билганимда эди, дунёни кезиб овора бўлмас эдим, дейди. Низомий шундай ижтимоий ҳаётни, тенглик ва ҳамкорликка асосланган жамиятни орзу қилар эди. Бироқ бунга қандай эришиш мумкин? Бунга Низомий ҳам ва унинг даври ҳам жавоб бера олмади.

Низомий ўзининг бу беш достони билан хамсачиликка асос солди. Низомийдан кейин хамсачилик традицияси санъаткорлик маҳоратининг мезони ва синов тошига айланди. Ўнлаб шоирлар «Хамса» яратдилар. Бироқ фақат Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийгина Низомий қаторидан ўрин олишга муяссар бўлдилар.

Низомий ўзбек халқининг ҳам севикли шоиридир. Ўзбек китобхонлари Низомий асарлари билан жуда қадим замон-

лардан бери танишдирлар. Низомий асарларининг ўзбек китобхонларига яқиндан таниш ва манзур бўлишида ўзбек таржима адабиёти айниқса катта роль ўйнади. Қутб (XIV аср) «Хисрав ва Ширин» ни ўзбек тилига таржима қилган бўлса, Ҳайдар Хоразмий (XV аср) «Махзан-ул-асрор»нинг айрим бобларини эркин таржима қилди, Огаҳий (XIX аср) «Ҳафт пайкар»ни наср билан таржима қилди.

Улуғ шоир ва мутафаккир Низомий Ганжавий ўзи тўғрисида башорат қилиб бундай деган эди:

Ниҳон, кай бошад аз ту жилвасозе,
Ки дар ҳар байт гўяд ба ту розе.
Пас аз сад сол агар гўйи: кужо ў?
З-ҳар байте нидо хезадки: ҳо, ў!

(Хар бир байтда сенга бирон сир айтиб турган у жилвасоз сендан қандай қилиб ниҳон бўлиши мумкин? Юз йилдан кейин ҳам, агар у қаерда деб сўрасанг, ҳар бир байтдан: ҳа, у шу ерда!— деб нидо чиқар.)

Низомий янглишмади. Унинг сози ва овози юз йил эмас, балки 800 йилдан кейин ҳам барала янграб келмоқда. Асрлар ва авлодларга манзур бўлган Низомий айниқса совет кишиларининг буюк ҳурмати ва муҳаббатига сазовор бўлди.

Эски ўзбек адабий тили.

X—XII асрлар туркий адабий тилларнинг, жумладан, эски ўзбек адабий тилининг равнақ топишида катта бир босқич бўлди. Бу ҳаммадан аввал ўзбек, туркман ва уйғур халқларининг шаклланиш процессининг ўсиши билан, уларнинг иқтисодий-сиёсий ҳаётда ҳамда маданиятда кенг ўрин эгаллаб каттароқ роль ўйнаши билан боғлиқдир. Туркий қабила ва элатларнинг Ўрта Осиёга кўчиб келиши қорахонийлар даврида янада кучайиб, туркий тиллар группасидаги тилларда сўзловчи аҳолининг нуфусини оширади. Шу билан бирга, эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи айрим халқларнинг бир қисми, айниқса сўғдийларнинг бир қисми туркий тилларга ўтиб борадилар. Натижада XII асрга келиб Еттисув, Фарғона, Хоразм, Тошкент ва бошқа районларда аҳолининг асосий кўпчилиги туркий халқлар бўлиб қолади. XIII асрда эса Хоразм аҳолисининг туркий тилга (эски ўзбек тилига) ўтиш процесси асосан тугалланади. Туркий тилларда сўзловчи аҳолининг нуфуси чўл районларида ва қишлоқлардагина эмас, балки Тошкент, Ўзганд, Қашқар, Сайрам, Баласоғун ҳамда Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда ҳам ошади. Бу аҳолининг бир қисми чорвачилик билан шуғулланса, унинг қолган қисми деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва бошқалар билан шуғулланади. Қишлоқ билан шаҳарнинг, кўч-

манчилар билан ўтроқ аҳолининг иқтисодий-маданий алоқалари тез ривожланиб боради. Бу ҳол турли қабила ва халқларнинг, бир томондан, туркий аҳолининг ўзаро, иккинчи томондан, туркий аҳоли билан эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи халқларнинг чатишиб, аралашиб кетиш процессини тезлаштиради. Бу процесс уларнинг тилларига ҳам таъсир этмай қолмас эди. Чатишув ва аралашув натижасида йирикроқ тил группалари вужудга кела бошлайди.

Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотига қараганда, Румо (Кичик Осиё) дан тортиб Хитойга қадар жуда кўп ва хилмахил туркий уруғлар ҳамда йигирмата йирик туркий қабила бўлган экан. Маҳмуд Қошғарий «Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида» сўзлар экан «... турклар аслида йигирма қабиладир... Румга яқин биринчи қабила бажанак, сўнг қифчоқ, ўғуз, яман, башғирий, басмил, сўнг қай, сўнг ябақу, сўнг татар, сўнг қирқиз келади... сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғма, сўнг иғрак, сўнг таруқ, сўнг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой... сўнгра тавғач»— дейди. Маҳмуд Қошғарий турли туркий қабилаларнинг чатишуви ва аралашуви натижасида ўғуз, чигил ва қипчоқ тиллари группаларидаги тиллар сингари умумий тиллар вужудга кела бошлаганини кўрсатади. Мана шу негизда, айниқса чигил тиллари группасидаги тиллар негизида эски ўзбек адабий тили вужудга кела бошлади. Бироқ ҳали бу тил «туркий» деб (ёки алоҳида қабилалар номи билан)юритилар эди. Кейинчалик (XV аср ва қисман ундан кейин ҳам) бу термин билан бирга «чиғатой тили» термини ҳам ишлатилади. XVI асрда Мовароуннаҳрнинг туркий аҳолисига (ўзбекларга) кўчманчи ўзбек қабилалари қўшилгандан кейин, бу ердаги халқ ўзбек деб юритилгани каби, унинг тили ҳам асосан ўзбек тили деб юритила бошлади. Лекин «турк» термини истеъмолдан бутунлай чиқиб кетмади.

Қабила тилларининг муштарак адабий тилга айланиб боришида қабилалар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар билан бирга бадиий адабиётнинг, жумладан ёзма адабиётнинг роли катта эди. Жамиятнинг тараққиёти адабиёт ва илм-фан аҳллари олдига адабий тилни тараққий эттириш вазифасини қўйган эди. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» достони ва бошқалар мана шу вазифани бажариш соҳасидаги жуда катта қадам бўлди.

X—XII асрлардаги туркий ёдгорликларнинг тили ҳали етарли ўрганилган эмас. Бироқ, шунга қарамай, бу асарларнинг тилида эски ўзбек адабий тилининг негизи равшан кўринади. Қадимги туркий тиллардаги ёдгорликларни бир неча

ўн йиллар давомида илмий асосда чуқур ўрганиб текширган машҳур совет туркшуноси С. Е. Малов: «Бу ёдгорликлар ёки бу ёдгорликларнинг тиллари кўпчилик туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий фон, умумий тарихий асос бўлиб хизмат қилади» деган эди. Шу билан бирга, у ўтмиш туркшуносларнинг тил фактларини ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур ўрганмай туриб, ёдгорликларни ёзувигагина қараб, бирор тилга мансуб деб ҳукм чиқариш каби хатоларини танқид қилиб бундай деган эди: «Кўпдан бери туркшунослар ихтиёрида уйғур ёзувига доир бир қанча ёдгорликлар бор... Қатъий қилиб айтганда, улар уйғур тилида ёзилган эмас. Улар фақат уйғур алифбеси билан ёзилган Ўрта Осиё чиғатой тили (эски ўзбек тили — *Н. М.*) ёдгорликларидир. Бунга... турк-мусулмон адабиётининг энг қадимги ёдгорлиги «Қутадғу билик» ҳам киради». «Қутадғу билик» чигил қабилалари тили асосида ёзилган ва умумий адабий тилнинг вужудга келишида қўйилган катта қадам бўлган эди. Бу асарнинг тили кейинги асрларда вужудга келган адабий асарлар ва тил ўзгаришлари орқали «турк» ёки «чиғатой» тили деб аталган XV—XVI асрлар ўзбек адабий тилига боғланади. Бу ёдгорликнинг луғат бойлиги ва грамматика хусусиятлари шуни кўрсатади. Шунингдек, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» достони, маълум даражада Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарлари эски ўзбек адабий тилининг ёдгорликларидир.

Адабий тилнинг вужудга келиши ва равнақ топиши узоқ ва жуда мураккаб бир процессдир. Эски ўзбек адабий тили бирданига вужудга келмагани каби, у бир босқичда қотиб ҳам қолмади. Ўзбек халқида турли қабилалар ва уларнинг ўзига хос тил хусусиятлари асрлар давомида сақланиб қолди. Бу, албатта, адабий тилда ўз ифодасини топмай қололмас эди. Шу билан бирга, ўзбек адабий тилида Маҳмуд Кошғарий томонидан «ўғуз», «қипчоқ» группалари ва бошқа группаларга ажратилган тилларнинг элементлари ҳам узоқ замонлар давомида сақланиб қолди. Ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар билан ҳамда араб, форс-тожик ва ўзга тиллар билан чатишуви ўзбек адабий тили тараққиётида чуқур из қолдирди. Лекин жонли халқ тили билан адабий тил ўртасидаги тафовутларнинг камайиб бориши, луғат фондининг бойиб бориши ва грамматик қурилишнинг такомиллашуви ўзбек тили тараққиётининг етакчи ва асосий хусусиятлари бўлди. Бироқ феодал-территориал тарқоқлик, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг етарли даражада ривожлана олмаслиги ўзбек адабий тилининг ягона ва умумий миллий адабий тил бўлиб тараққий этишига имкон бермас эди.

Туркий тиллар тарихини, улардаги диалект ва лаҳжаларни, шу билан бирга, оғзаки адабиёт ёдгорликларини ўрганишда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари бениҳоя катта аҳамиятга эгадир.

Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари.

Маҳмуд ибн-ул-Ҳусайн ибн Муҳаммадил Кошғарий XI аср бошларида Баласоғунда (ҳозирги Қирғизистон ССР нинг Тўқмоқ шаҳри яқинида) туғилди. Унинг бобоси қошғарлик бўлиб, Баласоғунга кўчиб келиб, турғун бўлиб қолган. Маҳмуд Кошғарий ёшлигиданоқ қунт ва иштиёқ билан ўқиди, турли илмлар билан, хусусан араб филологияси билан шуғулланди. У туркий халқларнинг тилига, турли қабила ва уруғларнинг урф-одатига, оғзаки бадиий ижодиётига қизиқди. Юқори Чиндан бошлаб Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияни бирма-бир кезиб чиқди; уруғ, қабила ва халқларнинг турмушини, уларнинг касб-корини, урф-одатларини, хусусан тили ва оғзаки ижодиёт бойликларини ўрганиб материал тўплади, оддий халқ оммаси вакиллари билан, олимлар ва шоирлар билан суҳбатлашди. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бундай дейди:

«Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқиз (қирғиз) ларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етукларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирқиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим».

Даврининг энг истеъдодли ва атоқли олимларидан бири бўлган Маҳмуд Кошғарий тилшуносликка доир икки нодир асар — «Жавоҳир-ун-наҳв фи луғотит турк» («Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) дурдоналари, қоидалари»), «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар тўплами») асарларини яратди. Афсуски, Маҳмуд Кошғарийнинг биринчи асари бизгача етиб келмаган ёки ҳанузгача номаълум бўлиб келмоқда. Иккинчи асари —«Девону луғотит турк» эса XX аср бошларида Истамбулда топилди. Бу қўлёзмани кўчирган котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашқийнинг маълумотига кўра, у нусхани Маҳмуд Кошғарийнинг ўз дастхати (автографи) дан олган.

«Девону луғотит турк» илм-фан аҳлларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Бу асар 1915—1917 йилларда уч томлик китоб шаклида Истамбулда нашр этилди. Шарқшунос Броккельман бу асарни немис тилига (Лейпциг, 1928), Басим Аталай усмонли турк тилига (Анқара, 1939) таржима қилди. Яқинда «Девону луғотит турк»ни тилшунос олим С. Муталлибов аслидан ўзбек тилига таржима қилди.

«Девону луғотит турк» ни яратиш учун кўп йиллар давомида мунтазам иш олиб борган Маҳмуд Кошғарий уни 1076/77 (ҳижрий 469) йилларда ёзиб тугатди. «Девон» яратилган даврда илмий асарларни араб тилида ёзиш кучли бир традицияга айланиб қолган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳам ўз асарини араб тилида ёзди: «Девон» икки қисмдан: муқаддима ва луғат қисмидан иборат. Муқаддимада автор «Девон» ни яратиш сабаблари, уни ёзиш учун кўп йиллар давомида материал тўплагани, ўз иш усули, «Девон»нинг қурилиши, «туркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган сўзлар», «сўзларнинг тузилиши», «турк табақалари ва қабилалари» ва бошқа масалалар ҳақида батафсил тўхтаб, бой фактик материал келтиради ва илмий-назарий хулосалар чиқаради. «Девон»нинг асоси бўлган луғат қисмида автор олти мингдан зиёдроқ туркий сўзларнинг луғавий маъносини арабча изоҳлаб беради. Бу сўзлар турли туркий қабила ва халқларнинг, территориал диалектларнинг сўзларидир. «Девон»даги сўзлар ва уларнинг грамматик хусусиятлари бошқа туркий тилларга алоқадор бўлгани каби, ҳозирги замон ўзбек тилига ҳам алоқадор бўлиб, бизни тилнинг қадимги негизлари билан таништиради.

«Девону луғотит турк» оддий луғат китоби бўлмай, балки тилшунослик илми тараққиётига жуда катта ҳисса бўлиб қўшилган асардир. Китоб автори донишмандона кузатишлари ва бой фактик материал асосида турли қабила ва халқларнинг тилини, территориал диалектларни атрофлича текшириб ёритади, тил ҳодисалари ва фактларини бир-бирига чоғиштиради, лексика, фонетика, морфология ва диалектология масалалари юзасидан қимматли назарий хулосалар чиқаради. Шунга кўра, бу асар ҳозирги кунга қадар тилшуносликнинг муҳим манбаларидан бири бўлиб келмоқда. У тил тарихини ёритишда ўз қимматини сақлаб келмоқда ва қадимги адабий ёдгорликлар тилини ўрганишга хизмат қилмоқда. Чунончи, шу асар топилганидан кейин «Қутадғу билик»ни ўқиш ва уни таржима қилишда содир бўлган камчиликлар аниқланди ва тугатилди. «Девону луғотит турк»нинг вужудга келиши туркий тилларнинг ўсиб ривожланганини, уларнинг маданий ҳаётда, жумладан илм-фанда кенг ўрин эгаллаганини кўрсатувчи катта

бир фактдир. «Девону луғотит турк» даги илмий традициялар Абулқосим Муҳаммад Замахшарий, Ибн-Муханна ва ниҳоят Алишер Навоий каби буюк олимларнинг тилшуносликка доир асарларида давом эттирилди ва ривожлантирилди.

«Девону луғотит турк» фақат тилшунослик асаригина бўлиб қолмасдан, балки ўз даврининг бир қомуси —энциклопедиясидир. Бу асарда турли қабила ва халқларнинг тарихи, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, урф-одати ва бошқалар ҳақида ҳамда жойларнинг географик ва табиий хусусиятларига доир кўп маълумотлар берилади. Бу «Девону луғотит турк»нинг қимматини янада оширади.

«Девону луғотит турк» нинг адабий аҳамияти.

«Девону луғотит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърий парча ва жуда кўп мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, китоб автори улардан сўзларнинг луғавий маъносини изоҳлашда бир кўргазма сифатида фойдаланади. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи: «Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим»,— дейди. Маҳмуд Кошғарий Алп Эртунга (Афросиёб), Искандар ва бошқалар ҳақида халқ орасида мавжуд бўлган айрим афсона ва ривоятларни ҳам баён қилади. Шу билан бирга, Маҳмуд Кошғарий, йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзи адабий жанрлар ҳақида, вазн, истиора, ўхшатиш ва бошқа назарий масалалар ҳақида маълумот беради. Бу, бошланғич тарзда бўлса ҳам, ўша даврларда адабиёт назариясига доир айрим масалаларнинг илмий асосда ўрганилгани ва маълум қоидалар яратилганини кўрсатади.

Гарчи «Девону луғотит турк»даги адабий асарларнинг вужудга келиш хронологиясини қатъий белгилаб бўлмаса ҳам, лекин уларнинг мазмуни, тили ва услубига қараб яратилган даврини фараз қилиш мумкин. Кўпгина адабий парчаларда қабилаларнинг жуда қадимги патриархал ҳаёти, ибтидоий жамоа қолдиқлари, табиат ҳодисаларига нисбатан примитив қараш (масалан, анимизм) ифодаланади ҳамда уларда ислом дини ақидаларининг изи кўринмайди, арабча сўзлар ишлатилмайди. Бундай асарлар Маҳмуд Кошғарий давридан анча илгари вужудга келиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб сақланиб қолган. Шунга кўра, биз «Энг қадимги адабий ёдгорликлар» қисмида «Девону луғотит турк» орқали етиб келган қўшиқ ва лирик шеърларнинг айрим намуналари билан танишган эдик.

Бироқ, шу билан бирга, «Девону луғотит турк»даги адабий асарларнинг анча қисми, шубҳасиз, кейинги даврларда вужудга келган. Айрим адабий парчаларда кескинроқ тус ол-

ган ижтимоий-синфий зиддиятларнинг равшанроқ ифодаланиши, хотин-қизларга нисбатан феодал-аристократларча муносабатларнинг акс этиши, тил ва услубдаги айрим янгиликлар ана шуни кўрсатади. «Девону луғотит турк» ка кирган адабий намуналарнинг кўпчилик қисми меҳнаткаш табақаларнинг бадиий ижоди бўлса, айримлари эксплуататор гуруҳларга мансубдир. Меҳнаткашлар томонидан яратилган адабий асарларда феодал-клерикал зулмга қарши норозилик ва аристократ табақаларга нисбатан танқидий муносабат мотивлари етакчи ўринни эгаллай бошлайди. Масалан, қуйидаги парчада мискин ва йўқсил кишиларнинг машаққатли аҳволи мана бундай тасвирланади:

Балчиқ балиқ юғрулур,
Чиғай явуз йиғрулур.
Аринчаклари уғрулур,
Ўзғу била авришур.

(Қишда лой, балчиқлар уйилиб кетади. Камбағал, юпун одамлар эзилади, бармоқлари совуқда қотиб, қовишмай тарвақайлаб кетади ва зирқирайди, бир парча ўт билангина овинади.)

Аристократ табақалар томонидан яратилган шеърий парчаларда эса уларнинг шуҳратпарастлиги, айш-ишратга ўчлиги, хотин-қизларга паст назар билан қараши, ахлоқий тубанлиги ва бошқалар ўз изини қолдирган.

«Девону луғотит турк» да кўпгина ахлоқий-таълимий шеърий парчалар ва халқ мақоллари ҳам бор. Маҳмуд Кошғарий бундай шеърий парчаларга қисқача шарҳлар беради, кўпинча халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади. Мисоллар:

«Икки бугра ичашур, ўтра кўкагун янгилур — икки эр ҳайвон олишади, орада кўкагун (пашша) енгилади. Бу мақол икки амир урушиб, орада кучсизлар янчиладилар деган маънода ишлатилади»; *«Усуқмиша сақиғ қамуғ сув кўрунур* — чанқаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади. Бу мақол «муҳтож одам ҳар бир нарсадан ўз ҳожатининг чиқишини ўйлайди» деган мазмунда ишлатилади»; *«Қарға қазға ўткунга бути синур* — қарға кучда, учишда ўзини ғозга ўхшатса, бути синади. Бу мақол қўлдан келмаган ишга беҳуда уринмасликка, ўз ҳолига яраша ишлашга ундаб айтилади»; *«Кўб сукутга қуш қўнар, кўрклук кишига сўз келир* — шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши кишига сўз (мақтов) келади»; *«Ардам боши тил* — адаб ва фазилатнинг боши тил. Бу ерда тил яхши демакдир»[1];

[1] Бу мақол «Қутадғу билик»да ҳам худди шундай ишлатилади.

«Сабанда сандириш бўлса, ўртугунда ирташ бўлмас — ер ҳайдаш вақтида пухталик бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди. Бу мақол кейин англашилмовчилик, жанжал чиқмаслиги учун ишни бошда пишиқ қилиш керак деган маънода қўлланади»; *«Қул сави қалмас, қағил бағи язилмас* — кексалар сўзи, насиҳати бекорга кетмайди, толнинг ҳўл новдасининг боғи ёзилмайди»; *«Билга эриг эзгу тутиб сўзин эшит, ардамини ўгранибан ишқа сура* — илмли, ақлли кишиларга яхшилик қилиб, сўзларини тингла. Илмларини, ҳунарларини ўрганиб, амалга ошир» ва бошқалар.

Юқоридаги адабий ёдгорликлар халқ оғзаки ижодининг тематик ва ғоявий жиҳатдан ривожланганини, унинг ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини қамраб олганини, мавҳум тушунчалар ўрнини конкрет фикр-мулоҳазалар эгаллаганини кўрсатади. «Энг қадимги адабий ёдгорликлар» қисмида айтганимиздек, бу адабий парчалар моҳияти, шеър тузилиши ва тили жиҳатидан маълум даражада ўзбек халқига, унинг оғзаки бадиий ижодига ҳам тааллуқлидир.

«Девону луготит турк»даги халқ оғзаки ижоди намуналари билан бирга, «Қутадғу билик» ва «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» орқали сақланиб қолган айрим ёдгорликлар ҳам бизнинг бу даврдаги халқ оғзаки ижоди бўйича тасаввуримизни янада тўлдиради, бойитади. Шубҳасиз, бу даврда халқ оғзаки ижодининг йирик асарлари ҳам вужудга келган. Бироқ улар бизга қадар етиб келмаган ва тарихда улар ҳақида маълумот қолмаган.

Ёзма адабиёт. Ўзбек халқи ва бошқа туркий халқларнинг X—XII аср ёзма адабиётидан ниҳоятда оз ёдгорликлар сақланиб қолган. Чингизхоннинг даҳшатли истилоси Ўрта Осиё халқларининг жуда кўп ва нодир маданият бойликларини, жумладан санъат ва адабиёт асарларини емириб ташлаган эди. Шунингдек, кейинги асрлардаги ўзаро феодал урушлар ҳам илм-фан, санъат ва адабиётнинг кўп ёдгорликларини барбод қилди. Ўтмишда босмахона ва нашриёт йўқ эди. Китоб қўлёзмалар орқали жуда кам нусхада тарқалар, айрим асарлар бир неча нусхада ёки ҳатто баъзан автор нусхасида қолиб кетиши мумкин эди. Бирор катта ёки кичик бир офат (масалан, жанг, ёнғин, зилзила ва бошқалар) натижасида нодир асарларнинг ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Шулар натижасида X—XII аср адабиётидан ҳам асрлар ва тўфонлар оша бир неча ёдгорликларгина сақланиб қолган. Бу ёдгорликлар XI асрнинг улкан шоири, донишманди ва давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» («Саодатга олиб борувчи билим») ва тахминан XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг бошларида

яшаган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») достонлари ҳамда Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийларнинг асарларидир. «Қудатғу билик» XIX аср охирида, «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» эса XX аср бошларида топилди. Буларга илова қилиб, «Девону луғотит турк» нинг ҳам XX аср бошларида топилиб, илм-фан аҳлларига маълум бўлганини ҳисобга олиб айтиш мумкинки, ҳали X—XII асрларга оид бўлган янги илмий ёки бадиий асарларнинг яна топилиши ҳамда улар бу давр адабиёти манзарасини тўлароқ ва мукаммалроқ тасаввур этишга хизмат қилиши мумкин.

X—XII асрларга доир адабий ёдгорликларни уларнинг тематик-ғоявий йўналиши ҳамда бадиий услуби ва тили (асл текстнинг сақланиб қолиши) жиҳатидан иккига ажратиш мумкин: 1. Ахлоқий-таълимий асарлар; бунга «Қутадғу билик» ва «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» киради; 2. Диний-мистик асарлар; бунга Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и ва Сулаймон Боқирғонийнинг «Боқирғон китоби» шеърлар тўплами, «Охир замон» ҳамда «Биби Марям» достонлари киради.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билик» асари билан феодал давлат идорасини қатъий бир тартибга солиш, уни мустаҳкамлаш, турли ижтимоий табақаларнинг бурчи ва фаолиятини, уларнинг ўзаро алоқаларини таъриф ва тавсиф этиш, илм-маърифат ва ахлоқ-одоб масалаларини тарғиб қилиш мақсадини ўз олдига қўяди. Юсуф Хос Ҳожиб ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалар ҳақида асосан феодал мафкурачиси сифатида фикр юритса ҳам, лекин унинг асари ўз даврининг илғор маърифий ва ахлоқий-таълимий қарашларини илгари суриши, халқ оғзаки ижоди билан алоқаси, тили ва бадиий услуби билан бадиий адабиёт ва адабий тилнинг, шунингдек ижтимоий-фалсафий қарашларнинг ривожида катта бир ҳодиса бўлган эди. «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» ҳам, ғоявий қарама-қаршиликларига қарамай, илм-маърифатни ва яхши ахлоқ-одобни тарғиб қилган бир асар сифатида вужудга келди. Бу икки достон ҳам эски қўлёзма нусхалар асосида, деярли автор текстига яқин ҳолда етиб келди.

«Қутадғу билик» ва «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» эски ўзбек тили ёдгорлиги бўлиши билан бирга, уйғур адабиёти ва адабий тилининг ҳам муштарак бойлигидир.

Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний эса диний-мистик адабиётнинг намояндалари бўлиб, уларнинг асарлари дин ва тасаввуфни тарғиб қилади, кишиларни феодал зулмга тобе бўлишга, «у дунё» учун ҳаётнинг бахт-саодати, ноз-неъмати ва шодлигидан воз кечишга чақиради. Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарлари бизга қадар кейинги асрларга мансуб бўлган қўлёзма нусхалар ва XIX—XX аср нашрлари ор-

қали етиб келди. Бу асарлар давр ўтиши билан тил ва услуб жиҳатидан ниҳоятда ўзгариб кетган. Шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарлари асосида XII асрнинг тили ва бадиий адабиётининг услуби ҳақида қатъий ва жиддий фикр юритиш амри маҳолдир.

* * *

X—XII асрлар адабиётида турли адабий жанрлар шаклланиб борди. Лирикада қасида, ғазал, рубоий, қитъа, марсия, мунозара ва бошқа жанрлар, халқ оғзаки ижодида эса қўшиқ, пейзаж лирикаси жанрлари ва бошқалар кенгроқ тарқалди. Лиро-эпик ва эпик турда эса қаҳрамонлик эпоси, ахлоқий-таълимий, ишқий-романтик ва фалсафий-дидактик достонлар ҳамда саргузашт достонлари вужудга келди.

Поэзия билан бирга бадиий проза ҳам ривожланди: насрий «Шоҳнома» (Абулмуайяд Балхий, Абуали Балхий), «Гершаспнома» (Абулмуайяд Балхий), «Мақомоти Ҳомидий» (Ҳомидиддин Балхий), «Жавоме-ул-ҳикоёт ва лавоме-ур-ривоёт» («Ҳикоялар жами ва ривоятлар ёлқини» — Саидаддин Муҳаммад Авфий Бухорий) каби насрий асарлар яратилди.

X—XII асрларда қимматли адабиётшунослик асарлари ҳам яратилди. Ар-Родуёнийнинг «Таржимон-ул-балоға» («Суҳандонлик таржимони»), Рашидаддин Ватвотнинг «Ҳадойиқ-ус-сеҳр» («Сеҳрлар боғи») асарлари, Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» («Тўрт мақола») асари («Шеър илми ва шоирнинг салоҳияти ҳақида» деган иккинчи мақоласи), Муҳаммад Авфийнинг «Лубоб-ул-албоб» («Негизлар негизи») тазкираси ва бошқалар шулар жумласидандир. Гарчи бу машҳур асарлар форс-тожик тилида яратилган бўлса-да, лекин уларнинг туркий тиллардаги адабиёт, жумладан, ўзбек адабиёти тараққиётига ҳам маълум таъсири ва алоқаси бор эди.

Юсуф Хос Ҳожиб

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг атоқли шоири, донишманди ва давлат арбобидир. Ундан бизга қадар етиб келган ягона адабий мерос «Қутадғу билик» достонидир. Бу достон XI аср адабиёти ва адабий тилининг нодир ёдгорлиги бўлиб, замонасининг тараққийпарвар ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини бадиий мужассамлаштиради, тарих, илм-фан, этнография ва бошқа соҳаларга доир қимматли маълумотлар беради.

Ҳаёти ва фаолияти.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берувчи ягона манба унинг ўз «Қутадғу билик» («Саодатга олиб борувчи билим») достонидир. Бу достон ҳижрий йил ҳисоби билан 462 (мелодий 1069/70) йилда ёзилган. Автор достоннинг муқаддимасида ёши элликка яқинлашганини таъкидлайди. Шунга қараб биз Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг 20-йилларида туғилган, деб айта оламиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг ватани — Баласоғун XI—XII асрларнинг йирик савдо-сотиқ ҳамда маданий марказларидан бири эди. Бу шаҳар икки марта қорахонийларнинг пойтахти ҳам бўлган эди[1].

Атрофлича билим олган Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг пешқадам донишмандларидан бири бўлиб етишди. У форстожик ва араб тилларини, бадиий адабиётни, тарих, астрономия, геометрия, математика, табиият, география ва бошқа фанларни ўрганди. У Абу Али ибн Синонинг айрим ахлоқий

[1] Баласоғуннинг вайроналари Қирғизистон ССР Тўқмоқ шаҳри яқинида бўлган қадимги Оқпишин шаҳри ўрнида ҳозир ҳам бор.

ва фалсафий қарашларини, медицинага доир мулоҳазаларини тарғиб қилди, замондошларини грек геометриясини ўрганишга чақирди ва ҳоказо.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб ўз ватандоши, улуғ олим Маҳмуд Қошғарий сингари, туркий қабила ва халқларнинг тилини ўрганди, адабий тил учун, туркий тилнинг маданий ҳаётда янада кенгроқ ўрин олиши учун курашди, халқ оғзаки адабиёти ва ёзма адабиётнинг бой тажриба ва традицияларидан таълим олиб, машҳур «Қутадғу билик» достонини яратади. Бу достон туркий тил (эски ўзбек ва уйғур тили)даги ёзма адабиётнинг илк йирик асарларидан бири эди. Шунга кўра, Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзи достоннинг муқаддимасида:

Арабча, тожикча китоблар ўкуш,
Бизнинг тилимизга бу юмғи ўқуш

(Арабча, тожикча китоблар кўп бўлиб, бизнинг тилимизда бу донишмандликнинг биринчи тўпламидир),—

деган эди.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билик» достонини Баласоғунда ёза бошлади; уни Қашқарда ёзиб тугатди ва қорахоний ҳукмдорларидан бўлган Тавғач Бўғрохонга тақдим қилди. Бўғрохон достон авторини тақдирлаб, унга «Хос Ҳожиб» (муқаррам, эшик оғоси) унвонини берди. Шундан кейин у Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонди.

Қорахонийлар давлатига Қашқардан Амударёгача бўлган катта территория қарар эди. Бироқ давлат марказлаштирилган ягона ҳокимиятга эга эмас эди. Давлат бир неча майда ҳокимликларга бўлиниб кетган эди. Дастлабки йирик ҳокимликлардан бири пойтахти Қашқар бўлган Шарқий Туркистон, яна бири пойтахти Баласоғун бўлган Еттисув эди (Шарқий Туркистон билан Еттисув бирга қўшиб ҳам идора қилинган). Қорахонийлар томонидан Мовароуннаҳр эгаллаб олингандан кейин яна бир катта ҳокимлик вужудга келди. Бу Мовароуннаҳр эди. Унинг пойтахти аввал Ўзганд, кейинроқ эса Самарқанд бўлди. Булар яна майда ҳокимликларга бўлинар эди. XIII аср бошларида яшаган тарихчи Ибн ал-Асир қорахоний ҳукмдорларидан Шарафиддавланинг ўзига қарашли вилоятларни ака-укалари, фарзандлари ва қариндошларига бўлиб бергани, жумладан укаси Арслонтагинга туркий аҳоли яшайдиган кўп шаҳарларни, иккинчи укаси Бўғрохонга Тирозни, амакиси Тўғонхонга Фарғонани бериб, ўзига Баласоғун ва Қашқарни қолдирганини айтади. Кейинроқ Бўғрохон Қашқардан Бухорога қадар бўлган территориянинг ҳукмдори

бўлган эди. Қорахонийлар сулоласининг бош ҳукмдори «тавғачхон» (ёки «табғачхон») номи билан, ҳокимликларнинг бошлиқлари «илекхон» номи билан юритилар эди. Илекхонлар тавғачхонга деярли расман қарам эдилар. Улар бу расмий қарамликдан ҳам қутулишга, ўз ҳукмронлик доираларини кенгайтиришга ҳаракат қилар эдилар. Бу ҳол ўзаро феодал урушларни вужудга келтириб, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига кўп зарарлар келтирар ҳамда қорахонийлар давлати ҳукмронлигини заифлаштирар эди.

Қорахонийлар давлатига қарам бўлган ўлка ва вилоятлар иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг турли босқичида эдилар. Мовароуннаҳр ривожланган феодализм босқичида эди. Еттисув ва Шарқий Туркистонда феодал ишлаб чиқариш муносабатлари эндигина тараққий эта бошлаган эди. Қорахонийлар билан бирга Мовароуннаҳрга кўчиб келган аҳоли Мовароуннаҳрнинг туркий ва эрон тиллари группасидаги маҳаллий аҳоли билан чатишиб боради ҳамда ўтроқ деҳқончилик ҳаётига ўта бошлайди. Ўтроқ деҳқончилик қорахонийлар давлатининг Еттисув ва Шарқий Туркистон қисмларида ҳам ривожланиб боради, шаҳарларда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик тараққий этади. Буларнинг барчаси ижтимоий муносабатларни хийла мураккаблаштиради ва ижтимоий-сиёсий, синфий зиддиятларни чуқурлаштиради.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билик» достонини яратар экан, у қорахонийлар давлати ҳокимиятини мустаҳкамлаш, тавғачхон билан илекхонлар ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиш, ҳукмрон доираларнинг турли ижтимоий табақаларга муносабатини белгилаш, маърифат ва ободончилик учун кураш, яхши хулқ-одобни тарғиб қилиш каби мақсадларни ўз олдига қўйган эди. Бу билан Юсуф Хос Ҳожиб, бир томондан, феодал синфининг мафкурачиси, иккинчи томондан, ўз даврининг йирик маърифатпарвари ва донишманди сифатида гавдаланади.

«Қутадғу билик»нинг муқаддимасида кўрсатилишича, достон ўз даврида кенг шуҳрат қозонган, туркий тилдаги энг яхши асар деб баҳоланган ва турли жойларда турли ном билан юритилган. «... бу китоб явлоқ азиз турур. Чин ҳокимларининг амсоллари бирла ярамиш, Мочин ҳакимларининг ашъорлари бирла ораста қилмиш... Мочин олимлари ва ҳакимлари қамуғ иттифоқ бўлдиларким, Машриқ вилоятинда, Туркистон элларинда Буғрохон тилинча бу китобдин яхшироқ ҳаргиз ким эрса, тасниф қилмади. Бу китоб қаю подшоҳқа ё қаю иқлимга текди эрса, ғоят адгусиндин ул ҳукамо-тукамо бири бир турлук лақаб от урдилар: чинлиғлар «Адаб-ул-мулк» отадилар, мочинлиғлар «Ойин-ул-мамлакат» тедилар. Машриқлиғ-

лар «Зайн-ул-умаро» от бердилар, эронлиғлар «Шоҳномаи туркий» атамишлар, туронликлар «Қутадғу билик» деб айтмишлар, баъзилар «Пандномаи мулук» темишлар...» Мазмуни: Бу китоб ниҳоятда азиз китобдир. У Чин ҳакимларининг шеърлари билан ороста бўлмиш... Мочин олимлари ва ҳакимларининг барчаси иттифоқ бўлишиб, Машриқ вилоятида, Туркистон элларида Бўғрохон тилида (туркий тилда) ҳеч ким бу китобдан яхшироқ китоб тузмаган, — деб айтган эканлар. Бу китоб қайси подшоликка ёки қайси иқлимга бориб етса, ғоят яхшилигидан, ул (жойларнинг) донишмандлари турли номлар билан атадилар: чинликлар «Адаб-ул-мулук» («Ҳукмдорлар одоби»), мочинликлар «Ойин-ул-мамлакат» («Мамлакатнинг тартиб-усули») деб атадилар, шарқликлар «Зайн-ул-умаро» («Амирлар зийнати») деб ном бердилар. Эронликлар «Шоҳномаи туркий», туронликлар «Қутадғу билик» («Саодатга олиб борувчи билим») деб айтмишлар, баъзилар «Пандномаи мулук» («Ҳукмдорлар пандномаси») демишлар...». Бу номларнинг барчаси ҳам китобнинг давлат идора ишларига ва ахлоқ-одоб масалаларига доир эканини кўрсатади. Унинг «Шоҳномаи туркий» деб аталиши эса, мазмуни ва мақсади жиҳатидан бир қадар бўлса ҳам, «Шоҳнома»га ўхшашлиги ҳамда «Шоҳнома» каби мутақориб баҳрида ёзилган бўлиши билан боғлиқдир.

Достоннинг бизгача сақланиб қолган нусхаларидан маълум бўлишича, у кейинчалик асосан «Қутадғу билик» номи билан юритилган.

Панднома, насиҳатнома туридаги асарлар бошқа халқлар адабиётида ҳам кўп бўлган. Масалан, рус адабиётидаги «Поучение Владимира Мономаха» асари шу турдаги асарлардандир.

«Қутадғу билик»нинг қўлёзма нусхалари ва нашри.

«Қутадғу билик»нинг уч қўл ёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «Вена» (ёки «Ҳирот»), «Қоҳира» ва «Наманган» нусхалари деб юритилади.

«Қутадғу билик»нинг биринчи нусхаси XIX асрнинг 20-йилларида Истамбулда топилди. Бу нусха XV асрда Ҳиротда уйғур ёзуви билан кўчирилган[1]. Қўлёзмани топган олим Хаммер Пургшталл уни Венадаги Қироллик кутубхонасига топширади. Шунинг учун бу нусха «Ҳирот» ёки «Вена» нусхаси деб юритилади.

«Қутадғу билик»нинг иккинчи қўл ёзма нусхаси 1897 йилда Қоҳирада топилди. Бу нусха (XV аср) араб ёзувида кўчирилган бўлиб, у Ҳирот нусхасидан бирмунча фарқ қилади.

[1] С. Е. Маловнинг фикрича, Юсуф Хос Ҳожиб аслида «Қутадғу билик»ни араб ёзувида ёзган, кейин уни уйғур ёзуви билан кўчириб, Бўғрохонга тақдим қилган.

Текстдаги жузъий фарқлардан ташқари, Қоҳира нусхасида Ҳирот нусхасидаги айрим ўринлар йўқ.

«Қутадғу билик»нинг учинчи нусхаси 1914 йилда Наманганда топилди. Бу нусха ҳам Қоҳира нусхаси каби араб ёзувида кўчирилган: «Қутадғу билик»нинг Наманган нусхаси бошқа нусхаларга қараганда бирмунча мукаммалроқ бўлиб, Е. Э. Бертельснинг тахминича, у XIII асрнинг охири ёки XIV асрнинг бошларида кўчирилган бўлиши керак. Бу нодир нусха Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

«Қутадғу билик»нинг биринчи нусхаси XIX асрнинг бошларида топилган бўлса ҳам, лекин уни ўрганиш ва нашр этиш иши анча суст боради. Француз олими Амадей Жобер 1825 йилда «Juornal Asiatiqye» («Осиё журнали»)да «Қутадғу билик»нинг Вена нусхаси ҳақида маълумот бериб, унинг бир қисмини бостиради. 1870 йилда эса венгер олими Г. Вамбери «Қутадғу билик»нинг бир неча қисмини (асли, транскрипцияси, немисча таржимаси ва илова қилинган луғат билан бирга) нашр эттирди. «Қутадғу билик»нинг «Вена» ва «Қоҳира» нусхаларини ўрганиш, уларни нашр этиш ва таржима қилишда хусусан атоқли рус туркшуноси академик В. В. Радлов узоқ ва унумли иш олиб борди. У «Қутадғу билик» билан роса 20 йил (1890—1910) шуғулланди. В. В. Радлов 1890 йилда «Қутадғу билик»нинг «Вена» нусхаси факсимилесини (айнан шакли, суратини) катта сўз боши билан тўлиқ нашр эттирди, 1891 йилда текстни манжур ёзуви асосидаги транскрипция билан босиб чиқарди; 1900—1910 йилларда эса «Вена» ва «Қоҳира» нусхаларини чоғиштириб, «Қутадғу билик»ни қайта нашр эттирди.

1942—1943 йилларда «Қутадғу билик»нинг учала нусхаси ҳам Истамбулда уч томда нашр этилди. Бироқ «Қутадғу билик» бўйича текстология ишлари тугагани йўқ, ҳали достоннинг учала нусхасини чоғиштириш асосидаги текст тузилган эмас.

«Қутадғу билик»ни ўрганиш ва уни илмий таҳлил этишда совет олимлари Е. Э. Бертельс, А. Валитова, С. Е. Малов, С. Муталлибов ва бошқалар унумли хизмат қилдилар.

«Қутадғу билик»нинг сюжети ва композиция тузилиши.

«Қутадғу билик»нинг прозаик муқаддимасида[1] таъкидланишича, достонда тўрт асосий масала қўйилган ва бу масалалар мажозий образлар қиёфасида мужассамлаштирилган:

[1] Бу муқаддима бирор котиб томонидан ёзилиб, «Қутадғу билик»ка киритилган бўлиши мумкин. Унинг мазмуни ва услуби шундан далолат беради. Бироқ С. Е. Малов муқаддима ҳам Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ёзилган деб фараз қилади.

Бу китоб оғирлиғ нима уза бино қилмиш турур: бири адл, иккинчи давлат, учинчи ақл, тўртинчи қаноат. Бина тагма биринга туркча бир от бермиш турур: адлқа Кунтуғди элик от бериб, подшоҳ ўрин (и)га тутмиш турур, давлатқа Ойтўлди от бериб, вазир ўрин(и)га қўдмиш турур, ақлқа Угдулмиш от бериб, вазир ўғли ўрин(и)га тутмиш турур, қаноатқа Удғурмиш от бериб, вазир қариндоши деб аймиш турур. Онлар аро саволу жавоб, мунозара кечар, сўзлар сўзламиш турур».

(«Бу китобнинг негизида тўрт нарса ётади: бири адолат, иккинчиси давлат, учинчиси ақл, тўртинчиси қаноат. Ҳар бирига туркча бир от бергандир: адолатга Кунтуғди элик от бериб, уни подшоҳ ўрнига қўяди, давлатга Ойтўлди от бериб, вазир ўрнига қўяди, ақлга Угдулмиш (оқил, доно) от бериб, вазирнинг ўғли сифатида беради, қаноатга Удғурмиш (ҳушёр, дадил) от бериб, вазирнинг қариндоши деб айтади. Уларнинг ўртасида савол-жавоб, мунозара кечиб, сўзлар сўзлангандир»).

Достоннинг сюжети ва композицияси ҳам шунга мувофиқ тузилгандир.

«Қутадғу билик» 73 бобга бўлинган. Ўн бир боби достоннинг муқаддимаси бўлиб, муқаддима худога, пайғамбарга ва тўрт халифага бағишланган традицион боблардан ташқари, ёз тавсифи ва Бўғрохон мадхи, 7 сайёра ва 12 бурж, тил одоби ва билимнинг фойдаси каби масалаларга бағишланган бобларни ўз ичига олади. Достоннинг асосий қисми 12-бобдан, Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади. Достонда қуйидаги воқеа ҳикоя қилинади:

Кунтуғди деган одил подшо бўлиб, унинг шон-шавкати ва шуҳрати яқин ва узоқ ўлкаларга ёйилган экан. Ойтўлди деган оқил бир киши унинг хизматига кириш истаги билан пойтахтга келибди. У мусофирликнинг азоб-уқубатларини чекибди ҳамда ёр-дўст, таниш-билиш орттирибди. Ойтўлди Кўсамиш (Истанилган) деган дўстига мусофир бўлиб Кунтуғди пойтахтига келишининг сабабларини сўзлаб берибди. Кўсамиш унга мадад бериб, Кунтуғдининг Хос Ҳожиби билан таништирибди. Ойтўлди Кунтуғдининг саройига бориб, унинг суҳбатида бўлибди. Ойтўлдини ёқтирган Кунтуғди уни саройга хизматга олибди. Ойтўлдининг мансаб-мартабаси кундан-кун зиёд бўлиб, охири у вазир қилиб тайинланибди. У саройда узоқ вақт хизмат қилиб, ақл-идроки ва тадбиркорлиги билан Кунтуғдини мамнун қилибди. Бироқ юрти ва оиласини соғиниб, Ойтўлди ҳукмдордан рухсат олиб, ўз юртига қайтибди ва бирмунча вақтдан кейин ўша ерда вафот этибди.

Ойтўлдининг Угдулмиш деган ўғли бор экан. У отасининг сўзига амал қилиб, Кунтуғдининг даргоҳига келиб, саройга хизматга кирибди. Угдулмиш отасининг изидан бориб, давлат ишларидаги фаолияти ва донолиги билан Кунтуғдини шод ва мамнун қилибди. Кунтуғди билан Угдулмиш ўртасида турли хил масалаларга доир суҳбат ва мунозаралар бўлибди. Оқил ва олим кишиларнинг давлат ишларига катта фойда келтираётганини кўрган Кунтуғди донишманд Удғурмишни саройга таклиф қилибди. Удғурмиш таркидунё қилиб, кишилар орасидан чиқиб кетган экан. У бир неча хат-хабар ва оқил Угдулмиш билан бўлган суҳбатларидан кейин Кунтуғдининг таклифини қабул қилиб, саройга келибди. Удғурмиш билан Кунтуғди давлат идора ишлари, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар бўйича суҳбат ва мунозаралар қилишибди. Удғурмиш Кунтуғдига кўп ўгит ва насиҳатлар берибди.

Достонда ҳикоя қилинган воқеаларнинг қисқача мазмуни ана шу.

Бу воқеалар достонда схематик характерда тасвирланган бўлиб, у қўйилган масалаларни ёритиш ва ҳал этиш учун асос бўлолмайди. Масалалар воқеанинг ўзида, қаҳрамонларнинг саргузашти ва фаолиятида эмас, балки турли хилдаги суҳбат ва мунозараларда баён этилади. Шунинг натижасида «Қутадғу билик»да эпик тасвир масалаларни бир-бирига боғлаш ва ривожлантириш учун деярли бир восита бўлиб қолган, холос.

Шундай қилиб, «Қутадғу билик»да қўйилган масалалар бевосита воқеанинг ўзида, қаҳрамонларнинг саргузаштида эмас, балки панд-насиҳат, суҳбат, мунозара ва савол-жавобларда ўз ифодасини топади. Бу ҳолат фақат «Қутадғу билик»кагина эмас, балки бошқа кўпчилик дидактик-бадиий асарларга ҳам хосдир.

«Қутадғу билик»нинг ҳар бир боби (ёки бўлими) махсус бир масалага бағишланади, боблар ғоявий мазмуни билан ўзаро боғланиб боради, бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари.

«Қутадғу билик»нинг кўпчилик боблари XI аср қорахонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Достон автори бу бобларда давлат ва ҳокимият, ҳукмдор ва унинг сарой аҳллари, уларнинг бурч ва вазифалари, турли ижтимоий табақалар, уларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва роли, сарой аҳлларининг феодал-клерикал ва меҳнаткаш табақаларга муносабати каби масалалар ҳақида фикр-мулоҳаза юритади. Юсуф Хос Ҳожибнинг бу фикр-мулоҳазалари уни, бир томондан, даврининг маълум прогрессив тенденцияларини илгари сурган донишманд мураббий ва сиёсатчи сифатида, иккинчи томондан, қорахонийлар саройига яқин турган ва феодалларнинг манфаатларини ифодалаган аристократ сифатида гавдалантиради.

Ҳокимият ва ҳукмдор ҳақида.

Юсуф Хос Ҳожибнинг давлат ҳокимияти ҳақидаги фикр-мулоҳазалари дастлаб бек — ҳукмдор қиёфасида мужассамлашади. Унинг фикрича, бек давлатнинг ягона ҳукмдори бўлиб, унинг амр-иродаси барча учун қонундир. Бек худонинг хоҳиши билан беклик мансабига эришган кишидир. Худо бирор кишини бек қилмоқчи бўлса, аввал унга беклик сифатлари ва фазилатларини ато қилар эмиш:

Баёт кимга берса бу баглик иши,
Берур ул кўнгул кўр ул ишга туши.
Кими баг тутмак тиласа баёт,
Берур ишни қулқ нек қуш юк-қанот.

(Баёт — худо кимга беклик вазифасини берса, аввал унга ҳарчоқ фаҳм-идрок ва иш асосларини бахш этади. Худо кимни бек қилмоқчи бўлса, аввал, қушга пат-қанот берганидек, хулқ-атвор ва ақл-фаҳм бағишлайди.)

Қўрамизки, Юсуф Хос Ҳожиб феодал ҳукмдорни идеаллаштиради, уни илоҳийлаштиради. Бироқ у бу билан чегараланиб қолмайди, бекнинг сифат ва фазилатларини, унинг бурч ва вазифаларини конкретлаштиришга интилади: бек «худо ато қилган» олий мансаби билан фаҳрланиши, лекин, шу билан бирга ўз зиммасидаги катта ва масъулиятли вазифаларни шараф билан амалга ошириши керак; бу вазифалар мамлакатни идора этиш, унинг осойишталиги ва ободончилиги учун кураш, мамлакат иши учун фойдали бўлган қонун-қоидалар таъсис қилиш ва уларни амалга ошириш, илм-маърифат аҳлларини ҳимоя қилиш ва бошқалардан иборат. Бек оқил, донишманд, тадбиркор ва эзгу хулқли киши бўлсагина, бу вазифаларни амалга ошира олади. Билимли ва серғак кишилар бекликка муносибдир — «биликлик карак баг ўқушлуғ удуғ». Бек билим ва ақл билан давлат ва эл-юртни бошқара олади:

Билик бирла баглар будун бошлади,
Уқуш бирла эл-кун ишини ишлади.
Баг оти билик бирла бағлуғ турур,
Биликла кетса, баг оти қолур.

(Беклар билим билан халқни бошқаради, ақл билан эл-халқ ишларини бажаради. Бекнинг оти билим билан боғлиқдир, бек билим билан иш олиб борса, унинг номи (боқи) қолади.)

Агар бек илмли ва маърифатли бўлса, у олимлар ва донишмандлар қадрига етади, улар билан алоқада бўлиб, ўзига яқин тутади:

Бугу баг ким арса биликка яқин,
Биликлик кишин қилмиш ўзга яқин.

(Ҳар бир ботир бек билимга яқин турса, билимли кишиларни ўзига яқин тутади.)

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, бек ўз вақтини давлат ишлари билан, билими ва маърифатини ошириш билан ўтказмоғи лозим. Зинҳор у майхўрлик ва турли фисқ-фасодларга берилмаслиги, улардан ҳазар қилиши керак. Зероки, бахт-саодат ҳам майхўрлик ва фисқ-фасоддан ҳазар қилади, улардан қочади.

Бўр ичмаса баг, фасод қилмаса,
Бу икки қилиқдин қочар қут бў(л)са.

(Бек май ичмаслиги, фисқ-фасод қилмаслиги керак, чунки бу икки қилиқдан бахт қочади.)

Майхўрлик давлат ишларига путур етказади, турли ножўя хатти-ҳаракатларга сабаб бўлади:

Неча қилғу ишлар бўр ичса қолур,
Неча қилмоғу иш ошурса келур.

(Май ичса, қанча муҳим ишлар қолиб кетади, қанча ноўрин ишлар содир бўлади.)

Феодал саройларида майхўрлик ва ишратпарастлик одатга айланиб қолган бир шароитда шоир томонидан айтилган бундай фикрлар, шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб феодал саройидаги низо-адоватларни ва тож-тахт талашларини ҳам қоралайди. У сўз ўйини билан: қарши (низо-адоват) қаршига (саройга) қаршидир, улардан бири бўлса, иккинчиси бўлмаслиги лозим, дейди:

Бу баглиғ учун қарши қарши бўлур,
Икки кун қоришса, бириси ўлур.

Шоир исёнчи феодалларни танқид қилиб, бекнинг қаҳр-ғазаби билан уларни огоҳлантиради:

Кўр, арслонқа ўхшар бу баглар қали,
Пушурса касар баши, эй билги баруқ.

(Қара, беклар арслонга ўхшайдилар, улар қаҳр-ғазаб қилсалар, эй ақли равшан (киши), бош кесадилар.)

Юсуф Хос Ҳожиб бекнинг яхши хулқ-атвори, шубҳасиз, фойдали ва қимматлидир, бироқ қонун-қоида бундан ҳам афзалроқ ва улуғроқдир деб таъкидлайди:

...Ади адгу баглик тақи адгурак
Тўри ул, ани туз юритку карак.
На қутлуғ бўлур ўз будунқа киши,
Баги адгу бўлса, юриса куни!
На қутлуғ қут ул: арка адгу ати,
Бу адгу ати барди, мангу қути!
На адгу бўлур баг ул адгу киши,
Кишилик била этса, ал кун иши...

(...Беклик мансаби жуда яхшидир, бироқ бундан ҳам қонун яхшироқ. Кишининг беги эзгу бўлиб, тўғри иш тутса, у киши ўз халқи орасида қандай бахтиёр бўлади. Эзгу ном кишига қандай яхши бахт, эзгу ном унга мангу саодат бағишлайди. Агар бек яхши бўлса ва эл-юрт ишини одамийлик билан бажарса, у қандай эзгу бек бўлади...).

Шоир: бекнинг ўзигина давлат ишларини бошқара олмайди. Бунинг учун ёрдамчилар — сарой амалдорлари керак, — дейди:

...Кулумаз ўзум бу қамуғ эл ишин,
Мунгар ар карак бир билир иш башун.
Карак бир мунгар эмди ўдрум киши,
Уқушлиғ, билиглиг, кишилар баши...

(...Мен ёлғиз ўзим бу элнинг барча ишини қилолмайман, бунинг учун ишнинг кўзини билувчи эр кишилар керак. Бунинг учун донишманд, оқил ва кишиларга бош бўлган танланган одамлар керак...).

Шоир амалдорларнинг садоқатли, тадбирли ва ҳалол кишилар бўлиши кераклигига катта эътибор беради. У вазирдан тортиб ошпазга қадар сарой аҳлларининг ҳар бирини алоҳида-алоҳида таърифлайди, уларнинг сифати, бурчи ва вазифаларини кўрсатади ҳамда бекка ўгит бериб, буларга нисбатан, бир томондан қаттиқ талабчан, иккинчи томондан, оталарча ғамхўр бўлиш лозим дейди. Масалан, у элчилар ҳақида бундай дейди:

Ялавачдин этлур талим турлук иш,
Ялавачдин ўтру калур кўрклик иш.
Уқушлуғ карак каз ялавач, урук
Биликлик карак сўзга билка, юрук.
Яна билса сўзнинг ичи ҳам тиши,
Этилса онинг ўтру бузмуш иши.
Боғир соқ карак ҳам кўзи, кўнгли тўқ,
Бутун чин қилиғи, куни бўлса ўқ.
Кўзи суғ киши ўзга арксиз бўлур,
Бу суқлар ялавачқа тагсиз бўлур
Тетиклик била билса турлук битик,
Битик билса ўтру бўлур арктик.
Қамуғ турлук ардам бу, билса тугол
Бу ардам била ар-мангиз қилса ол.
Китоблар ўқур ҳам билур арса сўз,
Уқар арса шеър ҳам қўшар арса ўз.
Нужум билса, тиб ҳам юра билса туш,
Онинг юрмиши так сўзи калса туш.

(Элчидан талай ишлар талаб қилинади. Элчи кўп турли гўзал ишларни қилмоғи керак. Элчи ўқимишли, бир гапли, саботли, фасоҳат ва балоғат билан сўзлай оладиган сўзамол бўлиши лозим. У сўзнинг ингичка нуқталаригача билиши, қаршисида бузилаётган ҳар бир ишни тузатишга қодир бўлмоғи шарт. Элчи очиқ юзли, хушмуомала, ишончли бўлиши даркор. Майда гап, кўзи суқ эзма одамлар ўзларига эрксиз бўладилар. Бундай кишилар элчиликка муносиб эмаслар. Элчи ҳар қандай ёзувни тетиклик билан ўқийдиган, ҳар бир тилда тетиклик билан ёзадиган бўлиши керак. Яна ҳамма одоб ва қоидаларни билиши, ўзининг одоби ва хушмуомалалиги билан бошқаларнинг юзини қизартириши лозим. Элчи китоблар ўқиши, сўзни яхши билиши, шеърни яхши англаб, ўзи ҳам шеър айтишга салоҳиятли бўлмоғи керак. Бугина эмас, элчи астрономия, медицинадан хабардор бўлиши, туш таъбирини билиши, хуллас, унинг юриш-туриши, сўзи бир-бирига уйғун бўлмоғи лозим).

Юсуф Хос Ҳожибнинг бек ва унинг сарой аҳли ҳақидаги фикр-мулоҳазалари феодал давлат ҳокимиятини мустаҳкам-

лашга, нисбий осойишталик барқарор этиб, феодал хўжалик ва маданиятни ривожлантиришга қаратилган эди. Бинобарин, Юсуф Хос Ҳожибнинг фикр-мулоҳазалари, шубҳасиз, ўз даври учун прогрессив қимматга эга эди. Бироқ Юсуф Хос Ҳожиб бевосита меҳнаткаш табақаларнинг манфаатини кўзда тутмади, «раият», «эл», «будун» манфаати деб кўпроқ юқори табақаларнинг эҳтиёжи ва талабларини ҳимоя қилди, меҳнаткаш табақаларни ҳукмрон синфга қаттиқроқ қарам қилишга интилди. Буни, жумладан, шоирнинг «элнинг ҳукмдорга», «ҳукмдорнинг элга» талаби ҳақидаги мулоҳазалари ҳам равшан кўрсатади.

...Раият ҳақи бор санингда, кўр, уч,
Бу ҳақни ўтагил ўзунг қилма куч.
Бириси элингда ариғ ут кумуш
Иярни кўзаргил эй билги, ўкуш.
Тақи бир бузунқа туру бер куни
Қутур бир, икидин кучин кўр они.
Ужунжи эмин тут қамуғ йўлларин
Қароқжиғ, сўкаржик оритгил ориғ.

(Эй ҳукмдор, халқнинг сенда уч хил ҳақи бор, сен бу ҳақни тўла ва ўз жонингга жабр қилма. Бу ҳақнинг бири: пулнинг курсини кўтариш, унда олтин ва кумушнинг софлигини ошириш ва буни кузатиб туришдан иборатдир. Яна бири: эл учун ишончли, мустаҳкам ва тўғри қонунлар чиқар, буни эл сендан кутади. Учинчи, йўлларни қароқчилардан, хароб қилғувчилардан тинч ва осойишталикда сақла.)

Юқоридаги сўзлар қорахонийлар даврида ички ва ташқи савдонинг хийла ривожланганини кўрсатади. Шоирнинг «раият» тилидан ҳукмдорга қўйган икки талаби (пулнинг олтин-кумуш софлигини ошириш ва савдо йўлларини хавф-хатарсиз қилиш), албатта, меҳнаткаш табақаларнинг талаби бўлмай, балки бевосита савдо-сотиқ аҳлларининг талабидир. «Эл учун ишончли, мустаҳкам ва тўғри қонунлар» чиқариш талаби эса бошқа ўринларда бўлганидек, мавҳумлашиб кетган. Бу уч талаб эвазига ҳукмдорнинг элдан талаби сифатида қўйилган талаблар меҳнаткаш оммани феодал ҳукмдорга янада қаттиқроқ қарам қилиш ва тобе этишга қаратилганини кўрсатади:

Ўтамиш бўлурсан раият ҳақи,
Сан ўтру ҳақинг қуд, эй алги оқи:
Раият уза ул санинг уч ҳақинг,
Тилагу улардан сан оч қўлғоқинг.
Бири ёрлиғингни оғир тутсалар,
Неку арса тарқин они қилсалар.
Икинжи тизмасалар хазина ҳоқи
Ўзинда такурса, эй алги оқи.
Ужунжи ёғиға ёғи бўлсалар,
Саваринг ким арса они савсалар.

(Эй элнинг сардори, халқнинг сенга бўлган шу талабларини бажарганингдан сўнг, ўзинг ҳам халқдан қуйидаги уч нарсани талаб қилишга ҳақли бўласан: бири — ҳар қандай ёрлиғ (қонун) чиқарсанг, уни ҳамма сўзсиз ва тез бажариши керак. Иккинчи — давлат солиқларини ўз вақтида сахийлик билан давлат хазинасига топшириб турсинлар. Учинчи — бутун халқ дўстингга — дўст, душманингга — душман бўлиши керак).

Юсуф Хос Ҳожиб бек ва унинг амалдорлари ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини Кунтуғди, Ойтўлди, Ўгдулмиш ва Ўдғурмишлар қиёфасида мужассамлаштириб, уларни ўз даврининг сарой аҳлига бир намуна қилиб кўрсатишга интилади. Кунтуғди — адолатли ҳукмдор, донишманд ва эзгу хулқ-атворли киши. У ўз атрофига Ойтўлди, Ўгдулмиш ва Ўдғурмиш каби фазилатли одамларни тўплайди, улар билан кенгашади, маслаҳатлашади, мамлакатда тартиб-қоида ўрнатади, золимларнинг танбеҳини бериб, мазлумларни шод қилади. Унинг бундай фаолияти гўё зиддиятларга барҳам бериб, ҳатто қўй билан бўрини ҳам иноқлаштиради:

Элин этти, тузди, баюду будун,
Бўри қўй била сувлади ул ўдун.

(У қабила иттифоқини барпо этди, тузди, халқ бойиди, у вақтда бўри билан қўй бирга сув ичди.)

Бу билан шоир феодал жамиятнинг ижтимоий-синфий зиддиятларини инкор этади, муросасозлик позициясини илгари суради. Бу муросасозлик ҳукмронларни юмшоқ муомалали ва инсофли бўлишга, мазлумларни эса қарам ва тобе бўлишга чорловчи муросасозлик эди.

Юсуф Хос Ҳожиб бошқа образларни ҳам ижобий хислат ва фазилатлари билан таърифлайди. Булардан бири Ойтўлди. У донишманд ва яхши хулқли киши бўлиб, ўз фаолиятини давлат ишларига бағишлаш учун кўп машаққатлар чекиб, Кунтуғди даргоҳига келади, унинг хизматига кириб, ҳалоллик ва содиқлик билан ишлайди. Ойтўлдини Кунтуғдининг хизматига тавсия қилган Ҳожиб унинг фазилатларини шундай таъриф қилади:

Ҳожип кўрди Ойтўлди қулқи янги,
Эранда одунсуғ кишида ўнги.
Аюр: кўрмишим йўқ бу янглуғ киши,
Билиглиг, ўқушлуғ будунда боши.
Бу мундағ кишилар эликка карак,
Эликка карак нанг, кўр, элга карак...

(Ҳожиб Ойтўлдининг хулқ-атворини кўрди, у ўзгалардан ажралиб турар эди. Айтди: бундай кишини кўрган эмасман, у билимдон, оқил ва фикр-ўйи элда. Бундай кишилар эликка керак, қара, улар эликка ҳам элга керак...)

Ўгдулмиш ва Ўдғурмишлар ҳам худди шундай кишилардир. Ўгдулмиш отаси Ойтўлдининг иши ва фаолиятини давом эттиради. Ўдғурмиш гарчи саройнинг бирор расмий лавозимини қабул қилмаса ҳам, лекин ўгити ва маслаҳатлари билан давлат ишларига ёрдам қилади. Шоир ўз фикр-мулоҳазаларини кўпроқ Ўдғурмиш тили билан ифодалайди. Ўдғурмиш бек ва унинг амалдорларини яхшиликка йўллайди, уларни кибр-ҳавога, мағрурликка берилмасликка ундайди, бева-бечорапарвар бўлишга чақиради. Жумладан, у бекка қарата бундай дейди:

Ўзунг асғи қўлма, будун асғи қўл,
Юдурма юк элга, ўзинг юкжи бўл.

(Ўз шахсий фойдангни излама, халқнинг фойдасини изла, халққа (машаққат) юки тушириб, уни қийнама, ўзинг юк кўтарувчи бўл).

Бундай ўринлар «Қутадғу билик»нинг инсонпарварлик ва халқпарварлик қимматини оширади. Феодал ҳукмронларга ихлос ва эътибор билан қараган Юсуф Хос Ҳожиб ўз даври феодал ҳукмронларининг жабр-зулмини кўриб, қисман бўлса ҳам, уларни танқид қилишга, зулм-зўрликларидан ҳазар қилишга журъат этган эди:

Бу баглар ўт, ул ўтқа борма ёғуқ!
Қали бордунг арса, куюрмак ануқ!
Ўсал бўлма, баглар куяр ўт турур!
Куяр ўтқа ёқса, ангар ют турур!

(Бу беклар ўтдир, ўтга яқин борма! Агар яқин борсанг, куйдирмоғи аниқ. Эҳтиётсиз бўлма, беклар ёнувчи ўтдир, кимки ўтга яқинлашса, уни бахтсизлик кутади!)

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб феодал ҳукмдорларни идеаллаштиради, мамлакатнинг, эл-юртнинг ҳаёти ва тақдирини уларнинг хислати ва фаолиятига боғлайди, феодал ҳокимиятни мустаҳкамлашга, давлат бошлиғининг обрў-эътиборини кўтаришга ҳаракат қилади. Лекин, шу билан бирга, у бошбошдоқликка қарши қатъий қонун-қоидалар жорий этишга интилади ва, изчиллик билан бўлмаса ҳам, феодал истибдодига нисбатан бирмунча танқидий ёндошади.

Ижтимоий табақалар ҳақида.

«Қутадғу билик» XI асрдаги қорахонийлар даврининг ижтимоий ҳаёти ҳақида кенг маълумот берувчи асардир. Унда Юсуф Хос Ҳожиб шаҳар ва қишлоқ халқини, ўтроқ ва кўчманчи аҳолини ижтимоий табақаларга ажратади, деҳқонлар, ҳунармандлар, чорвадорлар, савдогарлар, олимлар, элчилар, қўшин бошлиқлари, мунажжимлар, туш таъбир қилувчилар, та-

библар ва бошқалар ҳақида сўзлаб, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва роли ҳамда ўзаро алоқаларини баён этади, бурч ва вазифаси, юриш-туриши ва хулқ-атвори ҳақида ўгит беради, турли касб-корларга, хусусан деҳқончилик, ҳунармандчилик ва чорвачиликка доир жуда бой сўз ва терминларни ишлатади.

Юсуф Хос Ҳожиб ижтимоий табақаларга ҳам, давлат ҳокимиятига ёндошганидек, бир томондан, жамиятнинг тараққиёти, хўжаликнинг ривожи нуқтаи назаридан ёндошса, иккинчи томондан, тор феодал-тенденциоз манфаатлари доирасида қолиб кетади.

Шоир жамиятнинг моддий бойликларини яратувчи деҳқонларни, ҳунармандларни ва чорвадорларни тақдирлайди, уларнинг жамият ҳаётидаги ролига катта баҳо беради. Масалан, деҳқонларни барча инсонга ҳам, жониворларга ҳам озиқ-овқат етиштириб берувчи кишилар, дейди:

...Қамуқ табранурға булардин озиқ,
Тўзурга тегир ем-ичимдан тадиқ.

(...Ҳамма жонлиларга булардан озиқ етади, ҳамма ўз ейим-ичимини улардан олади).

Худди шунингдек, Юсуф Хос Ҳожиб ҳунармандлар ҳақида сўзлар экан, улар «Жуда зарур кишилардир... темирчи, тикувчи, этикчи, сувчи, эгарчи, тошчи, ўқчи, камончиларнинг фойдаси катта. Уларни санай бериб сўзим узайиб кетди... Бу дунёга улар яхшилик келтирадилар. Улар жуда кўп ажойиб нарсаларни ишлайдилар», — дейди. Чорвадорларни эса шоир қимиз, сут, жун, сузма, пишлоқ каби маҳсулотларни етиштириб берувчи кишилар сифатида тақдирлайди.

Модомики, деҳқонлар, ҳунармандлар ва чорвадорлар жамиятнинг моддий бойликларини ишлаб чиқарар эканлар, албатта, ҳукмрон доиралар улар билан яқиндан алоқада бўлиши, уларнинг меҳнат фаолиятини қўллаб-қувватлаши лозим. Ҳоким синфнинг ҳаётий манфаатлари шуни талаб қилади. Бинобарин, Юсуф Хос Ҳожиб меҳнаткаш табақалар ҳақида сўзлар экан, ҳукмрон доираларнинг улар билан қандай муносабатда бўлиши кераклиги масаласига алоҳида эътибор беради.

Деҳқонлар ҳақида:

Буларға қатилғил, қарилғил ўзунг,
Тилинг яқши сўзла, очуқ тут юзунг.

(Булар билан алоқада бўл, аралашгин, яхши тил билан сўзла, чеҳрангни очиқ тут).

Ҳунармандлар ҳақида:

Қараклик кишилар яма бу сенга,
Яқин тут буларинг тузилғой, тунга.

(Булар ҳам сенга кераклик кишилардир, уларни (ўзингга) яқин тут, буюк (хон).

Чорвадорлар ҳақида:

Қатилғил, қарилғил, едир ҳам ичур,
Қижиллик ўзала тириклик кечур.
Неку кўзла бергил, карак бўлса ол...

(Алоқада бўл, аралаш, едир ҳам ичир, кишилар каби тириклик кечир, нима сўрашса бергил, керак бўлса ол...)

Лекин меҳнаткаш табақаларни моддий бойликларни яратувчи куч сифатида таърифлаган Юсуф Хос Ҳожиб уларга изчил хайрихоҳлик муносабатида бўла олмайди. Бунинг устига у оддий меҳнаткаш оммага, хусусан кўчманчи чорвадорларга феодал аристократларча паст назар билан қарайди:

Қилиқсиз бўлурлар қора ом-будун,
Тўри йўқ, тўғи йўқ қатилмиш ўдун.

(Қора авом халқ одобсиз бўлади, уларнинг муносабати ҳақида бу вақтда ҳали қонун ҳам, қоида ҳам йўқдир.)

У ҳукмдорга мурожаат қилиб, ҳатто «қора халқ билан муносабатда бўлиб, ўзингни қора қилма» дейишгача боради:

Қора халқи бошсиз, қилинжи қора,
Қора қилма ўзни, кудазин тур-а!

(Қора халқ ақлсиздир, қилмиши қорадир, (улардан) эҳтиёт бўл, ўзингни қора қилма.)

Бироқ қора халқ билан алоқани узиб ҳам бўлмайди; шунга кўра, шоир айтади:

Ва лекин буларсиз яма бўлмас иш,
Тилин атку сўзла, ани қилма эш.

(Буларсиз яна иш битмайди, (бинобарин улар билан) эзгу тил билан сўзлашиш керак, (бироқ улардан ўзингга) дўст-ёр тутма.)

Бу билан Юсуф Хос Ҳожиб феодалларнинг тор синфий манфаатларининг, уларнинг меҳнаткаш оммага нисбатан мунофиқона муносабатининг ифодачиси бўлиб қолади. У бой ва камбағал бўлишни «тақдир» билан, «худонинг амр-иродаси» билан боғлайди, «табуғчи табуғчи турур бил гулук» («хизматкор хизматкорлигича қолаверади») деб, меҳнаткашларнинг эксплуататорларга тобелигини «қонуний» ва «абадий» бир нарса деб тушунтиради, меҳнаткашларни ўз фарзандларини

ғўдаклик чоғидан бошлаб ҳукмронларга тобелик руҳида тарбиялашга чақиради.

Меҳнаткаш табақаларга феодал-аристократларча ёндошган Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмрон ижтимоий табақаларни кўкларга кўтариб мақтайди, уларни идеаллаштиради. Масалан, ҳукмдорнинг ҳукмдор бўлишини худонинг амр-иродаси ва ҳукмдорлик сифатларини ато қилиши билан боғлайди, сарой амалдорларини доно ва фозил кишилар деб таъриф қилади. Бошқа ҳукмрон табақалар ҳам деярли шу зайлда тавсифланади.

Лекин, шунга қарамай, Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳукмрон табақалар олдига қўйган қатор талаблари (ўқимишли бўлиш, илм-фан аҳлларига ҳомийлик қилиш, давлатнинг қонун-қоидаларига тўла амал қилиш, ҳалоллик ва бошқалар) ҳамда ўгитлари давлатни мустаҳкамлаш, бошбошдоқликка хотима бериш, ўзаро феодал урушларнинг олдини олиш, хўжаликни ва маданиятни ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга эди. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб, гарчи савдогарларни кўкларга кўтариб мақтаса ва уларни худо томонидан «тижоратга яратилган» кишилар деб идеаллаштирса ҳам, савдогарлар ҳақидаги мулоҳазалари иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантиришда, шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди.

Хуллас, Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳар хил ижтимоий табақалар ҳақида баён қилган фикр-мулоҳазалари давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш, унинг мустақиллигини ҳимоя қилиш ва бошқа мамлакатлар билан дипломатик муносабатларни яхшилашга қаратилган бўлиши билан бирга, ахлоқий-таълимий жиҳатдан ҳам аҳамиятлидир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий қарашлари.

«Қутадғу билик» ахлоқий-таълимий асардир. Унинг ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган махсус бобларидагина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган бобларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ўз ахлоқий-таълимий қарашларини ифодалайди, халқнинг турли табақаларига ўгит беради, уларга панд-насиҳат қилади. Феодал тенденциозлиги натижасида вужудга келган айрим зиддиятларига қарамай, Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий фикрлари прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, маданият ва маърифатни равнақ топтиришга, олижаноб инсоний хислатларни тарғиб қилишга қаратилган.

Илм-маърифат ҳақида.

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг донишманди, илм-маърифатнинг жарчиси ҳамда ҳомийсидир. У илм-маърифатга саодатнинг калити деб қарайди, шунинг учун ҳам ўз достонини «Қутадғу билик» деб атайди ҳамда унда илм-маърифатни тарғиб қилади, олим-

ларни улуғлайди, давлат бошлиқларини, илм-фан аҳлларини саройга жалб этишга, улардан таълим олишга ва уларнинг маслаҳатлари билан иш кўришга чақиради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, ҳукмдор мамлакатни ўз қиличи ва сиёсати билан бошқарса, олимлар эл-юртни ақл ва дониш билан бошқарадилар, унга йўл кўрсатадилар. Шунга кўра, шоир кишиларни подага, олимларни йўл бошловчига ўхшатади:

Булар ул сурук қўйга аркач сони,
Куюк бошласа, сурса йўлжа куни.

(Булар қўй подасига йўл бошловчилар бўлиб, қаёққа бошласалар ҳам, тўғри йўлга бошлайдилар.)

Илм-нур, олимлар машъалдорлардир:

Улар илми бўлди будунга йўла,
Ёруса йўла тунла озмас йўла.

(Уларнинг илми халққа машъалдир, машъал ёруғлик берса, киши тунда ҳам йўлдан адашмайди.)

Бинобарин, олимларни севмоқ, уларга ҳурмат билан ёндошмоқ ва билимларини ўрганишга тиришмоқ зарур:

Буларик қаттиқ сав, оғирла сўзин,
Биликларин ўгран, ўгуш ма изин.

(Буларни қаттиқ сев, сўзларини тингла, билимларининг кўпини ҳам, озини ҳам ўрган.)

Юсуф Хос Ҳожиб, маърифатпарвар давлат бошлиқларигина мамлакат ишларини бошқаришга, эл-юртнинг орзу-тилакларини амалга оширишга қодирдирлар, бинобарин, давлат бошлиқлари илм-маърифат аҳллари билан яқиндан алоқада бўлишлари, улардан таълим олишлари ва уларнинг маслаҳатлари билан иш кўришлари зарурдир, дейди. Бунга шоир Кунтуғди билан донишманд Ўдғурмиш ўртасидаги муносабатни намуна қилиб кўрсатади. Донишманд Ўдғурмиш ҳақида хабар эшитган Кунтуғди тезда уни ўз саройига чорлайди, модомики донишмандсан, ўз билиминг ва тажрибанг билан давлат ишларига ёрдам беришинг керак дейди:

Киши ики турлуш киши оталур,
Бири ўгратикли, бири ўгранур..
Икидин ару борча йилқи сони,
Тиласа муни тут, тиласа они.

(Киши икки турли бўлади: бири ўргатувчи, бири ўрганувчи. Бу икки (сифатдан) маҳрум бўлган киши ҳайвон қаторидадир, хоҳласанг буни, хоҳламасанг уни қабул қил.)

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» достонида Ўрта Осиё олимларининг илмий ютуқлари ҳам маълум даражада ўз ифодасини топди. У, хусусан астрономия ва медицина фанлари юзасидан кенгроқ мулоҳаза юритади. Достоннинг муқаддимасида етти планета (Ой, Миррих — Марс, Зуҳра — Венера, Қуёш, Аторуд — Меркурий, Муштарий — Юпитер, Кайвон — Сатурн) ва 12 бурж ҳақида алоҳида-алоҳида шеърий парчалар битади. (Бироқ астрономия фанининг муваффақиятларини мамнуният билан маъқуллаган Юсуф Хос Ҳожиб астрологияга ҳам ихлос ва эътиқод билан қарар эди.)

Юсуф Хос Ҳожиб, қадимги Греция ва Ўрта Осиёнинг машҳур олимлари каби, оламни тўрт унсур (элемент) дан — ўт, сув, ҳаво ва тупроқ ёки иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқдан иборат деган фалсафий қарашни илгари суради. У инсоннинг сиҳати, ёши, овқати ва жисмоний тарбияси ҳақида ҳам қимматли мулоҳазаларни баён этади. Киши ёшига қараб иш-ҳаракат қилмоғи, овқат турларини танламоғи, ўз организмини сув, жисмоний тарбия билан чиниқтириб бормоғи лозим. Бу нарса касалликларнинг олдини олади. Бемор ўз касалини фақат дори билангина эмас, балки парҳез тутиш билан ҳам шифолашга интилиши керак.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафий қарашлари, хусусан унинг медицинага доир мулоҳазалари Абу Али ибн Синонинг илмий мероси таъсирида шаклланган бўлиши керак. Шоир «Тожи Ҳаким» номи остида Абу Али ибн Синони кўзда тутган бўлиши мумкин.

«Қутадғу билик» автори ўзининг прогрессив илмий мулоҳазаларига қарамай, дин ва хурофот таъсири остида айрим жоҳилона урф-одатларни ҳам ёқлайди. Жумладан, у дуо ва жодуларга ишонади. Бундан ташқари, шоир илм-маърифат равнақига тўсиқ бўлган феодал-клерикал реакцияни фош қилмайди ва кенг халқ оммасига илм-маърифат етказиш бобида қайғурмайди.

Ахлоқ ва одоб ҳақида.

«Қутадғу билик» дидактик достони ахлоқ ва одобга доир кўп қимматли панд-насиҳатларни ўз ичига олади. Достон автори тил одоби, севги ва садоқат, ростгўйлик ва ҳалоллик каби масалалар ҳақида ҳикматли сўзлар сўзлайди, майхўрлик ва мутакаббирликни танқид қилади, кишининг юриш-туриши, ўзини тутиши ҳақида ўгит беради. Булар достоннинг бутун мазмуни ва моҳиятига сингдирилади.

«Қутадғу билик»нинг бир неча боби бевосита ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган. Шундай боблардан бири «Тил ардами» («Тил одоби») деб аталган 7-боб бўлиб, унда шоир ўқиш ва билим олишда тилнинг аҳамияти, қисқа ва

мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ва бошқалар ҳақида ибратли ўгитлар беради:

Уқишга, биликка бу тилможи тил,
Ёрутажи арни йўриқ тилин бил
Кишиг тил оғирлар бўлур қут киши,
Кишиг тил ўжузлар, барир арбоши.
Тил арслон турур, кўр эшикда ётур
Оё авлуқ арсик, бошингни еюр.
Тилин эмкамиш ар наку тар ашит,
Бу сўз ишка тутғил, ўзунга эш эт.
Сўзунгни кудазгил башинг бормасун,
Тилингни кудрагил тишинг синмасун.
Асанлик тиласа, санинг бу ўзунг,
Тилингда чиқарма яроғсиз сўзунг.
Укуш сўзда ортуқ асиғ кўрмадим,
Яна сўзламишда асиғ бўлмадим.
Укуш сўзлама, сўз бирар сўзла оз,
Тумон сўз тугувнинг бу бир сўзда ёз..
Икки нанг била ар қаримаз ўзи.
Бир азгу қилинжи, бир азгу сўзи.
Киши туғди-ўлди, сўзи қолди, кўр,
Ўзи борди, янглуғ оти қолди, кўр.
Тирик тиласа ўзунг ўлмагу,
Қилинжинг, сўзунг азгу тут, эй бўгу.

(Тил ақл ва билимнинг таржимонидир. Бил (ки), кишини нуроний қилувчи восита (унинг) очиқ ва мазмундор тилидир. Тил кишини иззатли қилади, киши (у билан) бахтли бўлади (шу билан бирга) тил кишини хорзор (ҳам) қилади, (у туфайли, ҳатто, унинг) боши (ҳам) кетади. Тил арслондир, қара, (у сени доим) эшикда (пойлаб) ётади. Эй мағрур уй хўжаси (яъни тил эгаси), ҳушёр бўлки, агар тилингга ортиқча эркинлик берсанг — ўйламасдан сўзласанг — у бир кун эмас бир куни (ўз бошингни) ейди. Тил туфайли азоб чеккан одамнинг шундай деб айтган (сўзини, панд-насиҳатини) ишга татбиқ қил, (уни) ўзингга дўст тут. Сўзингни кузат ўйлаб сўзла, токи бошинг кетмасин! Тилингни эҳтиёт қил, (токи) тишинг синмасин! Ўзинг учун тинчлик — осойишталик тиласанг, оғзингдан яроқсиз сўзларни чиқарма. Кўп сўзлашликдан ҳеч фойда кўрмадим, қайта-қайта (бир сўзни) сўзлагандан (ҳам бирор) фойда топмадим. Сўзни кўп сўзлама, (уни) қисқа (ва), оз (лекин маъноли қилиб) сўзла. Узундан-узун (қилиб айтилган) гап мазмунини, ўн минг сўз тугунини бир сўз билан еч. Икки нарса билан киши қаримайди: бири (унинг) яхши хулқи, (яна бири (унинг) яхши сўзидир. Қара, одам боласи туғилади, ўлади (аммо унинг) сўзи боқи қолади. Қара, ўзи оламдан ўтса (ҳам, аммо), инсоннинг оти (мангу) қолади. (Агар) ўлмайин, (абадий) ҳаёт қолайин десанг, яхши хулқли, эзгу сўзли бўл, эй олим!)

Юсуф Хос Ҳожиб шоир сифатида бадиий сўзнинг қиммати ва таъсир кучини алоҳида таъкидлайди, ўз сўзини кўп ўринда «шоир тилидан» сўзлайди ва яхши сўзни ҳар қандай олтин-кумушдан ҳам ортиқроқ билади:

Кумуш қолса олтун мандин санга
Они тутмағил сан бу, сўзга тинга:

Кумуш ишга тутса тугар олғинур,
Сўзум ишга тутса кумуш қизғонур.

(Агар мендан сенга олтин-кумуш қолса, уни шу сўзимдек жуда муҳим деб билма: кумушни ишлатасану, тугаб кетади, сўзимни эса ишга солсанг, у кумуш келтиради).

У уйланиш ва бола тарбияси ҳақидаги 53-бобда оила ва бола тарбиясининг мураккаб эканини таъкидлаб, болани ёшлик чоғидан бошлаб яхши хулқли-одобли қилиб етиштириш зарурлигини айтади. Зиёфатлар ва уларда иштирок этиш, ўзини тутиш одобига бағишланган 55- ва 56-бобларда сарой аҳлларига ўгит беради. Бошқа бобларда ҳам ахлоқ ва одобнинг турли масалалари тўғрисида фикр-мулоҳаза юритади.

Юсуф Хос Ҳожиб киши тезда туғилиб, тезда ўтиб кетувчи ҳис-туйғуга асир бўлмаслиги керак, деб ҳисоблайди ҳамда севгини кўз билан эмас, балки кишининг қалби билан боғлайди. Чунки кўз кишининг ташқи қиёфасини кўра олса, қалб унинг бутун моҳиятини кўради.

...Савимиш юзин кўрса, кўзга тотиғ,
Кўнгул орзусин бўлса ўзга тотиғ...
Қамуғ нангга ўртук бўлур бақса кўз,
Кўнгулга йўқ ўртук муни қилғу кўз...

(...Сулув юзни кўрмоқ кўзга тотлиғ, кўнгул (ўз) орзу этганини кўрса, кўнгулнинг ўзига тотлиғ... кўз барча нарсага ҳам қараганида уннинг (қарашининг) пардаси (чегараси) бор, лекин қалб учун (парда) чегара йўқ, унинг ўзи (ҳаммасини билиб олади).

Шоир кишиларни ҳар бир ишда ақл-муҳокамага таянишга, ўзгаларга ғамхўр ва мушфиқ бўлишга, ҳар бир тадбирни ўз ўрни ва мавриди билан амалга оширишга чақиради. Бировларнинг ҳаёти ва тақдирига бефарқ қараб, уларни ўлимга ёки бошқа оғир жазоларга маҳкум этган ховлиқма ва эҳтиётсиз амалдорларни қоралайди:

Неку тар, ашиткил, билиглиг тилин,
Ава қулмуш ишлар укунжи, билин!
Ава қулмуш ишлар нажа яг бўлур,
Ава басмуш ишни таса як бўлур.
Аваклик турур баржа янглуқ иши,
Амуллуқ турур баржа адгу иши.

(Билимли кишининг тили нима деб айтганини тингла. Билгинки, шошма-шошарлик билан қилинган иш пушаймон бўлишга сабаб бўлади. Шошма-шошарлик билан қилинган иш қандай қилиб яхши бўлсин, шошилиб қилинган иш жин-шайтондир. Ҳар қандай хато иш — шошқалоқлик оқибатидир. Вазминлик эзгу ишдир.)

Бинобарин, шоир дадиллик ва ҳушёрликни таъриф қилади, кишиларни эҳтиёткорликка даъват этади:

...Мунгар мангзаю калди шоир тили,
Бу шоир тили бўлду сўзка улу,
Ўдуғлуқ бу сақлуқну ўгди аран,
Усаллуқ била ўлди ар минг туман!
Усал бўлма, сақлар қамуғ ишда сан,
Бу сақлуқ била ики ажун тилан!

(... Бу қиёсга шоирнинг сўзи мос келди, шоирнинг тили сўзнинг асоси бўлди. Киши дадиллик ва ҳушёрликни мақтади, эҳтиётсизлик (оқибатида) кўп минг киши ўлиб кетди. Эҳтиётсиз бўлма, ҳар қандай ишда ҳам эҳтиёт бўл, бу эҳтиёткорлик билан икки дунёни эгалла!).

Юсуф Хос Ҳожиб мансаби ва мол-давлати билан такаббурлашиб кетган зодагонларни танқид қилиб, бахт-толега ортиқ даражада берилиб кетмаслик керак, бахт келади ҳам, кетади ҳам деб уларни огоҳлантиради:

Қуванма қуву қутқа, қутлуғ киши,
Ушанма ўзунг қутқа, атлуғ киши!
Оқар сув, йўруқ тил, бу қут турмади,
Ажун тазгинчилар юринг тунмади

(Бахтли киши, бахтинг билан қувониб (ғурурланиб) кетма, номи машҳур киши, бахтингга ишонма! Оқар сув, маҳмадона тил ва бу бахт (бир ерда) туриб қолмайди дунё ҳаракат қилади, юради, тинмайди.)

Бироқ шоир бундай ўринларда мутакаббир феодал зодагонларни танқид қилиш ва уларни огоҳлантиришдан, умуман, дунё «бесабоқ» деб, таркидунёчилик ва бадбинлик майлларига ҳам ўтиб кетади. Ўзи ва ўзгалар учун фойдали бўлган ишлар билан шуғулланишни, илм ҳунар олишни турли тиллар ўрганишни, нард ва шахмат ўйинлари билан машғул бўлишни тавсия ва таъриф қилган шоир умрни ишратпарастлик билан зое қилишга ва майхўрликка қарши кураша. У майхўрлик мамлакат ва ҳокимият ишларига зарар келтиради деб, давлат бошлиғини огоҳлантиргани каби қўшин бошлиғига бундай ўгит беради:

Бўр ичмас керак каз ўзин тутғучи,
Ўзин тутғучи ар бўлур қут, кучи
Биликлик бўр ичса биликсиз бўлур
Биликсиз асурга озин на қилур
Нажома биликлик ўқушлу киши
Бошин бўрқа сўқса бузар ўз иши
Бўр ичма, бўр ичса бори арқути,
Бўр ичса бўлур телва мундуз оти
Қоринқа сучук кирса жиқирур сўзунг,
Бу чикмиш сўзунг ёндиру ўртар ўзунг

(Қўшин бошлиғи ичкилик ичмаслиги, ўзини яхши тутиб, куч-қувват тўпловши зарур. Билимдон одам майхўрлик орқасида нодон бўлади, у ҳолда билимсизнинг аҳволи нечук бўлишини ўзинг тасаввур қил. Ҳар қандай билимдон киши ҳам майхўрликка берилгач, ўз ишларини бузган, барбод берган бўлади. Ичкилик ичма ичкилик ичиш орқасида эркакнинг қувваги кетади, ичкилик ичганлар телба ва жинни бўлажаклар

Бу чучук сув қорнингга кириши билан ичингдан шундай ёмон ва алангали сўзлар чиқадики, бу сўзлар ўзингни ўртайди, куйдиради.)

Феодал ахлоққа танқидий муносабат ва унинг айрим иллатларини журъат ва ростгўйлик билан фош этиш Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий қарашлари қимматини оширади, унинг ҳаётий моҳиятини кучайтиради.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб феодал тенденциозлиги ва клерикал ақидалар заминида туғилган зиддиятларига қарамай, ўз даврининг прогрессив ахлоқий-таълимий қарашларини илгари сурган атоқли маърифатпарвар ва мураббий сифатида гавдаланади.

«Қутадғу билик» ва халқ оғзаки ижоди.

«Қутадғу билик» халқ оғзаки ижоди традициялари таъсирида вужудга келган ёзма адабиётнинг илк йирик ёдгорликларидан биридир. Достоннинг мазмуни ҳам, унинг тили ва бадиий хусусиятлари ҳам шундан далолат беради. «Қутадғу билик»даги айрим образлар, кўпгина халқ мақоллари ва таъбирлари, «Ўрхўн-Енисей» ёдгорликларида, «Девону луғотит турк»да кўрингани каби, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон туркий халқларининг кейинги асрларда вужудга келган оғзаки ижодида ҳам давом этади, ривожланиб боради.

Юсуф Хос Ҳожиб феодал синфининг мафкурачиси бўлиб, у ўз достонида феодал ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ғоясини илгари суради. Лекин, шунга қарамай, унинг адолатли ҳукмдор ҳақидаги орзуларида, Кунтуғди ва Ойтўлди каби образларида халқ оғзаки ижоди, халқ асарларида яратилган адолатли ҳукмдорлар образининг ҳам маълум даражада таъсири борлигини кўрамиз. Кунтуғди ва Ойтўлдилардаги адолатпарварлик, маърифатпарварлик каби хусусиятлар шу таъсирнинг ифодаси бўлса, уларнинг қаттиққўллик сиёсатига таяниши, меҳнаткаш табақаларга аристократик муносабати феодал тенденциозлиги ифодасидир.

Достон қаҳрамонларининг номи ҳам халқ ижоди традициялари билан боғланган. Ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз ва бошқа туркий халқларда «кун» ва «ой» сўзлари билан бирга ишлатиладиган номлар кенг тарқалган ва халқ эпосидан ўрин олган. Бунга, жумладан, ўзбек халқ достонларидан «Ойсулув»даги Ойсулув ва унинг ўғли Кунботир, «Кунтуғмиш» достонининг бош қаҳрамони Кунтуғмиш, «Юсуф ва Аҳмад» достонидаги Кунхон ва Ойхон, «Ойгул» эртагидаги Ойгул, қаҳрамонларнинг номига қўшиб айтиладиган «ой» қўшимчаси («Алпомиш»даги Барчиной каби), «ой десанг ой, кун десанг кун» каби образли сўзлар, «Ой бастина Ойбарча қиз, кун остида Кунакай қиз» каби мисраларни яратган қозоқ халқ оғзаки ижодидаги «Оймон-Шўлпон» достони, «Кунекей қиз» эртаги ва

бошқа асарларнинг «Ой» ва «Кун» номлари билан аталиши; қирғиз халқ қаҳрамони Манаснинг «Кундан ва Ойдан пайдо бўлиши», «Манас»даги Ойчурек, Ойканиш, Тўлғоной образлари, қорақалпоқ халқ оғзаки ижодидаги Ойсанам («Ғариб Ошиқ»), Ойсулув («Қирқ қиз») ва бошқалар яққол мисол бўла олади. Ўзбекларда хотин-қизларнинг номига «ой» сўзини қўшиб айтиш ҳозир ҳам кенг қўлланилади. С. П. Толстовнинг фикрига кўра, «Кун» ва «Ой» билан боғлиқ номларнинг тарихий илдизи тотемларга бориб тақалади.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб халқ ижодида вужудга келиб, кейинчалик «Шоҳнома» каби асарлардан ўрин олган Афросиёб, Фаридун ва Нуширвон каби қаҳрамонларнинг номини ҳам тилга олиб, уларнинг сифатларини таъриф қилади ва ўз қаҳрамонларини улардан ўрнак олишга ундайди.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билик»да жуда кўп халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларини ишлатади ва «туркча масал», «турклар сўзи» деб уларнинг халқ оғзаки ижодидан олинганини очиқ-ойдин таъкидлайди. У мақол ва ҳикматли сўзларни баъзан айнан ва баъзан шеърий мисраларнинг поэтик талабига қараб ўзгартириб қўллайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар достоннинг ғоявий мазмунини бойитади, бадиий қимматини оширади. Мисоллар:

Сузук сўзламаса сов олтин сони,
Бақир бўлди тилдин жиғорса они.

(Айтилмаган сўз — соф олтин, тилдан чиққан сўз эса мисдир.)

Ўқуш кўрки тил ул, бу тил кўрки сўз,
Киши кўрки юз ул, бу юз кўрки кўз.

(Ақлнинг кўрки — тил, тилнинг кўрки — сўз, киши кўрки — юз, юзнинг кўрки кўздир.)

Ўқушлуғ кишига иши таб ўқуш,
Биликсиз кишига оти таб сўкуш.

(Оқил кишининг ақли унинг дўсти, жоҳилнинг ўз номи унга ҳақоратдир.)

Ўқушқа, биликка бу тилможи тил.

(Тил ақл ва билимнинг таржимонидир.)

Қилиждан итикрак буларнинг тили.

(Тил қиличдан ҳам ўткирроқдир.)

Биликлик сўзи ерга сув тек турур,
Оқитса сағуни ерда неъмат унур.

(Билимликнинг сўзи ерга сувдек керакдур, у ерга оқиб келса, ердан неъмат унади.)

Ўқуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,
Тумон сўз тугувнинг бу бир сўзда ёз.

(Кўп сўзлама, оз сўзла, ўн минг сўзнинг тугунини бир сўз билан еч, ҳал қил.)

Йўла ул уқуш, кўр, қарағуқа кўз,
Ўлук танга жон ул, оғин тилга сўз.

(Ақл машъалдир, қара, (у) кўрга — кўз, ўлук танга — жон, соқовга тилдир.)

Уқушсиз киши — ул емишсиз йиғоч,
Емишсиз йиғочиғ неку қилсун оч?!

(Ақлсиз киши мевасиз дарахтдир, мевасиз дарахтни оч киши нима қилсин?!)

Уқуш бўлди арка минг ардам баши.
(Ақл — эрга минг уқувнинг боши бўлди.)

Киминг ардами бўлса, оти юрир,
Қали бўлмаса ардам, отсиз қарир.

(Кимнинг уқуви бўлса, номи шуҳрат топади, кимнинг уқуви бўлмаса, унинг номи чиқмай қариб қолади.)

Кимнингда уқуш бўлса, асли бўлур,
Қаюда билик бўлса, баклик олур.

(Кимда ақл бўлса, у асил бўлади, кимда билим бўлса, у бекликка эришади.)

Уқушлуғ кишидин кишилик келур.
(Ақлли кишидан одамийлик келади.)

Билик билдинг арса тугал ўграниб,
Они ишлат эмди, кўр, имкон эдиб.

(Тугал билим олдингми, энди имконият топиб, уни амалда ишлатгин.)

Оқар сув, йўриқ, тил бу қут турмади.
Ажун тазгинурлар юрти тунмади.

(Оқар сув, маҳмадона тил ва бахт (бир ерда) туриб қолмайди, дунё ҳаракатда, у юради, тинмайди).

Ўрунг сут била кирса азгу қилиқ,
Ўлум тутмоғинча овурмас йўриқ.

(Соф сут билан кирган яхши қилиқ, ўлгунча ҳам айнимайди.)

Қаринда турумиш қилинж ўгратик,
Яғиз ер қатинда кетар эй тетик.

(Она қорнида пайдо бўлган қилиқ, (эй) тетик (киши), фақат қора ер остида йўқолади).

Жиғой қилса кимни кўзи суқлуқи,
Боютмас они бу ажун тўқлуқи.

(Кимни хасис кўзи камбағал қилган бўлса, дунё бойлиги уни бой қилолмайди.)

Ўғил-қиз соқинжи бу тубсиз тенгиз.

(Ўғил-қиз ташвиши — бу тубсиз денгиз) ва бошқалар.

Бу мақолларнинг айримлари, масалан, «Ардам боши тил» Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам келтирилган. Шу билан бирга, «Қутадғу билик»даги бир қатор мақоллар ўзгарган ёки янгиланган ҳолда ўзбек, уйғур, қирғиз, қозоқ, туркман халқлари ва бошқа халқларда шу кунга қадар яшаб келмоқда. Биз «Қутадғу билик» мақолларига яқин турган ўзбек халқ мақолларидан бир неча мисол келтирамиз:

Билимлик киши ўзар,
Билимсиз киши тўзар.

(Уқушлуғ кишига иши таб уқуш,
Биликсиз кишига оти таб сўкуш.)

Илм — ақл чироғи.

(Йўла ул уқуш, кўр қароғуқа кўз...)

Тилини тийган бошини қутқарар,
Ёмон тил бошга битган бало.

(Қаро бош йигиси қизил тил турур...)

Тилнинг кўрки — сўз,
Киши кўрки — кўз.

(Уқуш кўрки тил, ул, бу тил кўрки сўз,
Киши кўрки юз ул, бу юз кўрки кўз).

Тил — ақлнинг тарозуси.

(Уқушқа, биликка бу тилможи тил).

Кўп сўзлама, оз сўзла,
Оз сўзласанг ҳам, соз сўзла.

(Ўкуш сўзлама сўз, бирор сўзла оз,
Тумон сўз тугувнинг бу бир сўзда ёз).

Сут билан кирган мижоз, жон билан чиқар.

(Ўрун сут била кирса, адгу қилиқ,
Ўлум тутмоғинча овурмас йўриқ.

ёки

Қаринда турмуш қилинж ўгратик,
Яғиз ер қатинда кетар эй тетик).

ва бошқалар.

Бундан ташқари, шоир ўхшатишларда, халқ оғзаки ижодида бўлганидек, «от», «қўй-қўзи», «бўри» ва бошқа ҳайвонларни ҳамда турли хил қушларни тилга олади. Уларнинг сифатларини кишиларга кўчиради, уларга нисбат беради.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билик»да халқ оғзаки ижодининг бойликларидан, унинг ўзига хос хусусиятларидан фойдаланди ва бу билан достоннинг ғоявий-бадиий

қимматини хийла оширди. Бинобарин, у «Мен тарқоқ турк тили инжуларини тўпладим» дейишга ҳақли эди.

«Қутадғу билик»нинг бадиий қиммати ва тили.

«Қутадғу билик» XI аср адабиётининг муҳим ёдгорлигидир. У туркий тилдаги ёзма адабиёт ҳали у қадар бой тажрибага эга бўлмаган бир даврда вужудга келди. Шоир форс-тожик тилида ижод этиш традицияси изидан бормади, балки катта журъат билан ўз она тилида йирик бадиий асар яратишга киришди ва уни муваффақият билан тугатди. У халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг тажриба ва традицияларидан фойдаланди, халқ ижодининг мақол ва ҳикматли сўз каби инжулари билан ўз асарини бойитди, форс-тожик тилидаги пандномалардан илҳомланди ва достонини Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си вазнида — мутақориб вазнида битди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асари билан ўзбек, уйғур ва бошқа туркий халқларнинг классик адабиётида аруз вазни чуқур илдиз ота бошлади ва ёзма поэзиянинг етакчи вазни бўлиб қолди.

Гарчи «Қутадғу билик»да эпик тасвир хийла заиф бўлса ҳам, лекин шоир лирик парчаларда, айрим тасвирий ўринларда истеъдодли санъаткор эканини кўрсата олган. Лирик шеърлардан айниқса баҳор тасвири ва қарилик айёми васфида битилган шеърлар мароқли чиққан. Булардан биринчисида шоир баҳор фаслининг дилрабо лавҳаларини, иккинчисида эса қарилик айёмининг мусибатларини усталик билан тасвирлайди. Масалан, баҳор лирикасида шоир баҳор шамоли, табиатнинг кўркамлашиши, хушбўй гул ва майсалар ҳақида бундай дейди:

Тугардин эса келди, ўнгдин йили,
Ажун эткучи очди учмак йўли.
Яриз ер кечар тўлди, кабур кедиб,
Безанмоқ тилар дунё курчин эдиб.
Андин ким язиқ сурди ёзди изин,
Яруқ ёз яна кўрди давлат юзин.

(Шарқдан баҳор шамоли эсиб келди ва дунёни жаннатга айлантириш учун йўл очди. Қора ер мушк (упор) билан тўлди, қорлар эриб кетди. Дунё (қиш) либосини ташлаб, безанмоқ истайди. Чунки баҳор ўз йўли билан келмоқда, ёркин баҳор яна бахт-неъмат дийдорини кўрсатди.)

Бу мисралар «Девону луғотит турк»даги мавсум қўшиқларига жўр бўлиб кетади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўхшатиш, сифатлаш, муболаға ва киноя каби бадиий тил воситаларига кам мурожаат қилади. Лекин, шунга қарамай, у кўпроқ чорвадорлар ҳаёти билан боғлиқ бир қатор оригинал образлар яратади, халқ оғзаки ижодида бўлгани каби, қаҳрамонларни, уларнинг хатти-ҳаракатлари

ва хусусиятларини тасвирлашда от, қўй, бўри, ов қушлари ва бошқалардан, яйловлар ва чўллардан фойдаланади.

Мисоллар:

От ул бу киши кўнгли ортар бидир,
Они кад кудазгу эй қилқи қадир.

(Кишининг кўнгли (фаҳм-тушунчаси) отдир, (у) семиради ва озади, уни яхши парвариш қилиш керак, эй, руҳи қудратли одам.)

Булар ул сурук қўйқа аркаж сони,
Куюқ бошласа сурса йўлжа куни.

(Булар (олимлар) қўй подасига йўл бошловчилар бўлиб, қаёққа бошласалар ҳам, тўғри йўлга бошлайдилар.)

Арат бўлди баклар қаноти юки,
Қанотсиз қуш ужмаз эй баклар баки.

(Оддий аскарлар бекнинг қаноти ва патларидир, эй беклар беги, қуш қанотсиз учолмайди.)

Наку тер эшиткил утажи сўзи,
Мунунг маъниси уқ, тирилгил, қўзи.

(Табибнинг нима деганини эшитгил, бунинг маъносини уқиб ол ва шифо топ, қўзим.)

Ачиғ сувтак ул кўр бу дунё нанги,
Нажа ижса қонмаз улимаз анги.
Қуруғ қумқа ўхшар бу янглуқ ўзи,
Ўкуз кирса тудмаз бу суқлуқ кўзи.

(Дунё бойликлари шўр сувга ўхшайди, қанча ичса, ташналик босилмайди. Киши қуруқ қумга ўхшайди, агар дарё унга оқиб борса ҳам, тўймайди.)

Билимсиз киши кўнгли қумтак турур,
Ўкуз кирса тўлмаз об ўтим унур.

(Нодоннинг ақли қумга ўхшайди, агар унга дарё оқиб кирса ҳам тўлмайди) ва бошқалар.

Бу оригинал образлар «Қутадғу билик»нинг ҳаётий моҳиятини бойитади, бадиий қимматини оширади. Бироқ шу ижобий томонларига қарамай, «Қутадғу билик» бадиий санъаткорлик жиҳатидан бир қатор нуқсонларга ҳам эга.

«Қутадғу билик»да ҳикоя қилинган воқеа схематик характерда бўлиб, у достонда қўйилган масалаларни ривожлантириш ва ёритишда етакчи роль ўйнамайди; китобхон образларнинг фикр-мулоҳазалари билан танишади-ю, бироқ уларнинг конкрет ҳаёти ва кураш йўлини, портрети ва ички кечинмалар дунёсини кўролмайди. Бу ҳолат достоннинг бадиий қимматига, унинг эстетик таъсир кучига анча путур етказган.

«Қутадғу билик» XI асрдаги Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондаги туркий халқлар ва қабилалар тилининг, хусусан, эски ўзбек ва уйғур тилининг ёдгорлигидир. У «Девону луғотит турк»даги қадимги қўшиқлар ва айниқса «Ўрхўн-Енисей» ёдгорликлари тилидан хийла фарқ қилади ҳамда туркий тилларнинг адабий тил сифатида тараққий этиш процессини кўрсатади. «Қутадғу билик»да биз кўпгина архаик сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетганини, бироқ «й» ва «з» товушлари ўрнида «д» товушини қўллаш каби архаик форманинг давом этиб келганини ҳамда энди арабча ва форс-тожикча сўзлар анча кўп ишлатила бошлаганини кўрамиз.

«Қутадғу билик» халқ оғзаки ижоди заминида туркий халқлар ёзма адабиётининг тараққий эта бошлаганини ва достончиликда салмоқли муваффақиятга эришганини кўрсатади. Шу билан бирга, «Қутадғу билик» XI аср қорахонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва маданиятни ўрганишда ҳам қимматли бир манбадир.

Аҳмад Югнакий

Аҳмад Югнакий истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий мерос «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» бадиий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир бир ёдгорлигидир.

Ҳаёти ва адабий фаолияти.

Аҳмад Югнакийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ниҳоятда оз маълумот сақланиб қолган. Унинг ҳаёт йиллари, ижтимоий турмуши ва бошқалар маълум эмас. «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг айрим мисралари ва унинг нусхаларига бошқалар томонидан ёзилган қайдлар шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида, бир оз бўлса ҳам, тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг текстида китобнинг ёзилган йили, жойи, ҳатто номи ҳам кўрсатилмайди. Фақат бир байтда шоир ўз номини тилга олади:

Адиб Аҳмад айттим адаб-панд сўзум,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

«Адиб Аҳмад» сўзлари адиблик — шоирлик Аҳмад Югнакийнинг асосий машғулоти, касб-кори бўлганидан далолат беради. Достоннинг бир нусхасидаги Арслонхўжа Тархон (XV аср темурий амалдорларидан) қайдларида қуйидаги маълумотлар бор:

1. Адибнинг ери оти Югнак эрур,
   Сафолиқ ажаб ер кўнгиллар эрур.
2. Атоси оти Маҳмуди Югнакий,
   Адиб Аҳмад ўғли, йўқ ул ҳеч шаки.
3. Китобининг оти эрур Ҳибат-ул-
   Ҳақойиқ — иборат арабдин ўшул.

4. Тамоми эрур кошғарий тил била,
   Айтмиш Адиб риққати дил била.
5. Агар билса кошғар тилин ҳар киши,
   Билур ул адибнинг не ким аймиши.
6. Киши тилни билса, билур маънисин,
   Билурман теса, айб ўзи билмасин.

Бу қайдлардан шоирнинг номи Адиб Аҳмад, отасининг оти Маҳмуд, ватани Югнак[1], китобнинг номи «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») экани маълум бўлади.

Амир Сайфуддин деган киши шарафига айтилган иккинчи қайдда Адиб Аҳмад ҳақида бундай дейилади:

1. Адиблар адиби, фозиллар боши,
   Гуҳардин сўз аймиш, этин сўз биши.

(Адиблар адиби, фозиллар боши гавҳардан сўз айтиб, гўзал сўзлар ўйлаб чиқарди).

2. Уған раҳмат этсун бу соат анга,
   Ярин қупса, бўлсун эранлар боши.

(Шу дамда худо уни раҳмат қилсин, тирилса мардларга бош бўлсин.)

Бу қайд Адиб Аҳмаднинг шуҳратли шоир ва фозил киши бўлганини кўрсатади.

Ниҳоят, номаълум шахс томонидан ёзилган қайдда шоирнинг кўзи ожиз бўлгани ва китобнинг 14 бобдан иборат эканлиги айтилади:

Туға кўрмас эрди адибнинг кўзи,
Тузатти бу ўн тўрт боб ичра сўзи.

Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотлар шулардан иборат. Бироқ шоирнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» достони бу маълумотларни бирмунча тўлдиришга, достон авторининг яшаган даврини тахмин қилишга имкон беради.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ» достонининг топилиши ва ўрганилиши.

Биринчи жаҳон уруши бошларида турк олими Нажиб Осим Истамбулдаги Аё-Суфия масжидининг кутубхонасида мўғул тилидаги расоил (рисолалар) тўпламига киритилган бир қўлёзмани топди. Қўлёзма туркий тилда бўлиб, у мўғулча хатлар тўпламига янглиш киритилган экан. Топилган қўлёзма ҳали илм оламига маълум бўлмаган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» достони бўлиб чиқди. Қўлёзма ҳижрий 884 йилнинг 7 зулқаъда ойида (1480 йилнинг 30 январида) Истамбулда Абдураззоқ

[1] Югнак (ёки Юғноқ) номли жой Фарғона водийсида ҳам, Туркистон атрофида ҳам бор.

Бахший томонидан кўчирилган бўлиб, котиб XV асрда уйғур ёзуви кўпчиликка манзур бўлмагани учун, уйғур ёзуви билан кўчирилган текстга мисралардан кейин арабча транскрипцияда ва форс-тожик тилида айрим изоҳлар ҳам беради. Кейинчалик достоннинг 1444/45 йилларга мансуб бошқа бир нусхаси ҳам топилди, бироқ биринчи нусха энг муътабар ва мукаммал нусха бўлиб қолаверди.

Нажиб Осим 1334 (1916) йилда «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»ни 1480 йил нусхаси асосида усмонли турк тилига қилинган таржимаси билан бирга нашр этди, унга сўз боши ёзди, айрим шарҳлар берди, кичик грамматик очерк ва луғат тузди. Совет олимларидан Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов ва бошқалар «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»ни ўрганиш ва уни ёритишда унумли хизмат қилди.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг 1480 йил нусхасидаги қайдлар достон ва унинг автори ҳақида айрим маълумотлар берса ҳам, бироқ «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг ёзилган йили ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди. Достоннинг ўзида ҳам бу ҳақда бирор ишорат йўқ. Аҳмад Югнакий ўз достонини Дод Испаҳсолор (Дод-сипаҳсолор) деган шахсга бағишлайди. Бироқ бу шахснинг кимлиги ва қачон ўтгани ҳам қатъий аниқланган эмас. Шуларга кўра, достоннинг ёзилган даврини фақат унинг тили ва услубига қараб тахмин қилиш мумкин. «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»да архаик элементлар «Қутадғу билик» дагига нисбатан бирмунча камроқ, арабча, форс-тожикча сўзлар эса кўпроқ ишлатилган. Бу «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» «Қутадғу билик»дан бирмунча кейин, XII асрнинг охирлари ёки XIII асрнинг бошларида яратилган деб тахмин қилишга имкон беради.

Достоннинг тузилиши.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг 1480 йилда кўчирилган нусхасидаги номаълум шахс томонидан ёзилган қайдда достоннинг 14 бобдан иборат экани айтилган эди. Бироқ «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг ўша 1480 йилда кўчирилган нусхаси 235 байтдан иборат бўлиб, у 11 бобдан ташкил топган. Котиб Абдураззоқ Бахший достонни унинг бирор қисқартирилган вариантидан кўчирган ёки унинг 3 боби бошқа бобларга кириб кетган бўлиши мумкин.

Достоннинг биринчи боби (1—10 байтлар) худога, иккинчи боби (11—19 байтлар) пайгамбар ва тўрт халифага бағишланган. Учинчи боб (20—33 байтлар) Дод-сипаҳсолорга бағишланади. Афтидан, Дод-сипаҳсолор замонасининг йирик амалдорларидан бири бўлган, чунки достон автори уни бир неча ўринда «шоҳим» деб атайди. Шоир бу бобда Дод-сипаҳсолорни фуқаропарвар, саховатли ва адолатли киши деб

мадҳ қилади, уни денгиз, ўзини эса бу денгизга фақат томчилар ҳадя қилувчи булутга ўхшатади. Тўртинчи боб (34—39 байтлар) китобнинг ёзилиш сабаби ҳақида бўлиб, шоир уни Дод-сипаҳсолорга бир ёдгорлик сифатида тақдим қилгани ва бу билан ўз хайрихоҳлигини ифодаламоқчи булганини таъкидлайди.

Дод сипаҳсолор бек учун бу китоб,
Чиқордим ожунда оти қолсу теб...
Билик эттим ани шоҳимга манук,
Ҳаводорлиғимни тукал билсу теб.

Достоннинг 3—4 боблари Аҳмад Югнакийнинг Дод-сипаҳсолордан инъом ва эҳсон кутганини равшан кўрсатади. Достоннинг дастлабки тўрт боби унинг муқаддима қисми бўлиб, асосий қисм бешинчи бобдан бошланади. Боблар махсус сарлавҳалар билан берилиб, 5—8 боблар нав номи билан аталган ва махсус сира рақамлари билан берилган.

Бешинчи боб (40—62 байтлар) билим мақтови ва жоҳилликнинг зарарига, олтинчи боб (63—86 байтлар) тил одобига, еттинчи боб (87—110 байтлар) дунёнинг фонийлигига, саккизинчи боб сахийлик ва бахилликка, тўққизинчи ва ўнинчи боблар (176—226 байтлар) турли хил масалаларга бағишланган бўлиб, ўн биринчи боб (227—235 байтлар) китобнинг хотимасидир. Автор хотимада китобхонга мурожаат қилиб бундай дейди:

Битидим китоби мавоиз масал,
Ўқуса тотир тил емиштак асал...
Адиб Аҳмад айттим адаб-панд сўзум,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.
Келур куз, кечар ёз, борур бу умур,
Тугатти умурни бу ёзим, кузум.
Онин уш чиқартим бу туркча китоб,
Керак қил тайиб дўст, керак қил итоб.
Биттим бу тангсуқ туроқ сўзларин,
Қали борса узум отим қолсу теп.

(Ҳикматли сўз ва насиҳат китобини битдим, уни ким ўқиса, асал тотигандек бўлади. Мен, Адиб Аҳмад, одоб-панд сўзларини айтдим, сўзим қолади, ўзим (ўлиб) кетамаи. Куз келади, ёз ўтади, умр ўтиб боради, бу ёз ва кузлар умримни тугатди. Шунинг учун мен бу туркча китобни яратдим, истасанг уни маъқулла, истасанг маломат қил. Ўзим (ўлиб) кетганда, номим қолсин деб бу тансиқ сўзларни ёдгорлик учун битдим.)

Илм-маърифат масалалари.

Аҳмад Югнакий Ўрта Осиё илм-фаннинг йирик ўчоқларидан бири бўлиб, оламшумул фан арбобларини етиштирган бир даврда яшади. У диний-мистик адабиётнинг намояндалари сингари инсоннинг илмий фаолияти ва қобилиятини қорала-

майди, мутакаллимлар каби дин-шариат догмаларини илм-фанга қарши кураш воситаси қилиб қўлламайди, балки у Юсуф Хос Ҳожиб каби илм-фанни ёқлайди, олимлар ва фозилларни улуғлайди, маърифатпарварликни тарғиб қилади, кишиларни илмли, маърифатли бўлишга чақиради, жоҳилликка қарши курашади. Аҳмад Югнакий илм-маърифатни «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг марказий масалаларидан бири қилиб қўйди, достоннинг асосий қисмини (5-боб—1-нав) худди шу масала билан бошлади, бошқа боблардаги ахлоқ-одоб масалаларини ҳам илм-маърифат ва олимлар донишмандлиги билан боғлади. Достон Аҳмад Югнакийни XII асрнинг донишманд маърифатпарвари ва илмнинг жарчиси сифатида гавдалантиради. Шоир олим билан жоҳилни бир-бирига қарама-қарши қўяди, олим илм билан бахт-саодат йўлларини топса, жоҳил нодонлиги туфайли кўргуликларга гирифтор бўлади, илм ва олимни қадрлаш, илм ўрганишга тиришиш лозим дейди:

Биликтин аюрман сўзумга ула,
Биликликка, ё дўст, ўзунгни ула.
Билик бирла билнур саодат йўли,
Билик бил саодат йўлини бўла.
Баҳолиқ динор ул биликлик киши,
Бу жоҳил биликсиз-баҳосиз биши.
Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур?
Биликлик тиши — эр, жоҳил эр — тиши.
Сўнгакка йилик так эранга билик,
Эран кўрки ақл, ул сунгакнинг — йилик.
Биликсиз — йиликсиз сўнгактак қоли,
Йиликсиз сўнгакка сунулмас алик.
Билик билти бўлти эран белгулук,
Биликсиз тирикла йитук кўркулук.
Биликлик эр ўлти, оти ўлмату,
Биликсиз эсан эркан оти ўлук...

(Билим тўғрисида сўзламоқдаман, сўзимни яхши тингла, билимдон кишиларга ўзингни боғла. Билим билан бахт-саодат йўллари ўрганилади, билим эгаллаб, саодат йўлини топ. Билимли киши қимматли олтиндир. Жоҳил, билимсиз кишилар арзимас қалбаки (ақча)дир. Билимли билан билимсиз қачон тенг бўлади? Билимли аёл эр (мард)дир, билимсиз эр аёл (заифа)дир. Суякка илик, эр кишига илм керак. Эрнинг кўрки ақл, суякнинг кўрки иликдир. Билимсиз иликсиз суякдек бўш — қуруқдир, иликсиз суякка эса қўл узатмайдилар. Эр киши билим ўрганиб, билгувчи бўлиб қолди, билимсиз тирикликда кўргуликлар ичида қолди. Билимли эр ўлса ҳам, оти ўлмайди, билимсиз кишининг ҳаёт чоғида ҳам унинг оти ўликдир.)

Аҳмад Югнакийнинг бу мулоҳазалари шубҳасиз прогрессив аҳамиятга эга. Бироқ у бахтни илм ва бахтсизликни жоҳиллик билан боғлаб, феодал-клерикал муҳитнинг ижтимоий-сиёсий қарама-қаршиликларини англаш, фош қилиб

ташлаш даражасига кўтарилолмади, реакцион гуруҳларнинг илм-фанга ва илм-фан аҳлига қарши ваҳшиёна курашини танқид қилмади, нодонлик феодал-клерикал жамият тузумининг оқибати бўлиб, бу жамият кўпчиликни илм-маърифат бойликларидан маҳрум қилганини тушунмади.

Ахлоқ-одоб масалалари.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ» дидактик достон бўлиб, ахлоқ-одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг тематик асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахиллик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос Ҳожиб каби замонасининг нешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўгит беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда сир сақлай олишни мақтаб, лақмалик, ёлғон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди:

Эшитгил биликлик нагу теп аюр:
Адаблар баши тил кўзатмак турур.
Тилинг бекта тутғил, тишинг синмасун,
Қоли чиқса бекта тишингни сиюр.
Санип сўзлаган эр сўзи сўз соғи;
Ўкуш янгшаған тил эйолмас яғи.
Сўзунг бўшлуғ эзма йиға тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бўшлуғи
Хирадлиқму, бўлур тили бўш киши?
Талим бошни еди бу тил, сўз бўши...
Ики ненг бирикса бир эрда қали,
Буканди ул эрга мурувват йўли:
Бир ул янгшир эрса кераксиз сўзин,
Икинч ёлғон эрса ул эрнинг тили...

(Эшитгил, олимлар нима деб айтурлар: адабларнинг боши тил сақлашдир Тилингни тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни тийсанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан, тилнинг бўшлиги бир куни бошга етади. Тили бўш одам ақлли бўлармиди? Бу тилнинг бўшлиги киши бошини ейди... Агар кишида икки нарса бирикса: у ўринсиз сўзлар билан лақмалик қилса, иккинчидан, унинг сўзлари ёлғон бўлса, у киши учун мурувват йўллари бекилади...)

Шоир кишиларни бировни аччиқ ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Ўчукгурма эрни тилинг, бил, бу тил
Башақтурса, бутмас, бутар ўқ баши.

(Тилинг билан ўч ҳиссини қўзғама, бил, ўқ яраси битиб кетади-ю лекин тил яраси битмайди.)

Достоннинг иккинчи нави ва қисман бошқа бобларида тил одоби ҳақида ибратли мулоҳазаларини баён этиб, рост

сўзлаш, тўғри бўлиш ва сир сақлай олиш фазилатларини ёлғон сўзлаш, эгрилик ва лақмаликка қарши қўйган шоир достоннинг тўртинчи навида сахийлик ва бахиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммат ва сахийликни бахиллик ва зиқналикка қарама-қарши қўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулоҳазаларини, қисман бўлса-да, бошқа бобларга ҳам сингдиради, бадиий тил воситаларидан, хусусан ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади.

Ахи арни ўккил ўкар эрса сан,
Бахилга қатиқ ё ўқун кизлагил.

(Мақтамоқчи бўлсанг, сахийларни мақта, бахилларга ўқ-ёйни тўғрила),— деган шоир сахийлик таърифида айтади:

Қамуғ тил ахи эр саносин акр,
Ахилиқ қамуғ эр кирини юур.
Ахи бўл, санга сўз сўкунж келмасун,
Сўкунж келгу йўлини ахилиқ тиюр.
Эгилмас кўнгилни ахи эр эгар,
Тегилмас муродқа ахи эр тегар.

(Барча тилларда сахийнинг мадҳияси айтилади, сахийлик кишининг бутун кирини ювади. Сахий бўл, сенга ҳақорат сўзи тегмасин, сахийлик ҳақорат йўлини тўсади. Эгилмас кўнгилни сахий эгади, етилмас муродга сахий етади.)

Ҳиммат ва саховатни инсоннинг энг яхши фазилати сифатида таърифлаган Аҳмад Югнакий кишиларни қашшоқларга, муҳтожларга ва ситамдийдаларга карамли ва мушфиқ бўлишга чақиради:

Ерорлиқ ошингни кишига едур,
Ерор бўлсанг уфрор ёлингни бутур.
Куч эмган текурма кишига қоли,
Агар текса эмгак кишидинг кутур.

(Яроқли (яхши) ошингни кишиларга едиргин, қодир бўлсанг, юпунялангочларни кийинтиргин. Зинҳор кишиларга зулм-машаққат етказма, агар шунга мубтало бўлган кишини кўрсанг, уни бу балодан қутқаргин.)

Аликларда қутлуғ берикли алик,
Олиб бермаган ал алик қутсизи

(Берувчи қўл қўлларнинг қутлисидир, олиб бермаган қўл қўлларнинг қутсизидир),—

деган шоир, турли йўллар билан мол-дунё орттирган, бойлигидан на ўзи ва на бошқалар файз топмаган ҳарис, бахил ва зиқна кишиларни аччиқ танқид қилади:

Ҳарис тўймас ажун ненгини териб,
Ҳарислик қаримас, идиси қариб.
Ҳарисликнинг кўюр, ҳарис эр қачон?
Ўлуб етса тупроқ ичига кириб.

(Ҳарис киши дунё молини йиғиб олса ҳам тўймайди, ҳарис киши қариса ҳам унинг ҳарислик одати қаримайди. Ҳарис киши ўлиб, тупроққа кўмилса ҳам ҳарисликдан воз кечмайди.)

Хабар бор берилса агар одами,
Икки қўл динорни ул ўн қўл қилур.

(Шундай нақл борки, агар (ҳарис) одамга икки дона динор берилса, у бунинг ўн динор бўлишини истайди.)

Бахил йиғди зар-сим ҳаромтин ўгуш,
Вубол кўтру борди, узала сўкуш.
Улуш бўлди моли кишилар аро,
Бахил олди анинг сўкунжтин улуш...
Камуғ қозғоникли ажун молини
Еюмади, борди, кўрунг ҳолини.

(Бахил ҳаромдан (ҳазар қилмай) кўп олтин-кумуш йиғади, ўзи ўлиб кетади, бироқ ҳақоратларга қолади. Ўзи ўлгандан сўнг молини бошқалар улашиб олади, бахилга ҳақоратларгина улуш бўлиб қолади... Дунёнинг талай молини қўлга киритиб, емай-ичмай кетган кишининг ҳолини кўринг.)

Бахиллик ва зиқналикни қаттиқ танқид қилган шоир, бу иллатни таг-томири билан қирқиб ташлаш керак, деган хулосага келади:

Йимишсиз йиғоч-так карамсиз киши,
Йимишсиз йиғочни кесиб ўртагил.

Аҳмад Югнакий бахиллик ва зиқналик билан бирга, яшаган муҳитининг айрим бошқа иллатларини ҳам танқид қилади, хушомадгўй ва тамагир кишиларни шафқатсизлик билан фош қилади, бечора ва йўқсил одамларга юрагидан ачинади, уларни менсимаган, назарига илмаган аристократлардан ғазабланади:

Будун моллик элга уруб юзларин,
Тузу қул қилурлар озод ўзларин.
Ким ул молсиз эрса, ул эрни кўруб,
Юз уруб қочарлар, юмуб кўзларин.

(Кишилар мол-мулки бор бўлган (одамнинг) қўлига юз тутадилар, бу билан эркларини йўқотиб, ўзларини қул қиладилар. Кимки молсиз бўлса, бундай молсиз кишини кўриб, юз ўгириб қочадилар, ундан кўз юмадилар.)

Ундай кишиларнинг дўстлиги ҳам қуруқ сўз ва ясамачиликдан иборатдир:

Мажоз бўлди дўстлуқ, ҳақиқат қани?
Минг эр дўстда бири бўлунмас куни!
Ўгушрак кишининг ичи ғадр эрур,
Қўни дўстунг эрса, тоши бил муни.

(Дўстлик мажоз бўлди, қани ҳақиқат? Минг кишининг ичида битта ҳам тўғри киши топилмайди. Кўп кишилар ичдан сотқиндир, дўстинг тўғри бўлиб кўринса ҳам, буни унинг сиртқи кўриниши деб бил.)

Шоир амалдорларни, зодагонларни марҳаматли ва шафқатли бўлишга чақиради, арзимас сабаб ёки бирор баҳона

билан кишиларни ўлимга маҳкум қилиш ва жазолашга қарши исён қилади.

Бу бир айбдан ўтру бошин кескучи,
Ажунда тирилгу кишисиз қолур.

(Агар бир айб билан бошлар кесилса, дунёда бирор тирик одам қолмайди.)

Аҳмад Югнакий кўпни менсимаган мутакаббир ва баландпарвоз кишиларни қоралаб, камтарлик ва хуштавозеликни тарғиб қилади:

...Яна бир кераклик сўзум бор санга,
Обойин ман ани, қулоқ тут манга!
Сўз улдур: такаббурни боштин солип,
Тавозуъни барк тут, ёпуш, кет анга.

(Яна керак бир сўзим бор сенга, ўшани сенга айтмоқчиман, менга қулоқ сол! Бу сўз шундан иборат: мутакаббирликни бошингдан чиқар, хуштавозе бўл, шу хислатга етиш, унга томон бор.)

Улуғликка тегсанг, янгилма ўзунг,
Қали кийсанг атлас, унутма бўзунг.

(Улуғликка етсанг, енгилтак бўлма, атлас кийсанг агар, бўзингни унутма.)

Шундай қилиб, Аҳмад Югнакий замонасининг прогрессив донишманди ва мураббийси сифатида ахлоқ-одоб масалалари бўйича қимматли ва ибратли фикрлар баён этди, халқчиллик тенденцияларини илгари суриб, феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини танқид қилди. Бу жиҳатдан у Юсуф Хос Ҳожибга нисбатан анча илгари кетган эди. Бироқ у, Юсуф Хос Ҳожиб каби, ахлоқнинг ижтимоий-синфий моҳиятини, ярамас хислатларни туғдирган манбаларни идрок этолмади, ҳаёт иллатларини тузатиш чораларини дин ва шариатдан излади.

Дин ва шариат ҳақида.

Аҳмад Югнакий ислом динини эътироф қилади ва уни идеаллаштиради, достонининг дастлабки мисраларини худога, Муҳаммад пайғамбар ва тўрт халифага атаб, қуръон оятларини келтиради. Шоирнинг диний-хурофий тушунчалари достон муқаддимаси билан чегараланиб қолмайди, балки у боблардаги айрим масалаларнинг моҳиятига сингиб бориб, шоирнинг фикр-мулоҳазаларидаги зиддиятларни чуқурлаштиради. Йўқсил ва қашшоқ кишиларнинг турмушига ачиниб, ҳимматсиз давлатмандларни қоралаб, уларни мурувватли ва марҳаматли бўлишга ундаган шоир бойлик ва қашшоқликни худонинг «амр-иродаси», «тақдири азал» билан боғлайди:

Санга ранж, анга ганж берикли уған,
Жазаъ қилма, ё ранж идиси туруб.

(Сенга ранж, унга ганж берувчи худонинг ўзидир, эй ранж чекувчи киши, сен (бунга қарши) нола-фиғон қилма.)

Шоир бу билан ҳам чекланиб қолмайди: у жафо чекувчиларни золимларга қарши бош кўтармасликка, балки уларга содиқ ва вафодор бўлишга даъват қилади:

Жифо қилда жингга янут қил вафо,
Аримас неча ювса қон бирла қон.

(Кимки жафо қилса, сен бунинг эвазига вафо қил, қонни қон билан ювиб тозалаб бўлмайди.)

У кишиларни художўйликка, тоат-ибодат қилишга, бандалик қоидаларига тўла содиқ бўлишга чақиради, ислом ғариб бўлди, худога тобелик мажозий бир нарсага айланиб қолди деб шикоят қилади:

Ғариб эрди ислом, ғариб бўлди боз,
Ибодат риё бўлди, обид — мажоз.
Харобат урами бўлиб ободон,
Хароб бўлди масжид, бутун бенамоз.

(Ислом ғариб эди, у янада ғариб бўлди, ибодат риёга, бандалик мажозга айланди. Майхоналар кўчаси обод бўлди, масжидлар хароб, кишилар бенамоз бўлди.)

«Бу кун бор ёрин йўқ бу дунё нанги»— «Дунёнинг буюмлари бугун бор-у, эртага йўқ» деган шоир дунёни бир работга, ҳаётни карвонга ўхшатади:

Бу ожун биликлик йизин излагил,
Роботқа тушукли тушар кўчкулук.
Унг орқиш ўзади қўпуб йўл тутуб,
Ўнги қўпмиш орқиш неча кўчкулук.

(Бу дунё бир қўниб кетадиган карвонсаройга ўхшайди, дарҳақиқат саройга тушган одам тезда у ердан жилиши керак. Аввал карвон туриб йўл олади, ундан кейин бошқалар йўлга тушадилар.)

Аҳмад Югнакийнинг фикрича, «фоний дунё» заҳарли илонга ўхшайди, у роҳат кўриш учун эмас, балки азоб чекиш учун яратилган, унинг турли-туман аччиқ томонларига кўникиш, уларга сабр-чидам билан бардош бериш керак; бахт — роҳат эса тушдир, хаёл ёки қушнинг бир зумда учиб ўтишидир:

...Ниқоб кўтрур ажун, бирар юз очар,
Ёзар қўл қучар — так, тина тарк қочар.
Ёзинги булут-так ё туш-так холи,
Дирангсиз кечар бахт ё қуш так учар.

(Дунё ниқобини кўтариб, бир оз вақт юзини очиб кўрсатади, қўлларини ёзиб гўё бағрига олмоқчи бўлади-ю, тезда қочади. Бахт хаёл билан ёзги булут ё тушдек тез ўтиб кетади, ёки қушдек учади.)

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ»даги прогрессив қарашлар билан реакцион тушунчалар ўртасидаги кураш фақат Аҳмад Югнакийнинг дунёқарашидаги зиддиятлар ва унинг ички драмаси бўлмай, балки биринчи навбатда достон яратилган давр қарама-қаршиликларининг инъикосидир. Достон Аҳмад Югнакийнинг мана шу қарама-қаршиликлар билан яшаганини, унинг реакцион қараш ва тушунчаларни бутунлай улоқтириб ташлашга ожиз бўлганини, лекин, шунга қарамай, илм-маърифат ва яхши хулқ-одобнинг жарчиси эканини кўрсатади.

Достоннинг бадиий хусусиятлари ва тили.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ» автори бирор воқеани, саргузаштни ҳикоя қилиш вазифасини эмас, балки илм-маърифат, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар ҳақида мулоҳаза юритиб, кишиларга ўгит бериш вазифасини ўз олдига қўяди. Шунга кўра, «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» дидактик достон бўлиб, бу унинг бадиий хусусиятлари ва услубини белгилайди. Гарчи достонда воқеавий сюжет бўлмаса ҳам, унинг боблари мазмуни ва моҳияти билан ўзаро узвий боғланиб, бир бутун композицион қурилишни вужудга келтиради. Автор достоннинг бобларида турли хил объект, хислат ва тушунчаларни муқояса қилиш ва уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш асосида улардан ҳар бирининг ўзига хос ижобий ёки салбий томонини очади, яхшиларини эътироф ва тарғиб қилади, ёмонларини қоралайди ва рад этади. Бу усул авторга достонда қўйилган масалаларни маълум конфликт фонида ёритиш ва якунлаш, мулоҳазалардан келиб чиқадиган ўгитнинг таъсирини кучайтириш ва асарнинг бадиий қимматини ошириш имконини беради. Маърифат билан жаҳолат, сахийлик билан бахиллик, тўғрилик билан эгрилик, хушхавозелик билан одобсизлик ва бошқалар мана шундай муқояса қилиш ва қарама-қарши қўйиш усули билан ёритилади. Бироқ автор ҳамма вақт ҳам зиддиятларни изчиллик билан ёритиш ва ечишга эришолмайди; достоннинг лирик қаҳрамони — Аҳмад Югнакий қиёфасида, бир томондан, маърифатпарвар ва халқчил кишини, иккинчи томондан эса «тақдир»га кўникувчи кишини ва улар ўртасида зиддиятлар давом этганини, сақланиб қолганини кўрамиз.

Дидактик достон жанрига хос бўлган хусусиятлар асарнинг бадиий хусусиятлари доирасини хийла чеклаб қўяди, у автор олдига воқеавий сюжетни ҳикоя қилиш, темани персонажларнинг ҳаёт ва кураш йўлини тасвирлаш орқали ёритишни шарт қилиб қўймайди. Бироқ, шунга қарамай, Аҳмад Югнакий бадиий тил воситалари, халқ мақоллари ва таъбирларини қўллаш орқали асарнинг бадиийлигини хийла оширишга муваффақ бўлган.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ»да кўпроқ учрайдиган бадиий тил воситаларидан бири ўхшатишдир. Аҳмад Югнакий баъзан традицион ўхшатишларни такрор-такрор ишлатса ҳам, лекин у янги ва оригинал ўхшатишлар ҳам ярата олган. Достоннинг муқаддимасида автор Дод-сипаҳсолорни денгизга ва ўзини ёмғир томчисига ўхшатади. Бироқ бу томчи шундай томчики, у денгизга тушиб, садафдан қимматли дур ясайди. Билимли киши қиммат баҳо олтинга, жоҳил киши арзимас, қалбаки ақчага, билимли аёл эр кишига, билимсиз эр аёлга, билимли иликли суякка, билимсиз иликсиз суякка, қарамсиз киши мевасиз дарахтга, дунё карвонсаройга, тўғри сўз асалга, ёлғон сўз оғизни ачитувчи пиёзга ўхшатилади ва ҳоказо.

Шоир асал — ари, харобот — ободон, минг — бир, атлас — бўз каби тазод приёмини; булут уялади, дунё (бир гўзал каби) ўз бетидан чодирини олади, яъни тонг отади каби метафораларни; *ула* — эшит ва *ула* — боғлангин, *эртагил* — сургин ва *эртагил — эр дегин* каби сўз ўйинларини усталик билан ишлатади. Шу билан бирга у такрир, аллитерация каби поэтик усулларни ҳам қўллайди. Булар шеърий мисраларнинг мазмунини бойитиш ва унинг бадиий қимматини оширишга хизмат қилади.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ» ҳам, «Қутадғу билик» сингари, аруз-нинг мутақориб баҳрида (фаулун фаулун фаулун фаул) ярагилган. Аҳмад Югнакий асосан бу баҳрнинг ҳижо тузилиши қоидасига риоя қилса ҳам, бироқ вазннинг равонлигини таъминлаш мақсадида баъзан ҳижоларнинг чўзиқлиги ва қисқалиги қоидаси доирасидан четга чиқиб, ҳижонинг формасигагина эмас, балки ўқилиши ва талаффузига ҳам кўпроқ эътибор беради. Шунга кўра, у унли товуш билан тугалланган ҳижоларни баъзан аруз қоидасига қарама-қарши равишда чўзиқ ҳижолар ўрнида қўллайди, бошқа сўз билан айтганда, «имола» деб номланган усулни қўллайди. Бироқ, бундан қатъи назар, Аҳмад Югнакий достонда сўзларнинг талаффуз-хусусиятларига кўпроқ эътибор бергани учун достоннинг вазни «Қутадғу билик» вазнига нисбатан хийла равон чиққан.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг муқаддима боблари ғазал йўлида қофияланган бўлиб, боблар халқ қўшиқларига хос «а-а-б-а» тўртлик йўлида қофияланган. Бироқ айрим ўринларда тўртлик қофияси бузилади. Бу ҳолат китобдан нусха кўчиришда котибларнинг эътиборсизлиги билан содир бўлганми ёки аслида шундай бўлганми — айтиш мушкул. Достонда «унун — урун» каби оч қофия ишлатиш, радифни қофия ўрнида қўллаш ҳоллари ҳам баъзан кўринади. Бироқ бу фактлар Аҳмад Югнакий шеър тузилиши қоидаларини яхши эгалламаган деган хулосага олиб келмайди. Афтидан, шоир бундай ҳоллар мис-

раларнинг умумий моҳиятига путур етказмайди деб ўйлаган бўлса керак.

«Ҳибат-ул-ҳақойиқ» эски ўзбек ва уйғур адабий тилининг қимматли ёдгорлигидир. «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»да «Қутадғу билик»дагидек *кадим* (кийим), *кединки* (кейинги), *адоқ* (оёқ), *қўд* (қўй — «қўймоқ» феълидан) каби сўзлардаги «д» архаик элементи, *абиз* (баланд), *ажун* (дунё), *акиш* (карвон), *чиғай* (гадой) каби архаик сўзлар сезиларли даражада учраса ҳам, лекин бу достоннинг тили «Қутадғу билик»нинг тилига нисбатан кейинги адабий ёдгорликларнинг тилига хийла яқинроқдир. Бу ҳол эски ўзбек адабий тилининг турли шевалар ҳисобига ва маълум даражада форс-тожик ва арабча сўзларни ўзлаштириш йўли билан тараққий этиб борганини кўрсатади.

Халқ мақоллари ва таъбирлари достоннинг тилини ҳам, мазмунини ҳам бирмунча бойитади. Халқ мақолларига алоҳида эътибор берган шоир бундай деган эди:

Базадим китоби мавоиз, масал,
Боқигли ўқуғли осиғ олсу таб.

(Ўқиган ва эшитганлар фойдалансин деб китобимни насиҳат ва мақоллар билан безадим.)

У халқ мақолларини айнан ёки уларнинг мазмунини сақлаган ҳолда формасини шеърий мисраларга мувофиқлаштириб беради. Мисоллар:

...Бу бир сўз ўзоғи ўрилмиш масал:
Куни бўл, кунлик қил, отин кун,
Куни тею билсун халойиқ сени
Кунлик тунин кай қўдиб эгрилик,
Кадим, тўн тўлувси кўнлик тўни.

(...Бу қадимги бир сўз мақол бўлиб кетган; тўғри бўл, тўғрилик қил, отинг тўғрилик бўлсин, халойиқ сени тўғри деб англасин. Тўғрилик тўнини кий, эгриликни ташла, кийим-тўнинг тўғрилик тўни бўлсин.)

Учук турма эрни тилин, бил, бу тил,
Бажақ турса, бутмас, бутар ўқ баши.

(Тилинг билан ўч ҳиссини қўзғама, бил: ўқ яраси битиб кетади-ю, тил яраси битмайди.)

Оримас неча юса қон бирла қон.

(Қонни қон билан ювиб (тозалаб) бўлмайди.)

Бундай мисралар халқнинг тўғрилик ҳақидаги донишмандона сўзлари, «Қилич яраси тузалади, тил яраси тузалмайди», «Қонни қон билан ювмайдилар...» га ўхшаш мақолларнинг мазмуни асосида яратилгандир.

Хотима. Аҳмад Югнакий фикр-мулоҳазаларидаги зиддиятларига қарамай, ўз даврининг прогрессив шоири ва мутафаккири сифатида гавдаланади.

У «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» достони билан эски ўзбек ва уйғур адабий тили ҳамда адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. Гарчи «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг нусхалари у қадар кенг тарқалмаган бўлса ҳам, у Навоий каби буюк сўз санъаткорининг назар-эътиборидан четда қолмаган эди. Навоий «Насоим-ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадаси») асарида «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» дан парча келтириб, шоирнинг кўзи ожиз бўлганини қайд этади. Шунингдек, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга ёзган хатларидан бирида ҳам «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»дан мисралар келтиради. Навоийга «Ҳибат-ул-ҳақойиқ»нинг таниш ва манзур бўлиши Аҳмад Югнакийнинг ўзбек адабиёти тарихида муҳим ўрин тутганини яна бир карра таъкидлайди.

Аҳмад Яссавий

Аҳмад Яссавий тасаввуфнинг ва тасаввуф адабиётининг йирик вакили, яссавия (ёки жаҳрия) тариқатининг асосчисидир. Яссавия реакцион феодал-клерикал гуруҳларнинг дунёқарашини ифода этган, ислом динини, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилган, меҳнаткаш халқ оммасини муҳтожлик ва ҳуқуқсизликка кўникишга, эксплуататорларга қулдек тобе ва муте бўлишга чақирган энг реакцион тариқатдир. Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат» деб аталган шеърлари ва унинг издошларининг ижодиёти худди шу мақсадга хизмат қилган эди.

Аҳмад Яссавийнинг шахси ҳақида.

Ўтган ва ўтмаган «авлиё»лар, машойихлар ҳақида афсона ва ривоятлар яратиш дин ва тасаввуфни тарғиб этиш формаларидан бири эди. Аҳмад Яссавий ҳам афсона ва ривоятларга ўралиб кетган «авлиё», шайхдир. Унинг тўғрисида шу қадар кўп ва қисман бир-бирига зид афсона ва ривоятлар яратилганки, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Татаристон ва бошқа ўлкаларда ўтмишда кенг шуҳрат топган бу шайхнинг шахсига доир тарихий ҳақиқатни аниқлаб олиш ниҳоятда мушкулдур.

Аҳмад Ясси (Туркистон)да руҳоний-шайх оиласида туғилди. Отаси Иброҳим Ясси ва Сайрамда узоқ йил шайхлик қилган ва кўп муридлари бўлган экан. Ривоятлар Шайх Иброҳимни унинг отаси Маҳмуд, бобоси Ифтихор ва бошқалар орқали Муҳаммад пайғамбарнинг қизи — Фотима наслига боғлайди. Аҳмад Яссавийнинг болалик йиллари Сайрамда ўтади. Гўдаклик чоғида отаси ўлиб, Арслонбоб деган эшоннинг қўлида қолади. Арслонбоб ўлгандан кейин Бухорога бориб, машҳур мутасаввиф Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф

бўйича таълим олади. Юсуф Ҳамадонийнинг вафотидан кейин унинг ўрнида қолиб, халфалик қилади, сўнг йирик бир мутасаввиф сифатида Туркистон музофотига қайтиб келади. Аҳмад Яссавийнинг шайхлик фаолияти авж олиб кетади. У ўзини карамати бир авлиё қилиб кўрсатади, ваъзхонлик қилади, кўплаб муридлар овлайди. Аҳмад Яссавийнинг шуҳрати ошади, унинг тўғрисида хилма-хил афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, «Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хожа Аҳмад» деган овозалар тарқалади, турли жойлардан «пирга қўл бериш учун» кўплаб кишилар келади.

Ривоятларга кўра, Аҳмад Яссавий пайғамбардан ортиқ умр кўришни (Муҳаммад 63 ёшида ўлган) гуноҳ деб билиб, 63 ёшида ертўлага — чиллахонага кирган эмиш, 60 кеча-кундуз рўза тутган эмиш, умрининг охирги йилларини ўша чиллахонада нуқул тоат-ибодат билан ўтказган эмиш. Айрим манбаларда, жумладан, Мавлоно Хусомиддин Сиғноқийнинг рисоласида Аҳмад Яссавий 130 йил умр кўрган деб маълумот берилади. Бу маълумотнинг муболағали бўлиши мумкин. Бироқ кўпчилик манбаларнинг кўрсатишича, Аҳмад Яссавий 1166 (562) йилда вафот этган.

Шайх ва эшонларнинг мозори, қадамжой ва зиёратгоҳлар дин ва хурофотни тарғиб этиш, халқнинг онгини заҳарлаш жойи ва катта даромад манбаларидан бири эди. Шунинг учун ҳам феодал-клерикал гуруҳлар шайх ва эшонларга соғона ва мақбара ясашга катта эътибор берганлар, ҳатто аслида ўтмаган «авлиё» ва «машойих»ларга ҳам «ҳурмат» билан қараб, уларнинг мурдаси бўлмаган ерларга ҳам соғона ва мақбаралар бино қилганлар. Сайрам, Туркистон шаҳарларидаги ва уларнинг атрофидаги «муқаддас» мозор, қадамжой ва зиёратгоҳларнинг бир қанчаси Аҳмад Яссавий ва унинг аждодлари номига қўйилган. Сайрамнинг турли жойларида Аҳмад Яссавийнинг отаси Шайх Иброҳимнинг, онаси Қорасоч момонинг, ака-укалари Латиф ота ва Мустафоқули оталарнинг қабри бор. Аҳмад Яссавийнинг ўзи эса Яссида дафн қилинган. Жаҳонгир подшо Амир Темур 1395—1397 йилларда Аҳмад Яссавийнинг эски қабри ўрнига катта ва муҳташам мақбара қурдирган. Ривоятларга кўра, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Яссавий авлодининг мол-мулкини талаган экан, Тўхтамишни енгган Темур бу мол-мулкни ундириб олибди ва унинг эвазига бир катта мадраса қуришга буйруқ берибди, бироқ Темурнинг вафотидан кейин бу иш амалга ошмай қолибди. Бошқа феодал ҳукмдорлар ҳам Аҳмад Яссавий ва унинг мозорига эътиқод ва ихлос билан қараганлар. Масалан, Қўқон хони Амир Умархон 1819 йилда Туркистонни босиб олаётганида, Яссавий қабрини зиёрат қилади, худойи-

ликка 70 қўй сўйдиради ва шайхларга инъом беради. Бу фактлар феодал давлатнинг теократик характерини яна бир карра равшан очиб беради. Феодал ҳукмдорлар шайх ва авлиёларга ихлос ва эътиқод қилиш билан, бир томондан, дин ва тасаввуфни тарғиб қилсалар, иккинчи томондан, ўз «подшоҳи исломлик» шон-шуҳратларини ҳам оширишга уринадилар. Чор қўшинлари Туркистонни босиб олган вақтда Яссавий мақбараси бирмунча хароб бўлди. Шунинг учун чор ҳукумати 1884 йилда мақбарани тиклаш ва уни сақлаш учун 15.000 сўм пул ажратди. Бу билан чоризм, бир томондан, феодал-клерикал гуруҳларнинг норозилигини бостиришга, иккинчи томондан, дин ва хурофотни кучайтириб, ўз снёсий ҳукмронлигини мустаҳкамлаб олишга интилди[1].

Туркистонда Аҳмад Яссавийнинг мақбараси яқинида 1896 йилга қалар бир қабр бўлган ва у қабр Аҳмад Яссавийнинг қизи Жамолхоним қабри деб юритилган. Аҳмад Яссавийнинг бошқа қизи Гавҳар-Хуштари номига нисбат берилган иккинчи бир қабр эса ҳозир ҳам бор. Айрим маълумотларга кўра, Тошкентда (Госпитальная районида) Аҳмад Яссавий ўғилларидан бирининг қабри бўлган экан.

Аҳмад Яссавий тўғрисидаги афсона ва ривоятлар ҳам феодал-клерикал гуруҳларнинг халқ оммасини эксплуатация қилиши ва унинг онгини заҳарлаши учун қўл келар эди. Шунинг учун ҳам ўтмишда Аҳмад Яссавий ҳақида жуда кўп афсона ва ривоятлар яратилган эди.

Шундай қилиб, Аҳмад Яссавий шахсига доир айрим маълумотлар бирмунча ишончли бўлса ҳам, бироқ уларнинг кўпи, бошқа шайх ва авлиёларга доир маълумотлар сингари, афсона ва ривоятлар билан қўшилиб кетган.

«Девони ҳикмат». Аҳмад Яссавий, бошқа кўп мутасаввифлар каби, сўз санъатидан фойдаланиб, ислом ақидаларини, жаҳрия тариқатини, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилувчи шеърлар битди. Унинг шеърлари «Ҳикмат», шеърлар тўплами эса «Девони ҳикмат» номи билан юритилди.

«Девони ҳикмат»нинг яратилиш тарихи, унинг ким томонидан ва қачон тузилгани маълум эмас. Девоннинг энг эски нусхалари ҳам сақланиб қолмаган. XV асрда кўчирилган тўртта ҳикматни ҳисобга олмаганда, қўлёзмаларнинг энг қадимгилари XVII асрга мансубдир. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб «Девони ҳикмат»нинг босма нусхалари ҳам

[1] Аҳмад Яссавий мақбараси ўзбек халқ меъморчилигининг ёдгорлигидир. Шунинг учун ҳам 1928 йилда давлат томонидан махсус маблағ ажратилиб, бу мақбаранинг шикаст-рехти тузатилган.

пайдо бўла бошлаган. У Тошкент, Қозон ва Истамбулда бир неча бор нашр этилган.

«Девони ҳикмат»нинг қўлёзма нусхалари ҳам, босма нашрлари ҳам бир-биридан жуда катта фарқ қилади. Уларда шеърлар миқдори бир хилда эмас, бирида бўлган кўпгина шеърлар иккинчи бирида йўқ, борлари эса ҳажми ва тексти жиҳатидан бир-биридан катта фарқ қилади. Шеърларда зикр этилган ном (ёки тахаллус) ҳам бир хилда эмас. Масалан, «Девони ҳикмат»нинг шеърлар миқдори жиҳатидан энг катта нусхаси бўлган бешинчи қозон нашрини олайлик. Унда 149 ҳикмат берилган бўлиб, улардан 109 ҳикмат бевосита Аҳмад Яссавийнинг номи билан боғлиқдир. Бу ҳикматларда Аҳмад Яссавий номи «Қул Хожа Аҳмад», «Хожа Аҳмад Яссавий», «Аҳмад ибн Иброҳим», «Султон Хожа Аҳмад Яссавий», «Яссавий мискин Аҳмад», «Мискин Яссавий» ва «Хожа Аҳмад» шаклларида берилган, айрим ҳикматларда эса қисқагина «Аҳмад» ёки «Аҳмадий», «Қул Аҳмад» ёки «Мискин Аҳмад» номлари ишлатилган. Юқоридаги номлар билан келган айрим шеърлар бошқа китобларда, масалан, Сулаймон Боқирғонийнинг «Боқирғон китоби»да, Мулло Шамсиддин Ўзгандийнинг ҳикматларида ҳам учрайди. Бундан ташқари, «Девони ҳикмат» нусхаларига Қул Шариф, Мискин Ғариб, Қул Асад, Худойдод, Қул Нодирий, Қул Сайфиддин, Бобо Мочин, Мискин Қосим, Мискин Азим ва бошқа авторларнинг шеърлари ҳам киритилган. Айрим шеърларнинг автори умуман кўрсатилмаган.

Тил ва услуб жиҳатидан ҳам «Девони ҳикмат» нусхалари бир-биридан катта фарқ қилади. «Девони ҳикмат»нинг бирорта нусхаси ҳам Яссавий тилининг, XII аср ўзбек тилининг асл ёдгорлиги бўла олмайди. Чунки Яссавий ҳикматлари оғиздан-оғизга кўчиб, китобдан-китобга ўтиб, ўз асл тилини аллақачонлар ўзгартириб юборган эди. Бу эса профессор А. К. Боровков таъкидлаганидек, «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг қайси бири бевосита Аҳмад Яссавийга мансуб эканини аниқлашни ғоятда мушкуллаштиради ва уларнинг аслини тасаввур этишга имкон бермайди[1]. Лекин, шунга қарамай, «Девони ҳикмат» шеърларининг кимга мансублиги ва уларнинг ўзгариб бориши ҳақида, мулоҳаза тарзида бўлса ҳам, қуйидагиларни айтиш мумкин.

1. «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг хилма-хил ўзгаришларга учраганига қарамай, девоннинг ғоявий негизини асосан

---

[1] Қаранг: А. К. Боровков. Очерки по истории узбекского языка. I. (Определение языка Хикматов Ахмада Ясеви). «Советское востоковедение». V, 1948.

Аҳмад Яссавий шеърлари ташкил этади. Бу фикр Аҳмад Яссавий номи турли шаклда зикр этилган шеърларга (албатта, ҳаммасига ҳам эмас) тааллуқлидир. Яссавий шеърларининг тили ва услуби ўзгариб борган бўлса ҳам, лекин уларнинг асосий ғоявий мазмуни сақланиб қолган.

2. «Девони ҳикмат» бевосита Аҳмад Яссавийнинг ўзи томонидан эмас, балки кейинроқ унинг мухлислари томонидан тузилган бўлиши керак. Агар «Девони ҳикмат»ни Аҳмад Яссавийнинг ўзи тузганда эди, девон шу даражада хилма-хил ўзгаришларга учрамаган бўлур эди.

3. Узоқ замонлар давомида «Девони ҳикмат»га турли хил ўзгаришлар киритилган. Бу ўзгаришлар шеърларнинг миқдори ва ҳажмига ҳам, уларнинг тил ва услубига ҳам тааллуқлидир. Яссавий ҳикматларининг тили ва услуби ўзгариб, кейинги даврларнинг тилига мувофиқлашиб борган, таҳрир қилинган, Яссавий ҳикматларига ўхшатма ёки тақлид тариқасида янги ҳикматлар яратилган, уларнинг анчагинаси Яссавий номи билан аталган; «Девони ҳикмат»даги шеърлар алифбе сираси билан жойлаштирилиб, девонга «Дебоча» ҳам илова қилинган ва ҳоказо.

Яссавий ҳикматларининг ўзгариб борганини улардаги «Туркан ерим ул муборак Туркистон» каби кўпгина мисралар ҳам кўрсатади. Чунки илгари Яссий деб номланган шаҳар фақат XV асрнинг охирларидан бошлаб Туркистон деб юритилган.

4. «Девони ҳикмат»га Яссавий шеърлари ёки Яссавийга нисбат берилган шеърлардан ташқари, унинг шогирдлари ва мухлислари томонидан яратилган шеърлар ҳам киритиб турилган.

5 «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» номи билан айтилган бир қатор шеърлар, проф. А. К. Боровков таъкидлаганидек, Аҳмад Яссавий шеърлари бўлмай, балки шу номдаги бошқа шоирнинг шеърлари бўлиши мумкин. «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» номи билан келган кўпчилик шеърларнинг аруз вазнида бўлиши (Яссавий ҳикматлари асосан бармоқ вазнидадир) уларнинг тил ва услуб жиҳатидан XV аср адабиётига яқин туриши шуни кўрсатади. А. К. Боровковнинг фараз қилишича, «Девони ҳикмат»даги «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» Камолиддин Иқонийнинг муриди шайх Саид Аҳмад (XV аср) бўлиши мумкин.

6. Модомики, «Девони ҳикмат» турли ўзгаришларга учраб, Аҳмад Яссавийнинг кўпдан-кўп шогирдлари, мухлислари ва мутасаввиф котиблар томонидан «таҳрир» қилинган, Яссавий ҳикматларига тақлид қилиб ёзилган ва мустақил битилган шеърлар билан тўлиб борган экан, у фақат Яссавийнинг бадиий ёдгорлиги бўлмай, балки яссавия-жаҳрия тариқатининг бир неча асрлик умумий бир адабий ёдгорлигидир.

Дин ва тасаввуф—«Девони ҳикмат»нинг ғоявий негизи.

Дин ва тасаввуф «Девони ҳикмат»нинг ғоявий негизидир. Биз илк тасаввуфнинг ислом динига нисбатан маълум оппозицияда бўлгани, бироқ Муҳаммад Ғазолийдан бошлаб унинг деярли тамомила ислом динига мослашиб, унга тобе бўлиб кетганини айтган эдик. Тасаввуфнинг яссавия-жаҳрия тариқати ҳам худди шундай эди. Буни жумладан «Девони ҳикмат»да равшан кўриш мумкин. Ундаги шеърларда дин билан тасаввуф шунчалик чатишиб кетганки, уларни маълум бир чегара билан ажратиш мумкин эмас. Зотан бундай бўлиши ҳам табиий эди, чунки ислом дини ҳам, яссавия тариқати ҳам (ўзига хос айрим хусусиятларидан қатъи назар) бир синфнинг — ҳукмрон феодалларнинг дунёқараши ва манфаатларини ифодалайди.

Аҳмад Яссавий ислом динининг қонун-қоидалари ва урф-одатларининг йиғиндиси бўлган «шариат»ни, тасаввуф маслаги бўлган «тариқат»ни, ишқи илоҳийни — «маърифат»ни, худо ва унга эришмоқни —«ҳақиқат»ни зўр бериб тарғиб қилади. Шунга кўра ҳам, «Девони ҳикмат»га ёзилган дебочада «Эй дарвиш, билгил ва огоҳ бўлғилким, аввал калимаи шариат, иккинчи калимаи тариқат, учинчи калимаи маърифат, тўртинчи калимаи ҳақиқатни билмак керак. Сўфи бўлиб бу калималарни билмаса, сўфи эмас»,— дейилади ва бу тўрт «калима» (сўз)га «Қуръон»даги бевосита Муҳаммад пайғамбарга бағишланган оятлар орқали изоҳ берилади.

Аҳмад Яссавийнинг фикрича, «шариатсиз» «тариқат», «тариқатсиз» «маърифат», «маърифатсиз» «ҳақиқат» бўла олмайди; булардан ҳар бири иккинчи бири учун бир босқич бўлиб, уни тўлдиради, такомиллаштиради. Бу тўрт босқич киши ҳаёти ва фаолиятининг асл моҳиятини ташкил этар эмиш. Бинобарин, киши эртаю кеч тоат-ибодат қилиши, «Қуръон» ўқиши керак эмиш. Шунда у маърифат ҳосил қилар ва олим бўлар эмиш. Бутун «Девони ҳикмат» ва айниқса ундаги Муҳаммад пайғамбарга, халифа ва саҳобаларга бағишланган ҳамду санолар шунга — тоат ва ибодат қилишга чақиради.

Аҳмад Яссавий кишиларни худога банда (тобе, қул), пайғамбарга уммат бўлиш ва тоат-ибодат қилишга чақириш билан, бошқача айтганда, дин ва шариатни тарғиб қилиш билан чегараланиб қолмайди. У зўр бериб тасаввуф тариқатини, хусусан унинг мистицизм ва аскетизм ақидаларини тарғиб ва ташвиқ қилади. Унинг таълимотига кўра, киши бутун ҳаётини худога, илоҳий ишққа бағишлаши, ундан бўлак барча нарсани (мосувони) рад этмоғи керак эмиш. Чунки ҳаётнинг моҳияти ҳам, яшамоқнинг мақсади ҳам худога —«ҳақиқат» га эришмоқдан иборат эмиш.

Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида мистика билан аскетизм, «сирлар олами»га ғарқ бўлиш билан таркидунёчилик бир-бирига чатишиб кетади. Аҳмад Яссавий «Мавту қабла анта мавту» («ўлмасингиздан бурун ўлинг») деган тезисни илгари суради. Бу — киши бутун дунёдан, ўзлигидан, ҳаётнинг неъматларидан воз кечиши, ўзини ҳар жиҳатдан қийнаб, ўлимини яқинлаштириши керак, яъни тирик мурда бўлиши керак, деган сўздир. «Дунёни пучак пулга сотқум келур» деган Аҳмад Яссавий: «Туфроқ бўлғил, олам сани босиб ўтсун», «Юз минг бало бошқа тушса, инграмагил», «Бало келса, тоқат қил», «Дунё учун ғам ема, ҳақдин ўзгани дема»,— деб «насиҳатгўйлик» қилади.

Хўш, Яссавий «насиҳат»ларининг ижтимоий-синфий моҳияти ва мақсади нимадан иборат эди?

Яссавий «насиҳат»лари феодал-клерикал ҳукмронлигини мустаҳкамлашга, эксплуататорларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган эди. Бу «насиҳат»лар меҳнаткаш оммани эксплуататорларга қулларча итоатда бўлишга, ҳар қандай жабр-зулмга кўниб ва кўникиб, шукр қилишга ўргатар эди. У бунга амал қилмаган кишиларга дўзах қийноқлари билан даҳшат солар эди. Киши қанчалик кўп жабр-зулм кўрса, азоб-машаққат чекса, «у дунё»да шунчалик азиз ва бахтиёр бўлар эмиш. Бинобарин, киши «бир бетини урганга иккинчи бетини тутиб бериши» керак эмиш. Хуллас, Аҳмад Яссавий бу «насиҳат»лари билан меҳнаткаш омманинг ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик ҳаракатларини бўғиб ташлашга, «у дунё»нинг қийноқлари ёки ноз-неъматлари билан уларнинг онгини заҳарлашга интилар эди. Шу билан бирга, Аҳмад Яссавий «насиҳат»ларидаги бадбинлик ва таркидунёчилик жамиятнинг ижтимоий тараққиётига, айниқса маданият ва маърифатнинг юксалишига қарши, илм-маърифатни емириб ташлашга, нодонлик ва жаҳолатни тарғиб қилишга қаратилган эди.

Аҳмад Яссавий ҳикматларига юзаки қараганда, уларда баъзан «золимларга қарши норозилик кайфиятлари» ва «бева-бечора ҳамда мискинларга мушфиқлик майллари» кўринади. Бироқ бу «кайфият» ва «майл»лар Яссавий ҳикматларининг ижтимоий-синфий моҳиятига зид эмас, балки унга мувофиқдир. Чунки:

1. Аҳмад Яссавий мазлумларга қарата: «Золим агар жафо қилса, олло дегил»; «Золим агар зулм айласа, менга йиғла, Ёшинг сочиб, менга сигиниб, белинг боғла»,— дер экан, у бу билан мазлумларни золимларга қарши бош кўтармасдан, худога ва ўзи каби «авлиё»ларга сиғинишга, ҳар қандай курашдан воз кечишга чақиради.

2. Меҳнаткаш омманинг бошига тушган барча жабр-ситам ва азоб-машаққатлар кишиларнинг дин ва шариат, қуллик ва тобелик йўлидан тойганлари учун худо томонидан юборилган жазо эмиш. Бунга феодал-клерикал гуруҳлар эмас, балки омманинг ўзи айбдор эмиш. «Худога яқин турган» Аҳмад Яссавийнинг ўзи эса:

«Ҳақиқатдин сўзлар айтдим, эшитмадинг,
Золимларни илгин узун қилдим мано»—

деб, очиқдан-очиқ золимларни қўллайди, уларнинг «қўлини узун қилиб», жабр-ситамга кенг йўл очиб беради.

3. Золимларни «қоралаш» ва мазлумларга «мушфиқлик» дин ва тасаввуфни кенгроқ тарғиб қилиш ва кишиларни тузоққа илинтириш учун Яссавий ва унга ўхшаш мутасаввифлар томонидан қўлланилган мунофиқона бир восита эди.

4. Золимларга қарши норозилик кайфиятлари ва мазлумларга мушфиқлик майлларини ифодаловчи айрим шеър ва шеърий парчалар бирмунча радикалроқ позицияда турган кишилар томонидан яратилиб, кейинчалик «Девони ҳикмат»га кириб кетган бўлиши мумкин.

«Девони ҳикмат»нинг шеърий тузилиши ва тили.

Яссавий ҳикматлари бизга қадар айнан етиб келган эмас. Бинобарин, биз Яссавий ҳикматларининг бадиий хусусиятлари ва тили ҳақида эмас, балки хилма-хил ўзгариш ва янгиликлар киритилган «Девони ҳикмат»нинг бадиий хусусиятлари ва тили ҳақида фикр юрита оламиз.

«Девони ҳикмат»даги айрим шеърлар (масалан, Яссавий «саргузашт»лари, Муҳаммад пайғамбарга бағишланган шеърлар ва бошқалар) лиро-эпик характерга эга бўлса-да, аммо бошқа кўпчилик шеърлар лирик шеърлардир. Шунга кўра, «Девони ҳикмат» асосан лирик тўпламдир. Лиро-эпик шеърларида дин ва тасаввуфни айрим «саргузашт» ва «ривоят»лар баёни билан тарғиб қилган Аҳмад Яссавий лирик шеърларида кўпроқ риторик ваъзхонлик усулини қўллайди.

«Девони ҳикмат»даги бир неча ғазални мустасно қилганда, девон мурабба шаклидаги шеърлардан ташкил топган. Бандлари тўрт мисрадан ташкил топган шеър тури ўзбек халқ оғзаки ижодида (айниқса қўшиқларда) ва ёзма адабиётда кенг тарқалган. Яссавий ва унинг издошлари ўз диний ва тасаввуфий маслакларини хат-саводи бўлмаган халқ оммаси ўртасида кенгроқ тарқатиш мақсадида атайин тўртлик — қўшиқлар формасидан фойдаланганлар. Бандлари тўрт мисрадан иборат бўлган ҳикмат асосан «а-а-а-б» «в-в-в-б» тарзида қофияланади ва кўпинча биринчи банддаги тўртинчи мисра кейинги бандларда нақарот бўлиб келади. Арузда яра-

тилган айрим шеърларни ҳисобга олмаганда, «Девони ҳикмат» даги барча шеърлар бармоқ вазнида ёзилгандир. «Девони ҳикмат»нинг кўпчилик шеърлари 7 ва 12 ҳижоли шеърлардир. Бу шеърлар маълум бир куйга мувофиқ яратилган. Улар шайхлар ва муридлар ҳамда саёқ қаландарлар томонидан куйланган, жаҳр ва ваъзларда айтилган.

«Девони ҳикмат» шеърларининг поэтик жиҳатдан халқ қўшиқларига яқин бўлиши Яссавий ва унинг издошларининг халқ оммасига ҳамда унинг поэтик ижодиётига ихлоси ва эътиқодини эмас, балки мунофиқона муносабатини кўрсатади, чунки Яссавий ва унинг издошлари бу «ҳикмат»лар билан халқ оммасининг онгини заҳарлашга, уларни қулдай итоатли қилишга ва жаҳолат асорати остида қолдиришга, халқнинг зулм-зўрликка нафрати ва ширин орзу-хаёлларини куйловчи ҳаётий ва жўшқин қўшиқларини суриб чиқариб, ўзларининг бадбин ва сўлғин «ҳикмат»ларини тарқатишга интиладилар.

Биз «Девони ҳикмат»нинг XII аср ўзбек тилининг ёдгорлиги эмаслигини юқорида эслатиб ўтган эдик. У тилдан-тилга, котибдан-котибга ўтиб борар экан, П. М. Мелиоранский айтганидек, тил жиҳатидан «замонавийлашар» эди[1]. Шунинг учун ҳам турли даврда ва турли районларда кўчирилган «Девони ҳикмат»нинг тили бир-биридан жуда катта фарқ қилади. Биз «Девони ҳикмат»да архаик элементларни ҳам, диалектал хусусиятларни ҳам, бошқа туркий тилларнинг ва форстожик тилининг таъсирини ҳам кўрамиз. Девонда *ёзуқ* (гуноҳ), *учмох* (жаннат), *ариқ* (пок, тоза), *эмгак* (меҳнат) ва бошқа архаик сўзларнинг, *ёвуқ* (яқин), *илиг* (қўл) каби территориал диалектларга хос сўзларнинг, *бад* (ёмон), *кас* (киши), *бози* (ўйин, эрмак), *обу гил* (сув ва тупроқ) каби форстожик сўзлари ва «у» боғловчисининг ишлатилиши, девоннинг Истамбул ва Қозон босмаларида турк ва татар тили элементларининг учраши фикримизнинг исботидир.

Девонда қайта-қайта такрорланиб келган *арш*, *ваҳдоният*, *гуноҳ*, *дўзах*, *ёзуқ*, *зикр*, *маҳшар*, *охират*, *оят*, *пир*, *сирот*, *субҳон*, *фано*, *холиқ*, *қиёмат*, *ғайб*, *ҳадис*, *ҳақ* каби бевосита дин ва тасаввуфга доир сўз ҳамда терминларнинг жуда кўп ишлатилиши «Девони ҳикмат» тилининг жуда характерли хусусиятларидан биридир. Шу билан бирга, унда «Қуръон»дан олинган таъбир ва оятлар ҳам, пайғамбар, авлиё ва машойихларнинг номи ҳам жуда кўп қўлланилади, таъриф ва тавсиф қилинади. Буларнинг барчаси Яссавий ҳикматларининг ғоявий йўналиши билан, уларнинг асосий моҳияти билан боғлиқ эди.

---

[1] P. Melioransky. Ahmed Jesewi, Enzukl. des Jslam, I, 217-бет.

Хуллас, «Девони ҳикмат» руҳонийлар ва мутасаввифлар томонидан зўр бериб тарғиб қилинди. У асрлар давомида халқ оммасининг онгини дин ва тасаввуф ақидалари билан заҳарлаб келди.

Яссавия ёки жаҳрия тариқати турли даврларда ва турли жойларда Аҳмад Яссавийнинг кўплаб шогирдлари ва мухлислари томонидан давом эттирилди. Сулаймон Боқирғоний, Бобо Мочин, Шамсиддин Ўзгандий, Худойдод, Қул Насимий, Убайдий ва бошқа реакцион шоирлар «Девони ҳикмат»нинг изидан бориб, мистика ва аскетизмни тарғиб қилувчи асарлар яратдилар.

Аҳмад Яссавийнинг шогирди ва издошларидан бири Сулаймон Боқирғонийдир. (1186 йилда Хоразмнинг Боқирғон қишлоғида вафот этган.[1]) Сулаймон Боқирғонийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда кўп афсона ва ривоятлар яратилган. Сулаймон Боқирғоний (у Ҳаким ота номи билан ҳам юритилган) Аҳмад Яссавийга эргашиб, реакцион шеърлар яратган (шеърлари «Боқирғон китоби» номи билан тўплам қилинган). «Боқирғон китоби»даги шеърлар ғояси, услуби ва тили жиҳатидан Аҳмад Яссавий шеърларига шунчалик яқин ва монандки, баъзан уларни бир-биридан ажратиш ҳам амри маҳолдир. Боқирғоний шеърлари оғиздан-оғизга ўтиб борган, мутасаввифлар томонидан тарғиб қилинган, тил ва услуб жиҳатидан ўзгаришларга дуч келган, «Боқирғон китоби»га янги шеърлар ва мисралар қўшилиб борган («Боқирғон китоби» Қозонда 1877 йилда, кейин ўша ерда яна икки марта нашр этилади).

Сулаймон Боқирғоний шеърлардан ташқари «Охир замон китоби» ва «Биби Марям китоби» деб аталган икки достон ҳам яратган. Диний сафсаталардан иборат бўлган бу достонларида ҳам, у қулдек тобеликни тарғиб қилади, меҳнаткаш халқ оммасининг онгини заҳарлайди, дўзах азоблари, қиёмат қойим бўлиши ҳақидаги афсоналар билан унга даҳшат солмоқчи бўлади. Сулаймон Боқирғонийнинг достонлари ҳам ўзгаришлар билан бизгача етиб келган.

Диний-мистик адабиёт ҳам дин ва тасаввуфнинг ўзи каби, меҳнаткаш омманинг, инсон тафаккури ва маданият тараққиётининг ашаддий душмани эди. Меҳнаткаш оммани қулларча тобеликда сақлашдан, жаҳолат остида қолдиришдан манфаатдор бўлган феодал-клерикал доиралар Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийга ўхшаш мистик

[1] Боқирғон қишлоғида унинг номи билан аталувчи мақбара ҳозир ҳам бор.

шоирларнинг асарларини зўр бериб тарғиб қилар, уларни авлиёлаштириб афсона ва ривоятлар яратар, хонақоҳларни ва «муқаддас» мозор ҳамда қадам жойларни кўпайтирар эдилар.

ХУЛОСАЛАР

X—XII асрларда Ўрта Осиё халқлари маданий ҳаётда жуда катта муваффақиятларга эришдилар. Бу давра Ўрта Осиё шаҳарлари хийла кўркам ва обод бўлди, гўзал ва ҳашаматли бинолар қурилди, наққошлик, тасвирий санъат, хаттотлик, музика ва бошқалар ўсиб юксалди. Ўрта Осиё жаҳон илм-фанининг йирик ва марказий ўчоқларидан бирига айланди. Ўрта Осиё олимлари ўтмиш ватандошларининг, антик грек, ҳинд ва бошқа халқларнинг илм-фан ютуқларидан ижодий фойдаланиб, илм-фанни янги тараққиёт босқичига кўтардилар, оламшумул ихтиролар қилдилар, ўлмас асарлар яратдилар. Ўрта Осиё олимларининг илмий ютуқлари асрлар давомида ўз назарий ва амалий қимматини сақлаб қолди, Шарқ ва Ғарб ўлкаларида ҳам илм-фан тараққиётининг янги босқичларига бир замин бўлди. Уларнинг илмий мероси ҳозирга қадар ўзининг назарий ва тарихий-маърифий қимматини маълум даражада сақлаб келмоқда.

Ўрта Осиё халқларининг озодлик ҳаракати натижасида араб халифалиги ҳокимиятининг емирилиб кетиши, йирик маҳаллий феодал давлатларнинг вужудга келиши, ўзбек, тожик ва бошқа халқларнинг ташкил топиш процессининг кучайиши, феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожи, қишлоқ хўжалиги, шаҳарлар ҳаёти, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ҳамда турли халқлар билан маданий алоқаларнинг ўсиб бориши Ўрта Осиё халқлари маданиятининг тараққиётига манба бўлди.

Бироқ феодалларнинг ўзаро урушлари ва сулолалар ўртасидаги урушлар Ўрта Осиё хўжалиги ва маданияти тараққиётига катта путур етказиб харобалик ва вайроналиклар вужудга келтирди. Реакцион руҳонийлар ва мустабид феодаллар маданият, илм-фан ва санъат тараққиётига қарши жон-жаҳдлари билан курашдилар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини таъқиб қилдилар. Ислом дини ва тасаввуф кишиларнинг онгини заҳарлади, маданият ва маърифат тараққиёти йўлида тўғаноқ бўлди.

Хўжалик ва маданиятнинг равнақ топиши меҳнаткаш омманинг моддий ва маънавий аҳволини яхшиламади. Деҳқонлар ва камбағал косиб-ҳунармандлар эксплуатация қилиндилар. Улар илм-фан ва маориф ютуқларидан маҳрум бўлиб, феодал-клерикал жаҳолат остида қолдилар.

X—XII асрлар Ўрта Осиё халқларининг адабий тили ва бадиий адабиётининг тараққиётида ҳам катта ва муҳим бир босқич бўлди. Бу даврда дарий адабий тили вужудга келди. У Мовароуннаҳрдагина эмас, балки Хуросон, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларда ҳам бадиий адабиётнинг тили бўлиб қолди. Бу тилда бой ва ранг-баранг адабиёт вужудга келди, бу адабиёт жаҳон маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшди, Рўдакий ва Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём, Хоқоний ва Низомий каби улкан сўз санъаткорлари етишди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кўп ўхшашликлар, иқтисодий ва маданий алоқалар, деярли бир хил ва умумий бўлган адабий тил ҳамда бошқалар бу даврдаги тожик, эрон, озарбайжон ва бошқа халқларнинг бадиий адабиётини маълум даражада муштарак адабиётга айлантирди. Бир-бири билан адабий алоқа ва ҳамкорлик заминида етишган ёзувчилар ўз халқларининг китобхонларигагина эмас, балки бошқа халқларнинг китобхонларига ҳам манзур бўлиб, уларнинг классик ёзувчилари қаторидан ўрин олдилар. Форс-тожик тилидаги адабиёт икки адабий йўналиш ўртасидаги узлуксиз кураш ва тўқнашув процессида ўсди, такомиллашди. Прогрессив адабиёт диний-мистик адабиётга ва реакцион сарой адабиётига қарши курашда катта муваффақиятларга эришиб, даврининг илғор қарашлари ва интилишларининг ифодачиси бўлди, инсонпарварлик, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини илгари сурди, ажойиб бадиий образлар яратди. Форс-тожик тилидаги адабиёт асрлар давомида ўзбек халқига ҳам манзур бўлиб келмоқда. Бу адабиёт хазинасида ўзбек ёзувчилари томонидан яратилган адабий дурдоналар ҳам бор.

X—XII асрлар туркий адабий тилларнинг, жумладан эски ўзбек ва уйғур адабий тилининг вужудга келишида ҳам катта бир босқич бўлди. Турли туркий қабилалар бир-бирига яқинлашиб боргани каби уларнинг тили ҳам бир-бирига яқинлашиб борди, йирикроқ тил группалари вужудга кела бошлади. Ўғуз, чигил, қипчоқ, уйғур ва бошқалар мана шулар жумласидандир. Шу негизда, айниқса чигил тиллари группасидаги тиллар негизида эски ўзбек адабий тили вужудга кела бошлади. Қабила тилларининг яқинлашуви ва муштарак адабий тилга томон тараққий этиб боришида қабилалар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқаларнинг ва бадиий адабиётнинг, жумладан ёзма адабиётнинг роли катта эди. Маҳмуд Кошғарийнинг илмий асари «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» ва Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» достонлари туркий адабий тилнинг равнақ топишига катта ҳисса бўлиб қўшилган эди. Бу асарлар

С. Е. Малов айтганидек, кўпчилик туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий фон, умумий тарихий негиз бўлиб хизмат қилади[1]; «Қутадғу билик» ва «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» каби асарларнинг тили кейинги асрларда вужудга келган адабий асарлар ва тил ўзгаришлари орқали «турк» ёки «чиғатой» тили деб аталган XV—XVI асрлардаги ўзбек адабий тилига боғланади.

«Қутадғу билик» ва «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» асарлари асосан феодал мафкурасини ифодалашига қарамай, давлат ҳокимиятини қатъий тартиб-қоидалар асосида мустаҳкамлаш ғоясини илгари суриши, ахлоқ-одоб ва илм-маърифат ҳақидаги тараққийпарвар фикр-мулоҳазалари билан ўз даврининг прогрессив адабиётидир. Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийлар ижоди эса дин ва тасаввуфни тарғиб қилган, меҳнаткаш оммани қулдек тобеликка чақирган, таркидунёчилик ва бадбинликни ташвиқ этган реакцион адабиёт эди.

---

[1] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, Изд. АНСССР. М.—Л., 1951, 3-бет.

XIII АСРДАГИ ВА XIV АСР БОШЛАРИДАГИ АДАБИЁТ

Ўрта Осиё халқларининг XIII асрдаги ва XIV аср бошларидаги маданияти, санъати ва адабиёти ҳам, уларнинг хўжалик ҳаёти сингари, Чингизхон истилоси ва унинг даҳшатли оқибатлари билан боғлиқдир. Бинобарин, бу даврнинг маданияти ва адабиёти ҳақида сўз юритишдан олдин Чингизхон истилоси ва унинг оқибатлари билан қисқача танишиб чиқиш лозим.

Чингизхон истилоси ва унинг даҳшатли оқибатлари.

XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида Ўрта Осиёда феодал тарқоқлиги анча кучайган эди. Қаттиқ курашлар натижасида XII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган йирик Хоразм давлати Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1220) даврига келиб сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан заифлашиб кетди. Кўпгина вилоятлар Хоразмшоҳга расмангина қарам эди, сарой аҳллари ўртасида иттифоқ йўқ эди. Муҳаммад Хоразмшоҳга қарши феодал-ҳарбий оппозиция вужудга келган эди, бу оппозицияни ҳатто Хоразмшоҳнинг онаси Туркон Хотун ҳам қўллаб-қувватлар эди. Хоразмшоҳ билан халифа ўртасида ҳам кучли ихтилофлар бор эди. Сотқин Маҳмуд Ялавоч[1] каби жосуслар орқали Чингизхон Хоразм давлатининг ички аҳволини ва унинг заиф томонларини яхши билар эди, у кўпдан буён Ўрта Осиёга бостириб киришга тайёрланаётган эди. Чингизхоннинг Ўрта Осиёга бостириб кириши учун баҳона бўлган бир воқеа юз беради: Чин-

---

[1] *Ялавоч* — элчи. Асли хоразмлик бўлган Маҳмуд Чингиз томонидан Хоразмшоҳга элчи бўлиб келган эди. Шунинг учун ҳам у Маҳмуд Ялавоч деб аталган.

гизнинг Хоразмга йўл олган 450 кишилик савдо карвони 1218 йилда Ўтрор шаҳарида таланади, савдогарлар қириб ташланади.

Чингизхон қўшини 1219 йилда Еттисув вилоятини босиб олиб, Мовароуннаҳр ва Хоразм чегараларига яқинлашиб қолган эди. Кичик феодал давлатлар Чингиз қўшинига қарши ўз кучларини бирлаштиролмадилар, Муҳаммад Хоразмшоҳ эса уларга бош бўлиш у ёқда турсин, балки донишманд Шаҳобиддин Хевақийнинг кучни йиғиб, Чингизнинг асосий қўшинига зарба бериш керак, деган маслаҳатини назар-писанд қилмай, ўз қўшинларини турли вилоятларга бўлиб юборган эди. Буларнинг барчаси Чингизнинг ғалабасига қўл келган эди. Лекин шунга қарамай, халқ оммаси куч-қуввати борича ўз шаҳар ва қишлоқларини Чингизнинг даҳшатли ҳужумидан мардона ҳимоя қилади. Тарихчи Жувайнийнинг маълумотига кўра, ўтрорликлар 6 ой давомида шаҳарни ўз қўлларида сақлаб қоладилар. Худди шунингдек, Чингиз қўшини Бухорога бостириб кирганда 400 ватанпарвар Бухоро аркида туриб 12 кун давомида қаттиқ жанг қилади. Шаҳар оқсоқолларининг хиёнатига қарамай, самарқандликлар ҳам Чингиз қўшинига қарши узоқ ва шиддатли жанг қиладилар, халқ қаҳрамони Темур Малик бошчилигида Хужанд (ҳозирги Ленинобод) аҳолиси катта қаҳрамонлик кўрсатади. Ўзини даврининг Искандари деб атаган калтабин Хоразмшоҳ 1220 йилдаёқ қочиб кетган эди (у Каспий денгизининг жануб томонидаги бир оролда касал бўлиб хор-зорликда ўлиб кетади). Чингиз қўшини қаттиқ жанглардан кейин Термизни олгач, Шарқнинг энг йирик ва энг обод шаҳарларидан бири бўлган Урганчга қараб йўл олади. Хоразмшоҳнинг валиаҳди Жалолиддинга сарой аъёнлари ва аскар бошлиқларининг анча қисми бўйин эгмас эди. Бу аҳволда Урганчни мудофаа этишга кўзи етмаган Жалолиддин бир оз вақт Хоразм қўшинига ҳам бошчилик қилган Темур Малик билан бирга куч тўплаб, кейин ҳужумга ўтиш мақсадида Хуросонга қараб йўл олади. Чингиз қўшини Урганчни қаттиқ қамал қилади, душман тўғонни очиб юбориб, шаҳарни сув остида қолдиради, шаҳар хароб бўлади, минглаб кишилар, жумладан машҳур ватанпарвар шайх Нажмиддин Қубаро фожиали ҳалок бўлади. Жалолиддин Хуросон, Ҳинд дарёси атрофи ва бошқа жойларда Чингизхон қўшинига қарши қаттиқ жанглар олиб боради. Жалолиддин 1221 йилнинг охирида Ҳинд дарёси бўйида бўлган сўнгги жангда енгилади, оиласини душман қўлида қолдиришни истамай, онаси, хотини ва бошқаларни дарё қаърига ташлайди, ўзи эса сузиб Ҳиндистон тупроғига ўтади. У 1224 йилнинг бошига қадар Ҳиндистонда бўлади, кейин эса Закавказьега ўтиб, у ерда катта давлат

қурмоқчи бўлади, қирғин урушлари олиб боради, грузинларни ва бошқа халқларни талон-торож қилади (1231 йилда у Курдистон тоғларида ёлғизликда ҳалок бўлади). Чингиз қўшинига қарши узоқ йиллар давомида мардона кураш олиб борган Темур Малик эса мағлубиятдан кейин бир сиқим ватани тупроғини олиб, Шом ва Арабистонда дарвеш бўлиб бир неча йил кезиб юради. Охири ватанига қайтади ва мўғул қўшини қўлига тушиб, ўлдирилади.

Шундай қилиб, феодал тарқоқлиги, давлат бошлиқларининг ноаҳиллиги ва айрим аристократ табақаларнинг хиёнати Чингизхоннинг Ўрта Осиёни босиб олишини хийла енгиллаштирган эди. Лекин мўғул истилочиларига қарши мардона курашган халқ оммаси руҳан мағлуб бўлмади, у босқинчиларга қарши озодлик кураши олиб борди. Бунинг ёрқин мисоли, жумладан, Бухоро ва унинг атрофида Маҳмуд Торобий раҳбарлигида 1238 йилда бўлиб ўтган шиддатли халқ қўзғолонидир.

Чингизхон тарихда ўтган энг даҳшатли ва энг ёвуз истилочилардан эди. У қаерга қадам босса, ўша ерга ўлим, офат ва харобалик келтирар эди. Чингиз қўшинлари «Хуросонда, Бухорода, Самарқандда, Балхда ва гуллаб турган бошқа шаҳарларда ваҳшийлик қилдилар. Санъат, бой кутубхоналар, юксак қишлоқ хўжалиги, саройлар ва масжидлар ер билан яксон бўлиб кетди» деган эди К. Маркс.[1] Мўғул босқинчилигини ўз кўзи билан кўрган тарихчи Ибн ал-Асир (1160—1234) қуйидагиларни ёзган эди: мўғул босқинчилари «ҳеч кимга раҳм қилмас эдилар, хотинларни, эркакларни, болаларни шафқатсизлик билан ўлдирар эдилар, ҳомиладор хотинларнинг қорнини ёриб, туғилмаган гўдакларнинг бошини кесар эдилар. Уларнинг дастидан омон қолган шаҳар йўқ. Улар ҳамма жойни хароб қилар эдилар, бирор нарсанинг олдидан ўтсалар, уни талон-торож қилар, кўзларига ёмон бўлиб кўринган барча нарсани ёндирар эдилар». Тарихчи Рашидаддиннинг айтишига қараганда, Бухорони босиб олган Чингиз қўшинлари «шаҳарнинг омборхоналарини очиб, ғаллаларини ташиб олдилар. Битма қуръонлар сақланган сандиқларни отларига охур қилдилар...». Истилочилар суғориш иншоотларини вайрон қилиб ташлаган, кўприкларни бузган, уй-жойларга ўт қўйган эдилар. Мирхонднинг «Равзат-ус сафо» («Софлик боғи») асаридаги маълумотга қараганда, улар Нишопур ва унинг атрофидагина бир йўла бир миллион 47 минг кишини қириб ташлаганлар. Чингиз истилоси Ўрта Осиё аҳолисини ниҳоятда камайтириб юборди, ишчи кучининг катта қисмини барбод қил-

[1] Архив Маркса и Энгельса, том V., Госполитиздат, 1938, 221-бет.

ди, кўп кишиларнинг турли ўлкаларга бошпана излаб қочиб кетишларига сабаб бўлди, хўжалик ва маданий ҳаётда жуда узоқ давом этган салбий из қолдирди. Ўрта Осиё Чингизнинг ўғли Чиғатойнинг ҳукмронлик даврида ҳам, ундан кейинги кўпгина ўн йилликлар ичида ҳам ўзини ўнгаролмади, истило ва истибдоднинг оғир жароҳатларини тузатолмади.

Чингиз мўғул халқининг ҳам иқтисодий-маданий тараққиётига катта талафот етказган эди. Унинг уруш-юришлари Мўғулистон аҳолисини камайтириб юборди, юз минглаб мўғулларнинг қирилиб, тарқалиб, нест-нобуд бўлиб кетишига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам мўғул халқи Чингизхонни лаънатлаб келган, бадиий адабиётда унинг салбий образини яратган.

Халқ оғзаки ижоди.

Чингизхон истилосининг даҳшатли оқибатлари, халқнинг босқинчиларга қарши қаҳрамонларча кураши бадиий адабиётда, жумладан, халқ яратган оғзаки адабиёт асарларида ўз ифодасини топди. «Бўжи келди, бўжи келди, Чингиз билан Жўжи келди» деб Чингиз истилосига қарши қаҳр-ғазабини ифодалаган ўзбек халқи босқинчиларга қарши курашни тасвирловчи афсоналар, эртаклар яратди. Бироқ асрлар ўтиб улардан айримларигина бизгача сақланиб келди ёки катта ҳажмдаги бошқа асарларнинг таркибий қисмига айланиб кетди.

Мўғул босқинчиларига қарши халқ қаҳрамонлик курашини, ватан хоинларига қарши унинг нафратини яққол ифодаловчи асарлардан бири «Гулдурсун афсонаси»дир. Машҳур археолог С. П. Толстов қадимги Хоразм бўйлаб текшириш ишларини олиб борар экан, Қорақалпоғистон территориясидаги Гулдурсун харобасини ўрганиб, бу жойнинг номи билан қизиқади. Маҳаллий аҳоли мўғул (шунингдек қалмоқ) истилочиларига қарши халқ қаҳрамонлик курашини ҳикоя қилувчи бир афсонани айтиб беради.

Гулистон деган обод шаҳар бўлган экан. Душман бу шаҳарни қамал қилибди. Донишманд кекса подшо аҳолини мудофаага сафарбар этибди. Аҳоли шаҳарни мардона ҳимоя қилибди, озиқ-овқат тугаб, очлик даҳшати бошланганда ҳам халқ қуролини қўлидан ташламабди. Очлик душманни ҳам маҳв эта бошлабди. Шаҳар аҳолиси семизроқ бир неча сигирга сўнгги дон-дунини едириб, дарвозадан ташқарига чиқариб юборибди. Очликдан толиққан душман сигирларни сўйиб, уларнинг дон-дун билан боқилганини кўриб, «шаҳар халқининг озиқ-овқати кўп экан, очликдан ҳалок бўлмай, жўнаб қолайлик» деган қарорга келибди.

Шунда подшонинг енгилтак қизи Гулдурсун хиёнат қилибди. У қалъа устидан жангни кузатиб турганида, душманнинг аскар бошлиғини севиб қолибди. Эҳтироси устунлик қилиб, қайтиб кетишга ҳозирланаётган душманнинг аскар бошлиғига мактуб чиқариб, «сигир воқеаси ҳийладир, шаҳарда озиқ-овқат тугаган, бир кун сабр этсанг, таслим бўлади» дебди. Аҳоли очидан толиқибди, кўп киши ўлибди, шаҳар таслим бўлибди. Гулдурсун-

ни аскар бошлиғи олдига олиб келишган экан, у қизнинг қилмишидан хурсанд бўлса ҳам, лекин менга ҳам хиёнат қилиши мумкин деб, уни отнинг думига боғлаб, судратиб ўлдиртирибди. Шаҳар ер билан яксон қилинибди. Гулистондан асар қолмабди; шаҳарнинг харобага айланишига хоин Гулдурсун сабаб бўлганлиги учун, кишилар харобани Гулдурсун деб аташибди.

Бу афсонада чет эл босқинчиларига қарши мардона кураш, истилочилар ва ватан хоинларига қарши мислсиз нафрат-ғазаб ўз ёрқин ифодасини топган.

Мўғул босқинчиларига қарши халқ қаҳрамонлик кураши бошқа қардош халқларнинг адабиётида ҳам, жумладан, рус халқининг Шелкан (Чўлхон) ҳақидаги ғазабли қўшиқларида, Серапион насиҳатномалари, «Евпатий Коловрат ҳақида қисса» ва бошқа асарларида ҳам ёрқин ифодаланган.

Ўрта Осиё ва Синцзян туркий халқлари, хусусан ўғуз ва қарлуқ-уйғур диалектининг қадимги ёдгорликларидан бўлган «Ўғузнома» ҳам қисман шу даврга тааллуқлидир. «Ўғузнома», фараз қилинишича, XIII асрда ёки XIV аср бошида китобат қилинган. («Ўғузнома»нинг бизга қадар уйғур ёзувида етиб келган нусхаси, А. Шчербакнинг тахминича, XV асрда Еттисувда кўчирилган.)[1] Унда қадим замонларда вужудга келган мифологик афсоналар билан бирга даҳшатли истило ва урушлар тасвирланади. Бу Чингиз истилосининг маълум инъикоси бўлиши мумкин. Асарнинг тилидаги мўғул элементлари ҳам шундан дарак беради. Эҳтимол, И. Маркварт шуларни кўзда тутиб, Ўғуз Чингиз бўлиши мумкин, деган бўлса керак. Биз Г. Н. Потанин ва А. М. Щербакнинг Ўғуз мифик образдир деган фикрини қувватлаш билан бирга, «Ўғузнома»да XIII—XIV асрлардаги воқеалар ҳам маълум из қолдирган деб ҳисоблаймиз.

Ёзма адабиёт. Чингизхоннинг истилоси ёзма адабиётнинг тараққиётига ҳам салбий таъсир этди. Истилочилар нодир маданият ёдгорликларини, жумладан санъат ва адабиёт асарларини йўқ қилиб, емириб ташладилар. Мактаб ва мадрасаларнинг кўпи ер билан яксон қилинди, саводсизлик, жаҳолат ниҳоятда кучайиб кетди. Илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг бир қисми жангларда ҳалок бўлди, қириб ташланди, бир қисми асир қилинди. (Масалан, манбалардан маълум бўлишича, машҳур тиб олими Нажибуддин Абу Холид Самарқандий 1222 йилда Ҳиротда мўғул истилочиларига қарши жангда ҳалок бўлган). Олимлар, санъаткорлар ва ёзувчиларнинг бир қисми эса бошпана излаб бошқа ўлкаларга кетиб қолишга мажбур бўлади. Бу даврда Ҳиндистон

[1] Қаранг: А. М. Щербак. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Изд. вост. лит., Москва — 1959.

мат чекиб, 710 йилнинг ҳут ойида (1311 йилнинг март ойида) тугаллаган:

Уш тугаттим бу китобни, эй ёронлар, ер юзи,
Бир йил ичра кечти онинг ёй, қиши, ёз, кузи.
Ой қўпордум, ўзум уздум, сўзни туздум тунла мен —
Эрта турдум, хома урдум эмганиб тун-кундузи.
Етти юз ўн эрди йилғаким битилди бу китоб,
Туғмиш эрди ул ўғурда Ҳут — саодат юлдузи.

«Қиссаи Рабғузий»нинг XV асрда кўчирилган бир нусхаси Лондонда Британия музейида, XVI асрга мансуб нусхаси Ленинградда ва кейинги асрларга доир бир неча қўлёзма нусхаси Тошкентда ЎзССР Фанлар академиясининг Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Асар «Қиссас-ул-анбиёйи Рабғузий» номи билан 1859—1881 йилларда Қозонда беш марта нашр этилади. Ў. Тошкент тошбосмахонасида ҳам босилган.

«Қиссаи Рабғузий» жами 72 қиссадан ташкил топган. Асарда кичик ҳажмли қисса — ҳикоялар билан бирга катта ҳажмдаги қиссалар ҳам бор. Шиис, Мусо, Солиҳ, Юсуф ва бошқалар ҳақидаги қиссалар ҳажм жиҳатидан анча катта бўлиб, улар бир неча фасл — бўлим қилиб тузилган. «Қиссаи Рабғузий»даги қиссаларнинг кўпи диний характерда бўлиб, Рабғузий уларнинг аксариятини «Қуръон» ва бошқа диний китоблардаги диний-афсонавий сюжет асосида яратади. Шунинг учун ҳам Рабғузий:

«Оёт-ахбор асли онинг, ўзи оз, оти қисас,
Бош оёққа текру кўрсанг туб паямбарлар сўзи».

деган эди. Рабғузий ислом динини тарғиб этиш, пайғамбарлар ҳақидаги афсонавий ҳикоялар билан кишиларнинг онгини заҳарлаш, «худога банда» ва «пайғамбарга уммат»лик эътиқодини кучайтириш мақсадини ўз олдига қўяди. Мусо, Нуҳ, Солиҳ — пайғамбарлар, Ҳорут ва Морут — фаришталар, Қобил ва Ҳобил ҳақидаги ҳикоялар шулар жумласидандир.

Бироқ «Қиссаи Рабғузий»да бевосита диний эътиқодга алоқаси бўлмаган, ҳаёт воқеаларидан ёки турмуш тажрибасидан олиб ёзилган айрим ҳикоялар ҳам бор. Бундай ҳикоялар маълум маърифий, дидактик аҳамиятга эгадир. Хусусан Луқмон номи билан боғлиқ бўлган ҳикоялар бу жиҳатдан характерлидир. Луқмон ҳақидаги ҳикояларни латифа деб ҳам юритиш мумкин, улар, афтидан, халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган. Мана шундай латифалардан бири:

«Бир кун Луқмон экин экмакка борур эрди, Хожаси айди: «Буғдой эккил». Луқмон борди, арпа экди. Хожаси айди: «Буғдой нечук экмадинг?» Луқмон айди: «Арпа эксам, ул буғдой бўлмазму?»

Хожаси айди: «Ҳаргиз арпа экиб, буғдой бўлмади».
Луқмони Ҳаким айди: «Бас гуноҳ қилурсен, ул хайр ерин тутарму?»

Бу латифанинг сўнггида қиссадан ҳисса чиқарилиб, ёмон иш асло яхши ишнинг ўрнини босолмайди, дейилади ва инсофсиз, адолатсиз хожа қораланади. Бошқа бир латифада эса «Қўй этининг яхшиси ҳам тил тақи юрактурур, ямони ҳам тил тақи юрактурур» деган «қиссадан ҳисса» билан Рабғузий ичи қора, тили сохта кишиларни мажозий тарзда қоралаб, эзгулик ва тўғриликни тарғиб қилади.

Ғоявий мазмуни турлича бўлган ҳикоялари Рабғузийнинг дунёқарашидаги зиддиятларни, бир томондан, унинг дин ҳомийси ва жарчиси эканини, иккинчи томондан, қисман бўлса ҳам, маърифатпарварлик ва мураббийлик майлларига эга бўлган шахс эканини кўрсатади. Рабғузий ижодидаги бундай қарама-қаршилик айни чоқда диний-мистик адабиёт билан дунёвий адабиёт ўртасидаги курашнинг маълум бир ифодаси ҳам эди.

Рабғузий бадиий прозада маълум маҳоратга эришган ёзувчидир. У кичик ҳажмли ҳикояларда темани ечишга (унинг ғоявий ниятидан қатъи назар), турли образлар яратишга муваффақ бўлади. Катта ҳажмдаги прозаик асарларда ҳам усталик кўрсатади. Масалан, у Юсуф ҳақидаги қиссани ўз даврининг адабиёти савиясига кўра хийла пишиқ ишланган бир повесть даражасига кўтара олган эди.

Рабғузий қобилиятли шоир ҳам бўлган. У «Қиссаи Рабғузий»нинг ҳикоя, латифа ва қиссаларига ўзбек ва баъзан араб тилида ёзилган шеърий парчалар, ҳатто ғазаллар киритади. Рабғузий шоир сифатида айниқса табиат лавҳаларини, баҳор фаслини тасвирлашда ўз маҳоратини кўрсатади. Бунга Юсуф қиссасидаги ғазал равшан мисол бўла олади. Рабғузий акаларининг Юсуфни далага олиб чиқиши эпизодини баён этар экан, акалар тилидан «Эй ота! Ёз куни бўлди, бу Кун отлиғ султон Ҳут отлиғ қишлоқни қўюб, Ҳамал отлиғ яйлоқға ўғради. Одиз кўк йиғлар, яғиз ер кулар. Булут кўзларидин ёш оқса, ер юзинда кўк чимгонлар кулар. Усрук сабо иснаб тўяр...» деб, кейин шеърга — ғазалга кўчади:

Кун ҳамалға кирди эрса, келди олам наврўзи,
Кечти Баҳман замҳарир қиш, қолмади, қори, бузи.
Кун кела минг кўрки ортиб, турилур ўлмиш жаҳон,
Тонг пазирлаб нақши бирла безанур бу ер юзи...
Найшакарлар минбарында тўти қуш мажлис тутар,
Қумри, булбул муқри бўлуб ун тузар тун-кундузи.
Бир яғиз ер кўк мингизлик яшнаюр майдон бўлиб,
Ўғрашур ойтек чечаклар теграсинда юлдузи.
Ҳури айн учмох ичинда енг солиб, таҳсин қилур,
Ёз уза мундоғ ғазални айди Носир Рабғузий.

Шунингдек, Рабғузий табиат лавҳаларини образларнинг руҳий кечинмалари билан узвий боғлаб тасвирлашда маълум маҳорат қозонган. Масалан, Зулайхонинг Юсуфни севиши баёнида у шундай мисраларни битади:

Сабо эснюрда, йиғоч бонг солар,
Булут йиғлаюрда чечаклар кулар.
Бўстон ичинда кириб доимо
Сенинг бирла кўнглум овунмоқ тилар.

Юқорида келтирилган насрий ва шеърий парчалар Рабғузийнинг услуби хийла равон ва тили содда эканини кўрсатади. «Қиссаи Рабғузий» XIV аср ўзбек адабий тилини, ўғуз элементи кучли бўлган Хоразм диалектини ўрганишда муҳим манбалардан биридир.

Хуллас, «Қиссаи Рабғузий»нинг асосий тематикаси диний мазмунда бўлиб, ёзувчи ислом эътиқодини тарғиб этса ҳам, лекин ундаги дунёвий йўналиш, ҳаётий ҳикоялар ва шеърлар бадиий адабиётнинг равнақ топишига маълум ҳисса қўшган эди.

Паҳлавон Маҳмуд. Паҳлавон Маҳмуд XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг бошларида яшаб ижод этган мутафаккир — файласуф шоирдир. Маҳмуд ота-онаси Кўҳна Урганчдан Хевага кўчиб келаётганларида, 645 (1248) йилда Хева яқинида туғилади. Маҳмуд жисмоний жиҳатдан жуда бақувват йигит бўлиб етишади, полвонлик билан шуғулланади, Хоразмнинг кўп шаҳарлари ваҲиндистонга бориб кураш тушади, доим ғалаба қозонади. Шунинг учун у «Паҳлавон Маҳмуд» номи билан шуҳрат топади. Ҳикоя қилинишича, Паҳлавон Маҳмуд бир жангда Ҳиндистон шоҳи Рой Ропой Чўнани ўлимдан қутқариб қолади, бунинг эвазига қачонлардир Ҳиндистонга асир тушган хоразмликларни озод эттиради. Оташин ватанпарвар Хева яқинида Чингизхон қўшинига қарши жангларда ҳалок бўлган Хоразм аскарларининг қабри устига мақбара қурдиради.

Паҳлавон Маҳмуд шаҳарнинг косиб-ҳунармандлар табақасидан эди. Унинг асосий касби пўстиндўзлик, телпакдўзлик эди. Шу билан бирга, Паҳлавон Маҳмуд илм-фан ва бадиий адабиёт билан шуғулланади. Умар Хайёмнинг изидан бориб, форс-тожик тилида кўп оригинал рубоийлар яратади; Шамсиддин Сомибекнинг «Қомус-ул аълом» («Атоқли кишилар қомуси») ва Лутф Алибек Озарнинг «Оташкадаи Озарий» асарларидаги маълумотларга қараганда, у «Канз-ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар хазинаси») номли бир маснавий ҳам яратган. Паҳлавон Маҳмуд 726 (1326) йилда Хевада вафот этади. Шогирдлари уни Хевадаги пўстиндўзлик ишхонаси атрофига дафн

этадилар. Кейинчалик унинг қабри устига муҳташам бир мақбара қурилади.

Паҳлавон Маҳмуднинг бизга қадар бир неча юз рубоийси етиб келган.[1] Буларнинг бирмунчаси Паҳлавон Маҳмуд мақбарасининг гумбази атрофига битилган. Паҳлавон Маҳмуд истеъдодли файласуф шоирдир. У рубоийларида моддий борлиқнинг мангулиги ва инсон ҳамда табиат ҳақида фикр юритади, ахлоқ-одоб, ватан иштиёқи, севгининг завқ-шавқи ва бошқалар ҳақида сўзлайди, реакцион руҳонийларни фош этади. Мана Паҳлавон Маҳмуднинг рубоийларидан бир неча намуналар:

Оташки аланга мезанад синаи мост,
Дарёки чу мавж мезанад дидаи мост.
Ин кўзагаронки кўзаҳо месозанд,
Аз ҳоки бародарони деринаи мост.

(Гуркираган олов — дилим йўлдоши,
Тўлқин урган дарё — кўзларим ёши,
Кўзагарлар ясаётган ҳар кўза —
Кўҳна дўстлар ҳоки — қўли ё — боши.)

Се сад Кўҳи Қофро ба ҳавон судан,
Ба тоқи фалак бо хуни дил андудан,
Сад сол асири банди зиндон будан,
Беҳ з-он ки даме ҳамдами нодон будан.

(Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ,
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ —
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.)

Эй дил ту биё аз пайи жонона равем.
Лайли талабон ба ҳар дари хона равем,
Хайём сифат ба хамр мастем мудом,
Ба дўзах агар равем мастона равем.

(Кел кўнгил, мен ахтарай жононани,
Кўча-кўю ҳар эшик, ҳар хонани,
Масту майхўрмиз мудом Хайём сифат,
Дўзах этгаймиш қабул мастонани.)

Ҳажики зи Каъба вазмино баргашта,
Морестки рафта аждаҳо баргашта,
Зинҳор фиреби ҳарамашро махуред,
К-ин хона хароб аз худо баргашта.

---

[1] Маҳаммад Раҳим II Паҳлавон Маҳмуднинг рубоийларини кўчириб, девон қилган. Бироқ бу девонга ва бошқа девонларга Хайём ва Рўдакий рубоийлари ҳам кириб қолган.

(Бу ҳожики аввал эди бир илон,
Ҳаждан келиб аждар бўлди беомон,
Ҳарам-парам деса асло алданманг,
Уйинг куйгир, ўзи асли беимон.)[1]

Бу рубоийлар Паҳлавон Маҳмудни феодал-клерикал реакция ва жаҳолатга қарши курашган эркин фикрли бир шоир сифатида гавдалантиради. Бироқ феодал-клерикал доиралар Паҳлавон Маҳмуд ижодиётининг асл моҳиятини сохталаштиришга, унинг шеърларига илоҳий тус бериб, ўзини авлиё қилиб кўрсатишга уринганлар ва Паҳлавон Маҳмуд гумбазини «муқаддас зиёратгоҳ»га айлантириб, ундан даромад кўрганлар ва меҳнаткаш омманинг онгини бу «авлиё» ҳақидаги афсоналар билан заҳарлашга уринганлар.

Бадриддин Чочий. Мўғул яғмоси даврида бошпана излаб бошқа ўлкаларга кетиб, ўша ерларда турғун бўлиб қолган илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларидан бири Бадриддин Чочийдир. Бадриддин Чоч (Тошкент) ликдир, у 1332—1333 йилларда Маккадан қайтишда Деҳлига тушиб, ўша ерда қолиб кетган. «Қомус-ул-аълом»даги маълумотга қараганда, Бадриддин Чочий Мовароуннаҳрда яшаган чоғларида туркча (эски ўзбек тилида) шеърлар битган ва шуҳрат қозонган, у Ҳиндистонга келгандан кейин ўша даврда Ҳиндистондаги асосий адабий тиллардан бўлган форс-тожик тилида ижод этган. «Тазкираи Ҳусайний»да кўрсатилишича, Бадриддин Чочий 6 минг байтли лирик девон тузган. Бахтоворхоннинг «Меърот-ул-олам» («Оламнинг кўзгуси») асарида берилган маълумотга кўра, у 35 минг байтли «Шоҳнома» ҳам яратган. Бироқ, афсуски, Бадриддин Чочийнинг «Шоҳнома»си ҳам, девонининг мукаммал нусхалари ҳам номаълум қолиб келмоқда. Унинг бизгача сақланиб қолган асари ўлимидан бир йил муқаддам, 744 йилда (1343—1344 йилларда) тузилган «Шарҳи қасоиди Бадри Чочий» бўлиб, у 71 қасида, 105 қитъа ва 34 газалдан иборатдир. Бадриддин Чочий Садриддин Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик»да (Самарқанд—Москва, 1926 йил) таъкидлаб ўтишича, жуда мураккаб бир услубда шеър битган. Машҳур ҳинд олими, «Ғиёс-ул луғат» китобининг автори Ғиёсиддин бинни Жалолиддин Мустафо 1256 (1840—1841) йилда Бадриддин Чочий асарларини китобхонларга етказиш мақсадида уларга шарҳ сифатида «Кашф-ул-асрор» («Сирларнинг очилиши») асарини ёзган.

Бадриддин Чочийнинг асарлари ҳам, Паҳлавон Маҳмуднинг адабий мероси каби, ҳали етарли ўрганилган эмас.

---

[1] Тўхтасин Жалолов таржималари.

* * *

Шундай қилиб, Чингизхон истилоси ва мўғул хонлари истибдоди Ўрта Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти ва маданиятига катта талафот етказган, кўп обод жойларни вайронага айлантирган, минг-минглаб кишиларни қириб ташлаган, кўпларни нажот истаб турли мамлакатларга бош олиб кетишга мажбур қилган эди. Лекин истилочилар Ўрта Осиё халқларининг озодлик курашини, уларнинг хўжалик ва маданиятда эришган тажриба ва традицияларини емириб ташлай олмадилар. Халқ истилочилар истибдодидан қутулиш учун ҳормай-толмай курашди, шаҳар ва қишлоқларни қайта тиклашга интилди, Чингиз ва чингизийларни, ватанфуруш хоинларни фош этиб бадиий асарлар яратди. Дин ва тасаввуфнинг қаттиқ реакцияси ва унинг бадиий адабиётга салбий таъсирига қарамай, пешқадам ёзувчилар янги, оригинал асарлар ижод қилдилар. Бу даврда қарлуқ, қипчоқ, ўғуз ва бошқа диалектлар бир-бирига яқинлашиб, бири иккинчисини бойитиб борди.

XIV АСР ЎРТАЛАРИДАН XVII АСРГАЧА БЎЛГАН АДАБИЁТ

МАДАНИЙ ҲАЁТ

XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган давр Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи маданияти, санъати ва адабиёти тарихий тараққиётининг янги ва сермаҳсул бир давридир. Бу даврда Ўрта Осиё халқлари илм-фан, меъморчилик, тасвирий санъат, наққошлик, музика ва бошқа соҳаларда ҳамда бадиий адабиётда жуда катта муваффақиятларга эришадилар, улкан олимлар, санъаткорлар ва шоирларни етиштириб, жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қўшадилар.

Бироқ аввалги даврларда бўлгани сингари, бу даврда ҳам маданият, санъат ва адабиёт феодал ўрта асрига хос бўлган даҳшатли курашлар, кескин зиддиятлар жараёнида тараққий этди. Бу даврда, бир томондан, феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ўсди, иккинчи томондан, феодал тарқоқлик, ўзаро ва сулолавий урушлар хўжаликни тушкунликка судради. Давлат ҳокимиятини марказлаштиришга интилиш билан феодал сепаратизми — тарқоқ ҳокимиятчилик ўртасида қаттиқ кураш борди. Уруш ва тўқнашувлар халқ кучи билан барпо этилган йирик суғориш иншоотларини вайрон қилди. Феодал-клерикал ҳукмрон табақалар ҳадсиз мол-давлатга эга бўлиб бордилар, меҳнаткаш халқ оммасининг моддий аҳволи тобора оғирлашиб кетди. Меҳнаткаш халқни ишлатиш билан муҳташам бинолар барпо этилди, халқнинг ўзи эса вайрона кулбаларда яшади ёки бошпанасиз қолди. Бир томондан, мактаб ва мадрасалар, иккинчи томондан, масжид ва хонақоҳлар бино этилди. Илм билан дин, маърифат билан жаҳолат, тафаккур билан бидъат ўртасида муросасиз кураш борди, илм-

фан, санъат ва адабиёт аҳллари таъқиб ва таҳдид остига олинди, даҳшатли фожиаларга гирифтор этилди. Меҳнаткаш халқ оммаси маданият ва маърифат ютуқларидан маҳрум қилинди. Феодал-клерикал жамиятнинг ҳоким мафкураси бўлган дин ижтимоий ҳаёт ва маданиятнинг барча соҳаларига ўз шарпасини солиб турди. Хулоса қилиб айтганда, бу даврда ижтимоий-синфий ва мафкуравий кураш, халқни ва халқ манфаатларини ҳимоя қилиш билан феодал-клерикал истибдод ва реакция ўртасидаги кураш янада чуқур илдиз отиб, кескинлашиб боради. Бундан ташқари, дунёвий феодаллар билан руҳонийлар ўртасида ҳам қаттиқ кураш боради (дунёвий феодаллар илм-фан, санъат ва бошқа соҳаларнинг ўсишидан манфаатдор эдилар, лекин руҳонийлар, маълум даражада дунёвий феодалларнинг ўзи ҳам, илм-фан, санъат ва бошқаларнинг ўсиши меҳнаткаш омманинг кўзини очади, уни истибдодга қарши курашга отлантиради, диндан, тобеликдан айнитади, деб хавфланар эдилар).

Буларнинг барчаси маданият, санъат ва адабиёт тараққиётининг хусусиятини, мафкуравий йўналишларнинг моҳиятини белгилар эди. Бинобарин, маданият тармоқлари ва бадиий адабиёт билан танишишдан олдин, қисқача бўлса ҳам, бу даврнинг тарихий шароити билан танишиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Ўрта Осиё халқларининг мўғуллар истибдодига қарши озодлик ҳаракатлари тобора кенгайиб, кескин тус олади. Ниҳоят, «Сарбадорлар ҳаракати» деб аталган катта халқ ҳаракати бошланади. Бу ҳаракат тез орада бутун Мовароуннаҳрга ҳам тарқалади. Сарбадорлар ҳаракатининг асосий кучини деҳқонлар, шаҳар ҳунармандлари ва қуллар ташкил этар эди. Бироқ феодал-руҳоний табақаларнинг намояндалари халқ ҳаракатидан ўз манфаати учун фойдаланиш, ҳокимиятни ўз қўлларига киритиб олиш мақсади билан сарбадорлар ҳаракатига суқилиб кирган ва раҳбарлик лавозимларини эгаллаб олган эдилар. Лекин, шунга қарамай, улар узоқ вақтга қадар сарбадорлар ҳаракатининг жанговар руҳини ўзгартиролмаган эдилар. Сарбадорлар мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни ўзгартириш, феодалларнинг мол-мулкини тортиб олиб, меҳнаткашларга бўлиб бериш, халқ манфаати ва иродасини ифодаловчи давлат тузиш учун курашар эдилар. Бу ҳаракатнинг жанговар руҳини «сарбадор» («бошимизни дорга тикдик») сўзининг ўзи ҳам ифодалар эди. Сарбадорлар кураш йўлидан чекинмай, мардона ҳаракат қиладилар. Бир вақт Ҳулогулар хонадонидан бўлган Тоғай Темурхон сарбадорларнинг раҳбари Хўжа Яҳёга таслим бўлишни талаб қилиб, тубандаги шеърий мактубни юборган эди:

Гардан бинеҳ жафоий замонро-у сар макаш,
Кори бузургро натавон дошт мухтасар.
Симурғвор чун натавон кард қасди Қоф,
Чун саъва хурд бошу фуру рез болу пар.
Берун кун аз думоғ хаёли муҳолро,
То дар сари сарат нашавад сад ҳазор сар.

(Замонанинг жафосига бўйин эг, бош тортма, улуғларнинг ишини кичиклар уддалай олмайди. Симурғдек ўзингни катта фаҳмлаб Кўҳиқофга талпинма, саъвадек кичкина бўл ва қанот-патларингни тўк. Оғир хаёлни димоғингдан чиқар, йўқса бир сенинг бошинг устига юз мингларнинг боши қаланади.)

Бу дўқ ва пўписалар Хўжа Яҳёнинг иродасини буколмади. У Тоғай Темурхонга қуйидагича кескин жавоб қайтарди:

Гардан чаро ниҳем жафои замонро?!
Рози чаро шавеш ба ҳар кори мухтасар?!
Дарё-у кўхро бигузорему бигузарем,
Симурғвор зери пар орем хушку тар.
Ё бомурод бар сари гардун ниҳем пой,
Ё мардвор дар сари ҳиммат кунем сар.

(Замонанинг жафосига нега бўйин эгайлик? Ҳар бир паст ишга нега рози бўлаверар эканмиз?! Дарё ва тоғларни ошиб ўтамиз, ўтказамиз, симурғдек ҳўл-қуруқ барчани қанотимиз остига оламиз. Ё муродга етиб, оламга устунлигимизни ўрнатамиз, ё бўлмаса ҳиммат йўлида мардона бошимизни қуйи соламиз, яъни дорга тутиб берамиз.)

Сарбадорлар Тоғай Темурхонни ўлдирадилар, Ғарбий Хуросонда пойтахти Сабзавор шаҳри бўлган ўз давлатларини вужудга келтирадилар (бу давлат 43 йил яшаб, 1481 йилда Темур давлатига қўшилиб кетади). Шунингдек, сарбадорлар 1365 йилда Самарқандни қўлга киритиб, бир оз вақт уни идора қиладилар.

Сарбадорлар ҳаракати феодал тузумини йўқотиб юборолмаган бўлса хам (у йўқотиб юборолмас ҳам эди), лекин у феодал истибдодига карши қаратилган энг жанговар, демократик ҳаракатлардан бири эди. Бу ҳаракат прогрессив маданият, санъат ва адабиётда демократик мотивларнинг тараққий этишига, шубҳасиз, кучли ва самарали таъсир этган, бадиий адабиёт сохасида эса сарбадорларнинг Ибн-Ямин каби истеъдодли шоирлари ҳам етишган эди.

Халқ оммасининг озоллик ҳаракатлари натижасида мўғул улусларининг Ўрта Осиёдаги ҳукмронлигига зил кетган эди. Бунинг устига ички ихтилофлар натижасида Олтин Ўрда давлати ҳам инқирозга юз тутган эди. Феодал-ҳарбий аристократлар мамлакатнинг ички ва ташқи қийинчиликларидан фойдаланиб, ҳокимиятни ўз қўлларига киритиб олиш учун кураш олиб борадилар. Узоқ ва қаттиқ давом этган курашлардан кейин Темур ўз рақибларини енгиб Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўл-

га киритади. Бир вақтлар оддий навкар бўлиб, ҳарбий ишларда кўрсатган шижоати билан мансаб-мартабаси ошган Кеш (Шаҳрисабз) атрофидаги барлос уруғидан чиққан Темур Мовароуннаҳр билан қаноатланмайди. У қилич ва қон сиёсати билан бир қатор ўлкаларни босиб олиб, Ўрта денгиздан Хитой чегарасига қадар чўзилган катта империя вужудга келтиради. У босиб олган ўлкаларда даҳшатли ва ваҳшиёна сиёсат юргизади. Исфаҳонда 70 минг калладан минора қурдиради. Қичик Осиёнинг Сивос шаҳрида 4 минг кишини тириклайин ерга кўмдиради, асир тушган 100 мингдан зиёд ҳиндини қириб ташлайди, мол-мулкларини талайди, беҳад кўп ўлжа ва асирларни Мовароуннаҳрга кўчириб олиб келади, асирларни қулга айлантиради. У пойтахти Самарқандда ҳамда Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда муҳташам бинолар қурдиради. Бу иморатларни қуришда мичглаб маҳаллий меҳнаткашлар ва асир-қуллар эртаю кеч тинмай заҳмат чекар эди.

Темур ниҳоятда шуҳратпараст бир киши эди. У Шаҳрисабзда қурдирган Оқсаройга «Мин шакка фи валоятино ва карематино фанзур ило иморатино» («Агар бизнинг қувват ва шавкатимизга шубҳанг бўлса, иморатларимизга қара») сўзларини ўйдириб ёздирган эди. У Самарқанд атрофида барпо этилган бир неча қишлоқни Шарқнинг Дамашқ, Бағдод, Султония ва Шероз каби йирик пойтахтлари номи билан атаган ва бу билан у шаҳарларнинг барчаси менинг пойтахтим — Самарқандга нисбатан бир қишлоқдир демоқчи бўлган эди. К. Маркс айтганидек, Темурнинг сиёсати минглаб кишиларни, аёллар, болалар, эркаклар ва ёшларни қириш, қийнаш ва азоб бериш, бу билан ҳамма ёқда даҳшат туғдиришдан иборат эди.[1] Бироқ, шу билан бирга, у давлат ҳокимиятини мустаҳкамловчи қонун-қоидалар ҳам жорий қилди.

Бироқ Темур империяси кўп ўлка ва халқларни зўрлик билан, қилич-қон сиёсати билан бир давлат ҳокимияти остига бирлаштирган конгломерат давлат эди. Бошқа конгломерат империялар узоқ умр кўролмагани каби Темур империяси ҳам узоқ умр кўролмади. Темур вафот этиши биланоқ (1405 йилда) унинг давлати парчаланиб кетди, кўп ўлкалар ундан ажралиб чиқдилар. Темурнинг ворисларига Хуросон ва Мовароуннаҳр қолди. Хуросон ва Мовароуннаҳр тож-тахти учун қаттиқ кураш бошланиб кетди. Узоқ давом этган қонли курашлардан кейин 1409 йилда тахтга Шоҳруҳ чиқди. Шоҳруҳ Хуросонни ўзига қолдириб, Мовароуннаҳрни ўғли Улуғбекка берди. Кўринишида темурийлар давлати икки ҳокимиятдан иборат

[1] Қаранг: Архив Маркса и Энгельса, т. VI, Госполитиздат, М., 1939, 185-бет.

бўлиб кўринса ҳам, лекин аслида унда шаҳзодаларнинг бир неча майда мустақил ҳокимликлари бор эди. 1447 йилда Шоҳруҳ вафот этади. 1449 йилда Улуғбек ёвузларча ўлдирилади. Тож-тахт талашлари яна кучаяди. Ниҳоятда тож-тахт кураши 50-йилларнинг бошларида бирмунча пасаяди, Хуросон Абулқосим Бобирга (1451—1457), Мовароуннаҳр Абусаид мирзога (1452—1469) ўтади. Абулқосим Бобир вафотидан кейин Хуросон тахтини ҳам мустабид ва жоҳил Абусаид мирзо эгаллайди. Абусаид 1469 йилнинг бошларида Ғарбий Эронга ҳужум қилиб жангда мағлубиятга учраб, ҳалок бўлади. Кўп йиллар давомида тож-тахт учун курашиб келган Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллаб олади. У Навоий ва бошқа маърифатпарварларнинг фаолияти ва ташаббуси билан давлат ҳокимиятини бирмунча мустаҳкамлаб олади, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиёт ишларига эътибор беради. Бироқ Ҳусайн Бойқаро давлати ҳам тож-тахт талашлари, реакцион сарой амалдорларининг фитнаси ва ишратпарастликлар натижасида таназзулга юз тутган эди. Самарқанд ҳокимлиги, Фарғона ҳокимлиги ва бошқа темурий давлатлар ҳам тобора заифлашиб кетади, ўзаро феодал урушлар тўхтамай давом этади. Буларнинг барчаси темурийлар ҳокимиятини ҳалокатга судрайди, хўжалик ва маданият ишларига зарба беради, халқнинг хонавайронлигини оширади, обод жойларни хароб қила бошлайди.

Шундай бир шароитда 1499 йилда Абулхайрхоннинг (1428—1468) набираси Муҳаммад Шайбоний (1451—1506) Мовароуннаҳрнинг марказий районларига ҳужум қила бошлайди. Ички низолар билан ўралишиб қолган темурийлар Шайбонийга қарши биргаликда кураш олиб боролмайди. Заҳириддин Бобирнинг темурийлар давлатини сақлаб қолиш учун олиб борган кўп йиллик кураши натижа бермайди. Темурийлар сулоласининг ҳукмронлиги тугаб, шайбонийлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланади. Юз йилча ҳукм сурган шайбонийлар даврида феодал тарқоқлиги, ўзаро урушлар янада кучайиб кетади.

Темурийлар ҳамда шайбонийлар давридаги мулкдорлик усули давлат ҳокимиятини парчалаб юбориш учун курашнинг асосий омилларидан бири бўлди. Темурийлар ички жанжалларнинг кучайиб кетишидан қўрқиб, аскар бошлиқларига, амалдорларга ва нуфусли руҳонийларга катта-катта мулк ажратиб берар эдилар, суюрғол деб аталган бундай мулклар ҳар қандай солиқлардан озод қилинар эди ва ҳатто суюрғол эгаси ўзига тегишли бўлган жойдаги деҳқонлар ва ҳунармандлардан солиқ ҳам олар эди. Бундай имтиёзга эга бўлган мулкдорлар сиёсий жиҳатдан ҳам мустақил бўлишга интилар,

ўзаро феодал урушларни бошлаб юборар эдилар. Суюрғол эгаларидан ташқари, тархонлар ҳам катта мулкка эга бўлиб, солиқлардан хориж эдилар. Бобирнинг маълумотига қараганда, Абдуали деган тархоннинг ўз саройи ва 3 минг навкари бўлган, у подшолардай яшаган. Нуфусли руҳонийларнинг мол-мулки эса янада ҳисобсиз бўлган. Жумладан, энг реакцион ва жоҳил руҳоний Хўжа Убайдулло Аҳрорнинг 1300 га яқин жойда мулки, корхоналари, минглаб қарам деҳқонлари бўлган, унинг карвонлари Шарқий Туркистон, Хуросон ва Яқин Шарқ мамлакатларига қатнаб турган. Тарихий манбаларнинг маълумотига қараганда, бу руҳоний шунча мол-мулк билан қаноатланмай, кишиларни қулдек ишлатиб, Самарқанд яқинидаги Талли Ғуломон деган жойдаги тепаликни текислатиб боғ қилдирган; шунда кишилар мунча машаққат чектиришга қандай ҳожат бор деб сўраганларида, у «тушимда тепа пастида пайғамбарни кўриб, уни кўтариб шу тепага олиб чиққан эдим, шунинг учун обод қилдирдим» деб жавоб берган экан. «Рашаҳот» (Ас-Сафий), «Маноқиби Хўжа Аҳрор» (автори номаълум) ва бошқа асарларда Хўжа Аҳрорнинг ҳадсиз мол-давлати, унинг зулми ва маънавий разиллигини тасвирловчи кўп фактлар баён этилган. Феодал аристократларнинг қанчалик кўп давлат тўплаганини кўрсатиш учун яна бир факт келтирамиз. 1508 йилда Шайбоний Ҳиротга ҳужум қилганда, Зайниддин Восифий Шоҳ Вали деган амирнинг уйида экан. Шоҳ Вали қиммат баҳо бойликларини яширишга шошилиб, Восифийдан ёрдам сўраб уни хазинасига олиб кирган. «... хазинага кирдик,— дейди Восифий,— у ерда 10 сандиқ бор эди, сандиқларнинг қопқоғини очдик, 5 сандиқ кумуш танга, 2 сандиқ олтин пул, 1 сандиқ пичоқ, ханжар ва қиличнинг қиммат баҳо тошлар билан зийнатланган софиси, 2 сандиқ забаржад, лаъл, ёқут, зумрад ва дурмарварид билан тўла эди...». Минг-минглаб меҳнаткашларни қулдек ишлатиш, уларнинг ер-сувини, ҳовли-жойини тортиб олиш йўли билан феодаллар мана шундай давлат тўплаган, айш-ишрат ва ҳузур-ҳаловат билан ҳаёт кечирган эдилар. Уларнинг айш-ишрати канда бўлмас, ҳарамларидан гўзал қиз-жувонлар қочиб қутулолмас эди. Майхона ва қиморхоналар ҳам, «байт-ул-лутф» деб аталган ишратхоналар ҳам шуларнинг бемаъни лаззат маскани эди.

Меҳнаткаш халқ оммаси эса хор-зорликда яшар, рўзғорини тебратишга қурби етмас эди. Деҳқонларнинг бир қисми озгина ерга эга бўлса, кўпи подшолик мулки, амир-амалдорлар ери ва вақфларда ниҳоятда оғир шартлар билан ишлар, хирож, жон пули, мироб пули ва яна турли-туман солиқлар билан хонавайрон бўлар эди. Деҳқонлар ер ишлари, бино қу-

риш, кўприк ясаш ва бошқаларда бепул ишлатилар эди. (Бу усул билан ишлатиш «бегор» деб аталган.) Шаҳарнинг косиб-ҳунармандлари ҳам деҳқонлардан яхши яшамас эдилар. Буларнинг барчаси катта халқ ғалаёнларини вужудга келтирар, бир қўзғолон алангаси сўнмасдан, иккинчи бири бошланар эди. Феодал ҳукмдорлар халқнинг ҳақли талабига дор ва қилич билан жавоб қайтарар, қўзғолончиларни ваҳшиёна усуллар билан, Восифий маълумотларига қараганда, қозиққа қоқиш, темирчи дами билан ичига дам солиш, бошини арралаб иккига ажратиш, терисини шилиш, қўлтиғидан осиб, оёғига оғир тошлар боғлаш ва бошқа усуллар билан ўлдирар эдилар.

XIV—XVI асрлардаги феодал жамияти мана шундай антагонистик зиддиятларга, феодал ички ихтилофларга, даҳшатли воқеаларга тўла бир жамият эди. Бироқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг, савдо-сотиқ ва ҳунармандчиликнинг нисбий ўсиши, бошқа ўлкалар билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг жонланиши, йирик шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва бошқалар маданий ҳаётнинг тараққий этишига маълум замин тайёрлади. Илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари феодал-клерикал реакциянинг даҳшатларига қарши курашиб, ажойиб илмий кашфиётлари, санъат ва адабиётга оид асарлари билан жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қўшдилар.

* * *

Чингизхон истилоси Ўрта Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти ва маданиятига жуда катта талафот етказган эди. Бироқ у халқнинг ижодий кучларини, яратувчилик қудратини маҳв этолмади. Халқ ўзининг хўжалик ҳаётини қайта тиклаш ва ривожлантиришга, вайрон этилган шаҳар-қишлоқларини қайта қуришга, маданият традицияларини ривожлантиришга ҳар қандай имкониятини сафарбар қилди. Бу ҳали Чингиз истилоси давом этаётган даврнинг ўзидаёқ бошланган эди. Буни қуйидаги фактдан равшан кўриш мумкин. Ҳирот шаҳри 1220 йилда мўғул истилочилари томонидан яксон қилинган, аҳолининг бир қисми ички Мўғулистонга олиб кетилган, қолгани қириб ташланган эди. Шу даҳшатли воқеалардан кўпчилиги ҳунарманд бўлган 40 киши яшириниб омон қолган экан. Булар Ҳиротга қайтиб келиб, уни тиклай бошлайдилар ва 15 йил заҳмат чекадилар. Ўгдайхон даврида Ҳирот ҳунармандларининг бир қисми қайтиб келгандан кейин шаҳар тез тикланиб боради. XIV аср ўрталарига келиб Ўрта Осиёда, айниқса Хоразмда хўжалик ва маданият жонланиб кетади. Хароб қилинган шаҳарлар ўр-

нига ёки атрофига янги шаҳарлар қурилади, суғориш иншоотлари тикланиб боради. Самарқанд, Бухоро ва Урганч каби шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва бошқалар тараққий этади. Шунинг учун ҳам 1339 йилда Урганчда бўлган араб сайёҳи Ибн-Батута бу шаҳарни энг йирик ва энг гўзал «турк» шаҳарларидан бири деб таърифлаган эди. Хоразм карвон савдосининг плацдарми сифатида ҳам катта роль ўйнай бошлайди. Хоразм савдогарлари Шарқий Европа, Хитой ва бошқа мамлакатлар билан алоқа тутадилар, Хоразм молларининг шуҳрати кенг ёйилади. Шу билан бирга, Хоразм ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти ривожида ҳам катта роль ўйнайди.

«Олтин Ўрда маданияти» деб номланган маданиятнинг вужудга келиши ва равнақ топишида Ўрта Осиё халқлари катта роль ўйнади. Олтин Ўрда территориясидаги аҳоли бир неча халқлардан ташкил топган эди. Олтин Ўрдада мўғуллар озчиликни ташкил этар ва улар аллақачонлар маҳаллий халқларнинг таъсирига берилиб, ҳатто ўз тиллари ва урф-одатларини йўқотиб, маҳаллий тил (кўпроқ туркий тил) ва урф-одатларни қабул қила бошлаган эдилар. «Ғолиб,— деган эди Ф. Энгельс,— истило қилган мамлакатдаги олий «иқтисодий ҳолатга» мослашишга мажбур бўлиб, бўйсундирган халқи уни ўзида ассимиляция қилади ва кўпинча, унга ҳатто ўз тилини қабул қилдиради»[1]. Энгельснинг бу сўзларини Қрим, Шимолий Кавказ, Хоразм, Булғор ва бошқа жойларда ўтроқлашиб қолган мўғулларга нисбатан тўла татбиқ этиш мумкин. Мўғул хонлари давлат идора ишларини туркий тилда олиб борадилар, шу тилда ўз ёрлиқларини ёзадилар.

Олтин Ўрда шаҳарларининг бунёдга келишида, уларнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида ҳам Ўрта Осиё, биринчи навбатда Хоразм жуда катта роль ўйнади. Боту саройи ва Берка саройидаги биноларни Урганч бинолари билан чоғиштирар эканмиз, Олтин Ўрда меъморчилигида Хоразм усталарининг услуби ва қўли равшан кўринади. Шунинг учун ҳам проф. С. П. Толстов «Боту саройи, Берка саройи ва Олтин Ўрданинг бошқа шаҳарлари бир қанча жиҳатдан Хоразмда тўпланган... катта маданий мерос ҳисобига яшаган»[2] деган эди. Шунингдек, хоразмликлар Олтин Ўрданинг сиёсий-дипломатик ишларида ҳам маълум ўрин тутганлар. Масалан, Хўжааддин Абдураҳмон ал-Хоразмий Олтин Ўрдада таржимон бўлган,

---

[1] Ф. Энгельс, Анти-Дюринг. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XIV, 1-ое изд., 185-бет.

[2] С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.— Л., 1948, 318-бет.

Алоиддин Ойтуғди ал-Хоразмий Мисрда Ўзбекхоннинг элчиси бўлган. XIV аср ўзбек адабиётидаги бир қатор асарлар ҳам Олтин Ўрда территориясида яратилган эди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин», Сайфи Сароийнинг «Гулистон» таржималари ва бошқалар шулар жумласидандир. Хуллас, «Олтин Ўрда» маданияти деб аталган маданиятда бошқа халқлар билан бирга ўзбек халқининг ҳам катта улуши ва роли бор.

Мўғуллар ҳукмронлиги емирилиб, Ўрта Осиёда нисбатан йирикроқ феодал давлат пайдо бўлган даврда эса маданий ҳаёт бирмунча тезроқ тараққий этиб борди ва катта муваффақиятларга эришди. Бу даврда Самарқанд, Ҳирот, Андижон, Балх ва Бухоро каби катта шаҳарлар йирик маданий марказга айланди. Бу шаҳарларда кўпгина олимлар, санъаткорлар ва ёзувчилар ижодий иш олиб бордилар. Самарқандниинг маданий тараққиётида айниқса Улуғбекнинг роли катта бўлди. Улуғбек феодал ҳукмдор эди, бироқ у маърифатпарварлиги билан бошқа феодал ҳукмдорлардан кўп фарқ қилар эди. Самарқанддаги Бибихоним, Шоҳизинда, Улуғбек мадрасалари, Улуғбек расадхонаси, Гўри Амир ва бошқа бинолар халқ меъморчилигининг ажойиб обидалари сифатида вужудга келган эди. Самарқанд мадрасаларининг довруғи Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кетган эди. Улуғбек ваҳшийларча ўлдирилгандан кейин (1449 йилда) ҳам кўп кишилар, жумладан Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий Самарқандда таълим олган эдилар.

Бу даврдаги маданий марказлардан бири Ҳирот эди. Ҳирот аҳолисининг кўпчилигини ҳам, худди Самарқанддагидек, ўзбеклар ва тожиклар ташкил қилар эди. Бу икки халқ ҳамкорликда илм-фан, санъат ва адабиётнинг янги ва улкан асарларини яратди. Ҳиротнинг маданий марказ сифатида ривожланиши ва обод бўлишида айниқса Алишер Навоий катта роль ўйнади, у олимларни, санъат аҳлларини, шоирларни ўз атрофига тўплади, уларга ҳар томонлама ёрдам берди, ижодий ишларга илҳомлантирди. Навоий бевосита ўз маблағларини ҳам ободонлик ва маданият ишларига сарф қилар эди. Тарихчи Ҳофизи Абру Ҳирот шаҳрининг гўзаллиги ва ободонлигини таърифлаб бундай деган эди:

Гар касе пурсад з-ту к-аз шаҳрҳо хуштар кадом,
Гар жавоби рост хоҳи дод ўро, гў: Ҳири.
Ин жаҳон чун баҳр дон, дар вай Хуросон чун садаф,
Дар миёни он садаф шаҳри Ҳири чун гавҳари.

(Агар сендан қайси шаҳар яхши деб сўрасалар, рост жавоб бермоқчи бўлсанг, Ҳирот дегин. Бу жаҳонни бир денгиз, Хуросонни ундаги садаф ва Ҳирот шаҳрини эса бу садаф ичидаги гавҳар деб билгин.)

Фарғона вилоятининг пойтахти Андижон Хитойга борадиган савдо йўлининг марказида эди. Андижон Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг иқтисодий ва маданий тараққиётида маълум ўрин тутгани каби, стратегик жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга бўлган бир шаҳар эди. XV—XVI аср ўзбек адабий ти-

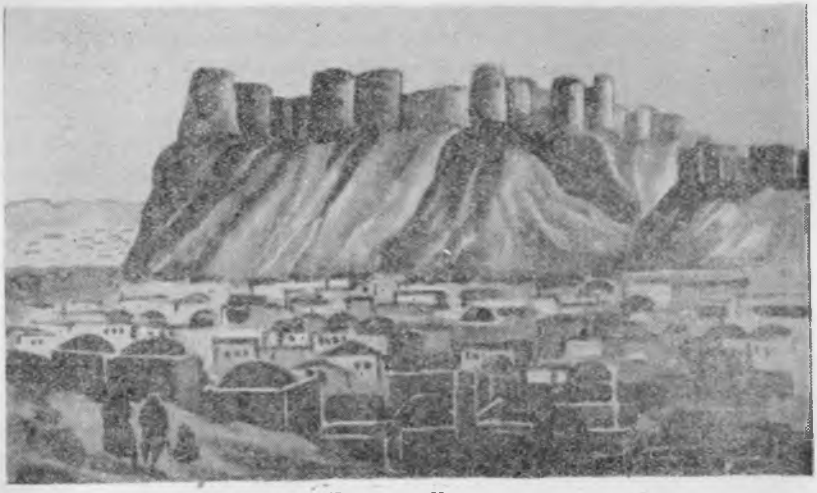

Қадимги Ҳирот.

лининг тараққиётида Андижон шеваси катта роль ўйнаган эди. Шунингдек, маъмурий ва маданий марказ сифатида Бухоро ва Балх шаҳарлари ҳам машҳур эди.

Шундай қилиб, бу даврда феодал-клерикал реакциянинг даҳшатлари ва ўзаро феодал урушларнинг оқибатларига қарамай, Ўрта Осиё халқлари маданий ҳаётнинг тараққиётида катта ютуқларни қўлга киритдилар. Бироқ феодал-клерикал муҳит бу ютуқларни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга тўсқинлик қилди, мустабид подшолар ва жоҳил руҳонийлар илм-фан ва санъат ёдгорликларини емириб ташлашга интилдилар, олимларни, санъаткорларни қувғин қилдилар, меҳнаткаш оммани маданият ютуқларидан маҳрум этдилар. Мактаб ва мадрасалар эшиги камбағал болалар учун ёпиқ эди, кўпдан-кўп халқ талантлари моддий муҳтожлик ва таъқиблар остида ғунчалигидаёқ сўлиб кетар, нобуд бўлар эди.

Илм-фан. IX—XII асрларда жаҳон илм-фани тараққиётида мисли̇з катта роль ўйнаган Ўрта Осиё XIV—XVI асрларда ҳам табиий ва гуманитар фанлар соҳасида бир қанча буюк олимларни етиштирди, жаҳон фани тараққиётига янги ҳисса қўшди. Сунъий суғоришга асослан-

ган хўжаликни ривожлантириш, кемасозлик, денгиз саёҳати ва бошқалар астрономия, геометрия, математика ва бошқа табиий фанларнинг тараққий этишини тақозо қилса, жамиятнинг маънавий эҳтиёжи гуманитар фанларнинг ўсишини талаб қилар эди. Илм-фаннинг ўсишидан феодал синфи катта моддий ва маънавий фойда кўрар эди. Шунинг учун ҳам дунёвий феодаллар илм-фанни ёқлар, айрим подшолар олимларни саройларига жалб қилар эдилар. Бироқ улар кўпинча бу позицияларини изчиллик билан давом эттирмас, руҳонийларга ён босар ва ҳатто «подшоҳи ислом» сифатида илм-фанга қарши курашни бошқарар, олимларни таъқиб остига олар эдилар. Бу зиддият феодал жамиятнинг ижтимоий моҳияти ва феодал давлатнинг теократик характери билан изоҳланади.

Табиий фанлар соҳасида айниқса астрономия фани юксалди. Астрономия фанининг ютуқлари хусусан XV асрнинг биринчи ярмида Самарқандда яшаб, тадқиқот ишларини олиб борган Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қушчи каби буюк олимларнинг фаолияти билан боғлиқдир. Улуғбекнинг астрономик жадвали ва унинг раҳбарлигида бино қилинган расадхона бу давр астрономия фани ютуқларининг чўққиси бўлиб, фаннинг кейинги тараққиётида чуқур из қолдирди.

Медицина соҳасида эса Ибн Синонинг таълимотини давом эттирган ва ривожлантирган Чағминий (XIV аср, у астроном ҳам бўлган), Фахриддин Хужандий (XVI аср), Султонали Хужандий (XVI аср), Юсуф Табиб (XVI аср) каби олимлар етишади.

Ғуманитар фанлардан тарих, адабиётшунослик, тилшунослик ва бошқалар ўсади. Тарих фани соҳасида Темурнинг уруш-юришларини тасвирловчи «Зафарнома» асарининг автори Шарафиддин Али Яздий, «Зубдат-ут-таворих» («Тарихлар қаймоғи») асарини ёзган Ҳофизи Абру, «Матла-ус-саъдайн» («Икки бахтнинг бошланмаси») асарини яратган Абдураззоқ Самарқандий, 7 жилдлик «Равзат-ус-сафо» («Софлик боғи») асарини битган Мирхонд, «Хулосат-ул-ахбор» («Хабарлар хулосаси»), «Ҳабиб-ус-сияр» («Яхши хислатлар») ва «Макорим-ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар») асарининг автори Хондамир, «Бадойи-ул-вақое» («Гўзал воқеалар») асарининг автори Зайниддин Восифий, «Бобирнома»ни ёзган Заҳириддин Бобир ва бошқалар етишади. Буларнинг асарлари ўтмиш ва ўзларига замондош бўлган даврнинг тарихий воқеаларини баён этади. Бу тарих асарларида жуда бой фактик материал тўпланган. Бироқ уларнинг кўпчилиги қадим даврлар тарихини дин ва ривоятлар билан қориштиради, феодал

ҳукмдорларнинг фаолияти билан чекланади; шунингдек, улар услуб жиҳатидан анча мураккаб ва оғирдир[1]. Аммо бу жиҳатлардан Восифийнинг «Бадойи-ул-вақоe» ва Бобирнинг «Бобирнома»си бошқа асарлардан ижобий фарқ қилади.

Адабиётшунослик соҳасида эса тазкиралар, аруз назарияси, қофия ва бошқаларга доир рисолалар яратилди. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий ва Заҳириддин Бобир каби адабиётшунослар етишди. Тилшунослик бобида назарий тадқиқотлар олиб борилди, араб тили грамматикасига доир асарлар, луғатлар пайдо бўлди. Жумладан, Фазлуллоҳ Абуллайс, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқалар мана шу соҳада самарали иш олиб борган олимлардандир.

Булардан ташқари, ахлоқ, музика, ҳарбий ишлар ва бошқаларга доир илмий асарлар ҳам яратилди.

Улуғбек. Улуғбек номи билан шуҳрат қозонган Муҳаммад Тарағай 1394 йил 22 мартда туғилди. У темурийларнинг одатига кўра бувиси — Темурнинг катта хотини Сароймулк тарбиясига топширилди. Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ мирзо катта ва бой кутубхона ташкил этган эди. У кутубхонада Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Греция ва бошқа мамлакатларда етишган буюк олимларнинг нодир асарлари ҳам сақланар эди. Зеҳнли Улуғбек кўп вақт китоб мутолааси билан шуғулланар, юлдузлар оламини ўрганишга қизиқар эди.

Темурнинг вафотидан кейин 4 йил давом этган тож-тахт курашлари натижасида ҳокимият Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ мирзо қўлига ўтади. Шоҳруҳ мирзо ўзи Хуросонда подшолик қилиб, пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳрни Улуғбекка топширади. 15 яшар Улуғбек номидан Мовароуннаҳрни Шоҳ Малик идора қилар эди. Икки йилдан сўнг Улуғбек бевосита ўзи давлат ишларини бошқара бошлайди. У айрим исёнчи ҳокимларга қарши кураш олиб боради, Мўғулистонга юриш қилади. Бироқ Улуғбек бошқа темурий ҳукмдорлардан кўп фарқ қилар эди. У янги вилоятларни қўлга киритишга, давлатини кенгайтиришга эмас, балки оболончиликка, илм-фанга катта эътибор беради. Отаси Шоҳруҳ Ҳиротда ўз атрофига руҳонийларни тўплаб олган бўлса, Улуғбек илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини тўплайди. Унинг даврида Темур ҳокимияти вақтида қурила бошлаган «Бибихоним» масжиди, «Гўри Амир» мақбараси ва «Шоҳизинда» бинолари

---

[1] Масалан, Энгельс Марксга ёзган бир хатида Мирхонднинг «Равзат-ус-сафо»сининг оғир услубини алоҳида таъкидлаган эди. Қаранг: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч, т. XXI, 1929, М.—Л., 495—496-бетлар.

ансамбли битказилади. Улуғбек «Чиҳл устун» («Қирқ устун»), «Боғи майдон» каби бир неча боғ барпо этади, Бухоро, Самарқанд, Ғиждувон ва бошқа жойларда мадрасалар қурдиради. Бу мадрасалар орасида ҳашами ва гўзаллиги жиҳатидан 1417—1420 йиллар ичида қурилган Самарқанд мадрасаси мумтоздир. Мадраса икки қаватли бўлиб, бурчакларидаги тўртта дарсхонанинг устида тўрт гумбаз ва тўрт минора қад кўтарган, мадрасанинг пештоғида юлдузлар олами акс эттирилган. Бу Улуғбекнинг астрономияга эътиқоди ва бўлажак мадраса таълимида астрономиянинг катта ўрин эгаллашини ифодалар эди. Мадрасанинг биринчи машғулотларини машҳур олимлар Муҳаммад Хавофий ва Қозизода Румийлар ўтказган эди. Мадраса йирик илмий марказга айланади. Улуғбек Ғиёсиддин Жамшид, Абдуали Биржандий, Мансур Қоший, Марям Чалабий ва бошқа олимлар билан бирга мунтазам илмий иш олиб боради. Улуғбек шу олимларнинг ёрдами билан Самарқандда Обираҳмат суви ёнидаги тепаликда 1424 йилда катта расадхона — обсерватория қуради. Бу обсерватория, Бобирнинг маълумотига қараганда, уч қаватли, жуда баланд ва муҳташам бино бўлган[1]. Бу обсерваториядаги асбоблар, жумладан асосий асбоб бўлган катта секстант, ўз аниқлиги билан XV асрнинг барча обсерваторияларидаги асбоблардан устун турар эди. Улуғбек бу обсерваторияда эртаю кеч кузатиш олиб боради, сайёралар оламининг сирларини аниқлайди, 1018 юлдузнинг ҳолат ва ҳаракатини ўрганиб чиқади, астрономия фанини янги тараққиёт поғонасига кўтаради. Улуғбек бир неча қимматли асарлар яратади. Бу асарларнинг марказида «Зичи Кўрагоний» ёки «Зичи Улуғбек» номи билан машҳур бўлган астрономик жадвал туради. Бу асар назарий — кириш қисм ва тўрт катта бобдан иборат. Биринчи бобда автор хитойлар, ҳиндилар, греклар, эронийлар ва бошқа халқларнинг календарлари ҳақида, иккин-

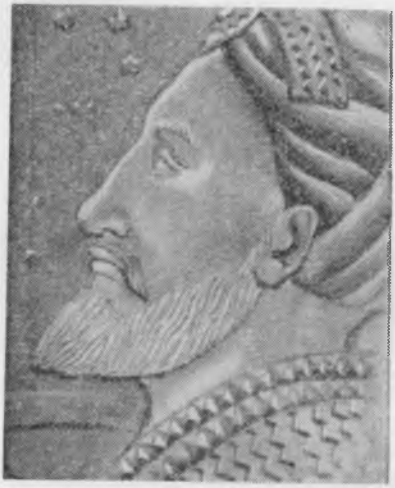

Улуғбек.

[1] Обсерватория XVI асрда шайбонийлар томонидан вайрон қилинади, кўмиб ташланади. Бу обсерваториянинг қолдиқларини археолог В. Л. Вяткин 1908 йилда очади.

чи бобда амалий астрономия, учинчи бобда сайёралар назарияси ва тўртинчи бобда астрология ҳақида фикр юритади. Кўп йиллик кузатиш ва илмий текширишлар натижасида Улуғбек сайёралар оламини ўрганишда, йил, ҳафта ва кеча-кундузни белгилашда мислсиз катта ютуқларга эришиб, ўзидан олдин ўтган Эротосфен, Гиппарх, Птоломей, ал-Баттоний, Ибн Юнус, Носириддин Тусий ва бошқа астрономларнинг бу соҳадаги муваффақиятларини орқада қолдирган эди. Улуғбек санъат ва адабиёт билан ҳам шуғулланар, санъат аҳллари ва шоирларга ҳомилик қилар, кўп вақт Низомийнинг «Хамса»сини мутолаа қилар эди. Маълумотларга кўра, Улуғбек мусика куйлари ҳам яратган, шеърлар битган.

Улуғбек XV—XVI аср олимлари, санъат ва адабиёт аҳлларининг юксак баҳоси ва тақдирига сазовор бўлган эди. Жумладан, Улуғбек ҳақида Абдураззоқ Самарқандий:

— Чун Улуғ мирзо дар илми ҳандаса,
Натавон ёфт дар ҳазорон мадраса —

(геометрия илмида мингларча мадрасалардан ҳам Улуғбекдек олимни тополмайсан),—

деган бўлса, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»да бундай деган эди:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнои жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Валек ул илм сори топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
Қиёматга деганда аҳли айём
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.

Бироқ Улуғбекка қарши реакцион феодал-клерикал доиранинг хуружи тобора авж ола бошлайди. Улуғбекнинг илм-фан билан шуғулланиши, унинг санъат ва адабиётга ихлоси, хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашлари ва бошқалар реакцион дин уламоларининг, Хўжа Аҳрор бошлиқ мутасаввифларнинг ғазабини қўзғайди. Улуғбек Бухоро мадрасасининг дарвозасига «Талабул илми фаризатўн ало кулли муслимўн ва муслиматўн» («Илмга интилиш бутун мусулмон эркак ва аёлларга фарздир») сўзларини ўйдириб ёздирган эди, у хотин-қизларнинг зиёфатларда иштирок этиши ва ўз санъатини намойиш қилишига ижобий қарар эди. Бу айниқса муҳ-

тасиб Сайид Ошиқ каби кишиларнинг фитнасига бир баҳона бўлади. Масалан, Улуғбекнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаган Самарқанд шайхулисломи Исомиддиннинг бир зиёфатида хотин-қизлар ҳам қатнашиб, ашула айтишганида муҳтасиб Сайид Ошиқ: «Исломсиз шайхулислом, хотин-қизларнинг эркаклар билан бирга ўтириши ва ашула айтиши қайси мазҳабга мувофиқ келади» деб дарғазаб бўлган. Улуғбекнинг кичик ўғли Абдулазизнинг суннат тўйида шароб истеъмол қилингани учун Сайид Ошиқ Улуғбекка: «Сен Муҳаммад динини барбод эттинг, кофирларнинг урф-одатларини жорий қилдинг» деб фарёд кўтарган эди.

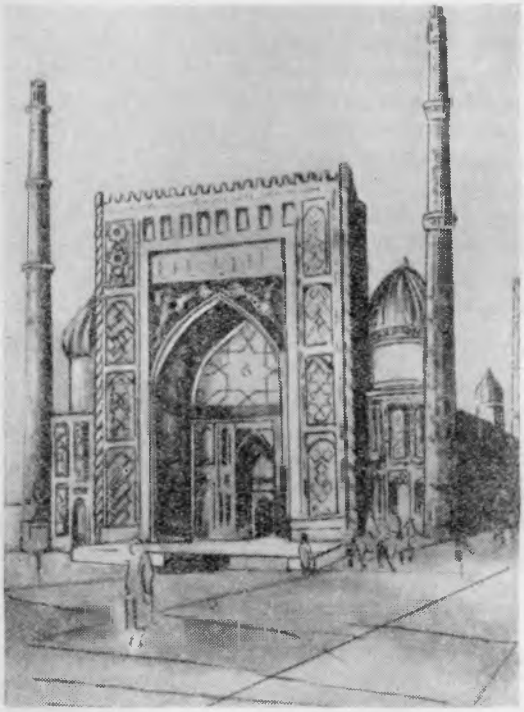

Улуғбек мадрасаси (Самарқанд).

Реакцион оппозиция Улуғбекка қарши суи қасд қилишга тайёрлана бошлайди ва Улуғбекнинг мансабпараст ўғли Абдуллатифни ўз томонига оғдириб олади. Реакцион уламолар Улуғбекни ўлдиришга фатво берадилар. Улуғбек 1449 йилнинг 27 октябрида, 56 ёшида ёвузларча ўлдирилади.

Астрономия фанини янги тараққиёт поғонасига кўтарган Улуғбек бу фаннинг кейинги тараққиётига ҳам самарали таъсир этди. Профессор Қориниёзовнинг аниқлашича, XVII—XVIII асрларда яратилган Шоҳобиддиннинг «Зичи Шоҳижаҳоний» ва Савой Жай — Сингнинг «Зичи Муҳаммад шоҳий» асарлари буни равшан кўрсатди. Улуғбек асарлари, унинг каталоги ер юзининг турли мамлакатларидаги олимларнинг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Бу каталог 1665 йилда Оксфордда, 1767 ва 1843 йилларда Лондонда, каталогнинг

астрономик жадвалларга оид муқаддимаси 1853 йилда Парижда, каталог 1917 йилда Америкада нашр этилади. Улуғбек жаҳоннинг буюк астрономлари қаторидан фахрли ўрин олган эди. XVII асрда Голландияда ишланган бир гравюра бунинг яққол далилидир. Бу аллегорик гравюрада турли даврларда ўтган астрономлар мажлиси тасвирланган. Мажлисни сайёралар маъбуди Урания бошқармоқда. Унинг ўнг томонида биринчи ўринда Улуғбек ўтирибди.

Совет ҳокимияти даврида Улуғбекнинг илмий меросини ўрганиш ва уни оммалаштиришда жуда кўп ишлар қилинди ва қилинмоқда. Академик В. В. Бартольд томонидан 1915 йилда ёзиб тугатилган «Улуғбек ва унинг даври» монографияси 1918 йилда Петроградда нашр этилди. 1941 ва 1948 йилларда Улуғбек обсерваториясида археологик текшириш ишлари олиб борилди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Т. Н. Қориниёзов Давлат мукофотига сазовор бўлган «Улугбекнинг астрономик мактаби» монографик асарини яратди. 1928 йилда Қитоб (Сурхондарё) районидаги обсерсаторияга Улуғбек номи қўйилди. 1949 йилда Улуғбекнинг 500 йиллик юбилейи кенг нишонланди. Санъат ва адабиётда Улуғбек образи яратилди. Ёзувчи Сергей Бородин «Самарқанд осмонидаги юлдузлар» романини, Мақсуд Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясини ёзди ва ҳоказо.

Нафис китоб ва хаттотлик санъати.

Ўтмишда босмахона йўқ эди. Қитоб қўлда кўчирилар эди. Қўлда кўчирилган ҳар қандай китоб ҳам китобхонларнинг талабига жавоб беравермас эди. Қитоб ўз мазмуни билангина эмас, балки шакли ва безалиши билан ҳам китобхонга манзур бўлиши, унинг диди ва талабига жавоб бериши, маълум эстетик завқ бағишлаши керак эди. Бинобарин асар кўчириш — китобат қилиш санъатнинг маълум бир соҳасига айланган эди. Нафис китоб санъатнинг нодир бир асари бўлиб қолар эди. Бу давр нафис китоб ва хаттотлик санъати тараққиётида янги бир босқич бўлиб, моҳир санъаткорларни етиштирган, ажойиб санъат асарларини яратган эди.

Нафис китоб яратиш жуда оғир ва мураккаб бир процесс, у бир неча хил мутахассисларнинг меҳнат фаолияти ва малакаси билан боғлиқдир. Бу процессда қоғозрез (қоғоз қуювчи), хаттот (каллиграф), мусаввир (рассом), лаввоҳ (лавҳа чизувчи), саҳҳоф (муқовачи) иштирок этади. Хаттот кўчириладиган асарнинг ҳажми, характери ва бўлажак китоб саҳифаларининг форматига қараб қоғозрезга қоғоз буюрар эди. Шундан кейин хаттот текстни кўчиришга киришар эди. У иллюстрация учун мусаввирга ўрин қолдирар, мусаввир иллюстрацияларни ишлар эди. Мусаввирдан кейин қўлёзма

лаввоҳ қўлига ўтар, у саҳифаларга нафис рамкалар ишлар, турли ранг билан зийнат берар, керакли ўринларга олтин ёки кумуш суви юргизар эди. Ниҳоят, қўлёзма саҳҳоф қўлига ўтиб, у ҳам санъат ва маҳоратини ишга солиб, пишиқ ва нафис муқова билан қўлёзмани китоб ҳолига келтирар эди. Бу ишларнинг барчаси маълум рецепт, режа ва қоида асосида бажарилар эди, турли даврларда ва турли жойларда яшаган усталар — санъаткорларнинг ўз усули ва услуби бўлар, бу усул ва услуб устоздан шогирдга ўтар, традициялар давом эттирилар ва ривожлантирилар эди.

Ўрта Осиё усталари, айниқса, Самарқанд ва Бухоро усталари қоғоз ишлашда жуда катта шуҳрат қозонган эдилар. Уларнинг қоғозлари бошқа жойларнинг қоғозларидан пишиқ ва силлиқ эди. Ипак ва ярим ипакдан ишланган қоғозга ундан қилинган суюқ атала билан оҳар берилар, қоғоз сояда қуритилар, бир неча бор оҳарланган қоғоз ниҳоятда силлиқ бўлар ва ялтирар эди. Қоғозрез усталик билан бутун қоғозга ёки унинг ҳошияларига ранг берарди, бу ранг айнимас, ҳатто асрлар давомида сақланиб қолар эди. Сиёҳ эса махсус рецепт асосида кўпинча хаттотнинг ўзи томонидан тайёрланарди, турли рангдаги ва турли сифатдаги сиёҳ тайёрлашда хилма-хил моддалар ишлатилар эди. Китобдан хушбўй ҳид келиб турсин учун баъзан сиёҳга гулоб ёки анбар қўшилар эди. Мусаввирлар ишлатадиган бўёқлар ҳам ўзига хос рецепт асосида тайёрланар эди, олтин ва кумушни эритиб суюлтириш ва ундан фойдаланиш лаввоҳ ёки музаҳҳиб (олтин суви билан сурат солувчи ёки китобга безак берувчи) дан катта маҳорат талаб қилар эди. Саҳҳоф эса муқова учун махсус картон тайёрлар, энг яхши чармни ишлатар ва муқованинг гўзал, нафис бўлишига катта эътибор берар эди.

Асар китобат қилишнинг муҳим ва узоқ давом этувчи процесси хаттотнинг меҳнати билан боғлиқ эди. Хаттотлик махсус касб, нозик ва ўзига хос санъат эди. Хаттот бўлиш учун узоқ вақт сабр-матонат ва иштиёқ билан хаттотликни машқ қилиш, заҳмат чекиш лозим эди. Хаттот мукаммал саводли, бадиий диди баланд, ижодкор киши бўлиши керак эди.

Бир неча санъаткорнинг мана шундай узоқ ва машаққатли меҳнати билан нафис китоб бунёдга келар эди. Шубҳасиз, бундай китоб кам яратилар, у ниҳоятда қиммат бўлар эди. Оддий китобхон бундай китобга эга бўлишни хаёлига ҳам келтиролмас эди. Нафис китоблар кўпинча шоҳлар, амир-амалдорлар ва бошқа давлатманд кишиларнинг буюртмаси билан ишланар ва махсус кутубхоналарда сақланар эди.

Нафис китоб ва хаттотлик санъати XIV асрда янги тараққиёт босқичига кўтарила бошлади. Машҳур хаттот Мир

Али Табризий (1330—1404) настаълик деб номланган янги услубдаги хатни кашф қилди. Бу услуб хатти куфий, хатти шикаста, насх ва бошқа услубдаги хатлар ўрнини сиқиб қўйди. Настаълик услуби айниқса Султон Али бошлиқ Ҳирот хаттотлари фаолияти билан кенг тарқалди ва ўз такомилининг юксак босқичига кўтарилди. «Хатти Ҳиротий» деб номланган услуб бир қатор Шарқ ўлкаларида узоқ асрлар давомида етакчи услуб бўлиб қолди. XX аср бошларига қадар ҳам Бухоро хаттотлари шу услубни қўллар эдилар.

XIV—XVI асрларда бир қанча истеъдодли санъаткорлар — нафис китобларнинг ижодчилари: хаттотлар, мусаввирлар, лаввоҳлар ва саҳҳофлар етишди. Абдураҳмон Хоразмий, Султон Али Машҳадий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Ҳалвоий, Рафиқий ва бошқа хаттотлар, Мирак Наққош, Беҳзод, Шоҳ Музаффар ва бошқалар шундай хаттот ва мусаввирлар жумласидандир. Шу билан бирга, бу санъат турлари ҳақида махсус асарлар, рисолалар ҳам яратилади. Масалан, Султон Али Машҳадий ва Дарвеш Муҳаммад Бухорий (XVI аср) хаттотлик ҳақида махсус асарлар яратганлар.

Султон Али.

«Қиблат-ул-куттоб» («Котиблар қибласи») ва «Султон-ул-хаттотин» («Хаттотлар султони») деб аталган Султон Али 1432 йилда Машҳадда туғилди. У ёш чоғидан бошлаб ҳуснихатга қизиқади, эртаю кеч хат машқи билан шуғулланади. Бу ҳақда унинг ўзи 1514 йилда, 84 ёшида ёзган манзумасида бундай дейди:

Аз жавони ба хат буди майлам,
Ишқи хат ронди аз мижа сайлам.
Бар сари кўй кам қадам задаме,
То тавонистам қалам задаме...
Рўз то шом машқ мекардам,
На ғами хоб буду на хўрдам...

(Ёшликдан хатга майлим бор эди, хат ишқи мижжамдан сел оқизади Кўчага кам қадам босар, имкони борича қалам чекар эдим... Кундузи ҳам, кечаси ҳам машқ қилар эдим, на уйқу ва на овқат ғамини ердим...).

Машҳур хаттот Азҳардан таълим олган Султон Али тез орада истеъдодли хаттот сифатида танила бошлайди. У 1461 йилда Низомийнинг «Махзан-ул-асрор» достонини, 1464 йилда Ҳофиз девонини ва 1465/66 йилларда Навоий девонини[1] кўчиради. Истеъдодли хаттот Ҳиротга келади ва Ҳусайн Бойқаро кутубхонасида ишлаб, Ҳирот хаттотларига раҳбарлик қилади[2]. У Ҳусайн Бойқаро ва Навоийнинг топшириқларига

[1] Бу девон Навоий шеъриятининг мухлислари томонидан тузилган эди.
[2] Афтидан, Навоий Машҳадда яшаган йиллари Султон Али билан танишган ва кейинчалик уни Ҳиротга таклиф қилган бўлса керак.

биноан иш олиб боради. Бобирнинг маълумотига қараганда, Султон Али Ҳусайн Бойқаро учун ҳар куни 30 байт ва Навоий учун 20 байт китоб кўчирар экан. У Низомий, Аттор, Ҳофиз, Саъдий, Хисрав Деҳлавий, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқа шоирларнинг асарларини кўчиради. Унинг кўпгина китоблари Беҳзод каби буюк санъаткорнинг нодир миниатюралари билан зийнатланади. Бизга қадар Султон Али томонидан кўчирилган 50 дан зиёд китоб ва кўпгина қитъа (алоҳида парчалар) етиб келган. Булар мамлакатимиз кутубхоналарида (Тошкент, Ленинград ва бошқа шаҳарларда) ҳамда чет элда (Париж, Берлин, Қоҳира ва бошқа шаҳарларда) сақланади. Султон Али томонидан кўчирилган китоблар орасида Навоийнинг девонлари ва «Хамса»си ҳам бор.

Султон Али ўймакорлик санъатига ҳам моҳир бўлган. У Ҳусайн Бойқаронинг «Боғи Жаҳоноро» боғидаги иморатлар ва бошқа биноларнинг деворларига ўйиб текстлар ёзган, Ҳусайн Бойқаронинг қабр тошидаги текст ҳам Султон Али томонидан ўйиб битилган. Султон Али қобилиятли шоир ҳам бўлган. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот бериб, истеъдодини таърифлар экан, шеърларидан мисол тариқасида қуйидаги байтни келтиради:

Гул дар баҳор з-он рухи гулгун намунаест,
Чун ашки ман, ки аз дили пурхун намунаест.

(Менинг кўз ёшим қонга тўла юрагимдан намуна бўлганидек, баҳор гули унинг гулгун юзидан бир намунадир.)

Шунингдек, Сом Мирзо, Қози Аҳмад ва бошқа адабиётшунослар ҳам унинг шеърларидан айрим намуналар (қитъа, рубоий ва бошқалар) келтирадилар. Унинг айрим шеърлари ўз мазмуни ва моҳияти билан ижодий фаолиятининг етакчи соҳаси бўлган хаттотликка доирдир. Бу жиҳатдан айниқса қуйидаги мисралар жуда характерлидир:

Маро умр шасту се беш асту кам
Ҳанўзам жавон аст мушкин рақам...

(Менинг ёшим 63 дан ё бир оз ошди, ё бир оз камдир, бироқ ҳали ҳам мушкли хатим ёш — жувондир...)

Дар машқ тақсире макун пайваста, эй Султон Али!
Дар рўз кун машқи хафи, дар шом кун машқи жали.

(Эй Султон Али, сен машқда нуқсонга йўл қўйма, кундуз куни хафи — майда хат билан, кечаси жали — йирик хат билан шуғулланғин.)

Бундан ташқари, у ўз ҳаёти ва хаттотлик санъати ҳақида катта бир манзума ёзиб қолдирган.

Султон Али Машҳадий ҳаётининг сўнгги йилларини Машҳадда ўтказади ва ўша ерда 1520 йилда вафот этади.

Навоий, Хондамир, Бобир ва бошқа буюк қалам аҳллари томонидан истеъдодли санъаткор — хаттот сифатида тақдирланган Султон Али кўпгина шогирдлар етиштирди ва кейинги асрлардаги хаттотлик санъатига самарали таъсир кўрсатди.

Тасвирий санъат. Бу даврда, айниқса, XV асрда ва XVI асрнинг бошларида, тасвирий санъат ҳам катта муваффақиятларга эришди, Беҳзод, Мирак Наққош, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Хожа Муҳаммад Наққош ва Шоҳ Музаффар каби истеъдодли рассомлар етишди. Бизгача сақланиб қолган тасвирий санъат ёдгорликлари ва турли ёзма манбалар Ўрта Осиё тасвирий санъатининг ўзига хос услубини, рассомлар ижодиётининг фантастик мавҳумликдан ҳаётийликка, реалистик тасвирга томон ривожланиб борганини равшан кўрсатади. Бу жиҳатдан айниқса Беҳзод бошлиқ Ҳирот рассомлари мактаби катта ютуқларни қўлга киритган ва кейинги асрлар тасвирий санъати ривожида чуқур из қолдирган эди.

Бизгача етиб келган тасвирий санъат ёдгорликларини уларнинг тематикаси ва тасвир объектига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: портретлар, ҳаётий лавҳалар, пейзаж, бинолларга солинган суратлар, бадиий асарларга ишланган расмлар ва бошқалар.

Сақланиб қолган портретлар орасида биз Жомий, Навоий, Абдулло Хотифий, Беҳзод, Ҳусайн Бойқаро, Бобир, Шайбонийхон ва бошқа маданият ҳамда давлат арбоблари суратини кўрамиз. Бу суратларнинг авторлари кишиларнинг ташқи қиёфасини аниқроқ ва мукаммалроқ тасвирлашга интилганлар. Масалан, биз номаълум рассом томонидан ишланган шаҳзода Шоҳ Ғариб мирзо сурати билан Бобирнинг «Бобирнома»да бу шаҳзоданинг ташқи қиёфасини тасвирловчи сўзларини бирбирига чоғиштириб қарасак, рассом сурати билан адиб тасвирининг уйғунлигини кўрамиз. Шу билан бирга, рассомлар кишиларнинг портретини ишлашда уларнинг маънавий дунёсини очишга интилганлар. Бу жиҳатдан айниқса Навоий портретлари диққат-эътиборга лойиқ. Истамбулда сақланаётган ёш Навоий портретида рассом Али улуғ шоирнинг қиёфасини мукаммал тасвирлашга муваффақ бўлган: Навоий котиби билан бирга, шоир ижод оламига ғарқ бўлган, илҳом жўшиб келяпти, котиб янги сўз дурларин ёзиб олишга шайланган... Машҳур рассом Маҳмуд Музаҳҳиб кекса Навоий портретини чизади: шоир ҳассага таянган, унинг қомати бирмунча букчайган,

қарашларида ҳам ҳорғинлик аломатлари, ҳам улуғворлик ва олижаноблик равшан кўриниб туради. Бироқ Ўрта Осиё рассомлари томонидан ишланган портретлар умуман айрим камчиликлардан, масалан, таносибнинг бузилиши ва чизиқларнинг ортиқ даражада бўрттирилиши ва бошқалардан холи эмас эди.

Бино қурилиши.

Ҳаёт лавҳаларига бағишланган тасвирий санъат асарлари ўз тематикаси ва мазмуни билан ҳам, услуби ва бадиийлиги билан ҳам ниҳоятда қимматлидир. Беҳзод ва бошқа санъаткорлар феодал муҳитининг бир қатор ҳаётий манзараларини моҳирлик билан тасвирлашга муваффақ бўлганлар. Масалан, Беҳзоднинг бино қурилишини тасвирловчи бир суратини олайлик. Суратда Темур давридаги биполар қурилишининг даҳшатли манзараси тасвирланади: кўпдан-кўп усталар, ишчилар, арава ва филлар. Белига қилич осиб олган қурилиш бошлиғи узун калтаги билан бинокорларни савалаяпти, ўшқиряпти. Ваҳимага тушган кишилар жон аччиғи билан ишламоқда... Феодал ўтмишидаги муҳташам иморатларнинг кўпи шу зайлда бино бўлар эди.

Номаълум бир рассом томонидан ишланган бир миниатюрада (XVI аср) феодал жамиятнинг зиддиятлари, меҳнаткаш халқ оммасининг машаққатли ҳаёти, ҳуқуқсизлиги янада тўлароқ, мукаммалроқ ва реалистикроқ тасвирланган: зийнатланган катта ва семиз от, устида ёш хўжайин — феодал, унинг рўпарасида ҳароб, ўласи от, отнинг эгаси мўйсафид деҳқон, бу деҳқон ёш хўжайиннинг оёғи остига чўккалаб, отининг туёғини ўпмоқда. Бу миниатюра ўз мазмуни ва моҳияти жиҳатидан катта бир бадиий полотнога — моҳирлик билан ёзилган эпик асарга тенглашади.

XV асрнинг бошқа бир миниатюрасида бу мазмун юмор орқали ифодаланган: номаълум автор ҳароб ва қирчанғи отни, унинг камбағал эгасини кулгили бир услубда тасвирлайди. Бу кулги енгил табассумдан от ва унинг эгасини шу аҳволга

туширган муҳитга қарши аччиқ заҳархандага айланиб кетади. Миниатюра гўё халқ яратган ҳаётий латифаларнинг тасвирий санъатдаги ёрқин бир ифодаси бўлиб мужассамлашади.

Феодал билан деҳқон.

Рассомлар табиат манзаралари, хусусан баҳор фасли, боғлар ва тоғ-даралар тасвирида ҳам яхши натижаларга эришиб, янги-янги полотнолар яратадилар, баъзи бир иморатларни

Камбағал от устида.

тасвирий суратлар (табиат лавҳалари, турли жониворлар ва бошқа шунинг сингари нарсаларнинг суратлари) билан безайдилар. Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Лутфий, Жомий, Навоий, Бобир ва бошқа машҳур сўз санъаткорларининг асарларига иллюстрациялар ишлайдилар. Бадиий асар хаттотларнинг ҳуснихати, рассомларнинг сурати, муқовасоз ва зарҳалчиларнинг санъати билан уйғунлашиб, ғоят кўркам бир тусга киради. Буларнинг барчаси санъат турлари билан бадиий адабиётнинг ўзаро узвий алоқада равнақ топганини, бири иккинчисига самарали таъсир этганини равшан кўрсатади.

Беҳзод. Камолиддин Беҳзод 1455 йилга яқин Ҳиротда туғилди. Ёш чоғида ота-онаси ўлади. Уни Ҳусайн Бойқаронинг китобдори (кутубхоналар бошлиғи) Мирак Наққош ўз тарбиясига олади. Камолиддин рассомлик санъатига қизиқади, қобилияти ва истеъдоди билан кишиларнинг эътиборини жалб этади, кўп ўтмай илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари орасидан ўзига муносиб ўрин олади. Илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг ҳомийси Алишер Навоий истеъдодли ёш рассомга алоҳида диққат-эътибор беради, унга ҳар томонлама ғамхўрлик қилади. Беҳзод 1510 йилларга қадар Ҳиротда яшаб, ижод этади. Кейин эса у Озарбайжонга — Табризга боради, сафавийларнинг пойтахт кутубхонаси ва санъаткорларига бошлиқ қилиб тайинланади. Камолиддин Беҳзод 1533—1537 йиллар ўртасида вафот этади.

Замондошлари томонидан Монийи соний (иккинчи Моний[1]) ва Ф. Энгельс ҳамда кейинги даврларнинг олимлари томонидан Шарқ Рафаэли деб номланган Камолиддин Беҳзод тасвирий санъатнинг улуғ намояндасидир. У рассомликда Ҳирот мактаби деб номланган янги бир ижодий услубнинг асосчиси бўлди ва устоз санъаткор сифатида Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжон ва бошқа ўлкалар тасвирий санъатининг тараққиётига самарали таъсир этди. Машҳур тарихчи Хондамир «Ҳабиб-ус-сияр» асарида унинг санъаткорлик маҳоратига баҳо бериб бундай деган эди:

Мўйи қаламаш зи устоди
Жон дода ба сурати жамоди.

(Устозлиги туфайли унинг қалами — кистининг туклари тошга — жонсиз суратга жон бағишлар эди.)

Беҳзоднинг бошқа замондошлари, жумладан Навоий билан Бобир ҳам унинг истеъдодига юксак баҳо берадилар.

---

[1] *Моний* — афсонавий Хитой рассоми.

Беҳзод жуда кўп асарлар: портретлар, ҳаёт ва табиат лавҳалари, бадиий асарларга иллюстрациялар ва бошқалар яратган. Унинг санъаткорлик маҳоратини ва асарларининг таъсир кучини кўрсатиш учун Восифийнинг «Бадойи-ул-вақое» китобидан қуйидаги бир фактни келтирамиз.

Беҳзод.

Кунларнинг бирида Беҳзод янги ишлаган бир суратини Навоийнинг олдига олиб келади: ажойиб боғ, дарахтлар, дарахтлар шохида қушлар... гуллар қулф уриб очилиб ётибди, ариқларда зилол сувлар... Боғда нуроний Алишер Навоий. У бир қўли билан ҳассага таянган, иккинчи қўлида бир товоқ, товоқда олтинлар. Навоийнинг атрофида илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари. Гўё Навоий уларнинг ижодий ишларидан шод бўлиб, бошларидан олтин сочмоқчи... Суратдан завқланган Навоий бундай байт айтади:

Наққош, ажаб сафҳа мунаққаш карди,
Эй вақти ту хуш, ки вақти мо хуш карди.

(Наққош, ажойиб саҳифани нақшлабсан, вақтинг хуш бўлсин. зероки бизни хушвақт қилдинг.)

Беҳзод бу суратни олиб келганда Навоий Мавлоно Фасеҳиддин, Соҳиб Доро, Мавлоно Бурҳон ва Мавлоно Муҳаммад Бадахшийлар билан суҳбатлашиб ўтирган экан. Навоий улардан бу сурат ҳақидаги таассуротларини сўзлаб беришни сўрайди. Ширин ва ҳазиломиз суҳбат бошланади. Мавлоно Фасеҳиддин:

— Махдумлар, мен бу очилган гулларни кўришим билан қўл чўзиб, улардан бирини узиб, салламга қўндирмоқчи бўлдим,— дейди.

Соҳиб Доро:

— Менда ҳам шундай истак бор эди, аммо қўл чўзсам дарахтлардаги қушлар ҳуркиб учиб кетмасин деб андеша қилдим,— дейди.

Мавлоно Бурҳон:

— Мен мулоҳаза билан қўлимни тортиб, тилимни тиймоқчиман, агар сўз қотсам, Мир (Навоий — *Н. М.*) ранжисалар, юзларини буриштириб, қошларини чимирсалар, суратдаги очиқ чеҳралари ўзгариб кетади,— дейди.

Мавлоно Муҳаммад Бадахший:

— Эй Мавлоно Бурҳон, агар беодоблик ва густоҳлик бўлмаганда эди, суратдаги Мирнинг қўлларидаги ҳассани олиб сенинг бошингга солар эдим,— дейди.

Навоий суҳбатни якунлаб:

— Азизлар яхши сўзлар айтишди. Агар Мавлоно Бурҳон дағаллик қилмаганларида, мен суратда тасвирланган товоқдаги олтинларни дўстларнинг бошидан сочмоқчи эдим,— дейди ва Беҳзодга бир от билан чопон инъом қилади, суҳбатдошларига либос кийгизади.

Беҳзод ишлаган бир қатор суратлар (масалан, шоир Абдулло Ҳотифий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон портретлари, Саъдийнинг «Бўстон» китоби ва Низомийнинг «Хамса»сига ишланган иллюстрациялар ва бошқалар) бизга қадар етиб келган, улар ўтмиш санъатнинг нодир ёдгорликлари сифатида Тошкент, Ленинград, Лондон, Теҳрон, Кобул ва бошқа шаҳарларнинг музей ҳамда кутубхоналарида сақланмоқда.

Музика.

XIV—XVI асрлар Ўрта Осиё халқларининг музика санъати тараққиётида янги ва маҳсулдор бир босқич бўлди. Дин ва хурофотнинг даҳшатли таъқиқи ва реакциясига қарамай Ўрта Осиё халқлари санъатнинг бу соҳасида ҳам катта муваффақиятларга эришдилар, янги куй ва қўшиқлар, чолғу асбоблари ва музика назариясига доир қимматли асарлар яратдилар.

Куй ва қўшиқ инсоннинг доимий ҳамроҳи, унинг шодлик ва қайғу йўлдошидир. Халқ куй ва қўшиқни севади, у шодлик кунларида ҳам, мусибат чоғларида ҳам унга мурожаат қилади, завқ-шавқ олади, юпанади, ором ва таскин топади. Куй ва қўшиқ, ўйин ва рақс, қизиқчилар ва қўғирчоқбозлар томошаси халқ сайлини, тўйини безайди, унга ҳусн беради. Тарих ва адабиёт асарлари, илмий китоблар ва хотиротлар халқ санъатининг бу тармоқлари ҳақида бизга қадар айрим маълумотларни сақлаб қолган. Масалан, Навоий «Мезон-ул-авзон»да халқ қўшиқларининг 8 тури (туюқ, чанги, туркий, орзуворий, муҳаббатнома, мустазод ва бошқалар) ҳақида маълумот беради, уларнинг вазн хусусиятларини тасвирлайди ҳамда кенг шуҳрат қозонганини айтади. Айрим миниатюралар, бадиий образлар ва бошқалар халқ рақс санъатининг ҳам равнақ топганини кўрсатади. Халқ куйлари ва қўшиқлари профессионал музика санъатининг тараққийсига самарали таъсир этади.

XIV—XVI асрларда жуда кўп профессионал музикачилар, бастакорлар ва ҳофизлар етишади. Абдуқодир Нойи, Қулмуҳаммад Шайхий, Ҳусайин Удий, Шоҳқули Ғижжакий, Мавлоно Қосим Раббоний, Дарвеш Аҳмад Қонуний, Хожа Юсуф Андижоний, Устод Шодий, Мавлоно Нажмиддин Қавкабий ва бошқалар шулар жумласидандир. Профессионал музикачилардан ташқари, Улуғбек, Навоий, Жомий ва Биноий каби шоирлар ҳам музика соҳаси билан шуғулланиб, унинг тараққиётига маълум ҳисса қўшадилар. Масалан, Улуғбек Билужий, Шодиёна, Ахлоқий, Табризий, Усули равон ва Улусий баҳри усулларини, Навоий «Исфаҳоний» ва бошқа куйларни ижод қилади, Жомий ва Биноий музика назариясига доир асар яратадилар. Навоий музика аҳлларига ҳам ғамхўрлик билан ёндошади, уларга моддий ва маънавий кўмак беради.

Музика санъати аҳлларининг фаолияти ва ижодкорлиги билан X—XII асрларда вужудга кела бошлаган дувоздаҳ мақом (ўн икки мақом) янги тараққиёт поғонасига кўтарилади, такомиллашади, янги куйлар билан бойийди. Дувоздаҳ мақом кўпгина куйлардан ташкил топган қуйидаги цикларни ўз ичига олади: Рост, Исфахон, Ироқ, Зирафкан, Бузрук, Ҳижоз, Буслик, Ушшоқ, Ҳусайний, Зангула, Наво, Раҳовий. Бу мақомларнинг ҳар бири икки асосий шўъба (қисм)дан иборат бўлиб, 24 шўъбани ташкил этади: Дугоҳ, Сегоҳ, Чоргоҳ, Панжгоҳ, Мухайяр, Ҳисор, Муборакн, Найрез, Нишопурак, Ройи Ироқ, Мағлуб, Ракб, Баёт, Забул, Авж, Наврўзи хора; Маъмур, Аширон, Наврўзи сабо, Ҳумоюн, Нуҳуфт, Ғазал, Арабон ва Ажам.

Шу кунга қадар халқнинг севикли куйлари бўлиб келаётган шашмақом (олти мақом) дувоздаҳ мақом заминида шаклланиб боради Шашмақом олти циклдаги мақомларни ўз ичига олади: Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ироқ. Бу мақомлардан ҳар бири уч бутоқдан ташкил топади: 1. Мушкилот. Мушкилот фақат чолғу асбоблари билангина ижро этилади; 2. Наср. Наср чолғу ва ашула билан ижро этилади; 3 Уфор. Уфор чолғу, ашула ва ўйин билан ижро этилади Бутоқларнинг ҳар бири яна бир неча куйни ўз ичига олади. Масалан. Бузрук мақомининг Мушкилоти Тасниф, Таржиъ, Гардун, Мухаммас, Мухаммаси Насуруллоҳи, Сақийли Салимий ва Сақийли Султон куйларини, шу мақомнинг Насри Сарахбор, бир неча Тарона, Талқини Узол, Насруллоҳи. Насри Узол, Сипориш, жамъи 15 куйни ўз ичига олади. Ёки Наво мақомининг Мушкилоти Тасниф, Таржиъ, Гардун, Нағма, Мухаммаси Наво. Мухаммаси Баёт, Мухаммаси Ҳусайний ва Сақийл куйларини, Насри яна 15 куйни ўз ичига олади ва ҳоказо Бундан ташқари, Шашмақомнинг бутун мақомлар цикли билан эмас, балки алоҳида ижро этиладиган шўъбачалари ҳам бор. Масалан, Бузрук мақоми Савт сарвари (Талқин, Қашқарча, Соқийнома, Уфор), Мўғулча (Талқини Уфор), Дутор Ироқи (Талқин, Туширма, Талқин, Уфор, Бебокча), Дилхирож (Талқин, Қашқарча, Уфор) ва Рок (туширмаси) шўъбачаларини; Наво мақоми Савти Наво (Талқин, Кашқарча, Соқийнома, Уфор), Наво мўғулчаси (Талқин, Уфор), Каримқулбек мўғулчаси (Талқин, Нимчўпони, яна Талқин, Уфор) ва Наво Мустазоди (Талқин ва Уфор) шўъбачаларини ўз ичига олади ва ҳоказо. Шашмақом куйларини ижро этишда 24 усул бор. Масалан: Сарахбор — бумбак, бумбак, Тасниф: Бакка бум бумбак-бум; Гардун.— бакка-бакка бака бумбак; Уфор — буб-бум бак бумбак ва бошқалар.[1] Бу усул воситаси билан машшоқлар ва ҳофизлар шогирдларига таълим берганлар, куйлар ёзув билан акс эттирилган.

Танбур, чанг, қонун, уд, барбат, рубоб, қўбуз, рўд, ғижжак, шамома (мусиқор), чағона, кунгура, арғунун (қадимги грек чолғуси — органон асосида вужудга келган) ва бошқалар асосий чолғу асбоблари бўлган. Бу чолғу асбоблари малакали усталар томонидан ясалган, усталар кўпинча тут ёғочини ишлатганлар, торни ипакдан қилганлар, чолғу асбобларини орнамент, киммат баҳо тош ва бошқалар билан чиройли қилиб безаганлар.

Музика санъати ҳақида назарий асарлар ҳам яратилган. Бу жиҳатдан айниқса Жомий ва Биноий ёзган рисолалар аҳа-

[1] Шашмақом цикларидаги куйларнинг миқдори ва номи XIX ва XX асрдаги Бухоро ва Самарқанд шашмақомчиларининг репертуари асосида берилди.

миятлидир. Шунингдек, мақомлар тарихини ўрганишда Озарбайжон музикашуноси Нуриддин Марофийнинг 1413 йилда ёзган «Мақсад-ул-адвор» («Музика илмининг мақсади») асари ҳамда XVII аср музикашуноси Дарвеш Али томонидан яратилган «Рисолаи мусиқий» асари қимматлидир. Дарвеш Али ўз асарида XIV—XVI асрларда ўтган музика аҳллари ҳақида кенг маълумот беради.

Дарвеш Али моҳир чангчи бўлган ва Имомқулихон (1611—1642) саройида хизмат қилган. Дарвеш Али рисоласи 12 мақом — бўлимдан иборат. Бу бўлимларда автор мақомлар, мақомларнинг шўъбалари, усуллар, машҳур музикачилар, чолғу асбоблари ва бошқалар ҳақида маълумот беради, фикр юритади. Рисола музика санъатини динга, мифларга, афсоналарга боғлаб таърифлаш тенденцияларига қарамай, ўтмиш музика маданиятини ўрганишда муҳим бир манбадир.

Музика санъатининг тараққиёти доим поэзиянинг тараққиёти билан узвий боғлиқдир. Поэзия музика тараққиётига самарали таъсир этганидек, музика ҳам поэзия тараққиётига самарали таъсир этади, куй билан шеър кўпинча бир-бирига йўлдош бўлиб келади, бастакор шоирнинг шеърига куй яратади, шоир бастакорнинг куйига мослаб шеър битади. Буни биз XIV—XVI аср ўзбек ва форс-тожик шоирлари асарлари, хусусан ғазаллари мисолида ҳам равшан кўрамиз. Масалан, шоир Хоразмий «Муҳаббатнома» асарида икки ғазалнинг Сифаҳон ва Ҳусайний куйларида айтилишини таъкидласа, Сайид Аҳмад «Таашшуқнома» даги 10 та ғазалнинг махсус куйларга: 1—2-ғазаллари Ироқ, 3-ғазал Наво, 4-ғазал Ҳусайний, 5-ғазал Рост, 6-ғазал Ушшоқ, 7-ғазал Сифаҳон, 8-ғазал Ҳовий, 9-ғазал Ниҳованд ва 10-ғазал Панжгоҳ куйларига мувофиқлигини таъкидлайди. Худди шунингдек Лутфий, Навоий ва бошқа шоирлар ҳам ўз асарларида жуда кўп куйларнинг номини зикр этадилар. Шоир Атоий эса кўпчилик шеърларини халқ қўшиқлари — «Туркий»нинг вазни асосида яратган эди. Бастакорлар кўпинча Навоий ва Жомий каби атоқли шоирларнинг шеърларига куй яратар, ҳофизлар овози куй ва шеърга янги жило берар эди.

Музика билан поэзия ўртасидаги алоқани ёритишда XV аср шоири Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси» асари алоҳида диққатга сазовордир. Мажозий характерда ёзилган бу асарда созларнинг мунозараси ҳикоя қилинади: Танбура (танбур) ўз санъати билан мақтанади, Уд Танбурнинг мақтовларини рад этиб, ўзини таърифлашга киришади. Шу тариқа Танбур, Уд, Чанг, Қўбуз, Рубоб ва бошқа созлар ўзаро мунозаралашадилар. Ниҳоят, мунозарага Пири харобот (соқий) аралашиб: Танбур ва бошқа созларга насиҳат қилади, уларнинг ҳар би-

рининг ўзига хос фазилати борлигини таъкидлайди. Бу мунозара музика санъати тараққиёти заминида туғилган эди. Шоир, бир томондан, барча созларнинг ўзига яраша сифати ва фазилати борлигини таъкидласа, иккинчи томондан, мажозий тарзда мақтанчоқ, худбин ва мутакаббир кишиларни қоралайдики, бу — мунозаранинг дидактик моҳияти ва ғоявий мақсадидир.

Шундай қилиб, музика санъати ҳам XIV—XVI асрларда санъатнинг бошқа турлари ва поэзия билан узвий алоқада янги тараққиёт поғонасига кўтарилди, моҳир санъаткорлар — машшоқлар, бастакорлар ва ҳофизлар етишди, ўлмас санъат асарлари вужудга келди.

Бироқ феодал-клерикал муҳит, санъатнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби, музика санъатининг ҳам тараққиёти йўлига турли ғовлар солар, машшоқлар, бастакорлар ва ҳофизларни хўрлар, уларни дарбадарликка, моддий муҳтожликка маҳкум этар эди. Худбин ва жоҳил давлат бошлиқлари уларнинг бошига мудҳиш кунлар солар, уларни ваҳшийларча жазолар эди. Масалан, Темур саройининг машшоқларидан Қутб Найчи дорга осилади, Абдуқодир Найчи қатлга ҳукм қилинади, у зўрға ўлимдан омон қолиб, дарвеш бўлиб вилоятма-вилоят кезиб юришга мажбур бўлади. Дарвеш Али рисоласида айтилишича, Қутб дор остига бораётганида кўчадан ўтаётган бир боланинг қўлидан қоғозини олиб, най қилиб чалган, у чалган куй «Пешрави дор» номини олган экан. Машҳур ҳофиз Устод Шодий арзимас сабаб билан Сирдарёга чўктириб ўлдирилади. Бундай даҳшатли воқеалар тез-тез содир бўлиб турар, санъат аҳлларининг ижодий ишларига халақит берар, ҳаётларига хавф солар эди.

БАДИИЙ АДАБИЁТ

XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган давр ўзбек адабиёти тараққиётининг янги ва жуда сермаҳсул бир давридир. Бу даврда эски ўзбек адабий тилининг шаклланиш процесси асосан тугалланди, дунёвий адабиёт адабий ҳаётнинг етакчи йўналишига айланди, Қутб, Хоразмий, Сайфи Сароий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Хожа ва ниҳоят, эски ўзбек адабий тилининг асосчиси, ўзбек классик адабиётининг чўққиси Алишер Навоий етишди. Ўзбек адабиёти ғоявий-тематик ва бадиий услуб жиҳатидан такомиллашди, янги поғонага кўтарилди, лирик ва эпик поэзиянинг ҳамда бадиий прозанинг нодир ва оригинал асарлари вужудга келди. Ёзма адабиёт билан халқ оғзаки адабиёти ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсир кучайди. Ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар ада-

биёти ўртасидаги ўзаро алоқа ва ҳамкорлик кенг ва чуқур илдиз отди, ўзбек таржима адабиёти вужудга келди. Бадиий адабиётнинг ўсиши билан узвий боғланган ҳолда адабиётшунослик ҳам тараққий этди, қимматли илмий асарлар яратилди.

Феодал-клерикал жамиятга хос бўлган зиддиятлар бадиий адабиётда ҳам ўз ифодасини топди. Бадиий адабиёт мафкуравий курашнинг асосий воситаларидан бири эди. Диний-мистик адабиёт билан дунёвий адабиёт ўртасида реакцион феодал-клерикал гуруҳларнинг дунёқарашини ифодалаган ёзувчилар билан кенг халқ оммаси манфаатларини ифодалаган ёзувчилар ўртасида қаттиқ кураш борди. Шу кураш процессида прогрессив адабиёт ўсди, такомиллашди.

Халқ оғзаки ижоди.

Бизгача асл ҳолида ёки ўзгаришлар билан етиб келган адабий ёдгорликлар ҳамда турли манбалардаги (тарихий, бадиий, илмий ва хотиравий асарлардаги) маълумотлар ва ёзма адабиётнинг тараққиётига халқ оғзаки ижодининг самарали таъсирини кўрсатувчи факторлар бу давр ўзбек фольклорининг тараққиётида янги ва сермаҳсул бир давр бўлганини кўрсатади. Бу даврда халқ янги-янги достонлар, қиссалар, эртаклар, афсоналар, латифалар, қўшиқлар, мақоллар ва бошқа жанрларда асарлар яратган. Халқ илгари вужудга келган оғзаки адабиёт обидаларининг маълум қисмини ижодий қайта ишлаган, бу даврда кўплаб халқ шоирлари ва қизиқчилари етишган, ҳўғирчоқбозлар ўйини ва қизиқчиларнинг кулгили томошалари халқ сайллари ва байрамларга завқ-шавқ бағишлаган, косиб-ҳунармандларнинг устахонасида ёки очиқ ҳавода кишилар давра қуриб, янги қисса ва эртакларни тинглаганлар, улардан завқланганлар ёки ўй-хаёлга чўмганлар, баъзи фольклор асарлари музика ва рақс билан бирга ижро этилган.

Осойишта ва фаровон ҳаёт ҳамда бахт-саодат орзуси, ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик, золим ва жоҳил феодал ҳукмдорларни, амалдорларни ва руҳонийларни фош этиш, ўзаро феодал урушларни қоралаш ва бошқалар халқ оғзаки ижодининг ғоявий асосини ташкил этган. Халқ мифологик, фантастик-романтик ва мажозий образлар билан бирга тарихий шахсларнинг образларини ҳам яратган. Амир Темур, Хўжа Аҳрор, Улуғбек, Навоий ва бошқа образлар шулар жумласидандир. Амир Темур ва Хўжа Аҳрор салбий образлар бўлиб, халқ уларни лаънатлаган ва фош этган бўлса, Улуғбек ва Навоий ижобий образлар бўлиб, халқ уларни инсоф ва адолат учун, илм ва маърифат учун курашувчи кишилар сифатида тавсиф этади.

Амир Темур ва Хўжа Аҳрор ҳақида яратилган кўпчилик латифалар, шубҳасиз, шу даврда вужудга келган ва тилдан-

тилга ўтиб айрим ўзгаришларга дуч келган, уларнинг ёнига янгилари қўшилиб борган. Халқ ўз латифаларида Амир Темурга қарши ҳозиржавоб, қўрқмас ва донишманд Афанди образини яратди. (Афанди образи шу даврда камол топиб боради.) Мана шундай латифалардан бири:

Темурланг саёҳатдан қайтар экан, йўлда Афанди учраб сўрабди:

— Хўш подшо! Саёҳатингиз қандай ўтди?

— Жуда яхши,— деб жавоб берди Темур.— Душанба куни бир қишлоққа тушган эдим, у ерда ёнғин бўлиб, кўп уйлар, одамлар куйиб кетди. Сешанба куни бошқа бир қишлоққа ўтдим, у ерда қутурган ит иккита одамни қопиб олган экан, одамлар қутурмасин деб, ит қопган одамларни ўтда куйдиртирдим, чоршанба куни бир қишлоққа ўтган эдим, сел келиб ҳамма ёқни сув босиб кетди, болалик бешиклар, сигирлар, қўйлар тоза оқди, кечгача буларни томоша қилдим. Пайшанба куни яна бир қишлоққа ўтдим, у ерда бир буқа занжирини узиб, бир неча одамни нобуд қилди. Жума куни бир қишлоққа ўтиб эдим, у ерда бир киши жинни бўлиб қолган экан, уни остириб юбордим. Шанба куни бир қишлоққа ўтдим, у ерда бировни том босиб қолди. Якшанба куни бошқа бир қишлоққа ўтсам, бир ёш жувон ўзини дарахтга осиб қўйибди. Мана шундай қилиб, роса ҳам томошаларни кўрдим.

Темурнинг ҳикоясидан бадани музлаб кетган Афанди:

— Хайрият, бир ҳафта юриб қайтибсиз. Агар бир ой юрсангиз, пойқадамингиз ёқиб, ҳамма қишлоқлар хароб бўлиб кетар экан,— дебди.

Бу латифада жаҳонгир Темурнинг босган қадами ўлим, вайронлик ва харобалик келтирар эди деган тарихий ҳақиқат ўз ифодасини топган. Амир Темурни фош этувчи бундай латифалар кўп бўлиб, улар ҳозир ҳам халқ орасида айтиб юрилади.

Халқ латифаларида феодал ҳукмдорларгина эмас, балки дин ва шариат ниқоби остида меҳнаткашларни талаган, қаллоб, ҳийлакор руҳонийлар ҳам фош этилади. Чунончи, бир латифада шундай ҳикоя қилинади:

Амир Темурнинг пири ўлади. Унинг тобутини мозорига олиб бораётганларида, Темур чўлоқ бўлгани учун орқада судралиб қолади. У Афандига одамларнинг тез юраётганидан шикоят қилади. Афанди истеҳзо билан:

— Пирингиз у дунёни кўп мақтар эди. Кишилар уни ўзи мақтаган жойга тезроқ олиб бориш учун шошилмоқда. Агар сиз пирингизга етиб олмоқчи бўлсангиз, сиз ҳам тобутга тушинг, сизни ҳам тезроқ элтишади,— деб жавоб беради.

Бу латифада халқнинг феодал ҳукмдорларга ва уларнинг манфаати учун хизмат қилган руҳонийларга қарши нафрат ва ғазаби ифодаланган. Беҳад мол-дунёга эга бўлган золим ва жоҳил Хўжа Аҳрор ҳақида ҳам халқ ҳажвий латифалар тўқиган. Масалан, бир латифада қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Афанди (ёки Машраб) эшакка миниб, фалон шаҳардан фалон шаҳарга йўл олибди. У йўл-йўлакай кўринган мол-мулкларни «кимники?» деб сўраб борибди. Экин майдонлари, саройлар, тегирмонлар, обжувозлар, қўй-сигирлар,—ҳамма-ҳаммаси Хўжа Аҳрорники бўлиб чиқибди. Ғазабланган Афанди эшагидан тушибди-да, уни бир тепиб, «бор сен ҳам Хўжа Аҳрорники» дебди.

Халқ тарихда прогрессив роль ўйнаган тарихий шахсларни ижобий қаҳрамонлар сифатида тасвирлайди. Масалан, у «Толибул илм» ҳикоясида Улуғбекни адолатпарвар ва ҳақиқатгўй бир подшо сифатида гавдалантиради (бу ҳикоя ҳақида китобнинг «Хожа» бобида кенгроқ тўхтаймиз). Ўзбек, туркман, тожик ва бошқа халқларнинг Навоийга бағишланган ва кўпчилиги шубҳасиз шу даврда вужудга келган эртак, афсона ва ҳикояларида Навоий тадбирли ва адолатли давлат арбоби, халқпарвар, маърифатпарвар, сахий ва ҳимматли бир киши қилиб тасвирланади. Уларда кўпинча Навоий образи шоҳ Ҳусайн Бойқарога қарама-қарши қўйилади, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги зиддиятлар бўрттириб берилади. «Зиёд Ботир» эртагида Ҳусайн Бойқаро маишатга берилган, ўз кайф-сафоси учун ҳар қандай жиноятни қилишга ҳам тайёр турган бир киши сифатида тасвирланади. Алишер Навоий ҳунарманд йигит Зиёд Ботирга кўмаклашиб, унинг ёри Қамарни Ҳусайн Бойқаронинг зиндонидан озод қилади. Бошқа асарларда эса Навоий ақл-заковати билан рақибларини — мунофиқ вазирларни фош этади, турли муаммоларни ҳал қилади, кишиларни меҳнатсеварлик ва ҳалолликка йўллайди.

Тарихий шахсларнинг халқ томонидан яратилган бундай образлари, муболаға элементларига қарамай, тарихий ҳақиқатга мувофиқ келади. (Булар тарихнинг халқ онгидаги бадиий инъикоси сифатида вужудга келган эди). Бироқ илдизи XVI асрга бориб тақалувчи «Шайбонийхон» достонида яратилган Бобир ва Шайбонийхон образлари бундан мустаснодир. Чунки бу достонда халқ тарихий Бобир ва Шайбоний образини яратиш вазифасини эмас, балки умуман одил ва золим подшо образини яратиш вазифасини ўз олдига қўйган, тарихдан чекинган, бадиий фантазияга мурожаат қилган. (Бу ҳақда биз китобнинг «Муҳаммад Солиҳ» бобида кенгроқ тўхтаб ўтамиз.)

Тилдан-тилга ўтиб келган асарлардан ташқари, биз ёзма манбалар —«Равзат-ус-сафо»,«Бобирнома» ва «Бадойи-ул-вақое» каби тарихий асарлар ва мемуарлар ҳамда «Муҳокаматул-луғатайн» ва «Мезон-ул-авзон» каби илмий асарлар орқали ҳам халқ оғзаки ижодининг турли жанрдаги асарлари билан танишамиз, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот оламиз.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиёт доим ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига таъсир этиб келади. Бу даврдаги ёзма адабиётнинг тараққиётида ҳам халқ оғзаки ижоди бой бир манба, ижодкорлик мактаби бўлиб хизмат қилди. Ёзма адабиёт намояндалари халқ асарларининг темаси ва ғоявий мотивларидан, сюжети ва образларидан, адабий услуб ва бадиий усулларидан, тил бойлиги ва поэтик формаларидан ижо-

дий фойдаландилар, унинг тажрибаларидан таълим ва илҳом олдилар, халқ мақоллари ва таъбирлари билан ўз асарларига сайқал бердилар. Бу ҳол ёзма адабиётнинг прогрессив намояндалари ижодининг ҳаётга, халққа ва жамият тараққиёти талабларига яқинлашувига самарали таъсир этган эди. Бу айниқса улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ижодида ҳаммадан кўра тўлароқ ва ёрқинроқ кўринади. Халқ оғзаки ижодидан кенг баҳраманд бўлган Навоий айни чоқда халқ оғзаки ижодининг тадқиқотчиларидан бири эди, у халқ ижодига эътиборсизлик билан қараган, уни менсимаган шоирларни қаттиқ танқид қилган эди.

Демак, биз бу даврнинг ёзма ёдгорликларини ўрганиш орқали ҳам халқ оғзаки ижоди билан, унинг ёзма адабиётга таъсири билан танишамиз.

Ёзма адабиёт. Бу даврдаги ўзбек ёзма адабиёти даставвал икки йўналиш, бир томондан, реакцион йўналиш — феодал-клерикал адабиёт билан, иккинчи томондан, прогрессив йўналиш — дунёвий адабиёт ўртасидаги кураш билан характерланади. Бу кураш адабий ҳаётнинг, бадиий ижод процессининг барча соҳа ва масалаларини: табиат ҳодисаларига, жамият воқеаларига муносабат ва дунёқараш, ижтимоий идеал ва эстетик тафаккур, ҳаёт ҳақиқати ва бадиий фантазия, тема ва ғоя, шакл ва мазмун, образ ва характер, ёзма адабиёт традицияларини ва халқ оғзаки ижодига ёндошув ва бошқаларни қамраб олади.

Прогрессив йўналиш — дунёвий адабиёт. Хўжалик ҳаётининг ўсиши, маданиятнинг тараққийси, адабий ҳаётда шаҳар аҳолиси қатламларининг кенгроқ иштирок этиши, феодал-клерикал зулмга қарши халқ норозилигининг ўсиб бориши ва бошқалар прогрессив йўналишнинг — дунёвий адабиётнинг равнақ топишига самарали таъсир этди ва уни адабий ҳаётнинг етакчи йўналишига айлантирди.

Дунёвий адабиёт икки тараққиёт босқичини босиб ўтди. Биринчи босқичда у (шартли равишда XV асрнинг ўрталарига қадар) ғоявий-тематик жиҳатдан хийла маҳдуд эди, халқ оммасининг орзу-интилишларидан узоқ эди. Дунёвий адабиёт ҳали маълум даражада тараққийпарварлик майлларига эга бўлган феодал табақаларнинг дунёқараши ва завқ-шавқини ифодалар эди. Дунёвий феодал хўжалик ва маданиятнинг ўсишидан ғоятда манфаатдор эди. У экин майдонини кенгайтиришга, сунъий суғоришни ривожлантиришга, ички ва ташқи савдони жонлантиришга, муҳташам бинолар барпо этишга интилар эди. Шунинг оқибатида у турли илмларга, дунёвий ишларга ижобий муносабатда бўлар, ўзини жамиятнинг моддий ва маънавий бойликларининг ягона эгаси деб ҳисоблар, бойлик

устига бойлик орттиришга, доимо айш-ишрат суришга ҳаракат қилар эди. Турмуши фаровон, ҳаётдан мамнун дунёвий феодал учун бадбинлик ва таркидунёчилик майллари тамомила ёт эди. Бинобарин, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилувчи диний-мистик адабиёт унинг маънавий эҳтиёжларига жавоб беролмас, уни ҳатто завқлантира олмас ҳам эди. Дунёвий феодалга ҳаётни, унинг завқ-шавқини куйловчи адабиёт керак эди.

Мана шу заминда вужудга келган дунёвий адабиёт илк чоғларида тематик-ғоявий жиҳатдан ниҳоятда маҳдуд эди, у ҳузур-ҳаловатни куйлаш билан чегараланган эди, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалалари, халқ турмуши ва унинг орзу-интилишлари бу адабиёт намояндаларини қизиқтирмас эди. Бироқ дунёвий адабиёт мана шундай тематик-ғоявий маҳдудлигига қарамай, ўзининг илк чоғларида ҳам сўз санъати тараққиётининг объектив қонунияти жиҳатидан прогрессив ҳодиса эди. Чунки у ўз моҳияти ва объектив аҳамияти билан реакцион диний-мистик адабиётга қарама-қарши эди. Диний-мистик адабиёт объектив борлиқни инкор этса, дунёвий адабиёт уни эътироф қилар, диний-мистик адабиёт таркидунёчилик ва бадбинликни тарғиб этса, дунёвий адабиёт ҳаётни севишни тарғиб қилар, диний-мистик адабиёт жаннат ва ҳурларни куйласа, дунёвий адабиёт ҳаётни ва ҳаёт маҳбубасини куйлар эди. Шунинг учун ҳам дунёвий адабиёт сўз санъатининг тараққиётида катта бир қадам бўлган эди. Дунёвий адабиёт сўз санъатини ҳаётга, уни халқ турмуши ва талабларига яқинлаштиришга маълум имконият берар эди. Ҳаётни эътироф этган дунёвий адабиётнинг тематик-ғоявий маҳдудлигини ёриб ўтиш, унга ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини киритиш, шундай қилиб, бу адабиётнинг йўналиш нуқтасини ўзгартириб бориш мумкин эди. Дарҳақиқат, дунёвий адабиётда шаҳар аҳолиси қатламларининг кенгроқ иштирок этиши, ўзи мансуб бўлган феодал синфи дунёқараши доирасидан маълум даражада юқори кўтарилган пешқадам ёзувчиларнинг етишиб чиқиши билан дунёвий адабиёт такомиллашиб, унинг тематик-ғоявий доираси кенгайиб боради. XIV асрда ва XV асрнинг биринчи ярмида етишган Хоразмий, Хужандий, Сайфи Сароий, Дурбек, Ҳайдар Хоразмий, Амирий, Яқиний, Аҳмадий, Атоий, Саккокий ва ниҳоят Мавлоно Лутфий каби шоирлар дунёвий адабиётнинг тараққиётида мана шундай муҳим роль ўйнаган эдилар. Бу шоирлар лирикада инсоннинг инсонга бўлган соф ва самимий севгисини куйладилар, бадбин ва таркидунёчи шайх-зоҳидларни аччиқ танқид қилдилар, жаннатга қарши ҳаёт гулшани, ҳурга қарши ёр, кавсарга қарши шароб образларини яратдилар, Хизр ва Масиҳ каби диний-афсонавий образларнинг сифатларини ҳаёт маҳбубасига кў-

чириб, уни Хизр ва Масиҳлардан қудратлироқ қилиб тасвирладилар, халқ оғзаки ижодиёти, халқ қўшиқлари, унинг мақол ва таъбирларидан фойдаландилар. Шу билан бирга, улар алоҳида байт ёки мисраларда бўлса ҳам (бундай байт ёки мисралар кўпинча ишқий шеърга қистириб кетилади) яшаган муҳитларининг айрим иллатларини танқид қилиб, инсоф ва адолат ғоясини илгари сурдилар, вафо, садоқат, ҳиммат, саховат, марҳамат ва мурувват каби олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этдилар. Мунозара ва достон каби катта ҳажмли асарларида феодал зодагонларнинг мутакаббирлиги ва маиший бузуқлигини танқид қилдилар, ўзаро феодал урушларни қоралаб, марказлашган давлат учун кураш ғоясини илгари сурдилар, оригинал образлар яратдилар. Ўзбек дунёвий адабиётининг намояндалари ўзбек адабий тилининг ўсиши ва мустаҳкамланишига ҳам катта ҳисса қўшдилар, адабий тур ва жанрларнинг равнақ топишида катта роль ўйнадилар. Бу даврда ғазал, рубоий, қитъа, туюқ, қасида, нома, мунозара, достон ва бошқа жанрларда хилма-хил асарлар яратилди.

Шоир Хоразмий ўзбек адабиётида шеърий нома жанрининг асосчиси бўлди. У дунёвий севгини завқ-шавқ билан куйлаб «Муҳаббатнома» асарини яратди. «Муҳаббатнома» XIV—XV аср ўзбек адабиёти тараққиётида чуқур из қолдирди.

«Муҳаббат жомидин ичсанг шаробе,
«Муҳаббатнома»га айтсанг жавобе»

деган шоир Хужандий XIV асрнинг иккинчи ярмида ёки XV аср бошларида машҳур «Латофатнома» асарини яратди[1]. Ўн номадан иборат бу асарида Хужандий севгини тараннум этади, висол иштиёқи ва ҳижрон изтиробини тасвирлайди. Шу билан бирга у:

«Тилар бўлсанг жаҳон ичра аморат,
Фақирлар кўнглини қилғил иморат»

каби мисраларда фуқаропарварлик ғоясини илгари суради.

Шоир Сайид Аҳмад Хоразмий ва Хужандий традицияларини давом эттириб, 1436/37 йилларда «Таашшуқнома» («Ошиқлик мактуби») асарини яратди. Сайид Аҳмад темурий шаҳзодалардандир. Мироншоҳнинг ўғли Сайид Аҳмад бошқа темурий шаҳзодалардан фарқли ўлароқ давлат идора ишларидан четда туради (ёки шунга мажбур бўлади) ва шоирликни ўзига касб қилиб олади. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Сайид Аҳмад ҳақида сўзлаб: «Салим табъ ва пок зеҳн киши эрди. Хийла машҳур назмлари бор. Ҳам ғазал, ҳам маснавий,

[1] Бу асарнинг XVI асрда кўчирилган ягона нусхаси маълум бўлиб, у Лондонда Британия музейида сақланмоқда.

ҳам туркий ва ҳам форсий ғазал таврида девони бор»,— дейди. Бироқ Сайид Аҳмаднинг девонлари топилган эмас, унинг бизга қадар сақланиб қолган ягона асари «Таашшуқнома»дир[1]. Бу асар Сайид Аҳмаднинг хийла қобилиятли шоир бўлганини кўрсатади. У Хоразмий ва Хужандийдан фарқли ўлароқ, ҳар бир ғазалини маълум бир мақом билан боғлайди. Шоир иккинчи номанинг барча мисраларида тажнисли қофия (ол—қизил, ол — ола — кўз оласи, Муштари — Юпитер, муштари — харидор; бор — юк, бор — тасдиқ ва бошқалар) ишлатади. (Бу даврда ўзбек поэзиясида халқ тўртликлари заминида туюқ жанрининг вужудга келиши шоирни шунга илҳомлантирган бўлса керак.) «Таашшуқнома» ҳам «Латофатнома» каби ўн номадан ташкил топган. Шоир ўз асарини амакиси — Шоҳруҳ мирзога бағишлаб, ундан моддий ва маънавий ёрдам сўраган.

XV асрнинг биринчи ярмида етишган шоир Юсуф Амирий ҳам нома жанрида «Даҳнома» («Ўн нома») асарини яратади. У Хоразмий, Хужандий ва Сайид Аҳмаддан фарқли ўлароқ ўз асарида севги темасини маълум сюжет асосида ёритишга интилади. «Даҳнома» да, ошиқ образидан ташқари, бевосита маъшуқ образи ҳам яратилган. Ошиқ-маъшуқ бир-бирига мактуб йўллайдилар, учрашадилар ва ўзаро мунозара қиладилар (мунозара диалог шаклида берилган). Бу билан Юсуф Амирий нома жанрини достонларга яқинлаштириб, унга лиро-эпик тус беради. Амирийдан бизга қадар бир лирик девон ҳамда «Банг ва Чоғир» мунозараси етиб келган.[2] Амирий девони ғазал, туюқ, қасида ва бошқа жанрларда битилган шеърларни ўз ичига олади. У лирик шеърларида ҳам севгини куйлайди, қасидаларини эса ҳомийси Бойсунғур ва Шоҳруҳ мирзоларга бағишлайди. Амирий насрда ёзган «Банг ва Чоғир»[3] мунозарасида мажозий тарзда мақтанчоқлик ва мутаккаббирликни танқид қилади, ишратпарастликни қоралайди. Банг ва Чоғир ўз «сифат» ва «хосият»лари билан мақтаниб мунозара қиладилар, гоҳ бири, гоҳ иккинчиси «устун» келади. Охири ўртага бол тушиб, мухолифларни бир-биридан ажратади, иккинчи сўз билан айтганда, бол Бангни ҳам, Чоғирни ҳам енгади. Ёзувчи майга берилиб кетиш ҳам, бангилик ҳам кишига катта кулфат ва надомат келтиради деган ғояни илгари суради ҳамда ўз даври муҳтасибларининг майхўрларни таъқиб қилгани ҳолда, бангиларни тергамаганидан шикоят қилади.

---

[1] Бу асарнинг ягона нусхаси Лондонда Британия музейида сақланмоқда

[2] Амирий девонининг нусхаси Туркияда Дорилфунун кутубхонасида, «Даҳнома» ҳамда «Банг ва Чоғир» нусхалари Лондонда Британия музейида сақланмоқда

[3] *Чоғир* — май, шароб.

«Банг ва Чоғир» ҳажвий услубдаги асардир. Ёзувчи Бангни сўфи[1] ва Чоғирни ёш йигит қиёфасида тасвирлайди. Буларнинг ўзи, бир томондан, кулгили аҳволда бўлса, иккинчи томондан, бир-бирини фош қилади. Ёзувчи мунозарада халқ ҳажвиясидан, унинг заҳархандали таъбир ва қарғишларидан фойдаланади, Ибн-Сино, Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий шеърларидан парчалар келтиради ва асарга ўз оригинал мисраларини киритади. «Банг ва Чоғир»нинг услуби хийла енгил, тили соддадир.

Юсуф Амирий ўз даврининг заковатли ёзувчиларидан бири бўлган. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Юсуф Амирий ҳақида сўзлаб, «Турк эрди ва туркча шеъри яхши воқеъ бўлубдур» деса, Давлатшоҳ «Тазкират-уш шуаро»да «Шоҳруҳ даврида катта шуҳрат қозонди» дейди.

Ўзбек поэзиясида мунозара жанрининг илдизлари «Девону луғотит турк» ёдгорликларига, ундаги «Қиш ва Ёз мунозараси»га бориб тақалади. Халқ ижодида узоқ тарихга эга бўлган бу жанр XV аср ўзбек адабиётида хийла салмоқли ўрин тутиб, бу жанрда Юсуф Амирийдан ташқари, Аҳмадий ва Яқинийлар ҳам асар яратадилар ва халқ поэзиясидаги мунозара билан бирга форс-тожик тилидаги мунозара жанри тажрибасидан, жумладан Асадий Тусийдан ижодий фойдаланадилар. Аввалги саҳифаларда таъкидлаганимиздек, шоир Аҳмадий «Созлар мунозара»сида мажозий тарзда худбин ва мақтанчоқ кишиларни танқид қилади. Яқиний эса «Ўқ ва Ёй» насрий мунозарасида хушомадгўй ва мансабпараст кишиларни танқид қилиб, «... бу мунозарадин мақсуд улким, бу даврнинг каж табъларининг қошинда ҳар ким ёдек эгри бўлса, ёнларидин йироқ бўлмас ва ҳар ким ўқтек рост бўлуб, туз юруса, Яқинийдек йироқ тушар» деб темурий ҳукмдорлардан шикоят қилади ва Асий деган шоирнинг қуйидаги қитъасини келтиради:

Ҳар ки шуд рост андарин майдон,
Ҳар кужо рафт беҳузур уфтод.
Аз кажи шуд камон ба паҳлуйи шоҳ,
Тир аз рости ба дур уфтод.

(Кимки бу майдонда рост бўлса, қаерга борса ҳам беҳаловат бўлиб тушади. Ёй эгрилиги туфайли шоҳ ёнидан жой олди, ўқ эса ростликдан узоқларга бориб тушди.)

Яқиний мунозарага Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий, Қосим Анвор, Юсуф Амирий, Атоий, Саккокий, Лутфий ва бошқа шоирларнинг ўқ ва ёй ҳақидаги шеърларидан парчалар келтиради, ўзи ҳам мисралар битади. «Ўқ ва Ёй», Амирийнинг «Банг ва Чоғир» мунозараси каби, услуби равон ва тили содда асардир.

[1] Ёзувчининг Бангни сўфи қиёфасида тасвирлаши бежиз эмас эди. Майни ҳаром деб, майхўрларни таъқиб этган сўфиларнинг ўзи нашахўрлик қилар эдилар.

Шоир Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» достонида диний-афсонавий сюжетни қайта ишлаб, унга хийла дунёвий тус беришга муваффақ бўлади, бу оригинал достонида ўзаро феодал урушларни қоралайди, ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини тасвирлаб реалистик манзаралар яратади.

Атоий севгининг ҳароратли куйчиси сифатида ажойиб ғазаллар битади, инсон ва унинг фаолиятини шарафлайди, таркидунёчи шайх-зоҳидларни аччиқ заҳарханда билан фош қилади. Халқ қўшиқларидан, айниқса «Туркий» деб аталган қўшиқлардан баҳраманд бўлган Атоий содда, самимий ва мусиқий ғазаллар битиб, шуҳрат қозонади.

Улуғбекнинг ҳимоясида камол топган шоир Саккокий жўшқин ғазаллар билан бирга, қасидалар ҳам битади, қасидаларида адолатли подшо учун кураш ғоясини илгари суради ва маърифатпарвар давлат арбоби ҳамда буюк олим Улуғбекни шарафлайди.

Навоий «малик-ул-калом» («сўз подшоси») деб атаган Мавлоно Лутфий ўзбек адабиёти тарихида ғоят катта ўрин тутди. У истеъдодли шоир сифатида қимматли лирик ва эпик асарлар яратди. Ўзбек тилидаги асарлари билан ҳам, форс-тожик тилидаги асарлари билан ҳам кенг шуҳрат қозонди. Лутфий лирикаси ўз ҳаётийлиги, бадиий юксаклиги ва тил бойлиги билан характерланади. Лутфий халқ оғзаки адабиёти материалларидан ижодий фойдаланиб яратган «Гул ва Наврўз» достонида ошиқ-маъшуқларнинг саргузаштини, севги ва садоқатнинг қудратини тасвирлайди ва ўзаро феодал урушлар ва ихтилофларга қарши марказлашган давлат ва адолатли подшо учун кураш ғоясини илгари суради.

Қутб, Сайфи Сароий, Ҳайдар Хоразмий ва бошқа ёзувчилар эса Низомий ва Саъдий каби буюк санъаткорларнинг асарларини ўзбек тилига эркин таржима қилиб, халқлар ўртасидаги маданий-адабий алоқаларни мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшдилар ҳамда ўзбек адабий тили ва адабиётининг равнақ топишида ҳам муҳим роль ўйнадилар.

Шубҳасиз, бу даврда етишган ўзбек дунёвий адабиёти намояндаларининг ижоди ғоявий-эстетик зиддиятлардан, ислом дини ҳукмрон мафкура бўлган муҳитнинг айрим реакцион унсурларидан холи эмас эди. Лекин, шунга қарамай, пешқадам ёзувчиларнинг ижодий фаолияти дунёвий адабиётнинг тобора ҳаётга яқинлашаётганини, унинг тематик-ғоявий маҳдуд доирани ёриб ўтиб, халқ манфаатларини ҳимоя қилишга томон ўсиб бораётганини кўрсатар эди. Бироқ дунёвий адабиёт намояндаларининг ҳаммаси ҳам шу йўлдан бормади ва боролмас ҳам эди. Дунёвий адабиёт намояндалари икки гуруҳга ажралиб кета бошладилар. Бир гуруҳ ёзувчилар биқиқ феодал

дунёқараши доирасида қолиб кетадилар. Иккинчи гуруҳ ёзувчилар эса феодал синфи манфаатлари доирасини ёриб ўтиб, халқ оммаси манфаатларини куйлай бошлайдилар.

Тор феодал-аристократик дунёқараш доирасидаги ёзувчилар, жамиятнинг бутун моддий ва маънавий бойликлари феодал синфи учундир, меҳнаткашлар шу синфга хизмат қилиши, унга қулларча тобе бўлиши, ҳаётнинг ноз-неъматларидан воз кечиши керак, деб ҳисоблар ва «феодал лаззатланиш» «фалсафа»сини илгари сурар эдилар. Бинобарин, бундай ёзувчилар айш-ишрат ва ҳузур-ҳаловатни куйлашдан ёки ўзаро феодал урушларни мақташ ва ҳукмдорларга хушомадгўйлик қилиб, уларни мадҳ этишдан нари ўтолмас эдилар. Айрим ёзувчилар (масалан, адабиёт билан ҳам шуғулланган баъзи шоҳлар, амирлар ва амалдорлар) бадиий ижодиётга шунчаки бир эрмак деб қарар эдилар. Бундай ёзувчиларнинг ижодиёти дунёвий адабиётнинг тараққиётига батамом зид эди. Чунки улар энди дунёвий адабиётнинг намояндаси эмас, балки реакцион сарой адабиётининг намояндаларига айланиб кетган эдилар. Дунёвий адабиётнинг тараққиёти ва истиқболи фақат диний-мистик адабиётгагина эмас, балки реакцион сарой адабиётига ҳам қарши курашни тақозо қилар эди. Дунёвий адабиёт мана шу кураш процессида такомиллашиб, янги марраларга эриша бошлади.

XV асрнинг иккинчи ярмида ўзбек дунёвий адабиёти янги тараққиёт босқичига кўтарилди. У гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварликнинг жарчисига айланди, дунё адабиёти хазинасига ўлмас обидалар қўшди. Ўзбек дунёвий адабиётининг янги тараққиёт босқичига кўтарилиши ҳаммадан аввал улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти билан чамбарчас боғлиқдир.

Алишер Навоий бутун ҳаёти ва куч-қувватини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, илм-фан, санъат ва адабиётнинг тараққиётига бағишлади. У сўз санъатининг «Хазойин-ул-маоний» ва «Хамса» каби буюк обидаларини яратди. Навоий ўз асарларида яшаган муҳитининг деярли барча муҳим масалаларини қамраб олди, гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини ҳормай-толмай илгари сурди, монументал образлар яратди.

Алишер Навоий илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг буюк ҳомийси эди. У олимлар, санъаткорлар ва шоирларга моддий-маънавий ёрдам берар, илмий ва адабий суҳбатлар уюштирар, касбдошларининг хато ва камчиликларини холислик ва ғамхўрлик билан кўрсатар, уларни маҳсулдор ижодий ишларга илҳомлантирар эди. У сўз санъаткорларидан ҳаёт воқеаларини ростгўйлик билан тасвирлашни, китобхонга маъна-

вий-эстетик озиқ беришни, унинг билими ва дидини такомиллаштиришни талаб қилар эди. У шаклбозликка берилган дидсиз ва истеъдодсиз нозимларни, хушомадгўй мадҳхонларни қаттиқ танқид қилиб, уларга қарши кураш олиб борган эди. Жумладан, у «Садди Искандарий»да мақтанчоқ, дидсиз-истеъдодсиз шоирларга қарши бундай деган эди:

Керак даҳр аҳлига ўн кун жадал,
Ки беш байтдин боғлағай бир ғазал.
Басе маснавигўйи нозук хаёл,
Ки назм аҳли ичра солиб қийлу қол.
Халойиққа юз ҳусни ноз айлагай,
Ки ўн йилда минг байт соз айлагай.
Чиқорғон замон ул навъ ойин савод,
Ки оламда йўқ бўйла рангин савод.
Саводиға ҳар кимки кўз солибон,
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.
Не зулматки, йўқ оби ҳайвон анга,
Қаю тунки, йўқ меҳри раҳшон анга.

Навоийнинг улуғ замондоши, устоз санъаткор Абдураҳмон Жомий ҳам дидсиз, истеъдодсиз шоирларга қарши муросасиз кураш олиб борган эди. Чунончи, у «Сулсилат-уз-заҳаб» достонида ана шундай шоирлар ҳақида бундай деган эди:

Қист шоир кунун?! Яке мудбир,
Ки надонад зи жаҳл ҳир аз бир.
Накунад фарқ шеърро зи шаир,
Роҳати хулдро зи ранжи саир.
Ҳиммати ў хасису табъ ланм,
Ҳама офоқро ҳарифу надим.
Рўзу шаб кў ба кўю жой ба жой,
Медавад чун сагони сўхта пой.
То кужо бў барад, ки як-ду-се кас,
Шуда жамъ аз сари ҳавову ҳавас,
Карда тартиби айшро асбоб,
Аз шаробу кабобу чангу рубоб.
Афганад хешро ба макру дуруғ,
Пеши он жамъ чун магар дардуғ.
Гашта з-ин гуна хиссату ибром,
Шеър мазмуму шоирон бадном...

(Энди шоир кимдир?! У шундай бир бадбахтки, жоҳиллиги туфайли «хир»дан «бир»ни фарқ этолмайдиган, яъни саводсиз кишидир. У шеърдан «шаир» (арпа)ни, жаннат роҳатидан жаҳаннам азобларини фарқ этолмайди. У паст ҳиммат ва табиатан разил киши бўлиб, бутун оламга ўзини улфат ва ҳамсуҳбат деб ҳисоблайди. Кеча-кундуз кўчама-кўча, жойма-жой оёғи куйган итдек санғиб юради. Қаерда бир исни сезиб қолиб, бир-икки ёки уч кишининг ҳавас билан йиғилганини, шароб ва кабоб ҳозирлаганларини, чанг ва рубоб каби айш асбоблари муҳайё қилганларини билиб қолса, ёлғон-яшиқ ва макр-ҳийла билан худди қатиққа тушган пашшадай у ерда ҳозир бўлади.. Бундай разиллик ва хиралик туфайли шеър нафратли ва шоир бадном бўлиб қолади.)

Навоий ва Жомий каби улуғ сўз санъаткорларининг эстетик қарашлари ва адабиёт аҳлларига раҳбарлик қилиб, истеъ-

додли шоирларни авайлаб тарбиялаши, жоҳил ва худбин шоирларни танқид қилиши бадиий адабиёт тараққиёти, жумладан ўзбек ва тожик халқлари адабиётининг равнақ топиши учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлиб, сўз санъатининг ғоявий-бадиий юксалиши, унда реализм тенденциялари ва бадиий фантазиянинг ўсишига хизмат қилган эди.

Навоий ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашнинг буюк яловбардори эди. Навоийга қадар ҳам ўзбек адабий тили ва адабиёти ўз тараққиётида катта муваффақиятларга эришган эди. Бироқ ўзбек адабий тили сўз санъати тараққиётида ҳали ўзининг етарли ўрнини эгаллаб олган эмас эди, ўзбек тилини камситиш тенденцияси анча кучли эди, ўзбек шоирларининг анча қисми ўз она тилида ижод этмай, форс-тожик тилида асар ёзишни афзал кўрар эди. Ваҳоланки ўзбек китобхонларининг эҳтиёжи бу тилда кўплаб ғоявий-бадиий юксак асарлар яратишни тақозо қилар эди. Ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш катта маданий ва сиёсий аҳамиятга эга эди, у давлат мустақиллигини сақлаб қолишда маълум роль ўйнар эди. Шунинг учун ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод этишга даъват қилар, уларга маълум имтиёзлар туғдириб беришга интилар эди. Ҳусайн Бойқаронинг бу ҳаракати шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди. Бироқ эски ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашда ҳеч ким Навоийчалик катта хизмат қилмаган ва бу тил учун кураш байроғини Навоийчалик баланд кўтара олмаган эди. Барча халқлар ва уларнинг тилларига доимо эҳтиром ва муҳаббат билан қараган, ўзи ҳам форс-тожик тилида асарлар яратиб, зуллисонайн сифатида шуҳрат топган Навоий халқ тилининг «яширин хазина»ларидан кенг фойдаланиб, ўзбек тилида «Хамса», «Хазойин-ул-маоний», «Лисон-ут-тайр», «Маҳбуб-ул-қулуб», «Мажолис-ун-нафоис», «Мезон-ул-авзон», «Муҳокамат-ул-луғатайн» каби ажойиб бадиий, илмий асарлар яратиб, бу тилнинг бойликлари ва нафислигини мужассамлаштирди, ўз асарлари билан ўзбек адабиёти аҳлларига намуна бўлди, у ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод этишга чақирди, «Муҳокамат-ул-луғатайн» асари билан ўзбек тилининг бойлиги ва гўзаллигини, унинг форс-тожик тилидан қолишмаслигини, ўзига хос юксак хусусиятлари ва бадиий ижодкорлик учун кенг имкониятлари борлигини илмий жиҳатдан асослаб берди. Навоий ўзбек тилини камситиш тенденцияларига узил-кесил зарба берди.

Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти у яшаган муҳитнинг айрим зиддиятларидан холи эмас эди. Бироқ шу зиддиятларга қарамай, ўрта асрнинг улуғ мутафаккири ва сўз санъаткори Навоий ўзбек адабиётини янги тараққиёт поғонасига олиб

чиқди ва эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлди. У ўз асарлари билан асрларга, авлодларга манзур бўлди.

Навоий ижодиёти ўзбек адабиётига, шу билан бирга, ўзбек халқи билан иқтисодий-маданий алоқада бўлган бошқа халқлар адабиёти тараққиётига самарали таъсир этди. Навоий жуда кўп сўз санъаткорларининг устози бўлди. XVI асрда етишган Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий ва Хожа каби ўзбек ёзувчилари Навоий ижодидан таълим олиб, унинг айрим традицияларини муваффақият билан давом эттирдилар ва ривожлантирдилар. Ҳассос шоир ва истеъдодли адиб Бобир лирик шеърлари билан бирга «Бобирнома» мемуарларини яратди. Муҳаммад Солиҳ тарихий воқеликка муносабат масаласида айрим тенденциоз майлларга берилганлигига қарамай ўзининг «Шайбонийнома» достонида ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини реалистик тасвирлашга муваффақ бўлди, халқ оғзаки ижоди ва Лутфий ҳамда Навоий каби ёзувчиларнинг адабий традицияларидан баҳраманд бўлган Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулк» достонини, Хожа лирик шеърлари ва ҳикояларини китобхонларга тақдим қилди. Бу ёзувчилардан ҳар бири ўзбек адабиёти тараққиётига ўзига хос ҳисса қўшди, ўзбек адабий тили такомилида маълум роль ўйнади.

Реакцион йўналиш — феодал-клерикал адабиёт.

Жамият ҳаётида ва бадиий адабиётда реакцион роль ўйнаган феодал-клерикал адабиётнинг икки тармоғи бор: 1. Диний-мистик адабиёт; 2. Реакцион сарой-аристократ адабиёти.

Диний-мистик адабиёт дин ва тасаввуф билан узвий боғлиқдир. Ислом дини реакциясининг кучайиши, тасаввуфнинг, айниқса унинг нақшбандийлик тариқатининг кенг тарқалиши, «подшоҳи ислом»ларнинг мустабид руҳонийларни қўллаб-қувватлаши, янги-янги хонақоҳларнинг вужудга келиши диний-мистик адабиётни феодал-клерикал муҳитнинг ҳоким бир мафкуравий қуролига айлантирган эди. Темур Аҳмад Яссавийнинг қабри устига катта мақбара қурдирган, Абусаид мирзо Хўжа Аҳрорнинг мухлисига айланган, Шайбонийхон ва Убайдуллахонлар эса нақшбандий шайхларининг мухлислари бўлиб қолган эдилар. Феодал ҳукмдорлар диний ва диний-мистик асарларни кенг тарғиб қилиш учун бутун чораларни ишга солар эдилар. Кўплаб котиблар, хаттотлар «Қуръон» ва бошқа диний китобларни кўчириш билан шуғулланар, дин уламолари машойихларнинг асарлари ва ривоятларини йиғиб уларни «таҳрир» қилиб, қўшиб-тўқиб китобат этар, «авлиёлар» ҳақида тазкиралар тузар эдилар. Буларнинг барчаси масжид ва хонақоҳларда, мактаб ва мадрасаларда тарғиб қилинар эди.

Диний-мистик адабиёт намояндалари Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний, Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий каби мистик ёзувчиларнинг изидан бориб, уларнинг асарларига тақлид қилиб, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилувчи асарлар яратдилар. Масалан, Ҳисом котиб (XIV аср) Фаридиддин Аттор достони асосида «Китоби Жумжума» асарини яратади. Ҳисом котиб бу асарида подшо Жумжума образи орқали бадбинлик ва таркидунёчилик ғоясини илгари суради, унинг қаҳрамони Жумжума «фоний дунё»га эътиқод қўйганидан афсус-надомат чекиб, «охират»ни мадҳ этади. Маҳмуд ибн Али (XIV аср) эса қирқ ҳадис асосида «Наҳж-ул-фародис» («Жаннат боғининг йўли») асарини ёзади. XIV—XVI асрларда шунга яқин «Муҳаммадия» деган яна бир асар пайдо бўлади. Бу асарлар ўзбеклар, татарлар, туркманлар, турклар, қозоқлар ва бошқа туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи халқлар ўртасида кенг тарқалиб, меҳнаткаш омманинг онгини дин, шариат ва тасаввуф догмалари билан заҳарлайди. Катта ҳажмдаги бу асарлардан ташқари, диний-мистик адабиёт намояндалари, масалан, Убайдий (Убайдуллахон) Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийга тақлидан шеърлар битади.

Афсуски, диний-мистик адабиёт, дин ва тасаввуфнинг ўзи каби айрим тараққийпарвар ёзувчиларнинг ҳам ижодига салбий таъсир этиб, уларнинг асарларида бадбинлик ва мистика элементларини туғдирар эди.

Реакцион сарой-аристократ адабиётининг намояндалари феодал ишратпарастлигининг куйчиси ва сарой ҳукмдорларининг маддоҳи эдилар. Феодал ҳукмдорлар шон-шуҳрат орттириш мақсадида ўз саройларига адабиёт аҳлларини жалб қилар эдилар. Бир хил ёзувчилар ихлос ва эътиқод билан сарой доирасига борсалар, иккинчи бир хиллари моддий муҳтожлик ёки бошқа бирор сабаб билан шоҳлар ва амир-амалдорларнинг таклифини қабул қилишга мажбур бўлар эдилар. Сарой шоири қанчалик ҳақиқатдан кўз юмиб, мустабид феодал ҳукмдорларни мақтаса, бемаъни айш-ишратларни куйласа, шунчалик реакцион доираларнинг эътиборини қозонар эди. Ҳушомадгўйлик ва маддоҳликни истамаган шоирлар эса саройдан ҳайдалар, таъқиб этилар ёки жазоланар эди. Феодал саройи чинакам ижодкорликка, истеъдоднинг ўсиб гуллашига имкон бермас эди. (Улуғбек, Ҳусайний ва Бобир саройидаги адабий ҳаёт маълум даражада бундан мустаснодир.) Сарой муҳити бадиий ижодни тематик-ғоявий жиҳатдан маҳдуд қилиб қўяр, тематик-ғоявий маҳдудлик эса шаклбозлик ва тақлидчиликка олиб борар эди.

Шайбоний ва Убайдий каби хонлар сарой-аристократ адабиётининг типик намояндалари эди. Шайбоний ўз шеърларида уруш-юришларини мақтайди, ғалабалари билан кибрланади, халқ бошига солган кулфатларини «тангрининг амри» деб оқлашга интилади, минглаб кишиларни қириш, талон-торож этиш ҳисобига сурган ҳузур-ҳаловатини сурбетлик билан куйлайди:

«Тангри инояти била қавми Ҳазорани,
Андоқ қилайки тажриба бўлсун ҳазорға»,

«Қозу қазию қўзию қиз қимиз керак,
Эй мардумони шаҳри Ҳирий борчамиз керак».

Убайдий, бир томондан, Шайбоний каби, ўз шеърларида ишратпарастликни куйласа, иккинчи томондан, Аҳмад Яссавийга эргашиб, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилади. Убайдийнинг ижодиёти феодал-клерикал адабиётнинг икки тармоғининг ўзаро узвий боғланганини, уларнинг ҳар иккаласи ҳам феодал синфнинг, хусусан, унинг реакцион қатламларининг дунёқараши ва манфаатини ифодалаганини равшан кўрсатади.

Шундай қилиб, феодал-клерикал адабиётнинг бир оёғи масжид ва хонақоҳда, иккинчи оёғи сарой ва базмхоналарда эди.

Адабий жанрлар. Бу даврда адабий тур ва жанрлар ҳам равнақ топди, аввалдан қўлланилиб келган адабий жанрлар такомиллашиб борди. Янги адабий жанрлар пайдо бўлди.

Лирика бадиий ижодиётнинг етакчи тури эди. Айниқса ғазал жанри кенг тарқалган эди.

Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да ўз даври шоирларини таърифлаб, уларнинг кўпи «барчадин дил осороқ ва нишотафзороқ» «ғазал таврида» ўз асарларини яратганини таъкидлайди. Прогрессив шоирлар ижодиёти билан (ўзбек адабиётида айниқса Навоий) ғазал ғоявий-бадиий жиҳатдан такомиллашиб борди, унинг тематик доираси кенгайди, ғазалда ошиқ, маъшуқ, рақиб ва ринд традицион образларидан ташқари, шоҳлар (кўпроқ салбий), шайх ва зоҳидлар (сатирик) ва бошқа ижтимоий табақаларга мансуб бўлган кишиларнинг образлари ҳам яратилди, ҳажвий ғазаллар вужудга келди, воқеабанд (сюжетли) ғазаллар битиш бир традицияга айланди. Ғазал музика санъати билан узвий алоқада тараққий этди, ғазаллар куйга солинди. Бу ҳол унинг кенг халқ оммасига манзур бўлишида катта роль ўйнади. Абдураҳмон Жомий ғазалнинг мана шу хусусиятларини кўзда тутиб:

«Аз фунуни шеъри фан беҳтарин омад ғазал,
Чун накў рўён, ки дар сурат беҳанд аз жинсу инс»

(«Шеърият фанининг энг яхшисидур ғазал,
Гўзаллар юзи инс-жинсдан хушдур ҳар маҳал»),—

деған бўлса, Алишер Навоий:

«Ғазал тарзиға аввал айлаб ситез,
Жаҳон ичра олдим улуғ рустхез»;

Муҳаммад Фузулий:

«Ғазалдур сафо бахши аҳли назар,
Ғазалдур гули гулистони ҳунар»;

ва XVI аср шоири Сайфи Бухорий:

«Панж байтеки дилпазир буд,
Беҳтар аз хамсатайн медонам»

(«Кўнгилга мақбул беш байтли шеърни
Икки «Хамса»дан ҳам авло биламан»),—

деган эди.

Прогрессив шоирлар ғазалнинг ғоявий-бадиий такомили учун курашган бўлсалар, реакцион феодал-клерикал адабиёт намояндалари уни таркидунёчилик, бадбинлик қарашлари ёки ишратбозлик майлларини тарғиб этувчи бир адабий жанрга айлантиришга интилдилар, ғоявий саёз, бадиий туссиз ва кўпинча шаклбозликка, тақлидчиликка асосланган ғазаллар битдилар.

XIV—XVI аср шоирлари ижодида лирик турнинг мухаммас, рубоий ва қитъа жанрлари ҳам кенг қўлланилди. Мустақил (бир шоирнинг ўз мисраларидангина ташкил топган) мухаммас билан бирга тахмис формаси (ўзга бир шоирнинг ғазалига мухаммас боғлаш, ғазалнинг икки мисрасига уч мисрадан қўшиш асосида беш мисрали бандлар тузиш) ҳам кенг тарқалди. Форс-тожик тилидаги тахмислар кўпинча Ҳофиз, Камол Хужандий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий каби шоирларнинг ғазалларига боғлаб битилса, ўзбек тилидаги тахмислар, кўпинча, Лутфий, Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро) ва Навоий ғазалларига боғлаб битилар эди. Баъзан шоирлар ўз ғазалларига тахмис ёзар эдилар. Ахлоқий-таълимий ва фалсафий масалаларни лирик тарзда ифодалашда кўпинча рубоий ва қитъа жанрларида шеърлар ёзилар эди.

Бу даврда ўзбек ва бошқа туркий халқлар адабиётининг оригинал жанри бўлган туюқ вужудга келди. Навоийнинг айтишига қараганда, туюқ халқ қўшиқларининг бир тури бўлиб, унинг қофиялари омоним (шаклдош) сўзлардан ёки сўз ўйини воситасида ясалган тажнислардан тузилган. Мана шундай

шеърлар заминида ёзма адабиётда туюқ жанри вужудга келган. Туюқ тўрт мисрадан иборат бўлиб, рамали мусаддаси мақсур вазнида (фоилотўн фоилотўн фоилон) яратилган ва а-а-б-а шаклида қофияланган. Турк адабиётида туюқ жанри биринчи марта XIV аср шоири Бурҳониддин Сивосий девонида учрайди. Ўзбек адабиётида туюқ жанрининг ажойиб намуналарини Амирий, Лутфий, Навоий ва Бобир каби атоқли шоирлар яратдилар. Бу шоирлар ўз туюқларида ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларидан, унинг омоним сўзларидан кенг фойдаландилар ва турли усуллар билан тажнисли қофиялар қўлладилар.

Шу билан бирга, шоирлар мусаддас, мусамман, мустазод, таржиъбанд, таркиббанд, қасида, марсия, соқийнома, луғз (шеърий чистон) ва бошқа жанрларда ҳам асарлар яратдилар.

Бу давр бадиий адабиётида, хусусан, XV асрда кенг тарқалган жанрлардан яна бири муаммодир. «Муаммо»нинг луғавий маъноси «яширилган», «пинҳон этилган» бўлиб, одатда бир (баъзан икки) байтдан ташкил топган бундай шеърда бирор сўз (кўпинча кишиларнинг номи) яшириб берилар эди. «Яширин» сўз шоирнинг турли-туман ишоралари (маънодош ёки шаклдош сўзларни топиб олиш, бир тилдаги сўзнинг иккинчи бир тилдаги эквивалентини қўллаш, сўзлардаги маълум ҳарфларни тизиб янги сўз ясаш, абжад ҳисобини ишлатиб, рақамлар асосида сўз тузиш ва бошқа-бошқалар) асосида топилар эди. Мисоллар:

Навоий Самарқандда эканлигида, бир кун оёқ оғриғи билан ётган кекса шоир Алои Шошийни зиёрат қилиб, экспромт билан унинг номига қуйидаги муаммони тўқийди:

Дур бод аз ту дарду заҳмати по,
Душманатро бало насибу ано.[1]

Бу муаммонинг иккинчи мисрасида «ало» (علا)сўзи берилган: «бало насибу ано». Шоирнинг ишораси билан «бало» сўзида «ба» (ўзбекча жўналиш келишиги қўшимчаси — «га») ни қолдириб, ундан «ло»ни оламиз, «ано» — («عنا») нинг биринчи ҳарфи «айн» — «ع»ни олиб, (чунки «عنا»нинг насиби — бошланиш ҳарфи «ع»дир), уни «ло»га қўшамиз (насиб қўшиш маъносида ҳамдир), бироқ «ع»ни «ا»нинг олдига қўшамиз, чунки «ع ا»га насиб—бошланма бўлиши керак. Шундай қилиб, «ع»га «ا» ни қўшсак, «علا» келиб чиқади.

[1] Мазмуни: Сендан оёқ оғриғи ва заҳмати йироқ бўлсин, душманларингга бало ва машаққат насиб бўлсин.

Навоий кетгандан кейин унинг кимлигини билиб олган Алои Шоший унинг номига муаммо битиб, ҳужрасига жўнатади:

Чашми ту маро диду манаш нек надидам,
Чун сер бубинам, зи ту инаст умедам[1].

Бу муаммода «Алишер» сўзи берилган. Араб тилида «кўз» «айн» бўлиб, бу сўздан « ع » ҳарфини ҳам англаш мумкин. «Маро» сўзи эса арабчада «ли»дир. Ишорага биноан « ع » билан « لی » ни қўшамиз. «علی» бўлади, «сер» сўзининг ҳамшакли «шер»дир (муаммода зеру забарни ўзгартириш, олиб ташлаш ёки қўшиш мумкин), «علی»га «شیر» бириктирилса, «علیشیر» келиб чиқади.

Бу икки мисол ҳам муаммонинг жуда мураккаб бир жанр эканини кўрсатади. Муаммо битиш ва муаммо ечиш атрофлича билимни, ҳозиржавоблик ва узоқ машқ қилишни талаб этар эди. XIV асрда муаммо билан шуғулланиш ниҳоятда кенг тарқалган бўлиб, у гўё шоирлар ва китобхонлар учун бир имтиҳон вазифасини адо этар эди. Жомий ва Навоий каби буюк шоирлар ҳам бу жанр билан шуғулланиб, шуҳрат қозонган эдилар. Муаммо ҳақида Бодии Табризий, Шарафиддин Али Яздий, Жомий, Навоий ва бошқалар махсус рисолалар яратган эдилар.

Прогрессив шоирлар муаммо жанри орқали ўз тараққийпарварлик фикр-мулоҳазаларини илгари сурганлар, яшаган муҳитларининг айрим иллатларини танқид қилганлар. Масалан, Восифий муаммо йўли билан Кўчкунчихоннинг Самарқанддаги вазири Хожа Юсуфни қаттиқ фош қилади. У Хожа Юсуфга атаб «мадҳия» ёзади, бироқ «мадҳия»нинг ҳар бир байтидаги муаммода уни шармандаю шармисор қилиб ташлайди. Мана шу шеърдан икки байт келтирамиз:

Ҳаст дар силсилаи хоқоний
Муҳодоре, ки надорад соний.

Бу байтнинг зоҳирий (ташқи) мазмуни: «Хоқонлик силсиласи (тарихи)да у шундай муҳрдорки, унга ўхшаш иккинчи бир муҳрдор йўқдир»; унинг муаммодаги мазмуни: у шундай «муҳрдор» (« مهر دار ») ки, унинг «соний»си (яъни иккинчиси, бундан мақсад « مهردار » сўзидаги иккинчи ҳарф « ه ») йўқдир ва « مهردار »дан « ه » ни олиб ташласак, « مر دار » «мурдор» —

[1] Мазмуни: Кўзинг мени кўрди, мен уни яхши кўролмадим, сендан умидим шуки, кўзларингни тўйгунча кўрсам.

«ҳаром» қолади. Демак, шоир Хожа Юсуфни «муҳрдор» эмас, балки «мурдор»дир демоқчи бўлади.

Фахри офоқ бувад з-ӯ шуда фош
Мардумию караму ҳусни маош.

Бу байтнинг зоҳирий мазмуни: «Одамгарчилик, карам ва хушмуомалаликда уфқларнинг фахри у билан намоён бўлади», унинг муаммодаги мазмуни: «у туфайли уфқлар фахри фош бўлади», яъни «фахр» — « فخر » сўзидаги « ف » фош бўлиб, йўқолиб кетади. « فخر » дан « ف » фош бўлиб чиқиб кетса, « خر » («хар», демак, «хари офоқ» — «уфқлар эшаги») қолади. Демак, шоир Хожа Юсуф «уфқлар фахри» эмас, балки «уфқлар эшаги»дир демоқчи бўлади.

Бироқ дидсиз, истеъдодсиз аристократ шоирлар муаммога бир эрмак деб қараганлар, мазмунга мутлақо эътибор бермай, қандай бўлмасин «шаклдан шакл ясаш»га интилганлар. Айримлари шоирлик даъво қилганлари ҳолда, маза-матрасиз муаммодан бўлак ҳеч нарса ёзмаганлар. Бу ҳол бадиий адабиётни тараққиётга эмас, балки инқирозга олиб борар, унинг ижтимоий-эстетик қимматини барбод этар эди. Муаммо истиқболи порлоқ жанр эмас эди. Бинобарин, XV асрдан кейин прогрессив шоирлар аҳён-аҳёндагина бу жанрга мурожаат қилар эдилар.

Таърих деб номланган жанр ҳам бир хусусияти билан муаммога ўхшайди. Муаммода одатда бирор ном яшириб берилса, таърихда бирор рақам яшириб берилар эди. Шоирлар айрим тарихий воқеаларга бағишлаб шеър битар, аммо одатдаги рақамларни шеърга киритиш ҳар қачон ҳам мумкин бўлавермас, бунга шеърнинг вазни имкон бермас эди. Бинобарин, шоирлар араб алифбесидаги ҳарфларнинг рақамидан; «абжад» ҳисобидан фойдаланиб, рўй берган воқеанинг йилини (рақамни) ҳарфлар орқали ифодалар эдилар. Бу кўпинча муаммога ўхшаш мураккаб усул ва ишоралар қўллашни талаб этар, йил бир жумбоққа айланар эди.

Араб алифбесидаги ҳарфларнинг рақами:

ا (ā) — 1; ب (б) — 2; ج (ж — „жон“ сўзининг биринчи ҳарфи) — 3; د (д) — 4; ه (ҳ) — 5; و (в) — 6; ز (з) — 7; ح (ҳ) — 8, ط (т) — 9; ى (й) — 10; ک (к) — 20; ل (л) — 30; م (м) — 40; ن (н) — 50; س (с) — 60; ع (айн) — 70; ف (ф) — 80; ص (с) — 90; ق (қ) — 100; ر (р) — 200; ش (ш) — 300; ت (т) — 400; ث (с) — 500; خ (х) — 600; ذ (з) — 700; ض (з) — 800; ظ (з) — 900; غ (ғ) — 1000.

Таърихга мисоллар:

Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг вафотига атаб ёзган таърихида айтади:

«Агар пурсад касе соли вафоташ,
Бигўяш: «Баъди Махдуми ба як сол»

(«Агар ким унинг вафот йилини сўраса, «Махдум (Жомий)дан кейин бир йил» деб жавоб бергин»)

Байтдаги «Баъди Махдуми ба як сол» сўзларида унинг вафот этган йилини берадики, бу сўзларнинг абжад ҳисоби 899 (1493—1494)дир.

Навоий Мозандаронда қатл этилиб, калласи Ҳиротга олиб келинган золим амалдор Муҳаммад Амин ҳақидаги таърихида унинг вафот этган йилини қуйидаги байтда беради:

...Золимеро кушта сўйи шаҳр оварданд сар,
Он чи оварданд қатлашро ҳамон таърих буд.

(...Золимни ўлдириб бошини шаҳарга олиб келдилар, нимаики олиб келган бўлсалар, ўша унинг таърихидир.)

Байтдаги ишорага мувофиқ, золимнинг бошидан муддао ظالیم сўзидаги бош (биринчи) ҳарф ظ дир, ظ нинг рақами эса 900 дир. Демак бу воқеа ҳижрий 900 йилда, мелодий 1495 йилда содир бўлган экан. Таърих жанри ҳажм жиҳатидан ҳам, мисраларнинг қофияланиш тартиби жиҳатидан ҳам белгили қатъий бир қоидага эга эмас. Махсус таърих жанридаги асарлардан ташқари, таърих усули бошқа жанрлардаги асарларда (масалан, достонларда, мемуарларда ва бошқаларда) ҳам қўлланилган. Кўпинча ёзувчилар асарларининг ёзилган йилини таърих йўли билан баён этганлар. Муҳташам иморатларга у иморатларнинг бино бўлган йилини махсус текст — таърих билан ўйиб ёки нақш бериб ёзиш бир одатга айланган.

XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган ўзбек адабиётида нома, мунозара, достон, ҳикоя, масал ва мемуар каби жанрлар ҳам тараққий этди. Нома жанри лирик турдан лироэпик турга қараб ўсиб борди, лирик ҳис-туйғу билан эпик баён жўр бўлди. Мунозара жанрида эса бир неча шеърий ва насрий мунозаралар яратилди, уларда мажозий образлар воситаси билан феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатлари фош этилди. Ўзбек достончилиги катта муваффақиятларга эришди. Ишқий-романтик («Юсуф ва Зулайхо», «Гул ва Наврўз» ва бошқалар), фалсафий-таълимий («Ҳайрат-ул-аброр»), фалсафий («Лисон-ут-тайр») ва тарихий («Шайбонийнома») достонлар ва қаҳрамонлик («Садди Искандарий») достонлари

вужудга келди. Навоийнинг «Хамса»си ўзбек ёзма адабиётида достончилик тараққиётининг чўққиси бўлди. Ҳикоя, масал, мемуар жанрларида ҳам қимматли асарлар яратилди. Бунга Навоий достонларидаги ҳикоя ва масаллар, «Гулзор» ва «Мифтоҳ-ул-адл» ҳикоялар тўплами, «Бобирнома» ва бошқалар ёрқин мисол бўла олади.

Шундай қилиб, ўзбек дунёвий адабиётининг тараққиёти турли адабий жанрларнинг равнақ топишида ҳам ўз ифодасини топди. Бадиий адабиётнинг ҳаётга яқинлашиб бориши, унинг тематик-ғоявий жиҳатдан ўсиши ҳамда халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири ва бошқа халқларнинг адабий тажрибасидан ижодий фойдаланиш адабий жанрларнинг такомилида етакчи бўлди, янги адабий жанрларни вужудга келтирди. Ўзбек адабиётининг умумий тараққиётида прогрессив йўналиш бўлган дунёвий адабиёт адабий жанрларнинг равнақ топишида ҳам катта роль ўйнади. Реакцион йўналиш — феодал-клерикал адабиёт бўлса адабий жанрларнинг ғоявий-бадиий қимматини заифлаштиришга, шаклбозликни турли адабий жанрларнинг «етакчи хусусияти»га айлантиришга интилди.

Адабий алоқалар. Таржима адабиёт.

Феодал-клерикал муҳитдаги ихтилофлар, хусусан истилочи ҳукмдорларнинг урушюришлари халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқаларга катта путур етказар эди. Бироқ кўп ўтмай халқлар яна бирodарлик муносабатларини қайта тиклар, иқтисодий ва маданий алоқаларини жонлантириб юборар, бирининг тажрибасидан иккинчиси баҳраманд бўлар, бирининг хўжалик ва маданий ҳаётда эришган муваффақияти билан иккинчиси шод ва мамнун бўлар эди. Феодал-клерикал муҳитдаги турли низолар ва ҳарбий тўқнашувларга қарамай, бу даврда Ўрта Осиё халқларининг ўзаро ҳамда Озарбайжон, Эрон, Арабистон, Россия, Туркия, Ҳиндистон ва бошқа ўлка халқлари билан иқтисодий-маданий алоқалари хийла жонланди, тараққий этди. Халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар заминида адабиётларнинг ҳам ўзаро алоқаси ўсиб мустаҳкамланди. Буни ўзбек, тожик, озарбайжон, эрон, ҳинд ва бошқа халқлар адабиётлари мисолида равшан кўриш мумкин.

Бу халқлар бир-бирларининг адабий тажрибаларидан илҳомланиб, таълим оладилар, адабий традицияларини давом эттирадилар ва ривожлантирадилар. Рўдакий, Фирдавсий, Фаридаддин Аттор, Жалолиддин Румий, Хоқоний, Низомий, Салмон Соважий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хужандий каби буюк Шарқ ёзувчилари ижоди ҳамон турли халқларга манзур бўлиб, китобхонларнинг диққат-эътиборини

ўзига жалб этади. Буларнинг асарлари XIV—XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларнинг хаттотлари томонидан қайта-қайта кўчирилиб китобат қилинади, мусаввирларнинг суратлари билан зийнатланади, тазкиралардан кенг ўрин олади. Уларнинг адабий традициялари давом эттирилади ва ривожлантирилади. Лутфий, Жомий, Навоий ва Фузулийга ўхшаш буюк санъаткорлар Саъдий ва Ҳофиз каби классик лирик шоирлар қаторидан ўрин олади. Низомий ва Хисрав Деҳлавий «Хамса»лари ёнига Навоийнинг «Хамса»си ва Жомийнинг «Ҳафт авранг»и қўшилади, Мароғалик Ашраф Навоийнинг мақтовига сазовор бўлган «Хамса»ни яратади. Ўзбек шоири Дурбек, озарбайжон шоири Хатоий ва тожик шоири Жомий ўз оригинал «Юсуф ва Зулайхо»ларини яратадилар, «Лайли ва Мажнун» ҳинд шоири Хўжа Имомиддин Лоҳурий, тожик шоирлари Ҳотифий ва Ҳилолий, озарбайжон шоирлари Фузулий ва Хақирий ҳамда бошқа шоирларнинг қалами билан янги вариантларга эга бўлади ва ҳоказо.

Бир-бирларига замондош бўлган ёхуд олдинма-кейин ўтган ўзбек, тожик, эрон, озарбайжон ва бошқа халқлар ёзувчиларининг ижоди ўзаро ҳамкорлик алоқалари заминида ўсиб камол топади. Бу айниқса Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик ва ижодий ҳамкорлик муносабатларида ёрқин намоён бўлади. Шунингдек, Лутфий ва Навоий каби атоқли ўзбек санъаткорлари озарбайжон адабиёти тажрибаларидан ҳам илҳомланиб, катта таълим олган эдилар. Шу билан бирга, Лутфий ва Навоий озарбайжон ёзувчиларига ҳам устоз бўлдилар. Навоийдан руҳланган Фузулий озарбайжон адабий тили учун курашнинг улкан яловбардорларидан бири бўлди, лирикаси ҳамда «Лайли ва Мажнун» достонида Навоий традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди. Шоир Кишварий эса Лутфий ва Навоий ижодидан кўп таълим олди. Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис»идан баҳраманд бўлган XVI аср озарбайжон адабиётшуноси Содиқ Афшоир «Мажма-ул-хавос» («Хос кишилар мажмуаси») тазкирасини тузди. Ўзбек шоирларининг номачилик жанридаги ютуқлари озарбайжон шоири Хатоийни «Даҳнома» асарини ёзишга, Амирий, Яқиний, Аҳмадий ва бошқаларнинг мунозаралари Фузулийни шу жанрда бир неча асар ёзишга илҳомлантирди. Турли халқларнинг шоирлари бир-бирларининг асарларига назира ёздилар, ғазалларига тахмис битдилар, тазмин[1] қилдилар.

[1] Бир ёзувчининг ўз асарида иккинчи бир ёзувчи асаридан парча келтириши **тазмин** дейилади.

Тил бобида ҳам турли халқлар ёзувчиларининг алоқа ва ҳамкорлиги равшан кўринади. Кўпгина ёзувчилар ўз тилларида ижод этиш билан бирга бошқа халқларнинг тилларида ҳам асарлар яратиб, китобхонларга манзур бўладилар. Масалан, ўзбек ёзувчиларининг кўпчилиги зуллисонайн сифатида ўзбек тилида ижод этиш билан бирга, форс-тожик тилида ҳам ёзар эдилар. Лутфий ва Навоий каби ўзбек шоирлари форс-тожик тилидаги адабиёт хазинасига катта ҳисса қўшдилар. Тожик шоири Биноий эса ўзбек тилида мароқли асарлар яратган эди. Улуғ озарбайжон шоири Фузулий озарбайжон, форс-тожик ва араб тилларида ижод этар эди.

Халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг ўсиб мустаҳкамланишида айниқса Навоий бошлиқ Ҳирот адабий мактаби катта роль ўйнади. XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот шеърият шаҳри тусини олган эди. Бу шаҳарга Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразмнинг турли жойларидан келган шоирлар қаторида Озарбайжон, Эрон, Ироқ ва бошқа ўлкалардан келган, Навоийнинг ҳомийлигида ижодий камолотга эришган шоирларни ҳам кўриш мумкин эди. Ўзбек ёзувчиларининг бир қисми бошқа мамлакатларда ҳам ижодий иш билан шуғулланардилар. Масалан, ўзбек адабиётининг бир неча ёдгорлиги Мисрда вужудга келган (Сайфи Сароийнинг «Гулистон» таржимаси) ва китобат қилинган («Қутадғу билик»нинг Қоҳира нусхаси, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достонининг Искандарияда кўчирилиши ва бошқалар).

Халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг самараси сифатида таржима адабиёт вужудга келади. Шу даврда вужудга келган ўзбек таржима адабиёти адабий ҳаётнинг муҳим ва салмоқли бир тармоғига айланади. У XIV—XVI асрларда самарали натижаларга эришиб, катта тажриба тўплайди. Ўзбек ёзувчилари улкан сўз санъаткорларининг асарларини таржима қилиб, китобхонларга тақдим этадилар. Шоир Қутб Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»ини, Ҳайдар Хоразмий унинг «Махзан-ул-асрор» достонининг айрим бобларини, Масъуд ибн Аҳмад Саъдийнинг «Бўстон» асарини, Сайфи Сароий унинг «Гулистон»ини ўзбек тилига таржима қилади. Шоир Лутфий эса Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си асосида қаҳрамонлик достони битади (бу асар сақланиб қолмаган) ва ҳоказо.

Таржима асарларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бироқ таржима асарлари оригиналнинг айнан таржимаси бўлмай, балки маълум даражада ижодий ишланган асарлардир. Бу айниқса Қутбнинг «Хисрав ва Ширин»ига ҳамда Ҳайдар Хоразмийнинг «Махзан-ул-асрор»ига тааллуқлидир.

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достони ҳақида кейинроқ махсус тўхтаб ўтишимизни назарда тутиб, бу ўринда Сайфи Сароийнинг «Гулистон» таржимаси ва Ҳайдар Хоразмийнинг «Махзан-ул-асрор» таржимаси ҳақида қисқача маълумот бериш лозим кўрилди.

Сайфи Сароий ва Саъдий Шерозий.

Сайфи Сароий истеъдодли шоир ва таржимондир. У, афтидан, Олтин Ўрдага қарашли сарой номи билан аталган шаҳарлардан бирида туғилган. Сайфи Сароий умрининг кейинги йилларини Мисрда ўтказган ва у ерда ўз ижодий ишини давом эттириб, Саъдий Шерозийнинг машҳур «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилган.

Сайфи Сароийнинг лирик асарларидан бизга қадар жуда оз намуна сақланиб қолган. Лекин шунга қарамай, бу намуналар Сайфи Сароийни ўзбек дунёвий адабиётининг XIV асрнинг иккинчи ярмида етишган забардаст намояндаларидан бири сифатида гавдалантиради. Айниқса унинг:

«Топилмас ҳусн мулкинда санга тенг бир қамар манзар,
На манзар манзари шоҳид, на шоҳид шоҳиди дилбар»

матлаъли ғазали ўзбек дунёвий адабиётининг ғоявий-бадиий жиҳатдан мароқли илк намуналаридан бири сифатида характерланади[1].

Ўз даврининг етук шоирларидан бири бўлган Сайфи Сароий бадиий асарнинг оригиналлигига, мазмуни ва шаклининг уйғунлигига алоҳида эътибор берган, қобилиятсиз, дидсиз шоирларни қаттиқ танқид қилган:

Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Қими булбулдурур сўзда, кими зоғ.
Қими тўти тикин чайнар шакарни,
Қими лафзи билан ўртар дурарни.
Қимининг сўзлари мавзуну ширин,
Қимининг лойиқи таърифу таҳсин.
Қими ўзганинг ашъорин менинг дер,
Қими ҳайвон киби шалғам чўпин ер.
Қими маъни қўюб, лафзин тузотур,

Қими вазнин бузуб, санъат кўзотур.
Уларнинг уш бири Сайфи Сароий,
Жаҳон орифларининг хоки пойи.
Ани сан жумла шоир камтари бил,
Қамар юзга ҳамиша муштари бил.

(«Гулистон» таржимасининг муқаддимасидан)

[1] (Бу ғазалга шоир Аҳмад Доий:

«Эй хуршид, моҳи пайкар, жамолинг муртари манзар,
На манзар манзари толеъ, на толеъ толеи анвар»

матлаи билан назира битган).

Юқоридаги ғазал Сайфи Сароий эстетик қарашларининг маълум бир ифодаси сифатида вужудга келган. Унинг шоирларни ижодиётларининг моҳиятига қараб гуруҳлаши, истеъдодли шоирларни мақтаб, шаклбозликка берилиб кетган шоирларни, шеъриятдаги плагиатларни танқид қилиши, шубҳасиз, ўз даври адабий ҳаёти ва эстетик тафаккурининг тараққиётига қўшилган катта ҳисса эди.

Сайфи Сароий 1390/91 йилларда Эрон классик ёзувчиси Саъдий Шерозийнинг машҳур «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилади[1]. Бу таржима ўзбек таржима адабиётининг илк намуналаридан бири бўлиб, у китобхонларни Саъдий ижодиёти билан таништириши билан бирга, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти тараққиётига ҳам маълум бир ҳисса бўлиб қўшилган эди.

Шайх Саъдий номи билан машҳур бўлган Абдуллоҳ Мушрифаддин ибни Муслиҳаддин Саъдий 1204—1208 йиллар орасида Шерозда туғилди. У дастлабки маълумотини Шерозда олиб, кейин Бағдоднинг машҳур «Низомия» мадрасасида ўқиди. Мадраса таҳсилидан кейин Саъдий кўп йиллик узоқ сафарга жўнаб, Шарқнинг бир қанча мамлакатларини кезиб чиқди ва аҳли салибчилар қўлига асир тушди, бирмунча вақтдан кейин ҳалаблик бир дўсти ғомонидан асирликдан озод этилди. «Бўстон» (1250—1255) асари билан шуҳрат қозонган Саъдийни Форс вилоятининг ҳокими Абубакр ибни Саъдий Зангий ўз саройига таклиф қилади. Саъдий бу ҳокимга бағишлаб бир неча қасида ёзса ҳам, лекин унинг таклифини рад этади. Чунки у:

«Ба даст оҳаки тафта кардан хамир,
Беҳ аз даст бар сина пеши амир»,

яъни «ўтдек оҳакни қўл билан қориштириб хамир қилиш амир олдида қўлни кўксига қовуштириб туришдан яхши» — деб ҳисоблар эди. Саъдий бутун куч-қувватини бадиий ижодга бағишлади, ҳаёт тажрибаларини, сафар таассуротларини, орзу-армонларини бадиий асарларида мужассамлаштирди. Саъдий 1291 ёки 1292 йилда Шерозда вафот этди.

Саъдий улуғ шоир ва адибдир. Манбалардаги маълумотларга қарағанда, Бесутун номи билан машҳур бўлган Али бинни Аҳмад бинни Абубакр деган киши XIV аср бошларида Саъдийнинг асарларини тўплаб, унинг куллиёти (тўла тўплами)ни тузган. Бу куллиёт «Шаш рисола» («Олти рисола»), «Гулистон», «Бўстон», «Қасойиди араби» («Арабча қасида-

[1] «Гулистон» таржимасининг бир нодир қўлёзма нусхаси Голландияда сақланмоқда. «Гулистон» 1954 йилда Туркияда нашр этилди.

лар»), «Қасойиди форсий» («Форсча қасидалар»), тўртта ғазаллар девони, «Соҳибия» ёки «Соҳибнома», «Маснавиёт» («Маснавийлар»), «Китъаот» («Қитъалар»), «Муламмаот» («Ширу шакарлар»), «Муфрадот» («Фардлар») ва бошқа асарларни ўз ичига олади. Саъдий айниқса «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари ҳамда ғазаллари билан кенг шуҳрат қозонди.

Саъдий «Ҳунарга эга бўлган донишманд киши учун ҳаётда икки умр керак, токим бирида тажриба ҳосил қилсин, иккинчисида шу тажриба асосида иш кўрсин» деган эди. Саъдийнинг ўзи буни бошидан кечирди. Ёшлик ва йигитлик йилларини саёҳат ва изланиш билан ўтказди, кексалик ва қарилик айёмида кечмиши ва ҳаёт тажрибаларини бадиий асарларида акс эттириб, ижодий ишга берилди. Бироқ икки умр ҳам яшаган муҳитининг зиддиятларини чуқур идрок этишга, унинг муаммоларини ҳал этишга кифоя қилмади. Саъдий муҳитининг зиддият ва муаммолари билан бирга яшади, панд-насиҳат билан ҳаёт иллатларини тугатиш мумкин деб ўйлади, баъзан эса фатализм ва бадбинлик майлларига берилди. «Хазон ели бўстонни қандай хароб қилса, адолатсизлик ҳам,— деган эди у,— дунёни шундай хароб қилади». Бироқ у шу адолатсизликни фош этишдан кўра, ахлоқ-одоб масалаларидаги ўз қарашларини тарғиб қилишга кўпроқ аҳамият берди, панд-насиҳат билан жамият ҳаётини яхшилаш мумкин деб ҳисоблади. Унинг «Бўстон» ва «Гулистон» асарлари шу мақсад билан яратилган ўзига хос пандномалардир. «Бўстон» шеърий ахлоқий-таълимий асар бўлиб, ўн бобга бўлинган. Бу боблар адолат (I), эҳсон (II), ишқ (III), тавозуъ (IV), ризо (V), қаноат (VI), тарбия (VII), шукр (VIII), тавба (IX) темаларига бағишланади, X боб эса китобнинг хотимасидир. Саъдий бу асарида ахлоқий-таълимий қарашларини ибратли кичик ҳикоялар ва дидактик лирик шеърларда мужассамлаштиради, халқ ҳикоялари, мақоллари ва ибораларидан кенг фойдаланади. «Бўстон» бир неча тилларга, жумладан ўзбек тилига (Масъуд ибн Аҳмад, Огаҳий ва бошқалар томонидан) таржима қилинган.

«Гулистон» (1258) насрий ахлоқий-таълимий асар бўлиб, 8 бобга бўлинган. Боблар подшоларнинг хислати (I), дарвешларнинг ахлоқи (II), қаноатнинг яхшилиги (III), хомушликнинг фойдаси (IV), ишқ ва ёшлик (V), нотавонлик ва қарилик (VI), тарбиянинг кучи (VII) ва суҳбат одоби (VIII) масалаларига бағишланади. Ҳар бир бобда шу масалаларга мувофиқ кичик ҳажмли ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърий парчаларда ёки ҳикматли сўзларда «қиссадан ҳисса» чиқарилади. Ёзувчи бу асарида халқ оғзаки ижодидан кенг

фойдаланади. «Гулистон» ер юзининг бир қатор тилларига таржима қилинган. У бир неча бор ўзбек тилига ҳам таржима қилинган (Сайфи Сароий, Огаҳий ва бошқалар томонидан). «Гулистон» ва «Бўстон» мактабларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган.

Сайфи Сароий «Гулистон»ни таржима қилиш билан Саъдий Шерозийнинг ахлоқий-таълимий қарашларини тарғиб этиш, унинг ижодиёти билан ўзбек ва бошқа туркий халқларни таништириш мақсадини ўз олдига қўяди. У «Гулистон»нинг аслини деярли бутунлай сақлаб қолади ва оригиналнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини таржимада мужассамлаштириб беришга муваффақ бўлади. Бироқ, шу билан бирга, Сайфи Сароий оригиналдан маълум даражада чекинади, айрим парчаларни тушириб қолдиради, кўпчилик шеърларни ўзбек тилига таржима қилса ҳам, баъзиларини аслича (форстожик ёки араб тилларида) қолдиради, бир неча мустақил шеърий парчалар киритади ёки Саъдий шеърларини қайта ижодий ишлайди, ўзбек ва бошқа туркий халқларнинг оғзаки адабиёти намуналаридан фойдаланади. Бу ва бошқа жиҳатлари билан Сайфи Сароий томонидан таржима қилинган «Гулистон», қисман бўлса-да, авторлаштирилган таржима асари тусини олади. Сайфи Сароий «Гулистон»ни ўзбек тилининг қипчоқ диалектида таржима қилган ва айни чоқда ўзбек адабий тилининг муштарак адабий тил сифатида тараққий этишига маълум ҳисса қўшган эди.

«Гулистон» таржимасининг бадиий хусусиятлари ва тили ҳақида конкрет тасаввур ҳосил қилиш учун ундан икки парча келтирамиз:

«Ҳикоят: Малики одил хос қуллари билан овга чиқиб, қиш куни имороттан йироқ тушди, мағрибқа яқин эдиким, бир экинчи уюн кўрдилар. Малик айтти: «Бориб анда тушалим ким, сизга қиш заҳмат бермагай». Вазирлардан бир вазир айттиким, «Маликнинг қадр ва жоҳина лойиқ бўлмагай экинчи уюна сиғиниб бормоқ (муносиб эрмас), мунда хайма урсунлар». Ул экинчи буларни кўруб, равон маҳозирин тартиб қилиб, малики одил хидматина кетирди, доғи ер ўпуб айтти: «Малик ёши узун бўлсун, бу ерли қулнинг уюна тушмак билан маликнинг қадр ва жоҳиндин нима эксулмас ва лекин тиламадилар ким бу эксук қулнинг иззати ортқонин». Онинг ул сўзи малики одилга хуш келди, буюрдиким онинг манзилина нақл эттилар. Сабоҳ малики одил ул экинчига хилъат ва неъмат бағишлади».

Шеърий парча:

«Қари бўлдунг йигитликтан алинг юв,
Билурсанким яна қайтмас оқар сув...
Безаниб бир қари хотун тиши оз,
Бўяб сочин қорага, кўп қилур ноз.

Мен айттим: «Эй узун ёшли она, кел,
Етар, қисқа қил эмди ҳийладан эл...[1]
Билурсанким қилиб бир ҳийлани юз,
Белинг букрайгани бўлмас яна туз.
Жамолинг боғи гулзори сўлубтур,
Узун умрунг доғи охир бўлубтур».
Ул айтти: «Рост айттинг, эй йигит сен
Не дейимким, жаҳондин тўймайин мен».

«Гулистон» ҳикоялари ҳажм жиҳатидан жуда кичик, лекин мазмунан бой, ибратли ҳикоялардир. Бу ҳикоялар инсофсизлик ва адолатсизликни, нодонлик ва жаҳолатни қоралайди, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этади. Бу асар (ва унинг таржимаси) Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий тафаккурининг тараққиётига ижобий таъсир этган эди. «Гулистон»нинг таржимаси ўзбек тилида бадиий проза яратиш бобида илк қадамлардан бири бўлган эди. Шу билан бирга «Гулистон» таржимаси эски ўзбек тилининг ҳам қимматли ёдгорлиги сифатида аҳамиятлидир.

Саъдий Шерозий ўз ижодиёти билан Шарқ ва Ғарб халқлари адабиётига самарали таъсир этди. Унинг «Гулистон»идан илҳомланган Абдураҳмон Жомий «Баҳористон» асарини, Мажидиддин Хофий «Хористон» ва Ҳабиб Қаоний Шерозий «Парешон» асарларини яратдилар. Навоий, Бобир, Мунис ва Фурқат каби ўзбек ёзувчилари Саъдийни устоз санъаткор сифатида таърифладилар, унинг айрим асарларига назира ва тахмис битдилар. Вольтер, Лафонтен ва Гёте каби машҳур Европа ёзувчилари ҳам Саъдий ижоди билан танишиб, ундан маълум даражада баҳраманд бўлдилар. Масалан, Вольтер Саъдий асарларини француз тилига таржима қилган эди, Лафонтен ва Гёте эса унинг айрим ҳикоя ва ғазалларидан ижодий фойдаланган эдилар.

Ҳайдар Хоразмий. Ҳайдар Хоразмий XIV асрнинг охирлари ва XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган шоирдир. Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис»да берган маълумотига қараганда, Ҳайдар темурийлардан Султон Искандар Шерозийнинг сарой шоири бўлиб, унга атаб мадҳиялар ёзган. Ҳайдар Хоразмий даврининг етук шоирларидан бири бўлган. Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн»да Ҳайдар Хоразмийни «хуш табъ» шоирлардан бири сифатида уни Амирий, Атоий, Яқиний, Саккокий ва бошқалар қаторида зикр этиб ўтади. Бироқ унинг лирик шеърларидан деярли намуналар сақланиб қолмаган ёки ҳозирга қадар номаълум қолиб

[1] *Эл* — қўл.

келмоқда. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да унинг шеърларидан:

«Ҳиммат элидур яди байзо деган,
Эр нафасидур дами Исо деган»

байтини эслатиб ўтади. Ҳайдар Хоразмийдан бизга қадар «Махзан-ул-асрор» фалсафий-таълимий достони етиб келган[1]. Бу достонни Ҳайдар Хоразмий улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг «Махзан-ул-асрор» достони бобларини эркин таржима қилиш ва унга янги мисралар, ҳатто баъзан оригинал шеърий ҳикоялар киритиш асосида яратган. Шунинг учун ҳам у бундай деган эди:

Менки пишурдум бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдин олиб чошни.
Шайх Низомий дамидин жон топиб,
Маънисидин ярлуқу бурҳон топиб.

«Махзан-ул-асрор» Ҳайдар Хоразмийни тараққийпарвар мураббий ва истеъдодли шоир сифатида гавдалантиради. Шоир ўзининг эстетик ва ахлоқий-таълимий қарашларини ҳикматли сўзлар даражасига кўтарилган мисраларда моҳирлик билан мужассамлаштиради. Ўз даври эстетик қарашлари тараққиётига маълум ҳисса қўшган Ҳайдар Хоразмий сўзга киши тафаккурини, унинг фазилати ёки нуқсонини ифодаловчи бир восита деб қарайди, сўзнинг маъноси билан шаклини узвий бирликда олади ҳамда мазмундор ва завқшавқ бағишловчи сўзни (бадиий сўзни), унинг қудратини таърифлайди, улуғлайди:

... Улки билур сўз гуҳари қийматин,
Сўзда топар сўзлагучининг отин.
Аҳли назар шевасини сўз билур,
Нури басар мевасини сўз билур...
Умр гаронмоя чу бўлғай талаф,
Сўз дуру сўз дунёда қолғай халаф...
Сўзда керак маънию маънида завқ,
Сўзлагучида сўз учун дарду шавқ.

Ҳайдар Хоразмий ахлоқ-одоб ҳақида тараққийпарварлик фикр-мулоҳазаларини илгари суради, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилади. У кишиларни яхши хулқу одобга эга бўлишга, жамиятга фойда келтириш, мурувватли ва ҳиммatли бўлишга чақиради, ҳимматсиз ва саховатсиз кишиларни қаттиқ қоралайди:

[1] Достоннинг 1508—1509 йилларда Ҳиротда кўчирилган бир нодир нусхаси Лондонда Британия музейида сақланмоқда. Достон қандайдир бир қўлёзма асосида 1858 йилда Қозонда нашр этилган.

... Бой дагулдур дирами бор эса,
Фақр ғанийдур карами бор эса...
Ярим аёқ ошки топарсен насиб,
Яримини берки есун бир ғариб,
Меъда тамуғиким эрур душманинг,
Қонмағусидур агар ичса қонинг.
Одам атанғонға мурувват керак,
Орифу омийға футувват керак.
Сарвтек озода бўлу росткор,
Ё ўрику олма бикин мевадор.
Нафъ текур барчаға ёмғур бикин,
Ё тенгиз ўртасида жўмдур бикин.
Бордуру бермас, не едурур, не ер,
Ўзи била гўрғаму элтур, не дер?!
Эр кишига ҳиммат агар бўлса ёр.
Оқибат-ул-амр муродин топор.

Ҳайдар Хоразмий меҳнат ва меҳнат аҳлини улуғлайди, «эр керак эмгак била топса ҳузур», «эр киши эмгакта тетикроқ бўлур» деб меҳнатнинг файзи ва хосиятини таърифлайди, меҳнатга, хусусан деҳқончиликка муҳаббат ғоясини илгари суради:

Тўкмаса деҳқон арақи пой, бил,
Емишининг фойдасин топмас эл.
Тарбияту саъй қилур боғбон,
Тоза бўлур, мева берур бўстон.

Шунингдек, шоир тажрибага, катталарнинг тажрибасидан ўрнак олишга, ўз фаолиятига танқидий қараб, хато ва нуқсонларини тугатишга алоҳида эътибор беради, тажрибани мураббий деб баҳолайди. У тўғри бўлиш ва рост сўзлаш кишининг энг аъло сифатидир дейди. Киши ташқи қиёфаси, кийим-кечаги билан эмас, балки маънавий бойлиги, хулқу карами билан мақтовга сазовордир. Чунки:

Ҳар неча тўн бўлса тура упранур,
Упрамағон хулқу карам тўнидур.

Ҳайдар Хоразмий шеърий ҳикоянинг моҳир санъаткорларидан биридир. У кичик ҳажмли ҳикояларда катта ва муҳим бўлган бирор темани ёритишга, характерли образ ва портретлар яратишга муваффақ бўлади. Бу жиҳатдан айниқса бева хотин ва савдогар — дўкондор ҳақидаги ҳикоя диққатга лойиқдир. Ҳикояда шоир бир кичик воқеа орқали муҳитининг ҳаётий, реалистик манзарасини тасвирлашга, савдогарларнинг ҳаннотлиги ва инсофсизлигини фош этишга эришган. Бева хотин икки ҳафта машаққат чекиб яхши бўз тўқийди. Унинг бўзини дўкондор ёмон деб ерга уриб, газидан ҳам юлиб қолиб, арзимаган пулга сотиб олади ва харидорга бошқа бўзларини маъқуллатолмай, хотиннинг бўзини катта пулга со-

тиб юборади. Шоир сўзи билан айтганда «қилни ёрувчи» бу савдогар «унга кепак, сиркага сув қотғучи» юлғичлардан эди.

Ҳайдар Хоразмий «Махзан-ул-асрор» билан, бир томондан, ўзбек ва озарбайжон адабиётининг ўзаро алоқаларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган бўлса, иккинчи томондан, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти тараққиётига муҳим ҳисса қўшиб, Навоий каби улуғ санъаткорнинг етишиб чиқишига маълум замин тайёрлаган шоирлардан бири бўлди.

Ўзбек китобхонларининг маълум қисми форс-тожик тилини мукаммал билар эди. Бинобарин, улар форс-тожик тилидаги адабиёт билан оригинал орқали ҳам танишиш имкониятига эга эдилар ва бундай китобхон туфайли форс-тожик тилидаги асарлар бирмунча кенгроқ доирага ҳам манзур бўлар эди. Озарбайжон тилидаги асарларни эса ўзбек китобхонлари бемалол ўқиб фойдалана олар эдилар. Шунинг учун ўзбек китобхонлари орасида Убайди Зоконий ва Саъдий Шерозий, Ҳофиз ва Камол Хужандий, Хисрав Деҳлавий ва Ҳасан Деҳлавий, Жомий ва Биноий, Ҳилолий ва Мушфиқий, Насимий ва Қосим Анвор, Фузулий ва Кишварий каби тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд ва бошқа халқларнинг устоз санъаткорларининг асарлари ўз аслича ҳам кенг тарқалган эди. Айни чоқда бу халқларнинг адабиёт аҳллари ва китобхонлари ҳам ўзбек адабиёти асарларини аслича ўқиб, ундан баҳраманд бўлар, илҳом ва завқ-шавқ олар эдилар.

Ҳофиз.

Ҳофиз Шерозий XIV асрнинг 20-йилларида (1320—1325 йиллар орасида) Шерозда туғилди. Унинг отаси Исфаҳонлик дўкондор — ҳунарманд бўлиб, Шерозга кўчиб келган эди. Муҳаммад (Ҳофиз) жуда ёшлигидаёқ отадан етим қолади. Бир неча болани боқишга қудрати етмаган она Муҳаммадни бировларнинг тарбиясига топширади. Ёш Муҳаммад ҳам нонвойхонада дастёр — шогирд бўлиб хизмат қилади, ҳам мактабда ўқийди. Мактабни тугатиб, бурро савод чиқарган ва овози жуда ёқимли бўлган Ҳофиз[1] маъракаларда қуръонхонлик қилади, бировларга китоб кўчириб беради[2], шу йўл билан пул топиб, мадрасада ўқийди.

Халқ ижодчиларини, ҳунармандларнинг шеър ва қўшиқларини иштиёқ билан тинглаган ва ёзма адабиётни қунт би-

[1] Қуръонхонлар ҳам, ашулачилар ҳам ҳофиз деб юритилган. Шоир қуръонхон бўлгани учунми ёки шеърларни куйга солиб айтиб юргани учунми, ҳарқалай, ўзига «Ҳофиз» сўзини тахаллус қилиб олган.

[2] Ҳофиз жуда чиройли ёза олган. Унинг 1355 йилда Хисрав Деҳлавийнинг «Хамса»сини кўчирган нодир дастхати УзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади. Достонларнинг охирида Ҳофиз «Муҳаммад бинни Муҳаммад-ул-мулаққаб би. Шамс-ул-Ҳофиз-уш-Шерозий» деб имзо чеккан.

лан ўрганган Ҳофиз хийла ёшлик чоғларидан бошлаб бадиий ижод билан шуғулланади. Тез орада у бутун Шерозга маълум бўлиб қолади. Шероз ҳокими Абу Исҳоқ Инжу Ҳофизни ўз саройига жалб этмоқчи бўлади, Ҳофиз унга атаб бир неча мадҳия ёзса ҳам, лекин сарой шоири бўлиб қолишни, инон-ихтиёрини феодал ҳукмдорларга топширишни истамайди. Моддий муҳтожлик ва реакцион гуруҳларнинг таъқиблари туфайли Ҳофиз бир ғазалида:

Сухандонию хушхони намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки то худро ба мулки дигар андозем
(Билимдонлик ва хушхонлик эмас Шерозда ҳеч манзур,
Кел, эй, Ҳофизки, биз юзни бўлак юртга ўгиргаймиз),—

деган эди. Бироқ у бир оз вақт Язд ва бошқа жойларга саёҳат қилган бўлса ҳам, деярли бир умр Шерозда яшади, гўё Шерознинг истироҳатгоҳи Мусалло ва анҳори Рукнобод унинг бирор жойга чиқиб кетишига ижозат бермас эди:

Намедиҳанд ижозат маро ба сайру сафар
Насими хоки Мусаллову оби Рукнобод.

(Узоққа кетгали менга ижозат этмаслар,
Кўнгилда завқи Мусаллоу наҳри Рукнобод.)

Ҳофиз 1389 йилда Шерозда вафот этди. У ўзи севган Мусалло боғида дафн қилинди.

Ҳофиз ўз шеърларини девон қилиб тузмаган. Унинг вафотидан кейин шогирди Муҳаммад Гуландом шеърларини тўплаб девон қилди. Бу девон Муҳаммад Гуландомнинг дебочаси билан бирга турли даврларда ва турли ўлкаларда кўчирилган бир-биридан фарқ қилувчи нусхалар орқали етиб келди. Ҳофиз девонининг энг қадимги қўлёзма нусхаларидан бири 1423 йилда кўчирилган нусхадир. XVII асрнинг биринчи ярмида Судий деган олим кўп нусхалар асосида Ҳофиз девонининг чоғиштирма редакциясини тузган эди. (Судий 1423 йил нусхасидан кўра ҳам қадимийроқ ва мукаммалроқ нусхаларга таянган бўлса керак. Бинобарин, Судий нусхаси 1423 йил нусхасига нисбатан мукаммалроқ ва эътиборлироқдир.) Судий нусхасида 573 ғазал, 42 қитъа, 69 рубоий ва яна бошқа жанрлардаги бир неча шеърлар бор.

Ҳофиз лирикасининг етакчи жанри ғазал бўлиб, у ўз ғазаллари билан бутун дунёга танилди ва шуҳрат қозонди. Хўш, бу ғазалларнинг сири ва қудрати нимадан иборат? Ҳофиз ғазалларининг сири ва қудрати, аввало, уларнинг исёнкорлик руҳи, ҳур фикрлилиги ва халқчиллик ғоясида, иккинчидан, шу мазмунга мувофиқ содда, равон ҳамда жўшқин бадиий формасидадир. Ҳофизнинг қайси бир ғазалини олиб қараманг, у биринчи навбатда исёнкор ва шаккок шоир

сифатида намоён бўлади. У севги ва ёрни куйлаганда ҳам, май ва соқийга мурожаат қилганда ҳам, муҳтасиб, шайх ва зоҳид ҳақида сўзлаганда ҳам доим унинг олижаноб қалби дард-аламлари, ҳасрат-армонлари билан гавдаланади.

Яшаган муҳити, зодагонларнинг даҳшати ва муҳтасибларнинг таъқиби Ҳофизга ўз норозилик кайфиятларини ҳар қачон ҳам махсус (воқеабанд) шеърларда ифодалаш имкониятини бермас эди, шоир кўпинча ўзининг бундай кайфиятларини ишқий-интим ғазалларига киритишга мажбур бўлар эди, алоҳида байт ёки мисралар назм инжулари шодасининг йирикроқ ва гўзалроқ бир дуридек жилоланар эди.

Ҳофизнинг исёнкорлиги умидсизлик ва бадбинлик нидоси эмас. У ҳаётни ва инсонни бутун қалби билан севади, ҳаётнинг фаровон ва инсоннинг бахтиёр бўлишини истайди. Ўзининг бу севгиси ва истак-орзусини кўпинча май ва маҳбуб образида мужассамлаштиради. Бадбинлик ва таркидунёчиликка, тақводор ёки айёр шайх-зоҳидларга, жоҳил ва баттол муҳтасибларга қарши курашади. Ҳаёт гулшанини жаннат боғидан, майни кавсардан, риндни воиздан афзал деб билади:

Боғи фирдавс латифаст, ва лекин зинҳор,
Ту ғанимат шумур ин сояи беду лаби кишт!
Ҳофизо, рўзи ажал гар ба каф ори жоме,
Як сар аз кўйи харобат барандат ба биҳишт.

(Бўлса жаннат боғи ҳам қанча ёқимли, лекин
Бил ғанимат сенга тол сояси ҳам жоми шароб.
Ҳофизо, олсанг ўлим чоғида қўлга бир жом,
Борасан тўғри биҳишт боғига, кўп чекма азоб.)

Биҳишти ади агар хоҳи, биё бо мо ба майхона,
Ки аз пойи хумат як сар ба ҳавзи кавсар андозем.

(Агар жаннат тиларсан, биз билан майхонага юргил.
Сени хумнинг тагидан ҳавзи кавсарга етургаймиз.)

Хушо он дам, к-аз истиғнои масти,
Фарогат бошад аз шоҳу вазирам.

(Бу қандай яхши фурсат бода ичгач,
Вазир, шоҳ ваҳми йўқ, роҳатдадур жон.)

Воизон к-ин жилва бар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунанд.

(Воизлар минбар уза сўз қилса такрор ўзгача,
Айлагай хилватда турли фитна бедор ўзгача.)

Бундай ҳаётчан ҳамда дин-шариат пешволарига қарши аччиқ истеҳзо билан айтилган ўринлар Ҳофиз ғазалларида кўп учрайди. Ҳофиз файласуф шоир Умар Хайёмнинг традицияларини давом эттириб, ривожлантиради ва:

Рўзи ки чарх аз гили мо кўзаҳо кунад,
Зинҳор косаи сари мо пуршароб кун

(Ул кунки лойимиздан фалак кўза ясагай,
Албатта, бошимиз косасин лиқ шароб қил),—

каби бевосита Хайём таъсирида ёзилган мисраларни яратади.

Ҳофиз исёнкор шоиргина бўлиб қолмасдан, балки, шу билан бирга, ҳаёт муҳиби, севгининг ҳассос куйчиси, табиатнинг моҳир рассоми ва донишманд мураббий ҳамдир. Бу хусусиятлар Ҳофиз лирикасининг ғоявий-бадиий қимматини янада оширади.

Ҳофиз бир ғазалида:

Одами хоки дар ин олам намеояд ба даст,
Оламе дигар бибояд сохт в-аз нав одаме.

(Топмадим бу олам хокида асло одами,
Бошқа олам, янги одам қайтадан тузмоқ керак),—

деган эди. Бироқ Ҳофиз ўз даврининг зиддият ва муаммолари билан бирга яшади. Унинг исёнкорлиги халқ оммасининг феодал-клерикал зулмга қарши жанговар кураши даражасига кўтарила олмади, у баъзан тасаввуф мистикасининг ва фатализмнинг таъсирига дучор бўлди, даврининг муаммолари олдида ожиз бўлиб қолди.

Ажойиб лирик шеърлар яратган Ҳофиз ўз фахрияларида ҳақли равишда:

Ироқу Форс гирифти ба шеъри хуш, Ҳофиз,
Биё ки навбати Бағдоду вақти Табриз аст
(Ироқу Форсни хуш шеърингла олдинг Ҳофиз,
Кел энди навбат Бағдодга, вақт Табризга етди),
Ғазал гуфтию дур суфти, биё хуш бихон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афшонад фалак ақди Сурайёро
(Ғазал этдингу дур сочдинг, ёқимли куйла, эй Ҳофиз,
Фалак назмингга гавҳардек нисор этсин Сурайёни) —

деган эди. Ҳофиз янглишмади. У асрларга ва халқларга манзур бўлди. Реакцион доиралар Ҳофизни ё камситишга, ёки унинг ижодини сохталаштириб, уни бир авлиё сифатида тасвирлашга, арши аъло сирларидан хабардор «Лисон-ул-ғайб» («Ғойибнинг тили») деб таърифлашга интилган бўлсалар, тараққийпарвар кишилар Ҳофиз лирикасининг ғоявий-бадиий моҳиятини тўғри талқин ва тарғиб қилдилар. Ҳофиз бир қатор шарқ халқларининг энг севикли шоирларидан бирига айланди. Унинг «Агар он турки шерози ба даст орад дили моро» («Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони») каби ғазаллари ҳозирга қадар куйга солиб айтилмоқда. Ҳофиз ўзидан кейинги шоирлар ижодига самарали таъсир этди, у Камол Хужандий, Абдураҳмон Жомий, Алишер На-

воий ва Муҳаммад Фузулий каби буюк сўз санъаткорларининг тақдирига сазовор бўлди.

Ф. Энгельс К. Марксга ёзган хатларидан бирида Ҳофиз лирикасининг жозибадорлигини таъкидлаган эди. И. Гёте «Ғарб-Шарқ девони»ни яратар экан, у Ҳофиздан ҳам кенг илҳомланган эди. Гёте девонининг иккинчи қисмини Ҳофизга бағишлади ва «Ҳофиз китоби» деб номлади. У Ҳофизни хушхон ва ҳур фикрли бир шоир сифатида таърифлади. А. С. Пушкин ҳам таржималар орқали Ҳофиз лирикаси билан танишади, унга мафтун бўлиб, «Ҳофиздан» деган циклда бир неча шеър яратади. Ҳофизнинг бир неча ғазалларини рус тилига таржима қилган машҳур шоир А. Фет Ҳофиз шеърлари таржимасининг муқаддимасида «... қайси тупроқда ва қайси даврда униб ўсганлигидан қатъи назар, ҳақиқий поэзия чечаклари асло сўлмайди»,— деган эди.

Ҳофиз ўзбек халқи орасида ҳам кенг шуҳрат қозонган санъаткордир. Ўзбек шоирлари Ҳофиз ғазалларига ўхшатмалар ёздилар, мухаммаслар боғладилар. Ҳофиз девони мактабларда ўқиш китобларидан бири сифатида фойдаланилди. Улуғ лирикнинг ғазаллари ҳозир ҳам ҳофизларимизнинг овози ва чолғувчиларимизнинг созига жўр бўлиб келмоқда.

Абдураҳмон Жомий (1414—1492).

Нуриддин Абдураҳмон Жомий 1414 йилнинг 7 ноябрида Хуросоннинг Жом шаҳрида туғилди. Унинг отаси Низомиддин Аҳмад йирик руҳоний — шайхулислом эди. Жомийнинг гўдаклик чоғида оила Ҳиротга кўчиб боради ва ўша ерда истиқомат қилиб қолади.

Абдураҳмон Жомий ўқишга жуда эрта киришади. У тез орада хат-саводини чиқариб олади ва турли хил илмларни қунт ва ҳавас билан ўргана бошлайди. Жомий мактаб таҳсилидан кейин Ҳиротнинг Дилкаш мадрасасида улкан адабиётшунос олим Мавлоно Жўнайд қўлида сабоқ ола бошлайди. Жомий хусусан Ўрта Осиёнинг машҳур филологи Саъдаддин Масъуд Тафтозонийнинг (1322—1389) «Мухтасар ал-маони» ва «Мутаввал» китобларини катта иштиёқ билан ўқийди. Кейинчалик Жомий Тафтозонийнинг шогирди Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий ва машҳур мударрис Алоиддин Али Самарқандийдан таълим олади. У Ҳирот таҳсили билан қаноатланиб қолмай, билимини ошириш мақсадида Самарқандга келади, Улуғбек мадрасасида ўқийди, Қозизода Румий ва бошқа машҳур олимларнинг машғулотларига қатнайди. У бутун куч-қувватини илмга, бадиий ижодга бағишлайди, филология, фалсафа, математика, астрономия ва бошқа фанлар билан шуғулланади, илмий ва адабий мусоҳобаларда қатнашиб муваффақият ва обрў қозонади.

Дунёвий илмлар ва бадиий ижодиёт билан бирга, Жомий дин ва тасаввуф билан ҳам шуғулланади. У Баҳовиддин Нақшбандниинг издошларидан бўлган Шайх Саъдаддин Кошғарийга (1456 йилда вафот этган) мурид тушиб, тасаввуф бўйича таълим олади. Бироқ Жомий тасаввуфнинг кўпроқ назарий масалалари билан, айниқса Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий (1165—1240) каби тасаввуф файласуфларининг асарлари билан шуғулланади, таркидунёчилик ва бадбинликни рад этади, зоҳидларга қарши шафқатсиз курашади.

Абдураҳмон Жомий.

Унинг шогирдларидан бўлган Абдулғафур Лорий «Устоз Жомий ўз вақтларини кўпроқ фойдали ишларга сарф қилар эдилар ва қолган вақтларини кишилар тарбияси ҳамда халқ хизматига бағишлар эдилар...» дейди. Китоб Жомийнинг яқин дўсти, ажралмас ҳамроҳи, мутолаа ва ижодиёт эса унинг доимий машғулоти эди. Шунинг учун ҳам у бундай деган эди:

Хуштар зи китоб дар жаҳон ёре нест,
Дар ғамкадаи замона ғамхоре нест.
Ҳар лаҳза аз ў ба гўшаи танҳойи
Сад роҳату лек ҳаргиз озоре нест.

(Жаҳонда китобдан яхши ёр бўлмас.
Давр ғамхонасида ғамгусор бўлмас.
Ёлғизлик кунжида ундан ҳар қачон
Юз роҳат етар, лек бир озор бўлмас.)

Жомий бир қатор бадиий, илмий ва диний-тасаввуфий асарлар яратади, Ҳирот ва бошқа шаҳарларнинг кўпгина илм ва санъат-адабиёт аҳлларига устоз ҳамда илмий ва адабий тортишувларнинг ҳаками (арбитри) бўлади. Унинг обрў-эътибори кундан-кунга ошиб боради. Темурий ҳукмдорлар, айниқса Ҳусайн Бойқаро, шунингдек атроф ўлка ва вилоятларнинг ҳокимлари Жомийни ҳурмат қилиб, уни инъомлар билан тақдирлайдилар. Жомий даромадларини кўпроқ ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳамда муҳтож-қашшоқ кишиларга кўмаклашишга сарф қи-

лади. Масалан, у Ҳирот яқинидаги Хиёбонда икки мадраса ва бир хонақоҳ қуради, Жомда бир масжид бино этади, ер сотиб олиб масжидга вақф қилиб беради. «Агар рўзғорига муҳтож бўлган кишини кўрсалар,— деб ёзади Абдулғафур Лорий,— дарҳол унга ёрдам берар... Бирор ортиқча нарсалари бўлса, йўқсилларга инъом қилар эдилар». Жомийнинг ўзи эса жуда содда ва камтарона ҳаёт кечирган. (Унинг камтарона ҳаёти ва фазилатлари замондошларининг асарларида ҳикоя қилиб қолдирилган.)

1472 йилнинг кузида Жомий Маккага жўнайди. У ҳаж қилиш билан бирга, Шарқ ўлкаларида бўлиш, у ерларнинг олим ва шоирлари билан танишиш, ғойибона дўстларини кўриш умидида эди. Сафар бир йилу 5 ой давом этади.

Жомий сафардан қайтиб келганидан кейин ижодий ишларини қизғин давом эттиради, янги-янги асарлар яратади, кўп шогирдлар етиштиради, шуҳрати ошиб боради. Бинобарин, у бир фахриясида бундай деган эди:

Агар ба Форс равад карвони ашъорам,
Равони Саъдию Ҳофиз кунандаш истиқбол.
Ва гар ба Ҳинд расад, Хисраву Ҳасан гўянд,
Ки: «Эй жаҳони ҳунар! Марҳабо, таъол, таъол!..

(Агар шеърларим карвони Форсга етиб борса, Садъий ва Ҳофизлар руҳи уни қарши олади, агар Ҳиндистонга бориб етса, Хисрав ва Ҳасан:[1] «Ҳунар олами, марҳабо, кел-кел» дейдилар!..)

Қардош тожик халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Нуриддин Абдураҳмон Жомий 1492 йилнинг 8 ноябрида вафот этди. Унинг ўлими илм-фан, санъат ва адабиёт учун жуда катта йўқотиш бўлди. Бутун Ҳирот қаттиқ мотам тутди. Яқин ва узоқ ерлардан кўп киши таъзияга келди. Жомийнинг ягона ўғли Юсуф ҳали 15 ёшда эди. Жомийнинг шогирди, дўсти ва ҳамкори Алишер Навоий азадорларга ҳам, мотам маросимига ҳам бир фарзанддек бош бўлди. Дафн маросимида минглаб киши қатнашди. Шоирлар мотам таърихи ва марсиялар битдилар. Жумладан, Алишер Навоий Жомий вафотига атаб бир таърих ва бир марсия битди.

Жомий жуда сермаҳсул олим ва ёзувчидир. У 50 йил чамаси давом этган ижодий фаолиятида кўп бадиий, фалсафий, илмий ва диний-тасаввуфий асарлар яратди. Бу асарларнинг турли даврларга мансуб бўлган қўлёзма нусхалари ва нашрлари кўпдир. Унинг айрим автографлари ҳам сақланиб қолган. Масалан, ЎзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида, афтидан, охирига қадар Жомийнинг ўз қўли билан ёзилган «Сабҳат-ул-аброр» («Яхши кишиларнинг

[1] *Ҳасан* — Хисрав Деҳлавийнинг шогирди, машҳур форсигўй шоир.

тасбиҳи») достони, Теҳронда тасаввуф тарихига доир «Нафоҳат-ул-унс» («Дўстларнинг нафаси») номли асарининг автографи бор. Жомий асарларининг бошқа нодир қўлёзмалари XVI асрга мансубдир. Булардан энг муҳими XVI аср бошларида кўчирилган ва Тошкентда Шарқшунослик институтида сақланаётган «Куллиёти Жомий» бўлиб, у 37 асарни ўз ичига олади. Жомий асарлари Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа жойларда бир неча бор нашр қилинган.

Жомийнинг XV аср маданияти тарихидаги ўрни айниқса унинг бадиий асарлари билан белгиланади. Жомий буюк шоир ва адибдир. У XV аср адабиётида мавжуд бўлган деярли барча жанрларда асарлар яратди, ўзидан олдинги улуғ сўз санъаткорларининг традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди, бадиий юксак асарлари билан дунё адабиёти хазинасига ўлмас обидалар қўшди.

Лирика соҳасида Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хужандийлар билан бир қаторда турган Жомий уч девон тузиб қолдирди. Жомий Машҳаддан қайтган Навоийга учинчи девонининг ўз автографини ҳадя қилган эди. Навоий Жомийга, Амир Хисрав Деҳлавий ўз девонларининг ҳар бирига (жами беш девон) алоҳида-алоҳида ном берганн каби, бу уч девонни ҳам махсус номлар билан аташни маслаҳат беради. Жомий Навоийнинг бу маслаҳатини мамнуният билан қабул қилади ва ўз девонларини қуйидагича атайди:

1. «Фотиҳат-уш-шабоб»—«Йигитлик ибтидоси» (1479 йилда тузилган);

2. «Васат-ул-иқд» — «Ўртача марварид шодаси» (1489 йилда тузилган);

3. «Хотимат-ул-ҳаёт»—«Ҳаётнинг хотимаси» (1491 йилда тузилган).

Бу девонлар лирик турнинг ғазал, рубоий, қитъа, таржиъбанд, таркиббанд, марсия, қасида ва бошқа жанрларида ёзилган шеърлардан иборат. Бошқа замондошларида бўлгани каби Жомий девонларининг ҳам етакчи жанри ғазалдир. Жомий шеърларида ҳаёт ва севгини, инсоннинг олижаноб фазилатларини куйлайди, кишиларга панд-насиҳат қилади, тамагирлик, мунофиқлик, хушомадгўйлик каби ярамас хислатларни қоралайди, таркидунёчи зоҳидларни, жоҳил руҳонийларни қаттиқ танқид қилади. У учинчи девонида лирик шеърларининг тематик-ғоявий моҳиятини таърифлаб бундай деган эди:

Ҳаст девони шеъри ман аксар
Ғазали ошиқони шайдойи.
Ё фунуни насоиҳ асту ҳикам,
Мунбаис аз шуури донойи.

Зикри дунон наёби андар вай,
Қ-он бувад нақди умр фарсойи...

(Шеърларим девони аксар шайдойи ошиқларнинг ғазалидир ёки ақллилик шуури билан вужудга келган панд-насиҳат ва ҳикматли сўзлардир. Уларда сен разил кишиларнинг зикрини тополмайсан, зероки бу умрни бекорга зойе кетказишдир...)

Жомий лирик поэзияни ўз даврининг тараққийпарварлик фикрлари билангина эмас, балки санъаткорлик маҳорати билан ҳам бойитди, хилма-хил образлар, оригинал лавҳалар яратди. Халқ ижодиётидан таълим олган шоир:

Эй даҳокат зи лабу лаб зи даҳон ширинтар,
Ханда ширину сухан гуфтан аз он ширинтар...

(Эй оғзинг лабингдан, лабинг оғзингдан ширинроқ, табассуминг ширин, сўз сўзлашинг ундан ҳам ширинроқ...)

каби содда, самимий ва равон мисралардан тузилган ғазаллар битади. Шу билан бирга у ёзма поэзиянинг традицияларини моҳирлик билан давом эттиради ва ривожлантиради. Бинобарин, Жомий фахр билан айтган қуйидаги мисраларида тўла ҳақли эди:

Ин назм баст Жомий?! Ё тоза — дастае гул,
Ки аз бўстони Саъдий таъби Камол баста?!

(Бу назмни Жомий битдими?! Ёки у Садъий бўстонидан Камол таъби билан терилган янги гулдастами?!)

Бироқ бу ижобий томонларига қарамай, Жомий лирикасида, унинг бошқа турдаги асарларида ҳам феодал-клерикал муҳит заминида туғилган бир қатор зиддиятлар, нуқсонлар бор. Бу хусусан шоир ижодида тасаввуф реакцияси таъсирида вужудга келган бадбинлик, тақдирга кўникиш каби мистик майлларда равшан кўринади.

Абдураҳмон Жомий улуғ лирик шоиргина бўлиб қолмай, шу билан бирга, истеъдодли ва сермаҳсул эпик шоир — достоннавис ҳамдир. Жомий жами етти достон яратди. У дастлабки икки достонидан — 1472 йилда ёзган «Силсилат-уз-заҳаб» («Олтин занжир»)[1] ва 1480—1481 йилларда ёзган «Саломон ва Абсол» достонларидан кейин «Хамса» ёзишга киришди. 1481—1482 йилларда «Хамса»синиг биринчи достони «Туҳфат-ул-аҳрор» («Ҳур кишиларнинг туҳфаси»), 1482—1483 йилларда «Сабҳат-ул-аброр» («Яхши кишиларнинг тас-

[1] Жомий «Силсилат-уз-заҳаб» достонига 1485 йилда янги бир қисм ва кейинроқ яна бир қисм қўшади.

биҳи»), 1483 йилда «Юсуф ва Зулайхо», 1484 йилда «Лайли ва Мажнун» ҳамда 1485 йилда «Хирадномайи Искандар» («Искандарнинг донишмандлик китоби») достонларини яратди. У аввалги икки достони билан «Хамса»сини қўшиб, бир китоб қилди ва бу китобига «Ҳафт авранг» («Етти қароқчи юлдуз» ёки «Етти тахт») деб ном берди. Шунга кўра Жомийнинг достонлар китоби «Хамса» номи билан эмас, балки «Ҳафт авранг» номи билан шуҳрат қозонган.

«Силсилат-уз-заҳаб» фалсафий-дидактик достон бўлиб, унда Жомий тасаввуф ва тасаввуф фалсафаси, ислом дини асослари (I қисм), севги (II қисм) ва мамлакатни бошқариш, адолат ва одил ҳукмдор (III қисм) ҳақида сўзлайди.

«Саломон ва Абсол» ишқий-мажозий достондир. Бу достонда Жомий диний-мистик ақидаларига қарамай, Саломон ва Абсолнинг севгиси орқали инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатини куйлайди, уларнинг фожиасига нисбатан ачиниш ҳисларини уйғотади.

«Туҳфат-ул-аҳрор» ҳам «Силсилат-уз-заҳаб» каби фалсафий-дидактик достондир. «Туҳфат-ул-аҳрор», Низомийнинг «Махзан-ул-асрор» достони каби, 20 асосий боб — мақолага бўлинади, мақолалар кичик ҳажмли ҳикоя ёки масал билан тугайди. Достоннинг муқаддимасида шоир сўз санъати ҳақида фикр юритади, назмнинг мазмуни билан шакли бир-бирига уйғун бўлиши лозим дейди, шаклбозликка, мадҳхонликка берилган шоирларни қаттиқ танқид қилади. Асосий боблар ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий ва, шу билан бирга, диний-тасаввуфий масалаларга бағишланади. Шоир бир қатор ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалар бобида даврининг илғор ва тараққийпарварлик фикр-қарашларини илгари суради ҳамда ибратли ҳикоялар келтиради. Шоир ҳиммат, саховат, ростлик ва эзгулик каби фазилатларни улуғлаб, бахиллик, тамагирлик, мунофиқлик ва разилликни қаттиқ қоралайди, мустабид подшоларни танқид қилади.

«Сабҳат-ул-аброр» ҳам фалсафий-дидактик достон бўлиб, у ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий ва диний-тасаввуфий масалаларга бағишланган 40 бобдан ташкил топган. Бу достонда ҳам ҳар бир бобда биттадан ҳикоя ёки масал берилади.

«Юсуф ва Зулайхо» ишқий-романтик достондир. Бу достонни Жомий ўз «Хамса»сига «Хисрав ва Ширин» ўрнига киритган эди. Достон автори Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги «аҳсан-ул-қасас» деб юритилган ривоятлардан фойдаланиш билан бирга, ўз асарини янги, реалистик лавҳалар билан бойитади. Содда услуб ва равон тил билан ёзилган бу достон

Жомийнинг энг кўп тарқалган ва шуҳрат қозонган асарларидан биридир.

«Лайли ва Мажнун» ҳам ишқий-романтик достондир. Лайли ва Мажнуннинг фожиасини Жомий катта санъаткорлик маҳорати билан бадиий мужассамлаштирди. У Лайли ва Мажнун ҳақидаги манбалардан янада тўлароқ фойдаланиб, достонга янги ҳаётий лавҳалар киритди ва Низомий ҳамда Хисрав Деҳлавий достонларидан фарқли ўлароқ, «Лайли ва Мажнун» достонини бирмунча бошқача планда ишлади ҳамда унинг оригиналлик қимматини оширди.

«Хирадномаи Искандар» фалсафий-дидактик достондир. Жомий бу достонида адолатпарвар идеал подшо образини яратиш билан бирга, бир қанча фалсафий ва ахлоқий-таълимий масалалар устида мулоҳаза юритиш, ўгит бериш вазифасини ўз олдига қўяди. Достоннинг сюжети таркибини шартли равишда учга бўлиш мумкин: Искандарнинг саргузаштлари, олимларнинг донишмандлик китоби, ҳикоя ва масаллар. Достондаги воқеа Искандарнинг туғилиши билан боғланади. Кекса Фаляқус Искандарни тарбиялашни Арастуга топширади. Фаляқуснинг топшириғи билан Арасту Искандарга атаб «Хираднома» китобини ёзади. Фаляқуснинг вафотидан кейин тахтга чиққан Искандар мамлакатни адолат билан идора қилади. У ер юзидаги ўлкаларда ҳам адолат ўрнатади, Низомий достонида бўлганидек, бахтиёр кишиларнинг ажойиб ўлкасига бориб ҳайрон қолади.

Жомий «Хирадномаи Искандар»да илгариги «Хамса»ларнинг традицияларини давом эттиради, у Искандарни, Низомий достонида бўлгани каби, адолатли ҳукмдор, донишманд ва пайғамбар сифатида тасвирлайди. Бироқ Жомий Искандарнинг саргузаштларига эмас, балки кўпроқ панд-насиҳатларга, фалсафий-таълимий масалаларга ўрин беради. У достонининг муқаддимасида ўзи ҳам буни таъкидлаб айтган эди:

... Хираднома з-он ихтиёри ман аст,
Ки афсонахони на кори ман аст.
Зи асрори ҳикмат сухан рондан,
Беҳ аз қиссаҳойи куҳан хондан...

(...Хираднома менинг раъйи-хоҳишимдир,афсоналар ҳикоя қилмоқ менинг ишим эмас. Ҳикмат сирлари ҳақида сўз сўзлаш эски қиссаларни ҳикоя қилишдан яхшироқдир...)[1].

Бу ҳол асарнинг характерини ўзгартириб юборади. Низомий Ганжавий ва Хисрав Деҳлавийнинг «Искандарнома»

[1] Шунинг учун ҳам Жомий ўз «Хамса»сида «Ҳафт пайкар» типидаги достон яратмай, фалсафий-дидактик достонлар миқдорини кўпайтирган бўлса керак.

асарлари қаҳрамонлик достони бўлса, Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достони фалсафий-таълимий достон тусини олади. Жомий ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларини Искандарнинг саргузашталарида эмас, балки етти олимнинг: Аристотолис (Аристотель), Афлотун (Платон), Сўқрот (Сократ), Буқрот (Гиппократ), Файсоғурал (Пифагор), Асқалинус (Искилиюс) ва Ҳармис (Гермес)ларнинг ҳамда Искандарнинг «Хираднома» ларида, панд-насиҳат ва мактубларда, шу билан бирга, ибратомиз кичик ҳажмли ҳикоя ва масалларда мужассамлаштиради.

«Хирадномаи Искандар»даги Искандар ҳам Низомий ва Хисрав Деҳлавий достонидаги сингари, тарихий Искандар — Александр Македонский образи бўлмай, балки шоирнинг орзуси ва бадиий фантазияси билан яратилган адолатли идеал шоҳ образидир. Шунингдек, олимлар образи ҳам айнан грек олимларининг образи эмас. Уларнинг тилидан айтилган «Хираднома»ларда кўпроқ Жомийнинг ўз фалсафий ва ахлоқий-таълимий қарашлари ифодаланади.

Феодал жамият хотин-қизларни чўрига айлантириб, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини топтаган бир шароитда Жомийнинг Искандар онаси — Бону каби давлат арбоби, мушфиқ она, доҳишманд ва мустаҳкам иродали хотин образини яратиши катта прогрессив ҳодиса эди.

Абдураҳмон Жомий бадиий прозаси билан ҳам тожик классик адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. У тожик прозасининг нодир намуналаридан бўлган «Баҳористон» асарини яратди (1486—1487 йиллар). «Баҳористон» ахлоқий-таълимий асар бўлиб, у 8 равзага — бобга бўлинади. Биринчи боб шайхлар ҳақидаги ҳикояларни ўз ичига олади. Иккинчи боб донишмандлар ва файласуфларнинг ҳикматли сўзлари ва ибратомиз ҳикоялардан ташкил топган. Учинчи боб подшоларга, давлатни бошқариш ва адл-инсоф масалаларига бағишланади. Тўртинчи боб ҳиммат, саховат, мардлик ва шижоатга доир ҳикоялардан, бешинчи боб эса севги ва ошиқлар саргузаштига доир ҳикоялардан иборат. «Мутоибот» деб номланган олтинчи боб турлича ҳазил-мутоиба, ҳажв ва латифаларни қамраб олади. Еттинчи боб шеър ва машҳур шоирларга доир, саккизинчи боб эса масаллардир.

«Баҳористон» панд-насиҳат китобидир. Ёзувчи ахлоқ-одоб масалаларинигина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳам панд-насиҳат тарзида баён этади, подшоларга ўгит беради, уларни маърифатпарвар ва адолатпарвар бўлишга чақиради, ибратли ҳикоялар келтиради. Жомий мамлакат ва халқ тақдирини подшо ва унинг сарой аҳлларига боғлайди. У адолатли ва маърифатли подшо эл-юртни шод-хуррам қилса,

золим ва жоҳил подшо эл-юртни хонавайрон қилади деб ҳисобларди.

Ёзувчи шу ғояга мувофиқ кичик ҳажмли ибратли ҳикоялар келтиради. Бироқ Жомий подшо ва амалдорларнинг зулмини ҳам, жамиятнинг бошқа иллатларини ҳам панд-насиҳат билан, муроса билан тугатиш мумкин деб ўйлар эди:

Мард бояд, ки ба лутфи сухану ҳусни хитоб,
Табъи арбоби ситамро зи ситам боз орад.
Ҳар лаиме ки зи эҳсону карам бас дур аст,
Ба фусуни сухан ўро ба карам боз орад.

(Мард киши яхши сўз ва хитоб чиройи билан ситамгар арбоблар табъини ситам қилмоқдан қайтармоғи лозим, эҳсон ва карамдан узоқ бўлган пасткашларни сўз сеҳри билан карамли бўлишга йўналтирмоғи керак.)

«Баҳористон»нинг асосий ва катта қисмини ҳикоя, латифа ва масаллар ташкил этади. Булар ёзувчининг панд-насиҳатларига бир кўргазма, намуна вазифасини бажаради. Жомий уларда хилма-хил ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларни тема қилиб олади, турлича воқеа ва манзаралар, образ ва характерлар яратади, шеърий мисраларда «қиссадан ҳисса» чиқаради. «Ҳотами Той», «Золим вазир», «Тошбақа билан Чиён», «Тулки билан Бўри» ва бошқалар шулар жумласидандир.

«Баҳористон» Шайх Саъдийнинг самарали таъсири натижасида яратилган бўлса-да, бироқ ўзининг мазмуни билан ҳам, тили ва услуби билан ҳам ундан катта фарқ қилади. «Баҳористон» «Гулистон» каби кенг шуҳрат қозонади ва мактабларда ўқиш китобларидан бирига айланади.

Жомий ўз даврининг атоқли адабиётшуноси ва тилшуносидир. У адабиётшуносликка доир «Рисолаи аруз», «Рисолаи қофия», «Рисолаи муаммо» (жами тўрт рисола) каби асарлар яратди, форс-тожик тили грамматикасига оид катта китоб ёзди ҳамда Навоийнинг илтимоси билан музикага доир бир рисола ёзди. Бу асарлар ҳозир ҳам маълум илмий қимматини сақлаб келмоқда.

Булардан ташқари, Жомий фалсафа ва тасаввуфга доир «Нақши фусус» («Жавоҳирлар нақши»), «Нақд-ун нусус» («Нусус танқиди»),«Ашиъат -ул-ламаъот» («Шуълалар зиёси»), «Нафоҳат-ул-унс» («Дўстларнинг нафаси») каби асарлар ёзади, Ибн ал-Арабий ва Фахриддин Иброҳим Ироқий (1217—1289)ларнинг асарларини шарҳлайди.

Абдураҳмон Жомий XV асрнинг буюк сўз санъаткори ва донишманд мутафаккиридир. Унинг ижодий фаолияти қардош тожик халқининг маданияти тараққиётидагина эмас, балки

бутун Ўрта Шарқ маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Унинг асарлари кўпгина халқларга манзур бўлиб келмоқда.

Абдураҳмон Жомий улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг замондоши, устози, дўсти ва ҳамкоридир. Бу икки маданият арбобининг дўстлиги ва ҳамкорлиги ўзбек ва тожик халқлари дўстлиги ва ҳамкорлигининг ёрқин тимсолидир. Инсон учун, унинг бахт-саодати учун, маданият, илм-фан, санъат ва адабиётнинг тараққиёти учун кураш бу икки буюк кишини бир-бирига яқинлаштирган эди. Навоий Жомийни устоз, буюк сўз санъаткори деб билди, у билан ҳамкорлик қилди, унга бағишлаб «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарини яратди, «Туҳфат-ул-афкор» («Фикрлар совғаси») асарини унга атади, асарларида уни таъриф ва тавсиф этди, унга юксак баҳо берди. Худди шунингдек, Абдураҳмон Жомий ҳам бир неча асарларини Навоийга бағишлади.

Жомий Навоийни буюк сўз санъаткори сифатида тақдирлаб, унга юксак баҳо берди.

Жомий XV асрдан кейин ҳам ўзбек ёзувчилари, китобхонлари томонидан тақдирланди, кўп шоирлар ундан илҳомландилар, ғазалларига тахмис битдилар, ўзбек хаттотлари унинг асарларини ҳурмат ва иштиёқ билан қайта-қайта кўчирдилар. Жомий асарларининг яхши нашрий нусхаларидан бўлган «Куллиёти Жомий» 1905—1906 йилларда Тошкентда нашр этилди. Жомий ғазаллари ўзбек ҳофизларининг овозига жўр бўлиб келмоқда. Муҳаммадризо Огаҳий унинг «Саломон ва Абсол», «Юсуф ва Зулайхо» достонларини ҳамда «Баҳористон» асарини ўзбек тилига таржима қилди.

Фузулий (1498—1556).

Муҳаммад Фузулий улуғ Озарбайжон шоири ва мутафаккиридир. Унинг адабий фаолияти билан озарбайжон адабий тили ва адабиёти тараққиётида янги давр бошланади. Халқ оғзаки ижодидан, озарбайжон ва бошқа Шарқ халқлари классик адабиётининг кўп асрли тажриба ҳамда традицияларидан таълим олган Фузулий фақат озарбайжон адабиёти тараққиётигагина эмас, балки, шу билан бирга, бир қатор Яқин Шарқ халқлари адабиёти намояндалари ижодига ҳам самарали таъсир этади, унинг лирик ва эпик асарлари ҳамда ҳажвиялари турли ўлка китобхонларининг севикли асарига айланади.

Муҳаммад Фузулий 1498 йилда Ироқнинг Карбало шаҳрида туғилди. Унинг отаси Сулаймон Карбалонинг маърифат аҳлларидан бири бўлган. Муҳаммад аввал мактабда, кейин мадрасада (эҳтимол Бағдодда) таҳсил олади, у тарих, медицина, астрономия, геометрия, логика ва бошқа фанлар билан шуғулланиб, яхши билим олади. Мактаб йилларидаёқ шеър ёзишни машқ қила бошлаган Муҳаммад Фузулий истеъдодли

бир шоир бўлиб етишади, адабиёт аҳллари ва шеърият мухлислари ўртасида шуҳрат қозонади.

Салжуқийлар ҳукмронлиги даврида Озарбайжонда форс-тожик тили адабий тил эди. Хоқоний ва Низомий каби улуғ озарбайжон шоирлари ўз она тилида ижод этиш имкониятларидан маҳрум бўлиб, асарларини форс-тожик тилида яратган эдилар. Озарбайжон адабиётининг кейинги тараққиёт босқичлари озарбайжон адабий тили учун кураш билан чамбарчас боғланди. XIV асрдаёқ озарбайжон адабий тили ва адабиёти тараққиётида катта роль ўйнаган Насимий каби машҳур файласуф шоир етишди. XV асрда озарбайжон адабий тили ўсиб мустаҳкамланди, XVI асрда эса у ўз тараққиётининг юқори поғонасига кўтарилди. Оққуюнлилар ва айниқса сафавийлар ҳукмронлиги даврида озарбайжон тили давлат идора ишларида ҳам, маданий ҳаётда ҳам асосий ва етакчи тил бўлиб қолди. Бу тил фақат Озарбайжондагина эмас, балки Ироқда ҳам, хусусан Бағдод, Карбало ва бошқа шаҳарларнинг адабий доирасида ҳам сезиларли ўрин олди. Озарбайжон адабий тили ва адабиёти тараққиётида XVI асрда етишган Ҳақирий, Калоий, Шамси Бағдодий, Кишварий ва ниҳоят улуғ сўз санъаткори Муҳаммад Фузулий жуда катта роль ўйнади.

Муҳаммад Фузулий буюк шоир, адиб ва таржимондир. У озарбайжон тилида яратган асарларидан ташқари, форс-тожик ва араб тилларида ҳам қимматли асарлар ёзди. Фузулий катта ва бой адабий мерос қолдирди. Озарбайжон ва форс-тожик тилидаги девонлари, қасидалар тўплами, «Лайли ва Мажнун» достони, «Бангу бода», «Суҳбат-ул-асмор» («Мевалар-нинг суҳбати») мунозаралари, «Шикоятнома» ҳажвияси ва бошқалар бу адабий мероснинг асосини ташкил этади.

Фузулий моҳир ва жўшқин лирик шоирдир. Унинг лирикаси диний-мистик ва реакцион сарой адабиётига қарши курашда ўсди, камол топди. Фузулий ўз лирикасининг моҳиятини таърифлаб:

«Мандан, Фузулий, истама ашъори мадҳу замм,
Ман ошиқам, ҳамиша сўзим ошиқонадур»,—

деган эди. Бу «ошиқона сўз» инсоннинг инсонга бўлган соф ва самимий севгисини, унинг ҳаётга, гўзалликка, эзгуликка бўлган муҳаббати ва иштиёқини куйлайди, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этади.

Фузулий лирик турнинг хилма-хил жанрларида шеърлар битди, унинг девонларида биз ғазал, мухаммас, рубоий, қитъа, таржиъбанд, таркиббанд ва бошқа жанрдаги шеърларни кўрамиз. Бундан ташқари, шоир форс-тожик тилидаги қасидаларини алоҳида тўплам қилиб тузди, муаммоларини муаммо ҳа-

қидаги назарий қисм билан бирга алоҳида китоб қилди. Бироқ ғазал Фузулий лирикасининг етакчи жанри бўлиб қолди. Шоир кўпчилик шеърларини шу жанрда ёзди, энг нозик лирик ҳис-туйғуларини ғазалларида мужассамлаштирди. Шунга кўра ҳам шоир озарбайжонча шеърлар девонининг дебочасида ғазал жанрининг моҳияти ва хусусиятларини алоҳида қайд этиб, бу жанрнинг таърифида ёзган эди:

Ғазалдир сафобахши аҳли назар,
Ғазалдир гули бўстони ҳунар.
Ғазоли ғазал сайди осон дегил,
Ғазал мункири аҳли ирфон дегил.
Ғазал билдирар шоирин қудратин,
Ғазал орттирар нозимин шуҳратин...
Қўнгул, гарчи ашъори чўх расми вор,
Ғазал расмин эт жумладин ихтиёр.
Ки, ҳар маҳфилин зийнатидир ғазал,
Хирадмандлар санъатидир ғазал.
Ғазал де ки машҳури даврон ўла,
Ўхумаг да, язмаг да осон ўла.

Фузулий ғазаллари мана шу таърифга муносиб мазмундор ва дилрабо ғазаллар бўлиб, саводли кишилар доирасидагина эмас, балки кенг халқ оммаси ўртасида ҳам шуҳрат қозонган эди.

Фузулий ҳаёт муҳиби ва севгининг ҳассос куйчисидир. У табиат лавҳаларидан, инсоннинг фаолияти ва маънавий фазилатларидан завқ-шавқ олади, севгини «нашъаи комил» деб таърифлайди. Бинобарин, шоир таркидунёчи ва бадбин шайхзоҳидлардан кулади, алдамчи, риёкор дин аҳлларини фош этади:

Муҳаббат лаззатиндан бехабардур зоҳиди ғофил,
Фузулий, ишқ завқин завқи-ишқи вор ўландин сўр.

Воиз сўзуна тутма қулоқ, ғофил ўлма ким,
Ғафлат юхусунун сабаби ул фасонадир.

Қўнгул, сажжодая босма оёқ, тасбиҳа эл вурма,
Намоз аҳлина уйма, унлар ила дурма, ўтурма.

Фақиҳи сонма содиқ, воизин қавлина феъл этма,
Имоми билма оқил ихтиёрин уна топширма.

Шоир кишиларни илм-маърифатга, жамият учун фойдали ишлар билан шуғулланишга чақиради:

Эй кўзум, зотин маориф бирла рангин эда кўр,
Хатти мушкин, пардаи рухсори гулгун ўлмадан.
Суҳбати арбоби илму маърифатдан касб қил.
Ҳусн сийрат, сурати ҳоли дигаргун ўлмадан.

Фузулий лирикаси ғазаб ва нафрат лирикаси ҳамдир. Шоир ўз лирик шеърларида яшаган муҳитининг иллатларини

танқид қилади, адолатсизликка, разолатга қарши ғазаб-нафрат ҳисларини ифодалайди. Шоир:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўх, ҳамдард йўх, душман қави, толеъ забун,—

деб ўз шикояти ва қаҳр-ғазабини умумлаштиради. Шоир феодал-клерикал истибдодга қарши танқидий фикр-мулоҳазаларини тўппа-тўғри ва очиқ-ойдин ифодалашга имкон тополмаган чоқларида кўпинча ишқий лирикадан фойдаланади, кўринишда ёрдан шикоят қилган бўлади-ю, аслида муҳитининг иллатларидан ғазабланади, нола-фарёд чекади.

Давр жавридан тану жонимда роҳат қолмади,
Сурати ҳолимда осори фароғат қолмади,
Меҳнату ғам чекмага манбаъд тоқат қолмади,
Раҳм қил давлатлу султоним мурувват чоғидур

каби мисралар бунинг яққол далилидир.

Фузулий ўз шеърларининг бой ва қуюқ мазмунига мувофиқ латиф ва нафис форма ярата олган эди. Унинг шеърлари ниҳоятда оҳангдордир.

Қасидаларида шоир муболағали мақтовларга берилиб кетмайди, балки феодал ҳукмдорларни инсофли-адолатли бўлишга чақиради, уларга ўгит беради, адолатсизлик ва инсофсизликдан шикоят қилади. Шу жиҳатдан қараганда, Фузулийнинг қасидалари унинг бошқа жанрларидаги лирик шеърларига ҳамоҳангдир.

Муҳаммад Фузулий устоз достоннависдир. У ижодий камолот босқичида, 1537 йилда «Лайли ва Мажнун» достонини яратди. Фузулий ўзига қадар кўпгина шоирлар томонидан ишланган Лайли ва Мажнун мавзуида китобхонларга манзур бўла оладиган янги бир асар яратишдек ғоят оғир ва мушкул ишни катта муваффақият ва шараф билан бажарди. У Лайли ва Мажнун мавзуини ижодий қайта ишлаб, «Лайли ва Мажнун»лар галереясига янги, оригинал достон қўшди. Шоир достонга яшаган муҳитининг хаёт ҳақиқати ва руҳини сингдирди, достоннинг сюжети ва композициясига, образлари ва портретларига жуда катта ўзгариш ва янгиликлар киритди. У Лайлининг мактабдан чиқариб олиниши, онанинг насиҳати ва Лайлининг жавоби, Қайснинг тоғ билан, Лайлининг чироқ, парвона, ой ва шамол билан суҳбати ҳамда яна бошқа бир қатор янги эпизодларни киритди, айрим эпизод ва образларни қисқартирди ёки бошқача режада ишлади. Бу билан у достоннинг композиция ва фабуласини янада такомиллаштирди, унинг ғоявий-бадиий қимматини оширди. Фузулий эпик тасвир билан

лирикани бир-бирига уйғунлаштирди, эпизодларга кўплаб лирик шеърлар — ғазаллар киритди.

Фузулий қалами билан «Лайли ва Мажнун» XVI аср Лайли ва Мажнунларининг фожиали саргузашти даражасига кўтарилди. Шоир ҳоким феодал-клерикал ахлоққа, ижтимоий адолатсизликка, инсон ҳуқуқининг поймол қилинишига қарши исён кўтарди. Шоир қаҳрамонларининг руҳий кечинмалари тасвири орқали яшаган муҳитининг иллатларига қарши ғазаб ва нафрат тошларини ёғдирди. Инсон эркини поймол қилувчи феодал-клерикал тушунча ва одатлар Лайли ва Мажнунларнинг бошига мусибат ва кулфат солган эди. Лайли ва Мажнуннинг умид-орзуси ушалмади. Золим ота Лайлини сотиб юборди. Лайли юрак қони билан Мажнунга ёзган бир мактубида:

Ман гавҳарам, ўзгалар харидор,
Манда дейин ихтиёри бозор.
Давронки, мани мазода солди,
Билмам ким иди сотон, ким олди.
Ўлсайди маним бир ихтиёрим,
Ўлмаз эди сандан ўзга ёрим...—

дейди. Қайғу-алам гирдобида қолган Лайли бемаҳал ҳалок бўлади. Мажнун даҳшатли қоида ва одатларга бўйин эгмайди. Бироқ, шу билан бирга, у нажот йўлини ҳам тополмайди. Лайлининг қабри устида пайдо бўлган Мажнун мунгли ғазал ўқийди:

Енди жоним ҳажр ила васли руҳи ёр истарам,
Дардманди фурқатам дармони дийдор истарам,
Булбули зорам, дегил беҳуда афғон айладим,
Қолмишам нолон қафас қўйнида гулзор истарам.

Мажнун ҳам ҳалок бўлади.

Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»и шу темадаги достонлар ичида энг гўзалларидан бири бўлиб, у ҳамон китобхонларнинг севикли асари бўлиб келмоқда.

Бу даврдаги озарбайжон адабиётида ҳам, ўзбек адабиётида бўлгани каби, мунозара жанри ўсиб, равнақ топди. Фузулий озарбайжон адабиётида мунозара жанрининг гўзал намуналарини яратди. Фузулий яратган мунозаралардан бири «Бангу бода» бўлиб, шоир мажозий тарзда феодал ҳукмдорларнинг мутакаббирлигини ва ишратпарастлигини, ўзаро феодал урушларни танқид қилади. Асарда Банг ва Бода мажозий образларидан ташқари Соқий, Арақ, Бўза, Афюн ва бошқалар иштирок этади. Бангга қарши жангга отланган Бода давлат кенгашини чақиради, унинг тарафдорларидан бири қўққисдан жанг бошлашни, яна бири ҳийла ишлатишни маслаҳат кўра-

ди. Бода Бангга элчи юборади. Икки томон ўз «сифати» ва «фазилат»лари билан мақтанишга киришади:

Май айдир: ман набирайи токам,
Банг айдир: сан палиду ман покам.
Май айдир: ман надими султонам,
Банг айдир: пири аҳли урфонам.
Май айдир: ҳокими ҳавосаму ҳуш,
Банг айдир: сўфиям ман, арзақпўш.
Май айдир: ман шафақ кими олам,
Банг айдир: ман сипеҳр тимсолам.

Оғзаки жанг ҳарбий тўқнашувга айланади. Бода ғолиб чиқади. Бироқ шоир мағлуб бўлган томонни ҳам, ғолиб чиққан томонни ҳам (уларнинг тимсолида феодал аристократ табақаларни, уларнинг манманлик, мунофиқлик, маиший бузуқлик каби хусусият ва хислатларини) фош этиб ташлайди.

Худди шунингдек, шоир «Суҳбат-ул-асмор» мунозарасида турли меваларнинг ўзаро мунозараси орқали феодал ҳукмдорлар саройидаги ихтилофларни, аъёнларнинг кибр-ҳавосини ва ахлоқий тубанлигини очиб ташлайди. Фузулий форс-тожик тилида ёзган «Сиҳат ва Мараз», «Ринд ва Зоҳид» каби насрий асарларида ҳам мунозара усулини қўллайди, мажозий образлар яратади. «Сиҳат ва Мараз»да инсон аъзолари ўртасида мунозара боради, ёзувчи сиҳат-саломатликни сақлаш борасида ўз даври медицина фани савиясида фикр юритади, китобхонларга маслаҳатлар беради. «Ринд ва Зоҳид»да эса ота-ўғил ўртасида шакл ва мазмун, савод ва илм-фан, деҳқончилик ва тижорат, оила ва бола тарбияси ва бошқа масалалар юзасидан мунозара боради. Ота — Зоҳид реакцион, ўғил — Ринд тараққийпарварлик фикрларини ифодалайди. Ота-бола ниҳоят шаҳарга келадилар, ота ўғлини масжидга бошлайди, ўғилга «оллоҳнинг эви» мақбул бўлмайди, у майхонага йўл олади, ота бундан дарғазаб бўлади, пировардида ота билан ўғил келишишиб, масжид билан майхона бирдир деган хулосага келадилар. Мистик элементларига (айниқса хотимада) қарамай, бу асар феодал-клерикал реакцион қарашларни, нодонлик ва жаҳолатни фош этувчи асар сифатида қимматлидир.

Мактуб шаклида ёзилган «Шикоятнома» ҳажвиясида Фузулий феодал сарой ва маҳкамаларидаги порахўрлик, тамагирлик, мунофиқлик ва хушомадгўйлик каби одатларни аччиқ кулги қамчиси билан савалайди. Фузулий булардан бўлак яна бир неча шеърий ва насрий асарлар яратди, Ҳусайн Воизнинг «Равзат-уш-шуҳадо» («Шоҳидлар боғи»), Жомийнинг «Ҳадиси

арбаин» («Қирқ ҳадис») каби асарларини озарбайжон тилига таржима қилди.

Фузулий озарбайжон адабиёти тараққиётида янги мактабга асос солди. Бу адабий мактабнинг издошларидан Соиб Табризий, Ғубсий Табризий, Масиҳий (XVII аср), Нишот Шервоний, Осаф Ламбароний, Ориф Табризий, Ориф Шервоний, Малолий (XVIII аср) каби улкан шоирлар етишди. Видодий ва Воқиф ҳамда XIX асрдаги ва XX аср бошларидаги барча прогрессив озарбайжон шоирлари Фузулий ижодидан катта таълим олдилар. Шунингдек, Фузулий меросини ижодий ўрганиш озарбайжон совет адабиёти тараққиёти учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб келмоқда.

Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти классикларининг ижодий тажриба ва традицияларидан таълим ва илҳом олган Фузулий Ўрта Осиё, Қозоғистон халқларига, Туркия, Эрон ва бошқа мамлакат халқларига ҳам яқиндан таниш бўлиб, унинг асарлари тўрт аср давомида китобхонларга манзур бўлиб келмоқда. Фузулий асарлари арман, ўзбек, рус ва бошқа халқлар тилига, шунингдек немис, инглиз ва француз тилларига таржима қилинган.

Фузулий ижоди халқлар ўртасидаги, жумладан ўзбек халқи билан қардош озарбайжон халқи ўртасидаги дўстлик муносабатларини, маданий-адабий алоқа ва ҳамкорликни ёрқин ифодалайди. Ўзбек адабиёти, хусусан XV аср ўзбек классикларининг ижоди озарбайжон адабиёти тараққиётига самарали таъсир қилган эди. Хулқий, Оллоҳий ва Зиёйи каби озарбайжон ёзувчилари Ҳиротда, Навоий адабий муҳитида таълим олган эдилар. Озарбайжон ёзувчилари Навоий адабий тажрибасини қунт билан ўрганадилар, унинг традицияларини давом эттирадилар ва ривожлантирадилар. Навоий асарларига ўхшатма битиш, ғазалларига тахмис ёзиш бир одатга айланади. Ҳатто Навоий тилига хос айрим элементлар баъзи озарбайжон ёзувчиларининг асарларига кириб боради. Ўзбек халқи билан озарбайжон халқи ўртасидаги адабий алоқалар айниқса Навоий ва Фузулий мисолида равшан кўринади. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий Фузулийнинг устозларидан бири бўлди, Фузулий ҳам лирик асарларида, ҳам «Лайли ва Мажнун» достонида Навоийдан таълим ва ибрат олди, унинг традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди. Фузулийнинг кўпгина шеърлари Навоий шеърларига ғоявий-бадиий жиҳатдан ҳамоҳангдир. Фузулий «Лайли ва Мажнун» достонининг муқаддимасида Навоий даҳосини юксак баҳолайди. Айни чоқда Фузулий ҳам ўзбек халқининг севикли шоири бўлди, унинг асарлари мактаб ва мадрасаларнинг ўқиш китобига айланди, кўп шеърлари ўзбек мақомла-

ридан салмоқли ўрин олди. Унинг девони, «Лайли ва Мажнун» достони Тошкент, Хева босмахоналарида ва бошқа ерларда бир неча бор нашр этилди, «Бангу Бода» асари ўзбек тилига таржима қилинди. Фузулий ўзбек шоирларининг устозлари қаторидан фахрли ўрин олди. Вафоий, Нишотий, Равнақ, Хиромий, Мунис, Огаҳий, Нодира, Увайсий, Комил, Комёб, Муқимий, Фурқат ва Аваз каби ўзбек шоирлари Фузулий ижодидан ўргандилар, унинг шеърларига ўхшатма ва тахмислар битдилар, ҳатто Фузулий тилининг айрим элементлари бу шоирларнинг ижодидан маълум ўрин олди.

Бутун совет жамоатчилиги 1958 йилда улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири Фузулийнинг тўрт юз йиллик юбилейини кенг нишонлади. Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриёти бу юбилейга совға қилиб, Фузулий девонини нашр этди.

Адабиётшунослик асарлари.

Бадиий адабиётнинг тараққийси адабиётшунослик асарларининг вужудга келишини тақозо қилар эди. Адабиёт ёдгорликларини тўплаш, уларни китобат қилиш, шарҳлар битиш ва луғатлар тузиш, адабиёт назариясига доир масалаларни ёритиш, сўз санъати тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштириш илмий-маърифий аҳамиятгагина эга бўлиб қолмасдан, балки бадиий адабиётнинг амалиёти учун, адабиёт аҳллари ва китобхонлар учун жуда катта аҳамиятга эга эди.

Бу даврда бадиий адабиётда эришилган катта муваффақиятлар заминида адабиётшунослик ҳам маълум ютуқларни қўлга киритади. Бир неча буюк ёзувчиларнинг асарлари тўпланади, китобат қилинади. Масалан, XV асрнинг биринчи ярмида Фирдавсий «Шоҳнома»сининг чоғиштирма тексти тузилади, XV асрнинг иккинчи ярмида эса Хисрав Деҳлавийнинг лирик асарлари тўпланиб, тадвин (девон) қилинади. X—XV асрлар адабиёти бўйича янги тазкиралар тузилади. Сайфи Бухорий «Радоиф-ул-ашъор» («Шеърларнинг радифлари») асарини яратади, Навоий асарлари асосида «Бадойи-ул-луғат» китоби вужудга келади. Аруз вазни, қофия, муаммо жанри ва бошқалар ҳақида бир неча асарлар пайдо бўлади. Сайбакнинг арузга доир икки рисоласи, Сайфи Бухорийнинг «Аруз» рисоласи, Камолиддин Ҳусайннинг муаммо ҳақидаги рисоласи, Жомийнинг муаммо ва қофия юзасидан яратган рисолалари, Навоийнинг «Мезон-ул-авзон», «Мажолис-ун-нафоис» ва «Рисолаи муаммо» асарлари, Бобирнинг вазн ва қофияга доир «Муфассал» асари, Ҳилолийнинг «Рисолаи қофия»си ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бевосита адабиётшуносликка доир бўлган асарлардан ташқари, адабиёт тарихи ва назариясига доир маълумот ва фикр-

мулоҳазалар бадиий асарларда (айниқса Навоий ва Жомий асарларида), тарих китоблари ва мемуарларда (Восифийнинг «Бадойи-ул-вақоe», Бобирнинг «Бобирнома»си ва бошқаларда) ҳам ўз ифодасини топади.

Буларнинг барчаси, шубҳасиз, адабиётшуносликнинг равнақ топишига катта ҳисса қўшган ва ўз даври адабиёти ҳамда кейинги босқичлар адабиёти тараққиёти учун маълум дастуриламал бўлиб хизмат қилган эди. Бироқ бу даврнинг адабиётшунослиги адабий жараённинг айрим масалаларидагина баҳс қиларди, у эстетик догматизмнинг иллатларидан қутулолмаган эди, бадиий асарлар кўпинча шаклий хусусиятларига қараб таҳлил қилинар эди. Ўтмишдаги адабиётшунослик асарлари ана шу ва бошқа нуқсонларига қарамай, адабиёт тарихи ва сўз санъатининг айрим назарий масалаларини ўрганишда ўзининг маълум қимматини ҳозир ҳам сақлаб келмоқда.

Тазкиралар. IX асрда вужудга кела бошлаган тазкирачилик ўзига хос тараққиёт босқичларини кечиб ўтди. Босмахонанинг йўқлиги, қўлёзма китобларнинг камлиги ва қимматлиги натижасида адабиёт муҳиблари турли шеърларни махсус дафтарга кўчириб олар, кичик-кичик тўпламлар тузар эдилар. Машҳур ёзувчиларнинг асарларидан намуна сифатида тузилган бундай илк тўпламларда биографик маълумотлар у ёқда турсин, кўпинча шоирларнинг номи ҳам қайд қилинмас эди, бунга эҳтиёж йўқ эди. Лекин вақт ўтиши билан тўпламларга ёзувчилар ва адабий намуналар кўпроқ кириб боради, шунинг натижасида ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот бериш, асарлари ҳақида мулоҳаза юритиш зарурияти туғилади. Мана шу зайлда вужудга келган тўпламлар илк тазкиралар эди.

Бизга қадар сақланиб қолган энг қадимги тазкиралардан бири XIII асрнинг биринчи чорагида Муҳаммад Авфий (асли бухоролик бўлиб, кейин Ҳиндистонда туриб қолган) томонидан яратилган «Лубоб-ул-албоб» («Ўзакларнинг ўзаги») тазкирасидир. Бу тазкира форс-тожик тилида ижод этган IX—XII аср ёзувчиларининг асарларини ўз ичига олади. «Лубоб-ул-албоб» маълум тарихий-адабий қимматга эга, бироқ Муҳаммад Авфий латифа ва афсоналарга берилиб кетиб, унда айрим чалкашлик ва хатоларга йўл қўяди.

XV аср тазкирачилик тараққиётида алоҳида бир босқич бўлди. Бу даврда бевосита тазкира сифатида икки асар яратилди: «Тазкират-уш-шуаро» (Давлатшоҳ Самарқандий) ва «Мажолис-ун-нафоис» (Алишер Навоий). Шу билан бирга, тазкирачиликнинг тараққийсида Абдураҳмон Жомийнинг

«Баҳористон» асари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Чунки «Баҳористон»нинг 7-равзаси (боби) тазкира характеридадир.[1]

Жомий 1486—1487 йилларда яратган ахлоқий-бадиий асари «Баҳористон»нинг 7-равзасини шеър ва шоирларга бағишлайди. У равзанинг бош қисмида бадиий сўз, вазн, қофия, радиф, бадиий тил воситалари ва бошқалар ҳақида фикр юритади ҳамда қасида, ғазал, маснавий, қитъа ва рубоий каби шеър турлари ҳақида маълумот беради. Шундан кейин автор шоирлар қисмига ўтиб, X—XV асрларда ўтган Рўдакий, Дақиқий, Фирдавсий, Унсурий, Асжадий, Рашидаддин Ватвот, Хоқоний, Низомий, Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хужандий каби ўттиздан зиёд машҳур шоирлар ҳақида маълумот беради, уларнинг асарларидан намуналар келтиради, ижодлари ҳақида фикр-мулоҳаза юритади. Гарчи Жомий айрим афсона ва ривоятларга кенг ўрин бериб, уларнинг тарихий ҳақиқатни бузувчи ва чалкаштирувчи ўринларини изоҳсиз қолдирса ҳам, лекин фактик маълумотлари билан, адабий танқидий мулоҳазалари билан X—XV асрлар адабиётини ўрганишга катта ҳисса қўшган эди. Бу жиҳатдан қараганда, бағишлов тарзида ёзилган Навоий бўлими алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу бўлимда Жомий Навоийнинг фаолияти ва ижоди ҳақида фикр юритади. Навоийни тадбирли ва адолатли давлат арбоби сифатида тақдирлайди, сўз ўйини билан Алишерни «Алисер» («Яхши сифатлар») деб атайди ҳамда «...инсоф билан айтганда, қаердаки бу тоифа (фозиллар, олим ва шоирлар — *Н. М.*)нинг номи бўлса, у бу рўйхатнинг бошидир, қачонким бу тоифанинг номини ёзсалар, унинг номи китобнинг ибтидоси — бош саҳифасидир» дейди. Жомий Навоийнинг икки тилда яратган асарлари билан шуҳрат қозонгани, бироқ майли кўпроқ «туркий»да эканини хайрихоҳлик билан таъкидлаб, «...ўша тилда ундан кўп ва ундан яхшироқ ҳеч ким шеър айтган ва назм гавҳарларини тизган эмас» дейди.

Шундай қилиб, «Баҳористон»нинг 7-равзаси ўзига хос кичик бир тазкира бўлиб, X—XV асрлар адабиётини ўрганишда маълум адабий тарихий қимматга эгадир.

«Баҳористон»дан бир оз кейин, 1488 йилда Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират-уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарини яратди. Амир Алоуддавла Исфаройиний ўғли Давлатшоҳ (1438—1491) бошқа мирзодалардан фарқли ўлароқ мансаб ва давлат кетидан қувмади, балки деҳқончилик билан кун кўриб, илм-фан, санъат ва адабиёт билан шуғулланди. Навоий

---

[1] Биз Навоий бобида «Мажолис-ун-нафоис» ҳақида алоҳида тўхтаймиз. Бу ўринда эса, қисқача бўлса ҳам, «Баҳористон»нинг 7-равзаси ва «Тазкират-уш-шуаро» билан танишиш кифоядир.

«Мажолис-ун-нафоис»да таъкидлаганидек. «...Хуросон мулкининг асл мирзодалари орасида фазл ва дониш зевари била баҳраманд, фақир ва қаноат саодати билан сарбаланд» бўлди. У Навоийнинг таклифи ва маслаҳатлари билан тазкира тузишга киришди ва муваффақият билан бу ишни адо этди. Навоий Давлатшоҳнинг асари ҳақида сўзлар экан «...Султон соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро — *Н. М.*) отиға «Тазкират-уш-шуаро отлиғ» китоб битибдур ва бу тоифани (шоирларни — *Н. М.*) яхши жамъ қилибдур...» дейди.

«Тазкират-уш-шуаро» муқаддима, 7 табақот (боб) ва хотимадан иборат. Муқаддима Ҳусайн Бойқаро ва Навоий таърифи, шеър ва шуаро масаласи, муаллифнинг ҳасби ҳоли ҳамда 9 араб шоир зикридан ташкил топган. Давлатшоҳ санъатни севади, санъат ҳақида фикр юритувчи киши санъатшунос бўлиши керак деб, «Қадри зар заргар шиносад, қадри гавҳар гавҳарий» («Зар қадрини заргар билур, гавҳарни — гавҳаршунос») деган машҳур мақолни келтиради. У шеърнинг мазмундорлиги ва бадиийлигига катта эътибор беради, усти ялтироқлик ва жимжимадорликни қоралайди ҳамда мажозий маънода бундай дейди:

Ҳусни ҳайвоний надорад эътибор,
Эй ахий дар кўйи қассобон гузор.

(Ҳайвоний ҳуснинг эътибори йўқ, эй биродар, қассоблар кўчасига бор, кўрасанки, улар ҳайвоннинг чиройлисини ҳам, хунугини ҳам бирдай сўйиб ташлайдилар.)

Бироқ Давлатшоҳ бу адабий-эстетик қарашларидан баъзан чекинади, шаклий мураккабликларга ортиқча эътибор ва баҳо бериб, мазмуннинг етакчилигини унутади, бадиий соддаликни менсимайди. Шунинг учун ҳам у Рўдакийнинг машҳур «Бўйи жўйи Мўлиён...» деб бошлаган содда, бироқ ниҳоятда мароқли шеърининг шуҳрати ва таъсир кучига шубҳа билан қарайди.

Табақотлар асосан хронологик принципда тузилган. Уларда Давлатшоҳ X—XV асрларда ўтган 150 га яқин шоир ҳақида сўз юритади, уларнинг асарларидан намуналар беради. Биринчи табақада Рўдакий, Асади Тусий, Унсурий, Асжадий, Фирдавсий, Фарруҳий, Низомий. Арузий Самарқандий, Амъақ, Носир Хисрав ва бошқалар; иккинчи табақада Хоқоний, Анварий, Рашидаддин Ватвот, Сўзаний, Мужриддин Бойлагоний ва бошқалар; учинчи табақада Низомий Ганжавий, Саид Хиравий, Шамс Тусий ва бошқалар: тўртинчи табақада Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Хисрав Деҳлавий ва бошқалар; бешинчи табақада Салмон Соважий, Зоко-

ний, Камол Хужандий ва бошқалар; олтинчи табақада Қосим Анвор, Исмат Бухорий, Али Яздий ва бошқалар; еттинчи табақада Шоҳи Сабзаворий, Мавлоно Жунуний ва бошқалар ўрин олган. Хотима қисмида яна олти шоир: Жомий, Навоий, Суҳайлий, Хўжа Афзал, Абдулло Марворид ва Осафий берилади.[1]

«Тазкират-уш-шуаро» X—XV асрларда яшаб ижод этган форс-тожик тилидаги поэзия намояндаларига бағишланади. Бу даврда форс-тожик тилидаги поэзия Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларда катта муваффақиятларга эришиб, Рўдакий, Фирдавсий, Низомий, Хоқоний, Саъдий, Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий ва Жомий каби буюк сўз санъаткорларини етиштирган эди. Тазкира автори уларга катта эътибор ва ўрин беради.

Тазкира хийла бой материал асосида яратилган. Унда шоирларнинг ҳаёти ва фаолиятига доир қизиқарли фактик маълумотлар баён этилади, афсона ва ривоятлар ҳикоя қилинади, бадиий асарларидан кўп намуналар келтирилади. Тазкиранинг ифода услуби ҳам диққатга сазовордир, у гўё бир бадиий асар каби маълум завқ бағишлайди. Буларнинг барчаси тазкиранинг адабий-тарихий ва эстетик қимматини оширади. «Тазкират-уш-шуаро» XV асрдаги адабиёт тарихини ва адабий-эстетик қарашларни ўрганишда жуда муҳим бир манбадир. Ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш жиҳатидан тазкира, хусусан, унинг Навоий ҳақидаги ўринлари диққатга сазовордир. (Давлатшоҳ Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир қимматли маълумотлар беради, унинг асарларидан намуналар келтиради, «Туҳфат-ул-афкор» қасидасидан катта парча беради.)

«Тазкират-уш-шуаро» шу муваффақиятларига қарамай, айрим жиддий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Тазкира автори бадиий асарларнинг ижтимоий-тарбиявий қимматини ёритмайди, фикр-мулоҳазаларини баъзи бир шарҳлар билан деярли чегаралаб қўяди. У афсона ва ривоятларга танқидий ёндошмайди, тарихий ҳақиқат билан афсонани қориштириб юборади. Бундан ташқари, «Тазкират-уш-шуаро»да айрим фактик ноаниқликлар ҳам бор. Масалан, у Фахриддин Гургонийнинг (XI аср) «Вис ва Ромин» достонини Низомийга нисбат беради. Машҳур совет шарқшуноси Е. Э. Бертельс тазкиранинг шу камчиликларини кўзда тутиб, «Тазкират-уш-шуаро»дан танқидий фойдаланиш зарурлигини, ундаги маълумотларни бош-

[1] Кейинги икки табақа ва хотимадаги шоирлар Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис» асаридан ҳам ўрин олган.

қа манбалар билан чоғиштириш кераклигини таъкидлаган эди.

Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис» асари биринчи ўзбек тазкираси бўлиб, у XV аср адабиёти намояндаларига бағишланган. 450 дан зиёд ёзувчини қамраб олган бу тазкира фактик материалга бойлиги ва адабий-танқидий мулоҳазалари жиҳатидан бошқа тазкиралардан юқори туради.

Бу тазкиралар кейинги асрлардаги адабиётшунослик тараққиётига ҳам самарали таъсир этиб, Ҳасанхўжа Нисорий, Лутф Алибек Озар, Малеҳо, Возиҳ, Фазлий, Табибий ва бошқа авторларнинг тазкираларига маълум замин тайёрлаган эди.

Хоразмий

Ҳаёти ва адабий фаолияти.

Хоразмий ўзбек дунёвий адабиётининг илк йирик намояндаларидан биридир. Хоразмийнинг ҳаёти ва адабий фаолияти ҳақида, жуда қисқа бўлса ҳам, маълумот берувчи ягона манба унинг «Муҳаббатнома» асаридир. Шоир «Муҳаббатнома»нинг муқаддимаси ва қисман хотимасида ҳамда шу асарга илова қилган шеърий «Ҳикоят»ида ўз саргузаштлари ва адабий фаолияти ҳақида баъзи бир маълумотларни баён этади.

Шоирнинг номи бизга маълум эмас. «Хоразмий» эса шоирнинг тахаллуси бўлиб, бу тахаллус унинг хоразмлик эканини кўрсатади. Хоразмий XIV аср бошларида (ёки XIII аср охирида) туғилган. Хоразмий яшаб ижод этган давр Чингизхон истилосининг даҳшатли оқибатларидан кейин Ўрта Осиёда хўжалик ва маданий ҳаёт қайтадан бирмунча жонланиб, янги муваффақиятлар қўлга киритилаётган давр эди. Шоирнинг юрти Хоразм эса хўжалик ва маданий ҳаётда ўз аввалги мавқеини анчагина тиклаб олиб, қўшни ўлкалар билан савдо-сотиқ ишлари ҳамда маданий алоқасини маълум даражада изга солиб юборган эди. Хоразмийнинг ёшлик йиллари, ўқиш даври ва илк ижодий фаолияти Хоразмда ўтди. «Ҳикоят»да баён этилишича, Хоразмий бир неча Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган, турли халқларнинг ҳаёти билан танишган ва оғир машаққатларни бошидан кечирган. Жумладан, унинг Шом сафари шундай бўлган эди:

Маро соле ки, сўйи Шом шуд рой,
Басе будам савора, бар сару пой
Асо дар дасту кашфе зеркаш буд
Ба ҳар ҳолеки будам низ хуш буд.

Яке обам ҳамедоду яке, нон,
Чу зулфи дилбарон заврақ парешон.
Тавакқал кардам аз дарё гузаштам,
Зи сар то пой мулки Рум гаштам.
Ба Шомам бад аз он доданд дастур,
Гирифтам роҳи Шом аз мулки Тайфур.
Рафиқе доштам озодае буд,
Жавону поку сайидзодае буд...
Ба ҳам буд оби худ ширин агар шўр,
Сулаймоне шуда ҳамкосайи мўр...
Гаҳе бар гул, гаҳе бар хор будем,
Ҳаме дар пасу дар кўҳсор будем...

(Менда Шомга сафар қилиш фикри туғилиб, йўлга чиққан йили отлиқ ҳам бўлдим, яёв ҳам юрдим. Қўлимда ҳасса, оёғимда кавушим бор эди, қай ҳолатда бўлмайин, вақтим хуш эди. Биров сув берар, биров нон берар эди, кема дилбарлар зулфидек паришон эди. Тавакқал қилиб денгиздан ўтдим, Рум (Туркия) ни бошдан-охир кезиб чиқдим. Сўнгра Шомга йўлланма бердилар, Тайфур мулкидан Шомга йўл олдим. Ўртогим бор эди, ҳур киши эди, ёшу поку сайидзода эди... Сулаймон чумолиларга ҳамтавоқ бўлгани сингари[1], сувимизни, шўр ёки ширинлигидан қатъи назар, баҳам кўрар эдик,... Гоҳи гулга, гоҳи тиканакка дуч келдик, текислик ҳамда тоғликларда бўлдик...)

Бу саёҳат давомида бир карвонбоши Хоразмийнинг ҳамроҳига ўринсиз дашном беради, йўловчи бир тарсо (христиан) эса уни ҳимоя қилиб, буларга ёрдамлашади.

Хоразмий Мовароуннаҳрда ҳам узоқ саёҳат қилади. Саёҳат вақтида у 1353 йилнинг охирларида Олтин Ўрда хони Жонибекнинг Сирдарё музофотидаги амалдорларидан бўлган Муҳаммадхожабек билан танишади. Муҳаммадхожа маърифатпарвар ва қобилиятли шоир бўлиб, у Хоразмийдан ўша қиш фаслида шу ерда қолиб, ўзбек тилида бир асар яратишни илтимос қилади. Форс-тожик тилидаги асарлари билан шуҳрат қозонган Хоразмий Муҳаммадхожанинг илтимосини мамнуният билан қабул қилади ва «Муҳаббатнома» асарини яратади. Шоир бу ҳақда «Баёни воқеин айтур» да шундай ҳикоя қилади:

Табассум қилди, айди: эй фалони,
Кетургил бизга лойиқ армуғони.
Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда порсий дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин уттунг,
Шаккартек тил била оламни туттунг.
Тиларменким бизнинг тил бирла пайдо,
Китобе айласанг бу қиш қотимдо.
Ки уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздин армуғони.

[1] Диний афсоналарга кўра, Сулаймон пайғамбар чумолиларнинг меҳмони бўлган эмиш.

Қабул қилдим, ер ўптум, айдим: эй шоҳ,
Эшикинг тупроги давлатли даргоҳ.
Кучум етмишча кўп хизмат қилойин,
Жаҳонға эйгу[1] отингни ёйин...

«Муҳаббатнома» ҳижрий 754 йилда (мелодий 1353—1354 йилларнинг қиш фаслида) Сирдарё атрофида яратилади:

Бу дафтарки бўлубтур, миср қанди,
Етти юз элли тўрт ичра туганди.
«Муҳаббатнома» сўзин мунда йиттим.
Қамуғни Сир яқосинда битийдим.

Шоир Хоразмийдан бизга қадар фақат «Муҳаббатнома» (унга илова қилинган «Ҳикоят» билан бирга) асари етиб келди. Бу асар ўзбек дунёвий адабиётининг ишқ-севгини куйлаб шарафлаган илк йирик асарларидан бири бўлди. Гарчи Хоразмийнинг бошқа асарлари бизгача сақланиб қолмаган ёки номаълум бўлиб келаётган бўлса ҳам, Муҳаммадхожа тилидан айтилган «Муҳаббат нардини кўплардин уттунг» сўзлари унинг бошқа асарлари ҳам дунёвий севги масалаларига бағишланганини кўрсатади.

«Муҳаббатнома»-нинг нусхалари, тузилиши ва жанр хусусиятлари.

«Муҳаббатнома» нинг икки қўлёзма нусхаси бор. Улардан бири уйғур ёзувида, иккинчиси араб ёзувида кўчирилган.

Уйғур ёзувидаги қўлёзма 1432 (835) йилда Язд шаҳрида Мир Жамолиддин деган кишининг топшириғи билан Боқи Мансур бахши номли котиб томонидан кўчирилган. 14 варақка битилган «Муҳаббатнома» бошқа асарлар («Сирож-ул-қулуб» — «Кўнгилларнинг нури», «Масала китоби» — «Масал-матал китоби», «Роҳат-ул-қулуб» — «Кўнгилларнинг роҳати» номли диний-ахлоқий асарлар хамда Лутфийнинг 4 ғазали, Қамбар ўғли ва Мансур бахшиларнинг бир неча шеърлари) билан бирга кўчирилган. Бу қўлёзма Британия музейида сақланмоқда. 1952 йилда СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими томонидан бу қўлёзманинг фотонусхаси олинди. 1959 йилда текстнинг транскрипцияси нашр этилди.[2] «Муҳаббатнома» нинг уйғурча тексти факсимилеси (айни нусхаси) билан бирга 1957 йилда Италияда ҳам босилган эди.

«Муҳаббатнома»нинг араб ёзувидаги нусхаси 1508—1509 йиллар (914 йил) да кўчирилган. Бу нусхага мустақил асар бўлган «Ҳикоят» илова қилинган. «Муҳаббатнома»дан оли-

[1] *Эйгу* — эзгу.

[2] А. М. Шчербак. Огўз-наме, Мухаббат-наме. Изд-во Восточной литературы, Москва — 1959.

ниб антология ва хрестоматияларга киритилган парчалар ана шу қўлёзманинг фотонусхасидан кўчирилган. «Муҳаббатнома» нинг тўла нусхаси эса 1959 йилда Ўзбекистон ССР Давлат Бадиий адабиёт нашриёти томонидан нашр этилди.

Бу икки қўлёзма бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Араб ёзувидаги нусхада асарнинг ҳажми каттароқ (унда форс-тожик тилидаги мисралар кўпроқ) бўлиб, айрим мисраларнинг ўрни, баъзи сўзларнинг ёзилиши бир-биридан фарқ қилади. Уйғур нусхасида эса кейинги варақлар аралашиб кетган, айрим байтлар китобдаги бошқа асарлар орасига кириб қолган. Шунинг учун фақат шу икки қўлёзма асосида, Шчербак айтганидек, бу нусхаларнинг қайси бири оригиналга яқин эканлигини аниқлаш жуда қийиндир.[1]

Биз бу китобда «Муҳаббатнома»нинг араб ёзувидаги нусхасидан фойдаландик. Бу нусха «Муҳаббатнома»га илова қилинган «Ҳикоят» билан бирга 473 байтдан иборатдир. «Муҳаббатнома» ҳамд, шоирнинг Муҳаммадхожа билан кўришганининг баёни, 3 ғазал (биттаси форс-тожик тилида), маснавий, «Муҳаммадхожабек мадҳи» ва «Васф-ул-ҳол»дан ташкил топган. Асарнинг асосий қисмини номалар ташкил этади. Шоир бошда асарини ўн нома қилиб ёзмоқчи бўлган экан, лекин охирида асарга яна бир нома қўшиб, уни ўн бир номадан иборат қилади:

Бу ерга етди сўз таъхир бўлди,
Бурун ўн дедим, у ўн бир бўлди.

Ўн бир номадан учтаси: 4-, 8- ва 11-номалар форс-тожик тилида бўлиб, қолган 8 нома ўзбек тилидадир. Кўпчилик номалар маснавий-номадан ташқари, ғазал ва кичик соқийномани ҳам ўз ичига олади. (Биринчи номадаги ғазал Хоразмийнинг ғазали бўлмай, балки Муҳаммадхожанинг ғазалидир.) Асарнинг хотимаси «Ғазал», «Муножот», «Қитъа», «Хотимат-ул-китоб», «Ҳикоят» (мустақил асар) ва «Илтимосин айтур» қисмларидан иборат бўлиб, асар тексти бир фард билан тугайди.

Демак, «Муҳаббатнома» хилма-хил жанрлардан (нома, маснавий, ғазал, қитъа, мадҳия ва бошқалардан) ташкил топган асардир. Нома асарнинг етакчи жанри бўлиб, унда шоир севгилисининг ҳусн-жамолини тасвирлайди, висол иштиёқи ва ҳижрон изтиробини сўзлайди ва кўпинча сабо орқали унга салом йўллайди. Маснавий шоирнинг соқийга муро-

[1] К. Г. Залеманнинг маълумотига кўра, «Муҳаббатнома»нинг яна бир нусхаси Петербургда, Осиё музейи фондида бўлган. Лекин бу нусханинг тақдири ҳанузгача номаълум бўлиб келмоқда. Қидириш ишлари ҳали бирор натижа бергани йўқ.

жаат қилиб айтган шеъри бўлиб, уни соқийнома деб ҳам аташ мумкин. Бу кичик шеърда (кўпинча 3 байт) шоир соқийдан май сўрайди, ўз қайғу-аламини енгиллаштирмоқчи бўлади ва уни:

Сабрдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам,—

нақароти билан тугаллайди. Бу нақарот «Муҳаббатнома»нинг форс-тожик тилидаги маснавийларига илова қилинган. Хоразмий нома (ишқий шеърий мактуб) ва маснавий (соқийнома) жанрларида ҳам, қитъа ва бошқа лирик жанрларда ҳам ўз санъаткорлик маҳоратини кўрсата олган. Асар бир неча жанрдан таркиб топиши, мураккаб композицияси, ҳажмининг катталиги ва бошқа хусусиятлари жиҳатидан лирик достонларга ўхшаб кетади. Шунга кўра, «Муҳаббатнома»ни шартли равишда лирик достон деб ҳам аташ мумкин.

«Муҳаббатнома»нинг («Ҳикоят» билан бирга) 317 байти ўзбек тилида, 156 байти форс-тожик тилида битилган бўлиб, гўё асар бутунисича ширу шакар усулида ёзилган. Лекин, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Муҳаббатнома»нинг асосий тили ўзбек тилидир. Асарнинг катта қисмининг ўзбек тилида ёзилиши, барча сарлавҳаларнинг ўзбек тилида номланиши ва форс-тожик тилидаги номаларни хотималовчи байт сифатида ҳам ўзбек тилидаги нақаротнинг келиши фикримизнинг исботидир. Мана, «Саккизинчи номасин айтур»дан олинган «Маснавий»га эътибор қилинг:

Ало эй соқийи, навбода бар хез,
Ба ёрон кўҳна май дар коми жон рез.
Ки май сўзад маро жон аз табу тоб,
Магар биншинад ин оташ бад-он об.
Сабрдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам.

(Бироқ, эй соқий, янги майдан кечгил, дўстлар жони, мақсади учун эски май қуйгилким, жоним ўт-оташда куймоқда, май бу ўт-оташни пастлатсин, ўчирсин...)

Ўзбек адабий тилининг равнақ топиши, унинг маданий ҳаётда кенгроқ ўрин эгаллай бориши, ўзбек китобхонларининг эҳтиёжи ва талаби форс-тожик тилидаги асарлари билан шуҳрат топган Хоразмийни ўз она тилида — ўзбек тилида ҳам ижод этишга, бу тилда «Муҳаббатнома»дек катта бадиий асар яратишга илҳомлантирди; у ўзбек классик адабиётида илк зуллисонайн (икки тилда ижод қилувчи) шоир бўлиб етишди, форс-тожик адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди, ўзбек адабиёти классикларидан бири бўлди.

Дунёвий севги темаси. Ер ва ошиқ образи.

«Муҳаббатнома» ўз номи билан ҳам ишқ-севги асаридир. «Муҳаббатнома» даги севги дунёвий моҳиятга эга бўлиб, у инсоннинг инсонга бўлган севгисини куйлайди, уни эътироф қилади, у инсонни таркидунё қилишга эмас, балки яшашга ва ҳаётнинг қадр-қимматини билишга чақиради. Шунинг учун ҳам дунёвий адабиёт намояндалари диний-мистик адабиётга, унинг таркидунёчилик ва бадбинлик мотивларига қарши курашда кўпроқ ишқ-севги темасига мурожаат қилдилар. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си эса диний-мистик адабиётга қарши курашда дунёвий адабиётнинг йирик ютуқларидан бири сифатида вужудга келди.

Диний-мистик адабиёт «у дунё» учун ҳаётдан воз кечишга, жаннат ҳурлари висолига эришиш орзуси билан яшаб, ҳаёт маҳбубасидан юз ўгиришга чақирса, «Муҳаббатнома» ҳаётни, ҳаёт маҳбубасини куйлайди, уни жаннат ва жаннат ҳурларидан афзал қўяди:

Сочинг бир торина минг ҳур етмас,
Юзунгнинг нурина минг нур етмас.
Агар берса суюрғаб ҳақ таоло,
Керакмас сенсизин фирдавси аъло.

Ёр (инсон) ҳур-парилардан ҳам кўркли бўлиб, ҳатто осмон фаришталари ҳам унга ошиқ бўладилар:

Кўнгулга жондин ортуқроқ керак сен,
Парию ҳурдин ҳам кўрклурак сен.
Фаришта кўрса бўлғай сизга мойил,
Сизингтек кимда бор шаклу шамойил.

Шоир (ошиқ) жаннат ҳурлари деб ёридан воз кечмайди, у жаннатда ҳам ўз ёри билан бирга бўлишни истайди, ёрсиз жаннат унинг кўзига дўзах бўлиб кўринади:

Сумантек оразинг гулдур тикансиз,
Менга дўзах эрур — учмоқ сенсиз.

Ёрнинг ҳусн-жамоли оламга қуёшдек нур таратади:

Агар кун туғмаса ҳам ёқту қилғай,
Юзунг нури бу дунйининг саройин.

Шунга кўра, қуёш хижолат бўлиб, бутун тун бўйи бетига чодир тортиб олади:

Зи шарми рўйи ту хуршиди ховар
Кашад дар сар зи шаб то субҳ чодар.

Биҳишт-лолазорнинг қизиллиги ҳам ёрнинг қизил чеҳраси туфайлидир —«Биҳиште лолазор аз ғозайи туст...». Ёр Масиҳдек беморларга шифо, ўликларга жон бағишлайди (диний афсонага кўра, Масиҳ — Исо шундай қудратга эга эмиш). Шоир ёрни Масиҳга ўхшатиш билан диний-афсонавий тушунчани тарғиб қилмайди, балки Масиҳнинг «қудрати» ва «муъжизакор»лигини оддий инсонга кўчириб, таркидунёчи шайх ва зоҳидлар «бахтсиз бир соя» деб қараган инсонни ҳимоя қилади, уни улуғлайди:

Камуқ кўрклуклар узра подшосен,
Масиҳ анфослиқ, Юсуфлиқосен.

Ёр шунчалик кўркам ва дилрабоки, уни кўрган тарсо (бутпараст) ҳатто санам (бут) идан воз кечади:

Сени кўрса кечар тарсо санамдин,
Вужудқа келмади сентек адамдин.

Ёр фақат ҳусн-жамоли билангина эмас, балки ақли ва донишмандлиги ҳамда билими билан ҳам гўзалдир:

Билик билмак ичинда жавҳарий сен,
Вале ҳусн ичра жавҳардин арийсен.[1]

Бундай ёр ҳатто Афлотунни ҳам мафтун қилиб, унинг инон-ихтиёридан устун чиқади:

Гар Афлотун сенинг ишқингга тушса,
Берур елга қамуқ тадбиру ройин.

Вафо, одамгарчилик ва камбағалпарварлик фазилатлари ёрнинг ҳуснига ҳусн қўшади. Шунга кўра, шоир унга шундай мурожаат қилади:

Бўюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилғон кишиларга вафо қил.

Чечак дерман юзунгузга қамар ҳам,
Халойиқ севганин холиқ севар ҳам.

Қачонким шод эсанг ғамгина раҳм эт,
Агар султон эсанг, мискина раҳм эт.

Ернинг яхши сифатларини мақтаб ардоқлаган шоир унинг вафосизлик, шафқатсизлик ва илтифотсизлик каби хислатларига бефарқ қараб туролмайди, уни қаттиқ қоралаб, шикоят қилади. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ўтмишнинг бошқа прогрессив ёзувчиларида бўлгани каби, Хоразмийнинг ёрдан шикоят қилиб айтган сўзлари кенгроқ ва чуқурроқ ижти-

[1] *Арий* — юқори, юксак.

моий моҳиятга эга бўлиб, яшаган муҳитининг адолатсизлигига қарши маълум норозилик кайфиятларини ҳам ифодалайди. Буни қуйидаги мисралардан равшанроқ кўриш мумкин:

Айит, мендинким ул мискин эрур, оҳ,
Қачон энгай гадойнинг эвина шоҳ.

Бу мисралар форс-тожик тилидаги тўртинчи номада ҳам айнан берилган:

Ба Хоразмий кужо васлат расад, оҳ,
Кужо меҳмони дарвеш шуда аст шоҳ.

Бироқ ошиқ ҳижрон изтироби ва ёр илтифотсизлиги туфайли севгиси ва севгилисидан воз кечмайди, у вафо ва садоқатига содиқ бўлиб қолади:

Кўнгулга ўзганинг меҳрин ёвутман,
Йироқлик бирла мен сизни унутман.

Шоир умидсизликка тушмайди, ёрининг висолига эришиб, бахт-саодатга муяссар бўлишига ишонади:

Эрурман васлинга доим талабгор,
Нечаким тун узун бўлса тонги бор.
Топилғай мақсудим топкунгда бори,
Саодат қилса Хоразмийға ёри.
Оғир уйқучи бахтим неча ётқай,
Висолинг машриқидин ҳам тонг отқай.

Шундай қилиб, Хоразмий «Муҳаббатнома»да дунёвий севгини куйлади, ҳусн-жамоли ва ақл-одоби билан кишини мафтун қилувчи ёрни таъриф қилди, ҳассослик билан севгининг завқ-шавқини, висол шодлиги ва ҳижрон изтиробини тасвирлади. Вафосиз ва жафокор ёрни танқид қилиб, яшаган муҳитининг айрим иллатларига қарши норозилик кайфиятларини ифодалади, таркидунёчи шайх-зоҳидларга қарши курашди. Бироқ у феодал-клерикал муҳитнинг инсон эркини топтагани, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилгани ва кўпинча ошиқ-маъшуқларнинг орзу-мақсадларига барбод бериб, фожиали воқеаларга сабаб бўлгани ҳақида индамай ўтади. Хоразмий ижодидаги бу зиддиятлар у яшаган тарихий шароитнинг, феодал-сарой ҳаётининг таъсири ва оқибати эди.

Муҳаммадхожа мадҳи.

«Муҳаббатнома»нинг ғоявий зиддиятлари Муҳаммадхожа мадҳи билан янада чуқурлашади. Хоразмийнинг маълумотига қараганда, Муҳаммадхожа бекгина эмас, балки маърифатпарвар киши ва қобилиятли шоир ҳам бўлган. Бу, шубҳасиз, унинг ижобий томонидир. Бироқ Хоразмий ўз мадҳиясида Муҳам-

мадхожанинг шу хусусиятларини асос қилиб олиб мақтамайди. Балки уни феодал зодагон ва амалдор сифатида мадҳ қилиб, ўта муболағалар билан идеаллаштиришга интилади

Қиличтек тил била туттум жаҳонни,
Қаноат мулки ичра подшомен.
Харобот ичра масжидда ерим бор,
Ким уш ҳам ринд мен ҳам порсо мен.
Неча ҳашматли султон бўлса бўлсин,
Айитмон мол учун мадҳу сано мен,—

деган Хоразмий ўзига қарама-қарши бориб, бу сўзларни унутади ва Муҳаммадхожани бор кучи билан мақташ ва таърифлашга киришади. Муҳаммадхожа «саодат маъдани», «мамлакатнинг жони» сифатида тасвирланади, «Сулаймон салтанатининг улуғворлиги», «Масиҳнинг беморларга шифо, ўликларга ҳаёт бағишловчи нафаси», «Ҳотамнинг саховати», «Рустамнинг шижоати» ва бошқа-бошқа сифатлар Муҳаммадхожага кўчирилади, Муҳаммадхожа ҳатто улардан устун қўйилади ва ҳоказо. Тўғри, феодал-клерикал муҳит заминида вужудга келган прогрессив ёзувчиларнинг моддий муҳтожлиги, таъқиб ва таҳдидлар уларни феодал ҳукмронларни мадҳ этувчи асарлар яратишга ҳам мажбур қилар эди. Жумладан, шоир Хоразмийнинг Муҳаммадхожани мадҳ қилиши ҳам маълум даражада унинг моддий муҳтожлиги билан боғлиқдир, Шоир мадҳиясида:

Айтсун банда Хоразмий дуолар,
Қарамдин ҳар замон қил атолар,—

деган эди. Бироқ Муҳаммадхожа мадҳиясининг вужудга келишини фақат шунинг ўзи билангина изоҳлаш тўғри бўлмайди. Чунки мадҳиянинг ғоявий мазмуни Хоразмийнинг дунёқарашидаги феодал-аристократик тушунчалар билан узвий равишда боғлиқдир. У подшолик ва қулликни табиий бир ҳол деб билади, кишиларни итоаткор ва вафодор бўлишга чақиради. Шу билан бирга, «Муҳаббатнома»да саройдаги феодал зодагонларнинг ишратпарастлиги ҳам ўз ифодасини топади. Ишратпарастлик феодал синфининг маънавий заифлиги, ҳаётнинг моҳияти айш суришдан иборат деб тушунишининг натижаси ҳам эди. Буни «Муҳаббатнома»нинг «Васф-ул-ҳол» қисмида кўриш мумкин. Шоир Муҳаммадхожага шундай мурожаат қилади:

Йигитсан бода ичкил, нуқл ошоғил,
Бу кундин сўнг юз эллик йил ёшоғил...
Ким асру бевафодур бу замона,
Жаҳон қолмас кишига жовидона...

Маснавийларнинг охирида нақарот сифатида такрорланган:

Сабрдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам,—

байти ҳам феодал-клерикал муҳитнинг маънавий қашшоқлиги оқибатида вужудга келган фаталистик тушунчадир.

Шундай қилиб, феодал-клерикал мафкура ва сарой муҳити дунёвий адабиётнинг истеъдодли намояндаси бўлган шоир Хоразмийнинг ижодига маълум даражада салбий таъсир қилиб, ундаги ғоявий қарама-қаршиликларни чуқурлаштирди, севги, садоқат, инсонпарварлик ва эзгу хулқ-одобни куйлаган шоир Хоразмий билан феодал зодагонларни кўкларга кўтариб мақтаган ҳамда фатализм каби реакцион кайфиятлар таъсирига берилган шоир Хоразмий ўртасида қаттиқ кураш борди. Бу кураш айни замонда икки адабий йўналиш, прогрессив адабиёт билан реакцион адабиёт ўртасидаги курашнинг бир шоир ижодида намоён бўлиши ҳам эди. Бу курашда прогрессив шоир Хоразмий ғолиб чиқди. У феодал ҳукмдорларни мадҳ этиш воситаси билан ҳам уларни яхшиликка йўллаш мумкин деб ўйлади, эл-юртни унутмади. Шунга кўра, у Муҳаммадхожани мадҳ эта туриб:

Улусқа раҳм этиб ғамхор бўлғил,
Ҳамеша шоду бархурдор бўлғил,—

мисраларини ҳам қистириб ўтади. Хоразмий умидсизлик кайфиятларининг асири бўлиб кетмади. У «фоний дунё» да айш қилиб қолиш учун соқийга мурожаат қилибгина қолмади, балки ғам-аламлардан таскин топиш учун ҳам соқийга мурожаат этиб, май талаб қилди:

Кел эй соқий кетургил жоми Жамни,[1]
Кишининг кўнглидин май юр ғамни.
Ким ошти кўкка оҳим эҳтироқи,[2]
Куюрди кўнгулми дилбар фироқи.

Бинобарин, Муҳаммадхожа мадҳи ва шунга ўхшаш бошқа ўринлар «Муҳаббатнома» моҳиятининг етакчи томони эмасдир. «Муҳаббатнома» феодал-сарой мадҳияси бўлмай, у дунёвий севгининг, ёрнинг васфи ва ошиқнинг психологик кечинмаларининг ифодаси бўлиб, XIV асрда вужудга келган қимматли бадиий ёдгорликдир.

---

[1] *Жам* — Жамшид.
[2] *Эҳтироқ* — ёнмоқ, куймоқ.

«Муҳаббатнома»-нинг бадиий хусусиятлари ва тили.

Хоразмий ёр васфи ва ошиқнинг психологик кечинмаларини санъаткорона тасвирлайди. Ёр васфи ва ошиқнинг психологик кечинмалари тасвири бир-бири билан узвий боғланиб, гармоник бирликни ташкил этади. Ёр ҳусн-жамоли ва эзгу хулқ-атвори билан ошиқни мафтун қилади, ёрнинг ҳусн-жамолига таҳсин қилган ошиқ унинг висолига ошиқади. Бироқ ёрнинг бевафолиги ва жабр-ситами ошиқнинг бағрини эзиб, уни ўртайди. Ёрнинг эзгу хулқ-атвори унинг ҳусн-жамолига мувофиқ ва муносиб келса, бевафолиги ва ситамкорлиги бунга зид келади. Шунинг оқибатида ошиқ билан ёр ўртасида қарама-қаршилик пайдо бўлади. Бу қарама-қаршилик асарнинг конфликтини ташкил этади. Бироқ конфликт ошиқ билан ёрнинг севги муносабатларини барбод қилмайди, уларга синов бўлади. Ошиқ сабр-бардош билан ёрининг висолига эришишга, «узун туннинг сўнггидан тонг бошланиши»га ишонади, умид умидсизликни, шодлик қайғуни енгади. Конфликтнинг шу хилда ижобий ечилиши Хоразмийнинг ҳаёт ва инсонга бўлган муҳаббатининг натижаси, дунёвий адабиётнинг оптимистик моҳиятининг ифодасидир.

Шоир ёр васфи ва ошиқ кечинмалари тасвирида жонлантириш, тазод, тажоҳули орифона (билиб билмасликка солиниш) каби усуллардан, хилма-хил бадиий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланади, оригинал образлар яратади, айрим традицион образларга янги тус беради. Ёрнинг юзи ойдан, унинг қадди-қомати сарвдан, оғзи гулғунчадан, тиши гавҳардан ортиқ:

Очилса лаълингиз, шаккар сочилур,
Кўруб гулғунчанинг оғзи очилур.

Бўюнгтек сарв йўқ бўстон ичинда,
Юзунг нуридин ой нуқсон ичинда.

Табассум қилсангиз шаккар уёлур,
Тишинг инжусидин гавҳар уёлур.

Қачонким тор оғзинг шаккарбор,
Сабо гулғунчанинг оғзини йиртор.

Шоир ўхшатишни метафора ва жонлантириш билан боғлаб бера олгани каби, кўпинча уни тажоҳули орифона усулида ҳам усталик билан ишлатади:

Шаккарму эрнингиз ё қанд ё жон,
Уёлур лаълингиздин оби ҳайвон.

Лабаст он ё шаккар ё оби ҳайвон,
Суханҳоят ҳамма ширинтар аз жон.

(Лабми у ё шаккарми ё обиҳайвон; сўзларинг жондан ҳам ширин.)

У бош билан оёқни, ҳаёт билан ўлмоқни бир-бирига зид ва айни замонда бир-бирига боғлиқ ҳолда бериб, тазод усулида ҳам моҳирлик кўрсатади:

Қаро менг ол янгоқингда ярошур,
Бошим дойим адоқингқа ярошур.

Қарашма бирла ошиқ ўлтурурсиз,
Сиз ўлтурган киши ўлгайму ҳаргиз.

Ўзбек тили бойликларидан яхши фойдалана олган шоир омоним сўзлар воситаси билан оригинал сўз ўйинлари (жинос санъати) ясайди:

Ошар елдин сенинг елганда отинг,
Қуёш ёнглиқ жаҳонни тутти **отинг.**

(*от* — ҳайвон; *от* — ном.)

Агар десам сени Рустам **ярорсен,**
Қиличинг бирла сафларни **ярорсен.**

(*Ярорсен* — ярайсан; *ярорсен* — ёрасан.)

Муҳаббатнин туғар минг турли **асрор,**
Кўнгул асрорини жон бирла **асрор.**

(*Асрор* — сирлар, *асрор* — асрайди.)

Бўюнг сарву санубартек, белинг **қил,**
Вафо қилган кишиларга вафо **қил.**

(*Қил* — сочнинг қили; *қил* — қилмоқ.)

Сени кўрган ўзиндин ёт бўлур,
Руҳунгни кўрса минг шаҳ мот бўлур.

(*Руҳ* — юз, *руҳ* — шахмат руҳи.)

Шоир ёр васфи тасвирида Юсуф, Ширин, Хисрав, Лайли ва Мажнунлар образидан ҳам фойдаланади:

Ўғон Юсуф жамолин сизга берди,
Муҳаббат кимиёсин бизга берди.
Сўзунг Ширин, ўзунг Хисравдин афзун,
Бўлур Лайли сенинг ҳуснунгга Мажнун.

Бундан ташқари, шоир ёрини Масиҳга, Юсуфга ва Хизрга ўхшатиб, диний-афсонавий тушунчаларга янги мазмун, дунёвий моҳият беради:

Шаккар эрнинг наботи Хизра ўхшар,
Аёғинг кимки ўпса, мангу ёшар.

Ёрининг ҳусн-жамолидан мафтун бўлиб, ҳатто:

Севарман кўзни сизни кўрмак учун,
Юрурман ерда изни кўрмак учун,—

деган шоир унинг жабр-ситамидан чеккан азоб-уқубатлари, ички кечинмалари тасвирида ҳам турли усул ва хилма-хил бадиий тил воситаларини усталик билан қўллайди, ёрига сабо орқали салом йўллаб, арзи ҳол қилади:

Саломим гулга элт, эй тонг насими,
Ким эрур ой — қули, ахтар — надими.
Саломиким кўнгул жонона айса,
Ёруғ кўзлар саводидин битиса.
Саломимни текул ул дилистонға,
Раҳмсиз бевафо жону жаҳонға.
Саломимни текур ул кўрка бойға,
Ким урур чеҳраси минг таъна ойға...
Айитқил, эй сўзи ёлғон жафокор,
Қароқлари қароқчи, ўзи айёр.
Айит, эй меҳринг оз, ишванг фаровон,
Нетар ул оғизда мунча ялғон.
Айит, мендинким ул мискин урур оҳ,
Қачон энгай гадонинг эвина шоҳ.
Қачон қилғай кўзумни ёқту ул ой,
Эрур юзи қуёш тек оламорой...

Келтирилган мисоллар Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» мазмунига мувофиқ бадиий форма ярата олганини ва турли хил усул ҳамда бадиий тил воситаларидан фойдаланиб, асарнинг ғоявий-бадиий қимматини оширганини кўрсатади.

«Муҳаббатнома» аруэнинг ҳазаж (ҳазажи мусаддаси мақсур — мафоилўн, мафоилўн, мафоил) баҳрида ёзилган; шоирнинг сўз бойлиги ва ўзбек тили талаффузига яхши эътибор бериши ҳамда айрим ғазалларнинг бевосита музика куйларига мувофиқ яратилиши шеърий мисраларни равон ва оҳангдор қилган. Зотан «Муҳаббатнома» мисолида биз санъатнинг икки тури — поэзия ва музиканинг яқиндан боғланганини ва бири иккинчисининг равнақ топишига таъсир этганини кўрамиз. Хоразмий айрим ғазалларини «Ҳусайний», «Сифаҳон» каби мақомларда айтилишини таъкидлайди:

Ҳусайний пардаси узра тузуб соз,
Муғанний бу ғазални қилди оғоз.

Ироқий мутрибе хоҳам хуш илҳон,
Ки хонд ин ғазалро дар Сифаҳон.

(Хушовоз ироқий ҳофизнинг бу ғазални Сифаҳон куйида айтишини истайман.)

«Муҳаббатнома» турли жанрлардаги шеърий формаларни ўз ичига олади ва шоир шу жанрларга хос қофия усулини тўла сақлайди, у радифдан ҳам усталик билан фойдаланади.

«Муҳаббатнома» XIV аср ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир. У ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди ҳамда ўзбек адабий тили ва адабиётининг XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилишига замин тайёрлаган асарлардан бири бўлди. Алишер Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида ўзбек тилида катта холни ифодаловчи махсус «менг» сўзи борлигини айтиб, «Муҳаббатнома» даги:

Анинг ким ол энгинда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти —

мисраларини келтиради. Бу мисраларни Навоий бевосита «Муҳаббатнома»дан олганми ёки уларни ашулаларда эшитганми — буни билмаймиз. Бироқ, бундан қатъи назар, «Муҳаббатнома» мисраларининг «Муҳокамат-ул-луғатайн»да мисол тариқасида келтирилиши унинг тил жиҳатидан хийла бой эканини кўрсатади.

«Муҳаббатнома»нинг тилига хос айрим шева хусусиятлари (масалан, «ёқту», «ёвиқ» каби сўзлар, жўналиш келишигининг «а» формаси ва бошқалар) ҳозирги кунгача Хоразм шевасида сақланиб келмоқда.

Ўзбек адабиёти тарихида «Муҳаббатнома»нинг ўрни.

«Муҳаббатнома» ўзбек дунёвий адабиётининг илк йирик асарларидан биридир. Тарқидунёчи шайх ва зоҳидларга қарши курашиб, ҳаётни эътироф қилган шоир, ўз даврининг фарзанди сифатида ишқ-севгини диний нуқтаи назардан ҳам асослашга интилиб:

Ушул кунким, сени холиқ яратти,
Сени дилбар, мени ошиқ яратти,—

деган эди. «Муҳаббатнома» бундай диний-илоҳий тушунчалари ҳамда феодал-аристократик қарашларига қарамай, ўз даврининг ижтимоий фикрлари ва сўз санъати тараққиётида прогрессив бир қадам бўлган эди. Бу асар ўзбек классик адабиётида дунёвий тематиканинг ривожланишига бир ҳисса бўлиб қўшилиши билан бирга, адабий жанрларнинг, айниқса номачиликнинг такомилида катта роль ўйнади.

Шоир:

Сенинг ишқингда Хоразмий йўқолди,
Ва лекин ер юзинда оти қолди.

Буни ким ишқ бирла бир ўқуғай,
Ҳақиқат оламин мунда билғай.

Эшитқон бу китобни ҳам битигай,
Тиларменким дуода ёд қилғай,—

деган эди. Хоразмий янглишмади. Унинг асари китобхонлар
манзур бўлди ва ўзбек классик адабиёти тараққиётида чуқ
из қолдирди. Хужандийнинг XIV асрда ижод этган «Латофа
нома»си, Амирийнинг XV асрда яратган «Даҳнома»си ва Сай
аҳмад ибн Мироншоҳнинг «Таашшуқнома»си бевосита «М
ҳаббатнома»нинг самарали таъсири билан вужудга келга
асарлардир. «Латофатнома» автори Хужандий «Муҳаббатно-
ма» ва шоир Хоразмий ҳақида бундай деган эди:

Муҳаббат жомидин ичсанг шаробе,
«Муҳаббатнома»га айсанг жавобе.

...Хужандий, сўзларинг Хоразмий мискин
Эшитса: «Балли!»,— деб қилғайди таҳсин.

Қутб

Ўзбек дунёвий адабиётининг XIV асрда етишган истеъдодли намояндаси шоир Қутбнинг адабий меросидан бизга қадар фақат «Хисрав ва Ширин» достонигина етиб келган, холос. «Хисрав ва Ширин» улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий достонининг эркин таржимаси ва айни чоқда ўзбек эпик поэзиясининг йирик ёдгорлигидир. «Хисрав ва Ширин»нинг муваффақият билан таржима қилиниши ва оригиналга киритилган бир қатор янгиликлар (жумладан, муқаддимадаги оригинал лирик шеърлар) Қутбнинг кўп йиллик адабий тажриба эгаси бўлганини ва китобхонларга манзур бўлган асарлари билан шуҳрат қозонганини кўрсатади. Бироқ, бу асарлар бизга қадар етиб келмаган, улар ҳақида маълумот ҳам ёзиб қолдирилмаган.

«ХИСРАВ ВА ШИРИН»

Достоннинг қисқача мазмуни.

Эронда Хурмуз деган кекса подшо бўлиб, унинг Хисрав деган ёлғиз ўғли бор экан. Шаҳзода Хисрав подшолик қоидаларини, сипоҳийликни ва ўз маслагига мос турли илмларни ўрганибди. Хисравнинг маҳрамлари орасида Шопур деган жаҳонгашта бир рассом ҳам бўлган экан. Кунлардан бирида у Хисравга Малика Меҳинбону ва унинг қизи гўзал Ширин ҳақида ҳикоя қилиб берибди. Шунда Хисрав Ширинга ғойибона ошиқ бўлиб, Шопурдан совчи бўлиб боришини илтимос қилибди. Шопур Арманистонга йўл олибди. У Ширин сайр қилиб юрадиган боғдаги бир дарахтга Хисравнинг суратини осиб қўйибди. Гўзал ва шижоатли йигитнинг суратини кўрган Ширин унга ошиқ бўлиб қолибди. Шопур пайт топиб, Ширинга Хисравнинг таърифини айтибди ва совға қилиб юборган узугини тақдим қилибди. Ширин Меҳинбонуга билдирмай, Хисрав томонига — Мадойинга, Хисрав эса ов баҳонаси билан Арманистонга қараб йўлга

чиқишибди. Ошиқ-маъшуқлар дийдор кўришиб, хушнуд бўлишибди. Бироқ Мадойиндан Хурмузнинг ўлгани ҳақида хабар келиб, Хисрав шошилинч суратда жўнашга мажбур бўлибди. Лекин узоқ қариндошларидан бўлган Баҳром Чўбиннинг қаршилигига дуч келиб, тахтни ололмай, яна Арманистонга қайтибди. Ширин тўйга шошилмасликни, олдин Эрон тахтини қўлга киритиб, у ерда тартиб ва осойишталик ўрнатишни Хисравга маслаҳат кўрибди. Хисрав ёрдам олиш учун Румга (Византияга) бориб, Рум Қайсаридан аскар олибди ва Қайсарнинг таклифини қабул қилиб, унинг қизи Марямга уйланиб қайтибди. Хисрав тахтга чиққан вақтда Меҳинбону вафот этиб, унинг тож-тахти Ширинга қолибди. Ширин мамлакатни адолат билан бошқара бошлабди: ободончилик ишларига катта эътибор бериб, Фарҳод номли устани ишлатиб, катта ариқ очдирибди. Фарҳод Ширинга хизмат қилиб юриб, уни қаттиқ севиб қолибди. Бундан рашк қилган Хисрав Фарҳодни йўқотиш пайига тушиб, унга Бесутун тоғини кесиб қўшиним қароргоҳига йўл очсанг, Ширин сенга бўлсин деб «шарт» қўйибди. Фарҳоднинг хавфли топшириқни муваффақият билан бажараётганини кўрган Хисрав унинг олдига бир маккор кампирни юбориб, Ширин ўлди деб хабар етказдирибди. Шунда Фарҳод бундай қаттиқ алам-изтиробга чидай олмай ўзини ҳалок қилибди. Бу орада Марям ҳам ўлиб кетибди. Бироқ Хисрав исфаҳонлик Шакар номли гўзалга уйланибди. Кўп ўтмай Шакар ҳам дунёдан ўтибди. Энди Хисрав эсу ҳушини йиғиб олиб, Ширинга бўлган олдинги муҳаббатини яна ёлқинлаштириб, ундан кечирим сўрабди. Ширин ўз иродаси ва саботи билан Хисравни енгибди. Хисрав Ширинниинг кўрсатмалари билан мамлакатда тартиб ва адолат ўрната бошлабди, ободончилик ва фаровонликка катта эътибор берибди. Бироқ ошиқ-маъшуқларнинг фароғатли ҳаёти узоқ давом этмабди. Хисравнинг Марямдан туғилган ўғли Шеруя сарой амалдорлари билан бирга фитна уюштириб, Хисравни ўлдирибди. Отасининг қотили бўлган Шеруя Ширинга уйланмоқчи бўлибди. Лекин Ширин Хисравга бўлган севгисини оёқ ости қилмабди. Қўл остидаги қулларини озод этиб, бойликларини бечораларга улашиб берибди ва ўзини Хисравнинг қабри устида ҳалок қилибди.

Достоннинг образлари

Ширин. Достоннинг марказий образи Ширидир. У самимий ва садоқатли ёр, халқнинг осойишталиги ва мамлакатнинг ободончилиги учун курашувчи адолатпарвар ҳукмдор, тадбирли давлат арбоби. Шу билан бирга, у достоннинг иккинчи бош қаҳрамони Хисравни қайта тарбиялаган, уни комил киши даражасига кўтарган мураббиядир.

Ширин Хисравни самимий севади ва бу севгига умрбод содиқ бўлиб қолади. Севги йўлидаги қийинчиликлар, Хисравнинг бемаъни хатти-ҳаракатлари унинг иродасини ва кўнгил амрини енголмайди. Ўткинчи эҳтиросларнинг хулқ-атворига тамомила ётдир. У ғолиб чиқиш учун барча синовларга бардош беради.

Ширин Хисравга инон-ихтиёрини топшириб қўймайди, унинг олдида тиз чўкмайди, унга ялиниб-ёлвормайди, балки Хисравнинг ишқ-муҳаббатда самимий бўлишини, оқибатли ва иродали бўлишини талаб этади ва бунга эришади. Ўз хатти-ҳаракатларининг ножўялигини тушуниб, қилмишларидан

пушаймон бўлган, беқарорликдан қутулган Хисравни Ширин аввалгидан кўра ҳам зиёдроқ севиб қолади.

Ширин севги кайфиятларига берилиб кетиб, эл-юртни унутмайди, давлат ва ободончилик ишларидан четлашмайди. У Меҳинбону вафотидан кейин тахтга чиқиб, давлатга бош бўлганида ўз одиллиги билан бутун эл-юртни шод-хуррам қилади, мамлакатни сув билан таъминлаш ва ободончилик ишларида катта хизматлар кўрсатади:

... Меҳинбону элинким билди Ширин,
Човуқтирди халойиқ аро адлин.
Улус адли била шод бўлди,
Қамуғ зиндонлилар озод бўлди.
Зулмдин йиғди золимларнинг алин,
Тутуб мазлумларнинг олди додин.
Буюрди тотғовуллар қўйди божин,
Суюрғаб олмади элдин хирожин...
Раиятлар қамуғ адлинда тинди,
Экинлар унди, ҳақдин раҳмат инди...
Қачонким ният эзгу қилса элхон,
Кўп ошлиқ унар ул йил шўр ердан...[1]

Ширин ўз юртидагина эмас, балки Эронда ҳам адолат ва осойишталик ўрнатишда, ободончилик ишларини ривожлантиришда катта ташаббус кўрсатади. У Хисравни мамлакатни адолат билан бошқаришга, халққа ғамхўр бўлишга чақиради.

Хисрав. Хисрав достоннинг жуда мураккаб бир образидир. Бу образ қиёфасида биз икки Хисравни: бир томондан, ишқда беқарор, ишратпараст ва золим Хисравни; иккинчи томондан, садоқатли ошиқ ва адолатли подшо бўлган Хисравни кўрамиз. Икки Хисрав ўртасида узоқ вақт давомида қаттиқ кураш боради, унинг дам салбий томонлари, дам ижобий томонлари устун чиқади. У ишққа берилса, давлат ишларини унутади, давлат ишларига қараган вақтида эса ишққа бепарво бўлиб қолади.

Хисравнинг бир-бирига зид хусусиятлари унинг ёшлик чоғларидаёқ туғилган эди. У вазир Бузургумид раҳбарлигида олимлардан, мураббиялардан яхши таълим олиб, жисмоний чиниққан, ақлли ва билимли йигит бўлиб ўсади. Бироқ айш-ишрат унинг иродаси ва эс-ҳушини маҳв этади.

Хисрав Ширинни қаттиқ севиб қолган эди. Бироқ у ўз эҳтиросларига берилиб кетиб, гоҳ Марямга, гоҳ Шакарга маҳлиё бўлади. Беқарор Хисрав билан ошиқ Хисрав ўртасида узоқ вақт қаттиқ кураш давом этиб, оқибатда севги эҳтиросни енгади. Ширинниng таъсири ва матонати билан ошиқ Хисрав беқарор Хисрав устидан ғолиб чиқади. Шундан кейин Хисрав Ширинга шунчалик меҳр ва муҳаббат қўядики, ҳатто ўлими ол-

[1] Бу парча ва кейинги парчалар Қутбнинг эркин таржимасидан олинди.

дида ташналигига қарамай, ухлаб ётган Ширинни безовта қилишни хоҳламайди. Чунки у энди кишиларга бефарқ қаровчи худбин эмас, балки мушфиқ ва меҳрибон одамга — янги Хисравга айланган эди.

Шоҳ Хисрав қиёфасида ҳам катта ўзгаришлар рўй беради. У Ширинниинг таъсири билан раиятпарвар ҳукмдорга айланиб, эл-юрт учун қайғуради, унинг осойишталиги учун курашади. Бир вақтлар ўз рашки ва истибдоди туфайли Фарҳод каби муъжизакор устани мунофиқона ҳалок қилган Хисрав энди кишиларнинг ҳаёти ва тақдирига ғамхўрлик билан ёндошади, қўл остидаги амалдорларига қон тўкманг, ёмон ишларга қўл урманг, фуқаро сиздан шикоят қилмасин, эл-юрт хароб бўлмасин, элга ситам қилувчиларга шафқатсиз жазо берилади деб йўл-йўриқ кўрсатади.

Шундай қилиб, Хисрав қайта тарбияланади. Низомий салбий Хисрав образи билан ўз давридаги феодал ҳукмдорларни танқид қилса, ижобий Хисрав образи билан уларни мана шу Хисравдан ибрат олишга чақиради. У ўгит ва панднасиҳат билан феодал ҳукмдорларни адолатли қилиш мумкин деб ҳисоблайди.

Фарҳод.

Фарҳод достоннинг бош қаҳрамони бўлмаса ҳам, лекин у воқеаларнинг ривожида, асарда қўйилган масалаларни ёритиш ва ҳал этишда катта ўрин тутади. Фарҳод меҳнаткаш ва ижодкор, олим ва донишманд, ошиқ ва вафодор киши. Шопур сут оқувчи ариқ ва катта ҳовуз барпо қилмоқчи бўлган Ширинга Фарҳодни тавсия қилиб, унинг таърифида бундай дейди:

... Айитти мунда бор бир яхши устод,
Анинг оти эрур фарзона Фарҳод.
Билушур эрдим анинг бирла ошну,
Билур ул ҳандаса илмини эзгу.
Қачонким, тешасин илкига олғай,
Тош узра мендин ортуқ нақш қилғай...

Фарҳод кишиларнинг мушкулини осон қилиш, эл-юртни сув билан таъмин этиш учун белини боғлаб ишга киришади — муъжизалар кўрсатади ва сал вақт ичида сут оқар ариқни ҳам, катта ҳовузни ҳам тайёр қилади. Кишиларнинг асрий орзуси, сувга эҳтиёжи ушалади. Ширин ва бутун эл-юрт Фарҳодни ардоқлайди, унга таҳсин ўқийди. Бироқ худбин ва шуҳратпараст Хисрав бу улуғ инсоннинг қадр-қимматига етмайди, унинг ҳаётига тузоқ қўяди.

Фарҳод — самимий ошиқ. Фарҳоднинг Ширинга бўлган севгиси унинг кучига-куч, ғайратига-ғайрат қўшади. У севгилисининг хоҳиши билан янги муъжизали ишлар қилишга шайланади. Бироқ Фарҳод мураккаб зиддиятларга ва даҳшатли

тўсиқларга дуч келади. У Ширинниинг Хисравни севганини ва бу севгидан воз кечолмаслигини билади. Лекин Ширинни унутолмайди, чунки у Хисравдек беқарор эмас. Фарҳод Хисрав билан тўқнашади. Аммо Хисравнинг дўқ-пўписалари Фарҳодни қўрқита олмайди. Хисрав билан бўлган мунозарада Фарҳод ғолиб чиқади.

Фарҳодни маънавий жиҳатдан енголмаган Хисрав уни жисман енгмоқчи бўлади: кўкка тирмашган Бесутун тоғларини кесиб йўл очишни Фарҳодга буюради. Фарҳод бу хавфли ишни муваффақият билан амалга оширади. Бироқ Хисрав ваъдасига вафо қилмайди. У бир маккорани ишга солиб, Фарҳодни ҳалок қилади. Бироқ Фарҳоднинг ўлими унинг мағлубияти эмас, балки фожиаси эди; Хисравнинг ғалабаси эса аслида унинг ожизлиги ва мағлубиятининг ифодаси эди.

Меҳинбону. Меҳинбону (Шомира) адолатли идеал ҳукмдор образи, ақл ва донишмандликнинг тимсолидир. Меҳинбону Арманистон ўлкасини моҳирлик билан идора қилади. Мамлакатнинг обод бўлиши ва эл-юртнинг осойишталиги учун куч-қувватини аямайди.

Меҳинбону меҳрибон ва мушфиқ аёл. У жияни Ширинниинг тарбияси ва тақдирига алоҳида эътибор беради. Ширин саройдаги ўн оқила қиз билан бирга ўсади, турли илмларни ўрганади, аммаси Меҳинбонудан давлатни бошқариш ишлари бўйича таълим олади. Меҳинбону Ширин билан Хисрав ўртасидаги севгига бефарқ қараб қололмайди. У Ширинниинг бахт-саодатини истайди. Катта ҳаётий тажрибага эга бўлган Меҳинбону Хисравнинг ижобий ва салбий хислатларини Ширидан кўра равшанроқ ва тўлароқ кўради. У Ширинга насиҳат қилиб, уни эҳтиросга берилмасликка чақиради. Хисрав беқарорликдан қутулиб, садоқатли бўлса ва давлатни адолат билан бошқара олсатина, Ширинга муносиб ошиқ бўла олади деб ҳисоблайди.

Меҳинбону Ширин образини тўлдириб, уни мукаммаллаштиргани каби, Ширин ҳам Меҳинбону образини тўлдиради, мукаммаллаштиради. Чунки Ширинниинг барча фазилатлари айни чоқда Меҳинбону тарбиясининг самараси эди. Меҳинбону образи Низомийнинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашларини янада тўлдиради, мукаммаллаштиради.

Низомий Ширин образини яратишда севикли ҳаёт рафиқаси Офоқдан катта илҳом олган бўлса, ажойиб давлат арбоби Меҳинбону образини яратишда Грузиянинг машҳур аёл ҳукмдори Тамарадан илҳом олади.

Шопур. Шопур уста рассом, олим ва шу билан бирга, беғараз ҳамда садоқатли дўстдир. У Хисрав ва Ширинниинг севгисига ҳомийлик қилади. Уларнинг мурод-

мақсадларига эришишлари учун қўлидан келган ёрдамини аямайди, мушкул воқеалар ва кўнгилсиз ҳодисалар рўй берганда ҳам умидсизликка тушмайди, дўстлик аҳд-паймонидан қайтмайди. Шопурнинг бу фазилатлари ҳамма нарсадан ҳам ўз шахсий манфаатини устун қўювчи худбин, мунофиқ ва тамагар феодал аристократларнинг кирдикорларига қарама-қарши қўйилади. Шопур образининг асосий қиммати ҳам ана шундадир.

Шеруя.

Шеруя феодал аристократларнинг салбий хусусиятларини ўзида тўплаган, мол-дунё ва мансаб учун ҳар қандай ёвузликдан қайтмайдиган шуҳратпараст, худбин шаҳзодадир. У мамлакат ва эл-юртнинг бахт-саодати билан қизиқмайди, қандай бўлмасин тож-тахтга эга бўлишга, айш-ишратда яшашга интилади. У шу мақсад билан ҳатто ўз отасига ҳам қотиллик қилади, зўрлик ва ҳийла-найранг билан тож-тахтни эгаллаб олади. Ишқ-муҳаббатдан бехабар бу шаҳзода Ширинга — ўгай онасига «ошиқлик» даъвосини қилади. Шеруя ва унинг атрофидаги исёнчи амалдорларнинг зулми билан мамлакат ва эл-юртнинг бошига яна оғир кунлар тушади, ободонлик ишлари барбод бўлади, Ширин ҳам, Хисрав ҳам ҳалок бўладилар. Худбинлик ва шуҳратпарастликнинг оқибати шунга олиб келади.

«Хисрав ва Ширин» таржимасининг яратилиши.

Аввалги саҳифаларда биз мўғуллар истибдодининг Ўрта Осиё халқлари билан Кавказ, жумладан, Озарбайжон халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларга барҳам беролмаганини, хусусан XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида бу алоқаларнинг яна жонланиб ривожлана бошлаганини таъкидлаган эдик. Қутб томонидан улуғ Озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» достонининг форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиниши мана шу алоқаларнинг муҳим ва салмоқли бир маҳсулидир.

Ўша вақтларда Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» достони хоразмлик шоир Қутбнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Қутб Низомий бадиий даҳосининг қудратини тақдирлади, «Хисрав ва Ширин» достонида қўйилган проблемаларнинг ўз актуаллиги ва қимматини сақлаб келаётганини тушунди ва бу достонни таржима қилиш фикрига келди. Бироқ моддий муҳтожлик бундай катта ва масъулиятли вазифани амалга оширишга имкон бермади. Шоир узоқ вақт ўз орзусини рўёбга чиқара олмай қаттиқ сиқилди. Ниҳоят у моддий ёрдам сўраб сарой ҳукмдорларига мурожаат қилишга мажбур бўлди. У шу мақсад билан узоқ йўл босиб, кўп машаққат чекиб 30-йилларнинг бошларида Олтин Ўрда ҳукмдо-

ри Ўзбекхоннинг (1320—1340) ўғли ёш шаҳзода Тинибек (1340 йилда тахтга чиқиб 1341/42 йилларда ўз укаси Бердибек томонидан ўлдирилган) даргоҳига борди. Бу вақтда Тинибек Ўзбекхоннинг Оқ Ўрдадаги нойби эди. Унинг хотини, саройдаги бошқа мўғул хотинлари каби, давлат ишларида, хусусан, маданият ва ободончилик соҳасида катта роль ўйнар эди. Шунинг учун Қутб маликага ва унинг эри Тинибекка мурожаат қилиб, ўз муддаосини айтади. Булар шон-шуҳратларини ошириш ва ўзларига бир абадий ёдгорлик қолдириш учун Қутбни қабул қилиб, унга моддий ёрдам берадилар.

Афтидан, Қутб «Хисрав ва Ширин»ни Оқ Ўрданинг ўзида ижод қилган бўлса керак. Чунки малика мадҳида ёзилган шеърнинг қуйидаги байти шундан далолат беради:

Жамилахон мулки ул бахт улки,
Оқ Ўрду давлати ул тахт кўрки.

Қутб, бир томондан, Низомий достонининг асл моҳиятини сақлаб қолиш, иккинчи томондан, унга ўзгариш ва янгиликлар киритиш билан «Хисрав ва Ширин»ни XIV асрга жуда яқин бир бадиий асарга айлантириш вазифасини ўз олдига қўйган эди. Қутб бу вазифани муваффақият билан бажарди. У ўзбек китобхонларини Низомий достони билан таништирибгина қолмасдан, балки ўзбек адабий тили ва ўзбек классик адабиётининг, хусусан, эпик поэзиянинг равнақ топишига катта ҳисса қўшди.

«Хисрав ва Ширин»нинг қўлёзма нусхаси.

«Хисрав ва Ширин»нинг ягона қўлёзма нусхасигина маълум. 1913 йилда Париж Миллий кутубхонасида топилган бу нусха Олтин Ўрдадан олиб кетилган қўлёзма асосида ҳижрий 780 йилда (мелодий 1379—1380 йилларда) Искандария (Миср)да Барка Фақиҳ ибни Бароқаз ибни Қондуд ибни Эдгу деган бир қипчоқлик томонидан кўчирилган. Барка Фақиҳ ўз аҳволи ва китобнинг кўчирилиш тарихи (йили) ҳақида бундай маълумот беради:

Мунинг бирла машҳур Мисрда ўзум,
Фақиҳ теб аюрлар, эй икки кўзум...
Юрурман табуғда не бўлса кўчун,
Гаҳи тўқ булурман гаҳи кўп очун...
Тарих етти юз йил саксон устинда,
Сафар ойининг йигирма бешинда...

Достон қўлёзмасининг Мисрга олиб кетилиши ва у ерда кўчирилиши унинг узоқ ўлкаларда ҳам шуҳрат қозонганини кўрсатади.

«Хисрав ва Ширин» қўлёзмаси 120 варақ (240 бет) бўлиб, тексти 4740 байтни ўз ичига олади: бундан 4685 байт бевосита Қутбнинг ўзиники бўлиб, қолгани котиб томонидан қўшилган иловадир. Достон 91 бобдан иборат. Дастлабки боблар традицион «ҳамд», «наът» ва бошқаларни ҳамда «Шаҳзода Тинибекхон мадҳи», «Малика марҳума Хонмалик мадҳи...», «Китоб назм қилмоққа сабаб баён аюр» қисмларини ўз ичига олади. Достондаги асосий воқеа «Хисрав ва Ширин ҳикоятининг аввали» боби билан бошланади. Қолган барча боблар Хисрав билан Ширин саргузаштига доир воқеалар баёнига бағишланган бўлиб, ҳар бир боб достоннинг муҳим бир эпизодини, композицион ҳалқасини ташкил этади ва текст «Неча сўз хотимат-ул-китобда айтур» билан тугайди.

«Хисрав ва Ширин» таржимасининг ўзига хос хусусия

Бир томондан, Низомий достонининг асл моҳиятини сақлаб қолиб, унинг ғоявий-бадиий юксаклигини ўзбек тилида санъаткорлик маҳорати билан ифодалаш, иккинчи томондан, достонга XIV аср ҳаёти воқеликлари ас[illegible]а айрим ўзгариш ва янгиликлар киритиш Қутб томонидан таржима қилинган «Хисрав ва Ширин» достонининг муҳим ва ўзига хос хусусиятларидир. Бинобарин, Қутб таржимаси маълум даражада авторлаштирилган эркин таржимадир.

«Хисрав ва Ширин» Қутб яшаган XIV асрда ҳам ўз қиммати ва актуаллигини сақлаб қолган эди. Қутб бу достонни таржима қилиш билан ўзбек китобхонларини Низомий ижоди билан таништиришнигина эмас, балки, шу билан бирга, феодал ҳукмдорларни инсоф ва адолатга чақириш, уларнинг эътиборини ободончилик ва илм-маърифат ишларига жалб этиш, даҳшатли феодал урушларнинг олдини олиш, эзгу инсоний хислатларни тарғиб этиш, яшаган муҳитининг иллатларини танқид қилиш ҳамда ўзбек адабий тили ва эпик поэзиясини тараққий эттириш мақсадини ҳам кўзлаган эди. Таржимада оригиналнинг асл моҳияти сақлаб қолинганлиги ҳам худди шу мақсадга жавоб берар эди. Шунга кўра, Қутб Низомий достонининг сюжети ва композициясини, ғоявий мотивлари ва образларини оригиналдагидек тўла сақлаб қолади. Китобхон Қутб таржимасида Низомий санъаткорлигининг куч-қудратини, нафосатини тўла ҳис этади ҳамда Қутбнинг таржимонлик маҳорати ва санъатидан тўла қаноат ҳосил қилади. Қутб воқеалар тасвирида ҳам, портретлар, табиат лавҳалари, қаҳрамонларнинг ички руҳий кечинмалари баёнида ҳам Низомий достонининг муносиб таржимони эканини кўрсата билган. Қутб қаламидан чиққан мисралар, Низомий мисралари каби, ўз бадиий нафосати билан кишини ҳайратда қолдиради. Фикримизнинг исботи учун

Ширин портретини ва Фарҳоднинг Бесутун тоғида ўзи чизган Ширин суратига қараб ёлборгани тасвирланган эпизодларни кўриб ўтайлик. Мана Ширин портрети тасвирланган эпизод:

... Садаф ичра тизилмиш тишлари дур,
Тишининг шўъласи дурга берур нур.
Ажойиброқ ики лаъли бадахшон,
Кўрарман бўлмиш ул дур узра ғалтон.
Қароқи жодуси кўрганни ўртар.
Ёмон кўзлук кўзин кун бирла ўртар.
Тилин тебратса ул, эл кўнглин овлар,
Сўзи афсун менгиз тилларни боғлар...

«Юзи ширин, сўзи ширин, ўзи ҳам» деб Ширин портрети тасвирида хилма-хил бадиий усул ва воситаларни ишлатган шоир унинг маънавий гўзаллигини, садоқатли ёр ҳамда маърифатпарвар ҳукмдор сифатида олиб борган фаолиятини тасвирлашда ҳам хилма-хил бадиий лавҳалар, образлар ярата билган. Хисравнинг фармони билан Бесутун тоғи[illegible]ни кесиб, йўл очаётган Фарҳод ҳижрон аламида ўртанади ва Ширин тасвирига қараб бундай дейди:

...Ким: «Э кўнглумга эк, экимга ҳам эм,
Бошимға мунг, яна бошимға марҳам.
Санинг ишқинг мени бу ишга илди,
Кетурди ушбу тош кесмакка солди.
Бу янглиғ ранжим ортти, иш узоди,
Қарорим қолмади, сабрум йироди.
Сан анда бир оғир гавҳар менгизлик,
Турурсан тошлар орасинда гизлик.
Уш андин утру мен бу тош кесарман,
Гуҳар илкимга киргай теб кусарман».
Бу сўзларни ўшул суратқа айтур,
Жавоб этмаз яна инграю қайтур...

Қутб байт ва мисраларнинг мумкин қадар оригиналга яқин бўлишига интилади, у кўп вақт Низомий мисраларини айнан (ёки деярли айнан) таржима қилишга эришади. Мисол:
Низомий:

Хаёлатро шабе дар хоб дидаст,
Аз он шаб ақлу ҳуш аз вай рамидаст.

Қутб:

Хаёлингни неча тушида кўрмиш,
Ўшул кундин бери ақлин етурмиш.

Бу жиҳатдан қараганда Хисрав билан Фарҳод диалоги ҳам жуда характерлидир.

Низомий:

Нахустин бор гуфташ: к-аз кужои?
Бигуфт: аз дори мулки ошнои.
Бигуфт: онжо ба санъат дар чи кўшанд?
Бигуфт: андуҳ харанду жон фурўшанд.
Бигуфто: жон фурўши дар адаб нест,
Бигуфт: аз ишқ бозон ин ажаб нест...

Қутб:

Бурун сўрди: не ерликсан, тинсан?
Айиттким: ошиқлар шаҳриданман.
Айитти: онда не санъат қилурлар?
Айитти: жон сотиб қазғу олурлар.
Айитти: жонни сотмоқлик хато ул,
Айитти: ишқ йўлида ҳам раво ул.

Шу билан бирга, Қутб Низомий мисраларининг мазмунини сақлагани ҳолда, улардаги айрим мураккаб ифодаларни содда ва равон ифодалар билан алмаштириб, китобхонга хийла енгиллик туғдиради. Масалан, у Низомийнинг:

Фасиҳе к-ў сухан чу об гуфти,
Сухан бо ў бо сутурлоб бигуфти,—

мураккаб ифодали байтини соддалаштириб:

Фасиҳиким равон сўз сўзлар эрди,
Сўзин андин уёлиб гезлар эрди,—

деб таржима қилади.

Шундай қилиб, Қутб достон таржимасининг мумкин қадар оригиналига яқин бўлишига ҳаракат қилади ва бунга эришади ҳам. Бироқ Қутб яшаган тарихий шароит, китобхонларнинг эҳтиёжи ундан «Хисрав ва Ширин»га айрим ўзгариш ва янгиликлар киритишни ҳам талаб қилар эди. Бунга амал қилган Қутб «Хисрав ва Ширин»га айрим ўзгариш ва янгиликлар киритади, оригиналга ижодий ёндошиб, уни эркин таржима қилади, бирмунча авторлаштиради. Шунга кўра, у достоннинг муқаддимасида:

Низомий назми янглиғ туз сўзунгни,
Анин билгут хонингга бу ўзунгни...
Қозонтек қайнаб-уш савдо пишурдум,
Низомий болидин ҳалво пишурдум,—

деган эди.

Қутб «Хисрав ва Ширин»га қандай ўзгариш ва янгиликлар киритди?

Қутб «Хисрав ва Ширин»га Олтин Ўрда ҳаётига доир лавҳалар киритади, базм, ов, тўй, мотам ва бошқа маросимларни, феодал саройи ҳаёти, турли хил урф-одатлар тасвирини бериб,

достонни ўз даврига яқинлаштиради, унга янги боблар қўшади; Низомий достонидаги XII аср ҳаётигагина тааллуқли бўлган айрим моментларни қисқартиради, баъзи бобларни чиқариб ташлайди ёки бир-бирига қўшиб юборади, уларни таҳрир қилади, ўзбек халқ мақоллари ва таъбирларини киритади, оригинал образлар ва бадиий тил воситалари яратади ва ҳоказо.

Олтин Ўрда аҳолисининг кўпчилик қисми чорвачилик ва овчилик билан шуғулланар эди. Бинобарин, Қутб таржимасида, Низомий достонидан фарқли ўлароқ, шаҳар ҳаёти билан бирга, чорвачилик ва овчилик ҳам кенгроқ ўрин олади; таржимон достонни чорвачилар ва овчилар ҳаётига доир янги эпизодлар, лавҳалар ва деталлар билан бойитади. Масалан, Қутб достонида тасвирланишича, Хисрав биринчи марта Арманистонга келганида Меҳинбону уни ҳашаматли саройида эмас, балки далада, майсазор бир ерда кутиб олади ва зиёфат қилади (бу эпизод оригиналда йўқ). Қутб достонида қаҳрамонларнинг қилич-қалқон билан қуролланганлиги, уларнинг ҳар доим отда юриши ва зўр чавандоз эканликлари таърифланади. Низомий ов тасвирини эмас, балки ов ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини ифодаласа, Қутб ов манзарасини, жумладан, лочин билан ов овлаш манзарасини батафсил тасвирлайди.

Қутб сарой тантаналари ва маросимлари, жумладан, сарой зиёфатлари тасвирида ҳам ўзи яшаган даврни кўзда тутиб, достоннинг оригиналидан бирмунча чекинади, унга ўзгаришлар ва янги деталлар киритади: Қутбда май қимизга ўхшаш бошқа бир ичимлик билан алмаштирилади, қўбуз асосий чолғу асбоби қилиб берилади, чолғувчиларнинг ҳаммаси ҳам қўбузчилар деб юритилади, овқатлар хили ва номи ҳам ўзгартирилади ва ҳоказо.

Қутб Низомийнинг хотин-қизларга инсонпарварлик билан қарашини «Хисрав ва Ширин»нинг таржимасида ҳам тўла ва мукаммал акс эттириш билан бирга, хотин-қизлар образини янги деталь ва янги сифатлар билан бирмунча тўлдиради ва бойитади. Унинг тасвирлашича, хотин-қизлар худди эркаклар каби қилич-қалқон осиб олган бўлиб, отда юришда улардан қолишмайдилар. Қутб Низомийдан фарқли ўлароқ, хотин-қизларнинг ташқи қиёфаси тасвирида уларнинг кийим-кечакларини ҳам батафсил таърифлайди. Қутб таржимасида Ширин образи, унинг севги ва садоқати, ободончилик соҳасидаги фаолияти, бир қадар бўлса ҳам, янада бойитилган ва такомиллаштирилган. Жумладан, Қутб Хисравнинг ўлими муносабати билан Ширинниинг аза тутишини кенгроқ ва тўлароқ баён қилади. Бу билан у Ширинниинг садоқатли ёр эканини янада тўлароқ тасвирлайди. Малика мадҳига бағишланган муқаддимадаги

махсус боб эса Қутбнинг хотин-қизларга инсонпарварлик нуқтаи назаридан қараганини таъкидловчи ва, шу билан бирга, XIV аср Олтин Ўрда саройидаги хотин-қизларнинг давлат идора ишлари ва маданият соҳасида хийла актив роль ўйнаганларини кўрсатувчи лавҳа сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Қутб таржимасида Низомий достонидан фарқ қилувчи бошқа ўринлар ҳам учрайди. Масалан, Низомий Хисравнинг тахтга чиқиши манзарасини унинг мол-мулки, шон-шавкати таърифи билан бошласа, Қутб Хисравнинг адолати ва саховати каби фазилатларини тасвирлашдан бошлайди ва бу билан у Хисрав образидан кутилган асосий мақсадни янада кучайтириброқ таъкидлайди. Низомий достонида Баҳромнинг ўлими муносабати билан Хисравнинг 3 кун мотам тутишини ҳикоя қилувчи алоҳида бир боб берилган. Низомий бу боб билан Хисрав шунчалик эзгу киши сифатида камол топиб бордики, ҳатто у ўз душмани вафотига ҳам мотам тутди демоқчи эди. Қутб бу бобни ундан кейинги бобга келувчи Хисрав базми тасвирланган бобга қўшиб юбориб, Хисравнинг дабдабали базмларини тасвирлаш орқали феодал ҳукмдорларнинг маишатпарастлигини янада қаттиқроқ қоралашга интилади. Низомий базм тасвири бобини ўзининг шоҳона инъомларга интилмаслигини баён этиш билан тугатса, Қутб уни ўз даврида раҳмшафқат, ҳамдамлик ва дўстлик йўқлигидан шикоят қилиш билан тамомлайди. Бу билан у достоннинг ўз даври учун замонавий қимматини бирмунча оширишга эришади.

Низомий жамият аъзоларини бадавлат кишилар, муҳтожлар, дарвешлар, беморлар, ожизлар, қуллар ва қатлга ҳукм қилинган кишиларга ажратса, Қутб уларни беклар, баҳодирлар, бойлар, дарвешлар ва муҳтож кишиларга ажратиб, Низомийнинг таснифидан бирмунча чекинади.

Қутб «Хисрав ва Ширин» таржимасида достоннинг оригиналидаги айрим бобларни, масалан, достоннинг охирги қисмидаги «Чиҳил қисса аз «Калила ва Димна» («Калила ва Димна»дан қирқ қисса»), «Натижаи афсонаи Хисрав ва Ширин» («Хисрав ва Ширин афсонасининг натижаси»), «Меърожи Муҳаммад», «Дар насиҳати фарзанди худ Муҳаммад» («Ўз фарзандим Муҳаммадга насиҳат баёнида») ва бошқа бобларни бермайди, уларни чиқариб ташлайди. Афтидан, таржимон бу боблар достоннинг асосий воқеаси ва моҳияти билан бевосита боғлиқ бўлмагани учун уларни чиқариб юборган бўлса керак.

Қутб достонга айрим эпизод ва деталлар билан бирга янги боблар ҳам қўшди. Достоннинг муқаддимасидаги «Шаҳзода Тинибекхон мадҳи», «Малика марҳума Хонмалик мадҳи» ва «Китоб назм қилмоққа сабаб баён аюр» боблари шулар жум-

ласига киради. Бу боблар Қутб китоби учун зарурий боблар эди. У достонни Тинибек ва унинг хотинига бағишлар экан, уларни мадҳ этмай қололмас эди. Тинибек ва Малика мадҳига бағишланган бобларда Қутб уларни адолатли, инсофли ва маърифатли кишилар деб таъриф қилади, ўта муболағалар билан машҳур тарихий шахслар ёки афсонавий образларнинг сифатларини уларга кўчиради. Бу ўринда у сарой қасидачилигига хос услубни қўллайди. Масалан, у Тинибекхон мадҳида, жумладан, қуйидагиларни айтади:

Ожун ул кун юзи бирла мунаввар,
Ким андин дину давлат уш музтар.
Улус-эл эрклиги султони хони,
Жаҳон халқи тани ул танда жони...
Етти иқлим ичинда ҳоли бу замонда,
Тенгинг йўқ шаксиз ул барча жаҳонда...
Ёйилди эзгу ишинг, тўлди офоқ,
Юзунг кўргуга олам халқи муштоқ...
Икки ожунни ҳақ бир хонга бермиш,
Бу ҳусну хулқким сан жонга бермиш.
Зиҳи хулқу зиҳи фаҳму зиҳи илм,
Зиҳи ақлу зиҳи табъу зиҳи ҳилм...
Зиҳи хонлиқ, зиҳи шафқат, зиҳи дод,
Дуо бор чинингда йўқ уш фарёд...
Қутб ҳам давлатингиз соясинда,
Ёш ўғлонтек иноят доясинда...

Тинибекдан инъом ва ҳомийлик кутиб феодал-сарой қасидачилиги традициялари асосида бу муболағали мақтовларни битган Қутб, ўтмишнинг бошқа прогрессив ёзувчилари каби, ҳукмдорларни инсоф ва адолатга даъват этиш мақсадини ҳам кўзда тутган.

Қутб достон таржимасида оригиналнинг вазнини (ҳазаж) сақлаб қолган, фақат баъзи-баъзида бу вазндан чекинган (масалан, Алига бағишланган боб мутақорибда битилган). Қутб таржимасининг вазн парадигмаси — ритмик схемаси бундай:

Ни - зо - мий - наз	ми - янг - лиғ - туз	сў - зунг - ни
А - нин - бил - гут	хо - нинг - ға - бу	ў - зунг - ни
А - жаб - шах - се	э - рур - бу - о	да - ми - зод,
Бў - лур - мўм - о	да - ми - ил - кин	да - пў - лот.
∨ — — —	∨ — — —	∨ — —
Ма - фо - ий - лўн	ма - фо - ий - лўн	фа - у - лўн.

Достоннинг тили. «Хисрав ва Ширин» достони XIV аср ўзбек адабий тили ва Хоразм диалектининг муҳим ёдгорлигидир. XIV аср ўзбек адабий тили тараққиётида хусусан Хоразм диалекти муҳим роль ўйнади. Хоразм диалектида

қипчоқ ва ўғуз элементлари кучли эди. Ўзбек тили фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, балки Олтин Ўрдада ҳам давлат идора ишларида ва маданий ҳаётда катта ўрин тутар эди.

Шундай қилиб, биз «Хисрав ва Ширин» ва «Муҳаббатнома» каби асарлар мисолида ўзбек адабий тилининг «Қутадғу билик» ва «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» тилидан сезиларли даражада илгари кетганини, халқ жонли тили асосида бойиб борганини, мўғул тили айрим элементларини қабул қилиб, уларни ўзига сингдирганини ва XV аср ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун маълум замин тайёрлаганини кўрамиз.

«Хисрав ва Ширин»ни форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиш таржимондан ўзбек тили бойлигини яхши билишни ва санъаткорлик маҳоратини талаб қилар эди. Ўзбек тили бойликларини, унинг ўзига хос хусусиятларини мукаммал эгаллаган Қутб бу катта ва масъулиятли вазифани муваффақият билан амалга оширди. У таржимада Низомий достонининг ғоявий-бадиий қимматини тўла акс эттиришга эришди. Гарчи достон оригиналининг тили таъсирида Қутб таржимасида форс-тожик тилидаги сўзлар бир қадар кўпроқ учраса ҳам, лекин таржимон достонни хийла содда тил ва равон услуб билан таржима қилишга эриша олган. У Низомий мисраларини сўзма-сўз таржима қилмайди, балки унинг мазмуни ва моҳиятини ўзбек тилининг бойлиги ва ўзига хос қонун-қоидалари асосида ифодалайди, Низомий шеърларидаги айрим мураккаб ифодаларни содда ифодалар билан таржима қилади. Шу жиҳатдан қараганда Қутб таржимаси «Хисрав ва Ширин»нинг Шайхий (XV аср) томонидан қилинган таржимасидан ҳам хийла яхши чиққан, чунки Қутб Низомий мисраларининг мазмунига ҳам, таржима тилига ҳам катта эътибор берган, Шайхий эса Низомий мисраларининг мазмунини айнан сақлаб қолишга уриниб, кўп ҳолларда таржима тилига эътибор бермай қўяди, оригиналнинг тили таъсирига берилиб кетади. Буни қуйидаги бир мисолдан ҳам равшан кўриш мумкин:

Низомий:

Агарчи фитнаи олам шуд он моҳ,
Чу олам фитна шуд бар сурати шоҳ.

Қутб:

Бу янглиғ фитна эркан бу жаҳонда,
Кўруб шоҳ сувратин ўрнатти жонда.

Шайхий:

Агарчи фитнаи оламдур ул моҳ,
Ва лекин қилди мафтун сурати шоҳ.

Қутб Низомий яратган образли сўзларни ҳарфма-ҳарф таржима қилмайди, балки уларнинг мазмуни ва моҳиятини бера-

ди ҳамда кўп ўринда уларни ўз янги ва оригинал образли сўзлари билан алмаштиради. У халқ мақоллари ва таъбирларидан фойдаланиб, достоннинг мазмуни, образлилиги ва тилини бойитади. Мисоллар:

Вале сархуш киши арслон тутар теб,
Масал бор: англамаз оғу ютар теб.

Оғиздек ўт темакдин қўймаз эрмиш,
Қарин тиш эти бирла тўймаз эрмиш.

Қазо кўрким яна бошимға келди
Жароҳат узра қаро туз экилди.

Қазон остинда ўт ул қайнамасму?!
Агар кўп қайнаса ош айнамазму?!

Масал айтур: бўри қуймотқаким, қўй,
Мен ўлтурдум, еди тилку, мени қўй.

Бўлур мўмдин юзук қилмоққа осон,
Вале билмазга олтундин йўқ имкон.

Бу мақол ва таъбирлардан айримлари баъзи бир ўзгаришлар билан шу кунга қадар қўлланилиб келмоқда. Масалан: «Англамай сўзлаган, оғримай ўлар» («Англамаз оғу ютар теб»), «Ярага туз босди» («Жароҳат узра қаро туз экилди»), «Қаловин топса, қор ёнар, қаловин топмаса қоқшол ўтин ҳам ёнмас» («Бўлур мўмдин юзук қилмоққа осон, вале билмазга олтундин йўқ имкон». Бу ўринда Қутб халқ мақолини айнан ишлатмай, балки унинг мазмунини байтга сингдириб берган бўлиши керак) ва бошқалар.

Шу билан бирга Қутб:

«Чечак издаб бу боғда қолди ўзум,
Чечак тек ушбу мунгда сўлди юзум»

каби халқ қўшиқларига хос содда ва жўшқин мисралар ҳам яратган.

* * *

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин»и ўзбек халқи билан қардош озарбайжон халқининг иқтисодий ва маданий алоқалари заминида вужудга келди. У ўзбек китобхонларини улуғ Озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг ижоди билан таништиришда катта ва муваффақиятли адабий тажриба бўлди. Ўзбек таржима адабиётидаги тўнғич асарлардан бири бўлган «Хисрав ва Ширин» ўзбек адабий тили ва ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётига ҳам муҳим бир бойлик бўлиб қўшилди.

Кейинги асрларда Низомий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш традицияси давом этди ва ривожланди. Ҳайдар Хоразмий (XV аср) Низомийнинг «Махзан-ул-асрор» («Сирлар хазинаси») достонининг айрим бобларини ўзбек тилига эркин таржима қилган бўлса, Огаҳий (XIX аср) Низомийнинг «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») достонини насрий йўл билан таржима қилди. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий эса Низомий ва бошқа хамсанависларнинг традицияларини таржима адабиётида эмас, балки оригинал ўзбек адабиётида мислсиз катта муваффақият билан давом эттириб ривожлантирди ва жаҳон адабиётининг ўлмас обидаси «Хамса»ни яратди.

Дурбек

Дурбек ўзбек дунёвий адабиётининг йирик намояндаларидан биридир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида деярли маълумот йўқ. XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларида яшаб ижод этган шоир Дурбекдан бизга қадар ёлғиз «Юсуф ва Зулайхо» достони етиб келган, холос. Лекин шунга қарамай, «Юсуф ва Зулайхо» достонининг ўзи ҳам Дурбекнинг истеъдодли шоир бўлганини ва ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшганини кўрсатади.

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Достоннинг яратилиш тарихи.

«Юсуф ва Зулайхо»нинг муқаддимасида шоир достоннинг ёзилган йилини абжад ҳисоби билан кўрсатиб ўтади:

«Зод» эди тарих тақи «ҳе»ю «дол»,
Муддати ҳижратдин ўтуб моҳу сол.

Бу байтдаги «зод» ض (800), «ҳе» — ح (8) ва «дол» — د (4) ҳарфларининг рақамини қўшсак, 812 чиқади. Демак, достон ҳижрий 812 йилда, мелодий 1409 йилда ёзилган бўлади. Достон ёзилган давр Ўрта Осиё халқлари тарихида даҳшатли ўзаро феодал урушлар авж олган бир давр эди. Темур вафотидан кейин унинг империяси тез орада парчаланиб кетди, Темурнинг ўғиллари, набиралари ва кўп сонли амир-амалдорлар ўртасида тож-тахт талашлари кучайди, тож-тахт талашлари қонли тўқнашувларга айланиб, эл-юртнинг боши-

га оғир кулфатлар солди, халқ таланди, шаҳарлар қамал остида қолди. Мана шундай мудҳиш қамаллардан бири 1409 йилнинг ёз фаслида Балхда рўй берган эди. 1389 йилда ҳиротликларнинг қўзғолонини бостириб, куртлар сулоласини тугатиб, Хуросон ҳокимлигини тузган Темур бу ҳокимликка Балх, Қундуз, Бадахшон, Хутталён ва Ҳисорни киритиб, уни учинчи ўғли Мироншоҳга суюрғол қилиб берган эди. Узоқ давом этган курашлардан кейин Хуросон ҳокимлиги Шоҳрух қўлига ўтган эди. Бироқ Мовароуннаҳрда ҳам, Хуросонда ҳам темурийларнинг тож-тахт кураши ҳамон давом этмоқда эди. Шундай курашлар оқибатида Хуросонга қарашли Балх шаҳри 3 ой қаттиқ қамал қилинади. Дурбек бутун Балх аҳолиси билан бирга бу қамалнинг оғир азобларини бошидан кечиради ва шу аҳволда «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади. Достоннинг муқаддимасида шоир Балх қамалини тасвирлаб, ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатини моҳирлик билан кўрсатади:

... Қалъаи Балх ўлди чу дарвоза банд,
Пояйи зулм ўлди бағоят баланд.
Ҳукм била кирди улус ичкари,
Ҳосили умрин қўюбон ташқари.
Шаҳр чу дўзах киби зиндон эди,
Тошқори чун равзаи ризвон эди;
Тошқори эрур бори нозу наим,
Шаҳр ичида эрди азоби алим;
Тошқори эрди бари полизу боғ;
Шаҳр ичида эрди басе дарду доғ...
Ушбу қабал халқ уч ойи тамом,
Ер эдилар ғуссау ғам субҳу шом.

Бироқ қамал азоби ва изтиробида қолган шоир китоб мутолаасини ва ижодий ишини тарк этмайди. «Кулбаи эҳзонда ватан» тутиб «ғусса шароби» ичган шоирнинг диққат эътиборини айниқса «аҳсан-ул-қисас» (қиссаларнинг энг гўзали) деб юритилган «Юсуф ва Зулайхо» қиссаси ўзига жалб қилган эди:

Лек қисас ичра вале майли жон,
Қиссаи Юсуфта эди, ул замон.
Ул эди, ул ҳолда маҳбуби дил,
Ул эдию қиссаи матлуби дил.
Бандаи бечораға шому саҳар,
Қиссаи Юсуф эди андар назар.

Шарқ мамлакатларида жуда машҳур бўлган Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги қиссаларнинг юзага келиши ва такомили узоқ тарихга эга. Афтидан, Юсуф қадимги яҳудий қабилаларидан бирининг худоси бўлган, кейинчалик у бир тарихий шахс — пайғамбарзода сифатида тасвир этилган. Эрамиздан кўп асрлар муқаддам Юсуф ҳақида турли афсона ва ривоятлар пайдо

бўлади. Бу афсона ва ривоятлар қайта ишланиб «таврот»га киритилади. Шу билан бирга, Юсуф ҳақидаги афсона ва ривоятлар бошқа Шарқ халқлари ўртасида ҳам кенг тарқала бошлайди, янги афсона ва ривоятлар пайдо бўлади. Юсуф ҳақидаги афсона ва ривоятлар қайта ишланиб, ислом динининг муқаддас китоби бўлган «Қуръон»га ҳам киритилади.

Бироқ «Юсуф ва Зулайхо» қиссаси диний китобларда қолиб кетмайди, у бадиий адабиётдан ҳам кенг ўрин олади, ривожланиб, такомиллашиб боради. Юсуф ва унинг севиклиси Зулайхо ҳақидаги афсона ва ривоятлар жуда кўп ёзувчиларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этади, Юсуф ва Зулайхо ҳақида кўп асрлар давомида ўнлаб хилма-хил асарлар вужудга келади. Бу темада яратилган энг қадимги бадиий асарлардан бири Фирдавсийнинг «Юсуф ва Зулайхо» достонидир (маълумотларга кўра, Фирдавсийгача Абулмуайяд Балхий ва Бахтиёрий ҳам шу темада достон ёзган). Бу достондан бир оз кейин, XI аср бошларида бухоролик шоир Шаҳобиддин Амъақ ҳам «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади. Афсуски, бу достон бизга қадар сақланиб қолмаган ёки номаълум бўлиб келмоқда. 1233 йилда эса шоир Али туркий тилида — ўғуз тилида «Қиссаи Юсуф» достонини яратади. «Юсуф ва Зулайхо» Рабғузийни ҳам қизиқтиради ва у 1309—1310 йилларда ёзган «Қиссаи Рабғузий» («Қиссас-ул-анбиё») асарига «Юсуф ва Зулайхо»ни махсус катта бир қисса қилиб киритади. XIV аср ўрталарида машҳур яҳудий шоири Шоҳин Шерозий «Ардашер ва Эстер» достони ҳамда бошқа асарлари билан бирга, форс-тожик тилида «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади.

Булардан ташқари, Дурбек достонига қадар Юсуф ва Зулайхо темасида яна бир неча асарлар ҳам вужудга келади. Дурбекка қадар етишган ўзбек шоирларининг лирик асарларида ҳам Юсуф ва Зулайхо номи тилга олинади, уларнинг таърифи берилади. Жумладан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сида:

Эшиттинг эрса Юсуфнинг жамолин,
Сени ҳусн ичра сад чандон яратти.
Ўғон Юсуф жамолин сизга берди,
Муҳаббат кимёсин бизга берди,—

дейилади. Бироқ, Дурбекнинг бу асарлардан қайси бири билан таниш бўлгани бизга маълум эмас. У «Юсуф ва Зулайхо» достонининг муқаддимасида фақат форс-тожик тилидаги насрий бир қиссани тилга олади ҳамда ўз достони учун шу қиссани асос қилиб олганини таъкидлайди:

...Наср эди, бу қисса доғи форси,
Эрди анга жон кўзи наззораси.

Бор эди кўнгулда бурундин бу азм,
Турки тили бирламу қилсам назм.
Ушбу маҳалда анга боис магар,
Бўлди яна бир неча соҳиб назар.
Бандаға дедилар, аларким бу дам,
Бўлғул ўшул қавлингга собит қадам.
Қўйма талаб устида табъингни суст,
Айла бу азмингни тамоми дуруст.
Қиссаи Юсуфни тамом айла назм,
Турк тили бирла қилиб азму жазм.
Қолгай охир сафҳасида ёдгор,
Сендин ўшал қисса ўтуб рўзгор.
Банда ўшал ҳолда қилдим шуру,
Шукр қилиб тенгрига айлаб ружу.
Олдим ўшал лаҳза давоту қалам,
Сафҳаи қоғоз уза урдим рақам...

Бу парча достоннинг манбаи ҳақида маълумот бериши билан бирга, Дурбекнинг кўп вақтлардан бери турк — ўзбек тилида Юсуф ва Зулайхо ҳақида асар ёзиш орзусида бўлганини, унинг ижодига адабиёт мухлисларининг жуда қизиқиб келганини ва Балхда ўзбек адабий тилининг гуллаб-яшнаши учун кураш хийла кенг қулоч ёза бошлаганини кўрсатади. Бироқ, афсуски, Дурбек форс-тожик тилидаги «Қиссаи Юсуф» ҳақида тўлароқ маълумот бермайди. Бинобарин, Дурбекнинг қайси «Қиссаи Юсуф»дан фойдаланганини аниқлаш ниҳоятда қийин. Форс-тожик тилида яратилган Юсуф ва Зулайхо темасидаги қадимги насрий қиссалардан ҳозирча фақат битта қисса маълум бўлиб, профессор Е. Э. Бертельснинг таъкидлашича[1], у Абдуллоҳ Ансорий (1006—1088) номига нотўғри нисбат берилган; бу қиссанинг ягона қўлёзмаси Лондонда сақланмоқда. Шубҳасиз, Дурбек форс-тожик тилидаги насрий қиссадан ташқари «Юсуф ва Зулайхо»нинг бошқа вариантлари билан ҳам танишган бўлиши мумкин. Бироқ, шунга қарамай, Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони ўзбек классик адабиётининг оригинал бир асари сифатида вужудга келди ҳамда ўзбек дунёвий адабиёти ва адабий тили тараққиётига катта бир ҳисса бўлиб қўшилди. Буни достонда қўйилган масалаларнинг XV асрдаги конкрет ҳаётий шароитлар аспектида ёритилишидан, достоннинг шоир яшаган даврдаги жуда муҳим масалаларни қамраб олиши ва бадиий савиясидан яққол кўриш мумкин.

Тошкентда достоннинг 5 қўлёзма нусхаси бор. Булардан энг муътабари 1615 (ҳижрий 1024) йилда Муҳаммад Саид бинни

---

[1] Е. Э. Бертельс, Узбекский поэт Дурбек и его поэма о Иосифе Прекрасном. Альманах «Дар». Ташкент — 1944.

Мирзо Аҳмад Бухорий томонидан кўчирилган нусхадир. Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони 1959 йилда ЎзССР Фанлар академияси нашриёти томонидан нашр қилинди.

Достоннинг ғоявий мотивлари ва образлари.

«Юсуф ва Зулайхо» сиртдан қараганда қадимги Қанъон (Фаластин) ва Миср воқеаларини, пайғамбар ва пайғамбарзодалар саргузаштини, «жаброил ва малоикалар муъжизаси»ни ҳикоя қилаётгандай туюлади. Бироқ «Юсуф ва Зулайхо» дунёвийлашган бир асар бўлиб, у китобхонни кўпроқ XV аср Ўрта Осиё ҳаёти, подшолар ва подшозодаларнинг ўзаро тож-тахт кураши билан, ошиқ ва маъшуқанинг аламли саргузашти билан таништиради. Достон айрим диний-фанатик ақидаларига қарамай, китобхонни ҳаётни ва унинг ноз-неъматларини севишга, бахт-саодатга эришиш учун курашга, ҳар қандай қийинчиликларни сабр-матонат ва ақл-идрок билан енгишга йўллайди. Бу жиҳатдан «Юсуф ва Зулайхо», профессор Е. Э. Бертельс айтганидек, қадимги дунё воқеаларининг романтик тасвири орқали янги тарихий шароитнинг реал манзарасини чизган уйғониш давридаги итальян рассомларининг асарларига ўхшайди.

Бинобарин, «Юсуф ва Зулайхо»нинг муқаддимасидаги Балх шаҳри қамали тасвирини достоннинг ўзига хос прологи, достон воқеаларининг бир кўзгуси деб ҳисоблаш мумкин. Чунки ўзаро феодал урушлари, тож-тахт ва мансаб учун кураш «Юсуф ва Зулайхо» достонининг асосий бир мавзуи, етакчи конфликтидир. Балх эса феодалларнинг мана шундай ўзаро ихтилофлари натижасида қамал қилинган эди.

Дурбек ўзаро феодал ихтилофларни, мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилувчи ўзаро феодал урушларни қаттиқ қоралайди. Юсуф билан унинг акалари ўртасидаги хусумат мол-давлат ва мансаб талашиш заминида пайдо бўлган эди. Юсуф ҳуснда ҳам, ақл-фаросатда ҳам акаларидан устун эди. У отасининг хизматини жон-дили билан, садоқат билан ўтар эди. Бинобарин, Яъқуб бошқа фарзандларига нисбатан Юсуфга янада кўпроқ меҳр-муҳаббат қўйган эди. Мансабпараст акалар Юсуф тож-тахтнинг вориси бўлади деб қаттиқ ташвишга тушадилар ва унга нисбатан рашк-адоват қила бошлайдилар. Рашк-адоват оға-инилик муносабатларини бузади, ака-укаларни бир-бирига душман қилиб қўяди. Акалари софдил Юсуфни ҳалок қилиш пайига тушадилар. Улар мунофиқлик, макр-ҳийла ва разиллик йўлига ўтиб,Юсуфнинг бошига оғир кулфатлар соладилар. Яъқубни кўзларидан жудо қиладилар ва давлат ишларига шикаст етказадилар.

Дурбек феодаллар ўртасидаги ихтилофларни Яман шоҳининг мунофиқона хатти-ҳаракатлари орқали ҳам қоралайди.

Яман шоҳи Миср тахтини қўлга киритиш учун макр-ҳийла йўлига ўтиб, Миср шоҳининг коса гули Соқийни ва дастурхончиси Хаббозни сотиб олади. Бироқ, Юсуф акаларининг мунофиқона хатти-ҳаракатлари ўзларининг шармандаю шармисор бўлиши билан тугаллагани каби, Яман шоҳининг макр-ҳийла тузоғи ҳам барбод бўлади, яхшилик ёмонлик устидан ғалаба қозонади.

Дурбек мамлакат ва халқ тақдирини давлат бошлиқларининг хатти-ҳаракатига, уларнинг яхши ёки ёмон сифатларига боғлайди. Дурбекнинг ўйлашича, золим ва жоҳил подшо мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилади, адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо эса мамлакатнинг ободлиги ва элнинг осойишталигини таъминлайди. Бинобарин, мамлакат бошлиғи адолатпарвар ва маърифатли киши бўлиши лозим. Дурбек Миср шоҳи Райённи ана шундай киши деб тасвирлайди. Достонда айтилишича, мамлакат даҳшатли қурғоқчилик хавфи остида қолганда кекса подшо Райён давлат ишларини бошқариш учун ўзидан кўра тадбирлироқ ва донишмандроқ бўлган Юсуфни тахтга кўтаради. Юсуф зиндондаги бандиларни озод эттиради, давлат ишларини тадбиркорлик ва донишмандлик билан бошқаради, эл-юрт Юсуфнинг адолат ва ҳимматидан ғоят шод бўлади, қурғоқчиликнинг даҳшатли азоб-уқубатларидан қутулади.

Адолатли подшо орзуси феодал ўрта асрига хос прогрессив бир ҳодиса, инсонпарварлик интилишларининг бир ифодаси эди.

«Юсуф ва Зулайхо» достонидаги яна бир марказий масала дунёвий севги, инсоннинг инсонга бўлган севгиси масаласидир. Инсон ҳаммадан ҳам азиз ва муътабардир. Севги эса ана шундай азиз ва муътабар инсоннинг энг олижаноб фазилатларидан биридир. У кишини тарбиялайди, уни камолотга етиштиради. Юсуф билан Зулайхонинг севгиси ҳам мана шундай севгидир. Юсуф билан Зулайхо бир-бирини самимий севади. Бироқ, турли ихтилоф ва монеликлар натижасида бу ошиқ ва маъшуқа узоқ йиллар давомида мурод-мақсадига эриша олмайди. Улар кўп алам-изтиробларга гирифтор бўладилар, лекин аҳд-паймонларидан воз кечмайдилар. Юсуф ҳам, Зулайхо ҳам қарийди, аммо уларнинг севгиси қаримайди, бу севги уларга куч-қувват, ёшлик ва гўзаллик бағишлайди. Севишганлар сабр-матонат билан курашиб, ҳар қандай монеликларни енгадилар; бу курашда улар чиниқадилар ва ниҳоят, ўз орзу-умидларига эришадилар:

Оҳ, не хушдурки чекиб интизор,
Етса ўз уммидина уммидвор.

Кимгаки бор ҳиммат ила эътимод,
Оқибат-ул-амр топар ул мурод...
Кимки талаб йўлида собит қадам
Бўлса, топар мақсадини ложарам...
Чекти Зулайхо била чун ранжи васл,
Топтилар охир хуш иков ганжи васл...

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Дурбек севгини кўпроқ Зулайхонинг саргузашти ва ички кечинмалари билан боғлаб тасвирлайди. Бу тасодифий эмас, албатта. Феодал жамияти хотин-қизларни хўрлаб, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилар эди. Қизлар ўз хоҳишлари билан турмуш қура олмас эдилар, уларнинг тақдирини ота-оналари ҳал қилар эди. Кўнгилсиз никоҳ ва бахтсиз турмуш феодал муҳитнинг типик бир иллати эди. Бироқ, ўтмишнинг бошқа прогрессив арбоблари каби, Дурбек ҳам хотин-қизлар масаласига прогрессив нуқтаи назардан ёндошиб, айрим феодал-клерикал расм-одатларни танқид қилди. Зулайхо журъатли қиз. У ўз истаги билан турмуш қурмоқчи бўлади. Бироқ, муроди ҳосил бўлмайди, Юсуфим деб ўйлагани бошқа киши бўлиб чиқади. Зулайхо шум толега кўникиб кетмайди, бу шум толега қарши исён кўтаради, маломатларга йўлиқади, бироқ севгисидан воз кечмайди. У турли-туман монеликларни енгиб ўтади ва ниҳоят орзуси ушалади. Зулайхо образи орқали Дурбек хотин-қизларнинг олижаноб фазилатларини, уларнинг матонати ва қатъиятини, иродаси ва курашини мужассамлаштиради.

«Юсуф ва Зулайхо» оптимистик достондир. Достондаги воқеалар тугуни, конфликтлар ижобий образларнинг ғалабаси билан, яхшиликнинг тантанаси билан ечилади. Достондаги воқеаларнинг ривожи ҳам, уларнинг ҳал этилиши ҳам инсонпарварлик ва халқпарварлик ғоялари билан узвий боғлиқдир. Бу жиҳатдан, айниқса, қул хотин ва унинг ўғли Башир воқеаси жуда характерлидир. Бу воқеа Яъқуб ва Юсуф саргузаштларига параллел саргузашт, ҳатто, Яъқуб ва Юсуф саргузаштларининг тугуни ҳамда ечилиш манбаидир.

Яъқуб Юсуф туғилган вақтда болалик бир қул хотинни сотиб олган эди. У қул хотинни Юсуфга энага қилиб қолдириб, унинг ўғли Баширни Мисрга сотиб юборади. Ўғлидан жудо бўлган она ғам-ҳасрат ва аламлар билан кўзи ожиз бўлиб қолади. «Тақдир» қул хотин ва унинг ўғли бошига қандай кулфатлар солган бўлса, Яъқуб ва унинг ўғли Юсуфнинг бошига ҳам шундай кулфатлар солади. Юсуф ҳам қул қилиниб Мисрга сотиб юборилади. Ўғлининг ҳижрон алами Яъқубнинг кўзларини кўр қилади. Энди Башир ва унинг муштипар онаси нажот топган тақдирдагина Яъқуб билан Юсуф ҳам нажот топади. Юсуф Баширни қулликдан озод қилади.

У Башир орқали Қанъонга, Яъқубга ўз кўйлагини бериб юборади. Бу кўйлак Яъқубнинг кўзини мунаввар қилиши керак эди. Бироқ Башир аввал онасини излаб топади, висол шодлиги онанинг кўзларини шамдай чароғон қилади. Сўнгра Башир Юсуфнинг кўйлагини Яъқубга элтиб беради. Яъқуб бу кўйлакни кўзларига суртади, унинг кўзлари мунаввар бўлади.

Шоир Яъқубнинг қул хотин ва унинг ўғлига қилган жабр-ситамини қоралайди. Бу билан шоир мазлумларга зулм қилган киши ўзи ҳам зулмга гирифтор бўлади, мазлумларни шод қилган киши бахтиёр бўлади деган ғояни илгари суради.

«Юсуф ва Зулайхо» достонининг бундан бошқа прогрессив ғоявий мотивлари ҳам бор. Лекин бу достон ўз даврининг ғоявий қарама-қаршиликлари заминида вужудга келган бўлиб, феодал муҳитнинг реакцион ва қолоқ фикр-қарашлари ҳамда эътиқодларидан холи эмасдир. Бу, хусусан, достондаги диний-хурофий тушунчалар илгари сурилган ўринларда ва фатализм эътиқоди изларида равшанроқ кўринади. Юсуф баъзан ислом динини тарғиб қилган, «кофир»ларни (жумладан, Зулайхони ҳам) мусулмонлаштирган бир киши сифатида гавдаланади, айрим воқеалар «илоҳий муъжизалар» ва «жаброил» ҳамда «руҳул амин»лар иштирокида содир бўлади. Шоир кишиларни ўз тақдири олдида ожиздир, «рўзи азал»да кишининг пешонасига нима ёзилган бўлса, ўша бўлади, киши фақат сабр билангина ўз муродига етади,— дейди.

Феодал-клерикал муҳитда яшаган шоир ижодида бундай ўринларнинг бўлиши табиий бир ҳол эди. Бунинг устига, «Юсуф ва Зулайхо» ислом дини руҳида қайта ишланиб, «Қуръон»га ҳам киритилган эди. Бинобарин, Дурбек достонига «Қуръон» варианти маълум даражада таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Бироқ, шунга қарамай, «Юсуф ва Зулайхо» дунёвий адабиётга, ҳаётий воқеаларни тасвирлашга томон ўсиб борган достон сифатида қимматлидир.

Юсуф образи. Юсуф — достоннинг бош қаҳрамони. Унинг фаолияти ва саргузаштлари достонда тасвирланган воқеаларнинг асосини ташкил этади. Юсуф гўзал ва беозор бир йигит даражасидан тадбирли ва донишманд давлат арбоби даражасига кўтарилади. У узоқ ва жуда машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтади.

Юсуф ҳимматли, шафқатли ва марҳаматли киши. Лекин, у қаҳр-ғазаб қилишни ҳам билади. Юсуф зиндон маҳбусларини озод қилади, подшолик тахтида одиллик билан иш олиб боради. Миср халқининг жонига оро кириб, уни даҳшатли қурғоқчилик офатидан қутқариб қолади, канъонликларга ҳам ҳиммат ва саховат қилади. Юсуф подшолик тахтига чиққан-

да мунофиқ акаларидан қасос олиши мумкин эди. Бироқ, у бундай йўл тутмайди, акаларини ўз марҳамати билан ҳам шарманда қилмоқчи бўлади, қон-қариндошларнинг юзига оёқ босмайди. Лекин акалари Ибн Ямин воқеаси муносабати билан янги хуруж бошлаб, уруш очмоқчи бўлганларида, Юсуфнинг ғазаби қайнайди ва истар-истамас акаларини жазолашга, бир муддат уларни зиндон қилишга мажбур бўлади.

Шундай қилиб, Юсуф ўзгариб, чиниқиб боради ва ғалаба қозонади.

Юсуф садоқатли ошиқдир. У Зулайхони самимий севади, ҳижрон азобида ўртанади, ёрининг висолига ошиқади. Бироқ, Юсуф ақл-идрокини, хулқ-одобини ҳис ва эҳтирос ихтиёрига топшириб қўймайди, хиёнат ва мунофиқлик йўлига кирмайди. Юсуф Зулайхони тушида кўриб, уни севиб қолган эди. Бироқ, у ёри билан кечикиб дийдор кўришади, чунки Зулайхо Миср Азизига турмушга чиққан эди. Юсуф Зулайхонинг фожиасини тушуниб, унга ачинади, унинг севгисини билади ва қадрлайди. Бироқ, Зулайхонинг оиласини бузишни истамайди, иродаси эҳтиросини енгади. Лекин Юсуф Зулайхони унутмайди. Ҳатто, унинг туҳмат ва маломатига гирифтор бўлганда ҳам, ундан ғазабланмайди. Юсуф Зулайхо висолига эришиш вақти келажагига ишонар эди. Орадан йиллар, мусибатли саргузаштлар ўтади, Зулайхонинг эри ўлиб кетади, Зулайхо қариб қолади. Бироқ унинг қалбида Юсуфнинг ишқи ҳамон жўш уради, севги дардида бағри бирён бўлади. Бу орада Юсуф ҳам мусибатлардан нажот топиб, бахтиёр бўлади. Бироқ ҳали унинг ҳамма орзулари ҳам ушалганича йўқ: у Зулайхонинг висолига эришган эмас. Юсуф Зулайхога уйланади, ошиқ ва маъшуқа мурод-мақсадига етади.

Бироқ Юсуф достонда ўзини тақдирнинг ихтиёрига ташлаб қўйган ожиз ва нотавон бир киши сифатида ҳам гавдаланади. Бу ожизлик ва нотавонлик, шоирнинг субъектив қарашидан қатъи назар, курашчан, паҳлавон шоҳ ва донишманд Юсуф учун эмас, балки «пайғамбарзода» Юсуф учун хос бир хусусиятдир. Қачон «муъжиза»лар, «Жаброил» ва «Руҳул аминлар» ишга тушса, Юсуф ожиз ва нотавон, ўз тақдирининг томошабини бўлиб қолади. Қачон Юсуф ишга киришса, курашга отланса, улар четга чиқади. Шунда Юсуф образининг чуқур дунёвий моҳияти тўлароқ ва мукаммалроқ намоён бўлади.

Зулайхо образи. Зулайхо садоқатли ёр ва эрксиз аёл образидир.

Зулайхо латофатли ва билимдон қиз:

Юзи қуёш эрди, вале безавол,
Борча фунун бобида соҳиб камол.

Шу билан бирга, у қўрқмас ва жасоратли аёл эди. Зулайхо ўз тақдирини ота-онасининг ихтиёрига топшириб қўймайди, балки ўз хоҳиши билан, ўзига муносиб киши билан турмуш қилишни истайди. Тушида мафтун этган йигитга — Юсуфга бўлган севги сирини онасига ошкор қилади. Ота-онаси унинг раъйини қайтармайди. Бироқ, Зулайхо орзусига етолмади. У Мисрга йўл олди, аммо Юсуфга эмас, балки Миср Азизига дуч келди. Маъсума қиз нола-фиғон чекди, тақдирига лаънат ўқиди. Аммо у ота-онасининг аҳдини поймол қилолмай, ноилож қолиб, қонли кўз ёши билан Миср Азизига турмушга чиқишга розилик берди:

Тузди ўшал навҳасини зор-зор
Деди:— умидим гулидин туғди хор.
Миср Азизи эмас, ул Юсуфим,
Ўт ичига солдим ўзимни-ўзим.
Буздим ото-оно уйини бори,
Эмди нетайин, боройин қай сори?..

Бироқ Зулайхо «тақдир»га кўникиб кетмайди, Миср Азизининг шон-шавкати ҳам, мол-давлати ҳам уни маҳлиё қилиб қўймайди. Зулайхо ўзини бахтсиз ва асира деб ҳисоблайди, шум «тақдир»га қарши исён кўтаради, Юсуфга бўлган меҳр-муҳаббати кундан-кунга зиёда бўлиб боради.

Зулайхонинг уринишлари натижа бермайди, Юсуфдан «сабр қилмоқ керак» деган сўздан бошқа тасалли кўрмайди. Ишқ ўртайди, Зулайхо таъна ва маломатлар остида қолади. Энди Юсуф унга шафқатсиз ва бағри тош бир киши бўлиб кўринади. Зулайхо Юсуфдан қасос олишга қарор қилади. Юсуф зиндонга солинади. Бироқ Зулайхо тезда қилмишидан пушаймон бўлиб, сабр-қарорини йўқотади, Юсуфнинг ҳажрида заҳар-заққум ютади.

Зулайхонинг бошига кўп кулфат ва мусибатлар тушади. Орадан қирқ йил ўтади. Зулайхо ҳамон аввалгидек, Юсуфни бутун қалби билан севади. Энди Юсуф ҳам севгидан қайтолмайди, у Зулайхонинг висолига ошиқади, сабри тугайди. Бу орада Зулайхо ёшариб кетади. У Юсуфдан ўзини четга торта бошлайди. Бироқ бу севгидан тониш ёки ноз-карашма бўлмай, Юсуфнинг қилмишларига бир жавоб эди. Зулайхо қирқ йил сабр қилди, Юсуф ҳам энди сабр синовидан ўтиши керак.

Оғир ва узоқ синовларни бошидан кечирган икки ёр охири висол оғушида бахтиёр бўлади. Зулайхо саргузашти севги ва садоқат ғалабаси билан якунланади. Зулайхо ўрта асрнинг даҳшатли туни ситамларига гирифтор бўлади, лекин шунга қарамай пировардида у бахт тонгига эришади. Бу достон оптимизмнинг муҳим ва асосий ҳалқаларидан биридир.

Бошқа образлар. «Юсуф ва Зулайхо»да бош қаҳрамонлардан ташқари, яна бир қатор ижобий ва салбий образлар ҳам бор. Булар Яъқуб, ўн бир ака-ука, Мағриб шоҳи Таймус ва унинг хотини, Миср шоҳи Райён, Миср Азизи, Яман шоҳи, Хаббоз ва бошқалардир. Улардан ҳар бири достонда қўйилган масалаларни ёритиш, воқеалар ҳалқаси ва конфликтларни вужудга келтириш ҳамда ҳал этишда маълум ўрин тутади. Ижобий ва салбий образлар ўзига хос хусусиятлари билан гавдаланадилар. Шоир уларнинг маънавий қиёфаси ва ташқи портретини, фаолияти ва хислатларини тасвирлайди, фантастик ва ҳаётий лавҳалар яратади.

Яъқуб. Яъқуб достонда пайғамбар ва шоҳ сифатида тасвирланса ҳам, лекин у воқеалар ривожида асосан, ота сифатида муҳим роль ўйнайди. Яъқуб — меҳрибон ва мушфиқ ота. У фарзандларининг бахт-саодатини, аҳиллиги ва иноқлигини истайди. Ака-укалар ўртасида низо-адоват бўлмаслиги учун интилади, уларга насиҳат ва ўгит беради. Юсуфнинг бошига акалари кулфат солганини сезади. Бироқ уларга қарши шафқатсиз бўлолмайди, оталик меҳри ғолиб чиқади. Юсуфнинг ҳажри Яъқуб кўзини ожиз қилади, Ибн Яминнинг фироқи алам-мусибатини оширади. Юсуфнинг дарагини топиб шодланган отанинг кўзлари мунаввар бўлади, у ака-укаларни яраштириб, гина-адоватни тугатади. Бу жиҳатдан Яъқуб образи жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки феодал ўтмишда, жумладан, Дурбек яшаган даврда шаҳзода оға-инилар ўртасида тож-тахт учун қаттиқ кураш борар ва баъзан бошқа феодал ҳукмдорлар бу низо-адоватларни бартараф этиш, оға-иниларни аҳил қилиш ўрнига, ўз манфаати нуқтаи назаридан бирини ёқлаб, иккинчи бирига душманлик назари билан қарар, ихтилофларни чуқурлаштирар эдилар. Яъқуб мана шундай оталарга қарама-қарши қўйилади.

Оға-инилар. Достондаги воқеаларнинг асосий ва етакчи йўналишини Юсуф билан унинг акалари ўртасидаги зиддият ва кураш ташкил этади. Бу зиддият ва кураш достоннинг бош конфликтидир. Воқеалар тугуни шу конфликт билан бирга туғилади, бирга ривожланади ва ечилади. Акалари Юсуфнинг гўзаллиги ва донолигига ҳасад ва ғайрлик билан қарайдилар. Улар Юсуф ота тахтининг мерос хўри бўлиб қолмасин деб, Юсуфга қарши чоҳ қазишга киришадилар. Юсуф ва қариб қолган оталарининг бошига кулфат, мусибат соладилар. Мансабпараст акалар мунофиқлик, туҳмат ва хиёнатдан заррача ҳазар қилмайдилар. Улар Юсуфни Молики Тожирга сотар эканлар, унга бундай дейдилар:

Дедилар:— Э хожаи нек эътиқод,
Бандамиз эрур, ўзидур хоназод.
Уч кеча-кундуз қочиб эрди тамом,
Қилғон экандур бу чоҳ ичра мақом.
Эмдики топтуқ қилоли они банд,
Турфа гурезанда қул эрур лаванд.
Бизга керакмастур анинг ҳеч иши,
Борча сотармиз агар олса киши.
Илики эгри, ўзи қочқоқ эрур,
Борча ёмонлиқ ичида тоқ эрур...

Хусумат ва адоват Юсуфни қуллик азобларига гирифтор, Яъқубни эса ногирон қилади. Бирок пировардида Юсуф бахтиёр, Яъқуб шод ва кўзи мунаввар бўлади. Акалар эса шармандаю шармисор ва қилмишларидан пушаймон бўладилар. Шоир Юсуф акаларининг тақдири мисолида тож-тахтпараст шаҳзодаларни ва умуман, феодал зодагонларни қаттиқ огоҳлантиради.

Шоҳлар. «Юсуф ва Зулайхо»да бир неча шоҳ образи яратилган. Дурбек мамлакат ва халқнинг тақдирини подшоларнинг инсоф ва адолатига боғлар эди. Шоир «инсофли ва адолатли подшо» ҳақидаги орзуларини Мағриб шоҳи Таймус, Миср шоҳи Райён ва хусусан Юсуф образида мужассамлаштиради. Дурбек яшаган давр учун бундай образларнинг яратилиши ижобий аҳамиятга эга эди.

Яман шоҳи — мунофиқ, ҳийлагар ва шуҳратпараст феодал образидир. Райённинг дастурхончиси Хаббоз эса тамагир, мансабпараст ва мол-давлат учун ҳар қандай разилликдан қайтмайдиган мунофиқ сарой амалдоридир.

Хотин-қизлар. Дурбек хотин-қизларга ўрта асрнинг пешқадам инсонпарвари сифатида ёндошади. У бир неча она ва энага образи орқали Зулайхо образини янада тўлдиради, такомиллаштиради. Зулайхо орзу-армонини ҳам, алам-ҳасратини ҳам ўзига ўхшаш муштипар онаси ва энагасига айтади, улар Зулайхонинг қайғусига шерик бўлиб, сўз билан ҳам, имкони борича амалий иш билан ҳам унга мадад берадилар.

Миср Азизи. Бу образ достондаги воқеаларнинг бир-бирига уланиши ва ривожланишида маълум роль ўйнаса ҳам, лекин у ижобий ёки салбий хислатлари билан тўла ва мукаммал гавдаланмайди. Чунки Миср Азизи етакчи образлардан эмас.

Достоннинг бадиий қиммати ва тили. «Юсуф ва Зулайхо» ғоявий мазмуни ва бадиий қиммати билан ўзбек дунёвий адабиётининг муҳим ёдгорликларидан биридир. Дурбекнинг санъаткорлиги аввало шундаки, у қадимги афсонавий сюжетга яшаган даврининг ҳаёт ман-

зараларини, кишиларини ва айрим проблемаларини киритиб, оригинал достон ярата олди Достон автори сюжет ва композицияда, образ ва характерлар яратишда, пейзаж ва портретда, бадиий усул ва тил воситаларида катта муваффақиятга эришди. халқ оғзаки ижоди тажрибаларидан моҳирлик билан фойдаланди, ўзбек адабий тилининг ривожига муносиб ҳиссасини қўшди.

«Юсуф ва Зулайхо» сюжети ва композицияси мураккаб бўлган асардир. Унда бир қатор воқеа ва саргузаштлар, кўпгина образлар берилади. Лекин, шунга қарамай, достон жуда енгил ва қизиқиш билан ўқилади, китобхонни ўзига жалб қилади. Даҳшатли Балх қамали тасвири билан танишганда китобхон ўзини гўё бир зумда қадимги Канъонда саёҳат қилиб юргандай, гоҳ ҳаётий, гоҳ афсонавий воқеаларга дуч келгандек ҳис қилади. Ҳақиқат билан хаёл, ҳаёт билан афсона гўё ёнма-ён тургандек ва баъзан бир-бирига аралашиб кетгандек кўринади.

Шундай бўлишига қарамай, китобхон достон замирида XV аср бошлари тарихини, ҳаёт лавҳаларини, унинг қора кучларини ва ёруғликка интилувчи эзгу ниятли одамларини, улар орасидаги тўқнашувларни кўради. Достоннинг муқаддимасидаги Балх қамали тасвири билан достон воқеаларининг узвий равишда боғланганини тушунади.

Достондаги асосий воқеа Юсуфнинг саргузаштидир Бошқа воқеа ва саргузаштлар у билан узвий боғланиб боради, уни тўлдиради ва такомиллаштиради. Қул хотин ва Башир воқеаси эса достондаги асосий воқеани мазмун ва бадиий жиҳатдан бойитувчи параллел воқеа бўлиб қолади

Юсуфнинг саргузашти унинг осойишта ва бахтиёр ҳаётини тасвирлаш билан бошланади. Бироқ, бу осойишта ҳаёт узоққа чўзилмайди. Акаларининг Юсуфга қарши хусумати — асосий воқеанинг тугуни бошланади. Бу тугун мураккаблашиб боради, унга янги воқеа ва тугунлар қўшилади. Воқеалар замини кенгайиб, у Канъондан узоқ ва машаққатли йўлга, кейин Мисрга, Мағрибга, Яманга яна Канъон ва Мисрга кўчади. Янги-янги воқеалар, можаролар содир бўлади, янги-янги кишилар пайдо бўлади. Бу воқеалар ривожи композициясини бир неча саргузаштлар чизиғи: Юсуф билан Яъқуб; Юсуф билан акалари; Яъқуб билан бошқа ўғиллари; Юсуф билан Ибн Ямин; Юсуф билан Зулайхо; Зулайхо билан Миср Азизи; Юсуф билан Райён ва бошқалар ташкил этади. Бу воқеалардан ҳар бирининг ўз тугуни, кульминацияси ва ечими бор. Юсуф билан Яъқуб воқеаларининг тугуни Юсуфнинг ғойиб бўлишидан бошланади, Юсуфнинг азоб чекиши ва Яъқуб кўзининг ожиз бўлиб қолиши билан бу воқеалар ўз куль-

минациясига кўтарилади, Юсуфнинг бахтиёр бўлиши ва Яъқуб кўзининг очилиши билан ечилади. Шундай қилиб, достондаги воқеалар гўё ҳар томонга шох отиб кетган дарахтга ўхшайди. Бироқ воқеалар дарахтининг илдизи ҳам, танаси ҳам Юсуф ва унинг саргузашти бўлиб қолаверади. Барча шохлар — воқеалар шу саргузаштдан ўсиб чиқади ва шунга келиб уланади.

Воқеалар ривожи билан бирга достондаги образлар ҳам кўпайиб боради, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, маънавий қиёфаси ўсади, ўзгаради. Дастлабки эпизодлар Яъқуб ва унинг ўғиллари иштироки билан чегараланиб қолади, кейин бирин-кетин Молики Тожир, Шоҳ Таймус, Зулайхо, Миср Азизи, Райён ва бошқаларнинг фаолияти, саргузашти бошланади. Буларнинг ҳар бири асосий воқеага нимадир қўшади, унинг мазмунини тўлдиради, янги вазият ва конфликтларни вужудга келтиради. Воқеалар ривожида Зулайхо пайдо бўлиши билан достон ишқий-саргузашт достони тусини олиб, барча кейинги воқеалар ривожида у Юсуф билан бирга бош қаҳрамон сифатида етакчи роль ўйнайди.

Достоннинг бошида гўзал ва ақлли, отаси ва акаларига ҳамда Ибн Яминга садоқатли йигит сифатида гавдаланган Юсуф курашлар ва синовларда чекинади, ожизлик қилади, кейин эса ҳужумга отланади, забардаст бўлиб етишади, ошиқ сифатида ҳам, давлат арбоби сифатида ҳам камол топади. Зулайхо ҳам кураш ва синовларда чиниқади. Бошқа образлар ҳам такомиллашиб боради, уларнинг воқеаларга, кишиларга муносабати ўзгаради. Шоир айрим образларни муштарак хусусиятлари билан бирга, ўзига хос хусусиятлари билан ҳам гавдалантиради. Масалан, ошиқ сифатида Юсуф билан Зулайхонинг муштарак хусусиятлари бор, лекин улар ўз саргузашти, маънавий қиёфаси ва ички кечинмалари билан индивидуаллаштирилган образлардир. Хаббоз билан Соқийни олайлик. Булар бошда Райёнга суи қасд уюштирмоқчи бўладилар, бироқ Соқий бундай мунофиқлик ва хиёнат йўлидан воз кечади, хатосини тушунади ва бахтиёр бўлади, Хаббоз эса мунофиқлик ва хиёнатнинг қурбони бўлиб кетади. Подшоларнинг ҳар бири (Яъқуб, Таймус, Райён ва Яман шоҳи) ўзига хос хусусиятлари билан гавдаланадилар.

Дурбек қаҳрамонларининг портрети ва уларнинг руҳий кечинмалари тасвирига ҳам алоҳида эътибор беради. Масалан, Юсуф ва унинг оға-инилари таърифида бундай дейди:

Бир отодин ўн эдилар сар-басар,
Тенгри йўлида бориси раҳбар.
Бир онодин Юсуфу Ибни Ямин,
Икки қориндош эдилар, пок дин.

Юсуф эди ўртада чун шамъи жам,
Ўзгаси парвонау ул эрди шам.
Ўзгалари кавкабу ул моҳ эди,
Ўзгалари ходиму ул шоҳ эди.

Ўзгалари заррау ул офтоб,
Борча садаф, ул эди дурри хушоб.
Ўзгалари жисму ўшал жон эди,
Инсу малак юзига ҳайрон эди...

Муболаға ва ўхшатишларга тўла бўлган бу таъриф Юсуфнинг ҳусн-жамолда барча оғо-инилари орасида тенги йўқлигини кўрсатади.

Худди шунингдек, шоир Зулайхонинг ҳам ҳусн-жамоли ҳамда ақл ва билимини ўхшатиш ва муболағалар билан таърифлаб, бундай дейди:

... Бир қизи бор эрди, маҳи ховари,
Оразига шамсу қамар муштари.

Юзи қуёш эрди, вале безавол,
Борча фунун бобида соҳиб камол.

Ҳосили умри эди ул шоҳнинг,
Оти Зулайхо эди ул моҳнинг[1].

Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари тасвири воқеаларнинг моҳиятини тўлароқ англашга, персонажларнинг маънавий қиёфаси билан янада яқиндан танишишга ёрдам беради. Юсуфнинг чоҳдаги кечинмалари, онаси қабри устида қилган нола-фиғони, зиндондаги кайфияти, Зулайхонинг ҳижрон азоби ва бошқалар шулар жумласидандир. Юсуфнинг онаси қабри устида қилган нола-фиғони бошига оғир кулфатлар тушган гуноҳсиз, лекин ожиз йигитнинг дард-аламини тўлароқ очиб беради:

Деди: «Аё мушфиқу зебо онам!
Куйди бу банд ичида мискин танам!
Ғул била занжир эрур ҳамдамим,
Егай эдинг дунёда бўлсанг ғамим.
Ўғри киби эгнимадур эски шол,
Бу не аламдуру бу не дарду ҳол?!
Банда дебон сотдилар охир мени,
Бош кўтариб кўргил, оном, бандани.
Дарду аламдур менга бас бе адад,
Вақтидур эндики қилсанг мадад».

[1] Гулханий «Зарбулмасал»да Гунашбонуни тасвирлар экан, шунга монанд мисралар келтиради. Дурбек ҳам, Гулханий ҳам бу таъриф ва тасвирни халқ ижодидан олган бўлишлари керак.

Юсуфга туҳмат ва маломат қилиб, уни зиндонга солдирган Зулайхо қилмишидан пушаймон бўлиб, ҳижрон аламида куйиб ўртанади, илож топиб Юсуфнинг овозини эшитиш билан ўзини овунтирмоқчи, банддан озод бўлган Юсуфни узоқдан бўлса ҳам кўриш билан таскин топмоқчи бўлади. Бу ва бошқа ўринлар Зулайхони садоқатли ва ҳароратли бир севгувчи сифатида гавдалантиради. Юсуф фироқида Яъқуб чеккан азоб-изтироблар тасвири эса уни ўз фарзандини севувчи жигарпора бир ота сифатида гавдалантиради.

Дурбек воқеалар баёни, манзаралар ва қаҳрамонларнинг саргузашти тасвирида турли хилдаги бадиий усуллардан фойдаланган. Дурбек айниқса қаршилантириш — контраст усулининг моҳир санъаткоридир. Достондаги воқеалар яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги зиддият ва курашлар тасвирига асосланган. Бинобарин, шоир қаршилантириш усулига кўп мурожаат қилади ва бу усул ёрдами билан бир-бирига қарама-қарши ҳодиса, ҳолат ва характерларни тўлароқ, жонлироқ қилиб тасвирлашга эришади. Агар шоир қамал қилинган Балх шаҳри тасвирининг ўзини бериб, шаҳарни шаҳарнинг ташқариси билан чоғиштирмаганда, буларни бир-бирига қарама-қарши қўймаганда эди, қамал тасвири тўла чиқмас ва бунчалик таъсирли бўлмас эди. Юсуф билан акаларининг, Соқий билан Хаббознинг характери ҳам мана шу усул воситасида тўлароқ очилади. Шоир қаршилантириш усулидан пейзажда ҳам фойдаланади. Баҳор айёми, ҳамма ёқ чамандай кўркам. Бироқ Юсуф акаларининг шум ниятлари табиатнинг бу кўркига зид бўлиб тушади. Юсуфнинг кулфатлари мана шу баҳор айёмида бошланади. Баҳор фони Юсуф акаларининг мунофиқлигини ҳам, Юсуфнинг кулфатларини ҳам тўлароқ ва таъсирлироқ тасвирлашга ёрдам беради.

Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратишда фақат ёзма адабиётнинг эмас, балки халқ оғзаки ижодининг традиция ва санъаткорлик маҳоратидан ҳам кенг фойдаланди. У сюжет ва композицияни халқ ижоди асарлари, айниқса халқ достони ва эртакларидагидек тузди, воқеа ичида воқеалар берди, уларни асосий воқеа чизиғи атрофига уюштирди. Шоир халқ ижодига хос мотивларни ўз достонига маҳорат билан киритди. Масалан, халқ асарларида туш кўриб бир-бирини севиб қолиш мотиви кенг учрайди. Бу мотив ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларидагина эмас, балки шаклар эпоси «Зариадр ва Одатида» даёқ кўринади. Юсуф ва Зулайхо ҳам бир-бирларини туш кўриб, севишиб қоладилар. Зулайхо Миср Азизига турмушга чиқади, лекин бу хатолик билан содир бўлган бир фожиа эди. Зулайхо Миср Азизини эмас, Юсуфни туш кўрган, уни севиб қолган эди, унинг висолига муяссар

бўлмоқчи эди. Зулайхо Миср Азизига теккандан кейин бошқа бир кишини севиб қолмади, эрига хиёнат қилмади; у фақат Юсуфни севди, чунки у Юсуф ишқига аллақачонлар гирифтор бўлган эди.

«Юсуф ва Зулайхо» достонида, халқ оғзаки ижодида бўлгани каби, қаҳрамонлик мотивлари ҳам кенг ўрин олган. Бу жиҳатдан айниқса Юсуф билан акаларининг жанги, Юсуфнинг ёш ўғли Мешомнинг майдонга чиқиб, катта паҳлавонларни — амакилари — Яҳудо ва Шамъунни енгиши жуда характерлидир.

«Юсуф ва Зулайхо»даги бошқа бир қатор фантастик тасвирий ўринлар ҳам халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири билан вужудга келди. Халқ оғзаки ижоди асарларида эгри билан тўғрини, рост билан ёлғонни ажрим қилувчи «асбоблар», «воситалар» берилади. Худди шунга ўхшаш, Юсуф ҳам гапирувчи тос — жом орқали акаларининг ёлғонини фош қилади.

Дурбек халқ оғзаки ижоди мотивлари билан бирга халқ мақоллари ва таъбирларидан ҳам ўринли фойдаланиб, ўз достонининг ғоявий-бадиий қимматини оширади. Достонда халқ мақоллари ва таъбирлари асосида яратилган мисралар хийла кўп учрайди:

Гул тилаган, хор жафосин чекар,
Кимки асал олса, ариси тегар.

Гарчи ушолганни уласа бўлур,
Лек ўшал ўрнина тугун қолур.

Эр кишининг сўзи керак бўлса бир,
Шоҳу ғани бўлса у, хоҳи фақир.

Сабр билан тенгри берур коми дил,
Сабр қилу сабр қилу сабр қил —

ва бошқалар.

Хуллас, халқ оғзаки ижоди Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони учун маънавий ва бадиий манбалардан бири бўлди, унинг ғоявий-бадиий қимматини, халқчиллик руҳини оширди.

«Юсуф ва Зулайхо» арузнинг сариъ баҳрида (муфтаилўн муфтаилўн фоилўн) ёзилган. У ўзбек классик адабиётидаги бошқа достонлар каби маснавий шаклида қофияланган.

«Юсуф ва Зулайхо» ўзбек адабий тили тараққиётига катта бир ҳисса бўлиб қўшилди. Дурбек форс-тожик тилида ижод қилиш традициясига эргашмади, балки ўз она тилининг ҳомийси ва жарчиси бўлди, бу тилда муваффақият билан йирик

ва гўзал эпик достон яратди. Дурбек достонида форс-тожик тилининг маълум таъсири (лексика ва жумла тузилишида) бор, лекин, шунга қарамай, достон XV аср бошларидаги халқ жонли тилига жуда яқиндир. Орадан беш ярим аср ўтган бўлишига қарамай, бу достон тили жиҳатидан ҳозирги кунниинг китобхони учун у қадар қийинчилик туғдирмайди. У енгил ўқилади ва осон тушунилади.

Хотима. Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» достони билан ўзбек дунёвий адабиётида янги бир саҳифа очди. Бу достон диний-мистик адабиётга қарши дунёвий адабиётнинг илк йирик муваффақиятларидан бири бўлди.

«Юсуф ва Зулайхо» Дурбекдан кейин ҳам ўзбек, тожик ва бошқа халқлар адабиётида қайта-қайта ишланди ва ҳар бир ёзувчи ўз даври эҳтиёжи ва дидига мувофиқ янги-янги достонлар яратди. Улуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий «Юсуф ва Зулайхо» достонини ёзди. Бу достонни атоқли шоир, тарихчи ва таржимон Муҳаммадризо Огаҳий (XIX аср) ўзбек тилига таржима қилди. Шоир Нозим Ҳиравий (XVII аср) «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратди. Ўзбек ва тожик адабиётининг йирик намояндаларидан бўлган Ҳозиқ (XVIII—XIX асрлар) ҳам форс-тожик тилида «Юсуф ва Зулайхо» асарини яратди. Булардан ташқари, ўзбек ёзувчиларидан Андалиб ва Хиромий ҳам ўз «Юсуф ва Зулайхо»ларини яратдилар. Уйғур ёзувчиларидан Мулла Юсуф Ёркандий ҳам 1791 йилда «Юсуф ва Зулайхо» достонини ёзди.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода 1915 йилда яратган «Қироат китоби»да «Юсуф ва Зулайхо»нинг сюжетини содда тил билан қисқача ҳикоя қилади.

Шундай қилиб, «Юсуф ва Зулайхо» бошқа халқлар адабиётида катта ўрин олгани каби, ўзбек адабиёти тарихида ҳам салмоқли ўрин тутди, унинг тараққиётига хизмат қилди.

Атоий

Ҳаёти ва фаолияти.

Атоий XV асрнинг биринчи ярмида етишган истеъдодли лирик шоирдир. Атоийнинг асл ва тўла номи, туғилган ва вафот этган йиллари аниқланган эмас. Шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида унинг ўз девони ва Алишер Навоийнинг айрим асарларида баъзи маълумотлар бор.

Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да мана бундай дейди:

«Мавлоно Атоий Балхда бўлур эрди. Исмоил ота фарзандларидиндур, дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит[1] киши эрди. Ўз замонида шеъри атрок[2] орасида кўп шуҳрат тутти. Бу матлаъ анингдурким:

Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклукиндин сув била ютса бўлур.

Қофиясида айбғинаси бор. Аммо Мавлоно кўп туркона[3] айтур эрди. Қофия эҳтиёжиға муқайяд эмас эрди. Қабри Балх навоҳисидадур».

Юқорида номи зикр этилган Исмоил ота ҳақида Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да қуйидагиларни ёзади: «... Исмоил ота... зоҳиран Хўжа Аҳмад Яссавий...нинг Иброҳим ота отлиғ инисининг ўғлидир... Ёши юзга яқин ва авлоди ўн етти ё ўн саккиз бор эрди. Авлоди орасидин Исҳоқ отани ўз қойим ма-

---

[1] *Мунбасит* — шод-хурсанд, очиқ чеҳрали.
[2] *Атрок* — туркий тилда сўзловчилар.
[3] *Туркона* — содда, равон.

қоми қилиб оламдан ўтубтур...» Ҳусайн Воиз Кошифий «Рашаҳот» асарида Исмоил отанинг Ҳузиёнда (Тошкент билан Сайрам ўртасидаги қадимги бир вилоят) туғилгани ва Аҳмад Яссавийнинг тасаввуф оқимини давом эттирувчилардан бўлганини айтади.

Ўз шажараси билан Аҳмад Яссавий авлодидан бўлган Атоий тасаввуф тарғиботчилари бўлган реакцион шайхлар — оталар изидан бормади, балки дунёвий ишлар билан шуғулланди. Навоий сўзи билан айтганда «хушхулқ» ва «мунбасит» киши бўлиб етишди, «туркона» шеърлар битиб, «атрок» орасида шуҳрат қозонди ва бадбин шайх-зоҳидларга қарши шафқатсиз курашди.

Атоий ўз даврининг етук олим ва фозилларидан биридир. Унинг шеърларида биз фаннинг турли соҳаларига доир хилма-хил маълумотларни, Искандар, Жамшид ва Кайковус каби ўнлаб тарихий номларни, турли географик атамаларни, кўпгина бадиий асарлар ва Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Вомиқ, Узро, Юсуф, Зулайхо, Гул ва Наврўз каби қаҳрамонларнинг номини ва бошқа-бошқаларни учратамиз. Ўзбек ва форс-тожик классик адабиёти билан яқиндан танишиб, унинг традиция ва тажрибаларидан таълим олган Атоий, шу билан бирга халқ поэзиясини, турли хил қиссаларни севиб ўрганди ва қиссахонларнинг йиғинларида қатнашди. Бунга жумладан унинг «Қиссасин» радифли шеъри далил бўла олади.

Илм-маърифат ва бадиий ижодиёт билан шуғулланган Атоий Балхдами, Ҳиротдами, қаерда яшамасин, «Сарою коху айвон ҳожат эрмас» ва «тортма оту тўн учун бу тўққуз айвон миннатин» деб фақирона ҳаёт кечирди. Унинг:

Айб этма агар қилса кўнгил нолау зори,
Васлинг ҳавасинда чу менинг зўру зорим йўқ —

каби мисралари, шубҳасиз, ўз шахсий ҳаёти билан ҳам боғлиқдир. Бироқ шоирнинг қалби ва табиати бой эди, унинг ҳар қандай олтину дурлардан ҳам зиёдароқ ва қимматлироқ ижоди — гўзал шеърлари бор эди. Шунга кўра, шоир бундай дейди:

Қулоқ солсанг Атоий сўзларига,
Нисор эткай санга бу дурри манзум.

Ҳаётни севган ва шодлик-қувноқлик излаган шоир золимларнинг зулмини, инсофсиз ва разил кишиларнинг жирканч кирдикорларини кўриб қаттиқ эзилади, қайғуради. Турли хил

алам ва машаққатлар «файласуфу оқил» шоирни «мажнуни шайдо» ҳолига келтиради:

Туно кун бир файласуфу оқиле кўрган киши,
Илғой олмайдур бу кун Мажнуни шайдодин мени.

«Хуштур кишига бўлса муқим ўз ватанида»,— деган Атоий ғам-аламларини тарқатиш ва таскин топиш учун шаҳарма-шаҳар кезиб юришга мажбур бўлади:

Чун сифлалар насиби бўлубтур Ҳироту тун чун,
Кел, хирқа кий Атоий, равон бўл Ҳироттин.

Бироқ кулфат ва машаққатлар жўшқин шоирнинг лирик сози ва овозини бўға олмади. У нафис ва дилрабо шеърлар битди, лирик девон яратиб қолдирди.

Атоий девони.

Бизга Атоий девонининг ягона қўлёзма нусхаси маълум. СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланаётган бу қўлёзма нусха тахминан XVI асрда, сафавийлар даврида яшаган озарбайжонлик бирор котиб томонидан кўчирилган бўлса керак. Қўлёзмада озарбайжонча талаффузга мослаб битилган айрим сўзлар («бохти»—«боқди», «душти»—«тушти» ва бошқалар) ҳамда қўлёзманинг табризлик беклар беги Фатҳ Алихон кутубхонасида сақланган бўлиши шундан далолат беради.

Бу қўлёзма Атоийнинг жами 260 ғазалини ўз ичига олади. Бироқ Атоий ғазалларининг миқдори бундан кўп бўлган бўлиши ва шоир лирик турнинг бошқа жанрларида ҳам шеърлар битиб, уларни девонга киритган бўлиши, лекин бу шеърлар бизгача етиб келган қўлёзмадан ташқарида қолган бўлиши мумкин. Аммо шунга қарамай, девоннинг мавжуд қўлёзмаси ҳам Атоийни ўзбек дунёвий лирикасининг истеъдодли ва заковатли йирик бир вакили сифатида гавдалантиради.

Атоий ғазалларида дунёвий севгини куйлайди, табиат кўрки ва инсоннинг фазилатларини таъриф ва тавсиф қилади, таркидунёчилик ва бадбинликка қарши курашади, хилма-хил бадиий лавҳалар ва образлар яратади, халқ оғзаки ижоди бойликларидан ва ёзма адабиёт тажрибаларидан фойдаланади, содда, равон, жўшқин ва нафис байтлар тизади.

Ҳаёт ва севги лирикаси.

Атоий объектив борлиқни эътироф қилади, коинот ва ҳаётни, инсон ва унинг шодлигини севади. Баҳор фасли, чаман саҳни, гул иси ва булбул хониши унга завқ-шавқ бағишлайди. У гўзал табиат қўйнида дўстлари билан бирга бўлишни, ёрнинг висолига ва лутф-эҳсонига мушарраф бўлишни истайди:

Кел, эй дилбар, ки бўстон вақти бўлди,
Гул очилди, гулистон вақти бўлди.
Қилай нола, боқиб гулдек юзунгга,
Чу булбулларға афғон вақти бўлди...
Ўқуб гул бахтини мажлисда ҳар дам,
Бўлуб сархуш, гул афшон вақти бўлди...
Муғанниларға булбуллар бикин зор,
Ҳазорон навъи илҳон вақти бўлди.
Бу дамким, гул қилур булбулға алтоф,
Атоийға ҳам эҳсон вақти бўлди.

Баҳор — кўрк ва чирой, туғилмоқ ва унмоқ фасли, у дилрабо фасл. Инсон эса буларнинг ҳаммасидан ҳам янада кўркли ва дилрабо. Ёр — севги, ҳаёт ва инсонга муҳаббатнинг тажассуми. Ёрсиз шоирга на баҳорнинг кўрки ва на унинг завқ-шавқи тотийди:

Васлингиз умрум гулидур, шавқида мен андалиб,
Ёз фаслинда бўлур — вақти хазон сизсиз манго.
Мен бу юз муштоқидурман, боғу бўстон ким бўлур?
Бўлмасун насрину лола, арғувон сизсиз манго.

Шу равишда шоир лирикасида дунёвий севги етакчи тема бўлиб қолади, бошқа масалалар унинг атрофига тўпланиб узвий боғланади.

Атоийнинг севги лирикасида уч асосий образ: ошиқ, ёр ва рақиб образлари яратилган. Ошиқ — шоирнинг ўзи. У ҳаётни, ҳаёт кўркини севади, ёрнинг ҳусн-жамолига мафтун бўлади, унинг висолига ошиқади. Ошиққа ҳур-парилар эмас, балки ҳаёт маҳбубаси керак. У ёр дудоғидан обиҳаёт топади:

Унуттирди Хизр обиҳаётин,
Ушал ёқути шакарханд бизга.

Эй беким, валлоҳ, керакмас танда жон сизсиз манго,
Ҳам ҳаёти Хизру умри жовидон сизсиз манго.

Ошиқ ўз ёрига садоқатли ҳамда вафодор:

Кес бошимни, ерга сол, ётсун қаро зулфунг бикин,
Гар назар қилсам юзунгдин ўзга юзга қайрилиб.

Севги ошиқнинг бутун вужуди ва фикр-хаёлини эгаллаб олади ва ҳатто уни забун ҳам қилади:

Бўюн сунсам ғамингға айб эмас, ким.
Забун айлар муҳаббат шери нарни.

Севги зар-зўр билан эмас, балки самимият ва садоқат билан боғлиқ:

Ошиқ эрмас ул маҳваш, ким тилар зар бирла, васл,
Ошиқ улдур, ким висолинг нақдин истар зоридин.

Севги мол-давлат ва мансаб-мартабага қарамайди. Шунга кўра, ошиқ-шоир:

Гадомен васлинга, не чора айлай,
Ки султонлар бу иш бечорасидур,—

дейди. Ёр осмон париларидан ҳам, жаннат ҳурларидан ҳам кўркли. Унинг хулқ-атвори ундан ҳам гўзал. У табиат ва ҳаётнинг ҳуснига ҳусн қўшади. Бинобарин, у чордевор зулматида қолиб кетиб, ғунчалигида хазон бўлмаслиги, заъфарондек сарғаймаслиги керак, у қуёшдек оламга зиё таратиши ва ҳусн-жамоли билан «аҳли замона хўбларини» мафтун қилиши керак:

Кел, эй санам, ки бўлди яна навбаҳору ийд,
Ким хуштурур кишига висолу нигору ийд.
Бир лаҳза ол ниқоб юзунгдин қуёш бикин,
Жамъ айла анжуманда гулу лолазору ийд.

Кел, бениқоб чиққил уюнгдин том устина,
Аҳли замона хўбларини бир уёлдур!

Бу мисралар хотин-қизлар феодал-клерикал асорати остида қолган, эрк-ҳуқуқи поймол қилиниб хўрланган ва таҳқир қилинган бир шароитда, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга эди.

Ёрига вафодор бўлган ошиқ ёрининг ҳам садоқатли ва вафодор бўлишини талаб қилади. Чунки:

Вафосиз дилрабодин тенгри безор,
Агар ҳусн ичра жаннат ҳури бўлса.

Ошиқ ёрнинг вафосизлиги ва марҳаматсизлигидан қаттиқ эзилади, унинг шикоят овози баралла кўтарилади. Ошиқ билан ёр ўртасига тўғаноқ бўлиб тушган рақиб, ошиқнинг ҳасратига ҳасрат, қайғусига қайғу қўшади. Ошиқнинг шикоят ва надомат овози янада баландроқ кўтарилиб, яшаган муҳитининг айрим иллатларига — ҳаддан ошган ситам, мунофиқлик, шафқатсизлик ва бошқаларга қарши норозилик кайфиятлари мужассамлашади. Бинобарин, шоир:

Ё ишқ балоси манга, ё жаври замона,
Ё ёр жафоси манга, ё ғуссайи ағёр,—

деб нолийди. Бироқ буларнинг барчаси ошиқ қалбидаги соф ва самимий севги ҳисларини барбод этолмайди, у ёрига содиқлигича қолади:

Атоийни қиёс этма ўзунгга,
Агар сен ўзга бўлдунг, ул ҳамондур.

«Васл нўши дунёда бўлмас Атоий нешсиз» деган шоир қарилик айёмига қадар ҳам севгининг завқ-шавқи ва дард-аламини куйлайди:

Ишқингда қаро бошим оқарди,
Бир боқмади кўз қароқи бирла.

Таркидунёчилик ва бадбинликка қарши кураш.

Атоий севги лирикаси билан таркидунёчилик ва бадбинликка, шайх-зоҳидларга қарши шафқатсиз кураш олиб боради. Шайх-зоҳидлар жаннат учун бу дунёдан, ҳур учун ёрдан воз кечишни тарғиб қилар эканлар, Атоий инсон инсон билан қадимдан ҳамдамдир, севги инсоннинг аъло фазилатидир деб ҳисоблайди:

«Ёр ғамин тарк эт, Атоий!»— дерсан, эй носиҳ, вале
Тарк этарму одаме ҳаргиз қадимий ҳамдамин?!

Атоий «жаннатнинг эски боғи» деб «юзи навбаҳор» ёрдан воз кечмайди:

Саъй этар зоҳид мени жаннатнинг эски боғина,
Мен борурменму юзунгдек навбаҳоримдин йироқ.

Бинобарин, у «ҳуру қусур, кавсару тўби»ларни зоҳиднинг ўзига ҳавола қилиб, дилбарининг висолига ошиқади:

Зоҳидо, ҳуру қусур кавсару тўби санго,
Бизга дилбар васлидур дунёғу уқбодин мурод.

Шоир ҳаётнинг кўрки ва завқ-шавқини жаннатдан эмас, балки ҳаётнинг ўзидан излайди: ҳаёт жаннатдан гўзал бўлгани каби, ёр ва унинг кўрки жаннатнинг неъматлари ва ҳурларидан ҳам гўзалдир. Ёр юзидаги нор жаннат мевалари-дан лазиз ва тотлидир:

Кўрармен боғи жаннат мевасиндин,
Яноқинг норини юз қатла беҳроқ...

Шоир ёрнинг қад-қоматини жаннатнинг тўби дарахтидан ҳам зебо ва кўрклидир дейди:

Тўби йиғочи эски йиғочтур туман иллик,
Ўхшотман они, ким сенга, навбар етилибсен.

Ёки:

Учмоқта юз қатла қиёмат бўлур эрди,
Тўбида агар бўлса, бу қомат била рафтор.

Ёрнинг лаби жаннат кавсари шаробидан ҳам ширин ва тотли бўлиб, у «лаб жоми майи сарқитини» топган ҳурлар ҳам жаннат кавсаридан воз кечадилар, дейди.

Атоийнинг айтишича, ҳатто ёр оғзи муъжизасини кўрган Исо (Христос)[1] ҳам унга тан бериб, уялганидан кўкка қочиб яширингандир:

Оғзингда муъжиз оятин Исо кўруб зиёд,
Биздан қочиб ёшурунди кўк ичра уёттин.

Ҳусн-жамолда ёрга тенглашолмаган ҳурлар эса уялганларидан жаннатга қочиб кетганлар:

Ҳусн ичра қусурин билибон то дами маҳшар,
Ёшунди юзунг хижолатидин жаннат аро ҳур.

Модомики, мавжуд ҳаёт жаннатдан, ёр ҳурдан аъло ва афзал экан биҳишт деган нарса ҳаёт ва ёрнинг ўзидир:

Атоийға биҳишти жовидондир,
Севар ёри била бир лаҳза дийдор.

Ёрсиз жаннатга бориш эса, жаннатдан (ер юзидан) дўзахга бориш билан тенгдир:

Бўлса жаннатда Атоий сенсизин, қилғай фиғон,
Олдилар дўзахка деб, фирдавси аълодин йироқ.

Шоир «маҳшар»да ҳам тоату тақво билан эмас, балки ёр ишқи билан фахрланишга қарор беради:

Қилсалар маҳшарда эл тақвою тоат бирла фахр,
Мен сенинг ишқинг била қилғумдур ул дам ифтихор.

У ҳатто «дину имоним ҳам ёрим»дир деб айтишга, ҳайитни «намозу рўза» билан эмас, балки ёр қоши меҳробига дуо айтиш билан кутиб олмоқчиман,— дейишга журъат қилади:

Охир дам агар арз қил имон десалар, мен
«Имоним ўшал моҳ!» дегумдур, даги ўлгум.

---

[1] Диний афсоналарга кўра, Исо дами билан беморларга шифо берган ва ўликларга жон ато қилган эмиш.

Ийдгаҳга барча эл элтур намозу рўзасин,
Мен қошинг меҳробина элтай дуодин ийдлиқ.

У Қаъба меҳробига ҳам ёрнинг қошу кўзини кўнглига келтириб сажда қилади:

Қилмағай сажда Атоий Каъбанинг меҳробина,
Бўлмоғунча кўнглида ул қошу кўзнинг нияти.

Ёрнинг ҳаётбахш фазилатлари ҳар қандай кишини ҳам мафтун этади, ҳатто муаззин ҳам унга берилиб кетиб, масжидини тарк қилади:

Қўргали қад-қоматингни йўл юрурда ноз ила,
Тарки масжид айлади, бўлди муаззин бе фалоҳ.

Фақат ҳайвонтабиат, фаҳму ҳисдан маҳрум бўлган кишиларгина ёки жонсиз мавжудотларгина севгисиз бўлади:

Ақли йўқ ҳайвондурур ё фаҳми ҳисси йўқ жамод,
Кимки ҳуснингни кўруб бўлмаса ҳайронинг, бегим.

Шоир дунёнинг бахт-саодати ва ноз-неъматларини рад этган таркидунёчи шайх-зоҳидларни, ўзларини қонуншунос деб атаган фақиҳларни ва муфтиларни шундай кишилар жумласидан деб ҳисоблайди ва истеҳзо билан улардан кулади. Чунончи:

Бу кун васлингни тарк айлаб, тилар жаннатни зоҳидлар,
Берурлар насяға нақдин, бу не нодон халойиқтур?!

Ишқ рамзидин агар бир қилча фаҳм этса фақиҳ,
Тарк этар эрди қамуқ фатвою қилу қолни.

Бир қилча ишқ ҳолатидин топмади вуқуф,
Муфтийи мадраса, ки иши қилу қол эрур.

Шундай қилиб, Атоий севгини инсон ҳаёти ва фаолиятининг муҳим бир хосияти ва шарти, ҳаётга бўлган муҳаббат ифодаси сифатида куйлайди. У кишиларнинг ақл-заковатини заҳарлаб, уларни «у дунё» учун «бу дунё»дан воз кечишга даъват қилувчи шайх-зоҳидларга бефарқ қараб туролмайди, балки ўзининг тараққийпарварлик фикр-мушоҳадаси ва поэтик қобилияти билан уларга қарши курашади. Инсоннинг инсонга бўлган севгисини куйлаш бу курашнинг жуда ўткир бир воситаси эди, чунки шоир шайх-зоҳидларнинг «жаннат ва ҳурлар»ни мақташларига ҳаётнинг ва ҳаёт маҳбубасининг мақтовини қарши қўйиб, шу восита билан таркидунёчилик ва бадбинликнинг бемаънилигини фош қила олар эди.

Шу билан бирга, Атоий шайх-зоҳидларга қарши курашда ўзидан олдинги прогрессив шоирларнинг традицияларини давом эттириб, май образидан ҳам яхши фойдаланади ва уни ҳаётга муҳаббат, шодлик ҳамда қувноқликка интилишнинг бир рамзи сифатида қўллайди. «Порсо майхўрларни хор кўрма асруким» деб хитоб қилган шоир, зодагонлар томонидан «гадо» деб таҳқир қилинган кишиларнинг зодагонлардан кўра олий ҳиммат эканликларини таъкидлаб, шундай дейди:

Э саховат даъви қилғон жумла ному нанг учун,
Кел, даме майхонада кўргил гадолар ҳиммати.

Шоир ҳаётга муҳаббатни куйлар экан, жаннат ва дўзахга, тоат ва ибодатга нисбатан баъзан бир скептик сифатида ёндошиб, айрим антиклерикал кайфиятларни ҳам илгари суради. Бироқ шоирдаги бу кайфиятлар динни инкор этиш заминида эмас, балки ҳаётга муҳаббатни рад қилувчи айрим диний-хурофий тушунчаларга ва хусусан реакцион тасаввуф қарашларига қарши кураш заминида туғилган эди. Шоир гарчи жаннат ва дўзахни инкор этмаса ҳам, шайх-зоҳидларнинг «у дунё» учун «бу дунё»дан воз кечиш таълимотига қарши кескин курашиш мақсадида мавжуд дунёни жаннатга қарама-қарши қўйиб, инсон ҳаёти учун энг зарури ва афзали шу дунёдир, бинобарин, уни севмоқ ва қадрламоқ керак дейди.

Ижтимоий норозилик мотивлари.

Атоий девонида бевосита ижтимоий ҳаёт масалаларига бағишланган махсус шеърлар бўлмаса ҳам, унинг севги лирикасида яшаган даврининг ижтимоий муносабатларига доир фикр-мулоҳазаларини акс эттирувчи алоҳида парчалар мавжуддир. Уларда шоир ҳукмрон синфнинг ҳаётий манфаатларига қарши фикр юритмайди, феодал эксплуатациясининг моҳиятини танқид қилмайди. Бироқ, шунга қарамай, ўз даврининг маърифатпарвари ва пешқадам шоири сифатида баъзан подшоларнинг зулмидан, босқинчилик урушларидан, зодагонларнинг зулми ва кибр-ҳавосидан шикоят қилади ва мазлумларнинг муҳтожлиги ва ночорлигига ачинади. Бундай норозилик мотивлари ишқий лирик шеърнинг мазмунига моҳирлик билан сингдирилади, сўз гўё ёр ҳақида бораётган бўлиб кўринади, лекин «ёрдан шикоят» замирида ижтимоий норозилик кайфиятлари ифодаланиб, «бевафо» ва «золим» сингари сўзлар шоҳ ёки султонга нисбат берилади.

Шоирнинг айтишича, ёр ошиқнинг кўз ёши ва нола-фарёдига раҳм-шафқат қилмайди, чунки бағри тош ёр шафқатсиз подшога ўхшайди.

Ёр чун фарёдинга етмас, таҳаммул қил кўнгул,
Додни кимдин тиларсен, подшо раҳм айламас!

Мутакаббир ёр ошиққа қайрилиб боқмайди, чунки у ҳусн султони, ошиқ эса бир гадодир:

Юз Атоийдек гадое ўлса, қайтиб боқмағай,
Бу думоғу кибр ким, ул ҳусн султониндадур.

Ёр шафқатсиз. У, золим ва босқинчи ҳукмдорларнинг қўшини эл юртларни босиб олиб, кишиларни асир қилиб, мол-мулкларини тортиб олгани каби, кишиларнинг кўнглини бузади:

Ишқ мулкинда асир этган мўғул ўлжасидек,
Хаста кўнглумки Хито-Чин кўзлари яғмосидур.

Шоир ғариб ва мискин кишиларнинг аҳволига ачинади. У ошиқ (ўзи) ва рақиблар ўртасидаги зиддият ҳақида сўзлар экан, муҳтож ва йўқсул кишиларнинг аҳволидан шундай шикоят қилади:

Эшикта итларинг манго миннат қилурлар, оҳ,
Ҳеч кимса бўлмасин кишининг нону ошида,

Таънадин қовмас Атоийни эшикиндин рақиб,
Ҳеч гадое ит урса, эшикни қўюб кетмас бегим.

Бироқ Атоий феодал зулми остида хонавайрон бўлган меҳнаткаш омманинг ижтимоий норозилик кайфияти ва исёнкорлик руҳини изчил ва тўла акс эттиролмади. Гарчи у киноя билан:

Ғариб[1] эрур гадони сўрмоқ, э шоҳ,
Сўрарлар жумла олам муътабарни,—

деса ҳам, яна ҳукмрон табақаларнинг лутф-карами ва раҳм-шафқатига кўз тикиб:

Мен баси мискинмену сиз ҳусн ила асру ғани,
Айб эмас кўз тутса мискинлар тавонгардин мурод,—

дейди. Шоир ижодидаги бу зиддият у яшаган давр учун табиий бир ҳолат эди.

[1] *Ғариб* — таажжуб, қизиқ.

Атоийнинг санъаткорлик маҳорати.

Атоий ғазал жанрининг устоз санъаткорларидандир. У ғазалларида кишининг хилмахил ҳис-туйғуларини, ҳаёт завқи, севги шавқи, ҳижрон алами ва висол иштиёқини, таркидунёчиларга қарши ғазаб ва нафрат туйғуларини моҳирлик билан ифодалайди.

Атоийнинг кўпчилик ғазаллари, бошқа ўзбек классик шоирлариники сингари, 7 байтли ғазаллардир. Атоийнинг ғазаллари орасида «Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур», «Жамолинг васфини қилдим чаманда» ва «Бу ҳусну малоҳатки бизнинг ёрда бордур» каби бир неча воқеабанд ғазаллар ҳам бор.

Атоийнинг ғазаллари рамал, ҳазаж ва бошқа баҳрларда яратилган. Девонидаги 260 ғазалдан 109 таси рамали мусаммани мақсур (фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилўн) вазнида битилган. Бу баҳр ўзбек классик поэзиясида жуда кенг тарқалган бўлиб, «туркий» деб юритилган ўзбек халқ қўшиқлари шу баҳрда ижод қилинган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Мезон-ул-авзон» асарида «яна сурудедурким, ани «туркий» деб турлар ва ул ғоятдин ташқари дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдан мутажовиз айш аҳлига судманд ва мажолис оро суруддур... ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқедур...» — дейди.

Атоий қофия ва радифда ҳам хийла яхши натижаларга эришади. У айниқса «оч — суймоч — соч — қоч — қиймоч», «кеч-кеч — сеч-сеч» каби янги, равон ва мусиқий қофиялар яратишда муваффақият қозонади. Атоий қўллаган радифлар эса мисраларнинг мазмунини бойитиш ва чуқурлаштиришга хамда уларнинг равонлиги ва мусиқийлигига хизмат қилади. Бу жиҳатдан айниқса:

«Эй орази шамсу қамарим, нетти, не бўлди?
В-эй тишлари дурру гуҳарим, нетти, не бўлди?»

матлаъли ғазал диққатга сазовордир. Бу ғазалдаги «нетти, не бўлди?» радифи ички ҳис-туйғуларни тўлароқ ифодалашга ҳамда мисраларнинг бадиий соддалигини ва оҳангдорлигини кучайтиришга ёрдам берган.

Бироқ, Навоий таъкидлаганидек, Атоий баъзи ўринларда қофияга етарли эътибор бермайди, оч қофиялар ишлатади.

Атоий шеърларида турли хил бадиий усулларни, тасвирий воситаларни қўллаб, оригинал бадиий лавҳалар ва образлар яратади. Ҳаёт ва дунёвий севгининг жўшқин куйчиси бўлган Атоий реал ҳаётни «у дунё»га, ёрни ҳурга, ошиқни шайх ва зоҳидларга қарама-қарши қўйиб, булардан бирини

эътироф қилади, улуғлайди, иккинчисини рад этади ёки ачиқ танқид қилади. Шоир бундай ўринларда контраст усулидан моҳирлик билан фойдаланади.

«Сўрса малакулмавт: «Санга ҳур керак?»— деб,
«Йўқ-йўқ, менга дилхоҳ!»— дегумдур, дағи ўлгум,—

каби контраст усули билан яратилган мисраларда ҳаётийлик янада чуқурроқ ва жўшқинроқ ифодаланган. Шоир зулм-зўрликка қарши инсоф ва марҳаматни, бевафоликка қарши вафо ва садоқатни куйлар экан, яна контраст усулига мурожаат қилади. У ҳатто ҳазил-мутоиба тарзида айтилган мисраларда ҳам контраст усулини қўллаб, енгил кулгига бирмунча жиддийроқ тус беради.

Масалан:

Гаҳи, ки босса аёғин юзумга, ноз ила дер:
«Аёғим оғриди, не бурё эмиштуксен».

Юзига кўп тика боқсам, манга кулуб айтур:
«Атоий, не кўзи тўймас гадо эмиштуксен?!»

Атоий ёр портрети тасвирида ва ошиқнинг ички кечинмалари баёнида оригинал ўхшатиш, киноя, муболаға, тажоҳули орифона, лаф ва нашр каби турли тасвирий восита ва усуллар яратади. Ўхшатишга мисоллар:

Кирпикинг новакларидин соқлонур кўнглум, вале,
Бир отиб, ёзмас нишонин икки айёринг кўруб.

Сенинг сиймин танингнинг ҳасратидин,
Кўзумнинг ёшини сиймоб дерлар.

Кинояга мисоллар:

Йиғлаб юзунгуздан олайин зулф ниқобин,
Гул яхши очилмас кечалар ёғмаса ёмғур.

Бинафша қилса зулфунг бирла даъво,
Эгилди бўйни елдин, кўп еди кож.

Муболағага мисоллар:

Қилни икки ёрмишу қилмиш азалда бир қалам,
Белингиз тасвирини қилғонда нақкошинг, бегим.

Кўзларим дарёсидин ҳардам хаёлинг кечкали,
Кирпикимнинг хасларидин боғламишмен солни.

Тажоҳули орифонага мисоллар:

Ёраб ул оразмудур ё лола аръар устина,
Ё шақойиқ баргидур сарви санубар устина?

Эй бегим, ушбу юз, дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз, дегул, шаҳд била шакармудур?

Лаф ва нашрга мисоллар:

Жамолинг равзаи боғи жинондур,
Лаби сарчашмаи руҳи равондур.
Сочинг сунбул, юзунг сарву санубар,
Кўзунг наргис, янгоғинг арғувондур.
Белинг, оғзинг сўзи ҳар қайда бўлса,
Хаёли нозуку рамзе ниҳондур.

Қайсари Рум ой юзунг, мушкин сочинг хоқони Чин,
Шоҳи Ҳиндистон менгинг, султони Туркистон кўзунг.
Гарчи оҳуйи Хўтандур бехато билмон недин,
Чину Мочин лолазоринда қилур сайрон кўзунг.

Атоий омоним сўзлар ва турли бирикмалар воситаси билан чиройли сўз ўйинлари ясайди ва бундай шеърий парчалар ўзбек адабиётининг оригинал жанрларидан бири бўлган туюқларга хос хусусиятни намойиш қилади.

Мисоллар:

Десангким: «Жон сипар қилғил, Атойим!»
Турубмен ушмуноқ ўлдур, от ойим!..

Юзунгни, эй малоҳат хони, бир оч,
Тўя кўрсун сени бу мустаҳиқ оч.

Шоир сўз ўйинларидан ташқари арабча ёзувдаги ҳарфларнинг шаклидан ҳам фойдаланиб. оригинал лавҳалар яратади. Чунончи:

Жими зулфунг, нун қошинг қасди жон айлаб эди,
Боқи бўлсун, лутф этиб кирди алиф қаддинг аро.

Бу байтда «жон» (جان) сўзи ҳарфлар таркибига бўлиниб, зулф «жим» (ج) га қомат «алиф» (ا) га, қош «нун» (ن) га ўхшатилади ва шоир ёрнинг зулфи, қоши ҳамда қоматидан «жон» сўзини ясайди.

Мим оғзи била зулфи қадди лом алифидин,
Эй вой, нетай хаста кўнгул қолди аламға.

Бу байтда шоир «хаста кўнгулнинг аламга қолиши» сабабини ёрнинг «мим» га ўхшаш оғзи (араб ёзувида «м» ҳарфи „م“ шаклида ёзилиб, унинг тўгарак қисми жуда кичик бўлгани учун оғиз «мим»—га ўхшатилади), «лом» га ўхшаш зулфи (қайирма зулф «л» ҳарфининг арабча шакли — ل га

ўхшатилади) ва «алиф»га ўхшаш қомати (араб ёзувида «а» ҳарфи „ا“ шаклида бўлиб, қад-қомат алифга ўхшатилади) деб изоҳлайди ва бу ҳарфларнинг шаклидан алам „ا“ сўзини ясайди.

Ҳарфларнинг ёзилиш шакли асосида ўхшатишлар яратиш шубҳасиз каллиграфия санъати билан боғлиқ ҳолда вужудга келган.

Бироқ Атоий ғазаллари айрим бадиий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Шоир бадиий образлар яратишда реал ҳаёт лавҳаларига кам мурожаат қилиб, абстракцияга берилиб кетади, айрим образлар ва лавҳалар деярли ўзгаришсиз ғазалдан ғазалга кўчиб боради, қоматни «тўби»га, тишни «дур»га ўхшатиш каби традицион тасвирий воситалар қайта-қайта қўлланилади ва ҳоказо.

Атоий ва халқ оғзаки ижоди.

Атоийнинг адабий мероси унинг халқ оғзаки ижоди асарларини яхши билганини, уларни севгани ва ғоявий-бадиий бойликларидан самарали фойдаланганини кўрсатади. Атоий айрим ғазалларини бевосита халқ оғзаки ижоди таъсири остида яратди. Бунга, жумладан:

Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклукиндин сув била ютса бўлур —

матлаъли ғазал ёрқин далил бўла олади. Бу ғазалда шоир халқ эртакларидаги «сув париси» образини яратади ва халқ оғзаки ижодидаги «сув қизи»га ишора қилиб:

Эмди билдим рост эрмиш, балки кўрдим кўз била,
Улки дерлар сув қизи, гоҳ кўзга кўрунур —

дейди.

Атоий айниқса халқ мақоллари ва халқ таъбирларига катта эътибор беради. У халқ донишмандлигининг ифодаси бўлган мақолларга мурожаат этиш билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тили ва бадиийлигини ҳам бойитади. Шоир халқ мақолларини айнан келтиради ёки уларнинг мазмунини сақлагани ҳолда формасини шеърий мисраларга мувофиқлаштиради, айрим ғазалларида бир эмас, бир неча мақоллар ишлатади.

Мисоллар:

Юз сори бўлди равон икки кўзимдин жўйбор,
Сарви дилжўюм не бўлди бир буён қилсанг гузор.
Сен ўшал султони ҳуснсен, ки бўстонлар аро,
Давлатингдин гул эшигин ел очибон ел ёпор.

Бўлди бағрим сув ғамингдин, яхшилик қил, сол суға,
Охир эй гул, хирманни, алоатта, ҳар эккан урор.

Қилди жонимға мени ширин лабинг завқи бале,
Бу масалдурким, **«киши бол тутса, бормоғин ёлор.**

Давлатингдин кўкка етти борча қулларнинг боши,
Ушбу не толеъдур, ойим, **бизга етсанг тоиг отор?**

Оғзингизни ҳар неча сўрдум, тиладим топмадим,
Гўйё бу сўз ғалатдурким, **«тилаганлар топор».**

Зулфунгуздин гар Атоий бошқа кўрса на ажаб,
Ким, кўрармен **«бир синоғоини яна икки синор».**

Ғанимат тут жамолу ҳусн даврин,
Масалдурким, **«яна бу дам топилмас».**

Рақибу зоҳид оҳимдин куярлар,
Бале, **ўт куйдурур ҳар хушку тарни.**

Севса агар Атоий рақибини ажаб эмас —
Ким, **«эгасин оғизлар, итига сўнгак солур».**

Лаълидин бағринг қонин ҳардам Атоий сўрмаким,
Чун аримас ҳар нечаким, **ювсалар қон бирла қон.**

Васл нўши дунёда бўлмас, Атоий нешсиз —

ва бошқалар.

Атоий халқ қўшиқларининг соддалиги, равонлиги ва мусиқийлигидан ҳам илҳомланди ва уни ўрганди. Унинг 260 ғазалидан 109 ғазалнинг «туркий» деб номланган халқ қўшиқлари вазнида яратилиши бунга ёрқин далилдир. Атоийнинг кўпгина ғазаллари халқ қўшиқларига хос бўлган жўшқинлик, соддалик ва равонлик хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунга кўра ҳам унинг айрим ғазаллари шу кунга қадар куйга солиб айтилмоқда.

Халқ оғзаки ижодининг Атоий ғазалларига таъсири ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётининг энг муҳим манбаларидан, бой чашмаларидан бири халқ оғзаки ижоди эканини яна бир карра кўрсатади.

Ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида шоир Атоийнинг ўрни.

Атоий ўзбек дунёвий адабиётининг Навоийга қадар етишган атоқли намояндаларидан биридир. У ўз бадиий ижодини реал ҳаётни, инсоннинг инсонга бўлган севгисини куйлашга бағишлади, ўрта аср реакциясининг энг чиркин иллатларидан бўлган таркидунёчилик ва бадбинликка қарши шафқатсиз курашди. Шоир севгининг завқи-шавқини, ёрнинг ҳусн-жамолини, ҳижрон аламларини нозик ва ранг-баранг лирик ҳис-туйғулар билан тасвир этди. У янги, оригинал образлар яратишга, «назм денгизининг тубига шўнғиб, шеърий дурлар» яратишга интилди:

Назм баҳрина чўм, қаърина ет дуртек, **Атоий,**
Дарё юзина чун хасу хошок керактур.

Шоир бадиий маҳоратда яхши натижаларга эришиб, даврининг пешқадам санъаткорларидан бири бўлиб етишди ва Алишер Навоийнинг эътибори ва ижобий баҳосига мушарраф бўлди. Атоий ўз шеърлари билан китобхонлар ва адабиёт аҳллари ўртасидагина эмас, балки созандалар ва ҳофизлар орасида ҳам шуҳрат қозонди. Шунга кўра ҳам у:

Гар ўқур хонанда мажлисда Атоий шеърини,
Зуҳра чанг қўбсор, қилур шамсу қамар завқу чароқ —

деган эди.

Атоий ўзидан олдинги атоқли сўз санъаткорлари билан ижодий мусобақа қилди ва маълум муваффақиятларга эришди.

Атоий деярли дунёвий севги темаси билан чегараланиб қолди, у баъзан яшаган муҳитининг ижтимоий воқеликлари ҳақида фикр юритса ҳам, уларни етакчи тема қилиб олмади. Бу Атоий ижодининг бадиий қимматига ҳам маълум даражада салбий таъсир этди. Бироқ, шунга қарамай, Атоий ижоди ўзбек дунёвий адабиётининг тараққиётида прогрессив ҳодиса бўлди ва Навоий каби улуғ санъаткорнинг етишувига маълум даражада замин тайёрлади.

Саккокий

Ҳаёти ва фаолияти. Атоқли лирик шоир Саккокийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот сақланиб қолган. Саккокийнинг ўз девони ва Алишер Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис» ва «Хутбаи давовин» асарлари унинг яшаган даври, адабий фаолияти ва XV аср адабий ҳаётида тутган ўрни ҳақида бирмунча маълумот беради. Шу билан бирга, шоир Яқиний ўзининг «Ўқ ва ёй» мунозарасида Саккокийни «турк (ўзбек) шоирларининг мужтаҳиди (ғайратлиси)» деб таърифлайди.

Саккокий моваройуннаҳрликдир. У темурийларнинг пойтахт шаҳарларидан бўлган Самарқандда яшади ва ижод этди. Саккокий девонидаги:

«Дашт элидин Ҳожи Тархонға етушса бу ғазал,
Тарк этар ҳар байтига осуда дунёсин Сарой»

байти унинг бошқа ерларда ҳам бўлганини кўрсатади. Бироқ, бу байтдаги Дашт эли Дашти Қипчоқми, Бухоро яқинидаги Даштакми, Самарқанд Даштаки болосими ёки бошқа бирор жойми — аниқ эмас.

Саккокий шоирнинг тахаллуси бўлиб, унинг асл номи маълум эмас. Саккокий сўзи «саккок» (пичоқчи) сўзидан олинган. Бинобарин, шоир ҳунарманд оилада туғилган деб фараз қилиш мумкин. Саккокий XIV асрнинг иккинчи ярмида, эҳтимол, XIV асрнинг охирги чорагида туғилди. Чунки унинг девонида ҳижрий 810 (1407—1408) йилда Амир Темурнинг набираси подшо Халил Султонга (1405—1409) бағишлаб ёзилган бир қасида бўлиб, унда:

Тариҳқа саккиз юз доғи ўн эрдию қадр ахшоми,
Бир ой туғулди дунёда ким мамлакатда хон эрур.

Бу қадр туни иззату қадр эмди даъво қилса ҳақ,
Чун шоҳзода мақдами даъвосина бурҳон эрур.

Лаълу жавоҳир сочилар шаҳ хизматида, мен доғи
Келтурдим уш сўз гавҳарин ким ўз-ўзига хон эрур,—

деган мисралар бор. Шоир, шубҳасиз, бу қасидани маълум ижодий тажриба тўплаган чоғида, чамаси 30 ёшларида яратган бўлиши керак. Зероки қасида лирик турнинг хийла мураккаб бир жанри бўлиб, одатда у билан ҳаваскор шоир эмас, балки тажрибали шоир шуғулланар эди.

Саккокийнинг ижоди хусусан Улуғбек ҳукмдорлик қилган даврда (1409—1449) камол топди. Маълумки, Улуғбек маърифатпарвар подшо ва буюк олим бўлиб, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик қилган. Унинг саройида бир қанча шоирлар тўпланган эди. Саккокий мана шу шоирлар жумласидан бўлиб, унинг ижодий фаолияти Улуғбек билан яқиндан боғлиқдир. Саккокий Улуғбекка бағишлаб қасидалар яратади, уни маърифатпарвар подшо сифатида шарафлайди ва бу билан Улуғбекнинг душманларига қарши курашади.

Саккокий Улуғбекка бағишлаб ёзган бир қасидасида фахр билан:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони,—

деган эди.

Саккокий XV аср ўрталарида вафот этган. Навоий Самарқандда бўлган йилларида (1465—1469) Саккокийнинг мухлислари билан учрашгани ва суҳбатлашганини сўзлайди. Саккокий бу даврда ҳаёт бўлганида, шубҳа йўққи, улар учрашган бўлар эдилар.

Саккокий истеъдодли лирик шоирлардан биридир. У ўзбек ва форс-тожик адабиёти тажрибаларидан таълим олди, уларнинг традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди, ўзбек классик адабиётига муносиб ҳисса қўшиб, кўпгина ғазаллар ва қасидалар яратди. Ғазалда санъаткорлик маҳоратини яхши эгаллаган Саккокий ўзбек қасидачилигининг асосчиларидан бири бўлди. Навоий «Хутбаи давовин» да ўзбек шоирларидан Саккокий ва Лутфийнинг китобхонларга манзур бўлиб, шуҳрат қозонгани ҳақида бундай дейди:

«Уйғур иборати фусаҳосиндин ва туркий алфозининг булағосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, биринг

ширин абётининг иштиҳори Туркистонда беғоят ва биринниг латиф ғазалиётининг интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдурур ва девонлари мавжуд бўлғай». Демак, Саккокий Туркистон, яъни Мовароуннаҳрда жуда шуҳрат қозонган шоирлардан бўлган. Унинг шеърлари хусусан Самарқанд китобхонларига манзур бўлган. Бироқ Саккокий ижодининг айрим мухлислари адабий рақобатчилик билан Лутфийга туҳмат қилганлар ва Лутфий Саккокий шеърларини ўзлаштириб, ўз номига нисбат берган деган овозаларни тарқатганлар. Навоий бу бемаъни овозаларни рад этиб, «Мажолис-ун-нафоис»да бундай дейди:

«Мавлоно Саккокий — Мовароуннаҳрдиндур. Самарқанд аҳли анга кўп муътақиддурлар ва бағоят таърифин қилурлар. Аммо фақир Самарқандда эрканда муаррифларидин ҳар неча тафаҳҳус қилдимким, анинг натоиж таъбидин бир нима англайин, таъриф қилғонларича нима зоҳир бўлмади.

Борчадин қолсалар сўзлари будурким, Мавлоно Лутфийнинг борча яхши сўзи анингдурким, ўғурлаб, ўз отиға қилибдур. Ул ерларда бу навъ ўхшаши йўқ, мазасиз мукобаралар гоҳи воқиъ бўлур...» Навоий буюк адабиётшунос ва объектив мунаққиддир. У Саккокий ижодини ҳеч бир камситмайди. Бунга «Хутбаи давовин»даги маълумот ва баҳо кифоядир. Бироқ у адабиёт аҳллари ижодига ғараз билан қараш ҳодисаларига чидаб туролмас эди. Бинобарин, у айрим шеър мухлисларининг Саккокий ижодини муболағалар билан таъриф қилишларини маъқулламайди ва хусусан унинг таърифини ошираман деб, Абдураҳмон Жомий ва бошқа сўз устозлари томонидан юксак баҳоланган ҳамда Навоийнинг ўзи «Маликул-калом» («Сўз подшоси») деб таърифлаган Лутфийга бемаънилик билан туҳмат қилинишини қаттиқ қоралайди.

Саккокий девони. Саккокий девонининг бир неча қўлёзма нусхалари маълум. Жумладан, Лондонда, Британия музейида унинг тахминан XVI аср ўрталарида кўчирилган бир нусхаси ва Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида 1937 йилда Шоислом котиб томонидан қандайдир манба асосида кўчирилган нусхаси сақланмоқда. Бу нусхалар бир-биридан у қадар катта фарқ қилмайди. Бироқ улардан бирортаси ҳам Саккокий девонининг тўла ва мукаммал нусхаси эмас. Уларда Саккокий ғазалларининг фақат бир қисмигина берилган, холос.

Саккокий девони ўз даврининг анъаналарига мувофиқ, худоға бағишланган ҳамд ва наът билан бошланади. Кейин 10 қасида берилади: бир қасида — нақшбандий шайхларидан

[1] *Муътақид* — эътиқодли.

Хожа Муҳаммад Порсога, бир қасида — Халил Султонга, тўрт қасида — Мирзо Улуғбекка ва тўрт қасида — Арслонхожа тархонга бағишланади. Қасидалардан кейин ғазаллар бошланади. Бироқ нусхаларда «алиф» дан тортиб «нун» га қадар бўлган ғазаллар йўқ. Девоннинг ғазаллар қисми радифи (ёки қофияси) «н» билан тугалланувчи икки ғазал билан бошланади. Шундан кейин ғазаллар алифбе тартибида давом этади. Бироқ унда «в» билан тугалланувчи ғазаллар йўқ. Девон ى — «й» ва «и» билан тугалланувчи 40 ғазал билан битади.

Шундай қилиб, Саккокийнинг лирик мероси тўла сақланиб қолмаган ёхуд девонининг мукаммал нусхалари ҳозирга қадар номаълум бўлиб келмоқда.

Саккокий ғазаллари.

Ғазал Саккокий лирикасининг етакчи жанридир. Атоий ғазаллари каби, Саккокий ғазалларининг ҳам асосий темаси севгидир. Саккокий инсоннинг инсонга бўлган самимий севгисини куйлайди ва шарафлайди. Бу севги ҳаётга, унинг завқ-шавқи, табиат кўрки ва эзгу инсоний хислатларга бўлган меҳр-муҳаббат билан узвий боғланади. Шоир дунёвий севги темаси билан шайх ва зоҳидларга, уларнинг бадбинлик ва таркидунёчилик интилишларига қарши курашади. У «жаннат» ва унинг ноз-неъматлари хаёли билан дунёнинг завқ-шавқидан, ҳаётнинг лаззатларидан воз кечган зоҳиддан истеҳзо билан кулиб:

Мен сенинг қадингға мойил, тўбиға зоҳид, бале
Бўлур ўз андозасинча ҳар кишининг ҳиммати,—

дейди. Ҳаёт жаннатдан, ёр ҳурдан, сарв тўбидан, шароб кавсардан устун ва авлодир. Шайх-зоҳидлар дин ва тасаввуфга қанчалик эътиқод қилмасин, тоат-ибодатга қанчалик берилган кишилар бўлмасин, барибир ҳаёт, ёр ва севги уларни енгади, дейди:

Кўзунгни кўрса зоҳид йўлдин озғай,
Нечаким бўлса маҳкам дин ичинда.

Лабинг майи била усрук кўзунг кўруб зоҳид,
Қабоб қилди жигарнию ўрни — майхона.

Зоҳид кўзунг, қошинг кўруб юзин аюрди қибладин,
Қутулмади бу фитнадин ул неча тазвир айлади.

Зоҳидеким кўрди зулфунг куфрин, имондин кечиб,
Бўйнида тасбиҳини белига зуннор айлади.

Саккокий ғазалларида уч образ: ошиқ, ёр ва рақиб образлари яратилади. Ошиқ — шоирнинг ўзи. У самимий ва садоқатли киши. Ёрнинг висолига ошиқади, ҳижрон азоби билан ўрта-

нади. Севгининг завқ-шавқи ва ёрининг лутф-иноятини орзу қилган ошиқ турли-туман монеликларга, алам-уқубатларга гирифтор бўлади. Бинобарин, у машҳур лирик шоир Ҳофиз Шерозий:

Аё соқий, суниб жоминг қил эҳсон, яшнасин диллар,
Кўрунди аввал ишқ осону сўнгра тушди мушкиллар[1]—

деганидек.

Ишқ ишин Саккокий аввал билмайин осон кўриб,
Охири ўз жонининг ишини душвор айлади,—

дейди.

Бироқ, ошиқ монеликларга дучор бўлса ҳам, лекин ишқдан чекинмайди, сабр-матонат билан, кураш билан ҳар қандай қийинчиликларга қарши курашга шайланади. Фарҳод Ширин ишқи йўлида «қўҳкан» бўлса, у «жонкан» бўлишга аҳд қилади:

Агар Ширин учун Фарҳод ишқи кўҳкан бўлса,
Нетонг Саккокий ҳам, жоно йўлунгда жонкан бўлди.

Шоирнинг тасвирида ёр — гўзал, латофатли ва дилрабо. Унинг ҳусн-жамоли ой ва қуёшдан, чаманзор гулларидан ҳам зиёда. Ёрнинг қоматига на сарв ва на тўби, на шамшод ва на санубар, унинг оғзига на писта ва на ғунча, лабига на лаъл ва на ёқут, кўзига на оҳу кўзи ва на наргис, зулфига на сунбул ва на райҳон тенглашолмайди. Шу билан бирга, ёр ошиққа ҳаёт ва умид, шодлик ва қувноқлик бағишлайди, у беморга шифо, ўликка жон ато қилади.

Шоирнинг ўйлашича, ёр фақат ташқи гўзаллиги билангина эмас, балки маънавий чиройи билан ҳам ошиқни мафтун қилади, бироқ ёр раҳм-шафқат, лутф-карам, вафо ва садоқатда изчил эмас. У ошиққа жабр-ситам қилади, ваъдасига вафо қилмайди, кибр-ҳавога ва мутакаббирликка берилади; босқинчи лашкар мамлакатларни таласа, ёрнинг «зулф лашкари» жон мулкини ғорат (барбод) қилади, турраси (кокили) кўнгил шаҳрида ғавғо қўзғайди:

Турранг кўнгул шаҳринда кўн ошубу ғавғо қунқориб,
Жон мулкини ғорат қилур ҳар лаҳза зулфунг лашкари.

Шоирнинг айтишича, ошиқнинг дили ва ниятини тушуниб етмаган шафқатсиз ёр уни хўрлайди, жабрлайди:

---

[1] Хуршид таржимасидан.

...Ҳар гадонинг зоҳирин кўрсанг паришон зинҳор,
Сен ани хўр кўрмагил маълум эмас нийяти.

Ошиқ ёрининг бу нуқсонлардан соқит бўлишини истайди ва унга мурожаат қилиб:

Билурсенким кечар дунёйи фони,
Қулунгга қилмағил жавру жафони.
Басе кўп ваъдалар қилдингу бординг,
Кел эмди ваъдаға қилғил вафони —

дейди.

Шоирнинг ёрдан шикояти, шубҳасиз, чуқурроқ ва кенгроқ ижтимоий моҳиятга эга бўлиб, у феодал муҳитнинг айрим иллатларига қарши, қўшинларнинг таловчилиги, айрим зодагонларнинг мутакаббирлиги ва мунофиқлигига қарши норозилик кайфиятларини ифодалайди. Бу норозилик кайфиятлари рақибга қарши қаратилган мисраларда бирмунча кенгаяди ва чуқурлашади.

Шоирнинг тасвирида рақиб — одамгарчилик хислатларидан маҳрум бўлган, мунофиқ ва фитначи кишиларнинг мажозий образидир. У кишиларнинг иноқлигига рахна солади, уларнинг тотув муносабатларини бузади, иғво ва туҳмат қилади, дашном беради, таҳқир этади. Рақиб — ит табиатдир:

Тишлар қопинга борсам эшикингга гадо теб,
Итликни магар қилди ул ўзина қабола.

Ёр унинг макр-ҳийласига алданмаслиги ва тузоғига гирифтор бўлмаслиги керак. Бинобарин, ошиқ ёрига мурожаат қилиб, шундай дейди:

...Тангрилиқ бўлғой рақибни мажлисингдин қавласанг,
Ҳайф эрур худ одамий сак бирла бўлса ошной.
Сен бу кундин сўнг ҳукм қил ўз мақомин сақласун,
Не қилар чангу чағона[1] орасида карраной.[2]

Шундай қилиб, Саккокий ўз ғазалларида дунёвий севгини, вафо ва садоқатни, шодлик ва қувноқликни куйлайди, мунофиқлик ва разилликни, вафосизлик ва мутакаббирликни қоралайди. Саккокий ғазалларининг бу ғоявий мотивлари унинг қуйидаги ғазалида мужассамлашиб, гўё у Саккокий лирикасининг тўла овозини, шоирнинг қалби ва орзу-тилакларини ифодалайди:

Агар қошимда ўшал гулзор бўлса эди,
Ғаме йўқ эрди, ғамим гар ҳазор бўлса эди.

---

[1] *Чағона* — сапюйил номли чолғу асбоби.
[2] *Карраной* — карнай.

Жоним фидоси анинг, кошки бу таним.
Оти туёқидин учқон ғубор бўлса эди.
Кўзим богир қонидин юз нигор қилмас эди,
Агар кўнгулга мувофиқ нигор бўлса эди.
Ьирор кўнгул ғамидин бўлса эди воқиф дўст,
Не қайғу, душман агар сад ҳазор бўлса эди.
Уларда қолмагай эрди кўнгулда бу ҳасрат,
Рақиб ит бикин эшигина зор бўлса эди.
Жонимға саҳл эрур эрди, жафоси ёрнинг
Агар кўнгул била ул ёр ёр бўлса эди.
Рақиб тишламас эрди сени, эй Саккокий,
Анинг итича сенга эътибор бўлса эди.

Саккокий ўзбек дунёвий адабиётига севги лирикасининг ғоявий мотивлари билангина эмас, балки айни чоқда санъаткорлик маҳорати билан ҳам ўз ҳиссасини қўшди. Уста сўз санъаткорларидан таълим олган шоир ошиқнинг турли хилдаги ички кечинмаларини, унинг орзу-умиди ва норозилик кайфиятларини, шодлиги ва қайғусини, муҳаббати ва нафратини, ёрнинг ҳусн-латофати ва ноз-карашмасини, лутф-карами ва истиғносини, рақибнинг мунофиқлиги ва сурбетлигини тасвирлашда янги образлар, оригинал тасвирий воситалар яратишга интилади, тазод, таносуб, жонлантириш, лаф ва нашр каби усуллардан фойдаланади, ўхшатиш, муболаға, мажоз ва бошқа турдаги тасвирий воситаларга мурожаат қилади. Шоир айрим ўринларда бир эмас, бир неча адабий усул ва тасвирий воситаларни моҳирлик билан мужассамлаштиради, ҳаёт воқеликлари асосида янги, оригинал лавҳалар яратади. Фикримизнинг исботи учун мисолларга мурожаат қилайлик.

Алхимиклар кимё тоши ёрдами билан оддий маъданларни тиллага айлантириш мумкин деб ҳисоблар эдилар. Уларнинг эътиқодича, металл бўтага солиб эритилади ва унга кимё тоши солиниб, эриган металл олтинга айлантирилади. Саккокий шу эътиқоддан фойдаланиб, ёр фироғида изтироб чекиб, ранг-рўйи сарғайган ошиқ тилидан бундай дейди:

Фироқинг бўтаси ичра қонимни сизғурур ҳардам,
Юзумни олтун этколи ғамингни кимё қилма.

Бу байтда фироқ — бўта, юз — металл, ғам — кимё тоши деб берилган.

Шоир Масиҳо (Исо) ҳақидаги диний афсоналардан фойдаланиб, ошиқ ва ёр муносабати баёнида тазод усулини қўллайди ва ҳаётий образ яратади:

Эй Масиҳодам бегим, бир дам била бергил шифо,
Шева бирла кўзларинг жонимни бемор айлади.

Ёр — Масиҳодам. Унинг шахло кўзи ошиқни бемор қилади, бироқ дами (сўзи) унга шифо беради. Демак, ёрнинг сўзи ҳаёт бағишловчидир.

Саккокий тазод усулида адабиётдаги традицион Масиҳ образи билан кифояланиб қолмайди. Балки у янги ва оригинал образлар яратади. Чунончи:

Юзунгни қилур тоза кўзум ёшию оҳим,
Гул тоза бўлур топса, бале обу ҳавони.

Саккокий ёмғир ва майин шаббода гулни тозалаб, унинг тусини очгани каби, ошиқнинг кўз ёши ва оҳи ёр юзини тозароқ-гўзалроқ қилади, дейди. Бу байтда тазод (кўз ёши ва оҳ—юзнинг тоза бўлишига хизмат қилади, ваҳоланки, булар — бир-бирига зиддир) ва таносуб (ёмғир ва шаббоданинг гул тусини очиши ошиқнинг кўз ёши ва оҳидан ёр юзининг тозароқ — гўзалроқ бўлишига параллел қўйилган) усули ишлатилган. Айни замонда бу байтда юз гулга, кўз ёши ёмғирга: оҳ — шаббодага ўхшатилади.

Саккокий бошқа байтларда ҳам бир эмас, бир неча усул ва тасвирий воситалар қўллаб, мароқли лавҳа ва образлар яратади. Мисоллар:

Мовароуннаҳр ичра қолдим, чунки икки ёнима
Кўзларимнинг бири Сайҳун, бири Жайҳун айлади.

Сабо гултек юзингдин олмаса сунбул ниқобини,
Саҳарда тун кеча булбул недин мунча фиғон қилди.

Элтти оғзингдин ўғурлаб писта торлиқни,
Туз суйин қуйдилар онча, ондин иқрор айлади.

Юз пора қнлур гул юзинг олинда ўзини,
Чун топмади ул равнақу навқон чаманинда.
Саккокийтек оғзингни кўруб кони латофат,
Чок айлади гулғунча гирибон чаманинда.

Сабо зулфунгни тоғитти магар ҳоли хаёлимда,
Ёзилди, аждар бўлди, ўролди Аҳриман бўлди.

Қачонким ғамзаси кўзлаб ўқин кирпики кезлоса,
Қора қошларидан пайдо бўлур ушшоқнинг ёси —

ва бошқалар.

Саккокий лаф ва нашрнинг турли шаклларини моҳирлик билан ишлатиб, мисраларнинг мазмунини бойитади, уларнинг бадиий қимматини оширади. Бунга қуйидаги байтларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин:

Бўю юзу лаъл эрну хату ҳаддина гуш йўқ,
Сарву гулу мул настарину ёсуман ичра.

Оғзинг, кўзингга пистау бодом ўзини тутса тенг,
Оғзини синдур пистанинг, ёр ўртадин бодомни.

Қуллуққа битик беруру юз шодлик айлар,
Зулфу хаттингга сунбулу райҳон чаманида.

Саккокий сўз ўйинига ҳам уста шоирлардандир. Унинг девонида ғазал ва қасида жанридан бошқа жанрлардаги шеърлар йўқ. Шоирнинг туюқ билан шуғулланган ёки шуғулланмаганини билмаймиз. Бироқ шуниси маълумки, Саккокий ғазалларида туюқ жанрига хос тажнисли қофия усулини муваффақият билан ишлата олган. Унинг «Ёқа келди» ғазалида «ёқа келди» ибораси бир неча мазмунда келган:

Гар ҳажринг ўти жону жигарга ёқа келди,
Жонимға не хуш шарбати васлинг ёқа келди.
Ҳажр ўти неча мажруҳ этиб бузди жигарни,
Васлинг бу шифо марҳами не хуш ёқа келди.
Девона бикин тишлаб эмас югра-юрурда,
Жон пора қилур ҳолда элимга ёқа келди...

Худди шунингдек, «Ол элга ойина, юз кўр бу расму ойинда» мисраси билан бошланувчи ғазалда ҳам оригинал сўз ўйинлари бор.

Саккокий «Масалдур: эшитган бу ганжу вайрона», «Пирликка етгил давлату неъмат била» каби халқ мақоли, таъбири ва олқишлари билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитади. Саккокий айниқса халқ қўшиқларига катта эътибор беради. Бир ғазалида:

«Туркона ир ирлағунча онинг,
Куйдурди мени ялай-булоси»—

деган шоир кўп ғазалларини худди Атоий каби «туркий» халқ қўшиқлари вазнида — рамали мусаммани мақсурда битди.

Саккокий ғазалларининг кўпи, бошқа лирик шоирларда бўлганидек, 7 байтли ғазаллардир.

Саккокий ғазалларининг бу муваффақиятлари билан бирга, тематик-ғоявий маҳдудлигини, шоирнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалалар билан яқиндан боғланмагани ва бадиий образ яратишда кўпроқ абстракцияга берилиб кетганини таъкидлаш лозим.

Саккокий — қасиданавис.

Саккокий девонининг муҳим бир қисмини қасидалар ташкил этади. Қасида элементлари ўзбек классик адабиётида анча илгари пайдо бўлган бўлса ҳам, лекин қасида махсус адабий жанр сифатида ўзбек адабиётида XIV—XV асрда вужудга келди. Саккокий ўзбек қасидачилигининг асосчиларидан бири бўлди.

Қасида ўтмиш адабиётнинг сиёсий лирикасидир, чунки кўпчилик қасидалар давлат арбобларига ва сиёсий ёки ҳарбий воқеаларга бағишлаб ёзилган. Қасида аста-секин сарой аристократик адабиётининг жанрига айланиб борган. Қасида-

навис бирор давлат арбобини ўта муболағалар билан мадҳ қилиб, унинг обрўй-эътиборини оширишга интилган ва бунинг эвазига ундан инъом-эҳсон олган. Тарихий шахсларга ёки воқеаларга тенденциоз муносабатда бўлиш ўтмиш қасиданависларнинг асосий хусусияти бўлиб қолган. Бироқ шуни ҳам қайд қилиш лозимки, айрим тараққийпарвар шоирлар ҳам ё моддий муҳтожлик натижасида, ёки феодал зодагонларнинг топшириғи билан қасидалар яратганлар, уларда феодал ҳукмдорларни, амалдорларни муболағалар билан мадҳ қилганлар. Бироқ, бундай қасидалардаги мақтовларни хушомадгўй ва маддоҳ сарой шоирлари қасидасидаги мақтовлар билан бир хилда деб бўлмайди. Чунки:

1. Тараққийпарвар шоирлар феодал зодагонларни ўз хоҳиш ва ихтиёрлари билан мадҳ қилмай, бунга мажбур бўлганлар.

2. Тараққийпарвар шоирларнинг қасидасидаги мақтовларни феодал ҳукмдорларга шартли равишда нисбат бериш мумкин. Зероки аслида шоир бу мақтовга бир ўгит-насиҳат тусини берар, шу ўгит билан у феодал ҳукмдорларга таъсир этиб, уларни адолатли ва инсофли бўлишга ундар эди.

Қасидачиликка хос бўлган бу зиддиятлар ўзбек қасидачилигининг дастлабки намояндаларидан бўлган Саккокий ижодида ҳам равшан кўринади. Саккокий феодал ҳукмдорлардан Халил Султон ва Мирзо Улугбекка, нуфузли руҳоний ва амалдорлардан Хожа Муҳаммад Порсо ва Арслон Хожа Тархонга бағишлаб қасидалар ёзди. Саккокий ўз қасидаларида феодал ҳукмрон синфнинг манфаатларини ифодалайди, феодал зодагонларни ўта муболағалар билан кўкларга кўтариб мақтайди, уларнинг аслида ким бўлишидан қатъи назар, уларга нисбатан «адолатли», «халқпарвар», «саховатли», «ҳиммatли», «шавкатли» каби сифатларни аямай ишлата беради, тарихий ёки афсонавий шахслар ҳамда бадиий образлардаги сифатларни уларга олиб кўчиради ва ҳоказо.

Бироқ, шунга қарамай, Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаб ёзган қасидалари бундан мустаснодир. Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаб ёзган қасидаларида муболағали мақтовларгина эмас, балки тарихий ҳақиқат ҳам бўлиб, бу тарихий ҳақиқат етакчи роль ўйнайди. Улуғбек бошқа феодал ҳукмдорлардан маърифатпарвар ва буюк олим сифатида ажралиб турар эди. Бинобарин, Саккокий мақтовларининг замирида ҳақиқат элементлари ҳам мавжуддир.

Саккокий Улуғбекка бағишлаган қасидаларидан бирида халққа мурожаат қилиб:

Жаҳондин кетти ташвишу мабодийи амон келди,
Халойиқ айш этинг бу кун, сурури жовидон келди.

Тан эрди бу улус барча, анингтек жони бор ё йўқ,
Биҳамдиллоҳ, ўғон фазли била ул танга жон келди,—

лейди ҳамда Улуғбекни «Сулаймони замон», «Нўширавон», «Мусотек шубон», «атодин меҳрибон», «хуршиди замон» каби сифатлар билан мақтайди, уни ҳарбий ишларда, жангларда тенги йўқ бир киши сифатида таърифлайди ва қасиданинг хотимасини дуо билан тугатади. Шоир:

Салотин дунёда кўп келдию кечти, сенингтек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айитсунким, қачон келди?—

дер экан, Улуғбекдек маърифатпарвар подшони мадҳ этишда ҳақли эди. Бироқ, Саккокий айтганидек, подшо Улуғбек «улуснинг жони» бўлолмас эди, унинг давлати ҳам бошқа подшоларнинг давлати каби эксплуатацияга асосланган давлат эди. Шундай қилиб, Саккокийнинг Улуғбекка бағишланган қасидаларида тарихий ҳақиқат ҳам, ўта муболаға ҳам бор.

Саккокий:

Раият қўй эрур, Султон анга чўпон ё бўри,
Бўри ўлгаю қўй тинғай, чу Мусотек шубон келди,—

дер экан, подшоларни халққа нисбатан чўпон ёки бўри бўлган подшоларга ажратади, «бўри»ларни қоралаб, «чўпон»ларни ёқлайди ва Улуғбекни мана шундай чўпон подшо сифатида таърифлайди. Шоирнинг Улуғбекни идеаллаштиришидан қатъи назар, унинг подшолар ҳақидаги фикри ўз даври учун прогрессив аҳамиятга эга эди. Улуғбек таърифи эса Улуғбекка қарши курашаётган реакцион гуруҳларга қарши зарба эди.

Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаган қасидаларининг қиммати ҳам шунда.

Шундай қилиб, Саккокий ўзбек классик лирикасининг Навоийга қадар етишган йирик намояндаларидан бири бўлиб, унинг ижоди, ғоявий-бадиий қарама-қаршиликларга қарамай, ўзбек дунёвий адабиётининг равнақ топишига маълум ҳисса қўшди.

Лутфий

Алишер Навоий томонидан «ўз замонининг малик-ул-каломи» деб баҳоланган Лутфий дунёвий адабиётнинг буюк намояндаларидан биридир. У ўзининг кўп йиллик адабий фаолиятини ўзбек дунёвий адабиётининг, ўзбек адабий тилининг тараққиётига бағишлади, нафис лирик шеърлар ва достонлар яратди. Зуллисонайн шоир Лутфий форс-тожик тилида ҳам бадиий юксак шеърлар битди. Лутфий ижодиёти ўз давридаёқ адабиёт аҳлларининг тақдири ва юксак баҳосига сазовор бўлган эди.

Ҳаёти ва фаолияти.

Лутфийнинг хаёти ва фаолияти ҳақида Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис», «Муҳокамат-ул-луғатайн», «Маноқиби Паҳлавон Муҳаммад», «Хутбаи давовин» ва бошқа асарларида, шунингдек, Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират-уш-шуаро», Хондамирнинг «Ҳабиб-ус-сияр», «Макорим-ул-ахлоқ», Абдулла Қобулийнинг «Тазкират-ут-таворих», Шамсиддин Сомийнинг «Қомус-ул-аълом», Возиҳнинг «Мажмуаи манзум ва мансур» асарларида баъзи маълумот ва мулоҳазалар баён этилган. Бироқ манбалардаги маълумот ва мулоҳазалар шунингдек, Лутфийнинг бизга қадар сақланиб қолган асарлари ҳам, унинг биографиясини тўла ёритиш имконини бермайди.

Барча манбаларда кўрсатилишича, тахаллуси Лутфий бўлган бу атоқли сўз санъаткори 1366 (ёки 1367) йилда Ҳиротнинг чеккасидаги Деҳиканор деган жойда туғилган ва ўша ерда яшаб ижод этган. Шунинг учун у манбаларда Лутфийи Ҳирий деб юритилади ҳамда сабзаворлик, нишопурлик, кашмирлик, машҳадлик ва бошқа Лутфийлардан фарқ этиб кўрсатилади. Лутфий 99 йил умр кўриб, Хуросон ва Мовароун-

наҳрдаги турли тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлди, Темур империясининг вужудга келиши ва парчаланиб кетишини, ўзаро феодал урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини, халқнинг меъморчилик санъати билан бунёдга келган муҳташам биноларни, фан кашфиётлари ва санъат-адабиётнинг янги-янги нодир асарларини, жамиятнинг реакцион кучлари билан прогрессив кучлари ўртасидаги кескин курашларни кўрди. Афтидан, у сафарларда бўлиб, айрим Шарқ мамлакатларининг ҳаёти билан ҳам танишган бўлса керак. Лутфий бутун куч ва фаолиятини ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётига, бадбинлик ва жаҳолатга қарши курашга, эзгу инсоний хислат ва фазилатларни тарғиб қилишга бағишлади, эл-юртнинг осойишталиги учун интилди.

«Мажолис-ун-нафоис»да айтилишича, Мавлоно Лутфий «Йигитлигида улуми зоҳирий (дунёвий илмлар)ни такмил қилғондин сўнгра Мавлоно Шаҳоббиддин Хиёбоний» қошида тасаввуф бўйича таълим олади. Бироқ, шунга қарамай, у тасаввуфга берилиб кетмайди, тасаввуфни тарғиб этган сўфи шоир бўлиб эмас, балки диний-мистик адабиётга қарши курашда борган сари гуллаб-яшнаётган дунёвий адабиётнинг забардаст намояндаси, устоз санъаткор бўлиб етишади.

Лутфий айрим темурий ҳукмдорларга атаб бир неча қасида ёзди, «Гул ва Наврўз» достонини темурийлардан бўлган Искандар мирзога бағишлади. Бироқ:

Бу фоний дайр аро ғар шодлиғ истар эсанг, бўлғил,
Гадолиғ нониға хурсанду бўлма шаҳға ҳожатманд,—

деган шоир феодал ҳукмдорлар саройидаги аристократ шоирлар доирасига кирмади, хушомадгўй ва маддоҳ шоирга айланмади. У мадҳияларида феодал ҳукмдорларни маърифатпарвар ва адолатпарвар бўлишга чақирди, Искандар мирзога бағишланган «Гул ва Наврўз» достонида эса ўзаро феодал урушларни қоралаб, марказлашган ҳокимият ва осойишталик учун кураш ғоясини илгари сурди.

Лутфий ўз асарларида ҳаёт ва севгини, баҳор ва шодликни, вафо ва садоқатни, маърифат ва осойишталикни, мардлик ва баҳодирликни куйлади, халқ оғзаки ижодининг бой чашмаларидан илҳом ва таълим олди, ўзбек адабий тилини халқнинг хилма-хил таъбир, мақол ва маталлари билан бойитди, Хоразмий, Сайфи Сароий, Камол Хужандий ва Ҳофиз Шерозий каби сўз санъаткорларининг традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди; Навоий сўзи билан айтганда, у «форсий ва туркийда назири йўқ» шоир бўлди. Лутфий, ўзбек ва форстожик тилидаги нодир лирик шеърларидан ташқари, эпик достонлар ҳам яратди. У 1411 йилда «Гул ва Наврўз» ишқий-

қаҳрамонлик достонини ёзди ҳамда машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг 1425 йилда ёзиб тугатган «Зафарнома» номли тарих китобини форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, 10 минг байтдан зиёдроқ маснавий — достон битди.

Навоий ҳам, Навоийнинг замондошлари ҳам Лутфийнинг айниқса ўзбек тилидаги асарлари билан катта шуҳрат қозонганини таъкидлайдилар. Навоий Лутфийнинг «Туркийда шуҳрати кўпрак эди» деса, тарихчи Хондамир «Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди, ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган эди», дейди. Хуросондан тортиб Ироққа қадар маълум ва машҳур бўлган Лутфийнинг шеърлари адабий суҳбатларга завқ ва шавқ бағишлар уста сўз санъаткорларига манзур бўлар эди. Навоий XV асрнинг атоқли маърифатпарвари Сайид Ҳасан Ардашернинг уйидаги адабий йиғинлардан бирида Лутфийнинг ғазаллари ўқиб муҳокама қилингани ва тақдирлангани ҳақида бундай маълумот беради: «...Туркигўй шуародин Мавлоно Лутфий... шеърларидан абёт ўқурлар эди ва бу матлаъни таъриф қилурлар эдиким:

Нозуклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Уз ҳаддини билиб, белидин ўлтурур қуйи».

Лутфий устоз зуллисонайн шоирлардандир. У ўзбек тилидаги асарлари билангина эмас, балки форс-тожик тилидаги шеърлари билан ҳам китобхонларга, даврининг йирик сўз санъаткорларига манзур бўлади. Абдураҳмон Жомий билан ижодий ҳамкорлик қилади. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Лутфийнинг форс-тожик тилидаги ижодкорлик маҳорати ва шуҳрати ҳақида қуйидагича сўзлайди: «...форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур... охир умрида радифи «офтоб» шеъри(ни) айиттиким, замон шуароси борча татаббуъ қилдилар (эргашдилар); ҳеч қайси (шоир) матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ бу дурурким:

Э, зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро бажойи моҳ дарбар офтоб.[1]

Ва ўтар вақтида бу ғазал матлаини, тугатмайдур эрди, васият қилдиким, Ҳазрати Маҳдуми Нуран (Жомий) тугатиб, ўз девонларида битисунлар, ул ҳазрат ҳам тугатиб, ўз девонларида битидилар ва ул матлаъ будурким:

Гар кори дили ошиқ ба кофири Чин афтад,
Беҳ з-онки ба бадхўи бемеҳри чунин афтад».[2]

[1] Зулфинг тунга ўхшаш бўлиб, гўё қуёш (юзинг) унинг соясида парвариш топади. Тун каби зулфингда ой ўрнига қуёш чиққандир.

[2] Ошиқлар дилининг иши шу сингари бемеҳр, бадфеълга тушгандан кўра, Чин кофирига тушгани яхшироқ.

Навоий Лутфий билан Абдураҳмон Жомий ўртасидаги дўстлик ва ижодий ҳамкорлик ҳақида «Насоим-ул-муҳаббат» асарида яна қизиқ бир фактни ҳикоя қилади: Лутфий «Тўқсон ёшидин тажовуз қилғондин ҳазрат Маҳдуми.... Нуран (Жомий) отиға «Сухан» қасида айтиб келтуруб эрдики, замонининг хушгўйлари барча хўблуқға мусаллам тутдилар ва ул Ҳазрат(Жомий) дағи инсоф бердилар ва онинг матлаи будур:

Зиҳи ҳадиси лабат қути руҳу жони сухан,
Гули сухан чаман оройи бўстони сухан.[1]

Ул Ҳазрат шукргузорлик юзидин маъзарат изҳор қилиб дедиларким: «Бу шеърни силаси (инъоми) уҳдасидин биз чиқа олмаймиз, магар муқобалада ҳам қасидаи сизнинг отингизға айтқаймиз, сизни эски тўнингизни гадолик қилурмиз». Мавлоно (Лутфий) дедиларким: «Они сизға осон қилурмизким, сила бўлғай». Ул Ҳазрат узрхоҳлик била кисват(кийим)ни анга кийдурдилар».

Ўзбек ва форс-тожик адабиётининг тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган улуғ санъаткор, афтидан, ўтмишнинг бошқа маърифатпарварлари каби, турли қийинчиликларга, феодал-клерикал муҳитнинг сиқувларига дуч келган. Бунга унинг асарларидаги шикоят мотивлари ҳамда Ҳофиз Шерозийнинг:

Сухандонию хушхони намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки то худро ба мулки дигар андозем,—

байтига ўхшаш:

Лутфий, Ҳирида қолмади шеърингга муштарий,
Азми Ҳижоз қилки, мақоминг Ироқ эмиш,—

каби мисралари далил бўла олади. Бироқ бўғиқ феодал-клерикал муҳит оптимист шоирнинг руҳини сўндира олмади, у умрининг охирига қадар бутун куч-қувватини бадиий ижодга, тараққийпарвар орзу-армонларни куйлашга бағишлади.

Адабий мероси. Лутфий ўзбек ва форс-тожик тилидаги лирик шеърларнинг ва ўзбек тилидаги «Гул ва Наврўз» ҳамда «Зафарнома» достонларининг авторидир. У ўзбек тилидаги лирик шеърларини девон қилиб тузган ва бу девон, Навоийнинг таъкидлашича, жуда машҳур бўлган. Лутфий девони бизга қадар турли даврларда (кўпроқ XIX—XX асрларда) кўчирилган кўп қўлёзма нусхаларда етиб келди. Қўлёзма нусхаларда шоир шеърларининг миқдори ҳам, уларнинг тексти ҳам бир-биридан фарқ қилади (уларда ға-

[1] Лабингдан чиққан сўзлар сўзнинг озиғи, жони ва руҳидир, сўзнинг гули, сўз бўстонининг зеби-зийнатидир.

заллар сони 200—280, тўртликлар 25—40 ўртасида). Лутфий девонининг ҳозирги кунда маълум бўлган энг эски ва муътабар нусхаси 1511 йилда ҳиротлик Маҳмудбек деган котиб томонидан «Гул ва Наврўз» билан бирга бир китоб қилиб кўчирилган нусхадир. Бу китоб Лондонда Британия музейида сақланади.

Лутфийнинг форс-тожик тилидаги шеърларидан тазкиралар ва бошқа манбалар орқали айрим сатрларгина етиб келган. Унинг форс-тожик тилидаги шеърларини девон қилиб тузгани-тузмагани маълум эмас. «Гул ва Наврўз» достонининг айрим сатрлари Алойи Бинни Муҳибийнинг 1560 йилда тузган «Ал-луғат-ун-Навоият в-ал истишҳодат-ул-чиғатоият» («Навоий луғати ва чиғатой тили далиллари») китобида ҳамда ундан кейинроқ яратилган Шайх Сулаймон Афанди Бухорий ва Козимбек луғатларида келтирилади.[1]

Навоий маълумотига кўра, Лутфийнинг «Зафарнома» таржимаси ягона нусхада қолиб кетган ва «баёзға ёзмоғон учун шуҳрат топмаган». «Зафарнома»нинг ягона нусхаси умуман сақланиб қолган ёки сақланиб қолмаганлигини билмаймиз.

Шундай қилиб, улуғ шоирнинг бизга қадар етиб келган адабий мероси унинг ўзбекча девони ҳамда «Гул ва Наврўз» достонидир.

ШЕЪРЛАР ДЕВОНИ

Лутфий ўзбек дунёвий лирикасининг Навоийга қадар етишган энг катта ва атоқли намояндасидир. Унинг девони ғазал, туюқ, қитъа, рубоий ва қасида жанридаги шеърларни ўз ичига олади. Ғазал ва туюқ Лутфий лирикасининг энг характерли жанрларидир.

Лутфий лирик шеърларида ҳаёт завқи ва табиат кўркини, севги шавқи ва висол иштиёқини куйлайди, бадбин ва жоҳил шайх-зоҳидларни танқид қилади, айрим диний-хурофий урф-одатлардан кулади, разиллик, мунофиқлик ва жоҳилликни қоралаб, самимийлик, садоқат ва маърифатни улуғлайди. У ошиқ, маҳбуба ва рақиб образларини, уларнинг турли ҳолат ва кайфиятларини тасвирлаб, кишининг руҳий кечинмаларини моҳирлик билан очади, ранг-баранг бадиий усуллар қўллайди, халқ қўшиқларининг соддалиги ва равонлигидан, халқ юмори, халқ мақоли ва таъбирларидан усталик билан фойда-

[1] Лутфийнинг Британия музейида сақланаётган девони ҳамда «Гул ва Наврўз» достонининг фотонусхаси бизда бор. Энди китобхонларимиз Лутфий ижоди билан янада яқинроқ ва тўлароқ танишиш имконига эгадирлар: ЎзССР Давлат Бадиий адабиёт нашриёти 1958 ва 1960 йилларда Лутфийнинг танланган асарларини бостириб чиқарди.

ланиб, ёзма поэзияни халқ оғзаки ижодининг инжулари билан бойитади. Бу билан шоир лириканинг дунёвий моҳияти ва қимматини янада ривожлантиришга муваффақ бўлади.

Бироқ, шунга қарамай, Лутфий ҳам, Атоий ва Саккокийлар каби, лирикада асосан дунёвий севги темаси билан чегараланиб қолади, айрим мисраларида даврининг ижтимоий-сиёсий масалалари ҳақида фикр юритса ҳам, лекин бу масалаларни шеърий ижодиётнинг етакчи объекти қилиб олмайди, баъзан эса тасаввуфнинг айрим бадбин ақидалари таъсирига берилиб кетади.

Ҳаёт ва севги лирикаси.

Лутфий объектив борлиқни эътироф қилади. У ҳаётни ва ҳаётнинг гули бўлган инсонни самимий севади, шарафлайди. Ёз фасли ва ёр васли, атиргул иси ва булбул саси, машшоқлар сози ва ҳофизлар овози, бода кайфияти ва жўралар суҳбати уни мафтун этади. Шоир:

Ёз бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.
Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур
Ҳар ким, ки бу кун дунйида ҳушёр топилса —

каби қувноқ, ўйноқи ва жозибадор мисралардан турли лирик шеърлар тизади. Шоирнинг муддаоси бадбинлик ва таркидунёчиликка қарши ҳаётнинг завқи-шавқини куйлаш, кишиларни шайх-зоҳидларнинг жаҳолати ва ҳийла-найранглари тузоғидан қутқаришдир. Шайх-зоҳидлар ҳаётни инкор этсалар, шоир уни эътироф қилади, шайх-зоҳидлар «фоний» дунёдан воз кечишни тарғиб қилсалар, у дунёни севишга чорлайди, шайх-зоҳидлар жаннат ҳурларига мафтун бўлсалар, у ҳаёт маҳбубасига таҳсин ўқийди. Лутфий динни инкор қилмайди, дўзах ва жаннатга шак келтирмайди. Бироқ киши ҳаёт экан, нега у ўз ҳаётидан, ҳаётнинг кўрки ва завқидан воз кечсин, деган мазмунда қуйидаги мисраларни тўқийди:

Бурқаъни кўтар, тенгри учун, эл сени кўрсун,
Бу ҳусну малоҳат яна қайси кун учундур?!

Шоир жаннат (учмоқ) учун ҳаётдан, ҳур учун ёрдан воз кечмайди, унга ёр ва дийдор ҳаммадан афзалдир, чунки ёр кишига ҳаёт бағишлайди:

Келди эшикка, орзум юзунг дурур, кўргуз чиқиб,
Келгин, ки Лутфий ҳожати учмоқ эмас, дийдор эрур.

Чашми масту жом лаълин кўргай эрди Хизр, агар
Ичкай эрди бода, улким оби ҳайвон тортадур.

Севмоқ ва севилмоқ гуноҳ эмас, балки кишининг табиий эҳтиёжи ва гўзал табиати деб ҳисоблаган шоир айрим диний

ақида ва тушунчаларга уларнинг аслига зид бўлган янги маъно беради:

Қутлуқ аёғинг ерга тегибдур, онинг учун,
Эл ерга қўюб бош, қилур барча ибодат.
Қибладин, ёраб, ўлар ҳолатда эврулсун юзум,
Гар сенинг қошингдин ўзга бўлса меҳробим менинг.

Шоир ўз ёрига қараб: сен ҳаж қилмоқчи бўлсанг, Каъбага бориб юрма, Каъба менинг кўнглум, уни зиёрат қилсанг кифоядир, дейди:

Сен ҳусн ила бойсен, сенга чун фарз дурур ҳаж,
Қил тенгри учун каъбаи кўнглумни зиёрат.

Шундай қилиб, Лутфийнинг ишқий лирикаси чуқур ҳаётий моҳиятга эга бўлиб, у таркидунёчилик ва бадбинликка, айрим диний-хурофий тушунчаларга қарши қаратилгандир.

Лутфий дунёвий севгини, инсоннинг инсонга бўлган самимий севгисини куйлади. «Дилбар жамоли васфида комил» бўлган шоир унинг латофати ва назокатини моҳирлик билан тасвирлади, ранг-баранг ва оригинал образлар яратди. Бироқ у ёрнинг ташқи кўринишигагина маҳлиё бўлиб кетмади, балки хулқ-атвори ва ақл-заковатининг ҳам ой юзи, шаҳло кўзи, сарв қомати ва париваш сурати каби гўзал бўлишини истади. Шоир мунису меҳрибон ёрига қалбидан салом йўллаб:

Ул менинг жони жаҳонимға салом,
Жондин ортуқ меҳрубонимға салом.
Бир замон холи эмасмен ёдидин,
Муниси жону равонимға салом,—

деса, бевафо ёрдан қаттиқ арз-шикоят қилади:

Бевафолиқ ичра равнақму бўлур?
Даъвий меҳр айласа ҳақму бўлур?
Бир соғинсанг бизни йилу ой керак,
Яхшиларнинг меҳри мундоқму бўлур?

Шоирнинг айтишича, ишқнинг шарти вафо ва садоқатдир, бевафо ёр ҳақиқий ёр бўлолмайди:

Кишиким, йўқтурур меҳру вафоси,
Агар хуршидтур ондин не ҳосил?

Не кўнгли содда элдур ишқ эликим,
Сенингтек бевафони ёр дерлар.

Бағри тош ёрдан меҳру вафо кўрмаган ошиқ шоир:

Турбатимнинг тошиға мундоқ битингким: «Лутфий қул —
Тош бағирлик ёр учун фарсуда бўлғон хок эрур»,—

деб васият қилади. Бироқ, у жабр-ситам кўрса ҳам, ишқидан воз кечмайди, ёрнинг хислати ўзгариши ва меҳрибон ҳамда мушфиқ бўлишига умид қилади:

Жавр этса, меҳр умиди тутармен ҳанузким,
Бир тавр қолмас одамининг хислату хўйи.

Шоир ижодида ёрдан шикоят қилиш оҳанглари аста-секин бошқа тусга кириб, ижтимоий ҳаётнинг айрим иллатларига қарши шикоят мотивлари кучайиб боради.

Шикоят мотивлари.

Хўш, Лутфий ўзи яшаган муҳитининг қайси иллатларидан шикоят қилади? Бу шикоятнинг ғоявий мазмуни нимадан иборат?

Лутфий золим ҳукмдорлардан, мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилувчи бемаъни ўзаро урушлардан, «нодон»ларнинг «доно»ларга жабр-ситам кўрсатишидан шикоят қилади, хасис ва ҳикматсиз давлатмандлардан ғазабланади, мискин ва бенаво кишиларнинг аҳволига ачинади. У, агар султон бедод (инсофсиз) бўлса, ўзгалардан дод (инсоф) кутиш амри маҳол, дейди:

Жон боринча қилмағай Лутфий фиғон бедоддин,
Дод ким берсун, қилур чун жавр султоним менинг.

Шоир темурий ҳукмдорларнинг вилоятларни босиб олиб, эл-юртни талон-торож қилган махсус қўшини — «қора черик»нинг зулмидан шикоят қилиб:

Бузди қаро черик била кўнглум вилоятин,
Ул кўзки, турклардек иши таламоқ эмиш,—

дейди. Олимлар, шоирлар ва санъат аҳллари бошига тушган кулфат ва даҳшатларни кўрган шоир:

Йўқ турур ёлғиз бу Лутфий жониға жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нодон тортадур.

деб алам чекади.

Лутфий:

Айттимки: бу Лутфийға жафо қилма, вафо қил.
Айтурки: бизинг даврда бу расм қолибтур,—

дейди ва бу шикоятларини маълум даражада умумлаштириб, жабр-жафо қилиш ўз замонасида бир одатга айланиб кетганини таъкидлайди.

Бироқ Лутфий лирикасидаги шикоят мотивлари феодал муҳит иллатлари моҳиятини фош этиш даражасига кўтарилмайди, ҳаёт фактлари асосида етарли даражада конкретлаштирилмай, хийла мавҳум ҳолда қолиб кетади. У инсоф ва адо-

латга чақириш ва панд-насиҳат билан иллатларни тузатиш мумкин деб ҳисоблайди. Ҳукмдор одил бўлса, мамлакат маъмур бўлади дейди:

Жон топти иморат қадингиз тузлуки била,
Маъмур бўлур адл ила ҳар қайда вилоят.

Лутфий шеърларидаги шикоят мотивлари, уларнинг пассив ва маҳдуд бўлишига қарамай, ўзбек дунёвий лирикасининг тематик-ғоявий такомилига, ўз даври ижтимоий фикрларининг ўсишига бир ҳисса бўлиб қўшилди.

Санъаткорлик маҳорати.

Лутфий лирикаси Навоий ва Жомий каби улуғ сўз санъаткорларининг мақтовига сазовор бўлди, ўзбек, озарбайжон, тожик ва бошқа халқларнинг бир қатор ёзувчиларига ўрнак бўлди, халқ орасида шуҳрат қозониб, севилиб куйланадиган бўлди.

Лутфий лирикасининг сеҳрловчи кучи нимада? Лутфий лирикасининг сеҳрловчи кучи унинг дунёвий (ҳаётий) лигида ва юксак санъаткорлик билан яратилганлигидадир. Лутфий лирикаси содда, равон ва мусиқий, тили бой ва ширали, бадиий усул ва воситалари хилма-хил ва оригинал, халқ ижодининг самарали таъсири билан камол топган лирикадир.

Лутфий ўзбек классик лирикаси жанрларининг, хусусан ғазал ва туюқнинг ривожи ва такомили учун унумли хизмат қилди. У халқ қўшиқларига яқин:

Қон бўлди кўнгул фироқингиздин,
Жон куйди ҳам иштиёқингиздин

матлаъли ғазалга ўхшаш кўпгина жўшқин ва равон ғазаллар битди, «Зотингда ҳақ изҳори камолот қилибдур» каби воқеабанд ғазаллар яратди, деярли халқ мақолларидан иборат «Аёғингға тушар ҳар лаҳза гису» каби ғазалларини битди, «Дудоғинг маъдани жондур дедим, айтур: сенга не?» каби мушоира-ғазаллар ёзди.

Лутфий ғазаллари кўпроқ 5—7 байтлик ғазаллардир. У ғазалларида бир-бирига жўр, оҳангдор сўзларни қофия қилиш билан бирга, мисраларнинг мазмунини кучайтириш, таъкид йўли билан асосий масалага эътиборни кўпроқ жалб этиш ва шеърнинг равонлиги ҳамда мусиқийлигини ошириш учун кўп вақт бир ёки бир неча сўздан таркиб топган радифлардан ҳам усталик билан фойдаланади.

Сенсен севарим, ҳоҳ инон, ҳоҳ инонма,
Қондур жигарим, ҳоҳ инон, ҳоҳ инонма —

матлаъли ғазалда қўлланган «ҳоҳ инон, ҳоҳ инонма» радифи ошиқнинг севгилисига садоқати ва дард-аламини қатъий ва кескин ифодалашга,

«Маҳвашим бир назар этсанг, не ниманг ўксугуси?
Банда сори гузар этсанг, не ниманг ўксугуси»

матлаъли ғазалда эса «не ниманг ўксугуси?» радифи ошиқнинг ёрига қаратиб айтган истак-орзуси, илтижо ва илтимосини чуқурроқ ифодалашга хизмат қилади.

Лутфий ўзбек классик лирикасининг оригинал ва янги жанри бўлган туюқнинг ўзига хос хусусиятларини яхши эгаллаб олди, халқ аскияси ва халқ тили бойликларидан кенг фойдаланиб, 20 га яқин ажойиб туюқ яратди ва машҳур туюқчилардан бўлган шоир Амирийдан ҳам ўзиб кетди.

Лутфий ишқий лирик шеърларининг мазмунини ҳам, бадиий шаклини ҳам ҳаётий лавҳалар билан, реалистик элементлар билан бойитади, китобхонни феодал муҳитнинг айрим манзара ва урф-одатлари билан таништиради. Навоийнинг маълумотига кўра, Сайид Ҳасан Ардашернинг уйида ўқилиб таърифланган:

Нозуклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуйи —

байтида қизиқ ҳаётий лавҳа берилган. Шоир ёрнинг белини таърифлаб, у сочидан ҳам нозикдир, бинобарин, сочи белидан қуйи тушиб турибди, чунки нозиклик гўзаллик меёри бўлиб, гўзалликда ёрнинг сочидан ортиқ бўлган бели юқоридан ўрин олган, дейди. Бу байт феодал-аристократ доирадаги йиғилиш ва зиёфатлардаги ўтириш одатини эслатади. Мансаб ва мартабаси баланд кишилар юқорида — тўрда, бошқалар қуйида — пойгакда ўтирар эканлар. Қуйида ўтирувчилар «сафи наълайн» («кавушлилар сафи») деб юритилар экан.

7 Кўнглумни сенинг зулфунг олиб гезлади, билдим,
Уғри киби эл ичра сарафканда дугулму?

байтида кўнгулни мафтун этган ёрнинг осилиб турган зулфи қўлга тушиб, бошини қуйи эгган ўғрига ўхшатилади.

Шаръ ичинда бўлса усрук сўзига йўқ эътибор,
Қонима бергай тонуқлуқ икки айёринг сенинг —

байтида шариат қоидасига кўра, маст киши расман гувоҳликка ўтолмайди (бу қоидага, албатта, ҳар доим ҳам риоя қилинмаган), бироқ ёрнинг мастга ўхшаш ўйноқи шаҳло кўзлари менинг қонимга гувоҳ бўлмоқда, яъни менинг қотилим шу кўзларнинг ўзидир, дейди.

Тилаб кўнгул сенинг оғзингни топмас,
Кичик учун магар ўйнар яшунмоқ

байтида шоир болаларнинг яшинмачоқ ўйини асосида ҳаётий бир лавҳа яратиб, ўхшатиш ва муболағанинг ўта шакли (ифрот)ни қўллайди.

Бундай лавҳалар шеърнинг ҳаётий моҳиятини маълум даражада чуқурлаштиради.

Ҳаётийлик Лутфийнинг турли бадиий усуллар билан яратган кўп образлари учун ҳам хосдир. У кўпинча ёрнинг жамоли ва сифатларини традицион ёки афсонавий образларга қарама-қарши қўйиб, янги образлар яратади, бу образлар традицион ёки афсонавий образлар устидан «ғолиб» чиқади. Бир неча мисоллар келтирамиз:

1. Исо фалакка ошти, чун бўлди лабинг жон бергувчи,
Шармандаликдин кетмаса, кўкта анга не бор эрур.

Диний афсоналарга кўра, Исо (Исус Христос) ўз нафаси билан беморларга шифо, ўликларга жон бағишлар эмиш, у илоҳий қудрат билан кўкка кўтарилган эмиш. Лутфий аччиқ кулги билан бу афсонани рад этади. Исодан ёрни устун қўяди. Зероки ёрнинг лаби жон бағишловчи бўлиб қолганидан кейин, Исо шармандаликдан кўкка кўтарилди, бўлмаса кўкда у нима қилар эди, дейди.

2. Гул ўгранур ўхшар чаман оролиғ андин,
Бўстонда варақлари пароканда дугулму?
Жину малаку ҳур чаман ичра кўрунмас,
Юзинг ойидин барчаси шарманда дугулму?

Биринчи байтда гул чаманга зеб-зийнат беришни ёрдан ўрганган дейилса, иккинчи байтда жин, малак ва ҳур ёрнинг ойга ўхшаш юзидан уялаб, чаманда кўринмайди дейилади.

3. Юзунгдин лола ранг элтиб, уёлиб шаҳрға кирмас,
Анинг бўйнин киши боғлаб, кетурмоғунча саҳродин.

Ўша вақтларда ёрнинг қизил юзини лолага ўхшатиш традицион бир образ эди. Лутфий юқоридаги байтда бу традицион образга қарама-қарши равишда янги ва оригинал образ яратади: гўё лола ўз қизиллигини ёрнинг юзидан олиб, хижолатидан саҳрога чиқиб кетиб қолган, кишилар уни юлиб, даста қилиб олиб келмагунча, у ўз ихтиёри билан шаҳарга келмайди.

4. Кун тушта кўргали сени тушти заволга.
Ой тонгға қолди кеча боқиб ул жамолға.

Бу байтда жуда гўзал бадиий лавҳа яратилган: тун, қуёш ботган, самода ой. Бу манзарани шоир усталик билан ёрининг ҳусн-жамолига боғлайди. Гўё қуёш ёрни тушида кўриш учун уйқуга кетган, кўкдаги ой эса ёрнинг ҳусн-жамолига боқиб тонг қолмоқда (ёки тонг оттирмоқда).

5. Қуёш ойдек юзунгнинг хижлатидин
Қочиб, туртунчи кўк узра чиқибдур.

Шоир бу байтида ёр юзини ойга ва қуёшга ўхшатмайди, балки ёр юзини ойдан ҳам, қуёшдан ҳам устун қўйиб, янги образ яратади. Бу образ, шубҳасиз, халқ оғзаки ижоди таъсирида яратилган. Ўзбек халқ эртакларидан бирида қуйидагилар ҳикоя қилинади: ер юзида Ой деган гўзал бўлиб, у ҳусн-жамолига беҳад мағрур экан. Бироқ бу мағрурликни Ширин деган қизнинг ҳусн-жамоли енгибди. Ширинниг довруғи ҳамма ёққа тарқалиб, Ой қаттиқ рашк қила бошлабди. У Ширин билан ўз ҳуснини торттирмоқчи бўлибди. Ҳар иккаласи ҳам тарози паллаларига тушибдилар. Лекин Ширинниг ҳусни чунон оғир келибдики, у Ойни чамбарак қилиб, кўкка учириб юборибди. Ой шундан бери хижолат чекиб, кўкда қолиб кетибди, ерга тушмабди.

6. Лабинг латофатидин баски фаҳм қилди уёт,
Ўлум қаро зулумот ичра кирди обиҳаёт.

Бу байтда шоир ёрнинг латиф лабини обиҳаётдан устун қўяди. Афсонага кўра, кишига мангулик берувчи обиҳаёт деган сув бўлиб, у зулматда бўлар эмиш. Лутфий бу афсонага қарама-қарши равишда кишига мангуликни обиҳаёт эмас, балки ёрнинг лаби бағишлайди, обиҳаётнинг ўзи бунга тан бериб, уялганидан зулматга, ўлим зулматига кириб кетган дейди.

Кўрамизки, Лутфий ёрни Исо, ҳур ва малакларга қарама-қарши ҳамда улардан устун қилиб қўяди, ёрни обиҳаётдан ҳам шифобахш ва жонфизо, ой ва қуёшдан ҳам гўзал, чаман гуллари ва саҳро лолаларидан ҳам кўркли, шаҳду шакардан ҳам тотли деб таърифлайди, инсон ва унинг гўзаллиги билан ҳеч ким ва ҳеч нарса тенг келолмайди деган хулоса чиқаради.

Лутфий тажоҳули орифона, тазод, лаф ва нашр каби бадиий усулларни ҳам моҳирлик билан ишлатиб, янги-янги образлар, нафис лавҳалар яратади. Мисоллар:

Ёраб, ул дилбар малак ё ҳур ёхуд жон эрур?
Ҳақ назар ондин кўтармас: халқ анга ҳайрон эрур.

Бу байтида шоир тажоҳули орифона усулини қўллаб, дилбарни малакка, ҳурга ва ниҳоят жонга ўхшатади, уни булардан қайси бири билан тенглаштиришга тааҳжубланади, аслида эса у дилбарни малак билан ҳам, ҳур билан ҳам тенг қўяди, бироқ, булар билан қаноатланмай, жон билан тенг тутишни мақбул кўради.

Кўнгулсиз этти кўзи вах не бўлди, тенгри учун,
Дудоғидин мени бир сув уруб даво қилса?

Бу байтда тазод усули қўлланган. Ёрнинг кўзи ошиқни беҳуш қилади, бироқ, дудоғ суви уни ҳушига келтиради. Беҳуш кишининг сув пуркаб ҳушига келтирилишини кўз олдимизга келтирсак, бу тазоднинг қанчалик ҳаётий замипга асосланганини дарҳол англаймиз.

Лутфий лаф ва нашрнинг ҳар иккала шаклидан — лаф ва нашри мураттаб ҳамда лаф ва нашри ғайри мураттаб шаклларидан фойдаланади. Лаф ва нашри мураттаб:

Қошинг, эрнинг, юзинг, э рашки ризвон.
↓ ↓ ↓
Ҳилолу кавсару боғи жинондур.

Лаф ва нашри ғайри мураттаб:

Кўргали тишинг билан эрнингни, Лутфийнинг кўзи,
Кирпуки устинда ҳардам дурру маржон кўрпадур.

Лутфий ўзбек адабий тилининг жанговар курашчиларидан биридир. У халқ жонли тилидан, унинг мақол ва таъбирларидан жуда кўп фойдаланиб, ўзбек адабий тилининг гуллаб-яшнашига муносиб ҳисса қўшди. Хусусан, халқ мақоллари ва таъбирлари унинг шеърларининг мазмунини ҳам, бадиийлиги ва тилини ҳам бойитган катта бир манба бўлди. Шоир халқ мақоллари ва таъбирларини шеър тузилиши хусусиятларига қараб ё айнан, ёки қисман ўзгартирган ҳолда ишлатди, мақол ва халқ таъбирлари асосида турли-туман образлар, бадиий усуллар яратди.

Мисоллар:

Эл юзига боқсалар, ўлар мен,
«Хуршидни, нетай, ёшурса бўлмас».

(«Ойни этак билан ёпиб бўлмайди»)

Ерга кирсам кошки, чун етмас ул ойға элик,
Мушкул аҳволи тушубдур: **«ер қатиқу, кўк йироқ».**

Дедимки: «Рақибимни қошингдин кўтар!» Айтур:
«Бир гул қаниким олида юз хор топилмас».

(«Гул тикансиз бўлмас»)

Сенсизин қилмай таҳаммул нола қилсам, қилма айб,
Гар бу юк юкланса тоққа, келгай ондин юз садо.

(«Ғамимни тоғ ҳам кўтара олмайди»)

Назар аҳли кўруб нортек янгоқинг,
Масалан: **«Бир нору, минг бемор»** дерлар

Ҳаёт суйиға элтиб, сувсиз кетурди мени,
Дудоғингиз не бало ол кўргузди.

(«Дарёга олиб бориб, сувсиз келтирди»)

Сўрдунгки, неча бўлди девона сен қошимдин,
Девонадин сўрарсенким, неча бўлди ойга.

(«Девонадан ой боши сўрама»)

Дилбар согинмағон жиҳати бу фироқ эмиш,
«Кўздин йироқ бўлса, кўнгулдин йироқ» эмиш.

Йироқ солғунча ўлтур Лутфий қулни,
Масал бордурки: **«ўлмоқдин тирилмоқ».**

Ою кун юзунг била лоф урсалар, йўқтур ажаб,
Оре, **лоф урмоқ йироқтин барчаға осон эрур,**

Аёнгнға тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: **«Чироғ туби қоронғу».**

Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар **«оққон ориққа оқар су».**

Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
«Кишининг кўзидур, оре, тарозу».

Кўзунг қонимдин иймонмас, ажабтур,
Ки **«қўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».**

Тилар васлингни Лутфий қил ижобат,
Ки айтурлар: **«Тилаганни тилогу».**

Шунингдек, Лутфий халқ юмори, қарғиши, эркалаши ва бошқалардан ҳам ўринли фойдаланди:

Лутфийни ким қарғади **«ёраб, балога учра!»** деб
Ким, сенингтек тош бағирлик дилрабоға учради;

Қўймағил ҳардам рақибимни қошингдин, сур, бегим
Ким қўтур итнинг дамидин барчаға нуқсон эрур;

Бу **тўймағур кузумга дурур кўрмагон киби,**
Ойдек юзига нечаки, бу мубтало боқар.

Лутфийнинг ўнлаб халқ мақоллари ва таъбирларидан фойдаланиши у яшаган давр адабий ҳаётида жуда катта воқеа эди. Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис»ида Мирзаҳожи Суғдий деган шоир ҳақида сўзлаб, «агарчи баъзи маҳалда ғариб нималар табъидин бош урар эрди, бу байтида хийли сўз ранги ва чошниси борким, байт:

«Ўхшатти қоматингни санубарға боғбон,
Бечора билмас эмиш алифдин таёғни».

Буғина масални яхши боғлағони учун умид улким, тенгри анга раҳмат қилмиш бўлғай» деб тақдирлаганини эсласак, Лутфийнинг халқ ижодига муҳаббати ва ундан кенг фойдаланганлигининг аҳамияти янада равшанлашади.

Лутфий *ёв, ёғи, хасм, душман; лаб, дудоғ, эрн* каби синоним сўзларни кўп қўллагани каби ўзбек тилидаги омоним ва полисемик сўзлардан ҳам кенг фойдаланди. У шу сўзлар воситаси билан чиройли сўз ўйинлари ясайди ҳамда халқ оғзаки ижоди заминида ўзбек классик адабиётида янги ва оригинал жанр сифатида вужудга келган туюқларнинг ажойиб намуналарини яратади. Чунончи:

Кўнглума ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Биз сори бўлди фироқинг доғи бор.

Кечти умру тушмади ул ёр ила,
Қўрқарам кўнглум бу ғамдин ёрила,
Бу вафосизлиққи, сендин кўрмишам,
Эътиқодим қолмади ҳеч ёр ила.

Биринчи туюқдаги **доғи** сўзи биринчи мисрада «доғ» — «яра», иккинчи мисрада «яна»—«тағин» ва тўртинчи мисрада «тоғ» маъносида келса, иккинчи туюқдаги **ёрила** сўзи биринчи мисрада «ёр қўлга» (тушмади), иккинчи мисрада «ёрилмоқ» ва тўртинчи мисрада «ёр билан» маъносида ишлатилган.

Шеърнинг мусиқийлигига алоҳида эътибор берган Лутфий шеърият билан музикани узвий равишда бир-бирига боғлайди, ўз шеърларини халқ ва классик куйларига мослаб битади, турли куйларнинг номини тилга олади ва бу номлардан қуйидагича сўз ўйинлари ҳам ясайди:

Лутфий, Ҳирида қолмади шеъринға муштари,
Азми Ҳижоз қилки, мақоминг Ироқ эмиш.

(*Ҳижоз* ва *Ироқ* сўзлари ҳам ўлка, ҳам куйлар номини ифодалаган.)

Солди Туркистон элига Лутфийни кофир кўзунг,
Не мажоли борки қилғай «рост» **оҳанги «Ироқ»**

(*Рост* ва *Ироқ* сўзлари куй маъносида ҳам ишлатилган.)

Лутфийнинг лирик поэзиядаги санъаткорлик маҳорати шубҳасиз юксакдир. Бироқ у ҳам ўз замонидаги бошқа шоирларда бўлган нуқсонлардан холи эмас эди. Шеърларининг тематик торлиги образлар галереясини кенгайтиришга имкон бермади, лирик ҳис-туйғунинг кўпроқ романтик тарзда ифодаланиши айрим мавҳум образларни вужудга келтирди. Шоир юзни ойга, қуёшга, гулга, киприкни — ўққа, найзага ўхшатиш каби кўп қаламларда қайта-қайта такрорланган традицион образларни ҳам кўп ишлатди, тил бобида эса айрим ғализ ва ортиқ даражада мураккаб ибораларни қўллади.

«ГУЛ ВА НАВРЎЗ» ДОСТОНИ

«Гул ва Наврўз» XV аср ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида муҳим ўрин тутган катта ва қимматли адабий ёдгорликдир. Лутфий «Гул ва Наврўз» ишқий-қаҳрамонлик достонида севги темасини феодал урушларга хотима бериб, маърифатпарвар ҳукмдор бошчилигида марказлашган ҳокимият вужудга келтириш учун кураш каби ўз даврининг прогрессив доиралари интилиши билан боғлайди, мардона кураши билан турлича даҳшатларни, ҳатто ўлимни ҳам енгиб мурод-мақсадига эришган, эл-юртни бемаъни урушлар гирдобидан қутқариб, осойишталикни барқарор этган Гул ва Наврўзларнинг мураккаб саргузаштларини ҳикоя қилади.

Достоннинг яратилиш тарихи

Достоннинг хотимасидаги:

...Тарих секкиз юз тўрт эрди ҳижрат
Ки нақш эттим бу манзури муҳаббат —

байти унинг ҳижрий 814 йилда, мелодий 1411 йилда ёзиб тугатилганини кўрсатади. «Гул ва Наврўз», Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони каби, Темур империяси парчаланиб кетиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон тахти учун шаҳзодалар ва амир-амалдорлар ўртасида қонли курашлар авж олган бир шароитда вужудга келди. Даврининг истеъдодли шоири ва маърифатпарвари Лутфий бемаъни ўзаро феодал урушлардан ва эл-юрт бошига тушган даҳшатли уқубатлардан қаттиқ ранжиди. Достоннинг муқаддимасидаги «Сабаби назми китоб» бобида айтилган:

...Ўшул кунларки вақтим эрди нохуш,
Ғириклик номулойим умре нохуш,
Паришонлик била ақлим мушавваш,
Бузулғон бу кўнгилда минг туман ғаш.
На бир ҳамдамки ул ҳамсоз бўлғай,
На бир маҳрамки ул ҳамроз бўлғай.
Мусоҳиб нозанинларнинг фироқи,
Муосир, ҳамнишинлар иштиёқи.
Аёқ тутқучи банду ҳамдамим оҳ,
Аёқлик қон ютар шому саҳаргоҳ...—

каби рамзли мисраларнинг вужудга келиши бежиз эмас эди. Бу мисраларнинг маъноси, шоирнинг ўз давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларга муносабати ва орзу-армонлари достоннинг асосий қисмларида тўлароқ ва ёрқинроқ ифодаланади.

«Сабаби назми китоб»да айтилишича, Лутфий «Гул ва Наврўз» достонини Темурнинг набираларидан бўлган Искандар мирзонинг топшириғи билан ёзган. Искандар мирзо у вақтда Форс ва Исфаҳоннинг ҳокими бўлган. У маърифатпарварлиги билан бошқа Темурий шаҳзодалардан бирмунча фарқ қилган ҳамда қобилиятли шоир бўлган[1].

Наврўз Шарқ халқларининг, жумладан, Ўрта Осиё халқларининг жуда қадимги анъанавий байрамларидан биридир. Наврўз — янги йил байрами, баҳор ва гул байрами. Табиатнинг уйғониши кишиларга завқ-шавқ бағишлайди, уларни меҳнат ва ижодга чорлайди. Наврўз ҳақида кишилар қўшиқ ва афсоналар яратадилар, уларни байрам шодиёнасида куйлайдилар, ҳикоя қиладилар. Аста-секин Наврўз ёзма адабиётдан ҳам кенг ўрин ола бошлайди. Форс-тожик адабиётининг йирик намояндаларидан бўлган Умар Хайём «Наврўзнома», Хожа Кирмоний (1341 йилда вафот этган) «Наврўз ва Гул» достонини яратадилар. Котиби Чалабийнинг (XVIII аср) «Кашф-уз-зунун» асаридаги маълумотга кўра, Абдураҳмон Жомий ва Мундий ҳам шу темада асар яратган. Наврўз темаси ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида ҳам узоқ тарихга эга. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» китобидаги халқ қўшиқларининг кўпи баҳор фасли таърифи ва мадҳиясига бағишланган. Ёзма адабиётда эса Лутфийга қадар ҳам лирик ва эпик асарларда баҳор — Наврўз тасвири катта ўрин тутади. Атоийнинг

Чун юзунг кўрди, кўзум қилди ватаннинг таркин,
Гулни чун Наврўз топти, ёди Навшод айламас,—

[1] Машҳур астроном Ғиёсиддин Жамшид 1427 йилда ёзиб тугатган астрономик жадвалини мана шу Искандар мирзога бағишлаган эди.

байти ҳам ўзбек адабиётида Гул ва Наврўз сюжети мавжуд эканлигини кўрсатади. Эҳтимол, Атоий Лутфий достонини кўзда тутгандир. Бироқ шуниси аниқки, бизга қадар етиб келган ўзбек адабиёти намуналари орасида Наврўз темасида махсус битилган биринчи достон Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонидир. «Гул ва Наврўз» достонини яратишда Лутфийнинг қандай манбаларга таянганини аниқ билмаймиз, бироқ шуниси равшанки, Лутфий бу достонни яратишда кўпроқ халқ оғзаки ижодидан фойдаланган. Достоннинг ёзма адабиётдаги шу тема (ёки ном)да яратилган бошқа достонлардан сезиларли даражада фарқ этиши, унда халқ оғзаки ижодига хос бўлган хусусиятларнинг сақланиб қолиши ҳамда муқаддимадаги

«Буюрдиким: Бу гул фаслинда дарҳол,
«Гулу Наврўз»нинг афсонасин сол»—

таъкидни ҳам шуни кўрсатади.

Шоир қайси бир адабий манбадан фойдаланган бўлмасин, у ўз достонига яшаган муҳитининг ҳаёт воқеаларини асос қилиб олди, даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий масалалари ҳақида прогрессив киши сифатида фикр юритди ва ўзбек адабий тили ҳамда адабиёти тараққиётига янги бир туҳфа қўшди.

Достоннинг ғоявий мотивлари ва образлари.

«Гул ва Наврўз»да навшодлик шаҳзода Наврўз билан фархорлик малика Гулнинг саргузашти ҳикоя қилинади. Бу саргузашт ошиқ-маъшуқанинг севги саргузашти бўлиши билан бирга, турли хил ёвузликларни енгиб ғалаба қилган қаҳрамонларнинг ва ўлкаларни ўзаро феодал урушлар офатидан қутқариб, марказлашган йирик ҳокимият вужудга келтирган тадбирли давлат арбобларининг саргузаштидир.

Навшоднинг кекса подшоси Фаррух ўғил кўради. Бола Наврўзда туғилгани учун унга Наврўз деб ном берадилар. Наврўз бақувват, ақлли, илмли ва турли ишларда уқувли бир йигит бўлиб етишади. У Фархор ўлкасининг шоҳи Мушкиннинг қизи Гулни тушида кўриб, севиб қолади. Гул ҳам Наврўзни тушида кўриб, унинг ишқига гирифтор бўлади. Наврўз кўп саргузаштларни бошидан кечириб, охири Фархорга етиб келади. Бироқ, Мушкин Гулни Хитой хоқонига тортиқ қилмоқчи бўлади. Ўзаро аҳдлашган Гул билан Наврўз Хитой чегарасига яқинлашганда қочиб кетадилар; таҳликали воқеаларни бошларидан кечириб, охири бир дарёга етиб келадилар. Даҳшатли тўлқин севгувчиларни бир-биридан ажратади. Гул Аданга, Наврўз Яманга тушиб қолади. Қаҳрамон Гул Аданда, Наврўз эса Яманда аскар бошлиғи қилиб тайинланадилар. Адан билан Яман ўртасида уруш бошланади. Яккама-якка жангда Гул яманлик паҳлавон Баҳромни енгади. Жанг майдонига Наврўз чиқади. У ғолиб қаҳрамон — Гул билан олишуви керак. Бироқ Наврўз билан Гул бир-бирини таниб қолади,

жангга шайланган паҳлавонлар бир-бирининг қучоғига отилади. Уруш ярашга, мусибат шодиёнага айланади.

Навшод, Фархор, Адан ва Яман шоҳлари кенгашадилар, тўрт давлатни бирлаштириб ягона давлат қилишга ва Наврўзни шоҳ қилиб кўтаришга қарор қиладилар. Наврўз адолатли ва маърифатпарвар подшо бўлади.

«Гул ва Наврўз»нинг етакчи темаси севгидир. Бу севги самимият, вафо ва садоқат, мардлик ва жасорат, эзгулик ва адолат каби олижаноб фазилатларни мужассамлаштирган, курашларда чиниққан севгидир. Гул ҳам, Наврўз ҳам севги ва курашда камол топади. Ҳеч қандай даҳшатли куч уларнинг азми ва иродасини бука олмайди, ўлим таҳликаси севги йўлидан чекинишга мажбур қилолмайди. Зероки:

Киши ким ишқ бирла ошнодур,
Анга ҳардам фалакдин минг жафодур...
Балодур сарбасар ишқи жаҳонсўз,
Ким ўртар мубталоларни шабу рўз,
Эр ўғликим қадам қўйса бу йўлда,
Қадам бошдин керакдур, жони қўлда.

Севги ошиқларга куч-қувват ва жасорат бағишлайди. Улар қотил Ялдойи Зангийни, ҳийлакор шайх Наждни, одамхўр девларни енгиб ғолиб чиқадилар, денгиз тўфони ҳам ишқ туғёнига бас келолмайди. Севги ўлимни даф этади, урушни мағлуб ва осойишталикни барқарор қилади.

Ф. Энгельс «... Миллий давлатлар ташкил қилишга интилишнинг тобора ойдинроқ ва онглироқ кўринаётган тенденцияси ўрта асрлардаги тараққиётнинг асосий омилларидан биридир»,[1] — деган эди. Бу тенденция Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонида ҳам «ойдинроқ ва онглироқ» кўрина бошлайди. Лутфий ўзаро адоватда бўлган майда феодал давлатлар ўрнига йирик ва марказлашган давлат вужудга келишини, золим ва жоҳил подшо ўрнига адолатни ва маърифатпарвар ҳукмдор бўлишини орзу қилади. Бу орзу достоннинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар унинг бутун моҳиятига сингдирилган. Шоир Навшод шоҳи Фаррухни адолатпарвар шоҳ сифатида таърифлаб «Гул ва Наврўз» китобининг бошида:

... Ки Навшод элида бор эрди бир шоҳ,
Келурдин воқифу кечгандин огоҳ,
Оти Фаррух, ўзи фархунда ахтар,
Анинг ҳукминда ул иқлиму кишвар.
Қамуқ оламда адлу доди машҳур,
Черики бениҳоят, мулки маъмур,—

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том XVI, часть I, 444-бет.

дейди. Ўғил кўрган кекса подшо севиниб, эл-юртни шодхуррам қилади, бандиларни зиндондан озод этади:

... Севунгандин отоси ганжин очти,
Неким қозғонғанин оламға сочти.
Улуқ тўйлар қилиб ишратлар этти,
Яротқон бирла кўп нийятлар этти.
Улуста мустаҳиқларни қилиб шод,
Ҳам ул дам бандиларни қилди озод.

Адолатпарварлик ва халқпарварлик Гул ва Наврўзларнинг саргузаштида асосий хислатлардан бирига айланади, қаҳрамонларнинг фаолияти ва хислатига сингиб кетади. Гул ва Наврўз туфайли Адан ва Яман ўртасидаги уруш-ихтилоф бартараф бўлади, бир-бирига хусумат қилган икки подшо яраша-ди, икки ҳокимият бирлашади, кўп ўтмай унга Навшод ва Фархор ҳам қўшилади. Йирик ва марказлашган давлатга Наврўз шоҳ бўлади, у мамлакатни адолат билан бошқаради; эл-юрт уруш ва босқинчилардан халос бўлиб, осойишталик куплари бошланади:

...Чопиштилар келиб тушлук — тўшиндин,
Улус фориғ бўлиб санчиш ишиндин...
Уруш, санчиш кўтарилди ародин,
Хусумат кетти икки подшодин.
Бу хушлуқдин бирикти икки иқлим,
Ародин қўпти хавфу қолмади бим.
Кечиб ҳижрон кечаси, ўтти зулмат,
Ёруди субҳи васлу кетти ғурбат.
Саодат юзланиб, накбат туганди,
Етилди давлату меҳнат туганди...
Жаҳонда кимниким кўрсанг, тарабсоз,
Улус хушвақту олам айшпардоз...
Баринниг ўрнига Наврўз бўлди,
Муроду бахтики фируз бўлди...
Жаҳонда қўйди яхши расму ойин,
Тузатти дунёйини сар то ба пойин...

Бу билан Лутфий темурий феодал ҳукмдорлари ўртасидаги ихтилофларнинг битишув йўли билан ҳал этилишини, ўзаро феодал урушларнинг тугатилиши ва давлат ҳокимиятининг марказлаштирилишини истар эди. Достоннинг муқаддимаси ва хотимасидаги Искандар мирзо мадҳи ҳам айнан шу мақсадга қаратилган. Шоир Искандар мирзони муболағалар билан мадҳ қилади, лекин уни, шунингдек, бошқа темурий ҳукмдорларни ҳам, Наврўздан ибрат олишга, ўзаро феодал уруш ва ихтилофларга хотима бериб, эл-юртда осойишталик барқарор этишга чақиради.

Лутфий икки ўлка ва халқнинг фарзанди бўлган Гул ва Наврўзнинг самимий севгиси ҳамда тўрт давлат ўртасида дўстлик, тотувлик муносабатлари ўрнатилиши мисолида халқлар дўстлиги ғоясини куйлайди. Инсонпарвар шоир феодал-клерикал муҳитнинг хотин-қизларни хўрлаши ва таҳқирлашига қарши уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади, ўз фазилатлари билан Наврўздан қолишмайдиган доно ва жасоратли қиз Гул образини яратади. Шайх Нажди образи орқали мунофиқ ва ҳийлакор шайх-зоҳидларни фош қилади.

Наврўз образи

Наврўз достоннинг бош қаҳрамони. Достондаги асосий воқеа Наврўзнинг туғилишидан бошланади ва у билан бирга ўсади, ривожланади. Наврўз ёш болалик чоғиданоқ яхши сифат ва фазилатлар орттира боради, у турли билимларни эгаллаб олади, ов, сипоҳийлик иши ва бошқалар билан шуғулланади:

... Кичик ёшдин қамуқ фанларни билди,
Кўпин ўз ақли бирла фаҳм қилди.
Не турди бир нафас, не урди бир дам,
Тамом ўрганди, билди барча ирдам.
Гаҳе қуш қушламоқ, гаҳ овламоқда,
Қийик немламоқ, арслон қувламоқда...

Бироқ Наврўз ҳали жамиятда ўз ўрнини топган эмас. У тажрибасиз, маҳдуд, фақат ўзини ва ўз атрофини кўра олади, саройдаги ишратлар уни маҳлиё қила бошлайди. Буларнинг барчаси унда мутакаббирлик ва худбинлик аломатларини туғдира бошлайди. У май косада ўз ҳусн-жамолини кўриб ўзига ошиқ бўлади. Лекин ҳақиқий севги уни худбинликнинг ҳалокатли йўлидан қутқариб олади. Наврўз тушида Гулни кўради. Гул унга:

Қиё боқти табассум бирла ул ҳур,
Дедиким: эй ўзи ўзина мағрур... —

деб таъна қилади ва ўз сифатлари ҳамда эл-юртини баён этади. Наврўзнинг қаршисида латофатли ва лобар қиз гавдаланади. Наврўз Гулга мафтун бўлади. У энди ўз ҳусн-жамолига; сарой ва ҳашаматларга маҳлиё бўлмайди. Унинг орзу ва мақсади Гулнинг висоли бўлиб қолади. Висол ғайрат ва курашни, матонат ва чидамни талаб этади. Наврўзни катта ва даҳшатли синовлар, таҳликали воқеалар кутади. Наврўз синовларнинг барчасига тайёр. У чекинмайди, умидсизликка тушмайди. Унга отаси ҳамроҳ қилиб қўшган Баҳман хиёнат қилади, якка ўзи тоғ ошади, дарё кечади, Гул билан Чиндан қочади, девлар манзилига келиб қолади, денгиз тўфо-

нига гирифтор бўлади ва ҳоказо. Наврўз бу кураш ва синовларда чиниқади, самимий севги ва вафо уни жасоратли ботир ва паҳлавонга айлантиради, фазилатига фазилат қўшади. Эзгулик ва одамийлик унинг энг аъло сифати бўлиб қолади. Наврўз мискинларга мушфиқ, дардмандларга малҳам бўлади, адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо бўлиб етишади, эл-юртни шод-хуррам қилади.

Гул образи. Достондаги воқеа ва масалаларнинг ривожи ҳамда ечилиши ва ҳал этилишида Наврўз қандай ўрин тутса, Гул ҳам шундай ўрин тутади. Гул — Фархор мамлакатининг маликаси. У ҳусн-жамолда тенги йўқ қиз. Гул феодал саройнинг бошқа тантиқ қизларидан катта фарқ қилади. У маликалиги ва ҳусн-жамолига маҳлиё бўлиб кетмайди. Унинг маънавий гўзаллиги ҳусн-жамолидан ҳам зиёда. У ақлли, одобли, фаросатли ва тадбирли қиз. У садоқатли ёр, ботир, шавкатли қўшин бошлиғи, ҳар бир ишда камолотли. Шоир Гул таърифида:

Надинким ўксам ортуқдур жамоли,
Ҳар ишким десангиз бордур камоли,—

дейди. Гул феодал-клерикал муҳитнинг хотин-қизларни хўрлаши ва уларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилишига қарши исён кўтаради. У хотин-қизлар фақат севилиши мумкин, улар севишга ҳақли эмас деган феодал-клерикал тушунчага асир бўлмайди, инон-ихтиёрини отасига топшириб қўймайди. У отасининг раъйини қайтариб, Наврўз билан Чин чегарасидан қочади. Гул Наврўзни самимият билан севади, унга умрбод содиқ бўлиб қолади. Гул азм-иродаси, жасорати ва фаҳм-идроки билан барча мудҳиш офатларни енгади, ажойиб қаҳрамонликлар кўрсатиб, кишиларнинг ҳурмати ва таҳсинига сазовор бўлади. Гул денгиз тўлқинига учраб Наврўздан жудо бўлганида Аданга бориш йўлида йиртқич арслонларга қирғин солиб, ғаввосларни ўлимдан қутқаради: у ғаввослар бошлиғи Жавҳарга хандақ қазишни буюради ва «Тебрамай маҳкам туришни» талаб қилиб, арслонларга қарши мардона ҳужум бошлайди. Аданликларга ўзини Чин шаҳзодаси деб танитган Гул (у қиз эканини ошкор қилолмас эди) Яманнинг қўшин бошлиғи паҳлавон Баҳромга қарши яккама-якка жангда янада мислсиз қаҳрамонлик кўрсатиб, уни мағлуб қилади.

Шундай қилиб, назокатли ва мулойим хулқ-атворли, мушфиқ ва меҳрибон Гул, халқ достонлари ва эртакларидаги жасоратли хотин-қизлар каби, душманга шафқатсиз, жангда мард, курашда ботир эди. Гул бу фазилатлари би-

лан эл-юртларга манзур бўлади, камол топади ва мурод-мақсадига эришади.

Бошқа образлар. «Гул ва Наврўз»да, бош қаҳрамонлардан ташқари, ўндан зиёд бошқа образлар ҳам бор. Булар Навшод мулкининг шоҳи Фаррух, Фархор ҳукмдори Шоҳи Мушкин, Яман хони Рафиъ, Адан хони Бадиъ, Наврўзнинг дўсти Булбул, Гулнинг энагаси Савсан, мунофиқ Баҳман, шайх Нажди ва бошқалар бўлиб, уларнинг ҳар бири достондаги асосий воқеа ёки маълум эпизоднинг ривожида, конфликтларнинг туғилиши ёки ҳал этилишида маълум ўрин тутади, ўз яхши ёки ёмон хатти-ҳаракати, ижобий ёки салбий хислатлари билан намоён бўлади.

«Гул ва Наврўз»да тўрт ҳукмдорнинг образи берилган. Булардан Навшод шоҳи Фаррух эзгули ва адолатпарвар кишилиги билан алоҳида ажралиб туради. У эл-юртнинг осойишталиги учун курашади, яхши фазилатлари билан шуҳрат топади. Фархор ҳукмдори Шоҳи Мушкин ҳам адолатпарвар. Булбул Наврўзга уни бундай таърифлайди:

... Ки Фархор элида бир хонимиз бор,
Шаҳи Мушкин деган султонимиз бор.
Эру (р) Жамшид уруғиндин нажоди,
Фаридундин ҳам ортуқ адлу доди.
Адимул-мисл эрур икки жаҳонда,
Тенги йўқтур замину ҳам замонда...

Бироқ Мушкин жоҳил ота, у қизи Гулни «етти парда» ичида сақлайди ва унинг истак-орзуси билан ҳисоблашиб ўтирмай, Чин хоқонига тортиқ қилади. Адан ва Яман хонлари эса эл-юртни хароб қилувчи ўзаро урушлар қиладилар. Бироқ Гул ва Наврўзнинг самимий севгиси, ақл-иродаси ҳамда Фаррухнинг донишмандона ўгити ва таклифи подшолар ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилади, Шоҳи Мушкин билан қизи Гул дийдор кўришади ва Шоҳи Мушкин қизининг бахт-тақдиридан ғоятда шодланади. Адан ва Яман шоҳлари ярашади, тўрт ўлка бирлашиб катта ва марказлашган давлат вужудга келади. Достондаги воқеаларни шу хилда тамомлаш билан Лутфий мамлакат ва халқ тақдирини ҳукмдорларнинг хатти-ҳаракатига, шахсий хислатига боғлайди, адолатсиз подшоларнинг адолатли бўлиши, феодал ҳукмдорлар ўртасидаги низо-адоватларнинг дўстликка ва ҳамкорликка айланиши мумкин деган феодал ўрта асрига хос ғояни илгари суради.

Булбул дўстлик тимсолидир. У Наврўз билан танишиб, унинг севги сирини билган чоғидан бошлаб севгувчиларни мурод-мақсадига етказиш учун куч-қувватини аямайди. Нав-

рўзга ҳам, Гулга ҳам садоқатли дўст бўлиб қолади, уларнинг қайғусига шерик бўлиб, шодликларидан қувонади.

Савсан, бир томондан, сарой муҳити ва феодал-клерикал ахлоқ таъсири билан Гулга ўринсиз маломатлар қилиб, уни тақдирга кўнишга, отасининг раъйига мувофиқ ҳоқонга эрга чиқишга ундаса, иккинчи томондан, Гулнинг дард-аламига шерик бўлиб, унинг бахтли-саодатли бўлишини истайди.

Бу сўзлар ҳақ-ҳуқуқи топталиб, чор деворда қон ютган маъсума аёлларнинг мунгли ноласи, айни замонда, Гул каби журъатли қизлар билан бирга, шум тақдирга қарши бош кўтарган мушфиқа оналарнинг исёнкор овозидир.

Ёмонлик, разолат, зулм-зўрлик, мунофиқлик Баҳман, шайх Нажди, Ялдойи занги каби салбий образларда мужассамлаштирилади. Баҳман Наврўзга хиёнат қилади, унга йўлбошловчи бўлиш ўрнига, бойликларини ўғирлаб, қочиб кетади. Ялдо Гул билан Наврўзни банди қилиб ҳоқонга юборади. Шайх-зоҳидлик ниқобига ўралган Нажди эса Гул билан Наврўзни макр-ҳийла билан ўз разил тузогига илинтирмоқчи бўлади. Яхшилик билан ёмонлик, адолат билан разолат, ҳаёт билан ўлим ўртасида қаттиқ кураш боради, бу курашда яхшилик ёмонликни, адолат разолатни, ҳаёт ўлимни енгади, салбий образлар мағлуб бўладилар, ижобий образлар мурод-мақсадларига, бахт-саодатга эришадилар.

«Гул ва Наврўз» нинг бадиий хусусиятлари

Лирик шеърларида юксак санъаткорлик маҳоратини кўрсатган Лутфий «Гул ва Наврўз» достонида ҳам катта бадиий муваффақиятларга эришди. У халқ эпик поэзиясининг кўп асрли тажрибалари ва ёзма адабиётнинг традицияларидан ижодий фойдаланди, ўзбек достончилигининг ривожига муносиб ҳисса қўшди.

«Гул ва Наврўз» мураккаб сюжетли достондир. У узоқ йиллар давомида турли ўлкаларда содир бўлган хилма-хил воқеаларни, оддий ҳаёт лавҳаларидан тортиб кишини фантазия оламига олиб кириб ҳайратда қолдирувчи воқеаларгача ҳикоя қилади. Асосий воқеа Навшод шоҳи Фаррухнинг ўғил кўриши — Наврўзнинг туғилишидан бошланади. Воқеа аста-секин ривожланиб, унинг доираси кенгаяди, турли-турли персонажлар ва уларнинг фаолияти билан боғланиб боради. Бироқ достондаги воқеаларнинг барчаси, ҳар бир эпизод, ҳар бир лавҳа Гул ва Наврўзнинг ишқий-қаҳрамонлик саргузаштини ёритишга хизмат қилади, шу саргузаштнинг маълум ҳалқасини ташкил этади ёки уни тўлдиради, такомиллаштиради. Бу нарса достоннинг изчил ва мукаммал композициясини вужудга келтиради.

Достоннинг темаси воқеаларнинг ривожи, турли конфликтларнинг пайдо бўлиши ва ечилиши билан ёритиб борилади. Яхшилик билан ёмонлик, ижобий образлар билан салбий образлар ўртасидаги кураш тобора мураккаблашиб боради. Бир-бирининг висолига эришиш учун кўп кулфат ва машаққатни бошидан кечирган Гул билан Наврўз Адан ва Яман подшолари томонидан яккама-якка жанг майдонига қўйилади. Улар ё ўзаро феодал адоватларнинг қурбони бўлиши,ёки севги ўлимни — урушни енгиши керак. Воқеа асосий кульминацион нуқтага кўтарилади. Бироқ севгувчилар бир-бирини таниб олади, севги ўлимни ҳам, урушни ҳам енгади. Энди чигаллар осонлик билан ечилиб боради. Гул ва Наврўз бир-бирининг висолига етади, Адан ва Яман хонлари ярашади, Фаррух ва Шоҳи Мушкин фарзандларининг дийдорини кўрадилар, тўрт ўлка бир давлат бўлиб бирлашади, осойишталик ўрнатилади, адолатпарвар Наврўз шоҳ бўлади.

«Гул ва Наврўз» образлари достондаги воқеанинг ўзи билан бирга ўсади, ривожланади. Шоир образларни уларнинг ўзига хос ҳаёт йўли ва индивидуал хислатлари билан гавдалантиради, маънавий дунёси ва ташқи қиёфасини усталик билан тасвирлайди. Бунга айниқса достоннинг бош қаҳрамонлари — Гул билан Наврўз яққол мисол бўла олади. Отасининг саройидаги ноз-неъмат ва кайф-сафолар ичида болалик ва илк йигитлик йилларини ўтказган Наврўз билан турли саргузаштларни бошидан кечирган, кураш ва синовларда чиниққан Наврўз бир-биридан кескин фарқ қилади. Гул ҳам худди шундай образдир.

Бир вақтлар Наврўзни сарой базмлари овутган бўлса, у Гулга ошиқ бўлгандан кейин энди бундай базмлар унга кўнгил хуши бўла олмайди. Шоир ошиқ Наврўзнинг ички кечинмаларини тасвирлаб, жумладан, бундай дейди:

... Нигорино мен ул бечорадурмен,
Ки ҳажринг жавридин оворадурмен.
Ёнар ўт ичра ўртаб хонлиғимни,
Қулунг бўлдим, қўюб султонлиғимни.
Агарчи шоҳ эдим, эмди гадомен,
Ғариблик дарди бирла мубталомен.
Ғарибу бекасу мискинман, эй жон!
Ғарибу ошиқу ғамгинман, эй жон!..
Тараҳҳум вақтидур, эй ёр, эй ёр!
Ғарибқа раҳм қил, зинҳор, зинҳор!..

Ҳижрон азоби билан бағри эзилган Гул Булбулдан Наврўзнинг ҳол-аҳволини сўрайди:

Анга сўрди: Нечукдур ул ғарибим.
Муҳибдин ёд этарму ул ҳабибим.

Сезибмудур бу дармонсиз балони,
Соғинурму бу мискин мубталони.
Фалакнинг жавридин ҳоли нечундур?
Бу мотам ичра аҳволи нечундур?
Рафиқи бормудур меҳнатдин ўзга?
Кўрарму ҳеч нима заҳматдин ўзга?..

Бу мисралар Гулнинг Наврўзга муносабатини ифодалаш билан бирга, Гулнинг ҳам, Наврўзнинг ҳам руҳий кечинмаларини тасвирлайди.

Шоир қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларини тасвирлашда пейзаждан, қаршилантириш каби турли бадиий усуллардан фойдаланади. Гул мажбуран Чинга жўнатилади. Жўнаш пайтида тун зулмати чекиниб, тонг ёриша бошлаган эди:

Чу боди субҳ бунёд этти парвоз,
Қаро қузғун ҳазимат қилди оғоз.
Фалакдин меҳри анвор бўлди толеъ,
Қоронғулуқни кўздин қилди рожеъ...

Бу тасвир — табиат манзараси билан қаҳрамоннинг аҳволи ва кайфиятини қарама-қарши қўйиш қаҳрамоннинг аҳволи ва кайфиятини тўлароқ ва бўрттириброқ ифодалашга хизмат қилади. Тонг ёриша бошлаган эди, бироқ Гул учун тун, айрилиқ зулмати келган эди.

Наврўз Чинга йўл олиб, Гулнинг кетидан изма-из боради. Тун зулмат бўлгани учун севишганларнинг ҳам дили зимзиё:

... Жаҳон эрди анингтек тирау тор
Ки, не юлдуз, не ой эрди падидор.
Булут кўкраб яшин ёшнаб, эсиб ел,
Буратиб қор ёғиб ёмғур этиб сел...

Бироқ шундай қоронғи ва даҳшатли тунда бирдан севишганларнинг дилида жасорат ва умид чироғи ёна бошлайди: ошиқ ва маъшуқа қочиб қутулишга қарор қиладилар:

«Яроғ улдур, ки отлансақ бу шабгир,
Қилиб бошдин-аёқ тунларни тағйир.
Қочиб Фархор иқлимидин ошсақ.
Бориб Навшод мулкини толошсақ».
Ризо берди Гули Мушкин бу сўзга,
Бурунқи аҳдини қилмади ўзга...

Шоир Гул ва Наврўзнинг гўзал ташқи қиёфасини тасвирлаш билан уларнинг маънавий дунёсини бойитса, Баҳманнинг беўхшов қиёфаси, Шайх Наждининг дўзахга ўхшаш

кўзи тасвири ва бошқалар билан салбий образларнинг разиллигини янада чуқурроқ очади. У изтироб чекаётган кишини чала сўйиб ташланган паррандага, жангни қора булут ёки даҳшатли қуюнга ўхшатиш каби содда ва гўзал бадиий воситалар яратади.

Лутфий «Гул ва Наврўз» достонида халқ оғзаки ижодининг бой чашмаларидан тўла баҳраманд бўлди. Буни ҳаммадан аввал достоннинг оптимистик руҳи, ундаги воқеаларнинг ижобий образлар ғалабаси билан тугалланиши, халқнинг осойишталик ва ободончиликка бўлган интилишининг куйланиши, шу билан бирга, достоннинг бадиий хусусиятлари ва тили равшан кўрсатади. Наврўз темасининг ўзиёқ халқ ижодига бориб тақалади. Шоир бу темани ёритишда халқ достонларининг сюжети ва композициясига монанд сюжет ва композиция яратди. У қаҳрамонларига Гул, Наврўз, Булбул ва бошқа номлар бериш билан ҳам халқ ижодига мурожаат қилди, Булбул ва Савсан образларига халқ асарларидагидек мажозий характер берди. Тасвирий ўринларда, айниқса фантастик воқеалар тасвирида халқ санъаткорлигидан илҳомланди.

Шоир халқ мақоллари ва таъбирлари билан достоннинг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитди. Мисоллар:

Эр ўғликим қадам қўйса бу йўлда,
Қадам бошдин керакдур жони қўлда.

Чулуган суни кўрмойин инонмас,
Неча су десалар сусоғи қонмас.

Исинурму киши ўтқа йироқдин?
Мени суйган нетар Навшод тахтин?

Отоси йиғлай-йиғлай ою қоёнди,
Ўғул ўйнай-кулай йўлға узонди.

Лутфий халқ юморидан ҳам илҳомланиб, қизиқ ва оригинал лавҳалар яратди. Масалан, у Шайх Наждининг барча ярамасликлари устига ўлгудек хасис ва зиқна одам эканлигини таъкидлаб, шундай бир манзарани тасвирлайди:

... Эшикдин ўтру чиқди бир азозил,
Муҳаққақ лойиқи тайра абобил.
Илиқларин тутуб эвга киюрди,
Бориб меҳмон учун суфра кетурди.
Не суфра арпа ўтмаки.била су,
Дегайсен ким эрур оғриққа дору.
Аранг қўйди эса тотмоға фурсат,
Тотар-тотмасдан йиғди суфрани бат.

«Гул ва Наврўз»нинг тили содда ва мисралари равондир. Шоир достоннинг тилини халқ жонли тилидаги сўзлар билан бойитиб, ўзбек адабий тили тараққиётига катта ҳисса қўшди. «Гул ва Наврўз» XV аср ўзбек адабий тилининг қимматли ёдгорлигидир.

Лутфий «Гул ва Наврўз»ни ҳазаж баҳрида (мафоийлўн, мафоийлўн, мафоил) ёзди ва ўзбек тилининг талаффуз хусусиятларига мумкин қадар қаттиқроқ риоя қилишга интилди. «Гул ва Наврўз», классик адабиётнинг бошқа достонлари каби, маснавий йўлида қофияланган.

«Гул ва Наврўз» катта ғоявий-бадиий муваффақиятларига қарамай, XV аср муҳитига хос бўлган айрим зиддият ва нуқсонлардан ҳам холи эмас. Бу ҳол достонда қўйилган ижтимоий-сиёсий масалаларнинг идеалистик тарзда ёритилишида, подшопарастлик эътиқодида, деярли барча асосий қаҳрамонларнинг аристократ табақаларга мансуб бўлишида, айрим диний-хурофий тушунчаларда, тил ва тасвирдаги баъзи ғализликлар ва бошқаларда кўринади.

Ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида Лутфийнинг ўрни

Лутфий ўзининг кўп йиллик адабий фаолиятини ўзбек дунёвий адабиёти ва ўзбек адабий тили тараққиётига бағишлади. У даврининг атоқли сўз санъаткори бўлиб етишди. Диний-мистик адабиётга, таркидунёчилик ва бадбинлик эътиқодига қарши шафқатсиз кураш олиб борди, ҳаёт ва севгининг ҳассос куйчиси бўлди. У халқ оғзаки ижоди тажрибаларидан, ёзма адабиёт традицияларидан ижодий фойдаланди, Салмон Соважий ва Хужандий каби атоқли сўз санъаткорлари билан ижодий мусобақалашди. У бир шеърида «рангин шеъри Салмондан қолимшаслиги»ни таъкидлаган бўлса, иккинчи бир шеърида:

Лутфий каломи етса Самарқанд аҳлига
Амудан ўтмас эди Хужандий сафинаси,[1]—

деб фахрланади. Гарчи бунда маълум даражада муболаға бўлса ҳам, лекин дарҳақиқат Лутфий ўз шеърлари билан Хуросонда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам кенг шуҳрат топган эди.

Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг, қайси туркигўй шоир яхшироқ шеър битган ва улардан сен кимни кўпроқ хуш кўрасан, деган саволига: «Мавлоно Лутфий ҳоло мусаллам-дурлар ва бу қавмнинг устоди ва малик-ул-каломидурлар» деб жавоб берган. Ўз даврининг «малик-ул-каломи» бўлган

[1] *Сафина* — кема; бу ўринда адабий асар маъносида ишлатилган.

Лутфий ўзбек классик адабиёти тараққиётининг кейинги босқичларига ҳам самарали таъсир этди. Кўпгина шоирлар унинг ғазалларига назира ва мухаммас битдилар, достонларида (масалан, Мажлисий «Сайфулмулук»да) «Гул ва Наврўз» дан илҳомланиб, кўп нарса ўргандилар.

Лутфий асарлари совет китобхонларига манзурдир, унинг бир қатор ғазаллари шу кунга қадар куйга солиб айтилмоқда.

Алишер Навоий

(1441—1501)

збек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоий жаҳон адабиётининг буюк санъаткорларидандир. Унинг номи ва мероси Гомер ва Данте, Рўдакий ва Фирдавсий, Низомий ва Шота Руставели, Саъдий ва Жомий, Шекспир ва Бальзак, Пушкин ва Толстой, Рабиндранат Тагор ва Лу Син каби улкан сўз санъаткорларининг номи ва меросидек ўлмасдир.

Навоий бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро феодал урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У улуғ гуманист, донишманд, давлат арбоби, ўзбек адабий тилига асос солган ва ўзбек классик адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори, истеъдодли энциклопедист олим бўлиб етишди, жуда қимматли кўп асарлар яратди ҳамда даврининг маданий ҳаётига раҳбар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомий, кўплаб шогирдлар етиштирган устоз бўлди.

Ўтмишда Навоийнинг адабий ва илмий меросидан кенг халқ оммаси етарли баҳраманд бўла олмади, чунки эксплуатацияга асосланган тузум бунга имкон бермади. Реакцион феодал-клерикал гуруҳлар Навоий меросини сохталаштиришга, унинг ролини камситишга интилдилар. Фақат совет ҳокимияти, Коммунистик партия ва социалистик тузумгина ўзбек халқига ўтмишда ота-боболари томонидан яратилган маданият бойликларини эгаллаш ва улардан ижодий фойдаланиш имкониятини берди. Навоий «Умидим ўлдурки ва хаёлимга андоқ келурки, сўзим мартабаси авждан қуйи энмагай ва бу

ёзган асарларимнинг тантанаси аъло даражадан ўзга ерни ёқтирмағай» деган эди. Навоий янглишмади. Унинг орзулари айниқса бизнинг замонда рўёбга чиқди. Унинг асарларини қадрлаб, уларга юксак баҳо берувчи замон — социалистик замон бўлди. Совет кишилари Навоийни севадилар ва ҳурмат қиладилар, унинг асарларидан таълим-тарбия ва эстетик завқ оладилар ҳамда Навоий ижодиётидаги феодал ўрта асри шароити вужудга келтирган зиддиятларнинг моҳияти ва сабабларини тушунадилар.

НАВОИЙНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИ

Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш узоқ ва мураккаб тарихга эгадир. Бу тарих XV асрнинг ўзидан. Навоий замондошларининг асарларидан бошланади. Беш асрга яқин давр ичида Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш мураккаб тараққиёт босқичларини кечиб ўтди. Совет навоийшунослиги Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганишда янги ва юқори босқич бўлди. Совет навоийшунослиги қисқа бир давр ичида жуда катта ютуқларга эришди.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш манбалари.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда биринчи манба Навоийнинг ўз асарларидир. Навоийнинг деярли барча асарларида, хусусан унинг «Муншоот», «Вақфия», «Хамсат-ул-мутаҳаййирин», «Хутбаи давовин», «Мажолис-ун-нафоис» ва «Мухокамат-ул-лугатайн» каби асарларида унинг ҳаёти ва фаолиятига доир кўп ва қимматли фактлар, маълумотлар бор. Бу факт ва маълумотлар Навоийнинг шахсий ҳаёти, унинг ижодий фаолияти, айрим асарларининг ёзилиш тарихи, ижодий режалари ва орзу-интилишлари, маданий ҳаёт ва ободончилик соҳасидаги хизматлари, халқнинг осойишталиги учун кураши, муҳрдор ва вазир сифатида қилган ишлари, дўстлари, ҳамкорлари, рақиблари ва душманлари билан бўлган муносабатларини ҳамда бошқа-бошқа масалаларни қамраб олади.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда унинг замондошлари томонидан яратилган асарлар ҳам жуда қимматли манбадир. Булар Хондамирнинг «Макорим-ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар»), «Ҳабиб-ус-сияр» («Суюкли хислатлар»), «Хулосат-ул-ахбор» («Воқеаларнинг хулосаси»), Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират-уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарлари, Бобирнинг «Бобирнома»си, Восифийнинг «Бадойи-ул-вақое» («Гўзал воқеалар») китоби ва бошқалар-

дир. Шу билан бирга, Абдураҳмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо», «Хирадномаи Искандар» ва «Баҳористон» каби асарларида ҳамда бошқа авторларнинг китобларида Навоийнинг фаолияти ва ижодиётига доир муҳим маълумот, таъриф ва баҳолар берилган. Бу манбаларда фактик материал ва объектив фикр-мулоҳазалар билан бирга, баъзан Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг дўстлигини ортиқ даражада бўрттириб юбориш, уларнинг ўртасидаги ихтилофлардан кўз юмиш, Навоийнинг айрим фазилатларини илоҳийлаштириш каби камчиликлар ҳам бор. Бинобарин, Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини, XV аср тарихий воқеаларини ёритишда бу манбалардан танқидий фойдаланиш зарурдир.

Алишер Навоий

Навоий кейинги асрларда яратилган барча тазкиралардан, бир қатор тарих китоблари ва мемуарлардан ҳам кенг ўрин олади. Лутф Алибек Озарнинг «Оташкада», Сом Мирзонинг «Тўҳфаи Сомий», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Мажма-ул-фусаҳо» («Гўзал сўз эгаларининг тўплами»), Фахрий Ҳиравийнинг «Латофатнома», Мирзо Ҳайдар Дўғлатнинг «Тарихи Рашидий» асарлари ва бошқа-бошқалар шулар жумласидандир. Бу асарларда Навоий замондошларида бўлганидек қимматли фактик материал ва объектив адабий-тарихий мулоҳазалар билан бирга, Навоий яшаган даврни, Навоийнинг айрим фазилатларини идеаллаштириш ва Навоий асарларининг моҳиятини чуқур оча билмаслик каби нуқсонлар бор.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда халқ оғзаки ижодида Навоий ҳақида яратилган асарлар ҳам аҳамиятлидир. Навоий ҳақида ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг оғзаки ижодида кўпгина эртак ва ҳикоялар яратилган. Бу эртак ва ҳикояларда тарихий фактлар айнан баён қилинмаса ҳам, уларда халқ тушунчасидаги Навоий образи яратилган. Навоийни самимий севган ва унинг асарларини ардоқлаган халқ уни доимо улуғ бир инсон, донишманд ва тадбирли давлат арбоби, истеъдодли олим, заковатли шоир,

бева-бечораларнинг манфаатларини ҳимоя қилган халқ фарзанди, олижаноб, сахий ва мушфиқ бир киши сифатида тасаввур қилган. У шу асосда Навоий образини яратиб, унинг ҳақида хилма-хил асарлар ижод этган, Навоий халқ қаҳрамонига айланиб кетган. Агар кўпчилик ёзма манбаларда Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги дўстлик алоқалари ортиқ даражада бўрттирилиб, уларнинг ўртасидаги ихтилофлар ҳатто тилга олинмаган бўлса, халқ ижодида Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги ихтилофлар асосий масалалардан бири қилиб олинган. Бу, бир томондан, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги зиддиятларни маълум даражада тарихий ҳақиқатга мувофиқ равишда акс эттирса, иккинчи томондан, бу ихтилофлар аспектида умуман феодал жамиятдаги прогрессив кишилар билан реакцион кишилар ўртасидаги зиддиятлар тасвирланади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги «Навоий ва йигит», «Навоий ва қирқ вазир», «Навоий ва Гули» ҳамда «Мирали ва Султон Суюн» («Мир Алишер ва Султон Ҳусайн») циклидаги туркман ҳикоялари ва бошқалар Навоийнинг ўлмас образини тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Утмишда Навоийнинг ўрганилиши. Навоий ўзбек классик адабиётининг барча тараққиёт босқичларида устоз шоир ва халқнинг бениҳоя катта ҳурмати ва муҳаббатига сазовор бўлган сўз санъаткори бўлиб қолди. Бу улуғ санъаткорнинг асарлари турли даврларнинг хаттотлари томонидан зўр эҳтиром ва муҳаббат билан кўчирилди, рассомларнинг нақши ва суратлари билан зийнатланди. XIX асрнинг 70-йилларида Ўзбекистонда босмахона пайдо бўлганидан кейин Навоийнинг «Хамса», «Чор девон», «Вақфия» ва бошқа асарлари бир неча бор нашр этилди. Навоийнинг айрим асарлари ўқув қўлланмалари сифатида фойдаланилди, ғазаллари куйга солинди, ҳикматли сўзлари мақолларга айланди, халқ унинг асарларидаги ўлмас қаҳрамонлардан илҳомланиб, Бекобод яқинидаги тоққа Фарҳод тоғ, Сойга Ширин сой деб ном берди, халқ ижодчилари Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун ҳамда Дилоромлар ҳақида янги-янги асарлар яратдилар. Барча тараққийпарвар ўзбек шоирлари Навоийдан таълим олдилар, унинг традицияларини давом эттирдилар ва ривожлантирдилар. Жумладан, шоир Мунис бир шеърида:

«Сўз ичра Навоийки жаҳонгир турур,
Мунисга маоний йўлида пир турур»,—

деб уни ўзининг устози ҳисоблайди. Шоир Огаҳий эса:

«Огаҳий, ким топғай эрди сози назмингдин наво,
Баҳра гар йўқтур Навоийнинг навосидин сенго»,—

дейди.

Навоийнинг асарларига назира битиш, ғазалларига мухаммас боғлаш бир одат бўлиб қолади. Ёзувчи Умар Боқий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонларининг қисқартирилган насрий вариантини ишлаб чиқади. Навоий асарлари бўйича луғатлар тузилади ёки луғатларда Навоий асарларининг тексти кенг ўрин олади. Форсча ва туркча луғатлардан ташқари, хоразмлик олим Муҳаммад Хоксорнинг ўзбек тилида ёзилган «Мунтаҳаб-ул луғот» («Танланган лугатлар», 1798 йил) китоби ана шундай луғатлардандир.

Бироқ буларнинг барчаси узоқ тарих учун, XVI—XIX асрларни ўз ичига олган 400 йиллик давр учун ниҳоятда оз эди, чунки халқ оммасининг кўпчилик қисми Навоий асарларини бевосита ўқиш ва ўрганиш имкониятидан маҳрум эди. Халқ қаттиқ эксплуатация ва жаҳолат зулми остида эзилган, маориф ва маданият бойликларидан маҳрум қилинган эди. Навоийнинг фаолияти ва илмий-адабий мероси илмий асосда ўрганилмаган эди. Навоий асарларининг даврдан-даврга, китобдан-китобга ўтган текстига ўринсиз ўзгаришлар, хатолар ва «тузатишлар» кириб борар, лекин текстология ишлари олиб борилмас эди. Реакцион феодал-клерикал доиралар бўлса Навоий асарларининг китобхонлар орасида тарқалиши ва ўрганилишига қарши тиш-тирноқлари билан кураш олиб борар, баъзилари Навоий ижодиётини сохталаштириб, уни «шоҳнинг ихлосманд вазири», «илоҳий севги куйчиси» сифатида тасвирлаб, улуғ шоирнинг асарларини бузиб талқин қилар эдилар, феодал саройининг Адо (XIX аср) каби хушомадгўй шоирлари бемаъни мақтанчоқлик билан:

«Гар Навоийдин Адо сўзини ўткарса не тонг,
Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайни Бойқаро»,—

деб Навоийни камситишга, унинг ижодини Султон Ҳусайн Бойқарога боғлашга интилар эдилар.

Буржуа миллатчилари ва пантуркистлар бўлса Навоийни сохталаштиришга, ўзбек халқини бу улуғ сўз санъаткорининг меросидан маҳрум этишга ҳаракат қилдилар.

Демак, ўтмишда Навоийнинг фаолияти ва мероси кам ўрганилдигина эмас, балки Навоийни ўрганишда соғлом ва ижодий тенденция билан бирга зарарли, илмга зид, Навоийни сохталаштиришга, унинг меросини барбод беришга қаратилган тенденция ҳам кучли эди.

* * *

Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти халқлар ўртасидаги маданий ва адабий алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилди. Халқлар дўстлиги ғоясини куйлаган улуғ шоир

тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, араб ва бошқа халқларнинг адабиётини муҳаббат билан ўрганди ва ўз навбатида бой ижодиёти билан Шарқ халқлари адабиётининг тараққиётига самарали таъсир этди.

Навоий билан Жомийнинг дўстлиги, ҳамкорлиги ўзбек ва тожик халқларининг, бу икки халқ маданияти ва адабиётининг дўстлиги ва ҳамкорлигининг ёрқин намунасидир. Навоий билан Жомийнинг бошлаб устоз билан шогирд ўртасидаги алоқа сифатида вужудга келган ўзаро муносабати, тезда икки халқнинг буюк шоири ва маданият арбоби ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликка айланди. Навоий Жомийдан сиёсий фаолиятида, маданият ва ободончилик ишларида ҳам, бадиий ижодда ҳам маслаҳатлар олди, Жомийнинг ижодидан таълим ва илҳом олди, унинг асарларига юксак баҳо берди ҳамда унга бағишлаб «Хамсат-ул-мутаҳиййирин» асарини яратди. Айни замонда Жомий ҳам Навоийнинг фаолияти ва ижодий ишларига зўр эътибор билан қаради ва юксак баҳо берди. Абдураҳмон Жомий Навоийдан маслаҳатлар олар ва ўзининг янги асарлари билан дастлаб уни таништирар эди. Шунинг учун Навоий «Хамса»сида буни таъкидлаб:

«Номағаким рақам этиб хомасин,
Кўрмади, мен кўрмайин, эл номасин»,—

дейди. «Муҳокамат-ул-луғатайн»да қайд қилинишича, Абдураҳмон Жомий янги ёзган асарларини Навоийга бериб: «Бу авроқни ол ва бошдин оёғига назар сол, хотирингға ҳар не айткудек сўз келса айт» дер ва Навоийнинг фикрларини самимият билан қабул қилар экан.

Навоийни ўқиш, ўрганиш ва ундан таълим олиш тобора ошиб боради. Навоий асарлари Шарқ ўлкаларининг кўп хаттотлари томонидан қайта-қайта кўчирилади ва нодир китоблар фондига киради. Навоий асарларини яқиндан ўрганиш учун луғат китоблари тузила бошлайди. Навоий ҳаётининг охирида ёки ўлимидан бир оз кейин унинг асарлари асосида «Бадойи-ул-луғат», кейинроқ эса «Луғати Навоий» яратилади. 1560 йилда Алойи бинни Муҳибий «Ал-луғат-ун-Навоиятв-алистишҳодат-ул-чиғатоият» («Навоий луғати ва чиғатой тили далиллари») китобини тузади. XVIII асрда Мирзо Мадҳийхон тузган «Мабон-ул-луғат» («Луғат пойдевори»), XIX асрда Фатҳ Али Кожарий ҳамда Шайҳ Сулаймон Афандий Бухорий тузган луғатларда ва бошқаларда Навоий асарлари асосий сўзлик бўлиб хизмат қилади. Бу луғатларнинг кўпи форс-тожик тилида яратилган эди; Шайх Сулаймон Афандийнинг «Луғати чиғатой ва турки усмоний» асари эса турк тилида ёзилган эди.

Навоийнинг айрим асарлари бошқа халқларнинг тилига таржима қилинади ва янги асарларнинг яратилишида асос бўлади. Масалан, Христофор Арманийнинг 1557 йилда итальян тилида Венецияда нашр этилган «Сарандиб шоҳи уч ёш ўғлонининг зиёрати» асарининг иккинчи қисмида Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидан Баҳром ва Дилором саргузашти ҳикоя қилинади. Шунингдек, XVII аср грузин шоири Цицишвили Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонини эркин таржима қилиб, «Етти гўзал» достонини яратади. XVII асрнинг биринчи ярмида ўтган грузин шоири Нодор Персоданиодзе: «Навоий бу қиссани («Сабъаи сайёр»ни) чиғатой (қадимги ўзбек) тилида ёзган, биз шоирликда бирон кишини у билан тенглаштириб тасаввур қила оламизми?»— деган эди. Навоий асарларини таржима қилиш кейин ҳам давом этади. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Навоийнинг «Муҳокамат-ул-луғатайн» асари турк ва татар тилига таржима қилинади.

Навоийнинг асарлари Шарқ халқларига яқиндан таниш ва манзур бўлиб боради. Навоий кўп халқларнинг классиклари қаторидан ўрин олади, халқларнинг эҳтироми ва муҳаббатига сазовор бўлади, кўп шоирлар Навоийни ўзларига устоз ҳисоблайдилар, ундан таълим оладилар. Кўпгина тожик шоирлари, Фузулий, Кишварий, Мирзо Фатали Охундов, Али Акбар Собир каби озарбайжон ёзувчилари, Махтумқули ва Зелили каби туркман шоирлари, қозоқ ёзувчиси Абай, қорақалпоқ шоири Бердақ, татар шоирлари Абдулла Тўқай, Қаюм-Носирий ва бошқа-бошқалар Навоийни ҳурмат билан тилга олиб, унга юксак баҳо берадилар, асарларидан таълим оладилар ва айрим асарларига назиралар битадилар.

Навоийдан таълим олган ва илҳомланган улуғ озарбайжон шоири Фузулий:

«Турку Ажаму Арабда айём,
Ҳар шоира вермишди бир ком,
Ўлмишди Навоийи сухандон,
Манзури шаҳаншаҳи Хуросон»,—

деган бўлса, Кишварий (XVI аср) «Навоий ҳимматидин Кишварий аҳли назар бўлди»— дейди. Худди шунингдек, қозоқ адабиётининг Навоийдан таълим олган классиги Абай:

«Физули, Шамси, Сайхали,
Навоий, Саади, Фердауси,
Хожа — Хафиз — бу аммаси
Мадат бер я шагири фарьяд»,

ва қорақалпоқ адабиётининг классиги Бердақ эса:

«Чор китобдан тўғри қочдим,
Навоийдан савод очтим.
Фузулийдан дурлар сочтим,
Дилбарларни излар эдим»,—

дейди. Шунингдек, фақат ўзбек халқ оғзаки ижодидагина эмас, балки бошқа халқларнинг оғзаки адабиётида ҳам Навоий ҳақида ҳикоя ва латифалар яратилади, Навоий адолатпарвар, халқпарвар ва улуғ шоир сифатида тасвир қилинади.

Бу фактлар халқлар ўртасидаги маданий ва адабий алоқаларнинг узоқ тарихий илдизларга эга эканлигини кўрсатади. Бироқ эксплуатацияга асосланган тузум бу халқларга ўз маданий ва адабий мероси билан яқиндан танишиш ва ундан фойдаланиш имкониятини бермагани каби, бошқа халқларнинг маданияти ва адабиёти билан кенгроқ танишиш имкониятини ҳам бермас эди. XIX аср охирларидан бошлаб эса Эроннинг панироистлари ва Туркиянинг пантуркистлари Навоийнинг ижодини сохталаштиришга, уни «Эрон шоирларининг таржимони» ёки «умумтурк шоири» деб ўз панироистик ва пантуркистик қарашларини тарғиб қилишга, китобхонларни чалғитишга интилдилар.

* * *

Европаликлар XVI асрданоқ Навоий асарлари билан таниша бошлаган бўлса-да,[1] лекин Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини ўрганиш иши асосан XIX асрда бошланган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб Алишер Навоий асарларининг текстини ҳам, у асарлар асосида ёзилган луғатларни ҳам нашр этишга киришилди. Француз шарқшуноси Катрмер 1841 йилда босилган хрестоматиясига Навоийнинг икки асарини: «Муҳокамат-ул-луғатайн» ва «Тарихи мулуки Ажам»ни киритди. Бундан бир оз вақт кейин рус олими И. Н. Березин «Турк хрестоматияси» китобида Навоий асарларидан бир неча парча берди[2].

---

[1] Табризлик арман ёзувчиси Христофор (XVI аср) «Сарандиб шоҳи уч ёш ўғлонининг зиёрати» асарини «Ҳашт биҳишт» (Хисрав Деҳлавий) ва «Сабъаи сайёр» (Навоий) ҳикоялари асосида яратган эди. Бу асар XVI асрда итальян тилига, кейин эса бир қатор европа тилларига таржима қилиниб нашр этилса ҳам илм-фан аҳлларига Христофор асарининг иккинчи қисми Навоий достони асосида яратилгани номаълум эди.

[2] Березин хрестоматиясида «Сайфулмулк» (Мажлисий)дан ҳам парчалар берилган бўлиб, хрестоматия автори «Сайфулмулк»ни Навоий достони деб ҳисоблаган.

Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини ўрганиш М. Никитскийнинг «Амир Низомиддин Алишер, унинг давлат ва адабиёт соҳасидаги аҳамияти» номли магистрлик диссертацияси билан (1856 йил) бошланди. М. Никитский Хондамир, Давлатшоҳ ва Сом Мирзонинг асарларидан фойдаланиб, шарқшуносликда биринчи бўлиб Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини тўлароқ акс эттирган асар яратди. М. Никитский Навоийнинг сиёсий фаолиятига, маданият соҳасидаги ишлари ва ўзбек адабий тили тараққиётидаги ролига юқори баҳо беради, унинг истеъдодли олим ва шоир эканини таъкидлайди. Бироқ у Алишер Навоийнинг бадиий асарларини чуқур ўргана олмаганлиги учун «Навоий таржимон шоир» деган ғайри илмий бир хулосага келади.

М. Никитскийдан 5 йил кейин, 1861 йилда Истамбулдаги «Asiatique journal («Осиё журнали») да Франция консулхонасининг таржимони бўлиб хизмат қилган М. Беленнинг Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир мақоласи босилиб чиқади. Унда Навоийнинг давлат идора ишлари ва маданий ҳаётдаги хизматларига ижобий баҳо берилади. Бироқ у ҳам Навоийнинг бадиий асарларини пухта ўрганмайди, ҳеч қандай асоссиз: «Навоий Хисрав Деҳлавий, Низомий ва Жомийларнинг таржимонидир»,— деб даъво қилади. Француз шарқшуноси Э. Блоше эса Навоий асарларининг бадиий қимматини камситади.

Рус ва Ғарбий Европа шарқшунослари Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини ўрганишда М. Никитский ва М. Белендан кейин ҳам бирмунча иш олиб борадилар. Масалан, рус шарқшуноси В. В. Вельяминов-Зернов 1868 йилда Санкт-Петербургда XVI асрда тузилган «Ал-луғат-ун-Навоият-вал-истишҳодат-ул-чиғатоият» луғатини нашр эттиради. Француз шарқшуноси Паве де Куртейль Навоий асарларидан фойдаланиб, луғат тузади. Рус шарқшуноси Н. И. Ильминский Навоийнинг «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарини хийла чуқур ўрганиб, Навоийни ўз она тили — ўзбек адабий тили учун курашган қудратли киши сифатида таърифлайди. Бироқ рус шарқшунослари ҳам, Ғарбий Европа шарқшунослари ҳам Навоий фаолиятини унинг бадиий ижодиёти билан узвий боғлаган ҳолда ўрганмадилар, улар Алишер Навоийнинг сиёсий, илмий фаолиятини эътироф қилдилар-у, лекин унинг бадиий ижодиётини чуқур ёритолмадилар ва «Навоий таржимон» деган ғайри илмий қарашни давом эттирдилар. (Масалан, Беленнинг фикрига таянган француз шарқшуноси Бува, инглиз шарқшуноси Э. Браун ва бошқалар ҳам шулар жумласидандир.) Афсуски, Навоий ҳақида биринчи манбалар асосида «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» деган қимматли асар яратган

атоқли рус шарқшуноси академик В. В. Бартольд ҳам бундай ғайри илмий даъволардан холи бўлмади ва «Навоий тақлидчи шоир» деган хато фикрни такрорлади.

Шундай қилиб, рус ва Ғарбий Европа шарқшунослари ўтмишда Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти юзасидан материал тўплаш, уларни системага солиш, умумлаштириш, Навоий асарларини нашр этиш, Навоийнинг тил соҳасидаги хизматларини ўрганиш ва бошқалар бўйича маълум ютуқларга эришган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг текшириш ишлари биография ва лингвистика масалалари билан чегараланиб қолди, Навоийнинг ижодиётини, хусусан унинг бадиий асарларини илмий асосда ўрганиш билан узвий боғланган ҳолда олиб борилмади. Улар Навоийнинг бадиий ижодиётини сохталаштирдилар, унинг оригиналлигини инкор этдилар. Бундай ғайри илмий қарашлар ҳозир ҳам айрим реакцион чет эл олимлари томонидан давом эттирилмоқда.

Совет даврида Навоийни ўрганиш.

Совет ҳокимияти йилларида Алишер Навоийнинг фаолияти ва илмий-адабий меросини ўрганишда янги давр бошланди. 1930 йилларда совет навоийшунослиги вужудга келади. Марксизм ва ленинизмга ёт бўлган қарашларга, группаларга қарши курашда тараққий этган, чиниққан совет адабиётшунослигининг сафи истеъдодли кадрлар билан тўлиб, мустаҳкамланиб боради. Ўзбек адабиётшунослари ва танқидчилари ўзбек совет адабиёти масалаларини, бу адабиётнинг вакиллари ижодини ўрганиш ва ёритиш билан бирга, ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг бойликларини текшириш ва ёритишда янги-янги муваффақиятларга эриша бошлайдилар. Ўзбек адабиёти бойликларини, жумладан, Алишер Навоийнинг меросини ўрганишга рус, озарбайжон, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг адабиётшунослари ҳам ўз муносиб ҳиссаларини қўшадилар.

Иттифоқ ҳукумати улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлишини 1941 йилда кенг нишонлаш ҳақида қарор қабул қилади. Ўзбекистонда ва бутун Иттифоқда юбилейга тайёрлик ишлари қизиб кетади. Навоий асарлари, унинг достонлари, «Хамса»нинг қисқартирилган варианти (нашрга тайёрловчи С. Айний), «Чор девон», «Муҳокамат-ул-луғатайн», «Маҳбуб-ул-қулуб» ва бошқалар нашр этилади. Навоий асарлари рус, украин, тожик, озарбайжон, қозоқ, туркман ва бошқа тилларга таржима қилина бошлайди. Ўзбекистон, Москва, Ленинград ва қардош республикаларнинг олимлари Навоийнинг даври, унинг ҳаёти ва фаолияти, илмий-адабий мероси ва бошқа халқларнинг адабиётига таъсири каби масалалар билан кенг ва мунтазам

шуғуллана бошлайдилар. Матбуотда кўплаб мақолалар босила бошлайди, газета ва журналлар Навоий асарларидан намуналар бериб, жамоатчиликни Навоийнинг ижодиёти билан таништиради.

1939 йилда йирик адабиётшунос Олим Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий» деган илмий-оммабоп асари нашр этилади. Навоий юбилейи Комитетининг топшириғи билан И. Султонов О. Шарафиддиновнинг бу китобини қайта ишлаб, ўз таҳрири остида 1948 йилда нашр эттиради.

1940 йилда нашр этилган «Родоначальник узбекской литературы» тўплами Улуғ Ватан урушигача бўлган совет навоийшунослигининг муҳим ва катта ютуғи бўлди. Бу тўплам А. Боровков («Навоийнинг ҳаёти ва ижодиётини ўрганиш»), Е. Э. Бертельс («Лайли ва Мажнун»), Ҳамид Олимжон («Фарҳод ва Ширин» достони), Ҳ. Зариф («Рубоий»), О. Усмонов («Муҳокамат-ул-луғатайн»), М. Шайхзода («Навоий ва бизнинг замонамиз») ва бошқа олимларнинг мақолаларини ўз ичига олади. Ўша йили М. Шайхзоданинг «Гениал шоир» асари нашр этилади. Адабиётшунос В. Абдуллаев Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ва фаолияти ҳақида кандидатлик диссертациясини ёзади.

Бироқ Улуғ Ватан уруши даврида юбилей кечиктирилди. Даҳшатли уруш шароитида фронтдан узоқ Ўзбекистондагина эмас, балки Москвада ва қамалда қолган Ленинградда ҳам Навоий меросини ўрганиш жадаллик билан давом этди.

«Совет Иттифоқига қарши бошланган уруш,— дейди профессор Е. Э. Бертельс «Навоий» монографиясида,— Навоий юбилейини мўлжалланганидек нишонлаш имконини бермади. Ленинградлик шарқшунослар қамал ҳалқасида қолдилар. Бироқ шу оғир шароитда ҳам иш давом этди. Мен 1941 йилнинг декабрида Навоий ижодига бағишланган ва даҳшатли бомбардировка ҳамда артиллерия отишмалари остида ўтган йиғилишда сўзга чиққан эдим. Гарчи йиғилиш бинонинг юқори қаватида ўтиб, у ер ҳаводан келаётган оғир зарбалар билан тебраниб турса ҳам, йиғилиш қатнашчиларидан бирон киши зални ташлаб чиқиб кетмади ва йиғилиш охирига етказилди». 1942 йилда бир қанча ленинградлик, москвалик ва киевлик шарқшунос олимлар Тошкентга эвакуация қилиндилар. Улар ўзбек халқининг азиз меҳмони бўлдилар. Бу олимлар ўзбек адабиётшунослари билан ҳамкорликда иш олиб бордилар, ўз илмий тажрибалари билан ўртоқлашдилар ва ёш олимларга раҳбарлик қилдилар. Навоий меросини ўрганиш иши қизиб кетди. Навоий асарларининг илмий-танқидий текстини яратиш, унинг илмий ва бадиий асарларини ўрганиш,

Навоий даврини текшириш ва бошқа масалалар бўйича талай ишлар қилинди, бир неча диссертациялар яратилди.

Ёзувчи ва санъаткорлар ҳам улуғ шоир ва мутафаккирнинг образини яратиш устида ишладилар. Ёзувчи Ойбек уруш йилларида ўзбек тарихий романларининг энг яхшиларидан бирини — «Навоий» романини яратди.

Улуғ Ватан уруши совет халқининг шонли ғалабаси билан тугади. Энди кечиктирилган юбилейни ўтказиш учун имконият туғилди. Ўзбек халқи билан биргаликда барча қардош халқлар юбилейга қизғин тайёрландилар. Навоий асарларини оммалаштириш, таржима қилиш, ўрганиш, илмий ва илмий-оммабоп асарлар ижод қилиш, санъат ва адабиётда Навоий образини яратиш ва бошқалар бўйича катта ишлар қилинди. 1948 йилнинг май ойида бутун мамлакат Навоий юбилейини нишонлади.

С. Айний нашрга тайёрлаган «Хамса»нинг қисқартирилган, тузатишлар киритилган варианти иккинчи марта нашр этилди. Навоий танланган асарларининг 3-томи босилди, «Навоий замондошлари», «Бобирнома» (Бобир), «Макорим-ул-ахлоқ» (Хондамир) ва бошқа асарлар нашр этилди, Навоий лирикасининг намуналари, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ва бошқа достонлари рус ҳамда бошқа қардош халқларнинг тилларига таржима қилинди.

Навоийнинг фаолияти ва меросини илмий ўрганиш соҳасида янгидан-янги ютуқларга эришилди. Тўпламлар, монографиялар, диссертациялар яратилди. СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти 1941 йилда тайёрлаган «Алишер Навоий» номли мақолалар тўплами 1946 йилда босилиб чиқди. А. К. Боровков таҳрири остида чиққан бу тўплам А. Ю. Якубовскийнинг «Навоий даврининг ижтимоий ва маданий хусусиятлари», И. Ю. Крачковскийнинг «Араб адабиётидаги Лайли ва Мажнун қиссасининг илк тарихи», Е. Э. Бертельснинг «Навоий ва Низомий», А. К. Боровковнинг «Алишер Навоий — ўзбек адабий тилининг асосчиси», шунингдек А. Н. Болдирев, А. А. Семенов, А. М. Белиницкий ва С. Л. Волиннинг мақолаларидан иборат. Ўзбекистон Фанлар академияси 1948 йилда Ойбек таҳрири остида ўзбек ва рус тилларида «Улуғ ўзбек шоири» номли иккита мақолалар тўпламини нашр этди. Бу тўпламлар Я. Ғулом, Р. Набиев, М. Е. Массоннинг Навоий даврига, В. Абдуллаев, С. Айний, В. Зоҳидов, Ҳ. Зарифов, Ойбек ва Дейч ҳамда М. Шайхзоданинг Навоийнинг фаолияти ва ижодиётига бағишланган мақолаларини ўз ичига олади. 1948 йилда Навоийнинг ҳаёти, фаолияти ва ижодиётига бағишланган учта монографик асар — О. Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижодиёти», Е. Э. Бертельснинг «Навоий. Ижодий биография тажрибаси» ва С. Айнийнинг «Алишер Навоий» асарлари босилиб чиқди. Бошқа қардош халқларнинг тилларида ҳам Навоий ҳақида мақолалар, китоблар ва тўпламлар яратилди. Навоий ҳақида бир неча диссертациялар ёзилди; В. Зоҳидовнинг «Навоийнинг дунёқараши», А. Саъдийнинг «Навоий ижоди — ўзбек классик адабиётининг юқори босқичи» деган докторлик диссертациялари шулар жумласидандир. Яқинда эса Ҳ. Сулаймонов «Ҳазойин-ул-маоний»нинг илмий-танқидий тексти деган темада докторлик диссертациясини ёқлади.

Ёзувчилар ва санъат ходимлари ҳам Навоий юбилейини муносиб туҳфалар билан кутиб оладилар. Ўзбекистон Давлат нашриёти 1948 йилда шеър ва достонлардан иборат «Салом, Навоий» тўпламини босиб чиқар-

ди. Уйғун билан Иззат Султонов «Навоий» драмасини яратадилар, шу драма асосида «Навоий» киносценарияси ёзилди. Ёзувчи Л. Бать «Ҳаёт бўстони» повестини, Вадецкий «Оддий инсон» романининг биринчи китобини ёзди. СССР халқ артисти Олим Хўжаев саҳнада, Ўзбекистон ССР халқ артисти Раззоқ Ҳамроев экранда зўр муваффақият билан Навоий образини яратдилар. Рассом Кайдалов Навоий портретини ишлади, Ўзбекистон халқ рассоми Искандар Икромов Навоий асарларини ажойиб нақшлар билан безади. Навоий достонлари асосида «Фарҳод ва Ширин» музикали драмасининг янги варианти, «Лайли ва Мажнун» операси, кейинроқ «Меҳр ва Суҳайл» балети ва «Дилором» операси яратилди.

Самарқанд Давлат университети, Ўзбек Давлат опера ва балет театри, Ўзбекистон халқ кутубхонаси ва яна бир неча маданий муассасалар, ўқув юртлари, колхозлар Навоий номи билан аталадиган бўлди. Юбилей кунларида Тошкентнинг Навоий кўчасида бу улуғ шоир ва мутафаккирнинг муҳташам ҳайкали очилди.

* * *

Совет навоийшунослиги Навоийнинг фаолияти ва меросини янада чуқурроқ ўрганиш ва ёритишда янгидан-янги ютуқларга эришиб бормоқда. Навоий асарлари кенг оммалаштирилмоқда, қайта-қайта нашр қилинмоқда ва қардош халқлар тилларига таржима этилмоқда. Навоий ҳақида янги-янги илмий ва илмий-оммабоп асарлар яратилмоқда. Кейинги йилларда, хусусан, Навоий асарларининг илмий-танқидий текстини яратиш соҳасида жуда катта ишлар қилинди ва қилинмоқда. Аввалги йилларда Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» (С. Муталлибов), «Лайли ва Мажнун» (Ғ. Каримов), «Сабъаи сайёр» (П. Шамсиев), «Маҳбуб-ул-қулуб» (А. Н. Кононов), «Мезон-ул-авзон» (И. Султонов), «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» (А. Салье) нинг илмий-танқидий тексти яратилган бўлса, кейинги йилларда «Хазойин-ул-маоний» (Ҳ. Сулаймонов) ва «Мажолис-ун-нафоис»нинг (С. Ғаниева) илмий-танқидий тексти яратилди ва нашр этилди.

Шунингдек, «Навоийнинг лирикаси» (М. Шайхзода, А. Ҳайитметов), «Садди Искандарий» достони (Е. Бертельс), «Навоийда хотин-қизлар образи» (Ш. Абдуллаева, С. Назруллаева), «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ варианти» (М. Афзалов), «Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари», (А. Ҳайитметов) «Хамса талқинлари» (Т. Жалолов) номли ва бошқа янги илмий асарлар яратилди.

1957 йилдан бошлаб ҳар йили 9 февралда Навоийнинг туғилган кунини нишонлаш мақсадида илмий-традицион конференция ўтказилиб, Навоий меросини ўрганиш соҳасида қилинган йиллик ишларга якун ясалмоқда.

Навоий меросини ўрганиш ва ёритишда ўзбек адабиётшунослари билан бирга рус олимлари ҳамда Ҳ. Орасли, А. Мирзоев, М. Исмоилов каби озарбайжон, тожик, қозоқ ва бошқа қардош халқларнинг олимлари ҳам унумли ишламоқдалар.

ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Болалик чоғлари. Ўқиш йиллари.

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг отаси Ғиёсиддин кичкина ва бир неча қариндошлари темурийлар саройига яқин турган амалдор аристократлар, бувилари эса темурий шаҳзодаларнинг энагалари бўлган. Алишер гўдаклигида темурий шаҳзодалар билан бирга тарбияланди. Тўрт ёшида уни ўқишга бердилар. Зийрак ва қобилиятли Алишер мактабдаги бошқа болалардан ажралиб турар ва катталарнинг диққатини ўзига жалб қилар эди. Бироқ Ҳиротдаги ўқиш узоққа чўзилмади.

Шаҳзодалар ва амир-амалдорлар ўртасида тож-тахт учун бўлган кураш кучайиб бормоқда эди. Тож-тахт талашлари тўқнашувларга айланиб, мамлакатнинг хароб ва халқнинг янада хонавайрон бўлишига сабаб бўлар эди. Айниқса 1477 йилдан — Шоҳруҳ мирзо вафотидан кейин темурийларнинг тож-тахт талаши ниҳоятда кескинлашиб кетди. Хуросонда қизиб кетган бу ўзаро уруш-жанжаллар кўп кишиларни турли томонга кўчиб кетишга мажбур этди. Жумладан, Навоийлар оиласи Ироққа кўчиб, Тафт шаҳрида яшай бошлади. Тафтда машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздий турар эди. Ёш Алишер бу олимнинг суҳбатида бўлди. Али Яздий ёш Алишернинг ақли ва фаҳм-фаросатидан ғоят хурсанд бўлди.

Орадан 2—3 йил ўтгандан кейин ўзаро феодал урушлар хийла пасайди ва Хуросонда бурмунча тинчлик бошланди. 1452 йилда Алишер оиласи Ҳиротга қайтиб келди. Ғиёсиддин кичкина Абулқосим Бобир (1452—1457) саройида хизмат қила бошлади. Кўп ўтмай Абулқосим Бобир уни Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб тайинлади.

Навоий Ҳиротда қолди ва ўқишини давом эттирди. У адабий асарларни қунт билан ўқий бошлади. У Саъдийнинг (1184—1292) «Ғулистон», «Бўстон» китобларини, айниқса Фаридиддин Атторнинг (1230 йилга яқин вафот этган) «Мантиқ-ут-тайр» («Қуш нутқи») асарини қайта-қайта ўқир ва ёд олар эди. Фаридиддин Атторнинг мистикани ва таркидунёчиликни тарғиб этувчи бу асари ёш Алишерга ёмон таъсир қилди. Натижада у кишилардан четлашадиган ва ёлғизликни ёқтирадиган бўла бошлади. Бу ҳол унинг ота-онасини ташвишга солди. Улар боланинг ақлига зарар етмасин деб, хавфсирар эдилар, Алишернинг «Мантиқ-ут-тайр»ни ўқиши ман қилинди. Лекин бу чора фойдасиз эди, чунки у бутун китобни ёдлаб олган эди. Бироқ «Мантиқ-ут-тайр»нинг таъсири узоқ давом этмади.

Ота ва она Алишернинг ҳар томонлама билим олиши учун барча шарт-шароитларни туғдирдилар. Алишер замонининг машҳур музикашуноси Хўжа Юсуф Бурҳондан музика ўргана бошлади ҳамда тарих, адабиёт, ҳуснихат ва бошқалар билан жиддий шуғуллана бошлади.

Алишер айниқса адабиётни севди. Оила муҳити болалигидаёқ унда адабиётга зўр ҳавас туғдирган эди. Алишернинг отаси маърифатпарвар киши ва санъат ҳамда адабиёт муҳибларидан эди. Алишернинг Абусаид мирзо томонидан қатл қилинган тоғалари Мир Сайид (тахаллуси Кобулий) ва Муҳаммад Али (тахаллуси Ғарибий) ҳам қобилиятли шоир бўлган эдилар. Навоий «Мажолис-ун-нафоис» асарида Кобулий ҳақида: «Яхши табъи бор эрди, туркчага майли кўпроқ эрди...»— деса, Ғарибий ҳақида: «Хуш муховара (хушсуҳбат) ва хушхулқ ва хуштабъ ва дардманд йигит эрди. Кўпроқ созларни яхши чолар эрди. Уни ва усули хўб эрди. Мусиқий илмидин ҳам хабардор эрди..»— дейди. Навоийлар уйида тез-тез шоирлар тўпланишиб, шеърлар ўқишар, адабиёт ва санъат ҳақида музокаралар қилар эдилар. Буларнинг ҳаммаси ёш Алишерда адабиётга зўр ҳавас уйғотган эди.

Алишер бадиий асарларни ўқиш ва ўрганиш билан кифояланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлади. Навоийнинг неча ёшидан бошлаб шеър ёзганини билмаймиз. Лекин шуниси маълумки, у 10—12 ёшларидаёқ бадиий завқи ва диди ҳамда илк шеърлари билан маълум бўлиб, катта санъаткорлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоийнинг ўзи «Мажолис-ун-нафоис»да кекса шоир Миршоҳий билан хат ёзишганини сўзлайди: «... фақир агарчи ани кўрмадим, аммо анинг била фақир орасида эълом ва ирсол воқеъ бўлди...». Миршоҳий вафот этганда Навоий 12 ёшда эди. 10—12 ёшли боланинг кекса шоир билан хат ёзишуви Алишер-

нинг зўр қобилияти ва истеъдодидан хабар берар эди. Бунга қуйидаги бир воқеа ҳам равшан далил бўла олади.

Навоийнинг болалик чоғларида шоир Лутфий хийла қариб қолган эди. Навоий Лутфийни ўзининг устози ҳисобларди. Кекса Лутфий ёш Алишернинг истеъдодига қизиқди ва унга катта баҳо берди. Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамирнинг хабар беришича, кунлардан бирида Лутфий Навоийдан ёзган янги шеърларидан ўқиб беришни сўраган. Навоий қуйидаги матлаъли ғазалини ўқиган:

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш...

Бу ажойиб ғазалдан қаттиқ ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтган ўн-ўн икки минг шеъримни шу бир ғазалга алмашар эдим» деган.

Алишер отадан ёш етим қолди. У маърифатпарвар ҳукмдор Абулқосим Бобир қарамоғида тарбиялана бошлади ва 15 ёшида Султон Ҳусайн Бойқаро билан бирга Абулқосим Бобирнинг саройида хизмат қила бошлади. Абулқосим Бобир 1456 йилда Машҳадга жўнади. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ҳам Абулқосим Бобир билан Машҳадга бориб, ўша ерда ўқишни давом эттиришади. 1457 йилда Абулқосим Бобир вафот этади. Навоий Машҳадда қолиб ўқишини давом эттиради. Мансаб ва давлат орзусида юрган Ҳусайн мирзо Марвга бориб, тахтни эгаллаш учун куч тўплай бошлайди.

Машҳадда қолган Навоий мантиқ (логика), фалсафа, риёзиёт (математика) ва бошқа фанлар билан шуғулланди, айниқса Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Атоий, Лутфий ва бошқа ёзувчиларнинг асарларини қунт билан ўргана бошлади. Ўзбек ва форс-тожик тилларида бир қанча шеърлар битди. У икки тилда ҳам гўзал шеърлар ёзгани учун «Зуллисонайн» (икки тил эгаси) номи билан шуҳрат қозонди. Ўзбек тилидаги шеърларида «Навоий» («наво» сўзидан), форс-тожик тилидаги шеърларида эса асосан «Фоний» («фано» сўзидан) ва баъзан «Навоий» тахаллусини қўллайди.

Навоий Машҳадда Сайид Ҳасан Ардашер ва Камол Турбатий каби даврининг машҳур шоирлари билан танишади. Навоий билан танишган маърифатпарвар кишилар унинг қобилиятига тан берар ва у билан умрбод дўстона муносабатда бўлиб қолар эдилар. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Машҳадда рўй берган қизиқ бир воқеани ҳикоя қилади. Кунларнинг бирида Навоий бетоб бўлиб мусофирхонада ётган экан,

Бир вақт бир неча киши Навоий ётган бинога кириб, мусофирларга хайр-садақа қилиб, бинонинг деворларидаги шеърларни ўқиб муҳокама қилибдилар. Улар бир байтнинг мазмуни устида мунозаралашиб қолибдилар. Кексароқ бир киши ўз фикрини кўпчиликка маъқул қилади. Шунда Навоий мунозарага аралашиб, кекса кишига эътироз билдириб, бошқаларнинг фикри тўғри эканини айтади. Шундан кейин кекса киши хато қилганига иқрор бўлади, Навоий билан қилган суҳбатидан мамнун бўлади, Навоий Машҳадда турган вақтда, уни бир неча бор йўқлаб келади ва кейинчалик унга совға-саломлар юбориб туради. Бу киши ўз замонасининг машҳур шоирларидан Камол Турбатий эди.

Навоий билан айниқса Сайид Ҳасан Ардашер ўртасида яқин дўстлик пайдо бўлади. Сайид Ҳасан Навоийнинг истеъдодига юқори баҳо беради ва уни бадиий ижод соҳасидаги фаолиятини қунт билан давом эттиришга ундайди. Навоий бу маърифатпарвар одам ҳақида кейинчалик «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» деган биографик-адабий асар ёзади.

Навоий тахминан 18—19 ёшларида Абдураҳмон Жомий билан танишади. Навоийнинг билим савияси ва адабий қобилиятидан мамнун бўлган Жомий уни ҳам шогирд, ҳам фарзанд деб биларди. Кўп ўтмасдан шогирд ва устознинг муносабатлари икки улуғ шоир ва мутафаккирнинг дўстлиги ва ҳамкорлигига айланди.

Ҳиротдаги тож-тахт талашлари бирмунча пасайгандан кейин Навоий Ҳиротга қайтади. 1459 йилда Хуросон тахтини ҳам эгаллаган Абусаид энг жоҳил ва золим феодал ҳукмдорлардан эди. Шафқатсиз Абусаид жуда кўп кишиларни, ҳатто ўз қариндошларини, жумладан, Улуғбекнинг бир неча оила аъзоларини қатл қилди. Абусаид XV асрнинг энг реакцион руҳонийси Хўжа Аҳрор билан жуда яқин бўлиб, унинг кўрсатмаси билан иш қилар эди. Дин-шариат ниқоби остида чексиз ер ва ҳисобсиз мол-мулкни қўлга киритган Хўжа Аҳрор бир қанча даҳшатли воқеаларга, кўп кишиларнинг хонавайронлигига сабаб бўлган эди. Абусаид эл-юртни эзиб талаш билан бирга илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини таъқиб остига олади.

Абусаидга қарши халқ норозилиги кундан-кунга кучайиб бормоқда эди. Хуросонда Абусаидга қарши кўп қўзғолонлар кўтарилди. Хоразмда эса Абусаиднинг зулмидан безган халқ Абусаиднинг нойиби Қутлуғ Дарвишга қарши қўзғалиб, унинг ўғлини ўлдирди. Бадахшонда ҳам Абусаидга қарши катта қўзғолон бўлди ва ҳоказо.

Абусаид саройида бир оз вақт хизмат қилган Навоий тезда унинг сиёсатидан қаттиқ ғазаблана бошлади, эл-юрт-

нинг мусибатли ҳаётига ачинди. Абусаиднинг хатти-ҳаракатларидан норози бўлган Навоий кейинчалик Машҳаддаги дўсти Саид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубида ўша даврдаги машаққатли ҳаётнинг ҳақиқий манзараларини тасвирлаб берди. Хондамир Навоийнинг Абусаидга қарши норозилиги ва ғазаб-нафратини ифодалаб, қуйидаги бир воқеани ҳикоя қилади:

«Султон Абусаид замонида бир куни шавкатли Амир (Навоий) Паҳлавон Муҳаммад билан Боғи Сафидда сайр қилиб юрган эди. Шу пайтда Паҳлавон Муҳаммаднинг танишларидан Юсуф номли бир киши учраб қолди, у вазирлардан шикоят қилиб, «улар сувимни зўрлик билан олдилар, мен бу воқеадан Абусаид мирзога арз қилгани келган эдим, бироқ соқчилар унинг олдига киришга қўймадилар, ваҳоланки, менинг аҳволим жуда ночор: ҳар куни ҳар кимдан бир оз нонни тиланчилик билан олиб, шу билан кун кечирмоқдаман»— деди. Олий ҳазрат (Навоий) унга қараб (ачиниш билан) шу байтни ўқидилар.

Байт:

Ғадоеки нон аз дари шоҳ жуст,
Бибояд зи оби худаш даст шуст.

(Подшо эшигидан нон излаган тиланчи ўз суви билан қўлини ювиб, қўлтиғига урмоғи, яъни ҳамма нарсадан воз кечмоғи керак.)»

Навоий кейинчалик «Садди Искандарий» («Искандар девори») достонида бу золим ва жоҳил ҳукмдор ҳақида сўзлаб, унинг ҳалокатига қўшиннинг норозилиги сабаб бўлди, деб кўрсатади: «Султон Абусаид... кўп мамлакатлар олди ва тиғ билан... элга ошуб солди ва лекин сипоҳиси (қўшини) рози эмас эркандин, уруш вақти барча қўзғолди ва ўзи аду (душман) аро таҳликага қолди».

Абусаид ҳам Навоийнинг норозилигини билар эди. Табиийки, Абулқосим Бобирнинг ўрнига, Хуросон тахтига ҳам чиқиб олган Абусаид Бобирнинг яқин кишиларига, жумладан, Навоийга хайрихоҳ бўлолмас эди. Навоий Абусаидга қарши тож-тахт учун кураш олиб бораётган Ҳусайн Бойқаронинг мактабдоши ва дўсти эди. Навоийнинг тоғалари эса Абусаидга қарши кўтарилган бадахшонийлар ҳаракатини қўллаб-қувватлаган эдилар. Шуларга кўра Абусаид Навоийни, Заҳириддин Бобир (1483—1530) сўзи билан айтганда, Ҳиротдан «ихрож» (сургун) қилди.

Навоий Самарқандда.

Абусаид Навоийнинг отасидан қолган молмулкни мусодара қилдирган эди. Навоий қаттиқ моддий қийинчиликларга дуч келди. Хондамирнинг «Макорим-ул-ахлоқ» китобида Навоийнинг моддий қийинчиликлари ва шунга қарамай, баланд ҳимматлилиги ҳақида характерли бир воқеа ҳикоя қилинади.

«... Абусаид замонида жума куни Ҳирот шаҳри ичидаги масжиди жомиъда жума намозини адо қилгандан кейин, Хиёбонда сайр қилиш учун ўша томонга жўнадим. «Муфарраҳ» кўчасига яқинлашганимда боши ва оёғи яланг ҳолда ўтирган бир гадойни кўрдим.

У айтар эди:

— Аёлманд кишиман, бир неча оч-яланғоч болаларим бор, эртадан буён ўтириб тиланаман, ҳозиргача ҳеч ким бир пул бергани йўқ.

Ул ҳазрат (Навоий) айтдиларки, ўша вақтда ёнимда бир танга бор эди, ундан бўлак дунё молидан ҳеч нарсам йўқ эди. Ўз-ўзимга шундай дедим: майда ва йирик нарсаларни яратувчига таваккал қилиб, бу тангани шу дарвишга берсанг, токи бола-чақаларининг бугунги овқатини тўғриласа, сенинг эса эрталик ризқингни худонинг ўзи етказар.

Ўша заҳотиёқ тангани унга бериб, ўтиб кетдим. Намозшомгача Хиёбонда сайр қилиб юриб қайтдим. Қайтишда кўрдимки, ҳалиги дарвиш ўша жойда ўтириб, илгариги сўзларини айтиб тиланарди. Унинг ҳаддан ташқари ёлғончилиги ва тиланчиликдаги ўта ҳарислигидан таажжубландим. Аммо бу ишдан хабардор бўлганимни унга билдирмадим...».

Навоий шу аҳволда Самарқандга келди. Самарқандда ҳам дастлабки пайтларда моддий қийинчиликда яшади, лекин шунга қарамай, Самарқанд мадрасаларига қатнади, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳли билан яқинлашди, билим савияси, истеъдоди ва қобилияти билан тез орада обрў ва эътибор қозонди. Вафоий тахаллуси билан яхши шеърлар битган Самарқанднинг маърифатпарвар ҳокими Аҳмад Ҳожибек, олим Фазлуллоҳ Абуллайс ва бошқалар Навоийга ҳомийлик қилиб, унга ҳар томонлама кўмаклаша бошлайдилар. Замонасининг машҳур олими Фазлуллоҳ Абуллайс Навоийга мударрислик қилади ва уни ўзига фарзанд деб ҳисоблайди.

Хондамир «Макорим-ул-ахлоқ»да Фазлуллоҳ Абуллайснинг Навоийга муносабати ҳақида «... Хожа жаноблари Олий ҳазратнинг ўткир зеҳнли эканини ҳар вақт мақтар эди ва бошқа ўқувчилардан уни ортиқ кўрар эди» дейди.

Самарқанд Ўрта Осиёнинг энг йирик маданий марказларидан бири эди. Самарқандда бир қанча атоқли олимлар, санъаткорлар ва Мирзо Ҳожи Суғдий, Сайид Қутб Самарқандий, Юсуф Сафоий, Шайхим Суҳайлий каби шоирлар бор эди. Фарғона водийси, Тошкент, Бухоро, Ҳирот ва бошқа жойлардан кўп кишилар Самарқандга келиб, унинг машҳур мадрасаларида таҳсил олар, олимлари, санъаткорлари ва шоирлари билан ҳамкорлик қилар эдилар. Самарқанд Навоийнинг ҳам ҳаёти ва ижодида жуда катта роль ўйнади. Навоий бу шаҳарда ўз билимини мукаммаллаштирди, бадиий ижод соҳасидаги тажрибаларини бойитди. У Фазлуллоҳ Абуллайс ва Алойи Шоший дарсларида, адабиётнинг турли назарий масалаларига доир суҳбатларда ва мактабдошларининг шеърлари муҳокама қилинган мунозараларда актив қатнашди. У Самарқанд шоирларидан ёрдам олди, ўз навбатида уларга ёрдамлашди.

Жумладан, у Самарқандда андижонлик шоир Мавлоно Юсуфшоҳ (Бадиий) шеърларини ислоҳ қилгани ҳақида «Мажолисун-нафоис» да бундай дейди: «... фақир таҳсил учун Самарқандга борғонда Андижондин келди ва онда фақир била бўлур эди. Сиғари син (ёшлиги) жиҳатидан шеърида хомлиғ бўлса, ислоҳ қилинур эрди... Фақирдин ўзга киши анинг шеърида сўз айта олмас дерлар эрди...». Хондамир «Макорим-ул-ахлоқ»да Навоийнинг Самарқанд шоирлари билан ижодий ҳамкорлиги ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Навоий бошқа тилларни камситмагани ҳолда, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида бадиий асар яратишга ундади, уларга кўмаклашди. У Мирзобек, Мирзо Ҳожи Суғдий, Аҳмад Ҳожибек, Ҳаримий Қаландар Самарқандий каби шоирлар билан бирга Лутфий, Атоий, Саккокий ва бошқа ўзбек шоирларининг традицияларини муваффақият билан давом эттирди ва ривожлантирди.

Навоий Самарқандда Саккокий ва бошқа шоирларнинг бадиий мероси билан яқиндан танишди. Самарқанддаги маданий ёдгорликлар, айниқса Улуғбек обсерваторияси ва Улуғбек мадрасаси унда катта таассурот қолдирди. Навоий кейинчалик бу таассуротларни ўз асарларида, жумладан, «Хамса»сида ифодалади. У Самарқандда Мовароуннаҳрнинг географик ҳолатини ўргана бошлади. Сайҳун (Сирдарё), Жайҳун (Амударё) ва Кўҳак суви (Зарафшон) дарёларининг хўжалик ҳаётининг ривожи учун катта аҳамиятга эга эканини тушунди, дарёлардан деҳқончилик ишлари учун кенг фойдаланиш зарурияти устида фикр юритиб, мамлакатни сув билан маъмур этишни орзу қилди. У Самарқанднинг меҳнаткаш табақалари, жумладан, косиб-ҳунармандлари ҳаёти билан қизиқди, уларнинг яхши фазилати, хулқ-атвори ва меҳнат маҳоратидан мамнун бўлиб, уларни самимий мақтади.

Навоий Самарқандда, ўрни келганда, сиёсий ишларга ҳам аралашиб турди, айрим золим амалдорларни қоралади, ўлимга ҳукм қилинган гуноҳсиз кишиларнинг ҳаётини бир неча бор сақлаб қолди (Хондамир «Макорим-ул-ахлоқ»да Навоийнинг бу инсонпарварлик фазилатларини ёрқин ифода этувчи бир неча воқеани ҳикоя қилади).

Навоий Самарқанддаги ҳаётини умрбод эсида сақлаб қолди, самарқандлик дўстларини унутмади. У тарихчи Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ, Муҳаммад Олим Самарқандий ва музика устози Дарвиш Аҳмад Самарқандийларга ҳомийлик қилди. Абусаид ўғилларининг тож-тахт талаши кучайиб, Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек ва бошқалар шу курашларнинг қурбони бўладилар, Самарқандда реакция авж олади. Кўп олимлар, санъаткорлар ва шоирлар Самарқанддан Ҳи-

ротга бориб, Навоийнинг ҳомийлигида ижодий ишларини давом эттирадилар. Жумладан, Улуғбек билан бирга ўқиган кекса олим Муҳаммад Олим Самарқандий Навоий даргоҳига бориб, Самарқанд ҳаётини тасвирлаб, «биз бахти қоралармиз» деб шеър битиб, Навоийдан кўмак ва ҳимоя тилайди. Худди шунингдек, Фазлуллоҳ Абуллайснинг ўғиллари — Хожа Хованд Абуллайсий ва Хожа Абулқосим Абуллайсий ҳамда Абумўминий каби ёшлар ҳам Ҳиротга бориб, Навоийнинг ҳимояси остида таълим ва тарбия оладилар.

Шундай қилиб, Самарқанд Навоийнинг ҳаёти ва ижоди учун муҳим аҳамиятга эга бўлгани каби, Навоийнинг Самарқанддаги фаолияти Самарқанд маданий ҳаётининг равнақи ва умуман Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонда илм-фан, санъат ва адабиётнинг тараққийси учун катта ҳисса қўшди.

Навоий Самарқандда 1469 йилга қадар турди. Тож-тахт орзусида юрган Ҳусайн Бойқаронинг Ҳирот тахтини эгаллаб олиши учун шу вақтларда қулай бир воқеа юз берди. 1468 йилнинг охирларида Абусаид Ғарбий Эронни эгаллаш учун жанг олиб боради. Жангда Абусаиднинг қўшини енгилиб, унинг ўзи ўлдирилади. Шу вақтда Ҳирот остоналарига яқинлашиб қолган Ҳусайн Бойқаро фурсатдан фойдаланиб, 1469 йилнинг бошларида Ҳиротга киради ва тахтни эгаллайди. Худди ўша йилнинг апрель ойида Навоий Ҳиротга қайтиб келади.

Сиёсий фаолияти. Маданият ва ободончилик соҳасидаги хизматлари.

Алишер Навоийдек обрўли ва тадбирли кишиларга муҳтож бўлган Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг Ҳиротга қайтишидан мамнун бўлиб, уни саройга чақирди ва муҳрдорлик вазифасини топширди. Бу мансаб энг катта мансаблардан бири бўлиб, давлатнинг ҳар қандай ҳужжати муҳрдор орқали расмийлаштирилар, муҳрдор муҳр (печать) босар ва имзо чекар эди.

Навоий Ҳусайн Бойқаро давлатини мустаҳкамлашда ва мамлакатни майда қисмларга бўлиб юборишга интилаётган шаҳзода ва амир-амалдорларга қарши курашда катта иш кўрсатди. Ёдгор Муҳаммаднинг фитнасини фош қилиб, мамлакат ва халқнинг осойишталигига бутун кучни сарф қилди. Солиқларни халқдан орттириб олаётган баъзи бир амалдорлар Навоийнинг талаби билан ишдан четлаштирилди. Бу эса Навоийнинг халқ орасидаги обрўйини янада ошириб юборди.

Муҳрдорлик вазифаси Навоийнинг ижодий ишлар билан кўпроқ шуғулланишига имкон бермас эди. Шунинг учун у бу вазифадан истеъфо берди. Лекин Ҳусайн Бойқаро ўз давлат аппаратида Навоийдек тадбирли ва донишманд кишининг бўлишини зарур деб ҳисоблаб, орадан кўп вақт ўтар-ўтмас (1472 йилда) Навоийни амирлик (вазирлик) вазифасига

тайинлади. Саройда кўпгина фитначилар, реакцион амалдорлар бор эди. Навоий уларнинг жиғига тегмаслик учун ҳужжатларга ҳаммадан қуйига муҳр босди.

Навоийни мансаб ва шахсий шон-шавкат эмас, балки элюрт учун хизмат қилиш қизиқтирар эди. Шунга кўра, у мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилувчи ўзаро феодал урушларнинг олдини олишга интилар. Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғиллари ўртасидаги низо-адоватларни бартараф қилишга ҳаракат қилар эди. Айниқса у ободончилик ва маданий ҳаёт соҳасида жуда катта хизматлар қилди.

Алишер Навоий ўз атрофига олимлар, ёзувчилар ва санъатнинг турли соҳаларидаги кишиларни жалб этди, уларга ҳар томонлама ёрдам берди. Навоий бу кишиларнинг кўпига ҳомийлик қилди, ижодий ишларига раҳбар бўлди, моддий ва маънавий кўмак берди. XV асрнинг атоқли тарихчиси Мирхонд Навоийнинг илм-фан аҳлларига ҳомийлигини кўрсатувчи қуйидаги фактни ҳикоя қилади:

«...Мен умримнинг биринчи ярмини тарих китобларини мутолаа қилишга сарф этдим. Баъзи мажлисларда тарихий воқеаларни ҳикоя қилганимда эшитувчилар қизиқиб, диққат билан тинглар эдилар. Дўстларим тарихий воқеаларни жамлаб китоб шаклида ёзишимни илтимос қилдилар...»

Мирхонд сўзини давом эттириб, моддий қийинчилиги туфайли узоқ вақт китоб ёзишга кириша олмагани, охири Навоийга мурожаат қилганини айтади. Навоий ундан содда, китобхонга осон тушуниладиган китоб ёзишни талаб қилади.

«Шундай бир тарих китоби тартиб қилинсинки, унинг иборалари нажоз, истиора, киноя ва бошқа мураккабликларга ўралмаган бўлсин, содда, ҳар ким ҳам тушуна оладиган, қисқа ва муъжаз бўлсин. Китоб бир муқаддима, 7 қисм ва бир хотимани ўз ичига олсин, ҳар бир қисм мустақил бир китоб шаклида бўлсин, ўқувчи у қисмлардан бирини ўқиганида бошқа қисмларни варақлаб кўришга мажбур бўлмасин...».

«Мен бу хизмат учун лозим бўлган иш жойи, китоблар (манбалар) ва бошқа керакли нарсалар тўғрисида гап очганимда,— дейди Мирхонд,— у ўзи бино қилган «Ҳалосия» хонақоҳидаги ўзига махсус хонани бутун китоб ва асбоблари билан бирга менга топширди».

Машҳур рассом Беҳзод, хаттот Султон Али каби кишилар ҳам бевосита Навоийнинг ҳомийлигида камолга етган эдилар.

Навоий олим, санъаткор ва ёзувчилардан унумли ишлашни, ўз қобилият ва имкониятларидан тўғри фойдаланишни талаб қилар эди. У ижодий ишга бепарволик билан қаровчи, шошма-шошарлик билан юзаки иш қилувчи кишиларни ёқтир-

мас, уларга қаттиқ танбиҳ берар эди. У ҳам марҳаматли, ҳам талабчан устоз эди.

Навоийнинг талабчанлиги ва ишга ниҳоятда масъулият билан қарашини кўрсатувчи бир факт билан танишайлик.

Осафий деган шоир ўз ижодий маҳоратини оширишга кўпинча ялқовлик қилар, ўз ишига бепарволик билан қарар эди. Навоий унинг бу камчиликларини қаттиқ танқид қилиб, унумли ва яхши ишлашга ундар эди. Бир кун Осафий Навоийнинг олдига келиб шундай деган:

— Устод, мен энди сиз айтгандек ижодга киришдим. Мана, масалан, кеча бозордан икки пулга шам олиб, кечқурун ишга ўтирдим ва шу шам ёниб тугагунча 200 мисра шеър ёздим.

Осафийнинг бу гапи Навоийга ёқмади, чунки Осафий шошма-шошарлик билан шеър ёзиб, тузсиз ва кучсиз мисралар яратган эди. Шунга кўра, Навоий Осафийга:— Демак, сиз ёзган ҳар юз мисра шеърнинг баҳоси бир пул эканда,— дейди.

Навоий вазирлик вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ободончиликка катта аҳамият берди. Подшолигининг дастлабки йилларида Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг ободончилик соҳасидаги фаолиятини қўллаб-қувватлади, давлат хазинасидан маблағ ажратди. Шу билан бирга, Навоий ободончилик ишларига ўз маблағларини аямай сарф этди. Самарқандда бир вақтлар ҳатто ҳаммом пулига ҳам муҳтож бўлиб, ўз жузвдонини гаровга қўймоқчи бўлган Навоий Ҳиротга қайтганидан кейин, отасидан қолган мол-мулкка эга бўлди, Ҳусайн Бойқаро унга Ҳирот, Сабзавор ва бошқа жойлардан катта мулклар ажратиб берди. Навоий бу мулкларда ишловчи меҳнаткашларга ҳиммат ва марҳамат билан қарар, олиқ-солиқларни хийла енгиллаштирар, етим-есирларга, мусофирларга, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига инъом-эҳсон қилар эди. Бир навбат Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолига солинган юз минг динор қўшимча солиқни ўз маблағидан тўлаб, мазлум аҳолини ундан қутқарган ҳам эди.

Навоийнинг ташаббуси билан (кўпинча унинг ўз маблағидан) жуда кўп ва хилма-хил бинолар қурилди, боғлар барпо қилинди, ҳовуз ва ариқлар қазилди. (Буларнинг рўйхати ва тафсилотлари Хондамирнинг «Макорим-ул-ахлоқ» китобида ҳамда Навоийнинг «Вақфия» ва бошқа асарларида келтирилган.) Шулардан бири Халосия хонақоҳи бўлиб, Хондамирнинг маълумотича, у ерда мусофир ва қашшоқ кишиларга овқат тортилар ва ҳар йили 2000 га яқин пўстин, босма чакман, кўйлак-лозим, тақия ва кавуш улашилар экан. Бундан ташқари у Жамоатхона хонақоҳи, Сари Хиёбон, Ҳавзак, Чилдухтарон, Тарноб ва Панждеҳ каби бир неча ўн работ, кўпгина мақбаралар, масжидлар қурдиради, бир неча ҳовузлар қаздиради, ариқлар очади. Сувсиз ерларга сув чиқариш ишига

катта аҳамият берган Навоий Тус вилоятининг Чашмаи Гулист булоғидан Машҳадга сув келтириш учун ўн тош (70 *км* га яқин) келадиган ариқ қаздиришга киришади ва бошқалар. Навоий бинолар қуриш ва ҳовуз-ариқлар қазишда ишлаётган кишиларни турли йўллар билан рағбатлантирар, уларга зиёфат ва инъомлар берар, кўп вақт ўзи иш бошида туриб, этагини бар уриб, енг шимариб усталар ва мардикорлар билан бирга ишлар эди.

Алишер Навоийнинг сиёсий фаолияти ва маданий соҳадаги ишлари реакцион гуруҳларнинг кучли норозилигига сабаб бўлди. Улар давлат хазинасини ободончилик ишларига ва маданий ишларга сарф қилишни истамас эдилар. Улар ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқнинг манфаатларидан афзал кўрар эдилар. Реакцион гуруҳлар Навоийни сарой ишларидан четлаштиришга, Ҳусайн Бойқаронинг жиловини ўз қўлларига олишга интилар, Навоийга қарши бўҳтонлар ёғдирар, иғволар тўқир эдилар.

Навоийнинг вазирлик мансабида туриши учун ортиқ шароит қолмаган эди. У мамлакат ва халқ учун кўпроқ ижодий ишлар билан хизмат қилишга аҳд қилади ва 1476 йилда вазирлик мансабидан истеъфо беради. Навоий,— дейди Хондамир юқорида кўрсатилган асарида,—«... Бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал» деган сўзларга амал қилиб, амирлик тахтини ва ҳукумат маснадини ўзининг муборак қадами билан зийнатлади ва жабр-жафо рақамларини даврон саҳифасидан маҳв қилиб, адолат ва инсоф эшикларини инсониятга очиб қўйди. Яраланган давр жароҳатларига малҳам қўйиб, пур алам даҳр касалларига адолат шарбати билан шифо бахш қилди.

Бир неча йил «халқ ўртасида ҳукмронлик қилсангиз, адолат билан ҳукм юритинг» сўзларига амал қилиб:

Зи мансаб рўй дар бемансаби неҳ,
Ки аз ҳар мансаби бемансаби беҳ.

(Мансабдан мансабсизликка юз қўй, ҳар бир мансабдан кўра мансабсизлик яхши)

деган байтнинг мазмунини хотирдан ўтказиб, амирлик мансабидан истеъфо берди...». Лекин, шунга қарамай, Навоий мамлакатнинг сиёсий ишларидан тамомила узоқлашмади. У Ҳусайн Бойқарони маърифатли подшо қилиш ниятидан воз кечмайди, унга умид ва ишонч билан қарайди. Навоий сарой доирасидаги низоларнинг олдини олиш, ободончилик йўлидаги тадбир ва режаларини давом эттириб, яна кўп

хизмат қилди. Шунинг учун Навоий вазирликдан кетганидан кейин ҳам реакцион гуруҳ унга қарши фитна ва иғвони давом эттираверди.

Ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш. Лирик девонлар ва «Хамса»нинг яратилиши.

Вазирлик мансабидан бўшаган Навоий қизғин ижодий ишга берилиб кетди. У ўзбек адабий тилини тараққий эттириш, бу тилда катта бадиий асарлар яратиш, уларда мамлакат ва халқ манфаатларига қаратилган энг актуал масалаларни ёритиш вазифаларини ўз олдига қўйган эди. Навоий ўзидан олдинги ёзувчиларнинг прогрессив традицияларини давом эттирди, ривожлантирди ва ажойиб бадиий асарлар яратди, ўзбек адабиётини янги босқичга кўтарди. У ўзбек адабий тилини камситган, ўзбек ёзувчиларини менсимаган ва ўзбек тилида гўзал бадиий асарлар яратиш мумкин эмас деб даъво қилган реакцион кишиларга қарши қаттиқ зарба берди, халқнинг жонли тилидан янада кенг ва унумли фойдаланиб, ўзбек адабий тилини бойитди ва равнақ топтирди.

Навоий кўпчилик асарларини ўзбек тилида ёзиб, бу тилнинг бадиий дурдоналар яратиш учун катта имкониятларга эга эканини кўрсатиб берди, ўзбек ёзувчилари олдига ўз она тилида ижод этиш вазифасини қўйди, уларга бу йўлда ҳар жиҳатдан ёрдам берди. Шу билан бирга, у форс-тожик тилини ҳам ўз она тилидек севди, бу тилда ҳам ажойиб асарлар яратди ва форс-тожик шоирларига катта эҳтиром билан ёндошди, улар билан ижодий ҳамкорлик қилди.

Навоий дастлаб лирик шеърлари билан кенг шуҳрат қозона бошлади. 1465—66 йиллардаёқ Навоийнинг китобхонлари унинг шеърларини тўплаб, девон қилишган эди. Навоийнинг ўзи эса 1470 йилнинг бошларида биринчи девони «Бадойи-ул-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси») ни тузди. Кейинроқ, 1476—1483 йиллар орасида иккинчи девони «Наводир-ун-ниҳоя» («Беҳад нодирликлар») ни яратди.

Лирик турда катта тажриба орттириб, шуҳрат қозонган Навоий, энди ўзбек тилида йирик эпик асарлар яратиш вазифасини ўз олдига қўйди. Вазирлик мансабидан истеъфо берганидан кейин «Хамса» ёзишга тайёрлана бошлади. У оз вақт давомида «Хамса» учун керакли барча материалларни тўплади. Низомий, Хисрав Деҳлавий ва бошқа шоирларнинг «Хамса»си ёки «Хамса» цикли бўйича яратган алоҳида достонларини, халқ оғзаки ижоди ҳамда тарих асарларини мукаммал ўрганиб чиқди ва «Хамса» ёзиш фикрини Абдураҳмон Жомийга айтди. Жомий унинг мақсади ва режаларини маъқуллади, маслаҳатлар берди. Навоий 1483 йилда «Хамса»ни ёзишга киришди. У «Хамса»ни ёзиш учун жуда қисқа муд-

дат — икки йилдан сал кўпроқ вақт сарф қилди. 1483 йилда «Хамса»нинг биринчи достони «Ҳайрат-ул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши»), 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» («Етти сайёр»), 1485 йилда «Садди Искандарий» («Искандар девори») достонларини ёзди. Бу достонларида у даврининг жуда муҳим проблемаларини қўйди, ўрта асрнинг илғор мутафаккири сифатида прогрессив фикр-қарашларини илгари сурди, Фарҳод, Ширин, Лайли ва Мажнун каби ўлмас образларни яратди, сўз санъатининг хилма-хил ва ранг-баранг лавҳаларини мужассамлаштирди, ўзбек тилининг қудратини намойиш этди, Низомий ва Хисрав Деҳлавий билан ижодий мусобақада катта муваффақиятларга эришди.

Навоий «Хамса»сининг вужудга келиши ўзбек адабиёти тарихида жуда катта воқеа бўлиши билан бирга, у жаҳон адабиётининг ҳам ўлмас обидаларидан бири бўлди.

Умрни зойъ этма, меҳнат қил,
Меҳнатни саодатинг калиди бил,—

деган шиорни майдонга ташлаган Алишер Навоий ўз вақти ва имкониятларидан ниҳоятда самарали фойдаланди. «Хамса» дан кейин яна кўпгина бадиий ва илмий асарлар яратиб, санъат ва адабиётнинг, илм-фаннинг тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Навоий Астрободда.

Навоийнинг ободончилик соҳасидаги ишлари, бадиий ижодиёти, ёш олим ва санъаткорларга самимий ёрдами, халқнинг арздодига қулоқ солиши унинг обрўйини ва шуҳратини оширмоқда эди. Бу ҳол Навоийнинг душманларини, хусусан, Мажиддинни тобора қаттиқ тинчсизлантирмоқда эди. Ҳусайн Бойқаро ободончилик ва маданий соҳадаги ишлардан хийла четлашиб, айш-ишратга берилган эди. Саройдаги айш-ишратлар, феодал амалдорларнинг исрофгарчиликлари давлатнинг моддий аҳволини оғирлаштирган эди. Бу аҳволдан ҳам реакцион гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида фойдаланадилар. Навоийнинг талаби билан саройдан узоқлаштирилган Мажиддин саройнинг бирор катта мансабини эгаллаш учун пайт пойлаб юрар эди. У ўз мақсадини амалга ошириш учун саройнинг молиявий танглигидан фойдаланди. У турли йўллар билан халқни шилиб пул тўплаган эди ва бир неча туман ақчага муҳтож бўлган Ҳусайн Бойқаронинг хазинасига бир йўла 2000 туман ақча келтириб топширди. Бундан мамнун бўлган Ҳусайн Бойқаро Мажидиддинни вазир қилиб тайинламоқчи бўлди. Бироқ Навоийнинг бу тадбирни маъқулламаслигидан бирмунча ташвишга тушди.

Навоийнинг душманлари уни пойтахтдан узоқлаштиришни зўр бериб талаб қилмоқда эдилар. Ниҳоят, Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни Астрободга ҳоким қилиб тайинлади. Бу билан у, биринчидан, Навоий душманларининг талабини қондирди; иккинчидан, Навоийнинг обрўйи ва тадбиркорлигидан фойдаланиб, мамлакатнинг муҳим чегара вилоятларидан бўлган Каспий денгизи бўйидаги Астрободда ўз позициясини мустаҳкамламоқчи бўлди.

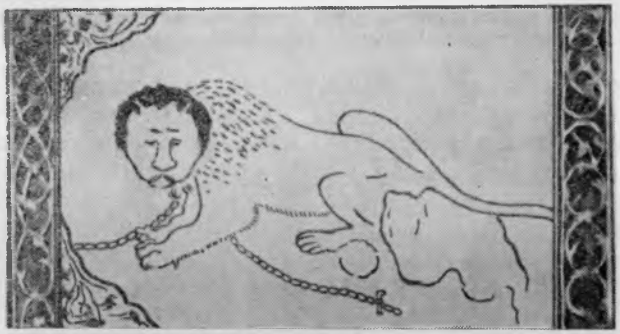

Занжирбанд шер (Навоий ишлаган сурат).

Навоий 1487 йилда Астрободга жўнади ва у ерда давлат идора ишларида бирмунча тартиб ўрнатди. Халқдан ошиқча солиқлар ундираётган амалдорларни ишдан бўшатди. Астроболнинг ободончилигига катта аҳамият берди, у ердаги олимлар, санъаткорлар ва шоирлар билан яқин алоқа боғлади, уларнинг ижодий ишларига ёрдам берди, раҳбарлик қилди.

Навоий Ҳусайн Бойқарони инсофли ва маърифатли ҳукмдорга айлантириш ниятидан ҳали ҳам воз кечмаган эди. У Астроболддан Ҳусайн Бойқарога ва бошқа амалдорларга ёзган мактубларида уларни инсоф ва адолатга чақирар, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айрим ислоҳотлар ўтказишга ундар эди. Масалан, у Ҳусайн Бойқарога ёзган мактубларидан бирида қуйидаги масалаларни қўйди:

«Қуллуқ арзадошт улким, бир неча сўз хотирға келиб эрди, арз қилмоғи вожиб кўрунди. Аввал улким, илтизом қилилсаким, эрта уйғониб намоз қилилса...

Яна улким, аласаббоҳ ҳарамдин чиққач, девонда ўлтуруб додхоҳ сўрулса, доғи додхоҳ сўрарда узлук била машғуллуғ қилилса, агар бир мазлумға бировдин зулме ўтган бўлса, золимға андоғ сиёсат қилилсаким, ўзга золимларга мутиби интибоҳ бўлса...

Яна улким, аркони давлатға ҳар ишким, буюрулур, агар бутмоғи бир кун муяссардур, агар икки ё уч кун — андоқ муқаррар бўлсаким, бот бутардек иш ҳамул кун арз қилиб, жавоб олсалар. Кечроқ бутар ишни тонгла ё индин, ё миодидин ўткармасалар. Агар баъзи ҳукм йўсуни била

миодидин ўтказиб, арзга еткурмасалар аларға андоқ хитоб бўлсаким, ўз ишларидин ғофил бўлмасалар.

Яна улким, умид улдурким, ҳақ таоло чоғирдин куллий тавариқ бергай...

Яна улким, мулк ва мол ишидин, бас додхоҳ ишидин фароғат ҳосил бўлса, маломат дафъи учун кутубхонаға кирилса, кутубхона аҳли билан машғуллуқ қилилса...

Яна улким, шаҳ эҳтисоби амрида яхши эҳтимом қилинса, андоҳким, шаробхона, байтил-лутф, қиморхона — буларға ўхшаш иомашруъ умурни қуллий манъ қилилса. Муҳтасиблар ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидин вуқуф топсалар.

...Дағи ҳар масжиднинг имомиға тайин қилсаларким, ул маҳалла аҳлининг ўғул ва ушоғиға мактаб тутуб ўқутсалар...»

Бироқ Навоийнинг истаклари амалга ошмади. Ҳусайн Бойқаро ҳам, унинг саройидаги реакцион амалдорлар ҳам Навоийнинг халқпарварлик ва маърифатпарварлик маслаҳатларига қулоқ солмадилар. Сарой доирасидаги маиший бузуқлик, бош-бошдоқлик кучайиб бормоқда эди. Навоий Астрободга жўнатилган бўлса ҳам, унинг душманлари тинчимадилар. Улар Астрободга жосуслар юбордилар ва Навоийни хоинлик билан заҳарлаб ўлдиришга ҳаракат қилдилар. Лекин Навоий енгилмади, маънан мағлуб бўлмади, балки у ўз душманларини кўпчилик олдида шарманда қилди.

Навоий Астрободда ортиқ қолишни истамади, у туғилиб ўсган шаҳри Ҳиротни, ёр-дўстларини, қаламкаш биродарларини соғинди, Ҳиротдаги ва айниқса сарой доирасидаги кўп воқеалардан ташвишга тушди, сиқилди. Хондамир юқоридаги асарида Навоийнинг Астроботдаги кайфиятларини ифодаловчи қуйидаги ҳазиломиз бир ҳикояни баён этади:

«Бир вақтлар Астробод шаҳри Амирнинг (Навоийнинг) адолатлари соясида фаровон ва обод эди. Бир куни ҳавода турлича ўзгаришлар пайдо бўлди. Амир ўз ҳузурида бўлган баъзи бир вилоят катталарига қараб, бугун ҳавода қизиқ ўзгаришлар бўлди, деди. Астрободлилардан бири: Бу — бизнинг шаҳримизнинг яхши хусусиятларидандир. Бу ерда бир кунда тўрт фаслнинг ҳавоси кўрилади,— деди.

Давлатли Олий Ҳазрат (Навоий): «Тўғри,— деди,— бу шаҳарда бир кун бир йилдек ўтар экан».

Пойтахтдаги бемаъни ишлар, жанжаллар эл-юртнинг осойишталиги ва ободончилик ишларига катта шикаст етказиб, Навоийни қаттиқ безовта қилади. У ғазалларидан бирида бундай дейди:

Кўнгил мулкин истар ободу бузар хайли фироқ,
То Навоий азми мулки Астробод айлади.

Навоий Ҳиротга қайтишини илтимос қилиб, Ҳусайн Бойқарога хатлар юборди, бироқ Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг тала-

бини оқибатсиз қолдиради. Навоий ўз ўрнига Амир Бадриддинни қолдириб, Ҳиротга қайтди ва Ҳусайн Бойқародан Ҳиротда қолдиришни илтимос қилди. Лекин иккинчи куниёқ Астрободга қайтиб кетиш ҳақида Ҳусайн Бойқародан буйруқ олди. Навоий яна бир неча ой Астрободда турди. Навоийга қарши душманлари томонидан уюштирилган суиқасд фош бўлиб қолгандан кейингина Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг Ҳиротда қолиш ҳақидаги талабини қабул қилишга мажбур бўлди.

Ҳаётининг сўнгги йиллари.

Ҳиротга қайтиб келганидан кейин Навоий саройда бирор расмий мансабга эга бўлишни истамади. Лекин, шунга қарамай, у давлат идора ишларида қатнашди, кучайиб кетаётган тож-тахт талашларини бартараф қилишга, ота-бола ва ака-укалар ўртасидаги жанжалларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилди. Навоий ва бошқа маърифатпарвар кишиларнинг зўр бериб уринишларига қарамай, шоҳ ва унинг ўғиллари ҳамда бек ва амалдорларнинг мансаб ва бойлик орттириш учун кураши тобора кучайиб, ҳарбий тўқнашувларга айланиб бормоқда ва темурийлар давлати ҳалокатга юз тутмоқда эди. Сарой ва унинг атрофидаги аристократлар халқни талон-торож қилиб, давлат хазинасини ҳам, эл-юртнинг бойликларини ҳам совурдилар, майхўрлик ва қиморбозликка берилдилар, дабдабали зиёфатлар бериб, исрофгарчиликка йўл қўйдилар. (Восифийнинг «Бадойи-ул-вақое» асарида буларни тасвирловчи кўпгина фактлар келтирилган.)

Подшо ва шаҳзодаларнинг тож-тахт талашиб ўзаро курашишлари, саройдаги ишратпарастлик ва адолатсизлик Навоийни қаттиқ эзар эди. Бунинг устига бирин-кетин Навоий учун бир қатор мусибатли воқеалар рўй берди. 1492 йилда Абдураҳмон Жомий вафот этди. Бу йўқотиш Навоийни қаттиқ қайғуртирган эди.

Навоийнинг укаси Дарвеш Али Балх ҳокими номидан шаҳарни бошқарар эди. У Мажидиддиннинг Навоийга қарши уюштирган иғволаридан қаттиқ ғазабланиб, Ҳусайн Бойқарога қарши исён кўтарди. Ҳусайн Бойқаро Мажидиддинни вазирликдан четлатишга мажбур бўлди. Мажидиддин Навоийга бўҳтон қилишни давом эттириб, Дарвеш Али исёнига Навоийнинг бевосита алоқаси бор, деб иғво қилди ва Ҳусайн Бойқарони бунга ишонтирди. Ҳусайн Бойқаро Балхга қўшин тортганда Навоий у билан бирга боришга мажбур бўлди. Дарвеш Али исёни бостирилди. Навоийнинг исёнга алоқаси бўлмагани аниқланди. Ҳусайн Бойқаро Дарвеш Али билан ярашди, лекин ўз ваъдасидан қайтиб, кўп ўтмай, Дарвеш Алини зиндонга солди.

Мажидиддин вазирликдан бўшатилган бўлса ҳам, лекин унинг ўрнига Низомулмулк деган жоҳил амалдор тайинланган эди. Шоҳ саройидаги низо-адоват янада жиддийлашди. Ҳусайн Бойқаро мастлик билан ўз хотини Ҳадичабегимнинг ва Низомулмулкнинг фитнасига учиб, Бадиуззамоннинг ўғли Мўмин мирзони ўлдиришга буйруқ берди. Бу ҳодиса Ҳусайн Бойқаро билан ўғли Бадиуззамон орасидаги келишмовчиликни янада кескинлаштирди. 1499 йилда Ҳусайн Бойқаро сарой иғволари таъсири билан Навоийнинг қариндоши ва севикли шогирди шоир Мирзаҳайдар Сабуҳийни ўлдиртирди. Бу воқеаларнинг ҳаммаси Навоийни руҳан азоблар ва сиҳатига ёмон таъсир қилар эди. Бироқ, шунга қарамай, у кенг кўламда қизғин ижодий иш билан шуғулланди, ўз олдига қўйган ижодий планларини амалга ошира бошлади.

1488—1501 йиллар орасида Навоий бир қанча бадиий ва илмий асарлар ёзди. Ҳиротга қайтганидан кейин кўп ўтмай, «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам шоҳлари тарихи») асарини ёзди. Бу асарида у тарихий манбалар билан бирга «Шоҳнома» каби бадиий асарлардан ҳам кенг фойдаланди, қадимги халқ афсоналарини қайта ишлади. Бу асар маълум тарихий ва бадиий қимматга эга. Навоий 1490 йилда шоир ва маърифатпарвар Сайид Ҳасан Ардашер ҳақида «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» биографик-бадиий асарини яратди, 1491 йил муаммо жанри ҳақида «Рисолаи муаммо»ни ёзди. Ўша йили «Мажолис-ун-нафоис» тазкирасини ёзишга киришди ва кейинчалик уни тўлдириб, таҳрир қилди. Бу асарида у 450 дан ошиқ XV аср шоирларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот бериб, уларнинг асарларидан парчалар келтиради. Навоий 1492—1494 йиллар орасида устози ва дўсти, улуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий ҳақида «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарини яратди. Бу асар Жомийнинг фаолиятини, унинг Навоий билан дўстлиги ва ҳамкорлигини ҳамда умуман XV асрнинг иккинчи ярмидаги маданий ҳаётни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Шунингдек, у 1492 йилдан кейин Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларга ёзган мактубларини «Муншаот» номи билан бир китоб қилди. «Муншаот» Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг дунёқараши ҳамда XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганишда қимматли манба бўлиши билан бирга, XV аср ўзбек прозасининг ҳам ёдгорлигидир. 1492 йилдан кейин Навоий шеър тузилиши, аруз вазни ҳақида ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлган «Мезон-ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») асарини яратди. XV асрнинг маърифатпарвари ва шоири Паҳлавон Муҳам-

мад ҳақида «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» биографик-бадиий асарини, 1496 йилда сўфилар ҳақида «Насоим-ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабботаси») ни яратди. У 1491—1498 йиллар орасида аввалги икки шеърлар девони билан кейинги ёзган шеърларини қўшиб тўрт девондан иборат машҳур «Хазойин-ул-маоний» («Маънолар хазинаси») ни тузди. «Хазойин-ул-маоний» билан деярли бир вақтда, форс-тожик тилида яратган шеърларини тўплаб, «Девони Фоний»ни тузди. 1499 йилда «Лисон-ут-тайр» фалсафий достонини ёзиб, таркидунёчи шайх ва зоҳидларни фош этиб, ҳаётга, инсонга муҳаббат ғоясини илгари сурди. У шу асари билан деярли бир вақтда машҳур лингвистик асари «Муҳокамат-ул-луғатайн» («Икки тил ҳақида муҳокама») асарини яратди. «Муҳокамат-ул-луғатайн» Алишер Навоийнинг узоқ йиллар давомида ўзбек тилини илмий асосда текшириш ва бу тилда бадиий асарлар яратиш процессида орттирган тажрибаларининг якуни бўлди. Навоий 1500 йилда сўнгги йирик асари «Маҳбуб-ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») ни ёзди. Булардан ташқари, Навоий ўз даврининг иқтисодий-ижтимоий тузуми ва ўз мулклари ҳамда қурдирган иморатлари ҳақида маълумот берувчи «Вақфия» (1482 йил), диний ва ахлоқий масалаларга доир «Назм-ул-жавоҳир» — «Назмлар гавҳари» (1485 йил), «Тарихи анбиё ва ҳукамо» («Анбиёлар ва ҳакимлар тарихи»), «Сирож-ул-муслимин» — «Мусулмонлик нури» (1488 йил), «Рисолаи тир андохтан» («Ўқ отиш рисоласи») ва араб тили луғати «Сабъат-ул-абҳур» («Еттинчи денгиз») каби асарлар ҳам яратди. Навоий яратган асарларнинг деярли ҳаммаси бизга қадар сақланиб қолган.

Навоий қизғин ижодий ишлар билан банд бўлган бир вақтда Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигининг таназзули кучайиб, шоҳ ва унинг фарзандлари ҳамда амир-амалдорлар ўртасидаги тож-тахт учун кураш кескинлашиб, ишратпарастлик авжига чиққан эди. Ҳусайн Бойқарога қарши гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда унинг ўғиллари исён кўтармоқда эдилар. Улуғ шоир ва мутафаккир буларнинг барчасидан қаттиқ алам чекади, афсус ва надомат қилади, тож-тахт талашларини ҳамон бартараф этишга интилади, бироқ бирор ижобий натижага эришолмайди ва бу курашларнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини тушуниб етмайди. Шунга қарамай, у келажакка, яхши кунларга ишонч ва умид билан қарайди.

Ҳусайн Бойқаро исён кўтарган ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзога қарши 1500 йилнинг ёзида қўшин тортган эди. 28 декабрда Ҳусайн Бойқаронинг Муҳаммад Ҳусайнга қарши урушда ғалаба қозониб, у билан ярашгани ва Ҳиротга қайтиб келаётгани ҳақида хабар келади. Навоий бетоблигига қара-

май, подшони кутиб олиш учун бошқалар билан бирга йўлга чиқади. Унинг бетоблиги кучаяди.

1501 йилнинг 3 январида Алишер Навоий вафот этди. Бутун Ҳирот қаттиқ мотам тутди. Мусибатли хабар тезда бутун Хуросонга, Мовароуннаҳрга ва бошқа жойларга бориб етди. Кўп шоирлар, тарихчилар Навоийнинг хотирасига бағишлаб асарлар ёздилар. Хондамир Навоий ўлимининг бутун мамлакат учун қандай оғир мусибат бўлганини тасвирлаб, шундай қитъа битган эди:

Аз мавти ў нашаст ба ҳар хона мотаме,
В-аз фавти ў бихест зи ҳар гўша шеване,
З-ин саҳмгин мусибату з-ин саҳмнок марг,
Оташ фитод дар дили ҳар сангу оҳане.

Таржимаси:

Ўлимидан ҳар бир уйга тушди мотам.
Мамлакатнинг ҳар бурчидан чиқди фиғон.
Темир юрак, тош юракли кишилар ҳам,
Бу даҳшатли мусибатдан ютдилар қон.

НАВОИЙ ЛИРИКАСИ

лишер Навоий улуғ лирик шоирдир. У Саъдий, Ҳофиз ва Хисрав Деҳлавий каби машҳур шарқ лирик шоирларининг, Хоразмий, Сайфи Сароий, Атоий, Саккокий ва Лутфий каби ўзбек дунёвий адабиёти намояндаларининг энг яхши адабий традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди. Халқ поэтик ижодиётининг ғоявий-бадиий бойликларидан унумли фойдаланди. Бадиий адабиётнинг ҳаётга, жамият эҳтиёжларига хизмат қилиши учун курашган Навоий лирик поэзиянинг тематикаси, ғоявий мотивлари ва образлари системасини бойитди, такомиллаштирди. Ҳассос шоир лирик турнинг хилма-хил жанрларида ёзилган шеърларида инсоннинг мураккаб ҳистуйғуси ва руҳий кечинмаларини, унинг шуури ва орзу-интилишларини, ҳаёт ва табиат лавҳаларини ғоят юксак санъаткорлик маҳорати билан бадиий мужассамлаштирди. Навоий лирикаси, унинг бошқа турдаги бадиий ижодиёти каби, реакцион диний-мистик адабиётга ва ғоявий-бадиий қашшоқ феодал-сарой адабиётига қарши курашда ўсиб, такомиллашиб борди. Ўзбек лирикасини янги тараққиёт поғонасига кўтарган Навоий зуллисонайн шоир сифатида форс-тожик тилидаги лирика хазинасига ҳам муҳим ҳисса қўшди, ўзбек, озарбайжон, туркман, тожик ва бошқа халқлар лирик поэзиясининг кейинги тараққиёт босқичларига самарали таъсир этди. Навоийнинг шеърларига назира битиш, мухаммас боғлаш бир адабий традицияга айланди. Унинг кўпгина шеърлари шу кунга қадар халқ куйлари ва классик мақомларга жўр бўлиб келмоқда, композиторлар Навоий шеърлари асосида янги қўшиқлар яратмоқдалар.

Навоий жуда катта ва бой лирик хазина яратиб қолдирди. Бу лирик хазинанинг асосини 45 минг мисрага яқин ўзбек тилидаги шеърларини ўз ичига олган «Хазойин-ул-маоний» ва 12 минг мисрадан зиёд форс-тожик тилидаги шеърларини ўз ичига олган «Девони Фоний» ташкил этади. Бундан ташқари, Навоийнинг достонларида лирик фрагментлар (лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотима), «Назм-ул-жавоҳир», «Муншоот», «Вақфия», «Хамсат-ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Муҳокомат-ул-луғатайн» ва «Мезон-ул-авзон» каби асарларида кўпгина мустақил байт, фард, рубоий, қитъа ва бошқа жанрлардаги шеърий дурдоналар бор.

«ХАЗОЙИН-УЛ-МАОНИЙ»

Навоийнинг илк девонлари.

Алишер Навоий мактаб ёшидаёқ бадиий адабиёт билан шуғуллана бошлайди. Дастлаб бошқа шоирларнинг асарларига тақлид қилиб, машқ тарзида лирик мисралар битган Навоий кўп ўтмай мустақил суратда қалам тебрата бошлади. Унинг ҳаёт воқеалари ҳақидаги таассуротлари, ҳис-туйғуси, фикр-ўйи, завқи ва диди лирик мисраларда ифодаланди ва ёш шоир халқ орасида шуҳрат қозона бошлади. Бу ҳақда унинг ўзи «Бадойи-ул-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси»)нинг «Дебоча»сида:

Кўнглумда не маъни ўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.
Ул назмға жоним қилибон халқ фидо,
Солурлар эди гунбази гардунға садо

дейди.

Адабиёт муҳиблари Алишер Навоийдан девон тузишни илтимос қилганларида, у девон тузиш учун ҳали вақт эрта деб ҳисоблайди. Навоийнинг ниҳоятда олижаноб ва камтар киши эканлигини билган мухлислари унинг лирик асарларини йиғиб девон туза бошлайдилар. «... аммо халқ орасида,— дейди Навоий «Бадойи-ул-бидоя»нинг «Дебоча»сида,— минг байт, икки минг байт ортуқроқ-ўқ сукроқким ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур бўлуб эрди»[1]. Шундай қилиб, Навоий шеърлари 1465 йилда биринчи марта китобхонлар томонидан девон қилиб тузилди.

Шоир янги-янги асарлар яратди, моҳир ва устоз сўз санъаткори бўлиб етишди. Унинг шеърларининг шуҳрати янада кенг-

---

[1] Шундай девонлардан бири 870 (1465—1466) йилда машҳур хаттот Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган бўлиб, у Ленинградда Салтиков-Шчедрин номидаги давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда.

роқ ёйилиб борар, китобхонларни мафтун қилар ва ҳофизларнинг овозига жўр бўлар эди. 1470—1476 йиллар орасида Навоий «Бадойи-ул-бидоя» девонини тузади. Бу шоирнинг ўзи тузган биринчи девон эди. «Бадойи-ул-бидоя» 842 шеърдан ташкил топган (585 ғазал, 3 мустазод, 4 мухаммас, 2 мусаддас, 3 таржиъбанд, 49 қитъа, 78 рубоий, 10 чистон, 52 муаммо, 10 туюқ, 46 фард) бўлиб, шоир «баъзи абётеким хомроқ ва баъзи ғазалиётеким нотамомроқ эрди, китобат шуюидин ва шуҳрат вуқуъидин ўзгалар орасидин хориж қилмоқлик мутааззир, балки муҳол кўрин»гани учун уларни ҳам девонга киритади. Лекин шунга қарамай, «Бадойи-ул-бидоя» XV аср адабий ҳаётида катта воқеа бўлган эди, у ўз тематикаси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари билан олдинги шоирларнинг ҳам, Навоий замондошларининг ҳам кўпгина девонларидан фарқ қилар эди. Навоийнинг ўзи ҳам «Бадойи-ул-бидоя»га ёзган «Дебоча» сида бу фарқ-тафовутга эътиборни жалб этади. Жумладан, у «... гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва давовин такмилидин ғараз мажозий ҳусн ва тавсифи ва мақсуди зоҳири хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомез бир ғазал топилмағайким, анда мавъизатангез бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ усру беҳуд заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлғай. Ул жиҳатдин бу девонда ҳамд ва наът ва мавъизадин бошқа ҳар шўрангез ғазалдинким, истимои маҳвашларға мужиби саркашлик ва ғамкашларға мужиби мушаввашлиқ бўлғай, бирор-иккирор насиҳат оро ва мавъизат осо байт иртикоб қилиндиким, аларнинг ламъаи рухсори иффат бурқаъидин кўп ташқари ломиъ бўлмағай, то буларнинг вужуди хирмани ул барқ эҳроқидин билкул зойиъ бўлмағай...» дейди. Демак, Навоий шеъриятнинг тематикаси ва ғоявий мотивлари доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Шу билан бирга, у, «Дебоча» да таъкидлаганидек, ўз замондошларидан фарқли ўлароқ, девонга фақат ғазалларнигина эмас, балки бошқа жанрлардаги шеърларни ҳам киритади ва ғазалнинг композицион мукаммаллигига алоҳида эътибор беради.

1476—1483 йиллар орасида Навоий иккинчи девони «Наводир-ун-ниҳоя» («Беҳад нодирликлар»)ни тузади. Бу девон 693 шеърдан (628 ғазал, 3 мустазод, 3 тажриъбанд, 5 қитъа, 46 рубоий, 1 луғз, 6 муаммо ва 1 туюқдан) ташкил топган. «Наводир-ун-ниҳоя» Навоий адабий даҳосининг янги ва йирик бир маҳсули бўлди.

«Бадойи-ул-бидоя»нинг XV асрга мансуб нодир нусхалари Париж (1480/81 йиллар), Лондон (1482/83 йиллар), Боку (1484 йил) ва Тошкентда (1486 йил) сақланади. «Наводир-ун-ниҳоя»нинг эса ҳозирча ягона нусхаси маълум. XV асрнинг 80-

йилларида кўчирилган бу нусха Тошкентда сақланади. (Нусхада «Наводир-ун-ниҳоя»нинг «Дебоча»си йўқ.)

«Бадойи-ул-бидоя» ва «Наводир-ун-ниҳоя» Навоийнинг лирик куллиёти — «Хазойин-ул-маоний»нинг вужудга келишига катта ва мустаҳкам замин бўлган эди.

«Хазойин-ул-маоний»нинг яратилиш тарихи, тузилиши ва таркиби.

Ижодини лирикадан бошлаган Навоий қарилик айёмига қадар бу адабий турдан йироқлашмади. У достонлар, адабий-биографик ёки илмий асарлар яратиш билан банд бўлган чоғларида ҳам лирик тур билан шуғулланар, янги-янги шеърлар битар эди. Натижада икки девондан ташқари жуда кўп янги шеърлар тўпланиб қолади, бу шеърларнинг сони, Навоийнинг таъкидлашича, аввалги икки девонидаги шеърларникидан кўпроқ эди, уларни тўплаб девон қилиш зарур эди. Навоий Абдураҳмон Жомий билан кенгашади, у барча шеърларини тўрт девон қилиб тузишни маслаҳат беради[1]. Бу маслаҳат Навоийнинг режаларига мувофиқ келади. Навоий Жомийнинг маслаҳатидан кейин зўр ғайрат билан ишга киришиб, шеърларини тўплайди, таҳрир қилади, Ҳусайн Бойқаронинг таҳрири (тўғрироғи, назорати)дан ўтказади. Шу зайлда у 1491—1498 йиллар орасида тўрт девонни ўз ичига олган машҳур лирик куллиёти «Хазойин-ул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни тузади[2].

Навоий йилнинг тўрт фаслига қиёс қилиб ўз умрини тўрт босқичга: ёшлик, йигитлик, ўрта ёшлик ва кексаликка бўлади ҳамда бу босқичларнинг чегарасини белгилайди: туфулият (ёшлик) — 7-8 ёшдан 20 ёшгача, шабоб (йигитлик) — 20 ёшдан 35 ёшгача, қуҳулат (ўрта ёшлик) — 35 ёшдан 45 ёшгача ва кексалик 45 ёшдан 60 ёшгача. У «Хазойин-ул-маоний»нинг дебочасида ҳар бир девонини шу босқичлардан бирининг маҳсули деб атайди ва шунга мувофиқ уларга махсус номлар қўяди. Чунончи, унинг дебочада эътироф этишича, ҳар бир девон шоир ҳаётининг маълум босқичидаги самараси бўлиб, улар қатъий хронологик чегара билан ажратилган ва мазмун жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Бироқ илмий тадқиқотлар, хусусан Ҳамид Сулаймоннинг Навоий лирикаси тексти асосида олиб борган текшириш ишлари «Хазойин-ул-маоний» девонлари хронологиясининг нисбий эканлигини, шоир ҳаётининг турли даврларида яратган шеърларини девонларга қатъий бир хронология асосида эмас, бал-

---

[1] Яқин ва Ўрта Шарқ шоирларидан фақат Хисрав Деҳлавийгина тўрт йирик девон тузган, Навоийнинг маълумотига қараганда, унинг тўрт девони етиб келмаган, номаълум қолиб кетган.

[2] «Хазойин-ул-маоний» тўрт девондан ташкил топгани учун у XIX асрдан бошлаб «Чор девон» («Тўрт девон») номи билан ҳам юритилган.

ки аралаш ҳолда тақсим қилганини кўрсатди. Айрим шеърлар (ёки шеърий парчалар) ўша шеърлар киритилган девоннинг номланишига — хронологиясига мутлақо мувофиқ келмайди. Масалан, номланишига мувофиқ, «Ғаройиб-ус-сиғар»даги барча шеърлар шоирнинг ёшлик чоғларида ёзган шеърларини ўз ичига олиши керак эди. Бироқ биз «Ғаройиб-ус-сиғар»да шундай байтларга ҳам дуч келамиз:

Кечти умрум нақди ғафлат бирла нодонлиғда ҳайф.
Қолғони сарф ўлди андуҳу пушаймонлиғда ҳайф.

Ёшинг эллик бўлди юз қўйғил фано туфроғиға,
Ким шабоб айёми айшу беадаблиғ чоғи бас.

«Наводир-уш-шабоб»да эса қуйидаги парчаларни ўқиймиз:

Ёшим эллик бўлди юз ҳасрат есамким суди йўқ,
Ўзни майдин хуш тутай чун ўтти умрум хушроғи.

Менки эллик йил чекиб ғам, топмадим хушвақтлиқ,
Топқаменму умрнинг эмдики ўтмиш хушроғи.

Зулм ила бедодидин махлас не мумкин, эй кўнгул,
Чунки қувватлиғ йигитдур ёру мен ожиз қори.

Шунингдек, «Ғаройиб-ус-сиғар»даги бир қатор шеърларда Ҳусайн Бойқаро номи подшо сифатида зикр этилади (Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққанда Навоий 28 ёшда эди); «Наводир-уш-шабоб» га эса шоир Сайид Ҳасан Ардашер вафотига бағишлаб ёзган марсиясини киритади. (Сайид Ҳасан Ардашер 1488/89 йилда вафот этган бўлиб, бу даврда Навоий 47—48 ёшларда эди.) Бундай мисолларни кейинги икки девондан ҳам келтириш мумкин.

Бундан ташқари, тўртала девоннинг ҳажми бир-биридан катта фарқ қилмайди: биринчи девонда — 840 шеър (11437 мисра), иккинчида — 759 шеър (10847 мисра), учинчида 740 шеър (10840 мисра) ва тўртинчида — 793 шеър (11776 мисра) бор. Ваҳоланки, Навоийнинг ўзи кексалигида кўпроқ шеърлар битганини, кейинги ёзган шеърларининг сони аввалги икки девонидаги шеърлар сонидан хийла зиёд эканини таъкидлайди. Девонлардаги шеърларнинг жанрига қараб тақсимланишида ҳам маълум бир тартиб ва миқдорга риоя қилинган. «Ғаройиб-ус-сиғар»га ва «Наводир-уш-шабоб»га 8 жанрдаги, «Бадоий-ул-васат» ва «Фавойид-ул-кибор»га 9 жанрдаги шеърлар киритилган, девонларнинг етакчи жанри бўлган ғазаллар эса баб-баравар тақсимланган, ҳар бир девонга 650 тадан ғазал киритилган ва ҳоказо.

Буларнинг барчаси «Хазойин-ул-маоний» девонларининг хронологияси нисбий ва номланиши шартли эканини кўрсатади. «Муншаот»даги: «Бурунғи икки девон ашъори била сўнгра айтилғонларни *қўшиб, тартиб била* (курсив бизники—*Н. М.*)

тўртга айрилди»,— сўзлари ҳам шу мулоҳазани қувватлайди.

Навоий девонларининг тўрт редакцияси асосида унинг ўзбек тилидаги шеърларининг асл хронологиясини белгилаш мумкин. Адабиёт ҳаваскорлари томонидан 1465/66 йилларда тузилган девон бир босқични ташкил этса, «Бадойи-ул-бидоя» даги янги шеърлар иккинчи босқични, «Наводир-ун-ниҳоя» даги шеърлар учинчи босқични ва «Хазойин-ул-маоний»даги аввалги икки девонда бўлмаган шеърлар тўртинчи босқични ташкил этади. Адабиётшунос Ҳамид Сулаймон шу усулда Навоийнинг ўзбек тилидаги шеърларининг асл хронологиясини, «Хазойин-ул-маоний» девонларидаги шеърларнинг нисбий хронологиясини белгилаб[1], қуйидаги таблицани тақдим қилади:

„Хазойин-ул-маоний" девонлари	Ўсмирлик шеърлари	Йигитлик шеърлари	Ўрта ёшлик шеърлари	Кексалик шеърлари	Тўрт девонда
I. „Ғаройиб-ус-сиғар"	156	499	27	158	840
II. „Наводир-уш-шабоб"	—	166	237	356	759
III. „Бадойи-ул-васат"	132	75	106	427	740
IV. „Фавойид-ул-кибор"	146	115	87	445	793
Жами: . .	434	855	457	1386	3132[2]

Навоий «Хазойин-ул-маоний» га лирик турнинг 16 жанридаги шеърларини киритган; жанрларнинг девонлардаги тартиби ва шеърлар миқдори тубандагича:

1) Ғазал — 2600; 2) мустазод — 4; 3) мухаммас — 10; 4) мусаддас — 5; 5) мусамман — 1; 6) таржиъбанд — 4; 7) таркиббанд — 1; 8) маснавий — 1; 9) қасида — 1; 10) соқийнома — 1; 11) қитъа — 210; 12) рубоий — 133; 13) муаммо — 52; 14) чистон — 10; 15) туюқ — 13; 16) фард — 86. (Ҳар бир жанрдаги шеърлар қофияси ёки радифидаги тугалланувчи ҳарфга қараб, яна қатъий бир тартиб билан жойлаштирилган.)

Алишер Навоий девон тузиш анъаналарига асосан риоя қилди. Бироқ у тўртала девонини ҳам шеъриятининг етакчи жанри бўлган ғазаллар билан бошлаб, бу анъаналар доирасидан ташқари чиқди (одатда девон қасида жанридаги шеърлар билан бошланар эди).

---

1 Ҳ. Сулаймон таъкидлаганидек, кейинги тадқиқотлар ва хусусан XV асрга мансуб бўлган янги қўлёзмаларни қўлга киритиш, шубҳасиз, Навоий шеърларининг хронологиясига маълум тузатиш ва аниқликлар киритади.

2 Ҳамид Сулаймоннинг маълумотига қараганда, Навоийнинг аввалги девонларидаги 30 дан зиёд шеър «Хазойин-ул маоний»га кирмай қолган.

Навоий девонлари, унинг бошқа асарлари каби, адабиёт, санъат ва илм-фан аҳлларининг диққат-эътиборини тезда ўзига жалб қилди, китобхонлар орасида шуҳрат қозонди. Фактлар Навоий девонларининг XV асрнинг ўзидаёқ Мовароуннаҳр ва Хуросондагина эмас, балки Эрон, Озарбайжон, Синцзян, Ҳиндистон, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатларда ҳам кенг тарқалганини, кейинчалик эса Европа ва ҳатто Америка кутубхоналари фондига кириб борганини кўрсатади.

Навоий девонлари XV асрда Султон Али Машҳадий, Абдужамил котиб, Дарвеш Муҳаммад Тоқий, Муҳаммад бин Нур, Султон Муҳаммад Хандон каби машҳур хаттотлар томонидан қайта-қайта кўчирилганидек, кейинги асрларда ҳам моҳир хаттотлар томонидан янги нусхаларга кўчирилади (масалан, XIX аср бошларида Қўқон хони Муҳаммадалихоннинг фармони билан «Хазойин-ул-маоний» 300 нусхада кўчирилган). Кейинчалик эса у босмахоналарда ҳам кўп марта нашр этилади. Бироқ Навоий девонлари асрдан-асрга, китобдан-китобга ўтиб бориши билан ўз тузилиши, тартиби, ҳажми, тексти ва бошқа жиҳатлардан хилма-хил ўзгаришларга учрайди, «таҳрир» қилинади. Адабиётшунос Ҳамид Сулаймон Тошкент, Ленинград, Душанба, Боку, Париж, Лондон ва бошқа шаҳарларнинг кутубхона ва музейларида сақланаётган кўп сонли қўлёзмаларни (уларнинг орасида XV—XVI асрларда кўчирилган нодир нусхалар ҳам бор) қиёсий ўрганиши натижасида «Хазойин-ул-маоний»нинг илмий-танқидий текстини ишлаб чиқди.

«Хазойин-ул-маоний»нинг тематик доираси ва ғоявий мотивлари.

Алишер Навоийнинг лирик поэзия тараққиётидаги катта хизмати даставвал шундаки, у лириканинг тор тематик доирасини ёриб чиқиб, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини шеърларига тема қилиб олди, лирик поэзиянинг ғоявий мотивларини фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалар билан бойитди, такомиллаштирди. Шунинг учун ҳам шоир лирик девонлар куллиётини «Хазойин-ул-маоний» — «Маънолар хазинаси» деб атаган эди.

Севги ва садоқат, висол иштиёқи ва ҳижрон изтироби, вафо ва дўстлик, шафқат ва марҳамат, ватанга ва халққа муҳаббат, гуманизм ва халқлар дўстлиги, инсоф ва адолат, меҳнат ва маърифат, одоб ва тавозу, ҳиммат ва саховат, ҳалоллик ва тўғрилик, май нашидаси ва табиат кўрки ҳамда зулму истибддан нолиш, адолатсизлик ва инсофсизликни қоралаш, разолат ва жаҳолатни фош этиш, бадбин ёки ҳийлакор шайх-зоҳидларни танқид қилиш ва бошқалар Навоий лирикасидаги масалалар силсиласини ташкил этади. Бу масалалар тасвири ва талқинида улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий баъзан ада-

шади, ҳаёт муаммолари олдида лол қолади, зиддиятларга йўлиқади, реакцион қарашлар таъсирига тушади. Масалан, у зулму истибдодни қоралагани ҳолда подшолик давлат тузумини абадий деб ўйлайди, подшоларнинг адолатсизлигини танқид қила туриб, яна уларнинг ўзидан адолат ва нажот кутади, реакцион шайх-зоҳидларни аччиқ сатира остига олади, лекин шу билан бирга динга ва тасаввуфга (тасаввуфнинг нақшбандийлик тариқатига) катта ихлос ва эътиқод билан қарайди. Аммо шундай зиддиятларига қарамай, гуманизм ва халқпарварлик, инсоннинг бахт-саодати учун кураш ва унинг куч-қудрати ҳамда ақл-заковатига ишонч Навоий лирикасида ўзининг асосий ўрни ва етакчилик ролини сақлаб қолади, айрим зиддиятларни енгиб боради. Навоийнинг улуғлиги, унинг лирикасининг ҳаётийлиги ва маънавий юксаклиги ҳам шундадир.

В. Г. Белинский лирик поэзиянинг моҳияти ва спецификаси ҳақида сўзлаб, бундай деган эди:

«... Мавзу бу ерда ўз-ўзича қимматга эга эмас, ҳаммаси субъектнинг унга берган аҳамиятига боғлиқ, ҳамма нарса хаёл ва сезги билан мавзуга кирган руҳга боғлиқ»[1].

Шу жиҳатдан қараганда ҳар қандай лирик асарнинг бош қаҳрамони, субъект — шоирнинг ўзидир, ҳаёт, воқелик унинг руҳий кечинмалари, ҳис-туйғуси, фикри ва шуури орқали ифодаланади. «Хазойин-ул-маоний»нинг бош қаҳрамони Алишер Навоийдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони XV асрнинг улуғ мутафаккир шоири, гуманисти, файласуфи ва мураббийси сифатида ўзининг илғор фикр-қарашлари, орзу-идеаллари, шодлиги, табассуми, сукунати, ҳаяжони, алам-изтироби, қаҳр-ғазаби ҳамда ғоявий зиддиятлари билан бирга гавдаланади, ҳис-туйғуси, руҳий кечинмалари билан китобхонни ўша аср ҳаёти, унинг зиддиятлари оламига олиб киради, ўрта аср зулмати ва жаҳолатига қарши гуманизм ва маърифат нурини таратган бир чақмоқ каби мужассамланади.

Навоийнинг лирик қаҳрамони айни чоғда ошиқ ва ринд ҳамдир. Бироқ бу лирик қаҳрамон ҳар қачон ҳам шоирнинг ўз кечмиш таассуротлари, ҳис-туйғуси ва тилакларини бевосита ифодалайвермайди, балки кўпинча шоирнинг қалби, руҳи ва ҳис-туйғусини ифодалаш учун бир восита бўлиб хизмат қилади. Бинобарин, мутафаккир, файласуф ва мураббий лирик қаҳрамон бевосита Навоийнинг ўзидир деб ҳукм чиқарганимиз ҳолда, ошиқ ва ринд лирик қаҳрамон ҳақида эса бундай ҳукм чиқара олмаймиз.

---

[1] В. Г. Белинский. Тангланган асарлар. Ўздавнашр, Тошкент—1955, 184-бет.

Навоий лирикасида мутафаккир, файласуф, мураббий, ошиқ ва ринд образлари билан бирга ёр, рақиб, шайх, зоҳид, воиз, подшо каби лирик образлар ҳам бор. Булардан рақиб, шайх, зоҳид ва подшо (золим подшо) салбий образлар бўлиб, бу образлар яратилган шеърларда лиризм кўпинча юмор ва сатира билан қўшилиб, чатишиб кетади.

Ҳаёт ва инсон мадҳияси.

Навоий лирикаси ҳаёт таронаси ва инсон мадҳиясидир. Навоий ҳаётни эътироф қилади ва уни севади, инсонни шарафлайди ва улуғлайди. Зероки оламнинг олам бўлиши ҳам асосан ҳаёт гули бўлган инсон учундир:

Оламу одам фидонг ўлсунки борсен, эй ҳабиб,
Сен ғараз инсондин ар оламдин инсондур ғараз.

Бинобарин, инсон ҳаётини, ўзлигини, умрни севиши, қадрлаши керак:

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Ҳар неники севмак андин ортиқ бўлмас,
Андин сени кўп севармен, эй умри азиз.

Реакцион дин ва тасаввуф аҳллари инсонни у дунё учун, жаннат ва равза учун ҳаётдан, ўзликдан воз кечишга тарғиб этсалар, Навоий инсонни ҳаётсиз, ҳаётни инсонсиз тасаввур қилолмайди, буларнинг ҳар иккисини бирликда кўради. Ҳаёт гулшан, боғ-бўстон бўлса, инсон шу гулшан ва боғ-бўстоннинг гули, самаридир. У шу гулшан ва боғ-бўстонда файз ва камол топиши керак. Бошқа бир гулшан ва боғ-бўстон бўлиши маълум эмас:

Даҳр боғинда неча кунким тириксен, айш қил,
Ким яна топмоғ эмас маълум бу бўстон киби.

Навоий жаннат ва равза тушунчаларини қатъиян инкор этиш даражасига кўтарилолмаса ҳам, ҳар қалай, уларнинг мавжудлигига бир шубҳа билан қарайди, ҳаёт гулшанини жаннат ва равзадан устун ва авло деб билади. Бу тараққийпарвар ва журъатли фикрлар унинг бутун лирикасида, хусусан севги темасидаги асарларида ўсиб, такомиллашиб боради.

Инсоннинг ҳаёти абадий эмас. У туғилади, ўлади, ота-боболар ўрнини фарзандлар ва набиралар эгаллайди. Шундай экан, киши ҳаётдан тўла фойдаланиши, ҳар бир дақиқанинг қадр-қимматини билиши керак. Сўнгги пушаймон эса фойдасиздир:

Эй Навоий, умр ўтар елдек, ўзингни шод тут,
Елга етмак мумкин эрмастур чу суръат кўргузуб.

Бироқ инсон ҳаётининг моҳияти унинг қисқа ва узунлиги билан эмас, балки мазмуни ва сифати билан белгиланади. Ҳаётдан мурод фақат айш-ишрат эмас. Ҳаётнинг мезони инсоннинг фаолияти, хатти-ҳаракати, сифати ва фазилатидир. Инсон ҳаётини ўзи учун ҳам, бутун жамият учун ҳам фойдали бўлган хизматга бағишлаши, касб-ҳунар ўрганиши, маърифатли бўлиши, яхши фазилатларни эгаллаши керак. Шундагина у ўз инсоний бурчини адо этган комил инсон бўлади:

Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ,
Жаҳондин нотамом ўтмак бинойни
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Инсон дунёдан ўтиб кетади, лекин эл-юртга яхшилик қилган комил кишининг оти боқий бўлиб қолади:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилиқ била от.[1]

Мутафаккир ва мураббий шоир кишиларни тўғри, ҳалол, ростгўй, саховатли, ҳиммatли, марҳаматли, оқил ва одобли бўлишга чақиради, ёмон хислат ва одатларни қоралайди. Бу Навоийнинг бутун лирикаси, айниқса қитъа ва рубоий жанридаги шеърлари мазмунига узвий равишда сингиб кетган.

Навоий гуманизми халққа ҳамда ватанга бўлган чексиз муҳаббатда янада тўлароқ намоён бўлади. Худбин ва манфаатпараст кишиларга қарши «Хушроқ, эл бедодидин ўзумга бедод айласам» деган шоир:

Юз жафо қилса менга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам —

каби мисралар орқали умумнинг манфаатларини шахсий манфаатдан юқори қўйиш ғоясини тарғиб этади. «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» деб бошланадиган машҳур рубоийсида ватанпарварлик ва эрксеварлик ғоясини барала куйлаган шоир мусофирлик чоғларида ёзган бошқа бир рубоийсида:

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни мening
Юклаб элтинг жисми фигоримни мening.
Ўтру чиқориб аҳли диёримни мening,
Кўйида қўюнг тани низоримни мening,—

дейдиким, бу билан у ҳаётинигина эмас, балки қабрини ҳам диёри билан боғлаб, жасадининг диёри тупроғи қўйнидан жой топишини истайди.

---

1 Бу икки мисра махсус бир муаммо бўлиб, унда «Саъд» сўзи яширинган. Муаммодаги ишорага кўра سعادت сўзидан ات («о» ва «т») олиб ташланса, سعد қолади.

Навоийнинг гуманизми бир эл ёки элат қобиғига ўралиб қолган маҳдуд гуманизм эмас. Навоий гуманизми инсон ва инсоният манфаатларини ифодалайди. У одамга унинг жинси ёки ирқи, элати ва диний эътиқодига қараб эмас, балки инсоний сифатларига қараб муносабатда бўлади.

Хотин-қизлар қаттиқ хўрланган, таҳқир этилган бир шароитда Навоий уларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга бел боғлайди, уларни инсон, она ва рафиқа сифатида улуғлайди:

«Яхши хотунлар сафоий зуҳдидин
Олам ичра гар ёруғлуқ бўлса фош,
Йўқ ажаб, чунким араб алфозида
Истилоҳ ичра муаннасдур қуёш»

қитъасида хотин-қизларни қуёш билан тенглаштириб (араб тилида қуёш — шамс хотин жинси — женский роддадир), уларни оламга нур таратадилар дейди; бошқа бир қитъасида эса ақли расо ва одобли хотинларни ярамас эркаклардан афзал ва устун қўйиб:

Юз туман нопок эрдин яхшироқ,
Пок хотинлар аёғининг изи,—

дейди. Навоий лирик асарларидаги бу гуманистик ғояларини «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби достонларида такомиллаштириб, хотин-қизларнинг ажойиб образларини яратади.

Навоий турли ирққа ва диний эътиқодга мансуб бўлган халқларни самимият билан севади, ҳурмат қилади. Достонларида турли халқларнинг вакиллари образини яратган Навоий лирик шеърларида ҳам халқлар дўстлиги, биродарлиги ғоясини жўшқин лиризм шавқи билан тарғиб қилади:

Кўнгулни олса малоҳат била тафовут йўқ,
Хитоий ўлсину ё армани ва ё ҳинду.

Ҳусн чун жилва қилур, оқу қарода йўқ фарқ,
Кишига келса бало[1]— хоҳи хито, хоҳи ҳабаш,

Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилаб аслу насаб,
Менга лўли била ҳинду, анга қўнғироту қиёт —

каби оташин мисраларда у халқларни бир-биридан ажратувчи ташқи белгиларга эмас, балки уларни бир-бирига яқинлаштирувчи, тенгма-тенг қўювчи белгиларга эътиборни жалб этади ҳамда инсонни ирқи, элати, эътиқодига қараб, унга турлича муносабатда бўлиш реакцион тенденцияларига қарши курашади.

[1] *Бало* — бу ўринда ишқ изтироби маъносидадир.

Навоийнинг ҳаёт ва инсон ҳақидаги фикр-қарашлари, шубҳасиз, ғоятда катта ижтимоий ва тарбиявий аҳамиятга эгадир. Бироқ Навоий ҳаётни, инсон ва унинг хулқ-атворини жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизидан ажратиб қўяди, яшаган муҳити зиддиятлари ва иллатларининг синфий моҳиятини тушунолмайди, панд-насиҳат, маърифат ва муроса йўли билан халқнинг моддий ва маънавий аҳволини яхшилаш, инсонни бахтиёр қилиш мумкин деб ўйлайди. Бинобарин, Навоийнинг гуманизми тарихан чекланган, маҳдуд гуманизмдир.

Севги ва шодлик тароналари.

Навоий — севги ва шодликнинг оташин ва жўшқин куйчиси. Севги Навоий лирикасининг, хусусан ғазалларининг етакчи темасидир. У:

Эй Навоий, ишқ атворини ҳифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизинг девонни ҳифз,—

дейишга тўла ҳақли эди, чунки унинг кўпчилик шеърлари севгига, севгининг моҳияти ва хосияти, ошиқ ва маъшуқа образлари, висол шавқи ва ҳижрон алами тасвирига бағишланган-дир. Айни чоғда Навоийнинг севги лирикаси ошиқ ва маъшуқанинг ишқий кайфиятлари тасвири даражасидан юқори кўтарилиб, кенг ижтимоий-фалсафий моҳият касб этади. У севги темаси орқали ҳаётга, инсонга муҳаббатни куйлайди, бадбинлик ва таркидунёчиликка қарши курашади, яшаган муҳитининг айрим иллатларини фош этади, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилади.

Навоий куйлаган ва шарафлаган севги ҳаётий севги, инсоннинг инсонга бўлган севгисидир. Бу севги мутасаввифларнинг ишқий илоҳийсига, ҳаётдан воз кечиб, инсондан юз ўгириб, ҳурлар хаёлига оғишта бўлишига тамомила қарама-қаршидир[1]. Навоий севгининг ҳаётий моҳияти ва хосиятини қайта-қайта таъкидлайди ва инсоннинг инсонга бўлган севгисини тарғиб қилади:

Қилғай инсоният, ар кўз мардумиға тутса унс,
Эй Навоий, яхшидур инсонға инсондин анис.

Эй Навоий, ул пари ўлтурса ҳам оздур сени,
Кимки инсондур онинг маҳбуби ҳам инсон керак.

Эй кўнгул, ҳуру пари васфин эшиттим гўйиё,
Ҳеч қойси одамилиғда эмас инсонча хўб.

Деди зоҳид: «Ул паридин ҳур умиди бирла кеч»,
Эй Навоий, бўлмағай бу ҳадғача нодонлиғим.

Дема бу одамда ул ой хўб ё жаннатда ҳур,
Кўрмамишмен андоғин, бори эру мундоғи хўб.

[1] Навоийнинг айрим шеърларида, масалан, традицион ҳамд ва муножатларида ишқи илоҳийнинг баъзи элементлари кўринади, бироқ булар ўткинчи элементлардир.

Севги инсоннинг табиий хосиятидир. У инсон ҳаётининг мазмунини бойитади, унга кўрк беради. Севги кишини камолотга етказади. Севгисиз ҳаёт файзсиз ва нурсиздир. Шунга кўра шоир:

Хизр умрию Скандар мулки топқон ёрсиз,
Оби ҳайвон ичса заҳри бешумондур ким ичар.

Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар,
Бўлмаса, жон уйлаким ўлмас, жаҳон зиндон эрур,—

дейди.

Севги инсоннинг энг яхши сифат ва фазилатлари билан узвий боғлиқдир. Вафо, садоқат, дўстлик, ҳамдамлик, мушфиқлик, тўғрилик ва ҳалоллик унинг шарти ва бурчидир. Худбинлик, манфаатпарастлик, қалбакилик, мунофиқлик ва иккиюзламалик каби хислатлар севгига тамомила ётдир. Севги ирқ ва элат, дин ва эътиқод айирмаларига тобе бўлмайди, у мол-давлатга, мансаб-мартаба ва насл-насабга қарамайди. Севгини зўр ва зар билан ҳам қўлга киритиб бўлмайди. Севги йўлида шоҳ ҳам, гадо ҳам тенгдир, балки гадо авлороқдир:

Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур, гадо балки фузун,
Гар гадолиғ айлар ўлса ишқнинг яғмосидин.

(Бу тезис айниқса Навоийнинг «Ишқ аро душвордир...» деб бошланувчи ғазалида такомиллаштирилади.)

Навоийнинг лирик қаҳрамони самимий ошиқдир. Унинг севгиси пок ва мусаффодир. У севгига бир ҳою ҳавас деб эмас, балки инсон ҳаётининг ажралмас йўлдоши, қалб ва ироданинг амри, шарафли ва масъулиятли бурчи деб қарайди. Севги инсон учун катта синов ва имтиҳон ҳамдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони севги синовига бардош берган иродали ва матонатли ошиқдир. Феодал-клерикал ахлоқ хотин-қизларни камситган, шариат эркакларнинг бир неча хотин олишига кенг йўл очиб берган бир шароитда Навоийнинг лирик қаҳрамони ёрини улуғлайди ва ардоқлайди, унинг ҳусн-жамоли ва ахлоқ-одобига мафтун бўлади, у бутун ҳаёти ва қалбини битта севикли ёрга бағишлайди. Мана ошиқнинг гўё қасамёд тарзида айтган бир ғазалининг мисралари:

Кўнглим ўртансин агар ғайриға парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳам ким сенинг шавқингни пайдо айласа...
Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.
Ғайр зикрин ошкоро қилса лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа...

Бу рашк ёки ҳасаднинг ифодаси эмас, балки садоқат ва самимиятнинг қатъий бир овозидир. Ошиқ учун ёр ҳаммадан ҳам авло ва муътабар. На жаннат ва на кавсар, на ҳур ва на

тўби ёрнинг, унинг маскани, лаби ва қад-қоматининг ўрнини боса олмайди. Ошиқ уларнинг ҳаммасини рад этади, жаннат, ҳур, кавсар ва тўби хаёлига гирифтор бўлиб, ҳаётдан ва ҳаёт маҳбубасидан воз кечган шайху зоҳидларни аччиқ заҳарханда билан фош қилади. «Кўюнг борида қилмон жаннатқа гузар ҳаргиз» ва «Қайси тўби жилваси сарви хиромонингча бор» каби кўпгина ғазаллар ва бошқа жанрлардаги шеърлар шу ғояни тарғиб қилади.

Навоийнинг лирик қаҳрамони бу ёрни ташлаб у ёрга чопувчи беқарор ошиқ эмас. Бироқ айни чоғда бу лирик қаҳрамон ўз инсоний ғурури ва ор-номусини оёқ ости ҳам қилмайди. У ёридан ҳам садоқатли, вафодор бўлишни талаб қилади:

Ёр улдурким тили, кўнгли онинг бўлса бир,
Ким тили ўзгаю кўнгли ўзга, ул ёр эмас,—

деган шоир бевафо ёрдан

Тилга келмон кўнглум ўтинким менга ул бағри тош,
Тил била ғам ер, кўнгил бирла вале ғамхор эмас.
Кўнгли ўзгадур, тили ўзга не чора қилғомен,
Кўнглида юз фикру тил бирла бири изҳор эмас,—

деб қаттиқ шикоят қилади. Сабр-матонат, лутф ва карамнинг ҳам ўз чегараси бор. Ёр бевафолик ва шафқатсизликни ҳаддан оширса, унинг оёғи остига йиқилиб кўз ёши тўкиш, зоритавалло қилишнинг ҳожати йўқ, ундай тили бошқаю дили бошқа меҳрсиз ёрдан воз кечиш керак:

...Чунки ул бизни унутмоғни соғинди яхши иш,
Сен доғи кел бир нафас они соғинмоғин унут.

Севги таронаси ёрнинг ҳусн-жамоли, лутфу карами, висол завқи ва ҳижрон изтиробини куйлашдан жафокор ёрдан нолиш, шикоят қилишга ўтиб боради. Бироқ ёрдан шикоят тор ишқий ҳис-туйғуни ифодалаш доирасида қолиб кетмайди, балки у кенг ижтимоий моҳиятга эга бўлади. Шоир ёрдан шикоят қилиш усули билан, кўпинча, яшаган муҳитининг иллатларини фош этади, золим ёрни адолатсиз подшога, инсофсиз амалдорга, ҳимматсиз давлатмандга, шафқатсиз жаллодга ўхшатади:

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин,—

матлаъли ғазалнинг

Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин,
Жонима ҳар бирининг жавру жафосинму дейин.
Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини эп,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин —

мисралари билан тугалланиши Навоий шикоятининг ижтимоий моҳиятини равшан кўрсатади. Бундай шеърлар Навоий яратган севги лирикасининг сезиларли қисмини ташкил этади.

«Бода қон, нағма фиғон сури азо, айш бало,
Кўргасен жилва агар айласа ишқ анжумани»

«Ёр васлиға қувондим, қовди кўйидин мени,
Эй Навоий, ҳеч киши давлатға мағрур ўлмасун»

тарзидаги байтларда эса ёрдан шикоятдан кўра ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик кучлироқ садо беради. Ошиқ рақибнинг мунофиқлиги, худбинлиги ва макр-ҳийласи ҳақида сўзлар экан, бу шикоят янада кенгроқ ва чуқурроқ мазмунга эга бўлади.

Бироқ Навоийнинг севги лирикаси, ундаги шикоят оҳангларига қарамай, умидсизлик ва бадбинлик, ғам ва алам, ҳасрат ва надомат лирикаси эмас, балки ҳаёт ва шодлик, гўзаллик ва латофат, умидворлик ва ишонч таронасидир.

Ҳаётга муҳаббат ва шодлик, қувноқлик кайфиятлари май ва ринд образларида янада такомиллашиб боради. Биз Навоийнинг ҳаётига доир тарихий маълумотлардан унинг майга бутунлай мойил эмаслигини, майхўр ва ишратпараст кишиларни ёқтирмаганини, улардан қаттиқ нафратланганини биламиз. Навоий майхўр ва ишратпараст кишиларни фош этиб асарлар ҳам битган. Масалан, у «Ҳайрат-ул-аброр» нинг махсус бир бобини майхўрликнинг зарарини ифодалашга бағишлаб, майпарастлик балосига йўлиққан кишиларнинг ҳажвий образини яратади. Хўш, шундай экан, нега Навоий майни таъриф ва тавсиф қилади, риндларга ижобий баҳо беради, ҳатто ўзини «риндлар сархайли» («риндларнинг бошлиғи») деб атайди? Навоий, худди Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий ва бошқа шоирлар каби, майни шодлик ва қувноқлик рамзи сифатида қўллайди, уни таркидунёчилик ва бадбинликка қарама-қарши қилиб қўяди. Руҳонийлар томонидан ҳаром деб ҳисобланган май ҳақида сўз юритиш уларнинг инсонни ҳаётнинг ноз-неъматларидан маҳрум қилиб жаннат ваъдалари билан алдашларига қарши курашда ўткир бир восита эди. Шунга кўра ҳам у:

Зоҳид санга ҳур манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсин, манга майхона керак,—

дейди. Навоий майни таърифлар экан, зинҳор, кишиларни майхўрлик ва ишратпарастликка даъват қилмайди, балки уларни ҳаётни севишга, умрни қадрлашга, шодлик ва қувноқликка чақиради. Навоийнинг фикрича, май ва майхонанинг хосияти даставвал шундаки, у кишиларни бадбинлик ва жаҳо-

латга етакловчи шайхнинг ваъзлари ва хонақоҳ бандидан қутқаради:

Бировки дайр сори зоҳир айлади ихлос,
Бурунғи нафъи буким хонақоҳдин ўлди халос.

Май мени қилди риёий порсолиқдин халос,
Порсолиқ йўққи ушбу худнамолиқдин халос...
Хонақоҳ, аҳли йўлуқса мастлиғдин тонимон,
Шукрким бўлдум аларға ошнолиғдин халос.

Эй Навоий, хонақоҳда топмадим жуз тафриқа,
Хум киби майхонанинг кунжида оромим керак.

Кўпинча «дайр пири» («майхона бошлиғи») сифатида тасвирланган ринд ҳаётни севади, инсонни қадрлайди, шодлик ва қувноқликни тарғиб қилади. Шу билан бирга у шайх-зоҳидларни, золим ва мунофиқ кишиларни дадиллик билан фош этади. Бинобарин, Навоий риндни ҳурмат қилади, уни хонақоҳ шайхига қарама-қарши қўяди:

Хизмат эттим хонақоҳ шайхиға, қадрим билмади,
Дайр пири бандаси менким эрур бас ҳақшунос.

Навоий майга кишини ғам-аламдан хориж этувчи, таскин берувчи ва юпантирувчи бир нарса ҳам деб қарайди. Шунга кўра у ўзига хитоб қилиб,

Эй Навоий, ҳам замондин, ҳам замона аҳлидин
Ҳар замон ғам етса юзлан кулбаи хамморға,—

дейди. Шу ният билан майхонага қадам босган лирик қаҳрамон у ерда ҳам осойишталик ва шоду хуррамлик тополмайди, май ҳам, майхона ҳам унга ором бермайди. «Ғаройиб-ус-сиғар»даги таржиъбанд соқийномада

«Харобот аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол»

байтининг нақарот тарзида қўлланилиши ҳам шу билан изоҳланади.

Ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари.

Алишер Навоий ҳаётнинг гўзал, инсоннинг бахт-саодатли бўлишини, халқнинг осойишта ва фаровон яшашини орзу қилар эди. Навоийнинг орзу-истаклари реал ҳаёт билан, муҳит билан тўқнаш келади, у ўз истакларига тамомила тескари манзарани, турли-туман иллатларни: шоҳларнинг зулми ва амалдорларнинг зўравонлигини, жоҳилларнинг нозу неъматда, маърифат аҳлининг хору зорликда яшаётганини, давлатмандларнинг бахиллиги ва шайх-зоҳидларнинг макр-ҳийласини кўради, ўзи ҳам шу иллатлардан жабр-ситам, қайғу-алам чекади. Шунинг оқибатида шоир қувноқликдан сукут-

га, табассумдан қаҳр-ғазабга, эътирофдан инкорга, насиҳатдан танқидга ўтиб боради, унинг ижодида шодлик тароналари ўрнини ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари эгаллайди.

Эй Навоий, дардлиғ назмингни аҳли дард билур,
Дардсиз доғи бўлур они ўқуғоч аҳли дард,—

деган шоир муҳити ҳақида дард-аламли мисралар битади. Унинг «Қимға қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим», «Шоҳнинг мунглуғ мушаввашлар билан не нисбати». «Ул шайхки минбар уза афсунға берур тул», «Мени ишқдин манъ этар сода шайх», «Неча ёлғон сўзу музҳиқ ҳаракот, эй воиз» каби танқидий, сатирик шеърлари вужудга келади, ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари кўпдан-кўп шеърлари таркибига кириб боради. Шоирнинг лирик рубобидан шикоят, ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат оҳанглари барала эшитила бошлайди:

Мунглуғ бошим остидағи тошимниму дей?
Тош устидаги ғариб бошимниму дей?!

Ҳасрат сўйидин кўзумда ёшимниму дей?!
Ўлмакдин саъброқ маошимниму дей?!

Навоий лирикасида унинг шахсий ҳаёти ва фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган шикоят мотивлари ва ҳасрат- надомат кайфиятлари, шубҳасиз, сезиларли ўрин тутади. Унинг:

Эй муғанний, тут «Ироқ» оҳангию кўргуз «Ҳижоз»,
Ким Навоий хотири бўлмиш Хуросондин малул.

Эй Навоий, чун ватанда бир даме хуш турмоғим
Мумкин эрмас, ихтиёр этмай жилони найлайин?

Эй Навоий, махлас тилар бўлсанг эл тил-оғзидин,
Назмдин ҳам тилни тийғил, насрдин ҳам юм оғиз.

Шаҳ ҳарамида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингнию беҳад риоят қил адаб.

Тут гадолиғни, Навоий, муғтанам,
Шоҳлар оллинда бош индурма кўп—

каби лирик мисралари шундан далолат беради. Бироқ Навоий лирикаси шахсий қайғу-алам, ҳасрат-надомат лирикаси эмас. Навоий лирикаси жуда кенг ва чуқур ижтимоий моҳиятга эгадир. Шоирнинг «менлиги» маҳдуд эмас, у доимо ўзини жамиятда, эл-юрт орасида кўради, ўзини кўпнинг бири деб ҳисоблайди. Бинобарин, Навоий лирикасида «мен» интим доирада қолиб кетмайди, балки у узвий равишда «биз»га (кўпга) ўтиб боради. Ўз муҳити ҳақида:

Жаҳонким зоҳир айлар лолау боғ,
Эрур ул боғ зиндон лоласи доғ,—

деган шоир замон ва замон аҳли ҳақида дард-алам чекади:

Менга ишқ дарди эмас муҳлик бас,
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдир.

Навоийнинг лирик қаҳрамони доимо халқ учун қайғуради, халқ, унинг шодлиги ва фаровонлиги учун курашади, халқ манфаатини ўз шахсий манфаатидан юқори қўяди, халқнинг шодлиги билан шод бўлиб, қайғусидан изтироб чекади. Бинобарин, у:

Салтанатдин бода ортуқдур манга юз қатлаким,
Хушроқ эл бедодидин ўзумга бедод айласам;

Юз жафо қилса манга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам,—

дейди.

Мамлакат ва халқ аҳволини подшоларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларига боғлаб, одил шоҳни орзу қилган, адолатни тарғиб этиб, шоҳларни адолатпарварликка чақирган шоир «Кўп тафовут келди золим шоҳдин одилғача» деб, золим шоҳларни қаттиқ танқид остига олади, уларни эл-юртни хароб қилувчи, талон-торож этувчи кишилар сифатида айблайди:

Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тирилмоқ эрур
Маош айламак аждаҳо комида.

Сен жафо қилғач кўнгул жон бирла тарким туттилар,
Бўлса шоҳ золим, эл ичра зулмға эрмиш ривож.

Навоий «Шоҳнинг мунглуғ мушаввашлар била не нисбати» деб бошланувчи ғазалида эса, халққа жабр-ситам қилган золим, шафқатсиз, худбин, ишратпараст подшоларнинг реалистик тавсифини беради, уларнинг портретини чизади.

Навоий бадбин зоҳидларга, худбин ва ҳийлакор шайхларга, жоҳил ва мунофиқ воизларга қарши муросасиз кураш олиб боради, уларнинг кирдикорлари, феъл-атворларини шафқатсиз фош қилади, лирик ифодадан юморга, юмордан сатирага ўтиб, ҳажвий образлар яратади. Бу жиҳатдан Навоийнинг айниқса «Мени ишқдин манъ этар сода шайх», «Ул шайхки минбар уза афсунға берур тул» ва «Неча ёлғон сўзу музҳик ҳаракот эй воиз» каби ҳажвий ғазаллари жуда характерлидир. «Мени ишқдин манъ этар сода шайх» ғазалида Навоий шайхларни ҳийлакорлик ва маккорликда айблайди, уларнинг қўлларидаги ҳассани риёкорлик денгизидаги тамагирлик кемасининг эшкагига, тасбеҳларини тузоқ ичидаги донга ўхшата-

ди. «Ул шайхки минбар уза афсунга берур тул» ғазалида эса шайхларни шайтонга, муридларни девлар тўдасига ўхшатади ва:

«Иблис сифат эл сори майл этма, Навоий,
То бўлмағасен зарқу риё қайдида мағлул»

деган хулосага келади. «Неча ёлғон сўзу музҳиқ ҳаракот, эй воиз» ғазалида шоир

«Кеча ичмак маю кундуз демак ичманг ани,
Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳини бот, эй воиз»

каби мисраларда ваъзхон шайхларнинг макр-ҳийласи ва мунофиқлигини фош этиб ташлайди.

Хонақоҳлар макр-ҳийла ва мунофиқлик, нодонлик ва жаҳолат масканига айланган эди. Шунга кўра ҳам шоир хонақоҳни дўзахга, шайхларнинг ваъз-насиҳатларини дўзах азобига ўхшатади:

Навоий, хонақоҳ дўзахча бордур, шайх анга молик,
Не тонг гар андағи элга насиҳатдин азоб айлар.

Агар хонақоҳ эшиги ёпилса, илм-маърифат, инсоф ва адолат эшиклари ланг очилади деган хулосага келади:

Хонақоҳни боғладинг, эй шайху, қилдинг азми дайр,
Юз эшик очилди, гар боғланди эрса бир эшик.

Шайх-зоҳидларга, воизларга қарши ғазаб ва нафрат ўтини сочган шоир баъзан антиклерикал кайфиятларни ҳам ифодалаб, жаннат ва дўзахга, «у дунё»нинг роҳати ёки азобларига шубҳа билан қарайди. Бу жиҳатдан айниқса заҳарханда билан битилган қуйидаги қитъа характерлидир:

Қилиб мен анча исёнким, агар дўзах аро кирсам,
Менинг беҳад гуноҳим бирла дўзах сарбасар тўлгай.
Худоё, авф осонроқдурур, йўқса ғазаб қилсанг,
Магарким ўзга дўзах, ўзга ўт, ўзга азоб ўлгай.

Инсоний фазилатларни диний эътиқоддан кўра авлороқ деб билган шоир худпараст зоҳидларга қарши:

Ул санамға сажда қилсам, зоҳиди худбин не айб,
Бутпараст ўлмоқ кўп ортуғроққи бўлмоқ худпараст,—

дейди. Бироқ Навоийнинг антиклерикал кайфиятлари ниҳоятда маҳдуд бўлиб, улар шоир ижодида айрим элементлар ҳолида қолиб кетади.

Навоий лирикасидаги ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари, шубҳасиз, катта ижобий қимматга эга бўлиб, улар инсонга, халққа ва маърифатга бўлган чексиз муҳаббат заминида туғилган эди. Бироқ Навоий яшаган муҳитининг бир қатор иллатларини шафқатсиз танқид қилган бўлса ҳам, лекин

у бу иллатларнинг асосий илдизини, уларни вужудга келтирган ижтимоий-сиёсий факторларни чуқур англаб ололмагани каби, уларни таг-томири билан қўпориб ташлаш йўлларини ҳам тополмади, кўпгина муаммолар олдида лол бўлиб қолди. Бинобарин, Навоийнинг шикояти, ғазаб ва нафрати ижтимоий-тарихий моҳияти билан маҳдуд эди. Бунинг устига нажот йўлини тополмаган шоир баъзан «тақдир» олдида ожиз бўлиб қолади, бадбинлик майлларига тушиб қолади. Аммо буларнинг барчаси Навоий лирик поэзиясининг ўткинчи мотивлари бўлиб, улар шоир ижодий даҳосининг етакчи йўналиш ва моҳиятига у қадар катта зарар бера олмайди. Навоий айрим ғоявий зиддиятларни енгиб ўтиб, улуғ гуманист шоир, моҳир лирик сифатида мужассамлашади. Навоий ижодининг, жумладан лирикасининг асрлар ва авлодларга манзур бўлиши, бадиий сўз санъатининг равнақига самарали таъсир этишининг сири ҳам шундадир.

Навоийнинг лирик маҳорати.

Алишер Навоий устоз лирик шоирдир. У лирик поэзияни фақат тематика ва ғоявий мазмун жиҳатидангина эмас, балки бадиий жиҳатдан ҳам янги тараққиёт поғонасига кўтарди. Шакл ва мазмуннинг узвий бирлиги учун курашган Навоий ўз лирик шеърларининг мазмунига мос ва мувофиқ бадиий форма яратди. У лирик турнинг хилма-хил жанрларида шеърлар битди, бу жанрларнинг такомилига катта ҳисса қўшди, янги-янги образ ва характерлар, пейзаж ва портретлар яратди, реалистик тасвир тенденцияларини ривожлантирди, инсоннинг мураккаб ҳис-туйғусини, руҳий кечинмаларини моҳирлик билан ифодалаб, турли-турли адабий усул ва бадиий тил воситалари қўллади, халқ оғзаки поэтикаси инжуларидан ижодий фойдаланди. Лекин шу улкан муваффақиятлари билан бирга Навоийнинг лирик асарларида у яшаган давр поэзиясига хос бўлган айрим нуқсонлар: абстракт тасвир, мавҳум образ, шаклбозлик элементлари ва бошқалар ҳам намоён бўлади.

«Хазойин-ул-маоний» жами 16 хил жанрда: ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусамман, таржиъбанд, таркиббанд, маснавий, қасида, соқийнома, қитъа, рубоий, муаммо, чистон, туюқ ва фард жанрларида ёзилган шеърларни ўз ичига олади.

Ғазал жанри сон ва салмоқ жиҳатидан ҳам Навоий лирикасининг етакчи жанри бўлиб, «Хазойин-ул-маоний»нинг ҳар бир девонида 650 тадан ғазал берилган. «Ғазалда уч киши тавридур ул навъ» деб бошланувчи қитъасида Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийни ғазалнинг устози деб таърифлаган Навоий ҳақли равишда:

Навоий назмиға боқсанг эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи,—

деб таъкидлаган ва ғазални ғоявий-бадиий жиҳатдан юксалтиришда бу уч устоздан ҳам ўзиб кетган эди. Навоий ҳароратли ишқий ғазаллар билан бирга ижтимоий-сиёсий темаларда ғазаллар битди, шайх-зоҳидларни, воизларни фош қилувчи, ҳажвий ғазаллар яратди, ошиқ, ёр, рақиб ва ринд образлари билан чегараланиб қолмади, образлар туркумига мутафаккир ва мураббий образларини ҳамда шоҳларни, шайх-зоҳид ва воизларни киритди. Ғазалнинг композицион мунтазамлигига алоҳида эътибор бериб, кўпгина воқеабанд ғазаллар ёзди, поэзия билан музика санъатининг ўзаро алоқаларини мустаҳкамлашга интилиб, аксар ғазалларини халқ куйи ва мақомларига мослаб ижод этди. Навоий ғазалларининг кўпи 7 байтдан иборатдир.

Навоийнинг мухаммас, мусаддас, мустазод ва мусамман жанридаги шеърлари (уларнинг миқдори кўп эмас) ўз ғоявий-бадиий хусусиятлари билан унинг ғазалларига яқин туради. Навоий Лутфий ва Ҳусайнийнинг айрим ғазалларига мухаммас ва мусаддас боғлаши билан бирга ўзининг «Очмағай эрдинг жамолинг олам аро кошки» ғазалини тахмис қилади, «Эй рафиқ» радифли ғазалига мусаддас боғлайди.

Навоий фард, рубоий ва қитъаларида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий фикрларини бир хулоса ёки ўгит тарзида баён этади, мисраларни ҳикматли сўзлар даражасига кўтаради, киноя йўли билан муаммолар, юмор билан чистонлар битади ва туюқнинг ажойиб намуналарини яратади. Шоир бирон каттароқ ҳодиса, воқеа муносабати билан вужудга келган мураккаброқ ҳис-туйғуларини ифодалашда лирик турнинг йирик ҳажмдаги жанрларига мурожаат этиб, қасида, соқийнома, маснавий, таржиъбанд ва таркиббандлар битади. Ҳусайн Бойқаронинг тахтга чиқиши муносабати билан уни қутлаб ва инсоф-адолат билан давлатни бошқаришга йўллаб ёзилган қасида, Сайид Ҳасан Ардашерга битилган шеърий мактуб — маснавий ва бошқалар шулар жумласидандир. Булардан энг каттаси «Фавойид-ул-кибор»га киритилган соқийнома бўлиб, у 458 байтдан ташкил топган.

Навоий лирикаси ҳаёт ва инсон ҳақидаги лирикадир. Шоир умуман тема ва ғоявий мақсаднинг қўйилиши жиҳатидангина эмас, балки барча образлар, лавҳалар, тасвир воситалари ва бошқалар билан ҳам лирик поэзияни ҳаётга, инсоннинг қалби ва ҳиссиётига янада яқинлаштиради. У бадиий тасвирда болаларнинг ўйинидан шоҳларнинг сиёсатига қадар, оддий маиший ҳаёт деталларидан табиат ҳодисаларига қадар барчасига мурожаат этади, янги образ ва лавҳалар яратади. Бу билан Навоий лирик поэзиянинг реалистик тенденция-

ларини кучайтириш ва такомиллаштиришга муваффақ бўлади. Мисоллар:

Жонда қўйғоч нақди ишқинг қилди кўнглумни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон, ганж пинҳон айлагач.

Ишқий бир ғазалдан олинган бу байтда шоир ошиқ билан ёр муносабатини, ошиқнинг изтиробини, ёрнинг шафқатсизлигини феодал муҳитининг, подшолар ва умуман давлатмандларнинг даҳшатли бир одати орқали тўлароқ, чуқурроқ ва таъсирлироқ ифодалашга эришади. Подшолар ва умуман давлатманд кишилар ўз бойликларини ҳаммадан яширишга интилар эдилар. Улар ўзларига қарам бўлган бирор кишини, кўпинча қул ёки маҳрамни ишлатиб, бойликларини ер остига кўмдирар, лекин бир куни келиб бу сир очилиб қолмасин деб, у қул ёки маҳрамни ўлдирар эдилар. Бу реалистик детал билан Навоий, бир томондан, ошиқнинг алам-қайғули кайфиятини ифодаласа, иккинчи томондан, феодал-аристократ муҳитнинг даҳшатли зулмига қарши исён кўтаради.

Тўкди қон гулгун либосин кийгач ул хўблар маҳи,
Қон тўкар эрмиш қизил тўн кийса бешак шоҳлар.

Бу байтдаги иккинчи мисрага алоҳида эътибор беринг: подшолар уруш бошлаганда ёхуд оқибати фожиага олиб келувчи бирон шум ниятни ўйлаганда, одатда, қизил либос кияр эдилар.

Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш нетонг,
Ростравлар арсадин гар тутсалар руҳдек қироқ.

Шоир подшо саройидаги амир-амалдорлар ҳам, подшонинг ўзи каби, эгри, ярамас кишилардир, тўғри кишилар эса подшодан узоқ турадилар деган ғояни шахматдаги фигураларнинг ўрни ва юриши тартиби орқали ифодалайди.

Қоши кўнглум ўғрисидур роқиъ ўлмоғлиғ не суд,
Ўғри бош солғоч қуйи, бордур далили эътироф.

Бу байтда ёрнинг қайрилма қоши кўнглимни ўғирлади, ёр қошининг қайрилма эканлиги кўнглимни ўғирлаганига далилдир, чунки ўғри ўғрилигини эътироф қилса, бошини қуйи солади, қомати эгилади деган реалистик бир лавҳа тасвирланади.

Оразин кўрдум ниҳон, ашк айлади сирримни фош,
Ёшурун қолмас ўғурлуқ уй аро ким бўлса ёш.

(Иккинчи мисрада «болалик уйда сир сақлаб бўлмайди» таъбири ифодаланган.)

Орзуйи васлидин ранжур эрур мунглиғ кўнгул,
Қут учун тазвир ила бемор бўлғондек ғадо.

(Тиланчи киши хайр-садақа олиш учун баъзан ҳийла билан ўзини бемор қилиб кўрсатади.)

Ишқинг ўти шуъласин муфрит тилар Мажнун кўнгул,
Уйлаким девоналар доим тилар қилмоқ олов.

(Ақлидан озган кишилар одатда ўтга ўч бўлади, ўзини ўтга ташлайди.)

Кўзларинг оз журм учун қилса итоб эрмас ажаб,
Бор муайянким, бўлур беморлар нозик мижоз.

(Одатда, бемор кишининг таъби нозик, ўзи инжиқ бўлади.)

Ғам Навоийнинг кўзин қилмиш булутким заъфдин,
Истар оғзиға томизғайлар момуғ бирла суни.

(Одатда, оғир бемор бўлган кишининг оғзига пахта билан сув томизадилар.)

Тўкди захмимдин бағир қонини ҳижрон нолиши,
Уйлаким сиқмоқ била эл сув оқизғай нордин.

(Анорни сиқиб сувини олиш одатига эътибор қилинг.)

Оразинг чин нақши, мушки ҳарён хол эрур,
Ҳинд эликим Чинға келмиш мушк савдо қилғали.

(Ҳиндистонликлар мушк сотиб олиш учун Чинга — Хитойга борар эканлар, шоир юзни хитойликка, холни ҳиндистонликка ўхшатади.)

Васли аро кўрдим, тенг эмиш бўйию сочи,
Тун кун тенг экан зоҳир ўлур бўлди чу наврўз.

Совуғ оҳимдин ёруғлиқ оз, вале кўп тийралик,
Қишда ул янглиғки тун бўлғай узун кун қисқариб.

Ғофил ўлма, назардин итса аду,
Шамъ ўчургонда, ел кўрунурму?!

Дур тишингдин донаи сабрим қилур бебар десам,
Кулуб айтурким, **экиннинг офатидур жолалар**.

Қарилар хотири нозикдир, эй тифл,
Шиқастидин қилиб ваҳм, ўлма густоҳ.

Унуттунгмуки, **атфол ўйнағонда,**
Синар оз майл кўргондин қуруқ шох.

Бундай мисолларни жуда кўп келтириш мумкин. Биз «Хазойин-ул-маоний» да алоҳида байтларгина эмас, балки «Кўз ёшим ғалтон борур ул ораси дилжў сори», «Зулфунг очилиб ораси дилжў била ўйнар», «Кўнгуллар ноласи зулфунг каман-

дин ногаҳон кўргач» каби ғазалларнинг бошдан-охирига қадар реалистик лавҳа ва образлар асосига қурилганини кўрамиз. Бундан ташқари, Навоий бир қатор традицион образларни қайта ишлаб, уларнинг реалистик моҳиятини кучайтиради, Хизр ва Масиҳга ўхшаш диний ёки хаёлий образлардан ижодий фойдаланиб, уларнинг асл моҳиятига зид бўлган янги образлар яратади. Масалан:

Эй хату жонбахш лаълингдин Хизру Масиҳ,
Балки бу икки уётдин ниҳон Хизру Масиҳ.

Бу байтда шоир, бир томондан, ёрнинг хати (қош-киприклари) ва лаъли (лаби)ни Хизр ҳамда Масиҳга ўхшатса, иккинчи томондан, ёрнинг хати ва лаълини Хизрга ҳам, Масиҳга ҳам қарама-қарши қўяди, инсонга ҳаёт бағишлашда ёр билан тенглаша олмаган Хизр ҳам, Масиҳ ҳам уятда қолиб ғойиб бўлиб кетди дейди. Шундай қилиб, шоир яратган ёр образи Хизрни ҳам, Масиҳни ҳам енгади, ҳаёт афсона устидан ғалаба қозонади.

Бундай ҳаётий лавҳалар, тасвир ва образлар поэзиянинг ҳаётга яқинлашиб боришига катта ҳисса қўшган ва реализм тенденцияларининг тараққиётида катта роль ўйнаган эди.

Навоий бадиий тасвир ва тавсифнинг моҳир санъаткоридир. Шоир лирик ҳиссиётни тўлароқ ва мукаммалроқ ифодалаш, асарнинг композиция изчиллигини, мантиқий ва шеърий тафаккурнинг узвий бирлигини таъминлаш ва оригинал образлар яратишда, тадриж, тазод, таносуб, ҳусни таълил, тожоҳули орифона, лозим ва малзум, лаф ва нашр каби турли адабий усуллардан, сифатлаш, оддий ўхшатиш ва кетма-кет ўхшатиш (ташбиҳи мусалсал), оддий муболаға ва ўта муболаға (ифрот), киноя, истиора ва бошқа бадиий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланади. У кўпинча бир эмас, бир неча адабий усул ва бадиий тил воситасини бир шеър, бир образ ва лавҳада мужассамлаштириб беради.

Чунончи, Навоий тадриж усулининг моҳир устасидир. У шу усул воситаси билан кўпгина воқеабанд ғазаллар яратади, лирик ҳиссиёт ифодаси билан объект тасвирини бир-бирига узвий боғлайди, бир қатор образлар яратиб, уларни марказий — етакчи образ атрофига тўплайди. «Ердин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ», «Хилъатин айлабмудур ул шўхи сиймин тан қаро», «Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайҳун аро», «Сочти тердин гул уза ул сарви гул рухсор сув», «Ваъда айлаб васл жисми нотавоним ўртама», «Оҳким ғамингда гунбази ахзарни куйдурур», «Қилғали хилъатин ул сарви гул андом қизил», «Ҳаво хуш эрдию, олимда бир қадаҳ майи ноб»,

«Кирди симобий либос ичра яна ул гул узор» каби кўпгина ғазаллар шу усул асосида яратилган. Бу шеърлардан биз «Ёрдин айру...» ғазали билан танишайлик:

Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ жисмедурурким жони йўқ.

Жисмдин жонсиз не ҳосил эй мусулмонларким, ул
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.

Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қоронғу кечадекдурким, маҳи тобони йўқ.

Ул қоронғу кечаким йўқтур маҳи тобон анга,
Зулматедурким, анинг сарчашмаи ҳайвони йўқ.

Зулматеким чашмаи ҳайвони онинг бўлмағай,
Дўзахедурким, ёнида равзаи ризвони йўқ.

Дўзахийким равзаи ризвондин ўлғай ноумид,
Бир хуморийдурким, анда мастлиғ имкони йўқ.

Эй Навоий, бор анга мундоқ уқубатларки бор,
Ҳажридин дарди ва лекин васлдин дармони йўқ.

Бу ғазал ҳижрон темасида ёзилган бўлиб, шоир барча образларни, ўхшатиш ва ўхшатилмишларни марказий образ — «ёрдан айру кўнгул» такомилига қаратади. Шу йўл билан шоир ҳижрон даҳшатини, ҳижрон алам-изтиробига гирифтор бўлган ошиқнинг аҳволи ва кайфиятини тўлароқ ва таъсирлироқ қилиб ифодалашга муваффақ бўлади. Бу ғазалнинг композиция тузилиши ва образлар силсиласини қуйидаги схемаларда аниқ кўриш мумкин.

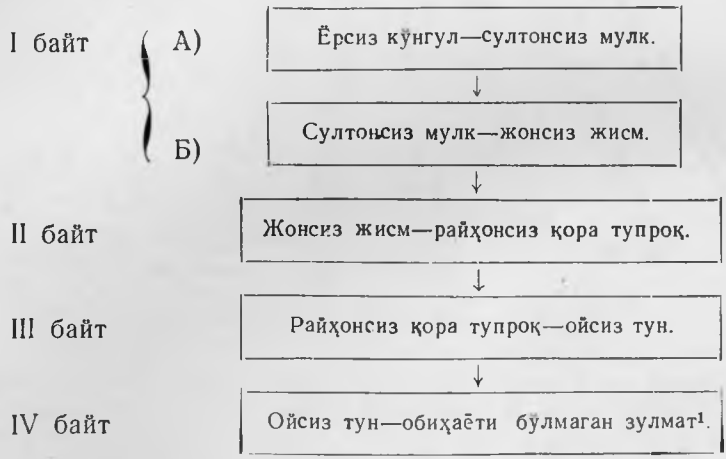

[1] Афсонага кўра, обиҳаёт поёнсиз зулматда бўлар экан.

V байт — Обиҳаёти бўлмаган зулмат — жаннат боғидан йироқ бўлган дўзах.

VI байт — Жаннат боғидан йироқ бўлган дўзахий — майсиз хумориё.

VII байт — Лирик хотима: ҳажрнинг шундай азоби бўлса ҳам ёрдан воз кечма.

Навоий ҳаёт зиддиятларини, бир-бирига қарама-қарши бўлган манзара ва ҳодисаларни, воқеа ва образларни, ҳис ва туйғуларни тасвирлашда кўпинча тазод (қаршилантириш) усулини қўллайди ва бу усул воситаси билан мақсад-муддаонинг, субъектив ҳис ва шуур билан тасвир объектининг ички моҳиятини тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишга эришади.

Унинг «Қеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади», «Навбаҳор ўлдию айшим гулбуни очилмади», «Кўнглума ёр истабон меҳнат келурни билмадим», «Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим» каби ғазаллари шу усулда яратилган. Бундан ташқари, Навоий жуда кўп шеърлари таркибига тазод усулини киритиб, у шеърларнинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширишга муваффақ бўлади.

Тазод усули талабига кўра, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутб (образ, тушунча, жисм, жараён ва бошқалар) нинг бири иккинчисини рад этиши ёки инкор қилиши лозим. Лекин айни чоғда кўпинча бир-бирини рад этувчи ёки инкор қилувчи икки қутб ўртасида қандайдир ички ёки ташқи алоқа ҳам бўлади; улардан бири иккинчисини келтириб чиқаради. Навоий тазоднинг бу специфик хусусиятларига тўла амал қилиб, оригинал лавҳа ва образлар яратади. Мисоллар:

Жаҳонки, оҳим била тийрадур, эмас мумкин —
Бу шом рафъи юзунг субҳи бўлмайин мавжуд.

Бу байтда субҳ шомга қарама-қарши қўйиляпти. Бироқ шомга ҳам, субҳга ҳам ёр сабабчи, чунки унинг ҳажри шомни бунёд этса (ошиқ ҳижрон аламида оҳ чекавериб оламни қоронғу қилган), унинг юзи (юз қуёшга ўхшатилади) субҳни бунёд этади.

Шакар лаблар табассум қилганин кўргач кўнгул берма
Ки бедилларни аччиқ йиғлатур охир шу шаккарханд.

Бу байтда аччиқ шакарга, йиғламоқ табассумга қарама-қарши қўйилади.

Гарчи қотил кўзидин ўлса тирик,
Тирилур нўши лабидин ҳам ўлук.

Бу байтда кўз лабга, ўлмоқ тирилмоққа қарама-қарши қўйилади, ошиқни ўлдирадиган ҳам, тирилтирадиган ҳам ёрнинг ўзи деган фикр баён қилинади.

Нетиб ўлмайки сабрим оздин-озу шавқ кўптин-кўп,
Ул ойнинг ҳусни кўптин-кўп, вафоси оздин-оз эрмиш.

Бу байтда сабр билан шавқ, ҳусн билан вафо, оз билан кўп бир-бирига қарама-қарши қўйилган.

Навоий ҳис-туйғуни мукаммалроқ ифодалаш, тасвир объектининг моҳиятини тўлароқ очиш ва образни бўрттириш учун ҳусни таълил (чиройлик хато), тажоҳули орифона (билиб билмасликка солиш), лозим ва малзум каби адабий усулларни

ҳам кенг қўллайди. Шоир байтдан байтга, шеърдан шеърга ўтиб борар экан, янги-янги ва оригинал бадиий тил воситалари яратади, сўз ўйинлари ва ҳарфларнинг ёзилиш шаклидан мароқли бадиий фигуралар ясайди, кўпинча булар биргаликда келиб, бир образда мужассамлашади.

Навоий табиат лавҳаларини моҳирлик билан тасвирлайди. У кўпинча баҳор мавсумига мурожаат қилади, баҳор тасвири фонида шодлик ва қувноқликни ҳам, қайғу-аламни ҳам моҳирлик билан ифодалайди, лавҳадан портретга, портретдан лавҳага ўтиб боради. Бу жиҳатдан Навоийнинг хусусан «Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар наврўз ила байрам», «Навбаҳор ўлдию мен ҳажрида, соқий, май тут» каби ғазаллари характерлидир.

Ёзма поэзиянинг тажриба ва традицияларидан ижодий фойдаланган Навоий халқ оғзаки адабиётига ҳам катта эътибор ва муҳаббат билан ёндошди, халқ шеърларининг соддалиги ва самимийлигидан, равонлиги ва мусиқийлигидан илҳомланиб, худди Лутфий яратган шеърлардек, «Бизнинг шайдо кўнгул бечора бўлмиш», «Кўзунг не бало қаро бўлубтур», «Базм аро гар йўқ май била даф» ва «Не кун ўлғайки, нигорим келгай»га ўхшаш кўпгина содда, енгил ва равон ғазаллар битди. Шу билан бирга, Навоий халқ асарларидаги образлардан, бадиий тасвир воситаларидан ҳам фойдаланди, халқ мақоллари, маталлари ва таъбирлари билан шеърларининг мазмунини бойитди, бадиий қимматини оширди. Навоий шеърларини, хусусан, ғазалларини ўқир эканмиз, қуйидагига ўхшаш кўплаб мақол ва халқ таъбирларини учратамиз:

Мутриб била не кўнгли очилсун Навоийнинг,
Ким **мен фироқдин десам, ул дер «ироқ»дин.**

Тўкуб май муҳтасиб, мен йиғладим лекин ул усрукка:
Сув келтирмак ҳамону кўза синдурмоқ ҳамон эрмиш.

Ишқинг ўтинки ёшурдум эл аро ёйди рақиб,
Ким **иситмани ниҳон тутса қилур марг аён.**

Бўрк ўрнида бош элтур, нақд ўрниға жон олур,
Атфоли ғаминг ичра бас турфа ўюнлардур.

Етти жон оғзимаким чиқмас уйидин ул ҳур,
Чиқмоғон жонға ушбу масалдур машҳур.

Хўблар тийғи етишмастин бурун бу зор ўлар,
Чин эмишким **бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлар.**

Борибон аҳбобу мен ғафлат асири бўлмоғум,
Уйладурким **ит уюб қолдию кўчти корвон.**

Ул қуёштин меҳру мендин тийралик, ваҳ истарам,
Ер ёрилса, ерга кирсам имфиолимдин гаҳе.

Эй Навоий, олам аҳлидин вафо қилдинг тамаъ,
Мен эдим сенинг киби, мен янглиғ ўлгунг сен доғи.

Шунингдек Навоий бир фардида

Белу оғзидин, дедиларким, дегил афсонае.
Бошладим филҳолким, «Бир бор эди, бир йўқ эди»,—

дер экан, халқ эртакларининг традицион бошланмасидан усталик билан фойдаланиб, ёрнинг оғзи шу қадар кичик, бели шу қадар нозикки, унинг борлигини ҳам, йўқлигини ҳам билиб бўлмайди, дейди.

Навоий шеър тузилиши бобида, вазн, қофия, радиф ва бошқаларда ҳам мислсиз санъаткорлик маҳоратини кўрсатди. У ҳазаж, ражаз, рамал, мунсариҳ, музориъ, мужтасс, сариъ, ҳафиф, мутақориб, мутадорик ва бошқа баҳрларнинг хилмахил вазнларида шеърлар битди, ўзбек поэзиясининг вазн турларини бойитди. У одатдаги қофиядан ташқари, қофиятайн (жуфт қофия), ички қофия ва тарсеъ усулларини ҳам қўллади, бир ёки бир неча сўздан ташкил топган радифлар қўллаб, таъкид ва такрир орқали шеър мазмунининг етакчи нуқтасига эътиборни тўлароқ жалб этиш ва мисраларни равон ҳамда оҳангдор қилишга эришди.

Мазмуни билан ҳам, бадиий формаси билан ҳам ажойиб ва латиф шеърлар яратган шоир,

Эй Навоий, олтуну шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориғ яшил,—

деб фахрланишга тўла ҳақли эди. Навоий ўзбек классик лирикасини янги тараққиёт поғонасига кўтарди. Навоий шеърлари халқ орасида кенг шуҳрат қозонди[1]. Шоир ўз лирикасига замондош қалам аҳлларининг муносабатини фахр билан таъкидлаб:

Эй Навоий, қилғали табъ аҳли жинси шеър назм,
Назминг ўлди барчасиға қофия, балки радиф,—

деган эди.

---

[1] Восифийнинг маълумотига кўра, Навоийнинг «Дин офати бир муғбачан моҳлиқодур майхорою бебок» деб бошланувчи ғазалига бастакор Абдулло Марворид бир куй яратган экан, ашула бутун Ҳиротда кенг тарқалиб, шеър ва куйнинг таъсиридан кишилар ёқаларини йиртар эканлар. Бу маълумот муболаға билан айтилганига қарамай, Навоийнинг шуҳрати ва Навоий шеъриятининг таъсир кучини кўрсатади.

Навоий ўз замондошлари ижодигагина эмас, балки ўзидан кейинги шоирлар ижодига, ўзбек, озарбайжон, тожик, турк, туркман, қозоқ, татар ва бошқа халқларнинг сўз санъаткорлари ижодига ҳам самарали таъсир этди. Навоий шеърлари маълум эстетик-тарбиявий қимматини сақлаб келмоқда, унинг ғазаллари куйларга жўр бўлиб келмоқда, шоирларимиз Навоийнинг санъаткорлик маҳоратидан илҳомланмоқдалар ва таълим олмоқдалар.

Маснавий (Сайид Ҳасан Ардашерга ёзилган шеърий мактуб).

«Маснавий» сўзи ўтмиш адабиётда, бир томондан, достонларга нисбатан, иккинчи томондан, ҳар икки мисраси ўзаро қофияланиб борган ҳар қандай шеърий асарга нисбатан қўлланилар эди. «Хазойин-ул-маоний»нинг биринчи девони — «Ғаройиб-ус-сиғар»га кирган маснавий Алишер Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубидир[1]. Мутақориб баҳрида (фаулўн фаулўн фаўл) битилиб, 256 мисрадан ташкил топган бу шеърий мактубини Навоий мустабид подшо Абусаид даврида, 1460 йилларнинг ўрталарида Самарқандда яратган ва ўша пайтларда Ҳиротдан узоқда (эҳтимол Машҳадда) бўлган Сайид Ҳасан Ардашерга йўллаган эди (кейинчалик Навоий бу асарни маълум даражада таҳрир қилган ва «Хазойин-ул-маоний»га киритган).

Сайид Ҳасан Ардашерга ёзилган шеърий мактубни композициясига қараб шартли равишда, муқаддима, Сайид Ҳасаннинг таърифи ва тавсифи, мамлакат аҳволи тасвири ва муаллифнинг ҳасби ҳоли ҳамда хотима қисмларига ажратиш мумкин. Ҳажм жиҳатидан хийла катта бўлган бу асарини Навоий традицион муқаддима — ҳамд билан бошлайди. Сайид Ҳасан Ардашернинг таърифи ва тавсифига ўтар экан, унинг саховати, маърифати ва бошқа фазилатларини улуғлайди.

Сайид Ҳасан Ардашер (1415/16—1488/89) XV асрнинг фозил ва маърифатпарвар кишиларидан бири бўлиб, Бойсунғур ва бошқа темурийлар саройида хизмат қилган эди. У илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик қилар, зуллисонайн шоир сифатида икки тилда (ўзбек ва форс-тожик тилларида) жозибали шеърлар битар эди. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да уни таърифлар экан, «...бу фақир турк ва сорт орасида ондин тамомроқ киши кўрмайдур мен» деган эди. «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» асарида эса унинг ҳаёти ва фаолиятини, фазилати ва хислатларини яна кенгроқ ва тўлароқ баён этади.

---

[1] Бу асарида Навоий ўз ҳол-аҳволини баён этгани учун айрим адабиётшунослар (масалан, Олим Шарафуддинов) уни «Ҳасби-ҳол» деб ҳам номлаганлар.

Жумладан, у «аммо адаб ва ҳилм ва тавозуъ ва ҳаё зотларига анингдек ғолиб эрмишким, бу мужмал мазкур бўлғон фазойилдинки, тафсили: сарф ва наҳв ва луғат ва арабият ва мантиқ ва фиқҳ ва ҳадис ва тафсирдур ва сойир таснифот мисли: шеър ва муаммо ва таърих ва нужум ва адвор ва мусиқий бўлғай, агар баъзи мажолисда сўз ўтса эркандур, бовужуди улки, мажлис аҳлининг кўпидин яхшироқ билур эркандурлар, ҳам ҳаё ва адаб жиҳатидин, ҳам бировга илзом ва ҳижолат етмасун деб, кўп сўз айтмас эрмишлар, балки кўп мажолисда такаллум ҳам қилмас эрмишлар»,— дейди. Навоий 14—15 ёшларида — 1455/56 йилларда Сайид Ҳасан Ардашер билан танишади. Сайид Ҳасан истеъдодли Алишерга жуда катта меҳр қўяди, унга ҳомийлик қилади. Булар бир ота-боладек бўлиб қоладилар. «Алар тариқ ва равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким,— дейди Навоий «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» да,— бир кун алар мулозаматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди ва алар ҳам келиб аҳвол сўрарлар эрди: «Ташвише бўлмамиш бўлғайким, бу кун сендин хабар топа олмадик...» Навоий ҳам доимо унга бир фарзанддек муносабатда бўлар эди. «Ва аларнинг фавти замонида,— дейди Навоий,— бу фақир шаҳрда йўқ эрдим. Подшоҳ ҳукми била бир сари бориб эрдим. Келгандин сўнгра, чун соҳиб азо фақир эрдим, таъзият қоидасин бажо келтуруб, шаҳрнинг шимоли ҳаддида тоғ этагида алар учун ҳазира ясадимким, «Жўйи нав» суви анинг ичидин ўтар, бағоят бийик ва хуш ҳаво ердур...»

Навоий билан Сайид Ҳасан ўртасида мана шундай яқин, дўстона ва самимий муносабат бор эди. Абусаид ҳукмронлик қилган йилларда Навоий ҳар томонлама кўп азият чекди. Абусаид уни, Бобир таъбири билан айтганда, Ҳиротдан ихрож қилди ёки кетишга мажбур этди. Навоий даҳшатли реакциянинг хуружларига қарамай, Улуғбек даври маданияти традицияларини маълум даражада сақлаб қолган Самарқандга келган ва замонасининг Фазлуллоҳ Абуллайсий каби забардаст олимларидан иштиёқ билан таълим олишга киришган эди. Бироқ Абусаиднинг зулми ва жаҳолати Ҳирот ва Хуросонгагина эмас, балки Самарқанд ва бутун Мовароуннаҳрга ҳам ёйилиб келмоқда, эл-юртнинг хонавайронлигини оширмоқда, илм-фан ва санъат-адабиёт аҳлларининг осойишталигини бузиб, ижодий ишларига раҳна солмоқда, кўп кишиларни турли томонга бош олиб кетишга мажбур қилмоқда эди. Буларнинг барчаси Навоийни қаттиқ алам-изтиробга солади.

Аён бўлғай олингда ҳангомае,
Битимак манга фарз эди номае.
Санга ҳолатимни аён айламак,
Бу азмим вужуҳин баён айламак,—

деган шоир қўлига қалам олиб, мамлакат аҳволи ва ўз кайфиятларини ифодалаб, Сайид Ҳасан Ардашерга шеърий мактуб ёзишга киришади.

Бу шеърий мактуб Алишер Навоийнинг реалистик тенденциялари яққол намоён бўлган энг муҳим асарларидан биридир. Шоир мактубда бадиий тасвирнинг муболаға ва бўрттириш усулини кенг қўллайди. Бироқ бу нарса асарнинг реалистик моҳиятини инкор этмайди, балки ҳаётни тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишга хизмат қилади. Шоир ўз муҳитидаги ҳаётнинг даҳшатли манзараларини китобхоннинг кўз ўнгида гавдалантиришга муяссар бўлади:

...Не мулку не эл, эмди таҳрир этай,
Алар ҳолатин васф бир-бир этай.
Дема мулкким, ваҳшат обод зишт,
Тамуғ билгуруб, ғойиб ўлғоч биҳишт.
Тамошосини кимки бунёд этиб.
Сифоҳону Рай мулкидин ёд этиб
Ҳисори аноу тааб маҳбаси.
Сияҳ чоҳдин тийароқдур баси.
Иморатида ганждин йўқ асар,
Хизона хароба бўлуб сар-басар.
Масожидда тоат била нур йўқ,
Хавронқда нон расми дастур йўқ.
Ҳам авқофни садр амлок этиб,
Вале кўпрагин май учун ток этиб
Ҳам эл манзилин шаҳ катакдек бузуб,
Товуғ ўрниға чуғз ўлтурғузуб...

Навоий сўзи билан айтганда, Хуросон элидан «вафо, сахо ва мурувват» кетган, бу уч нарсанинг ўрнини «нифоқ, бухл (бахиллик) ва ҳасад» эгаллаган эди. Амалдорлар арзимас баҳона билан кишиларни ўлдириб юборар, ўғри-муттаҳамларни, безориларни қўллаб-қувватлар эдилар, порахўрлик ва тамагирлик уларнинг одати бўлиб қолган эди.

...Қаро пул учун айлабон қатл фан,
Ўлуктин тамаъ айлаб, аммо кафан...
Не вайронада эски танобе билиб,
Йилон соғиниб, ганж даъви қилиб...
Ўлим келса бир зори бедил сари,
Мадад айлабон лек қотил сари...

Зулм ва зўрлик мамлакат осойишталигини бузиб, кишиларни тўзғиб турли жойларга бош олиб кетишга мажбур этади:

Ҳирот аҳлин элтиб ҳаводис ели,
Эсиб дай елидек Самарқанд эли.

Навоий ҳам шулар жумласидан эди.

Сафар тушти олимға беихтиёр,
Қазо амрида элга не ихтиёр?—

деган Навоий, мусофирчиликда янада кўпроқ алам-изтироб чекади:

Менга бу эл ичра не бир ҳамдаме,
Ки бир дам иковлон дейишсак ғаме...
Не бир ҳужраким, ком топқай кўнгул,
Даме анда ором топқай кўнгул...

Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактуби XV асрдаги ижтимоий ҳаётнинг қимматли бир ҳужжати ва ўзбек классик адабиётининг янги ҳамда нодир бир асаридир. Бу асар нома жанри тараққиётида ҳам катта бир воқеа бўлган эди. «Муҳаббатнома» ва «Таашшуқнома» каби асарлар асосан ишқий-интим кайфиятларнинг бадиий ифодаси бўлса, Навоийнинг шеърий мактуби — номаси ижтимоий-фалсафий моҳиятга эгадир. Аввалги номаларда романтик тенденциялар етакчи роль ўйнаган бўлса, Навоий асарида реалистик тенденция етакчи ўрин олади. Навоий бу шеърий мактубида инсонни шарафлайди, унинг тили, тафаккури ва ижодий қобилиятларини улуғлайди, назм ва шеърият устозлари ҳақида фикр юритади. Жумладан у сўз ҳақида:

Кўнгул дуржи ичра гуҳар сўздурур,
Башар гулшанида самар сўздурур,—

дейди.

Буларнинг барчаси асарнинг ҳаётий моҳиятини, унинг фалсафий-эстетик қимматини янада оширади.

Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактуби лиро-эпик асар бўлиб, Навоий ижодиётининг эпик поэзияга томон тараққий этиб боришида катта бир қадам ҳам бўлган эди.

«ДЕВОНИ ФОНИЙ»

Алишер Навоий забардаст зуллисонайн шоирдир. Форс-тожик тили Навоийнинг иккинчи она тили эди. Навоийнинг бадиий ижодиёти шу тилда бошланган ва шоир умрининг охирига қадар ўзбек тилидаги асарлари билан бир қаторда форс-тожик тилида ҳам шеърлар битиб, бу тилдаги адабиёт хазинасига катта ҳисса қўшган ва китобхонларга манзур бўлган эди.

Навоийнинг форс-тожик тилидаги бадиий ижодиётининг улкан самараси унинг «Девони Фоний» деб номланган лирик тўпламидир. Навоий бу тўпламини ҳаётининг сўнгги йилларида (эҳтимол, «Хазойин-ул-маоний» билан бир вақтда) тузган эди. У «Муҳокамат-ул-луғатайн»да ўз асарларини таъриф ва тавсиф қилар экан, «Девони Фоний» ҳақида бундай дейди:

«Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамъи сухан адолар ва назм пийролар назрида мустаҳсан ва матбуъдир, тартиб берибменки, олти мингдан абёти адади кўпракдурким, кўпрак ул ҳазрат шеъриға татаббуъ воқиъ бўлубдур. Ва баъзи ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Саъдий... ғазал таври мухтариидур. Ва баъзи Мир Хисравға ким ишқ оташкадасининг шуъла ангезидур ва дард ғарибхонасининг ашкрези. Ва баъзи ҳазрати Махдум нуранға (Жомийга — *Н. М.*) ким, камол авжининг меҳри ломиидур. Ва мазкур бўлғон азизлар ҳолатининг жамиики, бу девон халойиқ орасида шойиъдур ва рўзгор аҳлининг табълари ул сари рожиъ ва анда кўп турлук дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқиъдурки, тафсили бу фақирдин муносиб эмас. Ва анда ҳар навъ назм аснофидин мисли муқаттаот ва рубоиёт ва маснавий ва таърих ва луғз ва ул жумладин беш юзга яқин муаммоким, кўпи ҳазрати Махдум — нуран муборак назариға етибдурким, хомамдин рўзгор сафҳасига ёзилибдур ва қаламим лайл ва наҳор авроқида нақш қилибдур».

Бироқ мамлакатимиз кутубхоналарида «Девони Фоний»нинг мукаммалроқ нусхалари сақланиб қолмаган, «Девони Фоний» номи билан юритилган девонларга Алишер Навоийнинг айрим шеърлари билан бирга Фоний тахаллусидаги бошқа шоирларнинг, чунончи, 1670/71 йилларда вафот этган Муҳаммад Муҳсин Фоний Кашмирийнинг /асли Бухородан/, 1607/8 йилларда вафот этган Хўжа Аҳмад Деҳдор Фоний Шерозийнинг (асли Шероздан, кейинча Ҳиндистонда туриб қолган) ва бошқа шоирларнинг шеърлари киритилган, турли даврда яшаган ва бадиий услуби хилма-хил бўлган Фонийларнинг шеърлари бир китоб ҳолига келган. Хусусан, XIX аср ва XX аср бошларида Бухоро ва Хева котиблари шундай девонларнинг кўпгина нусхаларини китобат қилганлар. Адабиётшунос Ҳамид Сулаймоннинг маълумотига қараганда, асл Навоий — Фоний девонининг мукаммалроқ нусхалари Париж, Теҳрон ва Истамбул кутубхоналарида бўлиб, у нусхалар бир-биридан унчалик фарқ қилмайди. Париж нусхасига кўра: «Девони Фоний» «Дебоча», 8 қасида, 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия — таркиббанд, 72 қитъа, 73 рубоий, 16 таърих, 373 муаммо, 9 луғз — жами 1131 шеър ёки 6197 байтдан ташкил топган. Демак, «Девони Фоний» жанр тури жиҳатидан «Хазойин-ул-маоний» каби бой бўлиб, бу девоннинг ҳам етакчи жанри ғазалдир.

«Девони Фоний» тематикаси ва ғоявий мотивлари билан «Хазойин-ул-маоний»га ҳамоҳангдир. «Девони Фоний» шеърларида ҳам Навоий соф ва самимий севгини, дўстлик, садоқат, тўғрилик ва ҳалоллик каби фазилатларни куйлайди, таркидунё-

чи зоҳид ва риёкор шайхларни, мунофиқлик, худбинлик, баҳиллик ва тамагирлик каби хислатларни аччиқ танқид қилади. Инсоннинг мураккаб ва зиддиятли ҳис-туйғусини, қалби ва шуурини ҳароратли лирик мисраларда ифодалайди. Моҳир санъаткор оригинал образлар, янги шеърий лавҳалар ва поэтик шакллар яратишга интилади. Бироқ «Девони Фоний» ҳам «Хазойин-ул-маоний»да кўринган ғоявий-эстетик зиддиятлардан холи эмасдир.

Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърларининг савияси ва унинг санъаткорлик маҳорати ҳақида равшанроқ тасаввурга эга бўлиш учун унинг «Туҳфат-ул-афкор» («Фикрлар совғаси») қасидаси билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

«Туҳфат-ул-афкор» Навоийнинг Абдураҳмон Жомийга бағишлаган фалсафий қасидасидир. Бу қасиданинг ўзига хос яратилиш тарихи бор. Бир вақт Навоий Жомий ҳузурида бўлганида, Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» («Яхши кишилар дарёси») қасидаси ҳақида сўз боради; Навоий у қасидани таърифлаб юксак баҳо беради. Орадан бирмунча вақт ўтади. Навоий 1476 йилда Марвга жўнаш олдида Абдураҳмон Жомийнинг олдига бориб, у билан хайрлашади. Жомий Навоий қўлига ўроғлиқ бир қоғоз тутқизади. У йўлда от устида кетаётиб қоғозни очиб ўқийди; Жомий «Дарёи аброр»га гўзал бир ўхшатма — «Лужжат-ул-асрор» («Сирлар денгизининг туби») қасидасини битган экан. Бундан илҳомланган Навоий ҳам ўхшатма қасида битиш фикрига тушади. У йўл-йўлакай қасиданинг матлаини (бошланмасини) яратиб, фикр олишиш мақсадида уни чопар орқали Жомийга жўнатади. Жомий матлаъни ёқтиради, Навоийнинг қасида яратиш ҳақидаги фикрини маъқуллайди. Навоий йўлда 100 байтдан иборат қасидани тугатади ва Марвда қарор топиши биланоқ, уни кўчириб Жомийга юборади. Қасидадан ғоятда мамнун бўлган Жомий Навоийни қутлаб мактуб ёзади, унга бир бўрк ва рўмол совға қилади. Қасида китобхонлар орасида шуҳрат қозонади. Навоийнинг «Хамсат-ул-мутаҳиййирин»да ҳикоя қилинишича, «Тухфат-ул-афкор»нинг яратилиш тарихи шундай бўлган экан.

Қасида деярли феодал-сарой адабиётининг бир жанрига айланиб қолган эди. Подшоларга, амир-амалдорларга бағишлаб қасида ёзиш, уларни кўкларга кўтариб мақташ, идеаллаштириш бир традиция бўлиб қолган эди. Лекин «Туҳфат-ул-афкор» ана шундай қасидалардан тубдан фарқ қилади. «Туҳфат-ул-афкор» даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларига бағишланган фалсафий қасидадир. Бу қасидада Навоий адолат ва зулм, одил подшо ва золим подшо, яхши-

лик ва ёмонлик ҳақида фикр юритади. Золим подшоларни, турли кўринишдаги ҳар қандай ёмонликни аччиқ танқид остига олади, адолат ва яхшиликни, инсоф ва одобни тарғиб қилади. Шоир чуқур фалсафий фикрларини ажойиб санъаткорлик маҳорати билан бадиий мужассамлаштиради, мисраларни ҳикматли сўзлар даражасига кўтаради, оригинал образлар, бадиий тил воситалари яратади[1].

Қасида подшолар тасвири билан бошланади. Дастлабки мисраларнинг ўзидаёқ шоир китобхонни фикрлар оламининг ич-ичига олиб киради, чуқур фалсафий фикрлар жозибали мусиқий мисраларда намоён бўлади:

Оташин лаъле ки тожи хисравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.
Шаҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронии мулк
Хисрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.
Қайди зинат мусқити фарру шукуҳи хисравист,
Шери занжири зи шери беша камсавлаттар аст.
Лозими шоҳи набошад холи аз дарди саре,
«Кўси шаҳ холию бонги ғулғулаш дарди сар аст».

(Подшолар тожини зийнатловчи ўтга ўхшаш лаъл уларнинг бошидаги хом хаёлни пиширувчи чўғдир. Ўлимини ўйламаган шоҳ туфайли мамлакат вайрон бўлади, ўз ишининг оқибатини ўйламаган андишасиз подшо шаҳар ва вилоят бошига битган зиёндир. Зийнат занжири подшолик шавкати ва салобатини барбод қилади, ҳа, занжирланган шер ҳам ўрмондаги шердан камсавлатроқ бўлади-ку, ахир. Подшолик мартабаси кишиларни бош оғриқ қилишдан холи бўлолмайди. «Шоҳ ноғорасининг ичи бўшу, лекин шовқини бош оғритади».)

Бироқ юқоридаги мисралардаги умумлашма асарнинг охирига қадар давом этиб бормайди. Навоий ўз даврининг фарзанди сифатида жамиятни, мамлакатни подшосиз тасаввур қилолмас эди. У умуман подшоликка эмас, балки «ёмон» подшоларга (Навоий тасаввурича) қарши эди; у подшонинг одил ва фуқаропарвар бўлиши мумкин деб ҳисоблар эди. Бинобарин, Навоий «Туҳфат-ул-афкор»да ҳам, бошқа асарларидаги сингари, подшоларни икки гуруҳга — одил ва золим подшоларга ажратади:

Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,
Хук дигар дар шиёри мулку деҳқон дигар аст.

(Мамлакатнинг обод бўлишида, бинолар қурилишида золим билан одил бир эмасдир, ҳа шудгорда тўнғизнинг иши бошқа-ю, деҳқоннинг иши бошқадир.)

---

[1] «Туҳфат-ул-афкор» дан кейин Навоий шу асарнинг вазни ва қофиясида Ҳусайн Бойқарога атаб бир қасида ёзади. Дарвешлар таърифига бағишланган бу қасиданинг фақат матлаигина маълум бўлиб, тўла тексти ҳали топилган эмас.

Шоир подшоларни одил, инсофли ва қаноатли бўлишга чақириб Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасидан «Ҳарки қонеъ шуд ба хушку тар шаҳи баҳру бар аст» («Ҳўлу қуруққа қаноат қилган киши қуруқлик ва денгизнинг шоҳидир») мисрасини тазмин қилади[1]. Шу билан бирга у кишиларни тўғри, беозор, мушфиқ, ҳимматли, ҳалол-покиза бўлишга йўллайди:

Бегуноҳро сохтан озурда аз теғи забон —
Нотавон кардан раги беранжро аз наштар аст...
Аҳли ҳимматро зи ноҳамвории гардун чи бок?
Сайри анжумро чи ғам к-андар зимин жўю жар аст?..

(Гуноҳсиз кишига тил тиғи билан озор бериш — соғ томирни ништар билан ишдан чиқаришдир. Ҳимматли кишиларга осмон гумбазининг текис эмаслигидан не хавф? Сайр этувчи юлдузлар ерда жарлик ва дарёлар борлигидан нега ғам чексин?..)

Навоий бу фалсафий қасидасида маккор шайх-зоҳидларни фош қилади, оғир меҳнат юки остида жабр-жафо чеккан кишиларнинг аҳволига ачинади. Хуллас, Навоий «Туҳфат-ул-афкор» қасидасида жуда катта ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларни даврининг улуғ мутафаккири ва гуманисти сифатида бадиий мужассамлаштиради. Шунга кўра ҳам шоир бу асарини «Фикрлар совғаси» деб атаган эди. У қасидани тугатар экан, Жомийга мурожаат қилиб, бундай деган эди:

«Туҳфат-ул-афкор» агар созам лақаб инро равост,
Туҳфа чун наздат зи баҳри фикратам ин гавҳар аст.

(Бу асарга «Туҳфат-ул-афкор» деб ном қўйиш раводир, чунки у фикрларим денгизидан олиниб, сенга туҳфа қилинган гавҳарлардир.)

Навоий мазмунга бой бўлган бу асарига муносиб бадиий форма ярата олган эди. Бу жиҳатдан айниқса «Туҳфат-ул-афкор» даги оригинал ўхшатишлар диққатга сазовордир. Подшолар тожини зийнатлаган лаъл — уларнинг бошидаги хом хаёлни пиширувчи чўғдир; зийнат банди-занжирига гирифтор бўлган подшо — занжирланган шердир; золим подшо — тўнғиз, одил подшо — деҳқондир ва бошқалар. Шу билан бирга, Навоий қасидада муаммо жанрига хос усулдан ҳам ўринли фойдаланиб, асарнинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширишга муваффақ бўлади. Навоий золим подшо мамлакатни хароб қилади, деган ғояни «Хисрави беоқибат хусри

[1] Бошқа бир ёзувчининг асаридан парча олиб, уни ўз асари таркибига киритиш ўтмиш адабиётида тазмин деб юритилган.

билоду кишвар аст» («Оқибатсиз подшо шаҳарлару вилоят учун зиён — зарардир») мисрасида муаммо усули билан ҳам ифодалайди. «Хисрав» сўзи арабча ёзувда, خسرو шаклида бўлиб, ундан охирги ҳарф — «в» (و) олиб ташланса (чунки «Хисрави бе оқибат» дан муаммо усулида сўнгисиз — оқибатсиз «Хисрав» кўзда тутилади), «хиср» خسر — қолади, «хиср» нинг маъноси эса зиён — зарардир. Демак, оқибатсиз «хисрав» (подшо) «хиср» (зиён-зарар) дир. Иккинчи бир ўринда шоир қашшоқликнинг оғир машаққатларини муаммо усули билан образли қилиб қуйидагича тасвирлайди:

Меҳнати ифлоси муфлис дар гарони Қоф дон,
«Қоф» шуд чун «фоқа» беҳад гашт в-ин мушкилтар аст.

(Ҳаддан ошган қашшоқлик меҳнати — машаққати Қоф тоғидек оғирдир. «фоқа»— *қашшоқлик* сўзи ҳадсиз — охирги ҳарфисиз — қолиб, тескарисига ўқилса, «Қоф» чиқадиким, бу мушкулдир.)

Арабча ёзувда «фоқа» «فاقه» шаклида бўлиб охирги ҳарфи олиб ташланса, «فاق» қолади, «فاق» тескарисига ўқилса, «قاف» чиқади.

Шундай қилиб, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомийнинг қасидаларидан илҳомланган Навоий XV аср адабиётида ғоявий-бадиий юксак янги бир асарини — «Туҳфатул-афкор» қасидасини яратган эди.

Алишер Навоийнинг санъаткорлик маҳорати унинг Абдураҳмон Жомий вафотига ёзган таркиббанд шаклидаги марсиясида ҳам равшан кўринади. Бу марсияда Навоий, бир томондан, «Оламеро ба сўйи олами дигар бурдан» («Бир оламни (яъни Жомийнинг ўзи бир олам эди) бошқа бир оламга олиб кетдилар») каби мисраларда марҳумнинг улуғвор портретини чизса, иккинчи томондан, жудолик қайғу-ҳасратларини шу даражада чуқур лиризм билан ифодалайдики, Садриддин Айний таъкидлаганидек, бу марсияни ўқиганда, орадан бир неча аср ўтган бўлишига қарамай, у кишини ҳаяжонга солмай қўймайди.

Навоий Шайх Саъдий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий ғазалларига ёзган ўхшатмаларида ҳам оригинал шеърларидаги сингари катта муваффақият қозонган эди. Жумладан, у Ҳофизнинг машҳур «Агар он турки шерози...» ғазалига «Гар он турки хитои...» деб бошланувчи завқли шеър битган эди. «Девони Фоний» дан тащқари, Навоий форс-тожик тилида яна кўпгина шеърлар битган ва уларни ўзининг турли асарларига киритган.

«Девони Фоний» XV асрнинг Жомий ва Хондамир каби йирик маданият арбоблари томонидан юқори баҳоланади ва тақдирланади. Навоийнинг ўзи «Муҳокамат-ул-луғатайн»да бу асари ҳақида «... анда кўп турлик дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқиъдур...» деб таъкидлайди ва камтарлик билан «тафсили бу фақирдин муносиб эмас» деб сўзини тугатади. Албатта, «Девони Фоний»ни бадиий адабиёт тараққиётида тутган ўрни, ғоявий-бадиий қиммати жиҳатидан «Хазойин-ул-маоний»га тенглаштириб бўлмайди. Эҳтимол, шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобир бу девон ҳақида «...баъзи абъёти ёмон эмастур, вале аксар суст ва фурудтур» деган эди.

НАВОИЙНИНГ ЭПИК АСАРЛАРИ

Алишер Навоий улкан лирик шоиргина бўлиб қолмай, балки шу билан бирга буюк эпик шоир — достоннавис ҳамдир. Лирик поэзияда катта тажриба тўплаб Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа ўлкаларда кенг шуҳрат қозонган Навоий эпик асарлари билан янада мислсиз катта муваффақиятларга эришди. У 1482—1485 йилларда «Хамса»ни, 1499 йилда эса «Лисон-ут-тайр» фалсафий достонини яратди. Навоий «Хамса»си ўзбек классик адабиётининг чўққиси ва жаҳон адабиётининг ўлмас обидаларидан бири бўлди. Унинг «Лисон-ут-тайр»и XV аср тараққийпарвар фалсафий фикрларининг бадиий тажассуми бўлди.

«ХАМСА»

Хамсачилик традицияси. Хамсачилик Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида узоқ ва мураккаб тарихга эга бўлган бир адабий традициядир. Бу традиция улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавийнинг (1141—1203) адабий фаолияти билан бошланди. Низомийнинг «Хамса»си фақат озарбайжон адабиётидагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкалари адабиётида ҳам янги боб очди. Низомийдан кейин хамса яратиш кучли бир адабий традицияга айланади. Хамса яратиш учун беш достон ёзишнинг ўзи кифоя қилмас эди. Бу достонлар номи, жанри, вазни, сюжети, образлари ва композицияси билан Низомийнинг достонларига монанд бўлиши ва айни замонда Низомий «Хамса»сининг такрори ёки тақлидий нусхаси эмас, балки янги, оригинал хамса бўлиши, бошқача айтганда, сўз санъати тараққиётида янги бир қадам, янги поғона бўлиши керак эди. Бу жуда мураккаб ва талабчан традиция эди. Бинобарин,

ўнлаб шоирлар хамса яратган бўлсалар ҳам, уларнинг кўпчилиги бу соҳада муваффақият қозонолмади, Низомий билан ижодий олишувга бардош беролмади. Фақат уч шоиргина улуғ хамсанавис бўлиб, Низомий қаторидан ўрин олишга муяссар бўлди. Булар улуғ ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий (1253—1325), улуғ тожик шоири Абдураҳмон Жомий (1414—1492) ва улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийдир.

Хисрав Деҳлавий «Матла-ул-анвор» («Нурларнинг бошланмаси»), «Ширин ва Хисрав», «Лайли ва Мажнун», «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») ва «Оинаи Искандарий» достонларини яратди. Хисрав Деҳлавий Низомийдан ижодий таълим олди. «Хамса» достонларига қатор ўзгаришлар киритди, уларни ўз даври ҳаёти ва эҳтиёжларига яқинлаштирди. Бироқ унинг айрим ўзгаришлари у қадар муваффақиятли чиқмади. Лекин, шунга қарамай, Хисрав Деҳлавий «Хамса»си ўзининг сеҳрловчи санъаткорлик қудрати билан китобхонлар орасида кенг шуҳрат қозониб, асрлар ва авлодларга манзур бўлди, Низомий «Хамса»си каби юксак баҳоланди.

Хамсачилик традицияси XV асрда янада кенг тус олди. У алоҳида шоирлар учун ҳам, маълум халқлар ва даврлар адабиёти учун ҳам катта имтиҳон бўлди. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да бир неча шоирларнинг хамсага ёки унинг айрим достонларига эргашиб асарлар яратганини кўрсатади. Чунончи: Мавлоно Ашраф «Хамса» ёза бошлаган, лекин уни тугата олмаган; Али Оҳий «Хамса»га хос бир неча достон битган; Мавлоно Котибий «Хамса» ёзишга киришган, лекин уни тугата олмаган; Мавлоно Фасеҳ Румий Низомийнинг «Махзан-ул-асрор»ига эргашиб достон яратган; Хожа Ҳасан Хизр шоҳ «Лайли ва Мажнун»га жавобан «Зайд ва Зайнаб» достонини ёзган; Мавлоно Абдулло «Хамса»нинг «Лайли ва Мажнун», «Хисрав ва Ширин» ва «Ҳафт пайкар»ига эргашиб достонлар яратган ҳамда «Искандарнома»га жавобан «Зафарнома» ёзган; Хожа Имод «Лайли ва Мажнун» достонини битган бўлса ҳам, бу шоирларнинг бирортаси мукаммал хамса яратишга, Низомий ва Хисрав Деҳлавийларнинг қаторидан ўрин олишга муяссар бўла олмади. Лекин XV асрда бирданига икки буюк хамсанавис етишди. Булардан бири улуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий бўлса, иккинчиси улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий эди.

Навоий «Хамса»си хамсачилик тараққиётида янги босқич.

XV аср ўзбек классик адабиёти олдига бир қатор катта ва масъулиятли вазифаларни қўйди. Шулардан бири ўзбек тилида хамса яратиш эди. Ўзбек китобхонларининг ўсиб бораётган эҳтиёжи, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиётининг тараққийси ҳамда истиқболи шуни талаб

қилар эди. Бундай катта ва масъулиятли ишга фақат Навоийгина киришди. У, ёзувчи халққа унинг ўз тилида, унга манзур бўлувчи асар яратиши лозим, деб ҳисоблади. Бинобарин, у «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида Низомий ва Хисрав Деҳлавийни таърифлаб, турк (ўзбек) тилида «Хамса» ёзишининг сабаби ҳақида бундай деган эди:

... Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавғолари инсу-жонни тутти.
Чун форсий эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи.
Ул тил била назм бўлди малфуз,
Ким форсий анғлар ўлди маҳзуз.
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Ким шуҳрати жаҳонға тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай.
Невчунки бу кун жаҳонда атрок,
Кўптур хуштабъу софи идрок.

Хамса яратиш Навоий учун ҳам, умуман ўзбек классик адабиёти ва унинг истиқболи учун ҳам катта ва масъулиятли имтиҳон бўлди. Навоий «Хамса»си уч юз йиллик тажриба ва традицияга эга бўлган хамсачилик тараққиётида янги ва йирик адабий ҳодиса бўлди.

Навоий устоз хамсанависларнинг юксак санъаткорлигини эътироф қилади ва шарафлайди, уларнинг адабий тажрибаларидан таълим олади. Достонларининг муқаддима қисмида Низомий ва Хисрав Деҳлавийга ҳамда ўзи билан деярли бир вақтда хамса яратган Абдураҳмон Жомийга бағишлаб махсус боблар ёзиб, уларни улуғлайди.

У:

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хисрав била Жомий қўлум,—

деб улардан мадад тилайди. Бироқ Навоий ҳеч қачон хамсанавис салафларининг достонларини такрорлашга ёки уларга кўр-кўрона тақлид қилишга интилмайди. У ўз олдига янги ва оригинал хамса яратиш вазифасини қўяди. Буни Навоий «Хамса»нинг бир неча ўрнида очиқ-ойдин таъкидлайди. Жумладан, у «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида бундай дейди:

... Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай.
Йўқ эрса назм қилғонни халойиқ.
Мукаррар айламак сендин не лойиқ?

Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
Йўликим, эл югурмиштур югурмак.
Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон кўрди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.

Хамсанавис салафларининг ижодий ютуқларини эътироф қилган ва шарафлаган Навоий уларнинг достонларидаги нуқсонларга бефарқ қарамайди. У салафларининг жузъий камчиликларини эмас, балки жиддийроқ камчиликларини топади ва холисона танқид қилади. Масалан, у Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг достонларида Хисравнинг ижобий образ сифатида талқин ва таъриф этилишига қўшилолмайди. Бинобарин, у «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида бундай дейди:

Вале чекканлар ушбу жомдин роҳ
Саросар бўлдилар Хисравға маддоҳ.
Ки мулки андоқу ойини мундоқ,
Сипоҳи андоқу тамкини мундоқ...

Навоий «Сабъаи сайёр»нинг муқаддимасида Низомий ва Хисрав Деҳлавийларнинг Баҳром образи, унинг саргузаштларининг берилиши ҳақида ҳам шундай танқидий мулоҳаза юритади.

Навоий «Хамса»ни яратишда тарихий манбалардан ва хусусан халқ оғзаки ижоди бойликларидан, халқ афсоналари, эртаклари, қўшиқлари, мақол ва ҳикматли сўзлари ҳамда халқ асарларининг бадиий услубидан моҳирлик билан фойдаланди. Шоир «Фарҳод ва Ширин» да «Иқболи саодат» тилидан ўзига хитоб қилиб:

... Агарчи назми дилкаш тушса масмуъ.
Анинг афсонаси ҳам бўлса матбуъ.
Бурун жамъ эт, неким бўлғай таворих,
Борида иста бу фархунда тарих,
Топилғай шояд андоғ бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмагай кўз...,—

дейди.

Навоий жуда оғир ва жуда масъулиятли ишга киришган эди. У Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкаларида устоз сўз санъаткори сифатида шуҳрат топган Низомий ва Хисрав Деҳлавий билан ижодий баҳслашди. Бу жуда катта билим ва юксак адабий дидни, истеъдод ва қобилиятни талаб этар эди. Шунинг учун ҳам Навоий «Фарҳод ва Ширин»да:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасиға панжа урмоқ...
Керак шер оллида ҳам шери жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги,—

дейди. Демак, Низомий — шеъриятнинг шери. У билан баслашиш учун шер, жуда бўлмаса йўлбарс бўлиш лозим эди. Навоий шер билан тенглашган шер бўлди. У оғир ва масъулиятли вазифани муваффақият ва шараф билан бажарди. Ниҳоятда қисқа бир муддатда, икки йилдан зиёдроқ вақт ичида 51 минг мисрадан ортиқ беш достонни яратди. У 1483 йилда «Ҳайрат-ул-аброр» фалсафий-таълимий достонини, 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин» ишқий-қаҳрамонлик достонини, «Лайли ва Мажнун» ишқий-романтик достонини ва «Сабаъи сайёр» ишқий-саргузашт достонини ҳамда 1485 йилда «Садди Искандарий» қаҳрамонлик достонини яратди[1].

Навоий «Хамса»си аввалги хамсалар билан тенглашибгина қолмай, балки улардан ўзиб ҳам кетди. Бинобарин, Навоий ҳақли равишда:

Низомий олса Бардаъ бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлиға ҳам қилса ранжа;
Чекиб Хисрав доғи тиғи забонни,
Юруб фатҳ айласа Ҳиндустонни.
Яна Жомий Ажамда урса навбат,
Арабда доғи чолса кўси шавкат.
Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ меннингдур.
Олибмен тахти фармонимда осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табрез,
Ки қилмишдур найи килким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам...—

деган эди.

Навоий «Хамса»си XV асрнинг ўзидаёқ атоқли сўз санъаткорларининг юксак баҳоси ва тақдирига сазовор бўлган эди. Абдураҳмон Жомий «Хирадномаи Искандар»нинг хотимасида Навоийнинг «Хамса»си ҳақида бундай деган эди:

...Бу бешларга аввал бошлаб уриб панжа,
Хуш хабарлар келтурганнинг юрти Ганжа;
Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб,[2]
Бу сўз Даман жодусида боғлагай лаб.
Осмондин мақтов ёғсин у қаламга,
У қаламдан келди гўзал сўз оламга.
Кечирсинлар форси тилда дур терганлар,
Дари тилда[3] назм инжусин келтурганлар.

---

[1] Навоий «Хамса»сининг кўп нодир нусхалари, шу жумладан, Навоийнинг ҳаёт давридаёқ Ҳиротнинг машҳур хаттотлари — Абдулжамил котиб ва Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган нусхалар бизга қадар етиб келган.

[2] Навоий «Хамса»си демоқчи.

[3] *Дари тили* — форс-тожик тили.

Агар ул ҳам назмин ёзса дари тилда,
Қолмас эди сўз айтишга куч ҳеч элда...
Бошқа тилда нукталарни сўйлади ул,
Ақл учун етукликка қолмади йўл.
Сенинг юксак табъинг билан сўз устоди,
Қаламингнинг калидила сўз кушоди.
Сўз юзининг порлоқлиги ўчган эди,
Хазина ҳам юкин боғлаб кўчган эди.
Сўз амоллик майдонига сен сурдинг от,
Қайта бошдан сўзнинг юзи порлади бот.
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,
Э Навоий, лутфинг билан наво топди.

(*Ғафур Ғулом* таржимаси)

«ҲАЙРАТ-УЛ-АБРОР»

Жанр хусусияти ва композиция тузилиши.

«Ҳайрат-ул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши») жанр хусусияти ва композиция тузилиши жиҳатидан «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади. «Ҳайрат-ул-аброр» фалсафий-таълимий достондир. Навоий бу асарида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этиш, кишиларга таълим ва ўгит бериш мақсадини ўз олдига қўяди. Одатда бундай достонда, кўпинча, тема бирор воқеани ҳикоя қилиш асосида эмас, балки ёзувчи фикр-мулоҳазаларининг баёни асосида ёритилади. Бу ҳолат «Ҳайрат-ул-аброр»нинг жанрига хос иккинчи бир хусусиятни вужудга келтиради: лирик ифодани, тавсиф ва таърифни асосий ва етакчи ифода усулига, эпик тасвирни эса қўшимча ва ёрдамчи усулга айлантиради. «Ҳайрат-ул-аброр»да ҳаёт, воқелик шоирнинг эпик баёни ҳикояси орқали эмас, балки унинг фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғуси ва таъриф-тавсифи орқали ёритилади. Шу маънода «Ҳайрат-ул-аброр» лирик-тавсифий достондир. Бироқ бу ҳолат унда эпик тасвирни — ҳикоя ва масалларни мутлақо қилиб қўймайди. Зероки, В. Г. Белинский айтганидек, поэзиянинг уч тури «Мустақил элементлар сифатида, айрим-айрим мавжуд бўлса ҳам, лекин алоҳида асарларда кўриниш бериб, улар бир-бирларидан кескин чегаралар билан ажралмайди. Аксинча, улар кўпинча аралаш ҳолда учрайди...»[1].

«Ҳайрат-ул-аброр»нинг бундай жанр хусусияти унинг композицион тузилишини ҳам белгилайди. «Ҳайрат-ул-аброр»

---

[1] В. Г Белинский. Танланган асарлар. Ўздавнашр, Т.— 1955, 151-бет.

нинг ҳар бир боби махсус бир масалага бағишланади. 7976 мисрадан ташкил топган «Ҳайрат-ул-аброр» 64 бобга бўлинган. Булардан 21 боби муқаддима, 40 боби — 20 мақолат ва 20 ҳикоя ҳамда масал, сўнгги уч боби эса достоннинг хотимасидир. Достоннинг асосини 20 мақолат ташкил этади, ҳикоя ва масаллар эса илова тарзида берилади.

«Ҳайрат-ул-аброр»нинг уч композиция занжири бор: а) достоннинг умумий композицияси; б) мақолатларнинг композицияси; в) ҳикоя ва масаллар композицияси. «Ҳайрат-ул-аброр» ғоявий мазмуни, бобларнинг ўзаро ғоявий боғланиб бориши, биридан иккинчи бирининг келиб чиқиши, такомиллашуви ва хусусан бош қаҳрамон шоир ва мутафаккир Навоий образи билан умумий, ягона композиция занжирига эгадир. Шу жиҳатдан қараганда, ҳатто достоннинг традицион муқаддимаси бўлган ҳамд, муножот ва наътлар унинг асосий боблари — мақолатлари билан маълум даражада узвий боғланади, чунки уларда ҳам достоннинг мақолатларида етакчи бўлган гуманизм, халқпарварлик, маърифатпарварлик ва дидактик мушоҳадаларнинг куртаклари бор. Мисол учун тўртинчи муножотнинг қуйидаги мисраларини олайлик:

...Лутфу карам ганжини неткунг дурур?
Кимга атову карам эткунг дурур?
Бир неча муҳтожу асиру гадо?
Юзлари силлийи гунаҳдин қаро...
Хон анга ёйғилки эрур муштаҳи,
Тўқ эмас, ар эса бўлур мумтаҳи...
Ансаб анга луқмаки ул оч эрур,
Авли анга тўнки яланғоч эрур...

Бу мисраларда Навоий бева-бечораларнинг, оч-яланғочларнинг аҳволига ачиниб, уларнинг фаровон бўлишларини орзу қилади. Низомий, Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, ҳамда сўз ва кўнгил таърифига доир муқаддима боблар эса достоннинг асосий қисми билан бевосита ва узвий боғланади. Мақолатлар ўз ички композициясига эга бўлиб, уларга илова қилинган мустақил композицияли ҳикоя ва масаллар мақолатларнинг, шу билан бирга, достоннинг умумий композициясини тўлдиради ва такомиллаштиради.

«Ҳайрат-ул-аброр» мутафаккир, донишманд ва мураббий шоирнинг достонидир. Бу достонда Навоийнинг турли-туман масалаларга доир фикр-мулоҳазалари баён этилган. Достоннинг бобларида қўйилган ва ёритилган масалаларни шартли равишда уч туркумга ажратиш мумкин: 1. Фалсафий масалалар; 2. Ижтимоий-сиёсий масалалар; 3. Ахлоқий-таълимий масалалар.

Фалсафий масалалар

Объектив борлиқ ва илоҳиёт, инсон ва унинг ўзлиги, дин, тасаввуф ва бошқа масалалар Навоий фалсафий қарашларининг асосий масалалар доирасини ташкил этади. Бу масалалар «Ҳайрат-ул-аброр»да ҳам маълум даражада ўз ифодасини топган.

Навоий феодал ўрта асрида, ислом дини ҳоким мафкура бўлган бир шароитда яшади. Шунга кўра Навоийнинг фалсафий қарашлари ниҳоятда мураккаб ва хийла зиддиятлидир. Навоий, айрим материалистик элементларига қарамай, табиат ва жамият ҳодисаларини идеалистларча мушоҳада этади, худо ва динни эътироф қилади. Лекин, шунга қарамай, у ўзининг гуманизми, оқилона мушоҳадаси ва халқпарварлик тенденцияси билан яшаган муҳитининг фалсафий қарашлари савиясидан юқори кўтарилади, тараққийпарвар улуғ мутафаккир сифатида гавдаланади.

Навоийнинг фикрича, илоҳиёт — худо бутун борлиқнинг ягона мояси — субстанциясидир; аввал бошлаб ёлғиз худонинг ўзидан бўлак бошқа ҳеч ким ва ҳеч нарса бўлмаган; худо ҳадсиз куч-қудрат ва потенциал имкониятларга эга бўлган; сўнгра худо ўз куч-қудрати ва имкониятларини намойиш қилиб бутун борлиқни яратган; бу борлиқ худди бир ойна (миръот) бўлиб, унда илоҳиёт зуҳур этган:

Не бўлиб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.
Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчаға холиқ, бориға айн ўзунг...

Шундай қилиб, Навоий бир томондан, объектив борлиқни эътироф қилади, иккинчи томондан, уни илоҳийлаштиради. Бундай дунёқараш фалсафада пантеизм деб юритилади. Навоий пантеизми объектив борлиқни илоҳийлаштиришига, идеалистик моҳиятига қарамай, мавжуд оламга, хусусан инсонга самимий муҳаббат билан ёндошуви, инсон ва унинг фаолиятига оптимистик қараши жиҳатидан прогрессив аҳамиятга эга эди. Навоий объектив борлиқни инкор этувчи мистикларга ва уни рад қилувчи аскетларга қарши объектив борлиқни эътироф қилибгина қолмай, балки уни севишга, уни яхшилашга, инсоннинг бахт-саодати учун курашга интилар ва кишиларни шунга йўллар эди.

Навоийнинг фикрича, оламнинг яратилишидан мақсад инсондир. Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарафидир:

Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг.
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди.

Кошию ҳайвони, агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари олий сифот.
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг.

Инсоннинг бахт-саодати учун, унинг камолоти учун кураш «Ҳайрат-ул-аброр»нинг асосий етакчи ғоясидир.

Объектив борлиқ ва илоҳиёт масаласи Навоийнинг хусусан «Лисон-ут-тайр» фалсафий достонида кенг ёритилади, шоирнинг фикр-қарашлари ривожлантирилади ва такомиллаштирилади.

Навоий динни эътироф этади, ислом ва имон шартларини таъриф ва тавсиф қилади, тасаввуфнинг Баҳоваддин нақшбанд ва Хўжа Аҳрор каби йирик намояндаларини мадҳ қилади. Навоийдек феодал ўрта аср мутафаккири учун бу табиий бир ҳол эди. Бироқ Навоийнинг дин ва тасаввуфнинг ижтимоий-синфий моҳиятини чуқур англаб ололмаганини, хусусан на дин ва на тасаввуф унинг ижоди учун асосий, етакчи фактор бўлмаганини унутмаслик керак. Навоийнинг дин ва тасаввуф реакциясига танқидий ёндошиши, хусусан жоҳил, инсофсиз ва ҳийлакор дин-шариат пешволарини, шайх-зоҳидларни фош этиши эса ғоятда ижобий аҳамиятга эга эди. Навоий инсонни эзиб-таловчи, уни жаҳолат ва нодонлик гирдобига етакловчи, жаннат ваъдалари билан авраб, дўзах қийноқлари билан даҳшатга солувчи руҳонийларни, мутасаввуфларни қаттиқ қоралайди, ҳажв қамчиси билан савалайди. Бу жиҳатдан айниқса «Ҳайрат-ул-аброр»нинг тўртинчи мақолати — «Хирқапўш шайхлар...» диққатга сазовордир. Навоий бу мақолатда хирқапўш шайхларнинг ташқи қиёфасини ҳам, феъл-атворини ҳам усталик билан тасвирлаб, уларни шармандаю шармисор қилади. Чунончи:

Шайх хирқасининг ипи макр риштаси бўлса, елкасидаги бахялар наҳс юлдузи, чойшаби ёлғон тонг, ҳассаси ҳийлакорлик уйининг сутуни, тамаъгирлик кемасининг эшгаки... соқоли кишини кулдиради, у эчкидек эгри ёғочга чиқса-да, бироқ эчки (ўйинда) ўғрини тутиб беради. шайх эса ўзи ўғри. Шайх банги, қора дори унинг ёнидан аримайди. Сирти тозадек, ичи ифлос, тоши озода, ичи ахлатхона... кўйлагига мушк сепган, лекин қалбида ит ўлиб сасиган... у зикр тушиб филдек тепсинади, нафс олдида қафасдаги ҳайвондек хору залил. Бундай кишига дўзах ўти ҳам ҳайф. Бироқ шу ҳолида у ўзини хизру пайғамбар деб кўрсатади... хонақоҳи фисқ-фасод маскани. У мурид овлайди, бирини хилватнишин қилса, яна бирини зўрлик билан узлатга чекинтиради. Муридлари ҳам ўзидек нодон ва алдамчи, воқеачи унга ёлғон тушини сўзлайди, шайх эса уни ёлғон сўзлар билан таъбир қилиб беради... Афсуски, бундай шайхлар обрў-эътибор қозониб, ҳатто шоҳларни ҳам авраб мурид қиладилар, инъом ва туҳфага, мол-мулкка эга бўладилар[1]. Хуллас:

[1] Парчанинг насрий баёни.

Бу эл эрур борча ёмондин-ёмон,
Кимки йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Навоий бундай ҳийлакор шайх-зоҳидлар билан бирга тарқидунёчи, бадбин шайх-зоҳидларни ҳам фош қилади, улар хом хаёл билан ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам хароб қиладилар дейди.

Хонақоҳлар тобора кўпайиб борган, шайхларнинг таъсири ортган феодал жамият шароитида Навоийнинг шайх-зоҳидларни дадиллик ва кескинлик билан фош этиши ғоятда катта прогрессив аҳамиятга эга эди. Навоий кишиларни хонақоҳлар тузоғидан қутқазишга интилар ва ҳийлакор, бадбин шайх-зоҳидларга қарши кишиларнинг ғазаб ва нафратларини кучайтирар эди.

Ижтимоий-сиёсий масалалар.

Навоий бошқа асарларида бўлгани каби «Ҳайрат-ул-аброр»да ҳам яшаган даврининг ижтимоий-сиёсий масалаларига кенг ўрин беради. У XV асрнинг реалистик ҳаёт лавҳаларини тасвирлайди, феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини дадиллик билан танқид қилади, халқнинг орзу-армонларини куйлайди, турли ижтимоий табақаларни таъриф ва тавсиф этади, уларни бир-бирига чоғиштиради, қарама-қарши ёки параллел қўяди, бирларини олқишлайди, бирларини танқид қилади, бирларини фазл-камолотларини оширишга, бирларини хато ва хатарли йўлдан, турли нуқсонлардан қутулиб, тўғри йўлга тушишга ундайди. Шоир уларнинг шакл-шамойилларини, афт-башараларини, кийим-кечакларини, феъл-атворини, мақсад ва муддаосини, завқи ёки ғазабини ёритишда санъаткорлик маҳоратини ишга солади, муболаға ва ўхшатиш, киноя ва истиора, тазод ва тадриж каби адабий усул ва бадиий тил воситаларидан фойдаланади.

Тўғри, Навоий ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеаларининг таҳлили ва таърифида жамиятнинг моддий ҳаёт шароитларини, ишлаб чиқариш муносабатларини асос қилиб олмайди, жамият аъзоларини синфларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон»ларга ажратади, феодал-клерикал муҳит иллатларининг илдизлари ва уларни бартараф этиш йўлларини тополмайди. Навоий яшаган муҳит унинг тафаккурини тарихий жиҳатдан чеклаб қўйган эди, ундаги заифлик ва зиддиятлар муҳитнинг заифлиги ва зиддиятларининг инъикоси эди. Бироқ энг муҳими шундаки, Навоий ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеликларини улуғ инсонпарвар ва пешқадам маърифатпарвар мутафаккир сифатида ёритишга, эл-юртнинг манфаатларини ҳимоя қилиш асосида ёритишга интилади. Бу билан у XV аср қобиғида қолиб кетмайди, балки ундан кейинги даврларга мансуб ва манзур киши бўлиб қолади.

«Ҳайрат-ул-аброр»даги:

«Одамий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами»

байти Навоийнинг бутун фаолияти ва ижодиёти учун етакчи бир шиор бўлиб қолади. Навоий инсонни севади, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади ва бахт-саодати учун курашади. Навоий севган инсон ярамас хислат ва иллатлардан мусаффо, фозил ва комил инсондир. У меҳнаткаш, ижодкор, ўз касб-корини, лавозимини мукаммал эгаллаган, меҳнати ва закова-ти, фаолияти ва интилишлари билан ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам манфаат етказувчи инсондир. Навоий барча кишиларнинг ҳам ана шундай инсон бўлишини истайди.

Бироқ Навоий яшаган муҳит турли-туман зиддиятлар билан, ҳақсизликлар билан тўлиб-тошган эди, зулм ва жаҳо-лат, худбинлик ва маишатпарастлик, хусумат ва адоват авж олган эди, меҳнат аҳллари оч-яланғоч, маърифат намояндалари хор-зор, жоҳил ва золим кишилар ҳурмат ва иззатда эдилар. Шоирнинг орзу-армонлари яшаган муҳитининг иллат-ларига тўқнаш келиб, унинг аламли, қайгули мисраларини вужудга келтиради. Бироқ шоир чекинмайди, у ўша иллатлар-ни ҳужумкорлик билан танқид қилишга киришади, уларни ҳажв қамчиси билан савалайди, ҳаётни, муҳитни тузатиш, ях-шилаш йўлларини излай бошлайди.

Жисмоний меҳнат аҳллари — деҳқонлар, чорвачилар ва косиб-ҳунармандларгина эмас, балки илм-маърифат аҳлларининг ҳам аҳволи жуда мушкул эди. Мадраса талабаларининг аҳволи янада аянчли ва мунгли эди. Навоий мусофир талаба-ларнинг аҳволини қуйидагича реалистик тасвирлайди:

Зулм дурур ушбуки бир нотавон,
Илм тилаб шаҳридин ўлғай равон.
Айни фалокатдин аёғи яланг,
Тўни йўқидин тани доғи яланг...
Халқ кўпу йўқ бири ёри анинг,
Кўздин учуб шаҳру диёри анинг.
Кўча кўпу эв кўпу бозор ҳам,
Билмайин улким, қаён урғай қадам...
Сайр этиб оқшомғача бетўшае,
Чун бўлуб оқшом тутубон гўшае.
Заъф ила ҳуши ўзига келмайин,
Тонгғача уйқу кўзига келмайин...
Не топилиб кундуз анинг маскани,
Не билиниб кеча анинг маъмани...
Бўйла ғаму меҳнати даврон чекиб,
Ўну ўн беш йил югуриб, жон чекиб
Баъзи ўлуб, баъзи итиб ҳар тараф,
Баъзи этиб доиясин бартараф...

Эврулубон доираи моҳу сол,
Зоҳир ўлуб бир-ики соҳиб камол...

Лекин не-не машаққатлар билан ўқиб олим бўлган кишиларнинг аҳволи ва истиқболи унинг талабалик давридан деярли фарқ қилмас эди.

Сарой аҳллари, амир-амалдорлар, қози ва муфтилар эса зулм-зўрлик билан мол-дунё орттирар, айш-ишрат, ҳузур-ҳаловат билан ҳаёт кечирар эдилар. Мана золим ва жоҳил феодал ҳукмдорнинг саройи манзараси, сарой аҳлларининг кирдикори ва фаолияти:

... Базмлар муҳайё бўлган жаннат боғидек у қасрларнинг зийнати нимадан вужудга келган?.. Пардаларининг иши элнинг жонидан, лаъли ва қизил бўёғи улуснинг қонидан. Қуёш тусли нақшлар эл моли билан зарланган, элнинг дуру лаъли билан гавҳарланган. Ғиштини масжидни бузиб олиб келган, тошини элнинг қабристонидан келтирган... Шоҳ, шундай жойда шоҳона айш-ишрат сурасан... ярим тунгача шундай айш-ишрат қурасан. Бу аҳволингга қадаҳ қон йиғлайди, шамъ куйиб, кўз ёши тўкади (шамънинг эриб оқиши), хўроз кўкка фиғон қилади (тонг отиб, хўроз қичқиради)... Базмдаги қария ҳам, йигит ҳам — ҳар бири бир телба итга айланади... масталастликдан чарчаб ўликка ўхшаб йиқилиб ётиб қолади. Тонг отади. Бироқ шоҳ ва унинг амалдорлари уйқуда. Уйқу кўзларидан узоқлашгач, ҳар бири бир зулм билан машгул бўлади. Ўзларининг айш-ишратларини қуриш учун элга ситам қиладилар. Яна айш-ишрат асбоби муҳайё бўлиб, яна базм бошланади... ҳар куни тунгача бу ёмонлик давом этади, тонгга қадар ғафлат ҳоким бўлади...

Қози таърифи:

Шоҳиди одил анга ёлғон тонуқ,
Туҳмат этарга дирам олғон тонуқ...
Ноҳақ учун ёзиб узун можаро,
Ўз юзидек сафҳани айлаб қаро.
Борча хиёнатни диёнат билиб,
Борча диёнатда хиёнат қилиб...
Хўша узумким, киши ришват деса,
Куйдурубон боғни жаннат эса...

Муфти қозидан қолишмайди. Ўзига бир оз фойдали бўлса, ҳар қандай ноҳақ ишга фотиҳа, туҳматга фатво беради. Дев-сифат девон омили — солиқ йиғувчи амалдор қаерга бориб тушса, у ернинг тинчлигини бузади, деҳқонларнинг уй-жойини оёқ ости қилиб, фисқ билан шугулланади, мол-жонига қасд қилади:

Бири яна омили девон бўлуб,
Дев анинг аъмолида ҳайрон бўлуб.
Чарх этиб исм амалдор анга,
Баҳра қилиб ушбу амалдор анга...
Қайси вилоятғаки азм айлабон,
Эл ҳараму боғида базм айлабон...

Чаҳдағи тухм арпасин оти еб,
Уйда товуғларни сурук тоти еб.
Ҳосил ўшул уйга бало дорибон,
Қайси бало, балки вабо дорибон...

Хуллас, мансабдорларнинг иши ел каби совурмоқ, ўт каби куйдирмоқдир... Одати — қатл этиш, ҳар бир туки — ўлим томиридир... улар итдан ҳам тубанроқдир...

Шу тариқа Навоий яшаган муҳитининг ижтимоий-сиёсий воқеликларини ростгўйлик билан тасвирлайди, иллатларини ошкор этади, реалистик танқидий манзаралар, портретлар яратади. Бироқ у муҳитининг кескин контрастлари, зулму қабоҳатларининг асл сабабларини тополмайди, феодал жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизларини сақлаган ҳолда бу жамиятни тузатиш, унинг иллатларини йўқотиш мумкин деб ўйлайди. Бунга у кишиларнинг хулқ-атворини тарбиялаш ва адолатли подшо бошлиқ марказлашган давлат вужудга келтириш орқали эришиш мумкин деб ҳисоблайди. «Ҳайрат-ул-аброр»нинг учинчи боби бўлган «Салотин бобида...» махсус шу масалага бағишланади, бошқа бобларда ҳам бу масала катта ўрин тутади.

Навоийнинг фикрича, худо шоҳликни насиб қилган киши ҳам аслида оддий бир бандадир. Давлат бошлиғи одил, оқил, ориф ва эл-юртга ғамхўр бўлиши лозим:

Бўлди раият галаву сен шубон,
Ул шажари мусмиру сен боғбон.
Қўйни шубон асрамаса ою йил,
Оч бўри туъмасидур бори бил.
Бўрини доғи галадин дур қил,
Сув берибон боғни маъмур қил...

Навоийнинг айтишича, подшо ва унинг амир-амалдорлари икки турли: «яхши» (одил, ориф) ва «ёмон» (золим, жоҳил) бўлиши мумкин. Одил ва ориф подшоларни, амир-амалдорларни мақтаган, тўғрироғи ўшандай кишиларни орзу қилган Навоий золим ва жоҳил подшоларни, амир-амалдорларни қаттиқ танқид қилади, қоралайди. Мамлакат ва халқнинг тақдирини уларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракати оқибатига боғлайди:

Шоҳки иш адл ила бунёд этар.
Адл бузуқ мулкни обод этар.
Кофири одил ани обод этиб,
Мўъмини золим ани барбод этиб...

Навоий золим ва жоҳил подшолар зулму жаҳолат йўлидан қайтишлари ва одил бўлишлари мумкин, деб ўйлайди. Овга

чиқиб, деҳқоннинг хароба кулбасига меҳмон бўлган подшо Баҳром бу харобаликнинг сабабини сўраганда, деҳқон:

Деди: бурун яхши эди ҳолимиз,
Зулм хароб айлади аҳволимиз.
Шоҳ улус ҳолидин огоҳ эмас,
Жуз маю мутриб анга дилхоҳ эмас.
Хайли очибон тамаъ оғзини кенг,
Айладилар мулкни ер бирла тенг,—

деб жавоб берган эди. Деҳқоннинг сўзлари Баҳромнинг кўзини очади, у маст-аластликдан, айш-ишратдан воз кечади, адолат билан мамлакат ишларини бошқаради. У қишлоқ обод ва боғ-бўстон бир жойга айланади. Навоийнинг амалий мақсади ҳам мана шу эди. Навоий яшаган даврда ўзаро феодал ихтилофлар, реакция мамлакатнинг сиёсий ҳокимиятини заифлаштириб бормоқда, иқтисодий ва маданий ҳаётга катта зарар келтирмоқда эди. Давлат бошлиғи Ҳусайн Бойқаро айш-ишрат ва сарой фитна-найрангларига гирифтор бўлиб бормоқда эди. Навоий мамлакатнинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, хўжалиги ва маданиятини тараққий эттириш учун ўз ҳукмронлигининг хусусан дастлабки йилларида катта ишлар қилган Ҳусайн Бойқарони айш-ишрат ва сарой фитналари гирдобидан олиб чиқишга интилар ва унинг фаолиятига катта умидлар билан қарар эди. Навоий шу истак-орзу билан «Ҳайрат-ул-аброр»да Ҳусайн Бойқарони мадҳ этибгина қолмай, балки «Шоҳ Ғозий» ҳикоясида унинг идеаллаштирилган образини ҳам яратади. Ҳикояда айтилишича, Шоҳ Ғозий тахтга чиқиб:

Адл эшигин элга кушод айлади,
Тахт уза ўлтирдию дод айлади.
Тузди бузуқларни иморат била,
Зулмни дафъ этти адолат била...

Кунларнинг бирида бир бева кампир «сен менинг ўғлимни жангда ўлдириб юбординг, сенда қон ҳақим бор» деб шоҳ Ғозий олдига арзга келади. Шоҳ билан кампир қози олдига борадилар. Қози «кампир қонга қон олмоқчи бўлса, подшони ўлдириши ё бўлмаса шоҳ уни рози қилиши керак» деб ҳукм чиқаради. Шоҳ бўйнига сиртмоқ солиб, кампирнинг қўлига қилич беради, оёғи остига танга тўкади ва:

Деди: «Қасос айласанг, олингда бош,
Сиймни ол, гар ғаразингдур маош.
Мен эдим ул амрда беихтиёр,
Ҳар не сен этсанг манга не ихтиёр».

Кампир шоҳнинг одиллигини кўриб, хурсанд бўлади, унинг қонидан кечиб, олтин-кумушни олиб, «Золи зар» («Тилла кам-

пир») деб ном чиқаради. Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ва бошқа подшоларнинг шундай бўлишини орзу қилар эди. Ҳикоядаги қози ҳам, подшо образи каби, идеаллаштирилган образдир.

Шундай қилиб, Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари тарихий чекланган, хийла зиддиятли бўлса ҳам, гуманизм тенденцияларига, халқпарварликка асосланган ҳамда амалий мақсадларни кўзлаганлиги билан аҳамиятлидир.

Ахлоқий-таълимий масалалар. Донишманд мураббий Алишер Навоий «Ҳайрат-ул-аброр»нинг бир неча бобини бевосита ахлоқ-одоб ва таълим-тарбия масалаларига бағишлайди. У ҳикматомиз сўзлар билан яхши хулқ-одобни, меҳнатсеварлик ва бошқа эзгу хислатларни тарғиб этади, ярамас одат ва хислатларни шафқатсиз танқид қилади.

Бешинчи мақолат карамга бағишланган. Навоий бу мақолатда сахийлик билан бахилликни бир-бирига қарама-қарши қўяди, улардан ҳар бирининг моҳиятини очиб беради. Саховат инсоннинг энг яхши сифати ва фазилатидир. Бироқ саховатнинг ҳам ўз шартлари бор. Сахий киши эҳтиёжмандларга кўмаклашиши, саховат беғараз, беминнат бўлиши керак. Сахийман деб тўкиб-чочиш ҳам яхши эмас, бу исрофдир:

Нақдни доғи гулдек совурмағил,
Ғунча киби доғи гириҳ урмағил.

Кишиларнинг саховатига кўз тикишдан кўра ўз қўл кучи билан кун кўриш улуғроқ ва олижаноброқ ишдир. Навоий бу фикрини тўлароқ ифодалаш учун Ҳотами Той ҳикоясини келтиради. Ҳотамдан, сен ўзингдек бошқа бирор ҳимматли кишини кўрганмисан? деб сўраганларида, у бундай ҳикоя қилади: кунлардан бирида катта зиёфат олдидан далага чиқиб айланиб юрганимда чўп-хас йиғиб бозорга бораётган қомати букчайган бир мўйсафидни кўрдим. Унга: Ҳотами Тойнинг уйига бориб, нози-неъматидан баҳраманд бўлсангиз, бу машаққатли меҳнатни сизга ким қўйибди десам, мўйсафид бундай жавоб қилди:

«... Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин.
Бир дирам олмоқ, чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки, биров берса ганж».

Ҳотам ҳикоясини:

«Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
Мендан анинг ҳиммати афзун эди»—

сўзлари билан тугатади.

«Ҳайрат-ул-аброр»нинг олтинчи мақолати одоб масалаларига бағишланади, Навоий бу мақолатида кишилар билан муносабат ва муомала мезони, ўзини тута билиш, бола тарбияси ва бошқалар ҳақида қимматли фикр-мулоҳазаларини баён этади. Одоб билан тавозу бир бутунликни ташкил этади. Киши ҳар бир кишининг ҳолу аҳволига яраша муомала қилиши, катталарга хизмат, кичикларга шафқат этиши лозим:

Ҳар кишининг тавриға лойиқ керак,
Сурати ҳолиға мувофиқ керак.
Кимки улуғроқ анга хизмат керак,
Улки кичикроқ анга шафқат керак.

Навоий бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш ҳақида кенг тўхтайди. Шу билан бирга, у болаларга мурожаат қилиб, шундай насиҳат қилади:

Бошни фидо айла ато бошиға,
Жисмни қил садқа ано қошиға...
Тун-кунингга айлагил нур фош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш...

Мураббий шоир ўзини тута билмаслик, ўринсиз кулги ва бошқа хилдаги салбий хислатларни ҳам қаттиқ қоралайди.

Навоий «Ҳайрат-ул-аброр»нинг еттинчи мақолатида қаноат ва меҳнатни таърифлайди, таом емоқ, кийим киймоқ ва бошқа масалалар ҳақида қимматли фикрлар юритади, насиҳатлар қилади. Жумладан, у бундай дейди:

... Кимса неча зебу тамаъдин йироқ,
Зимнида осойиш эрур яхшироқ.
Гавҳару дурни қулоқ озори бил,
Сўзни қулоқнинг дури шаҳвори бил.
Олтун исирғаки қулоқ оғритур,
Зарҳал этукдурки, аёғ оғритур.
Нукта дурин бил қулоқ оройиши,
Кенг этук ўлди оёқ осойиши...

Мақолатга илова қилинган «Қаноатли ва тамагир» ҳикоясида Навоий «хом тамаъ даҳрда ранжур эрур» ғоясини илгари суради.

«Ҳайрат-ул-аброр»нинг саккизинчи мақолатида Навоий вафо ва садоқатни таъриф ва тавсиф қилади, кишиларни ҳамжиҳат бўлишга, бир-бирига қовушишга чақиради. Чунки:

...Йўқ ҳунари ёлғуз эса ўз киши,
Қайда киши сонида ёлғуз киши.
Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо?..

Тоқ киши айши ўйин бил нигун,
Уйга қачон ҳомил ўлур бир сутун?

Шоир вафо ва севгини узвий равишда бир-бирига боғлайди. Севгисиз ҳаёт йўқ, вафо эса севгининг шартидир дейди:

Бас кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш.
Ёрки, ойинивафо йўқ анга,
Шамъ кибидурки, зиё йўқ анга.

Мақолатнинг охирида шоир ўз муҳитидан, инсофсиз кишилардан аччиқ шикоят қилади. Вафо ва садоқатнинг моҳияти ва хосиятини кучайтириб кўрсатиш учун вафодорлиги туфайли Амир Темурнинг қатлидан омон қолган ҳиндистонлик икки вафодор ёр ҳақида ҳикоя келтиради.

Ростлик ва тўғрилик темаларига бағишланган ўнинчи мақолатда Навоий хилма-хил ўхшатишлар ёрдами билан ростгўйлик ва тўғриликнинг фойдаси, ёлғон сўзлаш ва эгриликнинг зарарини баён этади.

Шоир мақолатга ёлғон сўзлаши оқибатида овчининг тузоғига тушган дуррож (тус товуққа ўхшаш бир хил қуш) ҳақида «Шер билан Дуррож» масалини ҳикоя қилади.

«Ҳайрат-ул-аброр»нинг ўн биринчи бобида Навоий илмга ва илм-фан аҳлига юксак баҳо бериб, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақиради ва:

Илм Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил,—

деб илмни амалий фаолият билан боғлайди ҳамда илмни ўз шахсий манфаатига хизмат эттирувчи кишилардан ғазабланиб:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар.
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлиға бўлгай далил,—

дейди. Шоир ўз даврида илм олишнинг нақадар машаққатли эканини, илм-фан эгаларининг хор-зорлигини ҳасрат билан сўзлайди.

Мақолатдан кейин «Имом Фахр Розий била Султон Муҳаммад хоразмшоҳ» ҳақидаги ҳикоя келтирилади. Бу ҳикояда айтилишича, султоннинг ҳаммомда ювина туриб у дунёда олим қандай мартабада бўлади-ю, шоҳ қандай мартабада бўлади, деган сўроғига, олим: у дунё бамисоли ҳаммомдир, сен тожтахтинг ва кийим-кечагингни олиб боролмайсан, менинг илмим эса ўзим билан қолади, деб жавоб бериб, уни енгади.

Ўн учинчи мақолатни Навоий элга манфаат етказиш масалаларига бағишлайди. Ҳақиқий одам эл-юртга фойда етказиши, қўл кучи ё маблағи билан, ширин сўзи ва маслаҳати билан мадад бериши лозим. Шу билан бундай киши ўзгаларгагина эмас, балки айни чоғда ўзига ҳам фойда келтирган бўлади:

Нафъинг агар халққа бешак дурур,
Билки бу нафъ ўзунгга кўпракдурур.

Аксинча, агар киши ўзгаларга ёмонлик қилса, бу билан у биринчи навбатда ўзига ёмонлик қилган бўлади:

Улки зарар шевасини тавр этар,
Элга демаким, ўзига жавр этар.

Кўрилган бобларда кишининг яхши ва ёмон сифати, хислати ва одатини бир-бирига қарама-қарши қўйиб, бирини ёқлаб тарғиб қилган, иккинчи бирини қоралаб рад этган Навоий кейинги бир неча мақолатни ярамас ва жирканч сифат, хислат ва одатни, бемаъни хулқ-атворни фош этишга бағишлайди; ўн бешинчи мақолатда майхўрлик ва майхўрларни, ўн олтинчи мақолатда худбинлик ва худбинларни аччиқ танқид қилади, уларнинг афт-башараларини ҳам, ички дунёсини ҳам фош этади.

Мураббий шоир Навоийнинг ярамас одат ва хулқ-атворни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни ҳормай-толмай тарғиб этиши, донишмандона ўгитлари, шубҳасиз, катта прогрессив аҳамиятга эгадир. Навоийнинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Бироқ, афсуски, Навоий ахлоқнинг синфий моҳиятини, ярамас хулқ-атвор синфий қарама-қаршиликка асосланган жамиятнинг, жумладан, феодал-клерикал муҳитнинг маҳсули эканини тушунмас, тўғрироғи, Навоий яшаган давр бунга имкон бермас эди.

«Ҳайрат-ул-аброр» даги образлар.

«Ҳайрат-ул-аброр»даги образлар системасининг характери достоннинг жанр хусусиятлари ва композицион тузилиши билан боғлиқ. Таъкидлаб ўтилганидек, «Ҳайрат-ул-аброр» қўйилган масалаларни бирон воқеани ҳикоя қилиш орқали ёритмайди. Шу жиҳатдан қараганда у «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади. «Ҳайрат-ул-аброр»нинг спецификаси унда катта эпик образлар яратиш имкониятини бермайди. Лекин, шунга қарамай, «Ҳайрат-ул-аброр»да жуда кўп ва хилма-хил образлар, турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган,

турли характердаги ижобий ва салбий, ҳажвий ва мажозий образлар бор. Бу образларни достондаги масалаларнинг ривожланишида, асарнинг композициясида қандай роль ўйнашига қараб учга бўлиш мумкин: 1. Достоннинг бош қаҳрамони; 2. Мақолатлардаги тавсифий образлар — портрет ва характерлар; 3. Ҳикоя ва масаллардаги эпик образлар.

Достоннинг бош қаҳрамони — Навоийнинг ўзи. Асарнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар шоир образи китобхоннинг доимий ҳамроҳидир. Ҳатто ҳикояларда бир неча дақиқагина «чекинган» бу образ тезда шу ҳикоянинг хотимасида, лирик мисраларда, соқийга қарата айтган сўзлари ёки қиссадан ҳисса чиқариши билан яна намоён бўлади, китобхонни янги-янги масалалар, ўй-фикрлар, зиддиятлар, курашлар оламига олиб киради. Китобхон бу образнинг саргузашти, ташқи қиёфаси ёки бошқа жиҳатлари билан танишолмайди, лекин доимо унинг қалби ва шуури, ҳисси ва туйғуси, шодлиги ва ғазаби билан бирга бўлади, ҳамма нарсани у орқали билиб олади, тушунади, ўйлайди, хулоса ва якун ясайди. Навоий бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан гавдаланади.

Шоир мақолатларда маълум бир ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масала ҳақида юритган фикр-мулоҳазаларини конкретлаштириш мақсадида тавсифий образлар — портрет ва характерлар яратади. Бундай образлар қўйилган масалани ҳар томонлама тўлароқ очишга хизмат қилади, асарнинг бадиий қимматини, услубини бойитади. «Салотин» мақолатидаги золим шоҳлар, «Хирқапўш шайхлар» мақолатидаги риёкор шайхлар ва бадбин зоҳидлар, «Илм сипеҳри» мақолатидаги мусофир талабалар, «Қалам аҳли» мақолатидаги жоҳил амалдорлар, «Жаҳл майининг дурдкашлари» мақолатидаги майхўрлар, «Худпамолар» мақолатидаги худбин ва мутакаббир амалдорлар образи ва бошқалар шулар жумласидандир.

Биз булардан иккита ҳажвий тавсифий образ билан танишайлик. Навоий ўн олтинчи мақолатда мутакаббир ва золим феодал амалдор образини тавсифлаб, унинг портрети ва характерини типиклаштиради, унинг шакл-шамойили, кийимкечаги, юриш-туриши, фикр-ўйи, феъл-атвори ва бошқа-бошқа томонларини тасвирлайди, сатира ва юмордан кенг фойдаланади.

Амалдор ўзини ботир, отини Рахш, Рахшгина эмас, балки яшин деб билади, Рустамни ҳам назар-писанд қилмайди. Гўё унинг боши кўкдан тўрт эллик қуйи, холос. Аслида у зулмда йўлбарсдек йиртқичдир. У ўзини қоплон деб билади ва ит эти билан тамадди қилади, кибр-ҳаво унинг қоши устида ажинлар пайдо қилган... Бўйнида тавқи бор, ҳатто кўчадаги дайди

ит ҳам унга, бўйнингга занжир тушибди-ку, деб таъна қилади, зероки унинг бўйнидаги тавқ лаънат тавқидир. Зулмда у Заҳҳокдир, икки илони халқа бўлиб ётибди... Мўйлови икки томонга шохлаб чиққан тузоқдир, бу тузоқ нафсу ҳаво қушларини ўз домига туширади. Оғзидан битта ҳам бамаъни сўз чиқмайди, чакаги эса лоф уришдан чарчамайди... жилғасининг патини бойқушнинг бошидан юлиб олгану, унга товуснинг тожи деб ном қўйган... Бўркининг учини ичига буккан, бу гўё ҳирсу ҳавас қушларига бир ошён бўлган. Агар тўни ипакдан бўлмаса, кўнгли ҳазин бўлади, ипаги Чин ипаги бўлмаса, қошлари устида чин (ажин) пайдо бўлади... нозу ҳавас билан катондан кўйлак қилган... Белбоғи ипак, тўни олтин билан зийнатланган, этигининг наъли зарҳал, эгари олтин, жибилгири гавҳар билан зийнатланган...

Бу — образнинг ташқи қиёфаси. Маънавий олами эса бундан ҳам қабиҳдир. Бу образ феодал-клерикал муҳитдаги бекларнинг, амалдорларнинг реалистик, бадиий умумлаштирилган типик образидир. Навоий «Ҳайрат-ул-аброр»нинг ўн бешинчи мақолатида майхўрликнинг зарари ва бемаънилигини ҳар томонлама фош этиб, майхўрлик балосига мубтало бўлган кишининг кулгили портрети ва жирканч аҳволини тасвирлайди.

Шоир майхўрга мурожаат қилади: қачонгача жаҳолат жомини ичасан, ғурурланасан, фисқ-фужур қиласан, ўлимни, паймонанг тўлишини ҳам ўйламайсан... кўчада бир телбадек кўринишинг билан болалар бошингга тош ёғдиради, манглайинг тошга тегиб ёрилади, саллангнинг печи бузилади, кишиларга қопоғон итдек ҳамла қиласан... Гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, тўғри келган жойга қўл ташлайсан... қусуғинг соқолингни булғайди... ит келиб ялаб уни пок қилади. Мастлигинг тарқалгач, яна бода ича бошлайсан. Бошингдаги дасторингни, белингдаги ақчангни тополмайсан. Ўликдан кафан тамаъ қилувчи ўғрилар тўнингни ечиб олган бўлади. Қини қолиб, пичоғингдан айриласан, оёғингда бир пой кавушинг қолиб, иккинчисини йўқотасан. Этагинг лой, олдинг шилта, олдингда кўл,... уйингни излайсану узун, бепоён кўчадан ўзгани тополмайсан. Аъзойи баданинг қақшаб титрайди, оғзинг бемаза там беради,... бошинг айланган, ҳушинг йўқолган...

Шоир бу тасвирини тугатар экан, шундай хулосаловчи мисраларни ёзади:

Ҳар кишиким қилса бу сувдин тараб,
Хона сиёҳ ўлмоғи эрмас ажаб.
Сув демагил оники бир ўт эрур,
Ким етти кўк хирманини куйдирур...

Навоий мақолатлардаги масалаларни тўлароқ ёритиш учун, фикр-мулоҳазаларини янада конкретлаштириш учун бир кўргазма — намуна сифатида мақолатларга ҳикоялар илова қилади. Шоир лирик ифодадан тавсифий баёнга, тавсифий баёндан эпик воқеага ўтади. Кичик ҳажмли ҳикояда бирор саргузаштни сўзлайди, ортиқча тафсилотга берилмайди, саргузашт кўпинча бир эпизоддан иборат бўлиб қолади. Воқеа кураш ва конфликтлар билан ечилади, шу кураш ва

конфликт фонида турли характердаги образлар яратилади, улар тугалланган образ даражасига кўтарилади. Шоҳ Ғозий, Ҳотам, Муйсафид, Фахриддин Розий ва бошқалар шундай образлардир.

«Ҳайрат-ул-аброр»нинг бадиий хусусиятлари.

«Ҳайрат-ул-аброр» фалсафий-дидактик достоннинг мислсиз ажойиб бир намунасидир. Навоий бу достонида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини юксак санъаткорлик маҳорати билан мужассамлаштиради.

«Ойни ёруғ, чархни демак баланд,
Табъи баланд элга эмас дилписанд»,—

деб сўз санъаткорлари олдига китобхонларнинг эҳтиёжларига мукаммал жавоб берувчи, уларнинг фикри, диди ва завқини ўстирувчи асарлар яратиш лозим деган талабни қўйган Навоий «Ҳайрат-ул-аброр»да шу талабга тўла амал қилади.

Навоий лирик ифодани тавсиф билан, тавсифни эпик баён билан узвий боғлайди. Бу приём асарнинг мазмунини тўлдириб, ривожлантириб боради ҳамда унинг бадиий қимматини оширади. Шоир рангба-ранг тавсифий ва эпик образлар яратади, буларнинг ҳаммаси бош қаҳрамон — Навоий образи, унинг тафаккури ва ҳис-туйғулари билан бир катта бадиий полотнога айланади. Шоир достондаги барча масалаларни контраст усули воситаси билан ёритади, ҳал этади. Адолат зулмга, ҳиммат бахилликка, қаноат тамагирликка, вафо вафосизликка, илм жаҳолатга, тўғрилик эгриликка қарама-қарши қўйилади ва ҳоказо. Фикр-мулоҳазаларгина эмас, балки образлар ҳам шу зайлда бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Шоир контраст — тазод усули билан бирга тадриж (ривожлантириш), таносуб (параллелизм) ва бошқа усуллардан, сўзларнинг ва ҳарфларнинг ёзилиш шаклларидан ҳам кенг фойдаланади ва бу билан мазмунни тўлдиради, бойитади. Масалан, у қаноатни улуғлашга ва подшоларни бировларнинг мол-мулки ва аҳли аёлига қасд қилмасликка чақириш учун қуйидагича сўз ўйини ясайди:

...Шоҳ ул эмаским, бошига қўйди тож,
Шоҳ ани билким, йўқ анга эҳтиёж...
Шоҳ бошининг шарафи тож эмас,
Англа ани шоҳки, муҳтож эмас.
Шоҳ агар ул бўлсаки, муҳтождур,
Ҳарф ила муҳтожу ҳам тождур.
Шоҳ десанг кимда кўруб тожни,
Шоҳ дегил бу важҳ ила муҳтожни.

(Тожига қараб кишини шоҳ деб ҳисоблама, агар тож билангина киши шоҳ бўлар экан, у чоғда муҳтожни ҳам шоҳ дегин, чунки «муҳтож» сўзида ҳам «тож» бор.)

Навоий бошқа асарларида бўлгани каби, «Ҳайрат-ул-аброр»да ҳам бадиий тил воситаларидан кенг фойдаланади. Достоннинг деярли ҳар бир байтида янги-янги бадиий образлар яратади. Шоир айниқса ўхшатишни кўп қўллайди. Ўхшатиш маълум бир фикр-тушунчани тасдиқ этиш учун ҳам, рад қилиш учун ҳам ишлатилади. Қуйида биз таносуб ва ўхшатиш асосида яратилган бир парчани кўрайлик. Шоир ўринсиз (хушомад мақсадида) қилинган ҳимматни рад этиб:

...Ҳам йиборур лаъл Бадахшон сари,
Ҳам кетурур зирани Кирмон сари.
Хизрға етгач тутар оби ҳаёт,
Миср шакар резиға ҳабби набот.
Шамъни кундуз ёритур беадад,
Меҳр зиёсиға берай деб мадад.
Мушкни ҳар кеча сочар бедаранг,
Тун сочиға бермак учун бўю ранг...
Ўйла булутдекки қуруқ боғ уза,
Ёғмай ўтуб, сувни тўкар тоғ уза...—

дейди. «Ҳайрат-ул-аброр»нинг кўпгина байтлари чуқур мазмундорлиги ва бадиий мукаммаллиги билан ҳикматли сўзлар даражасига кўтарилган, айрим саҳифалар гўё бутунлай ҳикматли сўзлар тизмасидан вужудга келган. Мана йигирманчи мақолатдаги шундай байтлар:

Лутфу карам гарчи эрур дилпазир,
Қаҳру сиёсат ҳам эрур ногузир...
Неча маразға гар эрур суд қанд,
Неғага ҳам заҳр эрур судманд.
Маддаким, бермаса марҳам кушод,
Ништар-ўқ айлар анга дафъи фасод.
Бормоқ учи бирла чу чиқмас тикан,
Игна била қутулур андин бадан.
Кимники, инсон десанг, инсон эмас,
Бирикда бир, феълда яксон эмас.
Нахл сифат шам ила муз шўшаси,
Мунинг ўт, онинг сув эрур хўшаси.
Кимники, айлай дер эсанг маҳраминг,
Кўп синамай айламагил ҳамдаминг...

Бу ҳикматли сўзлар халқ мақолларига шунчалик ўхшашки, айрим мақоллар Навоийнинг ҳикматли сўзларига айланиб кетганидек, шубҳасиз, Навоийнинг айрим ҳикматли сўзлари ҳам халқ мақолларига айланиб кетган. «Ҳайрат-ул-аброр»да:

«Тор ини сичқонға солиб эрди ғам,
Қуйруқиға боғлади ғирбол ҳам»

(«Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига»)

каби шу кунгача сақланиб келаётган мақоллар ҳам бор.

Навоий «Ҳайрат-ул-аброр»да фақат халқ мақолларидангина эмас, балки халқ ижодининг бошқа жанрлари ва усулларидан ҳам кенг баҳраманд бўлган. Масалан, «Ҳайрат-ул-аброр»даги «Ҳотами Той», «Шер билан Дуррож», «Искандар» ва бошқа ҳикоя ҳамда масаллар халқ ижоди материаллари асосида яратилган. Навоий халқ ижодига хос сажъ усулини қўллаб, бобларнинг сарлавҳасини қофияли наср усулида битади. Халқ ижодини, жумладан, халқ қўшиқларини бутун қалби билан севган Навоий «Ҳайрат-ул-аброр»да:

Турк суруди била солиб қўлум.
Қилсам анда ҳай тулғум, ҳай тулум,—

деб бежиз айтмаган эди. У халқ оғзаки ижодидан узоқ бўлган, халқ асарларини менсимаган ёзувчиларни қаттиқ танқид қилади.

«Ҳайрат-ул-аброр» аруз вазнининг сариъ баҳрида (муфтаилўн муфтаилўн фоилўн) ёзилган, у маснавий йўлида қофияланган.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

«Хисрав ва Ширин»дан «Фарҳод ва Ширин»га.

«Фарҳод ва Ширин» севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик достонидир. Олижаноб инсоний фазилатларни, умумбашарий орзу-интилишларни тараннум этган бу асар ўзбек классик адабиётининг янги ва улкан бир асари бўлиши билан бирга, Ўрта Шарқ халқлари адабий традициялари тараққиётида ҳам янги ҳодиса, катта бир босқич бўлди. Навоий хамсачилик традициясидан мустаҳкам ўрин олган «Хисрав ва Ширин» ўрнига янги тема ва проблемалар, янги мазмун ва ғоялар, янги образ ва характерларнинг бадиий тажассуми бўлган «Фарҳод ва Ширин» достонини яратди.

Хисрав ва Ширин образлари маълум тарихий илдизга эгадир. Хисрав машҳур сосоний подшоларидан бўлган Ануширвоннинг набираси Хисрав Парвездир. Хисрав Парвез 590 йилда тахтга чиққан ва 628 йилда ўз ўғли Шеруянинг буйруғи билан қатл қилинган эди. Эрон, Византия, Сурия тарихий хроникаларида, X аср араб тарихчиси Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий асари ва бошқа манбаларда берилган маълумотларга кўра, Ширин ҳам тарихий шахс бўлиб, у Хисравнинг энг севикли хотини бўлган экан. Арман қизи ёки оромийлардан бўлган гўзал Ширин феодал зодагонларнинг хонадонидан эмас экан. Шунинг учун феодал-аристократик доира Ширинга паст назар билан қараб, уни Хисравга номуносиб деб ҳисоб-

лар экан. Бу ҳолат феодал-сарой иғволарини янада кучайтириб юборган экан.

Мана шу тарихий воқеалар заминида турли-турли афсона ва ривоятлар вужудга келиб, Хисрав ва Ширин саргузашти, уларнинг севгиси афсонавий тус ола бошлайди, янги-янги афсона ва ривоятлар вужудга кела бошлайди. Бу афсона ва ривоятларнинг бирмунчаси «Қасри Ширин ва Бисутун» номи билан шуҳрат топади. Машҳур араб сайёҳи Ёқут (1179—1229) Ширин ҳақида анчагина ривоятлар эшитганини, уларнинг кўпи Доро I томонидан Бисутун тоғ қоясига ўйиб ёздирилган ёдгорликлар эканини ҳикоя қилади. (Бисутундаги аҳмонийлар қасрининг харобалари шу кунга қадар «Қасри Ширин» номи билан юритилади.)

Тарихий хроникалар ва хусусан афсона ҳамда ривоятлар ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин образларининг вужудга келишига маълум бир замин бўлган эди. Ёзма адабиётда биринчи бор Абулқосим Фирдавсий Хисрав ва Ширин образини қайта ишлайди.

Фирдавсий «Хисрав ва Ширин»да сосонийлар сулоласи расмий хроникаларидаги маълумотни асос қилиб олади. Шоҳ ва Маликанинг севги саргузашти ва фожиали тақдирини тасвирлаб, Хисравни шавкатли шоҳ ва ошиқ, Ширинни садоқатли ёр сифатида гавдалантиради, Шеруяни худбин шаҳзода ва падаркуш сифатида фош этади.

Хисрав ва Ширин темасини Фирдавсийдан икки аср кейин улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий қайта ишлайди. Низомий «Хисрав ва Ширин» достонини ёзишга киришар экан, ўз олдига тамомила янги вазифа ва мақсад, янги масала ва проблемалар қўяди, уни ўзи яшаган XII аср ҳаётига, озарбайжон муҳитига яқинлаштиради. У сосонийлар сулоласи расмий хроника материалларига эмас, балки кўпроқ халқ оғзаки ижоди материалларига таянади, улардан ижодий фойдаланади. Низомий севги ва садоқат мавзуини асос қилиб олиш, уни янги планда тасвирлаш билан бирга, достонда мамлакатни адолат билан бошқариш, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш, меҳнат ва ижодкорлик каби масалаларга ҳам кенг ўрин беради. У достоннинг сюжети ва композициясини ҳам, образлари ва характерларини ҳам тамомила янгича ишлаб чиқади. Низомий достонининг марказий образи Ширин бўлиб қолади. Ширин вафодор ёр бўлиши билан бирга адолатли давлат арбоби ҳамдир. У сабр-бардоши ва мустаҳкам иродаси билан севгида беқарор бўлган Хисравни садоқатли ошиққа, ишратпараст, худбин подшо Хисравни адолатли подшога айлантиради. Хисрав қайта тарбияланади. Низомий достон воқеалари доирасини кенгайтиради, унга Византия ва

Кавказ воқеаларини, Меҳинбону, Фарҳод, Шопур ва бошқа образларни киритади. Булардан айниқса Фарҳод образи достоннинг ғоявий-бадиий қимматини тўлдиради, такомиллаштиради. Бироқ, афсуски, Низомий достонида Фарҳод иккинчи даражали бир қаҳрамон бўлиб қолади.

Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достони жуда кенг шуҳрат қозонади. Хисрав ва Ширин темасида достон яратиш Ўрта Шарқ халқлари адабиётида бир традиция бўлиб қолади. Низомийдан бир аср кейин машҳур ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий «Ширин ва Хисрав» номи билан «Хамса»синнинг иккинчи достонини яратади. Хисрав Деҳлавий Низомий достонининг сюжети ва композициясини асосан сақлаб қолади. Бироқ у Хисравнинг шон-шавкати ва қаҳрамонлигига кўпроқ эътибор бериб, Ширин образини бирмунча бўшаштириб қўяди. Деҳлавий достонида Хисрав Ширинининг таъсири ва тадбирлари билан янги кишига айланмайди, балки Ширинга уйланганидан кейин ортиқ даражада айш-ишратга берилиб, давлат ва мамлакат ишларидан йироқлашади. Бу ҳолат достоннинг ғоявий мазмунига катта путур етказади. Лекин, шуларга қарамай, Хисрав Деҳлавий достони ўз бадиий соддалиги ва жозибадорлиги билан кенг шуҳрат топади.

XIV асрда Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонини шоир Қутб ўзбек тилига эркин таржима қилади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони муқаддимасида маълумот беришича, XV аср ўрталарида вафот этган шоир Ашраф ва яна номаълум бир шоир ҳам ўзларининг «Хисрав ва Ширин» достонларини ёзган эканлар. Хисрав ва Ширин темасида яратилган достонлардан Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Ашраф ва «номаълум шоир»нинг достонлари Навоийга маълум бўлган, албатта.[1] Навоий халқ томонидан шу темада яратилган афсона ва ривоятларни ҳам, шубҳасиз, яхши билган.

Навоий ўз салафларининг истеъдоди ва ижодий ютуқларига доимо юксак баҳо беради. Лекин, шу билан бирга, уларнинг асарларидаги камчиликларни холисона танқид қилади. Хусусан, салафлари томонидан Хисравнинг ижобий қаҳрамон сифатида таъриф ва тавсиф этилиши Навоийнинг қаттиқ эътирозини туғдиради. Навоий салафларининг изидан боролмайди. Унингча, ишқда беқарор, худбин ва маишатпараст Хисрав мақтовга сазовор эмас; Хисрав қилмишларига яраша жазоланиши, унинг тимсолида золим ва худбин подшолар шафқатсиз фош этилиши лозим; Хисрав ва хисравларга

---

[1] Навоий Қутб таржимаси билан таниш бўлмаса керак. Агар у Қутб таржимасини билганида эди, шубҳасиз, уни зикр этар эди.

қарши инсоннинг энг олий фазилатларини жам этган янги, комил кишилар образини, хисравлар дунёсига қарши инсониятнинг асрий орзу-армонларини ифодалаган янги дунё яратиш керак.

Шунинг учун ҳам Навоий тамомила янги достон яратишга киришади. Унинг «Фарҳод ва Ширин» достони даврининг, инсон фаолиятининг хилма-хил масалаларини қамраб олган, ўрта аср гуманизмининг энг пешқадам қарашлари ва орзу-интилишларини ифодалаган бир достон сифатида вужудга келади.

Навоий севги, садоқат, меҳнатсеварлик, ижодкорлик, дўстлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги фикр-ўйлари ва орзу-интилишларини, хусусан достоннинг бош қаҳрамони Фарҳод образида мужассамлаштиради.

Ёзиб жон мусҳафидин икки оят,
Дебон Фарҳоду Ширидин ҳикоят,—

деган шоир ўз достонига «Фарҳод ва Ширин» номини беради.

«Фарҳод ва Ширин» образлари

Фарҳод. Маълумки, Абулқосим Фирдавсий «Хисрав ва Ширин» достонини расмий хроника материаллари ва афсона ҳамда ривоятлар асосида яратиб, сосоний Хисрав Парвезнинг шон-шавкатини улуғлаган эди. Унинг достонида кейинги достонларда мавжуд бўлган бошқа бир қатор образлар (Меҳинбону, Шопур ва бошқалар) каби Фарҳод образи ҳам йўқ эди. Афтидан, ҳали халқ оғзаки ижодида Фарҳод образи яратилмаган ёки у кенг тарқалмаган эди[1]. Вақт ўтиши билан «Хисрав ва Ширин» халққа, халқнинг орзу-интилишларига яқинлашиб боради, шу заминда Фарҳод образи шакллана бошлайди. Турли халқларнинг бир қанча афсона ва ривоятларида ҳамда ёзма адабиёт намояндаларининг асарларида Фарҳод номининг зикр этилиши бу образнинг хийла қадимий традицияларга эга эканини кўрсатади. Шубҳасиз, Низомий «Хисрав ва Ширин» достонини ёзишга киришар экан, мана шундай афсона ва ривоятлардан ҳам фойдаланади. У биринчи бўлиб ёзма адабиётга Фарҳоднинг эпик образини киритади. Бу образ достоннинг ғоявий-бадиий қимматини, халқчиллигини оширади. Бироқ Низомий достонида бу образ бош қаҳрамон даражасига кўтарилмайди.

[1] X аср тарихчиси Балъамий асарида Фарҳод номи зикр этилади. Бироқ бу ном, проф. Е. Э. Бертельс таъкидлаганидек, китобга кейинроқ киритилган бўлиши керак.

Навоий достонида эса тамомила бошқача манзарани кўрамиз. Навоий достони деярли Фарҳоднинг туғилиши билан бошланиб, Фарҳоднинг вафоти билан тугалланади. Навоий Фарҳоднинг бутун ҳаёти ва кураш йўлларини ҳикоя қилади. Барча масалалар Фарҳоднинг ҳаёти ва фаолияти заминида туғилади ёки Фарҳодга келиб боғланади. Бинобарин, Фарҳод мукаммал эпик образ даражасига кўтарилади. Бунинг натижасида асар шеърий романга ўхшаб кетади.

Фарҳод болалик чоғидаёқ ижобий хислатларга эга бўлади. У жуда ақлли, зеҳнли бола бўлиб ўсади. Фарҳод зўр ҳавас билан ўқийди, табииёт, математика, логика ва бошқа фанларни ўрганади, кўп ўтмай бир қатор илмларни эгаллаб, ўз қобилият ва малакаларини оширади:

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.
Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.
Ўқиб ўтмак, ўқиб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...
Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Фарҳод ақлий тарбия билангина чекланиб қолмасдан, жисмоний ва ҳарбий машқлар билан ҳам шуғулланиб, чиниқа бошлайди. Сувда сузиш, чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар унинг кундалик машғулоти бўлиб қолади 10 ёшида унда 20 яшар йигитнинг куч-қуввати бўлади. У ўзининг ақли ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан кишиларни ҳайратда қолдиради.

Фарҳод — ниҳоятда камтар киши. Шаҳзодалик, отасининг мол-давлати уни маҳлиё қилмайди. У ўзини оддий кишиларнинг бири деб ҳисоблайди ва мазлум халқни чин кўнгилдан севади, Фарҳод мазлумларнинг дардига малҳам бўлишга интилар, умумнинг манфаатини ўз манфаатидан устун қўяр эди:

Бировким зор йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.
Чиқариб сўзлуғ сўз бошидин дуд,
Совуқ оҳ айлаб оҳин оташ олуд.
Бўлиб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Яқо чокни кўриб, кўксин қилиб чок.

Шунинг учун халқ Фарҳодни севади, унинг дард-аламидан қайғуради, шодлиги билан қувонади.

Фарҳод вояга етган сари ўз ишларидан қаноатланмайдиган бўла бошлайди. У қандайдир улуғ ишларга бош бўлиш, кишиларнинг бахти йўлида кўпроқ хизмат қилишга интилади.

Хоқон Фарҳодни хурсанд қилиш учун йилнинг тўрт фаслига мос тўрт қаср қурдира бошлайди. Фарҳод бу қасрлар унинг ўзига қурилаётгани учун эмас, балки усталарнинг ҳунари ва санъатини ўрганиш учун қурилиш ишини кузатади ва бинокорликни ўрганиш вазифасини ўз олдига қўяди. Меъмор Боний, наққош Моний ва тош йўнувчи Қоран билан дўстлашади. У усталарнинг ҳунарини иштиёқ билан кузата бориб, яхшилаб ўрганиб олади:

... Анингдек қилди хора йўнмоғин вирд,
Ки юз Қоран қошида бўлгай шогирд.
Қилиб бир дамда онча иш ниҳони,
Ки қилгай ўзгалар бир йилда они...
Қаю суратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очди чеҳра филҳол.
Бу ишни доғи оз фурсатда қилди,
Анингдек ким кераклик эрди, билди.

Хоқон ўғлини хурсанд қилиш учун унга тож-тахтини таклиф қилади. Лекин Фарҳодни тож-тахт қизиқтирмас эди. У шунча илм ва ҳунарга эга бўлишига қарамай, ҳали ўзини етарли тажриба ва малакага эга деб ҳисобламас, давлатни идора этиш учун катта тажриба ва тадбиркорлик лозим деб билар эди. Бу билан Навоий ўз давридаги худбин ва тож-тахтпараст шаҳзодаларни қаттиқ қоралаб, уларни Фарҳоддан ибрат олишга йўллайди. Навоийнинг Фарҳодни шаҳзода қилиб беришдан асл мақсади ҳам шу эди[1].

Шундай қилиб, Фарҳод дастлаб билимли, ҳунарли, ижодкор киши бўлиб етишади. У илм ва ҳунарни ҳаёт билан боғлайди. Киши ўз илми ва ҳунарини омманинг манфаатига хизмат эттириши лозим деб ҳисоблайди. Бу хусусан Фарҳоднинг Арманистондаги фаолиятида равшан кўринади. Фарҳод Ширинни излаб Арманияга[2] боради. У тоғда канал қазиш учун ниҳоятда қийналиб ишлаётган мингларча кишиларни кўрар экан:

«Ҳунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир!»,

деб уларга ёрдам беради, уларга бош бўлиб ишлаб, муъжизалар кўрсатади. Фарҳод билими ва ҳунарини ишга солиб, мингларча кишиларнинг меҳнати ва машаққатини енгиллаштира-

[1] Низомий достонида Фарҳод Хитойда ўқиб таълим олган уста сифатида берилса, Хисрав Деҳлавий достонида Хоқоннинг ўғли сифатида тасвирланиб, усталик ҳунарини ман этган отасидан араз қилиб Хитойдан чиқиб кетган бўлади.

[2] Навоий Арманистонни «Армания» шаклида қўллаган.

ди. Фарҳоднинг меҳнат фаолияти ва қобилияти айниқса ҳовуз қазиш ва канал очиш ишларида камол топади. Сув проблемаси достоннинг марказий масалаларидан бирига айланади. Маълумки, ўзбек халқи сув учун асрлар давомида қаттиқ кураш олиб борган, халқ кучи билан бир қатор суғориш иншоотлари вужудга келтирилган бўлса ҳам, лекин феодал тузум қишлоқ хўжалигини сув билан етарли таъминлашга имкон бермас эди. Ўзаро феодал урушлар эса суғориш иншоотларини вайрон этиб, сув танқислигини тобора кучайтирар эди. Сув танқислиги XV асрда, Навоий яшаган даврда, жуда кучли эди. Халқнинг сув учун қийналаётганини кўрган Навоий уни сув билан таъминлашни истар, лекин бу истагини амалга оширолмас эди. Навоий халқнинг сув билан таъминланадиган вақти келишига ишонади. Фарҳод бошчилигида катта ҳовуз қазилади, канал очилади. Ариқ — каналга «Наҳр-ул-ҳаёт» («Ҳаёт дарёси»), ҳовузга «Баҳр-ун-нажот» («Нажот денгизи») деб ном қўйилади:

Ариққа қўйдилар «Наҳр-ул-ҳаёт» исм,
Фалакваш ҳавзға «Баҳр-ун-нажот» исм.

Бу номлар ҳам Навоийнинг сув масаласига қанчалик катта аҳамият берганини кўрсатади: сув — ҳаёт, сув — нажот. Шунинг учун ҳам ариқ ва ҳовузнинг тайёр бўлиши халқ байрами, халқ тантанасига айланган эди.

Демак, меҳнат ва ижодкорлик «Фарҳод ва Ширин»нинг марказий масалаларидан биридир. Шунинг учун ҳам Навоий достонини иккинчи бир ном билан «Меҳнатнома» деб ҳам атаган эди:

Заруратким, солиб бир ўзгача тарҳ,
Бу «Меҳнатнома»ни қилғум дурур шарҳ.

Фарҳоддек меҳнатсевар ва ижодкор, комил инсон образини яратган Навоийнинг ўзи ҳам ундан илҳомланиб, қаламининг Фарҳод тешаси каби ўткир ва унумли бўлишини орзу қилади:

Бу кон ишқида тешанг хора рез эт,
Ани Фарҳод тоши бирла тез эт.

Навоий Фарҳоднинг меҳнат ва ижодкорликда эришган муваффақиятларининг асосий боиси унинг илми, ақли ва иродаси деб ҳисоблайди. Фарҳод ақл ва тафаккур кучига баҳо берар экан:

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Улум ичра манго то бўлди мадхал,
Топилмас мушкуле мен қилмаган ҳал

дейди. Бироқ Фарҳод (демак, Навоий) халқни сув билан таъминлаш ва меҳнат муъжизаларини яратиш учун феодал жамият тузумини емириш лозимлигини тушунмайди ва тушуна олмас ҳам эди. Ўзбек халқининг асрий орзулари фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина амалга ошиб, катта каналлар, сунъий денгизлар вужудга келтирилди, инсон чўлу саҳроларни чекинишга мажбур этди.

Фарҳод мислсиз халқпарвар ва ватанпарвар инсондир. У доимо юртнинг ободонлиги ва халқнинг фаровонлиги учун курашади. Ўзи бинокорлик қилади, тоғ-тош кесади, инсоннинг ҳар қандай душманларига (фантастик ёвуз кучларга ҳам) қарши курашади. У Ширинни севиш билан бирга, Ширинниг юрти ва элини ҳам севади. Арманистонни ёвуз Хисравнинг ҳужумидан мардона ҳимоя қилади. Фарҳодни куч билан енголмаган Хисрав уни макр-ҳийла билан асир олади. Лекин бу Фарҳодни маҳв этолмайди, унинг иродасини буколмайди, севги ва ҳаққоният учун кураш йўлидан чекинтиролмайди. Фарҳод ҳамон дадил ва мағрур. Мана Хисрав билан унинг мунозараси:

Деди: недур сенга оламда пеша?
Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша.
Дедиким: ишқиға кўнглунг ўрундур?
Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.
Деди: кўнглунг фидо қилса жафоси?
Деди: жонимни ҳам айлай фидоси.
Деди: у ишқдин инкор қилғил!
Деди: бу сўздин истиғфор қилғил!..
Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш!
Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!..

Фарҳоднинг кескин ва қатъий жавоблари мутакаббир ва худбин Хисравни руҳан мағлуб қилади.

Фарҳод ўз юртидан узоқда, душманнинг макр ва ҳийла тузоғида ҳалок бўлади. Лекин у охирги нафасигача ҳам адолатнинг тантана қилишига ишонади. У дўстлари билан ғойибона хайрлашар экан, уларга Хисравни енгиб, адолат ўрнатишни васият қилади. Хисрав ҳам, ўлим ҳам унинг орзу-армонларини енголмайди.

Навоий Фарҳод образини реалистик ва романтик деталлар билан бойитади, такомиллаштиради. У жамиятда Фарҳодни ва Фарҳоддек кишиларни кўришни орзу қилади, шундай кишиларнинг етишишига комил ишонч билан қарайди.

Ширин. Ширин ўз характери ва фазилатлари билан Фарҳод қаторидан ўрин олган, унга ҳар жиҳатдан муносиб бўлган олижаноб инсон образидир. Бу

образ сиймосида ҳам Навоий энг эзгу орзу-армонларини мужассамлаштиради.

Ширин маърифатпарвар аммаси Меҳинбону тарбиясида илмли, ақлли ва иффатли бир қиз бўлиб етишади. У мамлакатнинг ободончилиги, сув билан таъминланиши учун курашади. Меҳинбону билан бирга канал қазиш, сув чиқариш каби катта ишларга бош бўлади. Ширин Фарҳод сиймосида инсоннинг бахти учун курашувчи ажойиб шахсни кўради. Фарҳоднинг қаҳрамонликлари, ижодкорлиги Ширинни мафтун этади. У тоғ-тошларни кесиб ариқ ўтказган Фарҳодни самимий тақдирлайди. Ширин феодал саройининг тантиқ, арзанда ва ҳою ҳавасларга берилган қизларидан эмас. Уни мол-давлат ва ясан-тусанлар эмас, балки инсоннинг бахти учун хизмат қилувчи орзулар қизиқтиради. Ширин чин инсон бўлишни ва чин инсонни севишни буюк фазилат деб билади. Уни шаҳзода Фарҳод эмас, балки инсон Фарҳод мафтун этади (у Фарҳоднинг насл-насабини билмас ҳам эди). Ширин золим Хисравнинг «ошиқона» таклифини:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур,—

деб рад этади.

Ширин — садоқатли ёр. У энг даҳшатли дамларда ҳам Фарҳодга вафодор бўлиб қолади, иродаси бўшашмайди.

Ширин Хисравнинг ёвуз ниятини билар эди. У мамлакатнинг Хисрав қўлига ўтиши ва халқнинг таланишини истамас эди. Шунинг учун ҳам Ширин жон-жаҳди билан Хисравга қарши курашади. Лекин Хисравнинг қўли баланд келади, у макр-ҳийла билан Фарҳодни асир қилиб, мамлакатни хавф остида қолдиради. Ширин учун икки йўл қолади: ё ҳаёт, ё ўлим. Ширин сўнггисини қабул қилади. Бу Ширинниг маънавий ғалабаси эди, чунки золим ва мунофиқ Хисравга бўйин эгиб тирик қолгунча, чин инсонликка ва Фарҳодга содиқ қолиб ўлган авлодир.

Ширин образи узоқ тадрижий такомил босқичларини кечиб ўтди. Фирдавсий яратган Ширин образи учун тарихий хроникалар ва дастлабки афсона-ривоятлардаги Ширин прообраз бўлди. Фирдавсийнинг Ширини садоқатли ёр, тадбирли аёл ва эл-юртга мушфиқ инсон образидир. Низомийга келиб Ширин тамомила янги моҳият касб этди. Низомий бу образни яратишда расмий хроникал маълумотлар доирасини ёриб ўтди, у янги-янги афсона ва ривоятлардан фойдаланди, кенг бадиий фантазия асосида янги Ширин образини яратди. Низомий достонида Ширин етакчи бош қаҳрамон даражасига кўта-

рилди, шоир энг гўзал орзу-интилишларини шу образ қиёфасида мужассамлаштирди. Ширин садоқатли, иродали ёр бўлиши билан бирга, тадбирли мураббия, одил ва донишманд давлат арбоби ҳамдир.

Навоий яратган Ширин ўз фазилатлари билан Низомийнинг Ширинига жуда яқин туради. Бироқ Навоий ўз достонининг янги режаси ва вазифалари нуқтаи назаридан бу образни ҳам қайта ишлайди, янги Ширин яратади. Низомий достонида Ширинниинг характери билан Хисравнинг характери ўртасида маълум конфликт бор. Бироқ Ширин Хисравни севади. Хисрав бу севгига муносиб кишига айланиши керак. Ширин матонати ва иродаси билан, ақл-тадбири билан Хисравни қайта тарбиялайди, конфликт орадан кўтарилади. Навоий достонида эса севгувчилар Фарҳод билан Ширин ўртасида ҳеч қандай конфликт йўқ, уларнинг феъл-атвори, фаолияти ва орзу-мақсади бир. Ширин билан Хисрав эса бир-бирига тамомила зид, ёт кишилардир. Фарҳод Хисравга қанчалик душман бўлса, Ширин ҳам шундай душмандир. Фарҳод билан Ширин бошқа дунёю, Хисрав билан Шеруя бошқа дунё. Буларнинг ўртасида қаттиқ ва муросасиз кураш боради. Бу курашда чекиниш йўқ: ё ҳаёт, ёки ўлим. Ширин образининг моҳияти ва характерини ҳам мана шу кураш белгилайди. Натижада Ширин образи янада активроқ, янада шижоатлироқ бир аёл сифатида гавдаланади.

Аёлларни қаттиқ зулм остида тутган, хўрлаган, инсонлик ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилган феодал тузуми шароитида Навоийнинг Шириндек комила, оқила ва фозила аёл образини яратиши гуманизмнинг ўрта асрдаги қудратли овози, феодал-клерикал жаҳолат ва урф-одатларга қарши шиддатли ҳамласи эди. Ширин образининг ва бу образ орқали Навоий ифодалаган идеалнинг асосий қиммати ҳам шундадир.

Меҳинбону. Навоийнинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашлари Меҳинбону образи билан янада мукаммаллаштирилади. Феодал тузуми ва реакцион ислом дини хотин-қизларни ҳар тарафлама камситиб, қуллик, жаҳолат ва нодонликда сақлаб келган бир замонда Навоий хотин-қизларнинг илмли ва ҳунарли бўлишларинигина эмас, балки йирик давлат арбоби бўлишларини ҳам орзу қилади. У ана шу орзуси туфайли идеал ҳукмдор Меҳинбону образини яратади. Меҳинбону — адолатли ҳукмдор, у мамлакатнинг ободлиги ва халқнинг осойишталиги учун курашади. Ариқ ва ҳовуз қазиш ишига раҳбарлик қилади. Жияни Ширинниинг тарбиясига катта аҳамият беради. Меҳинбону — илм-маърифат ҳомийси. У кишиларнинг илмли бўлишига ҳар томонлама кўмаклашади, олимларни қадрлайди, ҳурмат қила-

ди. Унинг саройидаги ўн қиз илм ва ҳунарда ажойиб кишилар бўлиб етишади:

...Бу фанларда булар бир-бирдан аҳсан,
Юз ул фанлик аро ҳар қайси якфан,
Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбўю Сумансо.
Паричеҳру Паризоду Париваш,
Пари-пайкар — зиҳи ўн исми дилкаш.

Меҳинбону кишиларнинг яхши мақсад, орзу-интилишларини қўллайди, уларга мадад беради. Фарҳод сиймосида улуғ бир инсонни, садоқатли ёр, меҳнаткаш, ижодкор ва қаҳрамонни кўрган Меҳинбону уни самимият билан ҳурмат қилади, унга оналарча меҳр қўяди. У Фарҳод ва Ширинниинг соф муҳаббатини қизғин ҳимоя қилади.

Меҳинбону мамлакатни, халқни, Фарҳод ва Ширинларнинг орзусини разил Хисравнинг даҳшатли ҳужумидан мудофаа этишда жасорат ва тадбир билан иш гутади. Ноилож қолганидан кейингина Хисрав билан келишишга мажбур бўлади. Акс ҳолда Хисрав эл-юрт бошига яна янги-янги офатлар келтирар эди. Меҳинбону билан Хисрав бир-бирига тамомила қарама-қарши кишилардир. Хотинлардан чиққан ҳукмдор Меҳинбону мамлакатни обод ва халқни фаровон қилиш учун курашса, эрлардан чиққан ҳукмдор Хисрав мамлакатни хароб қилади, халқни эзиб талайди. Бу билан Навоий, бир томондан, одил ва золим подшо ҳақидаги қарашларини ифодаласа, иккинчи томондан, хотин-қизларга паст назар билан қараш тенденцияларига зарба бериб, кишининг яхши ёки ёмон бўлиши асло унинг эркак ёки хотинлигида эмас, дейди. Бу фикр ғоят зўр прогрессив аҳамиятга эга эди.

Ёзма адабиётда Меҳинбону образини биринчи бўлиб Низомий яратган.[1] Бу образни яратишда у кавказ халқларининг афсона ва ривоятларидан ижодий фойдаланган. Меҳинбону образи адолатли ва маърифатпарвар подшо сифатида тасвирланади. Бу образ, худди Ширин образи каби, Низомий достонини XII аср муҳитига, Кавказ ҳаётига янада яқинлаштиради. Низомийдан кейин Меҳинбону образи «Хамса»ларнинг (ёки «Хисрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» номи билан яратилган алоҳида достонларнинг) традицион образига айланади. Алишер Навоий ҳам ўз достонининг режаси ва вазифалари нуқтаи назаридан бу образни қайта ишлайди, такомиллаштиради. Меҳинбону образининг янгича моҳияти, хусусан, унинг

[1] Меҳинбону — улуғ бека дегани бўлиб, унинг асли номи Шомира (Семирамида) экан. Унинг номи билан боғлиқ афсона ва ривоятлар кўпдир.

Фарҳодга бўлган оналарча меҳри ва Хисравга қарши кураши, нафрати фонида ойдинлашади.

Шопур. «Фарҳод ва Ширин»нинг муҳим ижобий образларидан бири Шопурдир. У комил бир инсон, истеъдодли санъаткор — рассом ва сайёҳдир. Шопур софдил ва самимий киши. У дўстлик ва содиқликнинг тенги йўқ тимсоли. Достонда дўстлик ва садоқат Шопурнинг етакчи фазилати сифатида тасвир этилади. Фарҳод Шопур ва унинг ҳамроҳларини денгизда қароқчилардан қутқазган эди. Шундан бошлаб Шопур Фарҳодга дўст тутунади, Фарҳодни муродмақсадига етказиш, бахтиёр қилиш учун куч-қувватини аямайди. У Фарҳодни Арманистонга олиб боради, унинг ҳамма ишларига яқиндан ёрдам беради. У Фарҳоднинг севиклиси Ширинга ҳам содиқ дўст бўлиб қолади. Шопур Фарҳоднинг тоғ-тош қазишида қандай жонбозлик кўрсатган бўлса, Арманистонни Хисравнинг ҳужумидан мудофаа этишда ҳам шундай жонбозлик кўрсатади.

Шопур Фарҳоднинг васиятини бажариб, унинг кўкалдоши Баҳром билан бирга Хисравнинг ўғли Шеруяга қарши курашиб, уни енгади, Арманистонда адолат ва осойишталик ўрнатади.

Навоий халқлар дўстлиги ғоясининг улуғ куйчисидир. У халқлар дўстлиги ғоясини «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам марказий масалалардан бири қилиб қўяди. Бу ғоя айниқса достоннинг уч ижобий образида — Фарҳод, Ширин ва Шопур образларида ёрқин ифодаланади. Хитойлик йигит Фарҳод арман қизи Ширинни севади. Эронлик Шопур бу севгига ҳомийлик қилади. Уларнинг фаолияти, дунёқараши, орзу-интилиши бир-бири билан чамбарчас боғланган. Маълумки, Ўрта Осиё халқлари билан Кавказ, Хитой халқлари ва бошқа халқлар ўртасида жуда қадим замонлардан бошлаб дўстона муносабатлар, иқтисодий-маданий алоқалар пайдо бўлган эди. Навоийдаги халқлар дўстлиги ғояси мана шу реал замин асосида туғилган ва уни мустаҳкамлаш ҳамда кенгайтиришга қаратилган эди. Шу билан бирга, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Фарҳод, Ширин ва Шопур каби образлар, достонда қайси бир ўлка ёки халқнинг фарзанди сифатида тасвирланишидан қатъи назар, улар инсонийликнинг энг яхши сифат ва фазилатларини тажассум этган кишилар бўлиб, барча халқларга манзурдир.

Низомийдан бошлаб Шопур образи ҳам хамсачиликда традицион бир образга айланган эди. Навоий достонида Шопурнинг фаолияти Фарҳод билан узвий боғланади (Низомийда эса у Хисравнинг тарбиячиси, дўсти ва ҳомийсидир). Бу ҳолат Шопур образига янги сифат ва хислатлар бағишлаб,

уни Фарҳод қаторидан ўрин тутган, халқ учун фидокор, зулм ва зўрликка қарши курашувчи жанговар бир кишига айлантиради. Шундай қилиб, Навоий достонида Шопур образи ҳам такомиллашади, достон воқеаларининг ривожи ва ечимида актив роль ўйнайди.

Шопур, Гамлетнинг садоқатли дўсти Горацио каби, жаҳон адабиёти тарихида дўстлик ва садоқатнинг бир символи бўлган ўлмас образлардандир.

Бошқа ижобий образлар.

«Фарҳод ва Ширин»да яна бир неча ижобий образлар бор. Булардан ҳар бири достон сюжетининг, унда қўйилган масалаларнинг ривожида маълум ўрин тутади, достоннинг бадиий қимматини оширади. Хоқон, вазир Мулкоро, Баҳром, олим Суҳайло ва бошқалар шундай образлардир.

Низомий достонида Хоқон образи йўқ. Амир Хисрав Деҳлавий эса Фарҳодни Хитой хоқонининг ўғли қилиб олади, у Хоқон ҳақида асосан Фарҳоднинг Ширинга ўз саргузаштини ҳикоя қилиб бериши эпизодида сўзлайди. Фарҳод меъморчиликка қизиқади, Хоқон шаҳзодага бу касб билан шуғулланишни ман этади, Фарҳод норози бўлиб юртидан чиқиб кетади ва охири Арманистонга келиб қолади. Навоий достонида эса Хоқон муҳим бир образдир. У асар воқеаларининг ривожида салмоқли ўрин тутади. Хоқон одил ҳукмдор, маърифатпарвар ва мушфиқ, меҳрибон падар сифатида тасвирланади. Унинг мол-мулки ва шон-шавкатида камчилиги йўқ, лекин фарзандсиз. Ниҳоят, Хоқон фарзанд ҳам кўради. Эл-юртга тўй-томоша бериб, аҳолини уч йиллик хирождан озод этади:

Олиб кишвар элининг эҳтиёжин,
Бағишлаб элга уч йиллик хирожин.

У Фарҳоднинг ҳар томонлама тарбия олишига катта эътибор беради. Нури дийдасини шод қилиш учун қасрлар қурдиради, ҳатто тож-тахтини ўғлига таклиф қилади. Бу билан у, бир томондан, кўзининг очиғида муносиб валиаҳд етказиб, Фарҳодни давлатни бошқариш ишига тайёрламоқчи бўлса, иккинчи томондан, уни ўйчанлик ва ғамгинликдан йироқлаштирмоқчи бўлади. Хоқон Фарҳодни одил бўлишга ва элнинг маслаҳати билан иш кўришга йўллайди:

Неким элнинг салоҳидир, они қил,
Менинг будур салоҳим, эмди сен бил.

Фарҳоднинг одоб билан айтган оқилона сўзлари Хоқонга манзур бўлади, у ўғлини тахтга чиқишга ортиқ қистамайди. Хоқон Фарҳодни донишмандлар ўлкаси Юнонга олиб боради, ўғлини ҳакимлар маслаҳати билан иш қилишга ундайди.

Хоқон образи билан Навоий адолатли ва маърифатпарвар подшо учун кураш ғоясини илгари суради. У аҳил, иттифоқ ота-бола образи орқали тож-тахт талашиб юрган Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига ўгит ҳам беради.

Баҳром достонда адолат символи сифатида тасвирланган. Баҳром мард, ботир ва адолатпарвар шахс. У ёшликдаги дўсти Фарҳодни унутмайди, уни излаб Арманистонга келади. Фарҳод билан Ширинниng ўлими уни қаттиқ қайғуртиради. Баҳром Арманистонни озод этиш вазифасини ўз олдига қўяди. У Шеруяни енгади. Арманистоннинг хароб қилинган жойларини қайта тиклайди. Мамлакатда осойишталик ўрнатади. Баҳром образи достонни оптимистик руҳда хотималаш учун хизмат қилади. Бу образни яратишдан Навоийнинг асл мақсади ҳам шу эди.

«Фарҳод ва Ширин»даги муҳим ижобий образлардан яна бири олим Суҳайлодир. Суҳайло 500 йил умр кўрган, ғорда маскан тутган, «замонасининг Сўқротидир». Халқ эртакларидагидек фантастик тарзда тасвир этилган бу образнинг замирида реалистик ҳақиқат, мақсад бор. Маълумки, Навоий илм-фанни юксак қадрлар, унинг куч-қудратига катта баҳо берар эди[1]. Унингча, турли хил мушкулотларни олимларсиз ҳал этиш мумкин эмас. Давлат арбоблари ҳар бир масалада олимлар билан кенгашишлари, уларга таянишлари керак. Суҳайло ҳам шундай олимлардан. У маслаҳатга келган Хоқон ва Фарҳодга «келажакнинг калити»ни топширади. Унинг кўрсатмалари асосида Фарҳод Искандар тилсимотини очади, аждарни ўлдиради, Аҳраманни енгади ва Чинга қайтиб, кўзгуда Ширинни, ўз келажагини кўради.

Салбий образлар. «Фарҳод ва Ширин»да яхшилик билан ёмонлик, маърифат билан жаҳолат, қаҳрамонлик билан мунофиқлик, адолат билан разолат ўртасида узлуксиз кураш боради. Яхшиликни ва яхшилик кучларини Фарҳод, Ширин, Меҳинбону ва Шопур каби образлар сиймосида мужассамлаштирган Навоий Хисрав, Шеруя, Бузург Уммид ва бошқа салбий образлар орқали инсон учун офат келтирувчи ёвуз кучларни тасвирлайди. Булар ҳар қандай яхшилик, чин инсоний фазилат ва улуғ мақсадларнинг ашаддий душмани, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч қандай қабоҳат ва разолатдан қайтмайдиган кишилардир. Уларнинг зулми билан обод жойлар вайрон бўлади, тинчлик ўрнини уруш ва жанжал эгаллайди, мамлакат бойлиги таланади, гуноҳсиз кишиларнинг боши кесилади. Навоий Хисрав, Шеруя, Бузург Уммид ва бошқа салбий образларда ўз давридаги реакцион

[1] Навоийнинг Улуғбекка берган баҳоси ва таърифини эсланг.

феодал аристократларнинг хатти-ҳаракатларини, зулм-зўрликларини кўрсатади. У айниқса ўзаро феодал урушларни ва темурийлар ўртасидаги тож-тахт талашларини қаттиқ қоралайди, темурий шоҳ ва шаҳзодаларнинг маиший бузуқлиги ва жоҳиллигини қаттиқ танқид қилади. Бинобарин, бу образлар реалистик моҳиятга эга бўлиб, XV аср ҳаёти учун типик образлардир.

Хисрав. Хисрав — худбин, золим, жоҳил подшо. Унинг бутун қилмиши халқни талаб бойлик орттиришга, кайф-сафо қуришга қаратилган. У Ширинниинг гўзаллигини эшитиб «ошиқ» бўлади, уни хотин қилиб олиш баҳонаси билан Арманистонни эгалламоқчи, халқнинг молмулкини талон-торож қилмоқчи бўлади. Фарҳод тили билан айтганда, у «севги» сўзини ҳам бошқалардан эшитиб олган. Бу «ошиқ» подшо ўзининг ёвуз ниятларини қурол кучи билан амалга оширмоқчи бўлади. Қурол кор қилмагач, макр-ҳийлани ишга солади. Эронда халққа қаттиқ жабр қилган Хисрав Арманистонда янада қаттиқроқ зулм қила бошлайди, кўп обод жойларни хароб қилади, кишиларни қириб ташлайди. Бироқ бу золим мақсадига эриша олмайди. Бу ёвуз иккинчи бир ёвузнинг, ўз ўғли Шеруянинг қўли билан ҳалок қилинади.

Шундай қилиб, Низомий ва Хисрав Деҳлавий достонларида ижобий образ сифатида таъриф ва тавсиф этилган Хисрав Навоий достонида салбий образ қилиб берилади. Хисравни салбий образ сифатида тасвирлаш ва уни фош этиш достоннинг реалистик моҳиятини чуқурлаштиради, практик аҳамиятини оширади, чунки Навоий Хисрав образи орқали феодал ҳукмдорларнинг, жумладан, темурийларнинг бир қатор салбий томонларини қаттиқ танқид қилади.

Шеруя. Шеруя ўз жоҳиллиги, инсофсизлиги ва разиллиги билан отаси Хисравдан қолишмайди. У худбин, мансабпараст ва бадхулқ. Шеруя Ширинга ошиқлик ниқоби остида (унда чин севги йўқ эди) ўз отасини ўлдиради. Аслида унинг мақсади отасининг тож-тахтини эгаллаш ва Арманистонни қўлга киритиш эди. Аммо у мақсадига эришолмайди. Баҳромнинг одил ҳужумига тоб беролмай енгилиб, шармандаю шармисор бўлади.

Навоийнинг Хисрав билан Шеруя ўртасидаги фожиали низога катта эътибор бериши бежиз эмас эди. Бундай низолар тарихда кўп бўлгани каби, Навоий яшаган давр учун ҳам хос эди (Хусаин Бойқаро ва унинг ўғиллари ўртасидаги низолар). Навоий шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги низоларни қоралайди, уларни яхши сифат ва хислатларни эгаллашга, аҳил иттифоқ бўлишга чақиради.

Хисрав ўз атрофига айёр, қаллоб ва хиёнатчи кишиларни тўплаб олган эди. Унинг вазири Бузург Уммид, Маккор, Ялмоғиз кампир ва бошқалар шулар жумласидандир[1].

Достонда Фарҳод ва Ширин каби ижобий қаҳрамонлар Хисрав бошлиқ ёвуз кучларнинг зулм-зўри, макр-ҳийласи билан ҳалок бўладилар. Лекин қачон бўлмасин, адолатнинг ғалаба қозонишига ишонган Навоий достонни оптимистик руҳда, Шеруянинг мағлуб этилиши, Арманистонда адолат ва осойишталик ўрнатилиши билан тугатади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг бадиий хусусиятлари

«Фарҳод ва Ширин» эпик достондир. Бош қаҳрамон Фарҳоднинг саргузашти, ҳаёт ва кураш йўли достоннинг асосини, ундаги воқеаларнинг манбаи ва йўналиш нуқтасини ташкил этади. Барча воқеалар, кураш ва тўқнашувлар, образлар шу саргузашт заминида пайдо бўлади ёки унга келиб боғланади, достоннинг сюжети ва композицияси мураккаблашиб боради.

Қўринишда, достон оддий ҳаёт воқелиги билан бошланади, фарзанди йўқ Хоқон ўғил кўради. Болага Фарҳод деб ном қўядилар. Шоир Фарҳод сўзини муаммо йўли билан изоҳлаш орқали қаҳрамонининг сифатлари ва кураш йўлларига ишора қилади:

Жамолидин кўрингач фарри шоҳи,
Бу фардин ёруди маҳ то ба моҳи.
Қўюб юз ҳиммату иқболу давлат,
Ҳам ул фар соясидин топди зинат.
Бу жавҳарларға чун иснод топти,
Мураккаб айлагач Фарҳод топти...
Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Ҳуруфи маъхазин беш қисм қўйди.
Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирар ҳарф ибтидодин айлабон фард.[2]

Фарҳоднинг гўдаклиги ва болалик айёми билан, эртаклардагидек паҳлавонлиги, куч-қуввати, фаҳм-фаросати ва ақлзаковати билан танишиб, унга меҳр қўйган китобхон бу «фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард»нинг нималигига тобора қи-

[1] Навоий достонида Фарҳодга гул искатиб уни беҳуш қилган маккор (эркак) ва «Ширин ўлди» деган ёлғон овоза билан Фарҳодни ҳалок этган кампир образлари берилган. «Фарҳод ва Ширин» саҳна асарида эса бу икки образ бирлаштирилиб, унга Ёсумон деб ном қўйилган.

[2] Бу парчада Фарҳод сўзига икки хил изоҳ берилган: а) „Фарҳод" сўзи „фарри шоҳи" („шоҳлик нури") дан „фар" (فر) „ҳиммат„ (شیعت) „иқбол" (اقبال) ва „давлат" (دولت) сўзларининг биринчи ҳарфини олиб, бир-бирига қўшишдан ҳосил бўлган (فرهاد – ف+ر+ه+ا+د). б) „Фарҳод" сўзи „фироқ" (فراق), „рашк" (رشک), „ҳажр" (هجر), „оҳ" (اه) ва „дард" (درد) сўзларининг биринчи ҳарфлари қўшилишидан (فرهاد – ف+ر+ه+ا+د) таркиб топган.

зиқади, севикли қаҳрамонининг тақдиридан хавотирланади. Лекин шоир китобхонни бирданига саргузаштлар оламига олиб кирмайди. Фарҳод ўқийди, ҳунар ўрганади. Бироқ у ғамгин, бу ғамгинлик кундан-кунга кучайиб боради. Қасрлар ҳам, отасининг тож-тахтини таклиф этиши ҳам ундаги ғамгинликни тарқатиб юборолмайди. Фарҳод алланималарга интилади, алланималарни орзу қилади. Лекин унинг бу интилиши, орзуси ҳали равшан эмас. Ниҳоят, Фарҳод отасининг хазинасида сирли ойнадаги ёзувни кўриб, Юнонистонга (Грецияга) жўнайди, аждарни, Аҳраманни енгади, Искандар тилсимини очади. Юртига қайтиб у тилсим очилган ойнада тоғ-тош кесиб сув очаётган кишиларни, меҳнат ва ижод муъжизаларини кўрсатаётган йигитни (ўзини) ва гўзал қизни (Ширинни) кўради, унга ошиқ бўлади. Шу ўринда достоннинг тугуни бошланади. Фарҳод образининг реалистик моҳияти ривожланиб боради. У аждар, Аҳраман каби афсонавий кучларга қарши курашувчи қаҳрамондан, тоғ-чўлда тер тўкиб сув очган, Хисравдек золим ва жоҳил подшоларга қарши мардона курашган қаҳрамонга айланиб боради. Достонда янги-янги воқеа ва курашлар пайдо бўлади, воқеалар саҳнасига янги-янги образлар кириб боради. Бу воқеалар Фарҳод ва Шопур, Фарҳод ва Ширин, Фарҳод ва Меҳинбону, Фарҳод ва Хисрав Фарҳод ва Баҳром; Ширин ва Меҳинбону, Ширин ва Фарҳод, Ширин ва Хисрав; Меҳинбону ва Ширин, Меҳинбону ва Фарҳод, Меҳинбону ва Хисрав; Хисрав ва Ширин, Хисрав ва Меҳинбону, Хисрав ва Фарҳод, Хисрав ва Шеруя; Шеруя ва Хисрав, Шеруя ва Ширин, Шеруя ва Баҳром композиция чизиқларида ривожланади, бу композиция чизиқларининг барчаси бирлашиб, бир-бирига уланиб достоннинг ягона — монолит композициясини вужудга келтиради. Достоннинг ҳар боби (жами 53 боб) шу композициянинг муҳим бир ҳалқасини ташкил этади.

Фарҳод бошлиқ ижобий образлар билан Хисрав бошлиқ салбий образлар, инсоннинг дўстлари билан унинг душманлари, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш достоннинг конфликтидир. Бу конфликтнинг, айни чоғда достон тугунининг кульминацияси Фарҳод билан Хисрав мунозарасидир. Фарҳод ва Ширин ҳалок бўлади, лекин достон тугуни уларнинг маънавий ғалабаси билан — Баҳром ва Шопурларнинг Шеруяни енгиб, адолат ва осойишталик барқарор этиши билан ечилади.

«Фарҳод ва Ширин»да кўпгина лирик парчалар — лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотималар ҳам бор. Бу лирик парчалар воқеанинг мазмунига ғоявий хулоса ясайди, шоирнинг ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатини, унинг ич-

ки руҳий кечинмалари ва хоҳиш-истакларини ифодалайди ҳамда эпизодларни бир-бирига боғлайди.

Навоий образларни тайёр ҳолда бермайди. «Фарҳод ва Ширин» образлари воқеанинг ўзи билан бирга, кураш ва тўқнашувларда, изланиш ва синовларда ўсиб, камол топиб боради. Бу, биринчи навбатда, достоннинг бош қаҳрамони Фарҳод образига тааллуқлидир. Ҳар бир образ ўз индивидуал жиҳатлари билан, дунёқараши, мақсади, кишиларга муносабати, хулқ-атвори ва ташқи қиёфаси билан тўла мужассамлашади. Фарҳод ғайрати, ижодкорлиги, журъати, самимийлиги, мустаҳкам иродаси ва шунингдек келишган ташқи қиёфаси, бақувватлиги билан; Ширин гўзал хулқи, садоқати, қатъияти ва латофати билан, бошқа ижобий образлар ҳам ўзларининг яхши фазилат ва хислатлари билан гавдаланиб, китобхонларнинг муҳаббатига сазовор бўладилар. Салбий образлар эса золимлик, жоҳиллик, худбинлик ва маккорлик каби жирканч томонлари билан китобхоннинг нафрат ва ғазабини уйғотади. Хисравнинг дағал, беўхшов ташқи қиёфаси унинг золимлигини янада тўлароқ тасвирлашга ёрдам беради.

Навоий яратган образлар ички руҳий кечинмалари билан ҳам китобхоннинг кўз ўнгида мукаммал гавдаланади. Бунга, хусусан, кўзгуда Ширинни кўрган Фарҳоднинг ҳолати, Ширинниинг Фарҳодга ёзган дардли, аламли мактуби ва бошқалар ёрқин мисол бўла олади. Қичик бир эпизод келтирайлик. Меҳинбону меҳнат муъжизалари кўрсатган Фарҳоднинг бошидан дуру лаъл сочдиради. Бироқ бу вақтда Ширин кўринмагани учун булар Фарҳодга татимайди, аксинча, дуру лаъл унинг бошига ёғдирилган тошдек туюлади:

Анинг ҳар гомиға айлаб нисоре,
Сочиб бошиға нақди бешуморе.
Синуқ бошиға бўлмоқ лаълу дур пош,
Кўрунуб ҳажр аро ёққан киби тош...

Навоий қаҳрамонларнинг тилига ҳам катта эътибор беради. Қаҳрамонлар тилидаги ўзига хос хусусиятлар уларнинг маънавий қиёфасини ёритишга ёрдам беради. Масалан, Фарҳод билан Хисравнинг мунозарасини эслайлик. Фарҳоднинг ифода услуби, фикрини очиқ-ойдин ва қатъий баён этиши унинг мустаҳкам иродаси, мардлиги ва донолигини кўрсатиб турса, Хисравнинг ифода услуби, айниқса буйруқомиз дағдағали сўзлари унинг фикрий ожизлиги, нодонлиги ва худбинлигини англаб олишга ёрдам беради. Ширинниинг Фарҳодга ёзган мактубида унинг ўз севгилисига бўлган яхши нияти, шафқати, мурувватн, самимияти ва садоқати очиқ ифодаланиб турибди.

Навоий бадиий тасвир устасидир. У киши образларинигина эмас, балки ҳаётнинг турли лавҳалари ва табиат манзараларини ҳам катта маҳорат билан тасвирлайди. Масалан, қиш фасли тасвирланган қуйидаги парчани кўрайлик:

Совурди чун шажар баргини сарсар,
Су(в) нинг сиймобини дай қилди мармар.
Ҳаво доғи булутдин кийди синжоб.
Булут доғи ҳавога сочди сиймоб.
Дай устоди нечунким заргари Чин,
Зилол атфоли лавҳин қилди сиймин.
Булутдин ким томиб ҳар қатран су(в),
Бурудатдин ёғиб оламга инжу...

Мазмуни:

Қаттиқ шамол дарахт(лар) баргини совурди, қиш симобдек ҳаракатдаги сувни музлатди. Ҳаво булутдан синжоб (олмахонга ўхшаш бир хил ҳайвон ёки унинг терисидан қилинган пўстин) кийди; булут ҳавога кор (симоб) сочди. Қиш устаси, Чин заргари кумушдан тахт ясагандек, сув (муз)дан тахт ясади. Булутдан томган ҳар томчи сув совуқдан инжу бўлиб оламга ёғилади...

Шоир тасвирий ўринларда бадиий фантазияни ишга солади, халқ оғзаки ижодидаги тасвирий усуллардан илҳом олади. Масалан, Фарҳоднинг аждарга қарши кураши, Аҳраманни енгиши, Искандар тилсимини очиши, денгизда қароқчиларга қарши курашуви ва бошқа эпизодлар бадиий тасвир жиҳатидан халқ эртаклари ва афсоналарига жуда ўхшаб кетади. Қасрларнинг кўриниши, тоғда ариқ қазиш, Фарҳоднинг Хисрав билан жанги ва бошқа эпизодлар ҳам тасвирий жиҳатдан мароқли бўлиб, китобхоннинг кўз ўнгида жонли манзарадек гавдаланади.

Навоий тазод, мумтанеъ ва жонлантириш каби бадиий усулларнинг, ўхшатиш, муболаға ва мажоз каби бадиий тил воситаларининг рангба-ранг ва ажойиб намуналарини яратади, кўпинча бир неча бадиий усул ва тил воситаларини бир образ ёки лавҳада мужассамлаштиради, фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ёки романтик орзу ажойиб ва нафис бадиий либос кияди. Мисоллар:

Кўзида сув ва лекин **кўнглида ўт,**
Бўлиб ҳар сори боқмоқдин **кўзи тўрт**.

(Фарҳод каналга сув очишга жўнамоқда, кишилар кўп, лекин Ширин кўринмайди. Сув очишга кетаётган Фарҳоднинг кўзида сув, кўнглида ўт. Бир-бирига зид бўлган сув билан ўтни бирга бериш тазод усулидир. «Кўзи тўрт» эса халқ орасида кенг тарқалган таъбирдир. Тазод ҳам, бу таъбир ҳам Фарҳоднинг ҳолатини, унинг руҳий кечинмаларини тўлароқ ифодалашга хизмат этади.)

Анга рокиб ҳамиша ул париваш,
Бўлуб ул дев пайкар ҳам парикаш.

(Ширинниng оти таърифида шоир у отни девга, Ширинни ўхшатади. Қадимги афсонавий тушунчаларга кўра, қаерда пари

ерда девнинг бўлиши, ёхуд қаерда дев бўлса, ўша ерда паринииг бўлиши табиийдир. Шу тушунча асосида қўлланилган адабий усул ўтмиш адабиётшунослигида лозим ва малзум усули деб аталган.)

Ариқким муздиға юз ганж бердим,
Суви келмай илик ондин юб эрдим.

(Суви келмаган ариқда қўл ювиш, яъни мумкин бўлмаган нарсани мумкин деб тасвирлаш мумтанеъ усули дейилади.)

... Чу ул маҳд ичра кирди сарви гулрў,
Кўрарким элтмиш меҳмонни уйқу.
Мунингдек уйқуни ким кўрди жовид,
Ки уйғонмай, етиб бошиға хуршид?

(Фарҳод ўлган. Уни кўргани Ширин келади. Сарв қомат, гул юзли Ширин қараса, меҳмонни уйқу элитибди. Фарҳод — меҳмон, чунки у мусофирликда. Шу билан бирга, мусулмон эътиқодига кўра инсон дунёда бир меҳмондир. Фарҳод гўё уйқуда ётибди. Ухлаб ётган кишининг устига қуёш тушганда, у уйғониб кетади. Ширин — қуёш. Лекин Ширин — бу қуёш Фарҳод устида пайдо бўлганда, нега у уйғонмади? Чунки Фарҳод абадий уйқуда эди.)

Кўриб турибмизки, шу тўрт мисранинг ўзида қанча чуқур фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ва гўзал образлар бор.

Тун. Қаттиқ ёмғир ёғади. Ёмғирдан кейин:

Ясаб чун ул судин айлаб таваҳҳум,
Янги ой кемасин кирмакка анжум.

(Ҳаво очилади. Юлдузлар ва янги ой кўринади. Кўк гўё бир денгиз. Шунча ёмғирдан кейин сув денгизининг пайдо бўлиши табиий-да. Юлдузлар бу сувда оқиб ёки чўкиб кетмайлик деб ойдан кема ясаб, унга тушиб олмоқчи (янги ой кема шаклига монанд.)

Шажар гар бўлмаса товуси боғи(й),
Недин товусдек ўлди оёғи?
Магар англаб ўзига уйқу чоғин,
Пари ичра ўғурлаб бир оёғин.

(Дарахт — боғ товуси. У шоху барглари, кўрки билан товусга ўхшайди. Агар шундай бўлмаса нега унинг танаси товуснинг оёғига ўхшайди? Аммо товуснинг оёғи иккита-ку, дарахтнинг танаси эса битта. Ҳа, товус ухлаганда бир оёғини патининг орасига яширади, дарахтнинг танаси шу ҳолатга ўхшайди.)

Кетурдилар бу хинги бодпаймой,
Равон минди шафақ гулгунида ой.

(Ширинниинг қизғиш тусли отга миниши шафақ устида ой кўринишига, от шафаққа, Ширин ойга ўхшатилади.)

Кесиб ҳар тешаси қилғоч хароши,
Фалак фили юкидек пора тоши.

(Фарҳод қазиган тошнинг ҳар парчаси фалак филига ортилган юкка ўхшайди.)

Анингдек тешадин сакраб ушоқ тош,
Ки нозир бир ёғочдин қочуруб бош.

(Фарҳод тешасидан отилган тош ушоқлари шундай узоққа учадики, унинг ишини бир ёғоч — 7 км га яқин жойдан туриб кузатувчи киши, бошимга тош келиб тушмасин деб, ўзини панага олади.)

Хуллас, бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ҳам, Низомий ва Хисрав Деҳлавий достони каби, ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида (мафоилўн мафоилўн фаулўн) ёзилган.

«Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантлари

«Фарҳод ва Ширин» халқ орасида кенг тарқалган асарлардандир. Унинг афсона ва ривоят, эртак ва достон вариантлари бор. Булар сюжети ва композицияси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади, лекин ғоявий мазмуни билан жуда яқин туради. Сув учун, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш, самимий севги ва садоқат «Фарҳод ва Ширин» вариантларининг асосий моҳияти ва лейтмотивини ташкил этади. Уларнинг кўпчилигида меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳод золим ва айёр Хисравга қарама-қарши қўйилади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг қайси варианти қачон вужудга келганини ҳар доим ҳам аниқлаб бўлмайди. Бироқ шуниси аниқки, «Фарҳод ва Ширин» кўп асрлар мобайнида яшаб келган, такомиллашган асарлардандир. Унинг қадимги вариантларидан бири XII—XIII асрда марказий Қорақумда бино бўлган Дев қалъа номи билан боғлиқдир[1].

Шунингдек, бундан бошқа кўп жойлар ҳам Фарҳод ва Ширин номлари билан аталади: Бекобод районида Ширинсой, Фарҳодтоғ, Хисрав қудуғи; Шеробод районида Ширин даҳмаси; Бойсун районида Бибиширин қишлоғи ва бошқалар. Шуларнинг ҳар бири билан боғлиқ бўлган турли бадиий асарлар бор. Уларда ё Сирдарё, ёки Амударё сувларини чўлга чиқариш учун кураш ҳикоя қилинади.

Ўзбек халқ эртакларидан бирида ҳикоя қилинишича, Фарҳод бир камбағалнинг ўғли экан. Отаси ўлиб, унга бир кетмон, бир сандиқ мерос қолибди. Фарҳод сандиқни очиб қараса, унда бир кўзгу бор экан. Кўзгуга қараб ажойиб бир гўзал қизни кўрибди ва беҳуш бўлиб йиқилибди. Ўртоғи Шопур келиб, уни ўзига келтирибди. Фарҳод билан Шопур бу гўзал қизни излаб йўлга тушишибди, улар жуда кўп юриб, охири Бекободга келибдилар. Бекобод хароб бир жой экан; у ернинг аҳолиси машаққат чекиб, тоғ-тош кесиб, Сирдарё сувини чўлга оқизиш тараддудида экан. Фарҳод отасидан қолган кетмон билан ишга тушиб, муъжизалар кўрсатибди. Фарҳоднинг овозаси Бекобод ҳукмдори Гулчеҳра ва унинг жияни Ширинга бориб етибди. Фарҳод кўзгуда кўрган гўзални ўнгида кўрибди. Фарҳод шарафига зиёфат беribдилар.

Ширинниинг ҳусн-жамолини эшитган Эрон шоҳи Хисрав совчи юборибди. Гулчеҳра Ширин ҳали ёш деб рад жавобини берган экан, Хисрав ғазабланиб, Бекободга қўшин тортибди. Бироқ Фарҳоднинг тоғдан қулатган

[1] Қаранг: С. П. Толстов, Древний Хорезм, Москва, 1948.

тошлари Хисрав қўшинини тўзғитиб юбориб, катта шиқаст етказибди. Шунда Хисрав вазирининг маслаҳати билан ҳийла йўлига ўтибди: Мирзачўлга ким сув чиқарса, Ширин ўшанга тегсин, дебди. Фарҳод зўр бериб ишини давом эттирибди. Хисрав Мирзачўлга бўйра ёздирибди. Бўйралар товланиб сувдек мавж берибди. Ширин ноилож Хисравнинг таклифига кўнибди. Лекин тонг отгандан кейин алданганини билган Ширин кўз ёши тўкиб Фарҳод томон йўл олибди. Хисравнинг ҳийласини эшитган Фарҳод ҳам Ширинниинг ёнига жўнабди. Ўртада Сирдарё оқиб ётган экан. Ошиқ-маъшуқ икки томонда қолибди. Шунда Фарҳод Ширинга қўлини чўзган экан, у тоққа айланиб қолибди. Ширин кўз ёши тўка бериб, сойга айланибди. Ўшандан бери кишилар тоғни Фарҳодтоғ, сойни Ширинсой деб атар эканлар.

Бошқа ўзбек халқ эртакларининг мазмуни ҳам шу вариантга ўхшайди. Бироқ уларнинг хотимасида Хисравнинг ҳийласини эшитган Фарҳод ўзини ҳалок этади, Фарҳоднинг ўлимига чидай олмаган Ширин ўзини ўлдиради.[1]

Халқ орасида «Фарҳод ва Ширин» нинг булардан бошқа яна турли вариантлари: эртаклар, афсоналар ва достонлар бор. «Фарҳод ва Ширин» номлари халқ қўшиқларидан, бахшиларнинг терма ларидан ҳам кенг ўрин олади[2].

Буларнинг барчаси«Фарҳод ва Ширин»нинг халқ оммаси орасида қанчалик кенг илдиз ёйгани ва унинг севикли достонга айланганини кўрсатади. Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар достонининг камчиликларини қаттиқ танқид қилиб, янги достон яратиш вазифасини ўз олдига қўйган Навоий тарих асарларига, айниқса халқ оғзаки ижодига катта эътибор берган эди. У халқ оғзаки ижодини ранг-баранг гулларга бой бепоён чаман, дурларга кон тубсиз денгиз деб ҳисоблар эди:

Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилғон кўрди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп...
Ки бу баҳр ичра ким поён анга йўқ,
Етишмак қаъриға имкон анга йўқ.
Етишкан эл неча дур олғон эрмиш,
Не олий қадр дурлар қолғон эрмиш.
Ки чун мен зори бесармоя еттим,
Териб бу дилрабоға зевар эттим...

[1] Озарбайжон халқи орасида ҳам «Фарҳод ва Ширин» нинг турли вариантлари мавжуд.

[2] XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида «Фарҳод ва Ширин» вариантлари А. Кушакевич, Н. Ляпунова, Н. Волинский ва бошқалар томонидан ёзиб олинади. Н. Волинский вариантида «Фарҳод ва Ширин» янгича хотималанади. Туркистон Россияга қўшилади. Мирзачўлга сув чиқарилади. Фарҳод ва Ширинлар тирилиб, қабрдан туриб, бир-бирининг қучоғига отилади. Сув ва дўстлик Мирзачўлгагина эмас, балки ўлик Фарҳод ва Ширинларга ҳам жон бағишлайди. Бу халқнинг ўтмишдаги асрий орзуси эди.

«Фарҳод ва Ширин»нинг турли вариантлари Назармат Эгамназаров (1939 йил), М. Афзалов (1944 йил), М. Алавия (1945) ва бошқалар томонидан ҳам ёзиб олинади.

Биз Навоийнинг қайси афсона ва ривоятлардан, халқ эртакларидан фойдаланганини билмаймиз. Бироқ шуниси равшанки, у халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланди. Шу билан бирга, улуғ шоир халқ оғзаки ижодига самарали таъсир этди. Шубҳа йўққи, бир қатор афсона ва эртаклар Навоий достони асосида вужудга келган. Биз юқорида танишиб ўтган ўзбек халқ эртаги ва шу билан бирга озарбайжон эртагида ҳам Навоий достони билан ўхшашлик ва ҳамоҳанглик яққол кўзга ташланади. Машҳур халқ шоири Фозил Йўлдош ўғли эса бевосита Навоий достони асосида «Фарҳод ва Ширин» нинг фольклор вариантини яратади. Бу вариантда, кўп халқ асарларида бўлганидек, Фарҳод ва Ширин ҳалок бўлмайди, балки мурод-мақсадига эришади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантларидан ташқари китобий вариантлари ҳам бор. Умар Боқий (XIX аср) «Фарҳод ва Ширин»нинг қисқа насрий вариантини тузиб чиқади. Шоир Маҳзун (XIX аср) ҳам «Фарҳод ва Ширин» қиссасини ёзган. Бироқ шоир Маҳзуннинг «Фарҳод ва Ширин» қиссаси ғоявий-бадиий жиҳатдан муваффақиятли чиқмаган. Унда Ширин аслида Хисравни севади, унга эришолмагач, Фарҳодга кўнгил қўяди, Фарҳод эса Хисрав учун ариқ очади ва ҳоказо.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

«Лайли ва Мажнун»нинг тарихига доир.

«Лайли ва Мажнун» жаҳон адабиётида севги ҳақида яратилган энг ғамгин қиссалардан биридир. У ўнлаб ёзувчилар ва халқ ижодчилари томонидан қайта-қайта ишланиб, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида ниҳоятда кенг тарқалгандир.

«Лайли ва Мажнун» кўп асрли мураккаб тарихга эга. Унинг куртаклари, академик И. Ю. Крачковский таъкидлаганидек,[1] VII асрнинг иккинчи ярмига бориб тақалади. Айрим араб манбаларининг маълумотига кўра, Мажнун тарихий шахс бўлиб, у Бани Омир қабиласидан чиққан, унинг асл номи Қайс ибн Мулаввах (ёки Қайс ибн Муод) бўлган.[2] Қайс ўз қабиладоши Лайли деган қизни севган,[3] ўз севгиси ва ҳиж-

[1] И. Ю. Крачковский. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. («Алишер Навои». сб. статей. изд. АН СССР, М.—Л., 1946).

[2] Баъзи манбаларда унинг номи Маҳдий ибн Муод, ал-Буҳтурий ибн-ал-Жаъд ва бошқалар деб кўрсатилади.

[3] Баъзи маълумотларга қараганда, Лайли тарихий шахсдир. Машҳур тожик шоири ва мутафаккири Носир Хисрав (XI аср) «Сафарнома» асарида ҳикоя қилишича, у Арабистонда бўлган чоғида, Тонф яқинида кишилар унга Лайли яшаган қўрғоннинг харобаларини кўрсатган эканлар.

рон аламлари ҳақида мунгли шеърлар битган. Бундай маълумот, жумладан, ибн-Қутайба (889 йилда вафот этган) нинг «Китоб-уш-шеър ва шуаро» асарида ҳам келтирилади. Лекин бошқа бир қатор манбалар бу маълумотларни рад этади. Масалан, 764 йилда вафот этган араб олими Авон ибн-Ҳаким ал-Қалбий ҳам, 819 йилда вафот этган араб тарихчиси Ҳишом ал-Қалбий ҳам Мажнун тарихий шахс эмас, унинг номи мажозийдир, шеърлар эса ўз яқин қариндошларидан бирининг қизига ошиқ бўлган умавийлар хонадонига мансуб бир йигитнинг шеърлари бўлиб, у ўз номини ошкор этмаслик учун Мажнун тахаллусини қўллаган, дейишади. Шундай қилиб, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлиб қолади. Лекин шуниси равшанки, VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ араб поэзиясида Мажнун тахаллуси зикр этилган кўпгина мунгли шеърлар вужудга келади, бу шеърларнинг миқдори кўпайиб боради, тўпламларга киритилади. Аммо Мажнун номи зикр этилган шеърларнинг барчаси ҳам ёлғиз бир кишиники эмас эди. Араб олимлари ал-Жоҳиз (IX аср) ва 908 йилда вафот этган Ибн ал-Муътаззнинг айтишича, кишилар Лайли номи билан боғлиқ бўлган барча шеърларни Мажнун номига нисбат беравергандар. XII асрда Абу Бакр ал-Волибий деган киши Мажнун номига нисбат берилган шеърларни девон қилиб тузади, уларга шарҳлар беради ҳамда шеърларни Мажнун ҳақидаги ривоятларнинг сюжетига киритади.

Демак, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлгани каби, Мажнун номига нисбат берилган шеърларнинг автори масаласи ҳам мунозаралидир. Бироқ шуниси аниқки, мана шу шеърлар заминида Мажнун ҳақида ривоятлар пайдо бўла бошлаган эди. Агар VIII аср бошларида Мажнун ҳақидаги ана шундай айрим ривоятлар пайдо бўлган ва улар ҳали у қадар кенг тарқалмаган бўлса, IX асрга келиб бундай ривоятлар кўпайиб, кенг тарқалиб боради, X асрда эса Мажнун номи, Мажнун шеърлари ва ривоятлари фақат Арабистондагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқнинг бошқа ўлкаларида ҳам кенг шуҳрат топади. Ривоятлар турли китоблардан ўрин олади, Мажнун номи шоирларнинг шеърларида тез-тез зикр этилади. Мажнун ҳақида бизгача сақланиб қолган ривоятлар тарқоқ эпизодлардан иборат бўлиб, изчил ва мукаммал сюжет ва композицияга эга эмас эди.

Агар Мажнун номига нисбат берилган шеърлар турли ривоятларнинг вужудга келишига асос бўлган бўлса, ривоятлар ёзма адабиётда Лайли ва Мажнун ҳақида йирик полотноларнинг пайдо бўлишига замин тайёрлади. Лайли ва Маж-

нун ҳақида биринчи марта 1188 йилда улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий достон яратди. Низомий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси ғоявий-бадиий юксак ва мукаммал бир бадиий асар даражасига кўтарилади, хамсачиликнинг традицион достони бўлиб қолади.

Низомий «Лайли ва Мажнун» достонини яратишда араб ривоятлари билан чекланиб қолмади. У Лайли ва Мажнунлар қиссасини ўз даврига яқинлаштиради, феодал-клерикал муҳитнинг ярамас урф-одатларини, шахс эркининг поймол этилишини қаттиқ танқид қилди, Лайли ва Мажнунларнинг мусибатли саргузашти ва фожиали тақдирини тасвирлаш орқали ўз замонасидаги мудҳиш жабр-ситамларга қарши исён кўтарди.

Низомий «Лайли ва Мажнун» қиссасига янги ҳаёт бағишлади. Унинг достони тез шуҳрат қозонди, XII асрнинг ўзидаёқ унга эргашиб шоирлар достонлар яратадилар. (Бироқ у достонлар сақланиб қолмаган.) «Лайли ва Мажнун» хамсачилик традициясидан мустаҳкам ўрин олди. Низомийдан кейин улуғ ҳинд шоири—хамсанавис Амир Хисрав Деҳлавий 1298/99 йилларда «Лайли ва Мажнун» достонини яратди. Хисрав Деҳлавий Низомий достонининг мазмуни ва композицион йўналишини асосан сақлаб қолди. Бироқ у достонга бир қатор ўзгаришлар киритди. Хисрав Деҳлавийнинг Мажнунга Навфал қизини никоҳ қилиш эпизодини киритиши (Мажнун отасининг раъйини қайтаролмай, бу никоҳга кўнган бўлса ҳам, лекин келиннинг гўшангасига кирмай, саҳарлаб тоққа қочиб кетади), Лайли ва Мажнуннинг даштда, ҳайвонлар ва ҳатто ўсимликлар ҳимоясида бутун тунни бирга ўтказиши ва бошқалар воқеалар ривожига ижобий таъсир этади. Бироқ унинг бошқа ўзгартишлари, масалан, ҳаж эпизодини, Мажнуннинг ишқий тиловатини, дидактик ўринларни тушириб қолдириши, Мажнун фаолиятини пассивлаштириши ва бошқалар достоннинг ғоявий-бадиий қимматига бирмунча путур етказган. Лекин. шунга қарамай, Хисрав Деҳлавий достони билан «Лайли ва Мажнун» хамсачилик традициясидан янада мустаҳкамроқ ўрин олди ва кенгроқ шуҳрат қозонди.

«Лайли ва Мажнун» Навоий қаламида.

«Лайли ва Мажнун»нинг тадрижий такомилида Навоий достони янги ва улкан бир воқеа бўлди. Навоий араб ривоятлари билан, Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар достони ҳамда Ашрафнинг бизгача сақланиб қолмаган «Лайли ва Мажнун»и билан яқиндан таниш эди. У «Лайли ва Мажнун» достонини яратишга киришар экан, маълум адабий традициялардан воз кечолмасди, албатта. Навоий олдида мана шу адабий традициялардан ижодий фойдаланиш ва шу асосда

даврининг янги ва муҳим талаб ҳамда эҳтиёжларига жавоб бериш вазифаси турар эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи достонининг хотимасида бундай дейди:

Мен хастаки бу рақамни чектим,
Таҳрири учун қаламни чектим.
Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун...
Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавғолари инсу жонни тутти.[1]
Чун форсий эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи..
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят,
Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай...

Бу парчада Навоий икки масалага, биринчидан, «афсона» ва «мазмун»га, яъни асарнинг қобиғи ва мағзи, ички моҳияти масаласига, иккинчидан, тил масаласига эътибор қилади.

Навоий ўз достонида Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлардан фойдаланади. Бироқ унинг мақсади «афсона» сўзлаш эмас, балки «мазмун» баён этишдир. Афсона асарнинг қобиғи, унинг «мавзун либоси»дир. Ҳаёт, Навоий яшаган муҳит масалалари асарнинг мазмуни, асл моҳиятидир. Сиртдан қараганда, достондаги воқеалар қачонлардир араб саҳроларида бўлиб ўтгандек туюлади. Бу адабий традициялар заминида вужудга келган ва асарнинг романтик ҳикоявий колоритини кучайтирувчи шартли элементлардир. Моҳият эътибори билан эса Лайли ва Мажнун ҳам, уларнинг аламли, фожиали саргузаштлари ҳам феодал-клерикал муҳит билан, Навоий яшаган замин ва замон билан узвий боғлиқдир.

Феодал-клерикал муҳит инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини топтаган, даҳшатли қонун-қоида ва урф-одатларни жорий қилган эди. Кишилар инсоний сифат ва хислатлари билан эмас, балки насл-насаби, мол-мулки ва мансаби билан баҳоланар эди. Айниқса хотин-қизларнинг аҳволи ва тақдири мудҳиш эди. Феодал-клерикал зодагонлар уларни одам қаторига қўшмас эдилар. Қиз бола эрга чиққунича отасининг, кейин эса тамоман эрининг измида бўлар эди. У ўқиш ва ишлаш ҳуқуқидан маҳрум эди, рўзғор чўриси, паранжи асираси ва чордевор тутқини эди. Никоҳ никоҳга кирувчиларнинг хоҳиши билан эмас, балки ота-оналарнинг амри-иродаси билан бўлар эди. Ота-она

[1] Низомий Ганжавий ва Хисрав Деҳлавийлар ҳақида фикр юритяпти.

кимга лозим кўрса, қизини ўшанга узатар эди. Ёш-ёш қизлар, кўпинча, қалин эвазига бир неча кундош устига қари кишиларга эрга берилар эди. Улар ғунчалик вақтидаёқ хор-зорликда сўлиб хазон бўлар эдилар. Масалан, истеъдодли шоира Робиа қулни севгани учун қотил акаси томонидан ҳаммомга қамаб ўлдирилган эди. Шодимулк билан Халил мирзо фожиаси ҳам ана шундай даҳшатли манзаралардан бири эди. Амир Темурнинг набираси Халил мирзо самарқандлик бир косибнинг қизи шоира Шодимулк билан севишиб қолганда, Темур набирасининг косиб қизига уйланишига рухсат бермайди. Шодимулк севгисини куйлаб аламли ғазаллар битади. Халил мирзо сургунда ўлиб кетади. Шодимулк унинг қабри устида ўзига ханжар санчиб ҳалок бўлади. Ахир Шодимулк фожиаси XV аср Лайлисининг фожиаси эмасми!

Демак, Навоий «Лайли ва Мажнун» достонини яшаган даврининг ҳаётий талаблари асосида вужудга келтирган эди. Шоир Лайли ва Мажнуннинг фожиаси билан яшаган муҳитининг даҳшатли қонун-қоидаларига, урф-одатларига қарши исён кўтаради. Шу билан бирга, бу достон инсонни, унинг ҳақ-ҳуқуқини, самимий севгисини ҳимоя қилишга, кишиларнинг шахсий ва оилавий бахт-саодатлари учун курашга чақирувчи кучли садо эди.

Навоий «Лайли ва Мажнун» устида ишлар экан, достоннинг ҳаётий моҳиятини тўлдириш ва такомиллаштиришга, Лайли ва Мажнуннинг фожиасини чуқурроқ ёритишга интилади, сюжет ва композицияга, образларнинг характерига бир қатор ўзгаришлар ва янгиликлар киритади. Навоий Лайли ва Мажнуннинг бирга мактабда ўқиши ва улар ўртасида муҳаббатнинг пайдо бўлишини янги реалистик деталлар билан бойитади. У қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларига катта эътибор беради. Мажнуннинг саҳрога, тоққа қочиб кетиши эпизодларини такомиллаштириши ҳамда унинг тушга ишониши эпизодларини киритиши билан даҳшатли қувғин ва таъналар тоши остида қолган кишининг руҳий аҳволини тўлароқ ёритишга эришади. У Лайли образини ҳам хийла такомиллаштиради, уни активлаштиради. Масалан, Лайли ибн Саломга никоҳ бўлиш олдидан заҳарли ханжар тайёрлаб қўйган ва Мажнунга содиқлигича қолиб, ўлишга аҳд қилган эди. Навоий, Хисрав Деҳлавий достонида бўлгани каби, Мажнуннинг Навфал қизи билан никоҳ қилиниши эпизодини беради. Бироқ у бу эпизодни бошқача планда ривожлантириб, достоннинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширади. Навоий достонга Навфалнинг қизини севган йигит образини киритади. Мажнун Лайлидан, Навфалнинг қизи севган йигитидан айрилган. Мажнун билан Лайли, қиз билан йигит саргузашти бир-бири-

га монанд. Мажнун қизни қолдириб, Лайлини истаб йўлга чиқади. Лайли хафақон касали тутиб қолган ибн Саломни қолдириб, Мажнунни истаб йўлга чиқади. Келинни ташлаб чиққан Мажнун билан куёвни ташлаб чиққан Лайли саҳрода учрашадилар. Навоий достонга Лайлига қабиладош бўлган Зайд образини ҳам киритади.[1] Бундан ташқари, Навоий «Лайли ва Мажнун»га яна кўп ўзгариш ва янгиликлар киритади. У маиший ҳаёт лавҳалари, маросимлар, расм-русум, урф-одатлар ва бошқаларни XV аср ҳаёти нуқтаи назаридан тасвирлайди. Кичик тасвирий ўринларда ҳам ўзи яшаган замин ва замондан фойдаланишга интилади. (Масалан, бир ўринда Лайлининг кўз ёшини Жайҳун дарёсига (Амударёга) ўхшатади.) Буларнинг барчаси Навоий достонининг оригинал қимматини, миллий колоритини янада оширишга хизмат қилади. Навоий қалами билан «Лайли ва Мажнун» мукаммал шеърий роман даражасига кўтарилади.

Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлар, шунингдек Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг достонлари туркий халқларга, жумладан ўзбекларга қисман маълум бўлса-да, лекин уларнинг кўпчилиги бу асарлардан баҳраманд бўлиш имкониятига эга эмас эди. Улар учун ўз тилида достон яратиш лозим эди. Давр, китобхонлар, ўзбек адабиёти ва адабий тилининг тараққиёти шуни тақозо қилар эди. Навоийгача ўтган ўзбек ёзувчилари ўз шеърларида Лайли ва Мажнуннинг лирик образини тасвирлаган бўлсалар, Навоий биринчи бўлиб ўзбек тилида ва, умуман, туркий тилларда «Лайли ва Мажнун» достонини, Лайли ва Мажнунларнинг мукаммал эпик образини яратди.

Шундай қилиб, Навоий ўз олдига қўйган икки масалани — ҳаётий мазмун ва тил масаласини катта муваффақият билан ҳал этди, «Лайли ва Мажнун»нинг тарихий такомилида янги давр бошлаб берди.

«Лайли ва Мажнун» образлари.

«Лайли ва Мажнун» бир-бирига қарама-қарши бўлган кишиларнинг, икки хил эътиқод, интилиш ва хислатнинг тўқнашуви асосига қурилган достондир. Достонда севги билан ҳирс, садоқат билан мунофиқлик, номус билан орсизлик, хайрихоҳлик билан худбинлик, мушфиқлик билан зўравонлик, адолат билан ҳаққониятсизлик, олижаноблик билан қабоҳат ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу кураш севги темасида, Лайли ва Мажнуннинг ишқий-фожиавий саргузаш-

[1] Низомий достонининг кейинги асрларга мансуб бўлган қўлёзма нусхаларида Зайд образи бор. Бу, Е. Э. Бертельснинг фикрича, котиблар томонидан кейин киритилган бўлиши керак.

тида, ижобий образлар билан салбий образларнинг қиёфаси, уларнинг хатти-ҳаракати ва феъл-атворида мужассамлашади.

Қайс (Мажнун). Қайс — достоннинг бош қаҳрамони. У самимий ошиқ, истеъдодли шоир ва олижаноб табиатли инсон. Феодал эксплуатацияга асосланган ваҳшиёна қоида ва урф-одатлар, Лайлининг отасидек худбин ва зўравон кишилар унинг бошига кулфат ва мусибат тошларини ёғдириб фожиали ўлимга маҳкум этадилар. Бироқ Қайснинг фожиали ўлими унинг маънавий мағлубияти эмас, чунки у замонасининг ваҳшиёна қоидаларига, Лайлининг отасидек худбин ва зўравон кишиларга тобе бўлмайди, пок севгисидан воз кечмайди. Қайснинг ўлими унинг фожиали тақдирига сабаб бўлган муҳитга, у муҳитдаги ҳукмронларга ва қонун-қоидаларга қарши бир исён эди.

Достонда бош қаҳрамон Қайснинг туғилишидан бошлаб, унинг ҳалокатига қадар бўлган саргузаштлари бирма-бир ҳикоя қилинади. Қайс кекса бир қабила бошлиғининг ёлғиз ўғли. У гўдаклик чоғида ҳусни билан ҳам, ақл-фаросати билан ҳам кишиларни мафтун қилади. 4—5 ёшларида Қайсни мактабга берадилар. У ўқиш иштиёқи ва зеҳн-қобилияти билан ҳамсабоқларидан ажралиб туради ва тез орада яхши билимдон киши бўлиб етишади. Қайснинг болалик чоғлари Фарҳоднинг болалик йилларини эслатади. Аммо бу икки қаҳрамоннинг кейинги, аниқроғи, асосий ҳаёт йўли ва фаолияти бир-биридан тубдан фарқ қилади. Навоий Фарҳодни ошиқ, ижодкор, қаҳрамон ва жанговар курашчи сифатида тасвирлайди, ўзининг орзу-идеалларини шу образ сиймосида мужассамлаштиради. «Лайли ва Мажнун» достонида эса у бошқачароқ вазифа ва мақсадни, Лайли ва Мажнуннинг фожиаси билан шахс эркини, инсоннинг севги ва садоқат каби олижаноб фазилатларини поймол этган феодал ўрта асрининг даҳшатли қонун-қоидаларини, урф-одатларини қоралаш вазифасини ўз олдига қўяди. Бинобарин, у Қайс образини тамомила бошқача планда ривожлантиради. Қайснинг бутун ҳаёти ва фаолияти Лайлига бўлган севгига бағишланган. У севги билан бирга камол топади, севги йўлида жабр-ситам чекади ва шу йўлда фожиали ҳалок бўлади.

Қайс мактабдоши, каттароқ қабила бошлиғининг қизи Лайли билан севишиб қолган эди. Лайли билан Қайс—бир-бирига муносиб ёр. Лекин улар замонасининг даҳшатли қоида-одатлари туфайли юрак сирларини пинҳон тутишга мажбур бўладилар. Чунки:

Бўлғай иккисиға хавфи жон ҳам,
Бўлғай талаф икки нотавон ҳам.

Бироқ севги туғёнини ортиқ пинҳон тутиш мумкин эмас. Севги Қайснинг қалби ва эс-ҳушини тамомила маҳв этади. У, қандай бўлмасин, Лайлининг дийдорини кўришга интилади, Лайли сўзини тилидан туширмайди. Фаҳм-фаросатли, мушфиқ кишилар Қайснинг қалбини тушунадилар, унга ачинадилар ва мурод-мақсадига етказиш учун кўмак беришга интиладилар. Бироқ севгининг завқ-шавқидан бехабар, бағри тош кишилар Қайснинг бу аҳволидан куладилар, уни «Мажнун» (жинни) деб атайдилар:

Лайли, Лайли дебон чекиб ун,
Эл деб: Мажнундур, ушбу Мажнун.

Қайснинг фазилатларини билган Лайлининг отаси дастлаб унга ачинади. У Қайс таърифида бундай дейди:

...Ақли комил, каломи маъқул,
Бор эрди менга ҳам асру мақбул.

Бироқ у Қайснинг ўз қизига ошиқ эканини билиб, батамом ўзгариб кетади, ғазаби жўш уради. Ўзидан кўра кичикроқ қабила бошлиғининг ўғлига, эл орасида «гап-сўз» бўлган Қайсга қизини беришдан «ор-номус» қилади, севишганларнинг бошига даҳшатли кунлар солади. У Лайлини мактабдан чиқариб олиб, чор девор ичига қамайди, Қайснинг оёғига кишан солдиради. Бироқ бу худбин ва жоҳил муштумзўрнинг шафқатсиз тадбирлари севишганларнинг қалбини енголмайди. Лайли чор девор ичида ҳам Қайс деб қонли кўз ёши тўкади, Қайс кишанни узиб, чўл-саҳрога кетиб, Лайлининг хаёли ва ишқи билан яшайди. Лайлининг отасидан мурувват кўрмаган Мажнуннинг мушфиқ отаси Қайсни севги уқубатларидан қутқариш учун Ҳажга олиб боради. Лекин бу ҳам кор қилмайди. Лайлига меҳр-муҳаббати жўш урган Қайс Ҳажда шундай тиловат қилади:

«...Бу ишқ ўтиким баён қилурмен,
Муҳлик ғамини аён қилурмен.
Демонки мени тарабга хос эт
Ёхуд ғамни ишқдин халос эт.
Дерменки манга бу ўтни ҳардам,
Афзун қилу, қилма зарраи кам...
Бўйнум уза, «айн»ин айлагил тавқ,
«Шин»ин қил ичимга шуълаи шавқ.
«Қоф»ин манга айла кўҳи андуҳ,
Кўнглумга ғамини кўҳ то кўҳ.
Уч нуқтасини шарора айла,
Иккисини икки хора айла...[1]

[1] Бу мисраларда қўш тирноқ ичига олиб ёзилган сўзлар арабча ёзувдаги «ишқ»— عشق сўзининг таркибидаги ҳарфларнинг номи, беш нуқта эса шу сўзнинг нуқталаридир.

Дерлар манга: «Ишқни унутғил,
Лайли ғамидин канора тутғил»,
Олло-олло бу не сўз ўлғай,
Ул қавмға тенгри узр қўлғай...
Онсиз мени бир дам этма мавжуд,
Будумни қил онсиз ўлса нобуд».

Қайснинг севги йўлидан қайтиши мумкин эмас. Севги унинг ҳаёти, ҳатто, ҳаётидан ҳам авло. Таъна тошлари ва дашномлар авж олганда, Қайс учун фақат бир йўл қолади: «ваҳшатлик элдин улфат риштасин узиб, ваҳшийлар билан дўстлашади». Қайс яшаган муҳитининг зўравонларини ваҳший хайвонлардан ҳам ваҳшийроқ деб ҳисоблайди. Бу унинг феодал истибдодига қарши лаънатловчи айбномаси — исёни эди.

Таъналар, азоб-изтироблар Қайснинг руҳий ҳолатига, шубҳасиз, салбий таъсир этади. Бироқ у яхши сифат ва фазилатларини барбод қилмайди. У ҳамон севгисига содиқ, кишиларга мушфиқ. Шоирлик истеъдоди эса яна камол топиб бормоқда:

Лайли ғамидин қилиб тафаккур,
Юз байту ғазал деб ўйлаким дур.
Ҳам қофияси анинг сифоти,
Ҳам барча радифи онинг отн...
Ул назм илаким тузуб навое
Солиб улус ичра ҳой-ҳое.
Пажмурдаға жон мулосиқ айлаб,
Афсурдани зору ошиқ айлаб.

Қайс ана шу фазилатлари билан Навфалнинг ҳурмати ва эътиқодини қозонади. Қайсни Лайли билан қовуштириш имкони қолмагандан кейин Навфал уни ҳам ўғил, ҳам куёв қилиб, қизини беришга қарор қилади. Қайс отаси ва Навфалнинг раъйини қайтаролмай, бунга розилик беради. Бироқ бу мушкулотга қандай қилиб бўлса ҳам чора топишга интилади. Унинг бахтига Навфалнинг қизи бошқа бир йигит билан севишган экан. Қайснинг Лайлига ошиқлигини билган ва унинг мушкул муаммо олдида турганини кўрган қиз унга:

Чин кишвари ишқнинг шоҳисен,
Ишқ аҳли ўтининг огоҳисен,—

деб ўз севги сирини айтиб беради.

Қизнинг сўзлари, бир томондан, мушкулотдан нажот топгани учун Қайсни шодлантирса, иккинчи томондан, унда висол кунларини ўзи ва Лайли каби ташналик билан кутаётган қиз ва йигит аҳволига нисбатан ачиниш, қайғуриш ҳисларини уйғотади. Қайс Навфалнинг қизига бахт-толе тилайди, уни севгисига янада садоқатлироқ бўлишга чорлайди ва узр сўраб кетади.

Ўзи истамаган ҳолда шундай аҳволга тушиб қолган Қайс Лайлининг ҳам бошига шундай, балки, бундан ҳам оғирроқ аҳвол тушганини, уни зўрлаб Ибн Саломга никоҳ қилганларини тушунади. Бинобарин, у Лайлидан ўпкаламайди, гина қилмайди, балки унга ёзган хатида таскин беришга интилади. Қайс ўзини унутган дамларида ҳам Лайлини унутмайди. Ҳатто ўлим ҳам уни Лайлидан ажратолмайди. Бўғиқ муҳит Лайлини ҳам, Қайсни ҳам ҳалок этади. Ҳаётда бир-бирига эришолмаган бу икки севишганларнинг мурдаси бир тобутга қўйилади:

Бир наъшқа солдилар иковни,
Жонсиз келину ўлик куёвни.
Кирди ики жисм бир кафанга,
Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга.

Лайли. Лайли — ташқи қиёфаси билан ҳам, маънавий дунёси ва хулқ-атвори билан ҳам ниҳоятда гўзал қиз. У давлатманд хонадонда ўсган бўлишига қарамай, ҳою ҳавасга берилган ва тантиқ қизлардан эмас. У ҳаётга эзгу орзу-ниятлар билан қарайди. Ғайрат билан ўқийди, билим олади. Лайли фазилатлари билан ўзи яшаган муҳит савиясидан юқори кўтарилади. У кишини мол-дунёси, насаби ва мансаби билан эмас, балки инсоний хислатлари билан баҳолайди, мазлумларга мушфиқлик қилади, бечораларга чора излайди.

Лайли — вафодар ёр. Севги унинг маънавий дунёсини янада бойитади. У ҳисси билангина эмас, балки ўй-фикри ва ақлзаковати билан ҳам Қайсга боғланган. У севгини бир умрга биргалик, ҳамдамлик деб билади. Отасининг зулму даҳшати ҳам, Ибн Саломнинг молу давлати ва шону шавкати уни Қайсга бўлган муҳаббати йўлидан қайтаролмайди. Ибн Саломга бўйин эгиб яшашдан кўра, ўлимни авло кўради.

Лайли — мазлума қиз. Унинг инон-ихтиёри ўзида эмас, муҳит унинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилган. Лайли ўзига ўхшаш бошқа қизлардек орзу-армонларидан воз кечиши, отасининг амри билан Ибн Саломга тегиши, уй чўриси бўлиши керак. Лекин Лайли бунга кўнолмайди. У муҳитининг машъум қоида ва одатларига қарши боради. Лайли яшаган муҳитда қиз бола севиш ҳуқуқидан маҳрум эди, у фақат севилиши мумкин. Лекин Лайли Қайсни севади. У ўзига ўхшаш ақлли, заковатли ва одобли йигитнинг севгисига севги билан жавоб беришни ўзининг инсоний бурчи деб билади, унинг қалби шунга чорлайди. Аммо севги сир тутилиши лозим. Лайли ҳаммага ҳам юрак дардини очолмайди. У фақат меҳрибон онаси ва энагаси билан ҳасратлашиши мумкин. Улар ҳам аёл-ку, уларнинг ҳам

ҳаёти ва толеи Лайлиникидан енгил бўлмагандир. Бироқ она ҳам, энага ҳам мазлума. Уларнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Лайли буни билади. Лекин бари бир кўнглида борини айтиши керак. Инсон инсон билан ҳамдамлашиши керак. Лайли шу ягона имкониятдан фойдаланади.

Қайсга жуда оғир. Аммо Лайлига янада оғирроқ. Қайс— эркак. У, жуда бўлмаганда, тог-саҳрога жўнаб, «ваҳший кишиларнинг» дийдори ва қабиҳ сўзларидан йироқлашади. Табиат, оз бўлса ҳам, унга ором ва таскин бахш этади. Лекин Лайли бундан ҳам маҳрум. У чор девор ичидан чиқолмайди. Бинобарин, у Қайсга ёзган мактубида:

...Сенинг неча ким ғамингға йўқ маҳл,
Чун эр кишисен бу саҳл эрур, саҳл.
Ҳар сори урай десанг танингни,
Тутқучи тикандур этагингни.
Этак доғи пойбандинг эрмас,
Даври зиҳи ҳам камандинг эрмас.
Мискин мани зору пойбаста,
Йўқ, йўқки заифи пошикаста,
Не майли сукун, не ҳадди рафтор,
Юз қайди бало аро гирифтор.
Бўлмоқ юз алам уйида маҳбус
Бирён, яна бирён ўлди номус.
Эр мажлиси аро роҳ эрур зеб,
Хотун кишига салоҳ эрур зеб...—

деб ёзганида, батамом ҳақли эди.

Лайли—олижаноб инсон. У шунча азоб-машаққат, алам-изтироб чекса ҳам, кўзига ўзи эмас, Қайс кўринади. Ўзи ғам-қайғу юки остида эзилади-ю, лекин ундан Қайсни қутқаришга интилади, жуда бўлмаса, сўзи билан уни юпатишга ҳаракат қилади.

Лайли Қайсга шу даражада хайрихоҳки, ҳатто у Қайснинг Навфал қизига уйлантирилганини эшитиб, ўкиниш, таъна қилиш у ёқда турсин, балки унга қалбидан бахт тилайди. Лайли ўлими олдида ҳам Қайсни унутмайди, онаси билан видолашар экан, уни Қайсга онадек меҳрибон бўлишга чорлайди ва:

— Фарзанддек айлаб анга асбоб,
Фарзандинг ила айла ани ҳамхоб,—

деб васият қилади.

Лайлининг фожиаси ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинган минг-минглаб лайлиларнинг фожиаси эди. Навоий Лайли фожиасини тасвирлаш билан бу фожиага сабаб бўлган қонун-қоида ва урф-одатларга қарши исён кўтаради, шахс эркини, севгини, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилади.

Навфал. Достондаги воқеаларнинг ривожида, ғоявий бадиий такомилида муҳим ўрин тутган ижобий образлардан бири Навфалдир. Навфал — баҳодир ва олижаноб одам. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиган, Навоий сўзи билан айтганда, «ишқ кўрган», «ғам дашти аро югурган» киши. Навфал кечмиш кунларини унутолмайди, у ҳаёт тажрибасидан тўғри хулоса чиқариб, ситамкаш ва жабрдийда кишиларга кўмаклашишни ўзига бир одат қилиб олган. Даштда ов қилиб юрганида, иттифоқо у Қайсни учратади. Унинг ҳоли аҳволидан огоҳ бўлади, билими, заковати ва шоирлик истеъдодидан мамнун бўлади, бахтсиз севги саргузаштидан қайғуради. Навфал Қайсни шу аҳволда қолдириб кетолмайди. Навфал Қайсга ҳомийлик ва сарварлик қилади. Бошлаб Лайлининг отасига мурожаат қилади. Қайснинг фазилатларини холислик билан таърифлаб, уни ҳам фарзанд, ҳам куёв қилишга чорлайди. Ҳаққоний сўзига Лайлининг отасидан рад жавобини олган Навфал севишганларни жанг билан бўлса ҳам мурод-мақсадига етказмоқчи бўлади. Бироқ Қайснинг илтимоси билан жангни тўхтатишга мажбур бўлади. Бошқа чора қолмайди. Қайсни кишилар орасига қайтариш, уни янги бир бахт билан хушнуд этиш керак.

Фарзанд қилай сени ўзумга,
Миннатни қўяй ёруғ юзумга,—

деган Навфал уни ўзига куёв ҳам қилмоқчи бўлади. Бироқ у қизининг бошқа бир йигит билан севишганини билмас экан, бундан воқиф бўлган Навфал қизи ва йигитга бахт тилайди, Қайс ва унинг қариндошларидан узр сўрайди. Олижаноблик шуни талаб этади. Навфалнинг бошқача йўл тутиши мумкин эмас.

Достонда яна бир неча ижобий образлар яратилган. Қайснинг ота ва онаси шулар жумласидандир. Қайснинг отаси, бир томондан, «бечора улусқа чорасиз», «меҳнатнавоз» бўлса, иккинчи томондан, оқил ва мушфиқ падар. У Қайснинг тарбиясига, ўқиб билим олиши ва келажагига катта аҳамият беради. Ошиқлик дардида ўртанган ўғлининг орзусини ушатишга интилади. Бироқ зулм ва зўрлик олдида ноилож қолади. Қайснинг онаси ҳам шундай олижаноб аёл. Аммо ота-она ўғилларининг муроди ҳосил бўлишини кўролмай, алам-ҳасратда дунёдан ўтиб кетадилар.

Лайлининг онаси ҳам, энагаси ҳам меҳрибон аёллардир. Улар Лайлини кўз қорачиғидай севадилар, унинг бахт-толеини тилайдилар. Бироқ улар муштумзўр ва худбин отанинг раъйини қайтаролмайдилар. Чор деворда Лайли билан бирга қонли кўз ёши тўкишдан ўзга чора тополмайдилар. Бу образлар

феодал ўтмишдаги хотин-қизларнинг оғир аҳволини янада равшанроқ ёритади ва улуғ мутафаккир Навоийнинг хотин-қизларга бўлган хайрихоҳлик қарашлари мазмунини янада бойитади.

Зайд ва Чўпон образлари ҳам қалби пок, кишиларга яхшилик қилишни ўз инсоний бурчи ва шарафи деб ҳисоблаган халқ фарзандлари образидир.

Навфалнинг қизи эса ўз севгиси ва номус-орини ҳимоя қилган садоқатли ёр ва журъатли қиздир.

Лайлининг отаси. Лайлининг отаси феодал истибдоднинг типик намояндасидир. У ҳуқуқи чекланмаган мустабид ҳукмдор, мол-давлати ва шон-шавкати билан мағрур феодал, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч қандай разилликдан ҳам қайтмайдиган худбин, муштумзўр. У на инсоф ва на адолатни, на севги ва на садоқатни, на шафқат ва на ҳимматни билади. Ҳар бир масалани зўравонлик билан, даҳшат билан ўз фойдасига ҳал этмоқчи, ҳаммани қулдек итоаткор қилмоқчи бўлади. У Қайс отасининг оқилона мактубига жавобан бундай дейди:

Билмангму шукуҳи савлатимни,
Аъроб аро молу шавкатимни?
Ҳам ўғлунга, ҳам сенга билурмен,
Ким ҳар не қилай десам қилурмен.
Лекин санга бу тағофул ўлмиш,
Ғафлат юзидин тажоҳул ўлмиш.
Қил забтин анинг чу бўлдунг огоҳ,
Мундан нориким, наузу биллоҳ!
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айлагумдур охир.
Сўнгра санга доғи қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдин итургум.

Лайлининг отаси—босқинчи, эл-юрт бошига мусибат солувчи ҳукмдор. У ўз оиласида ҳам мустабид. Хотини ҳам, бошқалар ҳам унинг раъйига қарши боролмайди. У қизи Лайлига бир буюм деб қарайди. Уни чор деворга қамаб, қон қақшатиб, мол-давлат эвазига Ибн Саломга никоҳлаб бермоқчи бўлади. Бу худбин ва шуҳратпараст қотилликдан ҳам қайтмайди. У агар Навфал жангда ғалаба қозонса,

Ўқ игнасидин тикай либосин,
Ханжар суйидин эзай ҳиносин.
Туфроққа солай қадди ниҳолин,
Ерга киюрай қоши ҳилолин,—

деб Лайлини ўлдиришга аҳд қилади. Бу қотил Лайлининг ғунчалигидаёқ ўлиб кетишига ҳам, Қайснинг «Мажнун» бўлиши ва фожиали ўлимига ҳам, Қайс ота-онасининг фар-

занд доғида қон ютиб, мурод-мақсадларига эришолмай ўлиб кетишларига ҳам сабабчи бўлади. Бироқ у Лайли ва Қайсни жисман ҳалок қила олади-ю, аммо маънан маҳв этолмайди. Севги ундан устун чиқади.

Ибн Салом.

Ибн Салом ор-номусдан, шафқат ва адолатдан заррача асари бўлмаган мустабид ва жуда бадавлат феодалдир. У эртаю кеч айш-ишрат қуради, кишиларга озор бериш билан роҳатланади. Ибн Салом «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида Навоий томонидан:

...Ким зарқу риёву шўр бирла,
Ошиқ этар ўзни зўр бирла.
Ишқи ўти бўлмас элга жозиб,
Андоқки, зиёда субҳи козиб,—

деб таърифланган сохта ошиқлардан биридир. У севгининг нималигини ҳам, висол завқи ва ҳижрон изтиробини ҳам билмайди. Бир лаҳзада ўчиб қолувчи эҳтирос учқунини севги деб тушунади. Бировларнинг орзу-армонини оёқ ости қилиш, бахтини барбод бериш билан шум муддаосига эришмоқчи бўлади. У Лайлининг қалбини ўзига мойил этолмайди. Бироқ Ибн Салом Лайлининг отасига манзур бўлади, чунки Лайлининг отасига Ибн Саломнинг мол-давлати керак. Шунга кўра, золим ота «ойни аждаҳога» бермоқчи бўлади. Бироқ Лайлини бу аждаҳо дамидан қутқариб қолиш керак. Аждаҳо ўз заҳри билан ўзи заҳарлансин. Майпараст Ибн Салом никоҳ айёмида ичкиликка берилиб кетади, заҳарланиб шарманда бўлади, касали тутади. Лайли ундан қутулади:

... Ул бўлди ҳаётидин чу маҳжур,
Мотамға мубаддал ўлди ул сур...
Ҳам ул кеча айрилиштилар бот,
Ўз бўлмайин ўлдилар яна ёт.

«Лайли ва Мажнун»да психологик тасвир.

«Лайли ва Мажнун» санъатча юксак асардир. Навоий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси сюжет ва композиция, образ ва характерлар, тавсиф ва тасвир жиҳатидан янада такомиллашади, унинг бадиий-эстетик қиммати ошади.

Навоий достони 38 бобдан иборат. Ҳар бир боб сажъ йўли билан ёзилган махсус сарлавҳа билан бошланади. Сарлавҳа бобнинг мазмунини бир пролог сифатида баён этиши билан бирга, бадиий жиҳатдан диққатга сазовордир. Масалан, шоир достоннинг XVII бобида Қайснинг Лайлидан жудолиги, ҳажр изтироби ва унинг саҳрога кетиб, селдек кўз ёши тўкишини тасвирлайди. Шу бобга у «Мажнуннинг фироқ чоғида танўр

ичидаги ўтдек тоби ва ҳажр бандида тузоққа тушган қушдек изтироби ва ҳаким фусунидин жунунининг туғёни ва табиб парҳезидин иситмасининг ғалаёни ва ўз заҳр комлиғиға тўккан талх-талх шўробаси ва бу шўробадин комида аччиқ-аччиқ хунобаси ва кўнгли ўтидин темур банди сув бўлғони ва сувдек саҳро азми қилиб ашки суйидин водилар тўлғони» деб сарлавҳа қўяди. Бошқа боблар ҳам ғоявий-бадиий хусусиятларига мувофиқ сарлавҳалар билан номланган. Боблар узвий равишда бир-бирига боғланиб боради, воқеалар силсиласини вужудга келтиради. Шу билан бирга, образларнинг маънавий қиёфаси ва индивидуал хислатлари равшанлашиб, бўртиб боради. Шоир турли бадиий усул ва тасвирий воситалардан кенг фойдаланади, ҳассос бир рассом каби табиатнинг хилма-хил лавҳаларини чизади ва ҳоказо. Булар «Лайли ва Мажнун»нинг бадиий хусусиятлари ва компонентлари «Хамса»даги бошқа достонларнинг бадиий хусусият ва компонентлари каби жуда бой ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Бироқ «Хамса»нинг бошқа достонларидан фарқли ўлароқ, «Лайли ва Мажнун»нинг асосий ва етакчи бадиий хусусияти психологик тасвирдир, чунки шоир феодал муҳит даҳшатларини Лайли ва Мажнуннинг алам-изтиробли ҳаёт йўли ва фожиали ўлими, уларнинг руҳий кечинмалари орқали очиб ташлайди. Бинобарин, достон хотимасида шоирнинг:

Сўнгин нечаким узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир,—

дейиши бежиз эмас эди.

«Лайли ва Мажнун» Қайснинг туғилиши билан бошланади, унда Қайс ва Лайлининг ёшлик йиллари тасвирланади. Қайс ҳам, Лайли ҳам ақл-фаросатли, шод-қувноқ ёшлардир. Бироқ уларнинг бахтли ёшлик айёми узоққа бормайди. Бир-бирини сидқидил билан севган Қайс ва Лайлининг бошига оғир ва мусибатли кунлар кела бошлайди. Висол ўрнини ҳижрон, шодлик ўрнини қайғу, кулги ўрнини оҳу фиғон, табассум ўрнини қонли кўз ёши эгаллаб олади. Саҳифадан саҳифага ўтилар экан, шоир китобхонни қаҳрамонларининг психологик кечинмалар дунёсининг ич-ичига олиб киради. Шу зайлда психологик тасвир асосий ва етакчи восита бўла боради, бадиий тасвирнинг бошқа турлари ва компонентлари унинг атрофига уюшиб боради.

Баҳор айёми. Қайс билан Лайли учрашиб, севишиб қоладилар. Қайс ва Лайли ҳаётининг ҳам баҳор айёми. Севги ғунчаси гуллаши ва ҳосил бермоғи керак. Бироқ табиат ўз йўли билан боради-ю, Лайли ва Қайс бошқа йўлга тушиб қолади. Уларнинг севги ғунчаси қулф уриб очилмайди, баҳор мавсуми тугамай, ҳазон ели бошланади. Севгувчиларнинг йўлига тўсиқлар

туша бошлайди. Уларни дийдор кўришишдан маҳрум қиладилар. Севгувчиларнинг қалби дард-аламга тўлиб, ранги рўйи заъфарондек сарғаяди.

Лайлининг дийдорини кўришдан маҳрум бўлган Қайс булбулга қараб:

... Сен аҳли висолсен дам урма,
Ҳажр аҳли қошида нукта сурма!
Мискин ману дардманди мажруҳ,
Топмай тан аро нишонаи руҳ,—

деб булбулни бахтиёр, ўзини бахтсиз деб билади. Ҳатто, Қайс ўзини Лайлининг ҳовлисидаги итдан ҳам бахтсизроқ ҳисоблайди.

Қайсни чўлу биёбон сайридан ҳам маҳрум қиладилар, унинг оёқларига кишан соладилар. Ишқ ўти, ҳижрон ўти билан ёниб куйган ошиқ кишанда. Ваҳоланки, гуноҳкорни ўтга ташлаб куйдирганларида унинг оёқ-қўлини банддан озод қиладилар. Қайс эса ҳам аланга ичида, ҳам бандда:

... Ўт ичра бировни ки солурлар,
Бандини оёғидин олурлар.
Ўт банд ила бўлди жилвагоҳим,
Мундоқму азим эмиш гуноҳим?!

Йўқ, Қайс гуноҳкор эмас, севги гуноҳ эмас, севги — ҳаётнинг кўрки, садоқат — инсон фазилати. Қайснинг аҳволига ҳатто паррандалар, ўсимликлар раҳм-шафқат қилиб ачинади-ю, лекин Лайлининг инсонлик ҳиссиётларидан маҳрум ёвуз отаси қизига ҳам, Қайсга ҳам йиртқичларча муносабатда бўлади.

Бечора Лайли ҳатто йиғи билан тасалли олиш имкониятидан ҳам маҳрум. У бировлар олдида кўз ёши тўколмайди. Бу мумкин эмас. Ўй холи қолганда, муштипар қиз ўз ҳолига наво айтади:

Дебким: «Недур, эй сипеҳри золим,
Солмоқ бу шикастлиққа ҳолим.
Нахлимғаки эрди зеридастинг,
Не эрди шикаст уза шикастинг?
Нахлики ушоттинг они осон,
Туфроқ ила қадди бўлди яксон.
Тортиб яна тешаи жафони,
Юз пора не эрди қилмоқ они?..
Эркин ғами ашкин этса Жайҳун,
Борурму экин ул ашк майгун?..
Фарёдки ўлгудек ғамим бор,
Тонг йўқ гар ўзумга мотамим бор.

Жабр-ситам, азоб-изтироб ҳаддан ошади. Чор девор ичида Лайли, тоғу саҳрода Қайс не-не машаққатларга йўлиқмайди, қанчадан-қанча қонли кўз ёши тўкиб, фарёди фалакка чиқмайди! Лекин севгидан чекиниш йўқ. Қайснинг Лайлига ихлоси ва эътиқоди шу қадар зўр эдики, Лайлилар кўчиб кетгандан кейин уларнинг эски манзилида қолган йирганчиқ қўтир бир ит ҳам Лайли манзилида яшагани, унга посбонлик қилгани учун Қайсга жуда қимматли ва азиз бўлади. Қайс тоғ-саҳрода девона сифат бўлиб ўзини унутади-ю, лекин Лайлини унутмайди. «Буғдой каби қовурилган, сомон каби совурилган» Лайли ҳам бир лаҳза бўлса-да, Қайсни унутолмайди. Ниҳоят, «куёвни» қолдириб йўлга тушган Лайли билан «келин»ни қолдириб келган Қайс саҳрода учрашадилар. Бу охирги учрашув. Қоронғи, зулмат тун. Бироқ севишганларнинг қалби чароғон. Бутун коинот Қайс билан Лайлини олқишлайди, уларни қўриқлайди. Қанча-қанча машаққатлардан кейин бир не-

ча соатлик висол бахтига муяссар бўлган Лайли билан Қайсга халақит бермаслик учун бутун бор куч хомуш туради:

...Ўргамчи шабоққа жулни тирмаб,
Тумшугини ришта бирла чирмаб.
Хуффошки сайри давр топиб,
Оламға қаноти парда ёпиб.
Юзига тушиб бўри қулоғи,
Андин ёпилиб кўзи чароғи.
Ногоҳ уку чекмагай дебон ун,
Тумшуғи этиб кўзуни чобун.
Қўйчи итин уйқу деви босиб,
Қўйлар юнги риштасидин осиб...

Жонлантириш усули билан битилган бу табиат тасвири севишганларнинг висол шодлигини, уларнинг қалби ва руҳини тўлароқ англаб олишга хизмат қилади. Навоийнинг қаршилантириш, таносуб ва бошқа усуллари ҳам қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини тўлароқ ифодалашга, қўйилган темани атрофлича ёритишга мос тушади. Шоир, бадиий тил воситаларини ҳам шу мақсадда қўллайди. Масалан, у

Бир-бирини кўргач икки дилхоҳ,
Чектилар оғингдек оташин оҳ,
Ким ўтларидин жаҳон ёрушти,
Хирманларига бу шуъла тушти,—

дер экан, ҳижрон уқубатларига гирифтор бўлган икки дилхоҳнинг қалби ва дардини муболаға билан тўлароқ очади. Навоий, кўпинча, бир неча бадиий усул ва тасвир воситаларини бир масала ва образ атрофига уюштиради. Лайлининг қабиладошини кўрган Қайс:

Йиғлаб деди: «Эй рафиқи мажруҳ!
Нетгай сенга айласам фидо руҳ?
Жоним баданинг шифоси бўлсун!
Бошим қадаминг фидоси бўлсун.

Кейинги байтда ҳам таносуб *(жон — бадан-бош — қадам)*, ҳам тазод *(бош — қадам)*, ҳам тарсеъ *(жоним — бошим, баданинг — қадаминг, шифоси — фидоси, бўлсун — бўлсун)* бор. Лайли қабиласидан бўлган бир чўпонни учратганда эса:

Мажнун тобонига қўйди, бошин,
Наъл этти этукларига қошин.

дейди.

Бу байтда ҳам тазод *(бош — тобон)*, ҳам лозим-малзум *(бош — қош)*, ҳам гўзал ўхшатиш *(қош — наъл)* бор. Айни чоғда бу икки парчада бадиий компонентлар Қайснинг ички кечинмаларини очишга хизмат қилади. Табиат лавҳаларини рассомдек чизган Навоий айрим фаслларга символистик маъно беради, уларни асардаги воқеликнинг мос бир фони

қилиб олади. Қайс билан Лайли баҳор фаслида севишиб қоладилар, уларнинг ҳар иккаласи ҳам табиат сўлғин тус олган куз фаслида ҳалок бўладилар.

Навоий бошқа образларнинг ҳам, айниқса Қайс билан Лайлининг ғамида адо бўлган Қайснинг ота-онаси, Лайлининг онаси ва энагаси психологик кечинмаларини ҳам моҳирлик билан тасвирлайди. Масалан, Лайлининг вафоти муносабати билан онаси чеккан нола шу қадар моҳирлик билан ишланган, реалистик деталлар билан бойитилганки, у кишини ларзага солади.

Навоий достони, Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар достони каби, ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи макфуф вазнида (Мафъулу мафоилан фаулўн) ёзилган, маснавий йўлида қофияланган.

«Лайли ва Мажнун» беш асрдан бери китобхонларнинг севикли китоби бўлиб келмоқда. У ўзбек халқи орасидагина эмас, балки озарбайжон, туркман, турк, татар ва бошқа халқлар орасида ҳам кенг шуҳрат топган. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»и кўп шоирларни шундай асар ёзишга илҳомлантирди ва уларнинг ижодига самарали таъсир этди. Улуғ озарбайжон шоири Фузулий (1498—1556) «Лайли ва Мажнун» номли оригинал достонини яратар экан, Навоийдан бир устоз сифатида баҳраманд бўлди. Шоир Маъдалихон (XIX аср) ҳам ёзиб тугалламаган «Лайли ва Мажнун»ида Навоийдан илҳомланган эди. Умар Боқий эса «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий вариантини ишлаб чиққани каби, «Лайли ва Мажнун»нинг ҳам насрий вариантини яратади. Халқ шоирлари Навоий достони асосида «Лайли ва Мажнун»нинг фольклор вариантини яратадилар. «Лайли ва Мажнун» достони асосида яратилган саҳна асарлари кўп йиллардан бери муваффақият билан томошабинларга намойиш этилмоқда.

«САБЪАИ САЙЁР»

«Лайли ва Мажнун»ни ёзиб бўлганидан кейин Навоий жадаллик билан «Хамса»нинг тўртинчи достонини яратишга киришди, қарийб тўрт ой ижодий меҳнат қилиб, 1484 йилда бу янги достонини ҳам ёзиб тугаллади ва унга «Сабъаи сайёр» («Етти сайёр»—«Етти кезувчи») деб ном берди:

Чунки қойил[1] етти мусофир эди,
Ки алар сайр ишига моҳир эди,

[1] *Қойил* — сўзловчи, ҳикоя қилувчи.

Бўлди чун бу рақам иши тайёр,
Қўйдум отини «Сабъаи сайёр».[1]

«Сабъаи сайёр» ишқий-саргузашт достондир. У ўз композицияси билан «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади. «Сабъаи сайёр» халқ оғзаки ижоди (хусусан эртаклар)да бўлганидек, «ҳикоя ичида ҳикоя» усулида яратилган. Достон Баҳром ва Дилором ҳақидаги қолипловчи ҳикоя ва шу ҳикоянинг композицион силсиласига боғланган етти мустақил ҳикоядан иборат.

Баҳром ва Дилором ҳикояси.

«Сабъаи сайёр»нинг қолипловчи ҳикояси бўлган Баҳром ва Дилором ҳикояси ошиқ ва маъшуқанинг севги саргузаштига бағишланган бўлиб, у бир неча асрли тарихга эга бўлган Баҳром Гўрга доир адабий традициялар тараққиётида янги бир улкан қадам бўлган эди. Биз Навоий ҳикояси ҳақида мулоҳаза юритишдан аввал, қисқача бўлса ҳам, мана шу адабий традициялар билан танишиб чиқайлик.

---

[1] Навоий яратган асарларига «Муҳокамат-ул-луғатайн»да таъриф ва тавсиф берар экан, «Яна чун «Сабъаи сайёра» расадин замирим боғлабтур, Ашраф «Ҳафт пайкар» ининг етти ҳурин пешкашимга яроглабтур, деб бу достонини «Сабъаи сайёра» («Етти сайёра»—«Етти планета») номи билан атайди. Навоийнинг ўзи атагани каби, бу достон «Сабъаи сайёр» ва, ҳатто кўпинча, «Сабъаи сайёра» номлари билан юритилган. Бу икки ном ҳам асарнинг моҳиятига мувофиқ келади. Етти ҳикоя етти сайёр томонидан сўзлаб берилгани учун достон «Сабъаи сайёр» деб номланган ва ҳикоячилар сайёр — юлдузларга ўхшатилган. Шу билан бирга, достон сайёралар ва сайёралар ҳақидаги анъаналар билан ҳам боғлиқдир. Ундаги етти қаср ва ҳафтанинг етти куни қадимги илмнинг, коинотнинг геоцентрик системаси таълимотининг анъаналари билан алоқадордир. Бу таълимотга кўра, етти сайёр ва (умуман барча сайёралар) ер курраси атрофида айланиб, кезиб юради. Шу таълимот асосида Вавилон астрологияси бўйича ҳафтанинг кунлари маълум бир сайёра билан боғланган, унинг номи билан аталган: якшанба — Қуёш куни, душанба — Ой куни, сешанба — Марс (Миррих) куни, чоршанба — Меркурий (Аторуд) куни, пайшанба — Юпитер (Муштарий) куни, жума — Венера (Зуҳра) куни, шанба — Сатурн (Кайвон) куни. (Кунларни сайёралар номи билан аташ айрим Европа халқларида ҳозир ҳам мавжуддир. Масалан, инглизларда: шанба —Saturday (Сатурн куни), якшанба — Sunday (Қуёш куни), душанба — Monday (Ой куни); французларда: сешанба — Mardi (Марс куни), чоршанба — Mercredi (Меркурий куни); немисларда: якшанба — Sonntag (Қуёш куни) каби.

Достондаги қасрларнинг туси, Навоийнинг Баҳром сўзини Миррих (Миррихнинг иккинчи бир номи Баҳромдир) билан изоҳлаши, Дилоромни Зуҳра деб талқин этиши, асарнинг муқаддимасида сайёралар ҳақида кенг ва батафсил сўз юритиши ҳам достоннинг «Сабъаи сайёра» номига мувофиқ келади. «Сайёр» ва «Сайёра» бир ўзакдаги сўзлар бўлиб, ҳар икки ҳолатда ҳам асл маъноси «кезувчи»дир.

«Сабъаи сайёр» китобхонлар орасида «Ҳафт манзари Баҳром» номи билан шуҳрат топган ва айрим котиблар, ноширлар уни шу ном билан китобат қилганлар.

Сосонийлар сулоласида Варахран V (418—438) деган бир подшо ўтган эди («Варахран» дарий тилида «Баҳром» шаклида қўлланилган). У гўр — қулон (ёввойи эшак) овига ўч бўлгани учун Баҳром Гўр номи билан шуҳрат топган экан. Баҳром Гўр ҳақида Эронда ҳам, у билан қушни бўлган ўлкаларда ҳам турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, у шон-шавкатли подшо, моҳир овчи ва ишратпараст киши сифатида тасвир этилади. Баҳром Гўр ҳақидаги афсона ва ривоятлар «Худойнамак» ва «Шоҳнома»лардан ўрин олади[1].

Афсона ва ривоятлардан ҳамда ёзма манбалардан ижодий фойдаланган Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома» да Баҳром Гўр ҳақида достон яратади. Бу ёзма адабиётда Баҳром ҳақида ёзилган биринчи достон эди. Фирдавсий ўз достонида Баҳромнинг шоҳлиги тарихи ва унинг номи билан боғлиқ бўлган бир қатор афсона ва ривоятларни ҳикоя қилади. Фирдавсий Баҳромни, бир томондан, шавкатли, адолатли подшо, ватанпарвар баҳодир, паҳлавон ва моҳир овчи сифатида, иккинчи томондан, айш-ишратга, эҳтиросга берилиб кетган худбин ва қаҳр-ғазаби қаттиқ даҳшатли бир киши сифатида тасвирлайди.

Фирдавсий достонида Баҳромнинг саргузаштларини ҳикоя қилувчи қолипловчи ҳикоянинг ва шу ҳикоя рамкасига киритилган бошқа ҳикояларнинг ҳам бош қаҳрамони Баҳромнинг ўзидир.

Фирдавсийдан кейин Баҳром Гўр ҳақида Низомий Ганжавий достон яратди. Низомийдан бошлаб Баҳром хамсачиликнинг традицион бир образига айланиб қолди. Биз «X—XII асрлар адабиёти» қисмида танишиб ўтганимиздек, Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достони Баҳром ва Фитна ҳақидаги қолипловчи ҳикоя, етти гўзал ҳикояси ва етти маҳбус саргузаштидан иборат. Низомий Баҳром ва Фитна ҳақидаги қолипловчи ҳикояни яратишда Фирдавсий достонидан ижодий баҳраманд бўлди. Бироқ Низомий ўз олдига янги ижодий-эстетик вазифалар қўйган эди. У қолипловчи ҳикоянинг марказий масаласи қилиб давлат бошлиғи ва мамлакатни бошқариш ма-

---

[1] Айрим олимлар, масалан, И. А. Орбели (Бехрам и Азадэ, Л., 1934) Баҳромнинг бадиий образ сифатида кенг шуҳрат топишини Варахран сўзининг момақалдироқ ва жанг маъбуди бўлган Вертрагна сўзига ҳамоҳанглиги билан боғлиқ, Варахран билан Вертрагна қадимий ривоят ва афсоналарда бир-бирига қўшилиб, мужассамлашиб кетган деб кўрсатади. Вертрагна, И. А. Орбели ва Е. Э. Бертельс (Навои. М.— Л., 1948, 194-бет) таъкидлаганидек, Кавказ халқлари орасида ҳам кенг тарқалган, унинг номи арман паҳлавони Ваханга ва грузин қаҳрамони Вахтанга образларида сақланиб қолган.

саласини қўяди, адолатли ҳукмдор учун кураш ғоясини илгари суради.

Фирдавсий достони бутун «Шоҳнома»нинг ягона вазни бўлган мутақорибда ёзилган бўлса, Низомий бу саргузашт достонини ҳафиф баҳрида (фоилотўн мафоилўн фаълўн) ёзади. Низомийдан кейин барча хамсанавислар Баҳром Гўр ҳақидаги достонларини шу вазнда яратадилар.

Низомийдан кейин Хисрав Деҳлавий Баҳром Гўр ҳақида «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») достонини яратди. Хисрав Деҳлавий достонида ҳам Баҳромнинг саргузаштини тасвирловчи қолипловчи ҳикоя ва етти маликанинг ҳикояси бор. (Хисрав Деҳлавий бу ҳикояларни жамлаб, достонини «Ҳашт биҳишт» деб номлаган.) Хисрав Деҳлавий Баҳром ҳақидаги Низомий ҳикоясининг фабуласини, Баҳром ва унинг севикли канизаги образига хос хусусиятларни асосан сақлаб қолади. Лекин, шу билан бирга, у ҳикоянинг сюжетига ва қаҳрамонларнинг характерига бир қатор катта-кичик ўзгаришлар, янгиликлар киритади. «Ҳашт биҳишт» автори ҳикояни Баҳромнинг тахтга чиқишидан бошлаб, унгача бўлган воқеаларни тушириб қолдиради. Хисрав Деҳлавий Баҳром саргузаштларини хийла қисқартиради, воқеани соддалаштиради, айрим муҳим ўзгариш ва янгиликлар киритади. Бироқ унда Низомий достонида қўйилган ижтимоий-сиёсий масалалар тўлиқ ёритилмайди.

Хисрав Деҳлавийнинг Баҳром саргузашти рамкасига киритилган етти ҳикояси тамомила янги ҳикоялар бўлиб, уларни шоир ҳинд фольклори материаллари асосида яратган. Бу ҳикоялар хушчақчақлиги ва оптимистик руҳда ёзилганлиги билан ажралиб туради.

Навоий эслатиб ўтган хамсанавис Ашрафнинг бошқа достонлари каби, унинг «Ҳафт пайкар»и ҳам бизгача сақланмаган ёки ҳозирга қадар номаълум қолиб келмоқда.

Шундай қилиб, Навоийга қадар бадиий адабиётда Баҳром Гўр бўйича катта ижодий тажриба тўпланган, адабий традиция вужудга келган ва у маълум такомил босқичларини кечиб ўтган эди. Навоий буларнинг барчасини мукаммал ўрганиб чиқади, салафларининг ютуқлари ва айрим камчиликларини аниқлаб олади, ўз достонининг янги вазифа ва режаларини белгилаб олади. Хамсачилик традицияси Навоийнинг зиммасига маълум мажбурият юклайди, у «Хамса» нинг тўртинчи достонини Баҳром темасига бағишлайди, салафлари қилгандек Баҳром ҳикоясини қолипловчи ҳикоя қилиб олиб, унинг ичига ҳафтанинг етти кунида етти тусдаги етти қасрда айтилган етти ҳикояни киритади, достонини ҳафиф баҳрида яратади ва ҳоказо. Бироқ доимо адабий традицияларга ижодий

ёндошган, давр ва китобхонларнинг янги эҳтиёжларини биринчи планга қўйган, оригиналлик ва новаторликка интилган Навоий, шубҳасиз, адабий традициялар доирасида қолиб кетолмас эди. У салафларининг ижодий ютуқларидан таълим олиш билан бирга, уларнинг асарларидаги қусурлардан холи бўлишга ҳаракат қилди. Салафларининг санъаткорлик маҳоратига юксак баҳо бериб, уларни тақдирлаган ва ҳатто:

«Менки шогирди бебизоат мен,
Ул иковга мутеи тоат мен»,—

деган Навоий, уларнинг камчиликларини ҳам холислик билан ошкор танқид қилади. У Низомий ва Деҳлавий достонларидаги асосан Баҳром образи билан боғлиқ бўлган икки камчиликка эътиборни жалб этади:

Бири бу ким, йўқ, анда мояи дард,
Қилдилар ишқ сўзидин[1] ани фард...
Яна бири буки, анда баъзи иш,
Зоҳиран номуносабат тушмиш.
Бўйла туҳматки айш учун Баҳром
Ясади етти қаср сургали ком.
Етти иқлим шоҳидин етти қиз,
Ҳар бири лутфу ҳусни ғоятсиз,
Етти қасри ичига келтурди,
Ком ҳар кун бири била сурди.
Турфа буким чу бўлди бодапараст,
Қилди оқшомға тегру ўзни маст.
Уйқу комин олурға мастона,
Шўхларға буюрди афсона.
Бу ажабким алар дағи дедилар,
Қиссахон қизларе магар эдилар:
Тонгдин оқшомға тегру пай-дарпай,
Улки ичар қадаҳ тўла-тўла май,
Анга худ ғафлат ўлди даъбу сифат,
Уйқусиға фасона не ҳожат?
Бўлса ҳам ақл манъ қилмасму?
Қисса айтур киши топилмасму?..

Демак, Навоийнинг фикрича, Низомий ва Деҳлавий достонларида, биринчидан, Баҳром «мояи дард» ва «ишқ сўзидан» маҳрумдир, иккинчидан, унинг етти қаср қуриши, етти қасрда ишрат суриши ва афсона тинглашида ҳақиқатга мувофиқ келмайдиган ўринлар бор: Баҳром айш суриш учун етти қаср қуради, етти шоҳнинг қизига уйланади. Бу уни ҳақиқий севгидан янада йироқлаштиради. Бунинг устига у маст-аласт бўла туриб, ухлай олмайди, хотинларидан афсона тинглайди.

[1] «Сўз» бу ерда тожикча «сўхтан» («куймоқ», «ёнмоқ») сўзидан олинган.

Ваҳоланки, маст-аласт киши ўзини билмай ётади, унинг афсона тинглашига ҳожат қолмайди. Мабодо афсона тингламаси келиб қолса, бошқа «қисса айтур киши топилмасму?». Бинобарин, шундай нуқсонларга эга бўлган Баҳромни тавсиф этиш ва хусусан уни мадҳ қилиш номуносиб бир ишдир:

... Ким мунунгдек икки ваҳиди замон,
Ҳар бир ўз вақтида фариди замон.
Бўйла нодон учун ёзиб авсоф,
Анга қилғайлар ўзларин вассоф.
Мадҳини беҳисоб ёзғайлар,
Балки мавзун китоб ёзғайлар...

Навоий ўз достонида бу икки нуқсонга ҳам йўл қўймайди. У достонни мукаммал ишқий-саргузашт достон даражасига кўтаради, Баҳромни «мояи дард» ва «ишқ сўзи» га гирифтор бўлган киши сифатида мужассамлаштиради. Шоҳлик худбинлиги жўш уриб, Дилоромни кимсасиз чўл-биёбонда қолдирган Баҳром тезда ўз қилмишидан пушаймон бўлади, ҳижрон азобига тоб беролмайди. Аъёнлар ва ҳакимлар чора излаб, етти қаср қурдирадилар ва Баҳромни етти шоҳнинг қизига уйлантирадилар. Бироқ булар фойда бермайди, Баҳромга татимайди. Кундузи ороми, кечаси уйқуси йўқ. Баҳромни овунтириш учун жаҳонгашта етти мусофирни чорлаб, афсона айттирадилар. Ниҳоят, етти мусофирнинг ҳикояси туфайли Баҳром яна Дилоромининг висолига муяссар бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Навоий, бир томондан, Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг юқорида айтилган нуқсонларини таъкидлаш билан, уларнинг ижодий даҳосини ва Баҳром Гўр ҳақидаги достонларининг фазилатини ҳеч бир камситмоқчи бўлмаганидек, иккинчи томондан, бу нуқсонларни тугатиш билан кифояланиб қолмоқчи ҳам эмас эди У янги ва оригинал достон яратиш вазифасини ўз олдига қўйган эди:

... Бу сабабдин бу хуш фасона аро,
Балки бу хуш наво тарона аро
Йўқ эди ҳеч чорау гадбир,
Ким бирор ерда бўлмағай тағйир,—

деган Навоий янги ва оригинал достон яратишга муваффақ бўлди. У Баҳром ва Дилором ҳикоясини деярли янги планда қайтадан ишлаб чиқди, Баҳромнинг саргузаштларини асарнинг марказий темаси бўлган севги проблемасига тўла мувофиқлаштирди, образларни янгича талқин қилди, достонга Моний ва Чин савдогари образларини киритди. бу ҳикояни ва умуман достоннинг композициясини такомиллаштирди, халқ оғзаки ижоди материаллари асосида тамомила янги

етти ҳикоя яратди ва ҳоказо. Бу билан Навоий достоннинг ғоявий-бадиий қимматини ва ҳаётий, реалистик моҳиятини янада оширди.

Баҳром. Баҳром — қолипловчи ҳикоянинг бош қаҳрамони. У шоҳ ва ошиқ. Баҳром зиддиятли характерга эга бўлган мураккаб образдир. Навоий бу образ қиёфасида бир-бирига қарама-қарши икки шахсни: одил подшо ҳамда вафодор ошиқни ҳамда ўз ҳузур-ҳаловати ва шахсий кайфиятларига берилиб, эл-юртнинг аҳволи ва давлат ишларидан четлашган, ўз эҳтиросларига асир бўлган шуҳратпараст подшо ва худбин ошиқни тасвирлайди. Биринчи Баҳромни қутлайди, шарафлайди, иккинчи Баҳромни қоралайди, уни фожиали ўлимга маҳкум этади.

Навоийнинг Баҳром ва Дилором ҳикояси ўз сюжети билан Хисрав Деҳлавий достонига яқин турса, образларининг характери жиҳатидан (айниқса шоҳ сифатида Баҳром) Низомий достонига яқин туради. Навоий ҳам, Хисрав Деҳлавий каби, қолипловчи ҳикоядаги воқеани Баҳромнинг тахтга чиқишидан бошлайди.[1] Баҳром мамлакатни адолат билан бошқаради, уни обод ва элни шод-хуррам қилади:

Ҳар не вайрон қилиб эди бедод,
Дод ила қилди барчасин обод...

Бироқ Баҳром бу фазилатларини узоқ сақлаб қололмайди. У тез орада айш-ишратга, овга берилиб кетади, ақл-ирода жиловини ҳис ва эҳтирос қўлига топшириб қўяди.

Овда рассом Моний билан учрашиб, Дилоромнинг суратини кўрган Баҳром унга ошиқи беқарор бўлиб қолади. Баҳром хоқондан оладиган бир йиллик хирожини Хитой савдогарига тўлаб, Дилоромнинг висолига эришади. Баҳром Дилоромни бутун қалби билан севади. Бироқ у ошиқ бўлгач, шоҳликни, тўғриси, ўзининг шоҳлик бурчи ва вазифаларини бутунлай унутади.

Шундай қилиб, айш-ишрат ва худбинлик шоҳ Баҳромнинг ижобий хислатларини енгиб борди. Бу ҳатто ошиқ Баҳромга ҳам салбий таъсир этди. У овда худбинлиги туфайли севикли ёри Дилоромни чўл-биёбонга, ўлим қаърига ташлаб кетди. Бироқ севги туғёни тезда ғалаба қилди. Баҳром Дилоромни излади, ундан дарак тополмади. Ҳижрон азоби унинг юрак-бағрини эзди, аъёнлар ва ҳакимларнинг тадбирлари ҳам кор қилмади. Баҳром етти кунда етти афсона эшитди. У ўзига иб-

[1] «Бир деганни икки демак хуш эмас, Сўз чу такрор топти дилкаш эмас» деган Навоий, Хисрав Деҳлавий каби, Баҳромнинг бунгача бўлган саргузаштларини бир неча мисрада баён этиш билан кифояланади.

рат бўла оладиган Суҳайл, Ахий, Масъуд, Жуна ва Фаррух каби ажойиб кишиларнинг саргузашти, олижаноб фазилати, хислати билан танишди. Баҳром улардан ибрат олиши керак эди. Бироқ у шундай қилмади. Дилоромнинг висолига иккинчи марта муяссар бўлгандан кейин Баҳром яна айш-ишратга, овга берилиб кетди. У тузалмас дарду иллатга гирифтор бўлган эди. Бундай киши ортиқ давлат бошида қолмаслиги керак. Биринчи жазо (Дилоромдан жудолик) дан тегишли хулоса чиқара олмаган Баҳромни энди ҳалокатга маҳкум этиш керак. Баҳром сарой аҳли, қўшин ва Дилором билан катта овга чиқади. Лак-лак ҳайвонлар, қушлар қириб ташланади, қон ариқ бўлиб оқади. Бу овлоқ бир вақтлар ботқоқ ер экан. Кўп қон тўкилиши ва қаттиқ ёмғир ёғиши билан ернинг устки қатлами юмшаб, ботқоқлик очилади. Натижада Баҳромни ҳам, унинг ҳамроҳларини ҳам, халқ таъбири билан айтганда, ер ютади. Бу билан Навоий Баҳромнинг ҳалокатини янада даҳшатлироқ ва ҳаққонийроқ қилиб тасвирлайди. (Низомий достонида Баҳром ғорда, Хисрав Деҳлавий достонида чоҳда ғойиб бўлади.)

Баҳром образи жуда муҳим ҳаётий, сиёсий-тарбиявий аҳамиятга эга эди. Навоий Баҳром образини ўз даврининг ҳаёт шароитлари, воқеликлари нуқтаи назаридан яратган эди.[1] Навоий ижобий Баҳром (Баҳром шоҳлигининг дастлабки даври) образи орқали ўз давридаги ҳукмдорларни мамлакатни инсоф ва адолат билан бошқаришга йўлласа, салбий Баҳром образи орқали темурий шоҳ ва шаҳзодаларга хос бўлган худбинлик, ишратпарастлик, асабийлик каби хислатларни аччиқ танқид қилади[2]. Баҳром айрим жиҳатлари билан Ҳусайн Бойқарони эслатади.

Навоий Баҳромнинг саргузашти ва хусусан унинг фожиали тақдири билан Ҳусайн Бойқарони ҳам, бошқа темурий шоҳ ва шаҳзодаларни ҳам огоҳлантирмоқчи, уларни машъум йўлдан қайтармоқчи бўлади. Шоир ҳикоядаги фикр-мулоҳазалари ва панд-насиҳатлари билан кифояланмай, асл мақсадини янада ошкорроқ баён этиш учун достонининг хотимасига «туш» эпизодини илова қилади. Бу эпизодда тасвирланишича, Навоий тушида Баҳромни кўрган эмиш. Баҳром унга

[1] Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг камчиликлари ҳақида сўзлаб, «Бўлса тарих аларға гар матлуб, Анда сўз боғламоқ эмасдур хуб»,— деган Навоий тамомила ижодий-тўқима образ яратиш вазифасини ўз олдига қўйган эди.

[2] Бу Навоийнинг достондан кутган етакчи мақсади эди. У адолатли идеал ҳукмдор образини Баҳромда эмас (гарчи унинг дастлабки фаолиятида бунинг куртаклари кўринса-да), балки «Садди Искандарий»да Искандар образида, «Сабъаи сайёр»да Фаррух, Жуна, Суҳайл каби образларда мужассамлаштиради.

ўз саргузаштларини эслатиб ўтади, сўнгра Ҳусайн Бойқаро ҳақида гапириб, унинг салтанати, ҳарбий шижоати, ободончилик ишларидаги фаолияти ва бошқа жиҳатларини таърифлайди. Шундан кейин у ўзининг айрим хатти-ҳаракатлари ва феъл-атворидаги нуқсонлар (ишратпарастлик, худбинлик ва бошқалар)дан афсус-надомат чекиб, Ҳусайн Бойқарода ҳам шундай нуқсонлар борлигини айтади ва унга насиҳат қилади:

... Ул дағи айш сори мойилдур,
Нағмау савт бирла хушдилдур...
Шоҳлар ичра манга эрур монанд,
Де олурмен: эрур манга фарзанд...
Эмди шоҳингға де саломимни,
Сўнгра мундоқ етур паёмимни:
Ки жаҳон кимсага вафо қилмас,
Шаҳлиғ таркига киро қилмас,
Шаҳки минг йил онинг ҳаётидур,
Ғараз ўлганда яхши отидур.

Мислсиз катта журъат билан айтилган бу сўзлар Навоийнинг достондан кузатган асосий амалий мақсади эди. «Туш» эпизоди фақат Баҳром образининггина эмас, балки бутун достоннинг ҳам реалистик қимматини оширади. Баҳром образи камолотининг асосий моҳияти ҳам шундадир.[1]

Дилором. «Сабъаи сайёр»нинг муҳим образларидан бири Дилоромдир. Дилором ҳусн-латофатда тенги йўқ аёл. Шу билан бирга, у жуда истеъдодли санъаткордир. Дилоромнинг олижаноб қалби, мусаффо хулқ-атвори унинг ҳуснига ҳусн қўшади. Дилором — садоқатли ёр. У Баҳромни сидқидил билан севади, севгисига бир умр содиқ бўлиб қолади.

Бироқ Дилором—эрксиз, тутқун аёл. У гўдаклик чоғидаёқ Хитойдаги икки хоннинг уруши туфайли асира бўлади. Бу асирани Хожага — савдогарга сотадилар. Дилоромнинг булбулдек овози, музикага майли ва истеъдоди ҳаммани мафтун қила бошлайди. Дилором устоз санъаткорлардан таълим олади. Бефарзанд Хожа аввал уни фарзанд қилиб нури дийдасидек асраса, Дилоромга харидорлар кўпайгандан кейин, бозори чаққонлашиб, уни катта пулга сотмоқчи бўлади. Ниҳоят, Хитой хоқонининг Баҳромга тўлайдиган бир йиллик хирожи бадалига уни Баҳромга сотади. Бинобарин, Дилором:

«Мен канизи сиёҳбахти лаим,
Ҳам сиёҳбахту ҳам сиёҳ калим»

[1] Навоий «Ҳайрат-ул-аброр» ва «Садди Искандарий»да ҳам Баҳром Гўр ҳақида ҳикоялар битган.

дейишга тўла ҳақли эди. Тўғри, Баҳром Дилоромни самимият билан севади, уни ардоқлайди. Бироқ Дилоромнинг бошига машъум кунлар солган ҳам мана шу Баҳромнинг ўзи бўлади. Шоҳлик худбинлиги ва қаҳри-ғазаби ошиқликнинг лутфу карамини, шафқату марҳаматини енгиб қўяди: Дилором «ов маҳорати—машқнинг самараси» дегани учун, Баҳром уни сочи билан қўл-оёғини боғлаб, кимсасиз чўл-биёбонга — ўлим қаърига ташлаб кетади. Дилоромни гоҳ фарзанд, гоҳ канизак ўрнида билган Хожа уни соғиниб, Эронга йўл олганда, иттифоқо чўлда бир қора нарсани кўриб қолади; унга яқинлашиб қараса, ўлиги-тириги номаълум Дилором экан. Дилоромни шоҳи кафанга ўраб, Хоразмга йўл олади. Дилором ҳушига келгандан кейин ўзини гуноҳкор ҳисоблаб, Баҳром даргоҳига қайтмоқчи, ундан узр сўрамоқчи бўлади. Катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган Хожа бунга эътироз билдиради:

«... Шаҳки бир сўз учун тўкар қонинг,
Яна қилмоқ недур фидо жонинг?
Шоҳ бир шуълаи фурузондур,
Ҳар кишига етишса сўзондур.
Ўт аро ихтиёр ила сурмак.
Баҳра бермас бағайри куйдурмак.
Қочмоқ андин савоб эрур бу дам,
Неча андин йироқ — офат кам...»

Хожанинг бу сўзлари айни ҳақиқат эди. (Бу сўзлар Навоийнинг Хожа тили билан айтган ўз сўзларидир!) Дилором Хоразмда қолади. Унинг овози ва сози бутун Хоразмда шуҳрат топади. Хоразмшоҳ унга уйланмоқчи бўлади. Хоразмшоҳ Дилором билан Хожанинг эътирозига қарамай, зўрлик билан уни саройга олиб боради. Бироқ Баҳромга содиқ бўлган Дилором сози ва овози билан шоҳни ҳам, саройдагиларни ҳам ухлатиб, саройдан қочади. Бу ҳол бир неча бор такрорлангач, шоҳ Хожани ота ва Дилоромни сингил деб ҳисоблашга мажбур бўлади. Жума куни еттинчи қасрда Хоразмдан келган мусофирдан Дилоромнинг тақдирини эшитган Баҳром Дилоромни ўз даргоҳига қайтаради. Дилоромнинг шодлик кунлари яна бошланади Лекин бу узоққа бормайди. Ўша катта ов куни шоҳ Баҳромнинг айби билан бошқалар қатори Дилоромни ҳам ер ютади. Дилоромнинг тақдири мана шундай даҳшат билан тугайди

Навоий, салафлари каби, Дилоромнинг ҳусн-латофати, санъати ва маънавий гўзаллиги таърифи ва таҳсини билан феодал ўрта асрнинг реакцион қараш ва урф-одатларига қарши чиқиб, хотин-қизларга нисбатан гуманизм ғояларини илгари суриб, уларнинг шаъни ва инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Бироқ, шу билан бирга, Навоий Дилоромнинг кулфат-

ли ҳаёт йўлига (унинг асира бўлиши, Хожанинг уни гоҳ фарзанд, гоҳ канизак тутиши, унинг сотилиши, Баҳромнинг қаҳрига йўлиқиши ва бошқалар), машъум фожиасига кенгроқ ўрин бериш билан бу образнинг реалистик моҳияти ва қимматини оширишга муваффақ бўлади. Дилоромнинг фожиаси минглаб Дилоромларнинг фожиаси эди. Дилоромнинг ўз тақдирига пассив қараши, унинг итоаткорлик кайфияти (ўзини айбли ҳисоблаб, Баҳром даргоҳига қайтмоқчи бўлиши) ва бошқа заиф томонлари у яшаган муҳитнинг оқибатлари эди (феодал зулми ва ҳақсизликка қарши исёнкорлик руҳини эса Навоий «Сабъаи сайёр» ҳикояларидаги Маллунинг қизи ва Меҳр образларида мужассамлаштиради. Бу образлар шоирнинг кўпроқ фантастик тафаккури ва романтик қалами билан бунёд бўлган образлардир).

Баҳром ва Дилором ҳикоясида бир неча бошқа образлар ҳам бор. Бироқ улар ёрдамчи образлар бўлиб, баъзан уларнинг фаолияти ҳикоядаги воқеаларнинг ривожи учун бир восита сифатида хизмат қилади. Моний ва Хитой савдогари шундай образлардандир. (Савдогарнинг Дилоромга бўлган муносабатидаги зиддият: бир томондан, унга оталарча меҳри, иккинчи томондан, уни бир канизак сифатида сотиб юбориши — шу тоифадаги кишиларнинг маънавиятига хос зиддиятдир.)

Шундай қилиб, «Сабъаи сайёр»нинг қолипловчи ҳикояси Баҳром Гўр адабий традициялари ривожида қўйилган янги ва катта бир қадам бўлиб, у Баҳром Гўр ҳикоясини ҳаётга янада яқинлаштиради, уни реалистик тенденциялар (гарчи у чекланган бўлса-да) билан бойитиб, ғоявий-бадиий қимматини янада оширади.

Етти ҳикоя. «Сабъаи сайёр»нинг ғоявий-бадиий тўқимасида етти ҳикоя ниҳоятда кенг ва катта ўрин тутади. Шунга кўра ҳам Навоий:

«Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз аммо етти ҳикоятдур»,—

деган эди.

Навоий қасрлар туси ва кунлар сирасини айнан Низомий ва Хисрав Деҳлавий достонларидагидек сақлаб қолади:

Биринчи ҳикоя — шанба куни — қора қасрда;
Иккинчи ҳикоя — якшанба куни — сариқ қасрда;
Учинчи ҳикоя — душанба куни — яшил қасрда;
Тўртинчи ҳикоя — сешанба куни — гулгун қасрда
Бешинчи ҳикоя — чоршанба куни — нилуфар қасрда;
Олтинчи ҳикоя — пайшанба куни — сандал тусли қасрда;
Еттинчи ҳикоя — жума куни — оқ қасрда.

Етти сайёр тилидан айтилган Навоий ҳикоялари тамомила янги ҳикоялар бўлиб, улар халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган. Улар севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, ҳиммат ва саховат, мардлик ва қаҳрамонлик, донишмандлик ва ижодкорлик каби хислатларга бағишланади. Уларда реал ҳаёт лавҳаларидан тортиб фантастик манзараларга қадар, оддий турмуш воқеаларидан тортиб кишини эсанкиратувчи ҳаёлий саргузаштлар ҳам бор. Шоирнинг кенг фантазияси Мовароуннаҳр, Хуросон, Ажам, Ҳиндистон, Сарандиб, Миср, Румо, Яман ўлкаларига ва бошқа-бошқа ўлкаларга, поёнсиз саҳроларга, тўлқинли денгизларга, сеҳрли жазираларга парвоз қилади, турли ўлка, эътиқод, ижтимоий гуруҳ ва касб-корга мансуб кишилар образини, хилма-хил характерларни яратади. Барча ҳикоялар кескин конфликт асосига қурилади, конфликтларнинг моҳияти турлича, бироқ уларнинг марказида ҳаммасига хос бўлган етакчи конфликт — яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш туради. Халқ оғзаки ижоди асарларида бўлганидек, ҳикоялардаги конфликт яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозониши билан ҳал бўлади, китобхоннинг кўз ўнгида ёвуз кучларни, денгиз тўлқинларини, тилсимларни енгиб чиқувчи ботирлар, паҳлавонлар, олижаноб кишилар образи гавдаланади. Шоир ҳар бир ҳикоянинг мазмуни билан шартли ташқи белгиларни (қасрларнинг туси, ҳикоячи ва тингловчининг либоси ва бошқаларни) бир-бирига уйғунлаштиради, уларни бир-бири билан боғлайди.

Биринчи ҳикоя. Шанба. Қора қаср. Ҳижрон дарди билан қалби зимзиё бўлган Баҳром қора либосда. У қора либос кийган ҳинд гўзали билан мушкин[1] май ичади. Бироқ мушкин май унинг қайғусини тарқатолмайди. Бутун куни зимзиё тундек ўтиб, кеч киради, шом қоронғиси чўкади. Баҳром уйқусиз. Эҳтимол, афсона кор қилар деб, бир мусофирни чорлаб келадилар. Қора либос кийган ҳиндистонлик мусофир шаҳзода Фаррух ва сахий Ахийнинг бошидан ўтган қора кунларни ҳикоя қилади.

Бу ҳикояда уч асосий образ берилган: Фаррух, Ахий, Гулчеҳра. Фаррух — шаҳзода. Бироқ у мансабга, шоҳона ишратга берилган шаҳзодалардан эмас. Фаррух худди Фарҳод каби ёшлик чоғидан бошлаб илм-фанга, турли ҳунарларга берилиб кетади, олижаноб фазилатларга эга бўлади. Отаси тахтини таклиф қилганда, Фаррух уни одоб ва донолик билан рад этади. Фаррух—мард, иродали, шафқатли йигит. У инсоф ва адолат йўлида ўз шахсий манфаатларини қурбон қилишга тайёр танти киши. Фаррух жуда кўп машаққатлар чекиб, тушида кўрган гўзалнинг висолига эришади. Бироқ бу гўзал

[1] *Мушк* — хуш ҳид нарса бўлиб, унинг ранги қорадир.

Ахийдек олиҳиммат бир кишининг хотини бўлиб чиқади. Фаррух олижаноблик қилади, ақли ва иродаси унинг эҳтиросини енгади. У Гулчеҳрани эсон-омон Ахийга қайтаради. Ахийнинг оғир кунларида унга мададкор бўлади. Фаррух эл-юртнинг фаровонлиги учун курашади, у, Ахий сингари, бева-бечораларга, мусофирларга мушфиқлик қилади ва ҳожатига чора топади. (Фаррух анчагина яхши хислатлари билан Баҳромга қарама-қарши қўйилади.)

Ахий — сахий ва олижаноб одам. Кишиларга раҳм-шафқат қилиш, моддий ва маънавий кўмак бериш унинг ҳаётий мақсади ва идеалидир. У шу сифатлари билан шуҳрат топади, шу сифатлари билан оғир кунлардан нажот топади. Навоий Ахийнинг сахийлигини бўрттириб, Фаррухни бахтиёр қилиш учун у ҳатто ўз хотини Гулчеҳрани унга никоҳлаб берди, деб тасвирлайди (бироқ шоир усталик билан Гулчеҳранинг номусини, оиланинг номусини сақлаб қолади).

Гулчеҳра вафодор, садоқатли, ақлли ва иффатли аёлдир.

Ҳикоянинг сюжети қизиқарли, ситуацияси фавқулодда ва композицияси мураккабдир. Фаррухнинг тушида кўрган гўзали Ахийнинг хотини бўлиб чиқиши ҳикоянинг кульминация нуқтаси бўлиб, бу мураккаб тугун равонлик билан ечилади. Ҳикоя севги ва садоқатнинг, одамгарчилик ва олижаноблик-нинг ғалабаси билан тугайди.

Иккинчи ҳикоя. Якшанба. Сариқ қаср. Зарбоф кийимлар кийган Баҳром сариқ либос кийган румлик гўзал билан олтин қадаҳда сариқ май ичиб, зўрға кунни кеч қилади. Румлик мусофирни олиб келадилар. У румлик Зайд Заҳҳоб (Зайд заргар) деган кишининг саргузаштини ҳикоя қилади.

Ҳикоянинг бош қаҳрамони Зайд Заҳҳобдир. У илмли, ҳикматли, уста ҳунарманд, ижодкор ва, шу билан бирга, турли мушкулларни осонлик билан ҳал этувчи, қийинчиликларни енгувчи тадбирли бир киши. Навоий Зайд Заҳҳобнинг бу сифатларини қутлайди. Бироқ Зайд Заҳҳоб—айш-ишратга берилган, хиёнатчи ва ҳийлакор киши. Навоий унинг бу хислатларини қаттиқ қоралайди. Подшоларга илм ва ҳунар аҳлларидан фойдаланишни, мамлакатни уларнинг ёрдами билан бошқаришни тарғиб қилган Навоий айни чоғда бундай кишиларнинг ҳам айрим иллатлари бўлиши мумкин деб, давлат бошлиқларини эҳтиётқорликка чақиради. Шу билан бирга, Навоий подшолар саройидаги ғийбат ва хусуматни, худбин ва фирибгар руҳонийларнинг хатти-ҳаракатларини қаттиқ танқид қилади. Бу ҳикояда олтин ва олтинга ўчлик балоси ҳақида гапирилади.

Учинчи ҳикоя. Душанба. Яшил қаср. Яшил либос кийган Баҳром яшил либос кийган шаҳрисабзлик гўзал билан яшил қадаҳда май ичиб, кунни кеч қилади. Шаҳрисабзлик[1] мусофирни олиб келадилар. У Саъд[2] ҳақида ҳикоя айтади.

Саъд ҳикояси сюжети ва композицияси билан ҳам, образлари ва ғоявий мотивлари билан ҳам халқ қаҳрамонлик эртакларига жуда яқин туради. Саъд оғир шартларни, даҳшатли тўсиқларни енгиб, синовдан ўтиб, севгилисининг висолига эришган жасоратли ботир йигитдир. У ҳаётнинг ва инсон толеининг ашаддий душмани бўлган кучларни маҳв этади, тилсимларни очади, донишмандниг мушкул саволларига ақл ва фаросат билан жавоб беради. Шу билан бирга, у Шаҳрисабз шоҳининг бегуноҳ кишилар қонини тўкишига чек қўяди. Қаҳрамонлик ва журъат даҳшат ва разолатни, тадбир ва тафаккур ҳийла ва жаҳолатни енгади.

Ҳикоядаги дев Қатрон ва жодугар Зол ёмонликнинг мажозий образидир, мўйсафид (Паляқус ҳаким) эса, айрим мистик элементларга қарамай, ақл ва тафаккурнинг тажассумидир.

Тўртинчи ҳикоя. Сешанба. Гулгун қаср. Гулгун либос кийган Баҳром шафақ ранг кийим кийган гўзал билан ёқутфом соғарда лаъл ранг май ичиб, кунни кеч қилади. Қасрга ҳиндистонлик бир мусофирни чорлаб келадилар. У шоҳ Жуна ва сахий Масъуд ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Жуна адолатли, ҳимматли ва саховатли идеал подшодир. У ҳикоядаги воқеаларнинг ривожи ва конфликтнинг ҳал бўлишида етакчи ўрин тутади. Жуна туфайли Масъуд Жайпур ва Маллунинг таҳдидидан омон қолади. Масъуд билан қиз бахтиёр бўлади, Жайпур ва Маллу қилмишларига яраша жазоланиб, вилоятга Масъуддек одил ва олиҳиммат киши ҳоким тайинланади. Навоий шоҳларнинг Жунадек, уларнинг вилоят ҳокимларини Масъуддек кишилар бўлишини, ҳукмрон доираларнинг Жуна ва Масъудлардан ибрат олишларини истар эди. Масъуд оли ҳиммат ва қалби пок киши. Маллунинг қизи эса адолатсизлик ва инсофсизликка қарши исён кўтарган жасоратли жанговар қиздир. Воқеа ва конфликтнинг ечимида у жуда муҳим роль ўйнайди. Деҳқон шижоати ва тўғрилиги билан характерланади. Жайпур ва Маллу эса тож-тахтпараст, худбин ва инсофсиз давлат бошлиқларининг бирмунча типиклаштирилган образларидир.

Ҳикояда саховат билан бахиллик, инсоф билан инсофсизлик, тўғрилик билан мунофиқлик ўртасида қаттиқ кураш боради.

---

[1] «Шаҳрисабз»нинг луғавий маъноси «яшил шаҳар»дир.
[2] «Саъд»нинг луғавий маъноси» бахт»дир.

«Хушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули»,—

деган Навоий бу ҳикояни ҳам ҳаётнинг, яхшиликнинг ғалабаси билан оптимистик руҳда хотималайди.

Бешинчи ҳикоя. Чоршанба куни. Мовий қаср. Баҳром мовий кийимда. У нилуфар либос кийган гўзал билан бирга фируза-гун жомда май ичиб, кунни кеч қилади. Қасрга бешинчи иқлим йўлидан келган мусофирни олиб кирадилар. У Меҳр ва Суҳайл ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Бешинчи ҳикоя ўзининг ғоявий-бадиий қиммати билан «Сабъаи сайёр»нинг энг яхши ҳикояларидандир. Унда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки олам: севги, садоқат, инсоф, адолат, мардлик ва қаҳрамонлик олами, яъни Меҳр ва Суҳайллар олами билан разолат, адолатсизлик, мунофиқлик ва макр-ҳийла олами, яъни Жобирлар олами ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу курашда яхшилик ёмонликни, адолат разолатни, ботирлик мунофиқликни енгади.

Ҳикоянинг марказий қаҳрамони Меҳрдир. У мураккаб конфликтнинг, чигаллашиб кетган тугунларнинг ҳал бўлишида етакчи роль ўйнайди. Меҳр — вафодор ёр. Қароқчи Жобир унинг иродасини енголмайди, мурод-мақсадига эришолмайди.

Меҳр чора ахтаради, ҳаракат қилади, унинг азму иродаси ва тадбири билан Суҳайл ҳам, асир оталар ҳам, барча бандилар ҳам нажот топадилар, йўлларда хавф-хатар қолмайди. Хотин-қизлар хўрланган, таҳқир этилган муҳитда Меҳрдек бир қиз образининг яратилиши ўрта аср зулматида гуманизмнинг, бадиий тафаккурнинг сўнмас зиёси эди.

Суҳайл — Меҳрнинг меҳр-муҳаббатига муносиб бир йигит. У халқ эртакларидагидек ўтда куймас, сувда чўкмас, қилич кесмас қаҳрамонлардан. Суҳайл кучининг оз бўлишига қарамай, Жобир қароқчиларига қарши ботирларча жанг қилади. Ҳалол кураш билан Суҳайлни енгишга кўзи етмаган Жобир макр-ҳийлага ўтиб, кемани тешади, шундагина у ҳалок бўлаётган кеманинг мард жангчисини асир олади. Бироқ Суҳайл маънан мағлуб бўлмайди. Суҳайл севгилисининг тадбири билан зиндондан қутулади ва Жобирга пешвоз чиқиб;

«Сен агар зоҳир эттинг итликни,
Мен санга кўргузай йигитликни»,—

деб жангга киради, Жобирни шармандаю шармисор қилиб енгади.

Ҳикояда икки шоҳ — Нуъмон ва Навдар образлари яратилган. Булар ижобий образлардир. Навоий уларнинг адолати, саховати ва шижоатини таърифлаб мақтайди. Бироқ Нав-

дар образида Баҳромга хос сифатларни ҳам тасвирлаб, бир томондан, ҳикояни композиция жиҳатидан қолипловчи ҳикоя билан янада яқиндан боғласа (Баҳромдек овга ўчлиги туфайли Навдар Жобирга асир тушади), иккинчи томондан, подшо қўшинга таяниши, у билан ҳамжиҳатликда иш тутиши керак, деган ғояни илгари суради:

Шаҳ тилар бўлса шоҳлиқ қилмоқ,
Сипаҳидин керакмас айрилмоқ.
Шаҳни дерлар сипоҳ бирлан шоҳ,
Шоҳ эмасдур, йўқ эрса анда сипоҳ.
Шаҳға хайл ўлса фатҳ анинг ишидур,
Бир киши Рустам ўлса, бир кишидур...
Борса шатранж шоҳининг сипоҳи,
Кўрки, борму ҳисоб ичинда шоҳи.

Жобир барча ёмонликнинг, разолатнинг тимсолидир. У маҳв этилиши керак. Уни ақл ва тадбир, жасорат ва мардлик, дўстлик ва ҳамжиҳатлик маҳв этади.

Навоий яшаган даврда савдо йўлларида турли қароқчилар тўдаси карвонларга, йўловчиларга ҳужум қилиб, уларни талар эди. Шу жиҳатдан қараганда, бу ҳикоянинг амалий аҳамияти янада каттароқ бўлиб, у савдо-сотиқ йўлларининг тинчлиги учун кураш масаласини ҳам илгари суради.

Олтинчи ҳикоя. Пайшанба. Сандал тусли қаср. Сандал тусли либос кийган Баҳром сандал либос кийган ва сандалнинг хуш ҳиди анқиб турган гўзали билан бирга сандал ранг май ичиб, кунни кеч қилади. Олтинчи иқлим йўлидан келган мусофирни чорлайдилар. У Муқбил ва Мудбир ҳақида ҳикоя айтади.

Бу фантастик ҳикоя-эртакда бир-бирига тамомила қарама-қарши бўлган икки образ — икки характер яратилган. Муқбил — қалби соф, тўғри, садоқатли ва хушфеъл йигит. Бироқ у хийла пассив бир киши. Муқбил бахтга эришиш учун актив кураш олиб бормайди, балки «тақдир» унинг яхши хислатлари эвазига бахт «ато» қилади. Бу ҳолат ҳикояда фатализм элементларини туғдирмай қолмас эди. Ҳикояда халқнинг «ёлғон гапирган ёрилиб ўлсин» таъбири Мудбир образи ва унинг тақдирида мужассамлашган. Ҳикоя, фаталистик элементларига қарамай, ахлоқ-одоб софлигини тарғиб этишда катта тарбиявий аҳамиятга эга. Воқеаларни ривожлантириш, образ яратиш ва хусусан бадиий тасвир (орол, чашма, денгиз ва бошқалар) усулларида Навоий халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган.

Еттинчи ҳикоя. Жума. Оқ қаср. Оқ либос кийган Баҳром оқ либосли гўзал билан биллур жомда оқ май ичиб кунни ўтказади. Кеч киради. Хоразмлик мусофирни чорлаб келадилар. У ўз саргузашти ва Дилором ҳақида ҳикоя қилади.

Бу ҳикоя, бир томондан, Хоразм машшоғининг, иккинчи томондан, Дилоромнинг саргузаштларини ўз ичига олади. Эртакларга хос романтик тасвирига қарамай, машшоқнинг саргузашти ва унинг тақдирида чуқур реалистик моҳият бор. Феодал саройи атрофига жалб этилган санъат аҳллари бир оз вақт обрў-эътибор, эҳсон ва инъом кўрсалар ҳам, кўпинча уларнинг тақдири фожиали бўлар, саройдан қувланиб, куни дарбадарликка қолар эди. Хоразм машшоғи ҳам шундай санъат аҳлларидан биридир (унинг фожиасига Дилором сабаб эмас, балки бир воситадир, холос). Салафларидан фарқли ўлароқ, Навоий достоннинг композициясини янада такомиллаштириш учун қолипловчи ҳикоянинг давомини еттинчи мусофир ҳикоясидан келтириб чиқаради, шу билан у ҳикояларнинг қолипловчи ҳикоя билан узвий алоқасини мустаҳкамлайди.

Биринчи ҳикояни Баҳром қора қасрда, қора либосда тинглаган эди. Чунки у Дилоромидан ажралган, қора кунларга, ҳижрон зулматига гирифтор бўлган эди. Еттинчи ҳикояни эса у оқ қасрда оқ либосда тинглайди. Бу ҳикоя висол умидидан дарак бериб, Баҳромнинг қалбини равшан қилади. Бироқ Баҳром ўзининг аччиқ тажрибасидан хулоса чиқармаганидек, етти сайёрнинг ажойиб ҳикояларидан ҳам ибрат олмайди. Баҳром тузалмас касалга йўлиққан эди. Бинобарин, Навоий уни ўлимга маҳкум этади, унинг ҳалокати билан бошқаларнинг кўзини очмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, «Сабъаи сайёр» Баҳром Гўр ҳақидаги такомиллашган янги ҳикоя билан бирга, халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган хилма-хил воқеа ва саргузаштларни, образ ва характерларни ўз ичига олган ажойиб етти ҳикоядан иборатдир.

Шоир достонини:

«Халққа зеби торак айла ани!
Ўқуғонға муборак айла ани!
Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иқлим элин харидор эт!»

мисралари билан тугатган эди. У янглишмади, орзусига етди. Навоийнинг бу достони ҳам, унинг бошқа асарлари каби, китобхонларга манзур бўлиб келмоқда. Бу достон Ўрта Осиё, Кавказ халқлари, Туркия, Эрон ва бошқа мамлакат халқлари орасида ҳам шуҳрат топган, у қадим замонлардаёқ грузин тилига эркин таржима қилинган, бошқа халқлар адабиётида ҳам маълум из қолдирган эди. Навоийнинг бу достони ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёти тараққиётига самарали таъсир этди. Халқ ижодчилари «Баҳром — Гуландом» достони вариантларини яратганларидек, XVIII асрнинг иккинчи яр-

мида яшаган шоир Сайқалий ҳам «Баҳром ва Гуландом» достонини ёзган эди.

«Сабъаи сайёр» Совет ҳокимияти йилларида кенг халқ оммасига янада яқиндан маълум ва манзур бўлди. Навоий достонининг бешинчи ҳикояси асосида «Меҳр ва Суҳайл» балети яратилган бўлса, драматург Комил Яшин Баҳром ва Дилором ҳикояси мотивларидан фойдаланиб (янгича композиция ва янгича образлар талқини билан), «Дилором» операсининг либреттосини яратди.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

«Садди Искандарий» («Искандар девори») қаҳрамонлик эпопеяси Навоий ижтимоий-сиёсий қарашларининг ёрқин бир кўзгусидир. Адолатли ва маърифатпарвар подшо бошчилигидаги марказлашган давлат учун кураш «Садди Искандарий»нинг асосий ғоявий мотивидир. Лирик асарларида, «Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Сабъаи сайёр» достонларида бу масалага алоҳида эътибор бериб, ижобий ва салбий подшолар образини яратган Навоий «Садди Искандарий»да адолатли ва маърифатпарвар подшонинг мукаммал қиёфасини кўрсатиш, ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашлари ва идеалларини бадиий мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди.

Искандар номи остида, одатда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида Искандари Зулқарнайн, Искандари Румий ёки Искандар Мақдон деб юритилган Александр Македонский тасаввур қилинади[1]. Бироқ Навоий қаҳрамони билан тарихий Искандар ўртасида айрим ўхшаш элементлар бўлса-да, Навоий Искандари мутлақо тарихий Искандар — Александр Македонский образи эмас. Искандар Навоий орзу қилган адолатли ва маърифатпарвар идеал подшонинг хаёлдаги романтик образидир. Бу масалани тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишдан аввал Александр Македонский ва унинг бадиий адабиётда традицион бир образга айланиши ҳақида қисқача бўлса ҳам сўзлашга тўғри келади[2].

---

[1] «Александр» номи Шарқда шунга монандроқ бўлган «Искандар» сўзи билан юритилган. «Румий» ва «Мақдон» Искандарнинг ватанини ифодаласа, «Зулқарнайн» («Икки шохли») Искандарни илоҳийлаштириш заминида унга нисбат берилган сифатдир. Шох жуда қадим замонларда Яқин Шарқда илоҳий қудратнинг символи бўлиб, худолар (ёки шоҳлар), шохли қилиб тасаввур этилган. «Зулқарнайн» сўзининг Искандарга нисбат берилиши ҳақида ёзма ёдгорликларда ва халқ ижодида турлича талқин ҳамда афсона ва ривоятлар бор.

[2] Бу масала Е. Э. Бертельснинг «Роман об Александре» (Москва 1948) асарида батафсил ёритилган.

Александр Македонский ва бадиий адабиёт.

Александр Македонский (356—323 йиллар) қадимги дунёнинг машҳур лашкарбошиси ва давлат арбобидир.

Александр Македонский вафотидан кейин кўп ўтмай унинг ҳаёти ва ҳарбий юришлари ҳақида Клитарх ва Онескрит бир асар яратганлар. Бу асар грек ёзувчиси Плутархнинг (46—126) Александр Македонский ҳақидаги йирик биографик асарига бир асос бўлди. Александр Македонский ҳақида яратилган тарихий-биографик асарлар билан деярли бир вақтда турли афсона ва ривоятлар пайдо бўла бошлади. Афтидан, дастлабки афсона ва ривоятлар унинг юришларида қатнашган аскарлари томонидан яратилган бўлса керак. Грек тарихчиси Аррианнинг (95—175) маълумотига кўра, Александр Македонский аскарларининг маълум қисмини ватанига қайтариб юбораётганида, уларга: «Боringиз, форслар ва мидиёнларни, бактрияликлар ва шакларни енгган, Каспий денгизига қадар (бўлган территорияда) яшовчи парфиёнларни, хоразмийларни ва гирканларни бўйсундирган... шоҳингиз ҳақида ҳикоя қилингиз», деган экан. Бироқ ҳикоячилар тарихий фактлардан кўра фантазияга, уйдирмага кўпроқ берилиб кетиб, турли афсона ва ривоятлар тўқиганлар.

Эрамизнинг I асри арафасида Александр Македонский ҳақида унинг тарихий қиёфасини батамом ўзгартириб юборган бир роман вужудга келади. Бу роман Александрнинг сарой врачи ва тарихчиси Каллисфен (370—324) томонидан яратилган деб ҳисобланар эди.

Бироқ олимлар аллақачон бу романнинг Каллисфенга ҳеч қандай алоқаси йўқ эканини исбот этганлар. Шунинг учун ҳам у «Псевдо Каллисфен» («Сохта Каллисфен») номи билан юритилади. «Псевдо Каллисфен»да Александр Филиппнинг ўғли эмас, балки бир Миср коҳинининг фарзанди қилиб берилади. Гўё фиръавнлар авлодидан бўлган бир коҳин Мисрдан Македонияга қочиб борган, Филиппнинг хотини Олимпияни сеҳрлаб ўзига мойил қилган, Олимпия коҳиндан бир ўғил (Александр) кўрган эмиш. «Псевдо Каллисфен» қадим замонларда ёқ паҳлавий, сурия, арман, латин ва бошқа тилларга таржима қилинган, латинча таржимаси асосида унинг инглизча, французча, немисча версиялари вужудга келган, таржималарда унга турли-туман ўзгариш ва янгиликлар киритилган эди.

Маълумки, Александр Македонский аҳмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини емириб ташлаган, зардуштийлик динига қарши шиддатли кураш олиб борган эди. Бинобарин, у Эрон аристократиясининг, айниқса зардуштий коҳинларининг хоти-

расида жуда ёмон из қолдиради. Улар Александрни ёмонликнинг, қоронғиликнинг тимсоли бўлган Ахриман билан боғлаб тасвир эта бошлайдилар. Тарих китобларида ҳам у босқинчи подшо сифатида берилади. Бироқ Александр Македонский шахсига бундай муносабатни давом эттириш аристократ табақаларнинг сиёсий эътиқодига мувофиқ келмас эди. Уларнинг талқинига кўра, фақат Эрон шаҳаншоҳлари наслнасабидан бўлган кишигина Эрон тахтига чиқа олади, бу илоҳий қудратнинг амридир, унга ҳеч қандай куч раҳна сололмайди. Александр Македонскийни чет эллик босқинчи сифатида тасвирлаш бу сиёсий эътиқодга зид келар эди. Бинобарин, бу зиддиятни бартараф этиш зарур эди. «Псевдо Каллисфен»да Александрни мисрлик деб тасвирлаш, афтидан, бу зиддиятни бартараф этишга маълум бир йўлланма бўлиб хизмат қилган. Сарой тарихчилари Александр Македонскийни асли эронлик деб, уни Доро II нинг ўғли қилиб кўрсата бошлайдилар. «Худойнамак»дан кейин бу традиция мустаҳкамланади, расмий тус олади. Мана шу заминда Доро II нинг ўғли Искандар — Александр Македонский ҳақида турли афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, афсона ва ривоятлар тарихий асарлар ва ёзма адабиётга кириб боради.

Искандарнинг ярим тарихий, ярим афсонавий саргузаштларини ҳикоя қилувчи ривоятлар билан бирга, Искандар ҳақида кичик-кичик ибратли ҳикоялар ҳам вужудга келади. Уларда Искандар Арастунинг маслаҳати билан иш тутган донишманд, халқпарвар, олижаноб бир киши сифатида тасвирланади. Бундай ҳикоялардан баъзи бирлари, масалан, «Искандар ва Девона», «Искандар ва Хоқон» ва бошқалар Искандар образи яратилган достонларда ҳам келтирилади. Искандар образи лирик асарларда ҳам ўз ифодасини топа бошлайди.

Туркий халқларда ҳам қадим замонлардан бошлаб Искандар ҳақида турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўла боради. Машҳур олим Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги айрим қайд ва изоҳлар шундан далолат беради. Маҳмуд Қошғарий халқ этимологиясига асосланиб, айрим географик номлар ва сўзларнинг келиб чиқишини Искандар номи билан боғлаб изоҳлайди, унинг тўғрисида яратилган баъзи бир афсона ва ривоятларнинг (ёки парчаларнинг) қисқача мазмунини баён этади.

Кейинги асрларга мансуб бўлган ўзбек адабий ёдгорликларидан Рабғузийнинг «Қисас-ул-анбиё» асарида (XIV аср) Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар хийла кенг ўрин

тутади. Рабғузий Искандарнинг уруш-юришлари, сад барпо этиши, оби ҳаёт излаб зулматга кириши ва бошқаларни ҳикоя қилади. У қадимий афсона-ривоятлардан ҳам, «Қуръон»дан ҳам фойдаланади, Искандарни исломнинг ҳомийси қилиб кўрсатишга алоҳида эътибор беради.

Ўзбек халқи орасида ҳам, бошқа халқларда бўлгани каби, Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Уларда Искандар ё золим подшо, ёки одил подшо сифатида тасвирланади. Масалан, Хоразм халқ эртаги «Искандари Зулқарнайн»да Искандар одил подшо ва лашкарбоши сифатида берилиб, унинг Дороп (Доро)га қарши жанги ва ғалабаси ҳикоя қилинади. «Шохли Искандар» номли халқ эртагида эса у золим ва қогил сифатида тасвирланади. Бироқ бу эртакларнинг қачон пайдо бўлгани, улардан қайси бири Навоийга таниш бўлгани ҳозирча ўрганилган ва аниқланган эмас. Лекин шуниси маълумки, халқ ижодига катта эътибор билан қараган Навоий оғзаки адабиётдаги Искандар билан яқиндан таниш эди.

Шундай қилиб, замонлар ўтиши билан Искандар ҳақида турли-туман асарлар яратила боради ва Искандар тарихий заминдан тобора узоқлашиб, бадиий тўқима бир образга айланиб қолади. Искандарни ё одил, ёки золим подшо образи сифатида тасвирлаш, уни жаҳонгир, файласуф ва пайғамбар сифатида талқин этиш бир адабий традиция тусини олади.

* * *

X асрдан бошлаб Искандар образи ёзма эпик поэзиянинг традицион бир образи сифатида такомиллашиб боради. X асрнинг улуғ санъаткори Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Искандар ҳақида махсус бир достон яратган эди. У ўз достонида асосан «Худойнамак» материалларига, турли ривоят ва афсоналарга ҳамда қисман бўлса-да, «Псевдо Каллисфен» романига таянади. Фирдавсий достонининг асосини Искандарнинг қаҳрамонлик (кўпроқ фантастик) саргузаштлари ташкил этади. Фирдавсий Искандарнинг Дорога қарши жанги, Ҳиндистон, Миср, Хитой ва бошқа мамлакатларга юриши, зулматга кириши, ғов қуриб, яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиши, турли даҳшатли ҳайвонларга қарши жанги ва бошқаларни ҳикоя қилади. Фирдавсийнинг Искандари, профессор Е. Э. Бертельс таъкидлаганидек, шавкатли ва шижоатли подшо. У мустабид подшо образи бўлмагани каби, адолатли подшонинг идеал образи ҳам эмас. У «Шоҳнома»даги бошқа бир қатор сосоний подшолардан кескин фарқ қилмайди, мустасно бир образ бўлиб ажралмайди. Гарчи

унинг Дорога қарши жанги, яъжуж ва маъжужларга қарши ғов қуриши адолат мотивлари билан боғланса-да, лекин кўпчилик уруш ва юришларининг сабаби ҳам, оқибат-натижаси ҳам очилмай қолади. Гўё унинг фантастик саргузаштлари қаҳрамонликнинг бир синови бўлиб қолади, холос. Бинобарин, Искандарнинг қаҳрамонлиги маҳдуд, баъзан эса абстракт қаҳрамонликдир.

Низомийнинг «Искандарнома»си билан Искандар образи Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида янги тараққиёт поғонасига кўтарилади ва хамсачиликнинг традицион бир образи бўлиб қолади. Низомий Искандар образида адолатли идеал подшо қиёфасини мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди. У тарихий-хроникал асарлардан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади. Бироқ Низомий фантастик саргузаштларни камайтириб, Искандарнинг фаолиятини ва Искандар образининг ички моҳиятини тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишга интилади. Шоир Искандар образини, тўғрироғи, бу образдан кутилган мақсадни ўз замонаси ва замини билан боғлайди.

Низомийдан тахминан 100 йил кейин, 1300—1301 йилларда улуғ ҳинд шоири Амир Хисрав Деҳлавий «Ойинаи Искандарий» («Искандар кўзгуси») достонини яратди. Низомийнинг Искандар ҳақидаги тарихий-афсонавий манбалардан мукаммал фойдаланганини қайд этган Хисрав Деҳлавий ўз достони сюжетида асосан «Искандарнома» воқеаларига таянди. Лекин, шу билан бирга, у «Искандарнома» материалларидан хийла эркин фойдаланиб, достонига бир қатор янги ҳикоя ва тимсоллар киритди. Хисрав Деҳлавий Искандар достонининг композициясини хийла мукаммаллаштирди. «Ойинаи Искандарий»нинг тили анча содда, услуби равондир. Достоннинг яна бошқа фазилатлари ҳам бор. Бироқ, шуларга қарамай, Хисрав Деҳлавий кўп жиҳатдан Низомий даражасига ета олмади, у Искандар образини, достоннинг ғоявий мотивларини янги тараққиёт поғонасига кўтара олмади, чунки Хисрав Деҳлавий сарой шоири бўлиб, у ўзининг ижтимоий мавқеи билан ҳам, ижтимоий-сиёсий эътиқоди билан ҳам Низомийдан катта фарқ қилар эди.

Низомий ва Деҳлавий «Хамса»ларидан кейин Искандар хамсачиликнинг традицион бир образи бўлиб қолган эди. Бу традицияни XV аср хамсанавислари, жумладан, Навоий ва Жомий эътиборга олмай қололмас эдилар.

Хуллас, Искандар образи узоқ асрлар давомида мураккаб такомил босқичини кечиб ўтиб, хамсачиликнинг традицион бир образига айланди. Навоий Искандари мана шу адабий традициялар тараққиётида янги ва улкан бир ҳодиса бўлди.

Искандар — адолатли ва маърифатпарвар идеал подшо образи.

Алишер Навоий хамсачилик традициясига амал қилиб, Искандарни бешинчи достонининг бош қаҳрамони қилиб олади. Навоий Искандар образини яратар экан, кўпгина тарих китобларини (жумладан, ўзи таъкидлаганидек, XIII аср тарихчиси Носириддин Байзавийнинг «Низом-ут-таворих»и («Тарихларнинг низомномаси»)ни, бадиий асарларни, афсона ва ривоятларни ва, хусусан, хамсанавис салафларининг достонларини яхши ўрганиб чиқади, ўз асари учун материал тўплайди. Алишер Навоийни тарихий Искандар эмас, балки бадиий адабиётда традицион бир образга айланган Искандар кўпроқ қизиқтирар эди. Навоий Искандарнинг тарихи билан қанчалик таниш бўлишидан қатъи назар, Искандар прообрази асосида ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадларни, шубҳасиз, ҳал қилолмас эди. Искандаргина эмас, балки бошқа бирон подшо ҳам Навоий идеалларига тўла мувофиқ келмас ва келолмас эди. Навоий бунга қадар дунёга келиб кетган подшолар образини эмас, балки ўз тушунишича, бундан кейин пайдо бўлиши мумкин ва зарур бўлган подшо образини яратиши керак эди; Навоий бошқалар бу подшодан ибрат олиши, бу подшо жамиятдаги иллатларни бартараф қилиб, адолат ва маърифат, осойишталик ва фаровонлик қарор топтириши лозим деб ўйларди. Бу ижодий вазифани бажаришга тарихий шахслар ёки тарихий фактлар эмас, балки бадиий фантазиянинг куч-қудратигина кенг имкон берар эди. Бу борада эса (жумладан, Искандар образи заминида) маълум адабий тажриба ва традиция вужудга келган эди. Хамсанавислар, айниқса Низомий Ганжавий, Искандар тимсолида шундай бир образ яратишда катта муваффақиятларга эришган эдилар. Навоий эса янги тарихий шароитда яшагани, ўз олдига янги ғоявий-эстетик вазифалар қўйганлиги учун мавжуд адабий тажриба ва традициялар доирасида қолиб кетолмас эди. Бор материалларни танлаш, саралаш ва уларни қайта ижодий ишлаб олиш, янги материаллар киритиш, Искандар образини, аниқроғи, бу образдан кузатилган амалий мақсадни XV аср ҳаётига яқинлаштириш, подшо ва халқ, подшо ва сарой аҳли, подшо ва қўшин, подшо ва илм-маърифат аҳллари каби масалаларни ёритиш, хулоса қилиб айтганда, Искандар образини янги тараққиёт поғонасига кўтариш керак эди. Навоий мана шундай катта ва масъулиятли ижодий ишга киришди ва уни муваффақият билан адо этди.

Навоийга қадар Искандар образи уч планда: шоҳ, олим ва пайғамбар сифатида талқин қилинар эди. Навоий Искандарни шоҳ ва олим сифатида талқин этди ҳамда салафларидан

(Низомийдан ҳам) фарқли ўлароқ, шоҳ ва олим образини бир-бирига узвий бириктирди, унинг яхши фазилатларини кучайтирди, бўрттириб тасвирлади. У Искандарнинг олимларга муносабати, улар билан ҳамкорлигига катта эътибор ва ўрин берди. Навоий Искандарнинг саргузаштларига доир воқеалар доирасини белгилаб, чегаралаб олди. Гарчи у Искандарнинг ўнлаб ўлкаларга юриш қилишини, афсонавий саргузаштларини, денгиз саёҳати ва оби ҳаёт излашини достоннинг XXIII бобида ярим тарихий — ярим афсонавий манбалар ҳамда бадиий ёдгорликлар асосида санаб ўтса ҳам, Искандарнинг ҳаёти ва фаолияти силсиласини бир неча йирик эпизод асосида тузади. Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, Искандарнинг барча «саргузашт»ларини баён қилиш учун «Шоҳнома»дек катта бир асар ҳам кифоя қилмас эди. Зотан, афсоҳавий саргузаштларга берилиб кетишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Навоийнинг достондан кузатган мақсади афсона сўзлаш эмас, балки адолатли ва маърифатпарвар идеал подшо образини яратиб, шу асосда ўз давридаги ижтимоий-сиёсий проблемаларни ёритиш эди. Бинобарин, Навоий саргузашт эпизодларни бирмунча камайтирди, улардан ҳар бирининг моҳиятини, ижтимоий-фалсафий мазмунини чуқурлаштирди. Бу Навоийнинг катта санъаткорлик маҳорати эди.

Искандарнинг туғилиши, ёшлик йиллари, таълим-тарбияси, Фаляқуснинг вафоти ва Искандарнинг тахтга чиқиши, Искандарнинг Доро билан тўқнашуви, Эронни эгаллаб олиб, у ерда адолат ўрнатиши, Кашмирга юриш қилиб золим Маллуни енгиши, Ҳинд шоҳи ва Чин хоқони билан дўстона битишуви, Мағрибда ваҳшийларга қарши жанги, Қирвон ўлкасида яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиш учун сад барпо этиши ҳамда денгиз саёҳати Искандар саргузаштларининг асосини ташкил этади.

Навоий Искандар образини тайёр ҳолда бермайди, уни воқеалар ривожи билан бирга поғонама-поғона ўстириб, такомиллаштириб боради. (Бу жиҳатдан қараганда, Навоий Искандари Хисрав Деҳлавий Искандаридан тубдан фарқ қилади ва Низомий қаҳрамонига яқин туради.) Навоий шаҳзода Искандар образига, унинг гўдаклик йиллари, таълим-тарбияси ва балоғатга етишига катта эътибор беради. Шаҳзода тож-тахт ва мол-давлатга эмас, балки илм-фанга, олижаноб инсоний фазилатларни эгаллашга интилади. У Арастунинг отаси Нақуможис қўлида яхши таълим-тарбия олади, ақл-заковати ва куч-қуввати билан ҳаммани худди Фарҳоддек ҳайратда қолдиради. Фаляқус вафот этади. Валиаҳд Искандар тахтга чиқиши керак. Бироқ у тахтга чиқишга ошиқмайди. Давлатни бошқариш ҳою ҳавас эмас, балки ниҳоятда

оғир ва масъулиятли бир вазифа, у катта тажриба ва билимни талаб этади. Бинобарин, Искандар халққа мурожаат қилиб:

... Вале мен эрурман бағоят ҳақир,
Доғи салтанат амри беҳад хатир.
Бу ишга керактур тавоно киши,
Эмас мен киби нотавоно иши...
Не бор шаҳлик айларга ният манга,
Не айлай десам қобилият манга...
Чу мен айладим ажзим изҳорини,
Бу андешадин кўнглим озорини.
Сиз эмди ўзунгузга шоҳе топинг,
Бу кишварга кишварпаноҳе топинг,—

дейди. (Отаси Фарҳодга тахтини таклиф қилганда, унинг отасига берган жавобини эсланг.) Шу зайлда Навоий шаҳзода Искандарни мол-давлат, мансаб-мартаба ва айш-ишратга берилиб кетган худбин ва айёр шаҳзодаларга қарама-қарши қўяди. Навоий яшаган муҳитни, темурий шаҳзодаларнинг айш-ишратга ва тож-тахт талашига берилиб кетганини кўзда тутсак, шаҳзода Искандар образининг моҳияти ва амалий аҳамияти янада ойдинлашади.

Подшо Искандар образи орқали эса Навоий янада каттароқ ва муҳимроқ проблемаларни ёритишга интилади, ўз орзу-идеалларини шу образда мужассамлаштиради.

Искандар тож-тахтни рад этади. Бироқ эл-юрт камтарин ва ақл-заковатли Искандарни тахтга муносиб деб ҳисоблар эди. У эл-юртнинг раъйига қараб тахтга чиқади, мамлакатда инсоф ва адолат ўрнатади, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, ободончилик ва илм-маърифат учун бел боғлайди. У тахтга чиқиш маросимига йиғилган халойиққа мурожаат қилиб бундай дейди:

«Ки берди манга додгарлик илоҳ,
Бор эрса халойиқ аро додхоҳ,
Келиб олима арзи ҳол айласун,
Ўз аҳволини қийлу қол айласун!
Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон...
Аён айласун реши дарду ғамин,
Ёқай дод бермак била марҳамин».

Халқ арз-ҳол қила бошлайди. Искандар ваъдасига амал қилади. Эл-юртни икки йиллик хирождан озод этади, золим амалдорларни мансабдан четлаштиради ва жазолайди, бозорларнинг нарх-навоси, тош-тарозуси ва бошқалар устидан қаттиқ назорат ўрнатади, ҳаннотлик ва кўзбўямачиликка хотима беради. Искандар отасининг ҳукмронлиги даврида рўй берган

барча ҳақсизликларга чек қўяди. Унинг адолати туфайли элюрт фаровон бўлади:

Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум,
Ғаний бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Искандар инсофли ва адолатли подшо ҳамда нажоткордир. У ўз халқигагина эмас, балки бошқа ўлкаларнинг халқларига ҳам инсоф ва адолат билан муносабатда бўлади, уларни золимларнинг зулми ва турли даҳшатлардан қутқаради, ободонлик, фаровонлик ва осойишталиклари учун курашади.

Мустабид Дорога бир қатор ўлкалар қарам эди. У ўлкалар, жумладан, Рум ҳам Дорога катта хирож тўлар эди. Тахтга чиққан Искандар хирож тўлашни тўхтатиб қўяди. Ғазабланган Доро уруш бошлайди. Искандарнинг жангга қарши жанг қилишдан ўзга чораси йўқ эди. Жангнинг иккинчи куни Доронинг амалдорлари унга қарши суи қасд қиладилар. Доро тавбасига таяниб, авф сўрайди. Олижаноб Искандар уни кечиради. Доронинг уч васиятини (суи қасдчиларни жазолаш, қариндош-уруғига азият етказмаслик ва қизи Равшанакка уйланишни) қабул қилади. Эрон тахти Искандарга ўтади. Искандар Эронда ҳам адолат ва осойишталик ўрнатади, асирларни озод қилади, аҳолига турли имтиёзлар беради. Доронинг жабр-ситамидан нажот топган Эрон халқи Искандардан шоду хуррам бўлади. Искандар Дорога қарам бўлиб келган ўлкаларда ҳам адолат ва осойишталик ўрнатишни, золим подшоларни тож-тахтдан даф этишни истар эди. Шу мақсад билан у Дорога қарам бўлган ўлкаларга хат билан мурожаат қилади. Искандарнинг таклифини Кашмир, Ҳинд ва Чин ҳукмдорларидан бошқа ҳамма подшолар қабул қилади. Искандар юриш қилишга мажбур бўлади. У Кашмирга қараб йўл олади, Ҳирот ва Самарқандни бино қилади (Навоий бошқа шоирларда бўлганидек, Искандарни Ўрта Осиё билан боғлаб тасвирлаш мақсадида уни Ҳирот ва Самарқандни бино этган деб кўрсатади). Кашмир шоҳи Маллу ниҳоятда золим ва мустабид эди. У Искандарнинг Кашмирга йўл олганини эшитиб, сеҳргарлик билан ўт ва шамолни яшириб, ўзи бола-чақаси билан темир қўрғонга кириб олади. Искандарнинг доимий ҳамроҳлари ва маслаҳатчилари бўлган олимлар портловчи моддалар ишлатиб, қўрғонни забт этадилар. Ўлим олдида ётган Маллу тавбасига таянади. Искандар уни авф этади, васиятига кўра қизи Меҳрнозга уйланади, ўғли Фирузни Кашмирга подшо қилади. Кашмирда ҳам адолат ва осойишталик барқарор бўлади. Кашмир воқеалари бошқаларга ўрнак бўлади. Тадбирли Ҳинд шоҳи совға-салом билан Искан-

дарни кутиб олади. Искандар Ҳинд элини икки йиллик хирождан озод этади. У қиш фаслини Ҳиндистоннинг Нигор деган ажойиб ўрмонида ўтказиб, кейин Чинга қараб йўл олади. Олимлар Искандарга уруш бошламай туришни маслаҳат берадилар. Тадбирли Хитой хоқони элчи қиёфасида Искандарнинг қароргоҳига келиб, у билан ошкора сўзлашади. Икки ўртада ҳеч қандай ихтилоф қолмайди. Шундай қилиб, Кашмирни мустасно қилганда, Искандар Дорога қарам бўлган ўлкаларда ҳеч қандай урушсиз, қон тўкишсиз адолат ва осойишталик ўрнатишга муваффақ бўлади.

Искандар инсониятга зарар келтирувчи ҳар қандай кучларга қарши курашади. У ватанига қайтаётиб, Мағриб ўлкасида ит катталигида бўлган чумолисимон ҳайвонларга дуч келади. Улар одамхўр ваҳшийларнинг посбонлари экан. Искандар қўшини билан ваҳшийлар ўртасида жанг бошланади. Ваҳшийлар бошлиғи яккама-якка жангга киши талаб қилади; Искандар йигитлари майдонга тушишга ботинолмайдилар. Шунда Чин хоқони тортиқ қилган канизак эркакча либос кийиб, бетига ниқоб ташлаган ҳолда майдонга киради ва ваҳшийни енгади. Шундан кейин Искандар қўшини Қирвон ўлкасига келади. Ўлка ниҳоятда хароб бўлиб, аҳоли ваҳший яъжуж ва маъжужларнинг яғмосидан мусибат чекар экан. Искандар Қоф тоғи этагида яшовчи яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиб сад—девор қурдиради. Бу девор адолат ва осойишталик девори эди. Уни бино қилишда турли мамлакатларнинг халқлари, жумладан, румликлар, мовароуннаҳрликлар, форслар, хитойлар, ҳиндулар, руслар, французлар ва бошқалар қатнашади. Халқлар дўстлиги ва иттифоқлиги инсониятнинг ашаддий душмани тимсоли бўлган яъжуж ва маъжужларни маҳв этади. Искандар ўзининг одилона ва оқилона сиёсати билан халқлар дўстлигини мустаҳкамлайди. Искандар қўшинининг сафи турли халқларнинг фарзандлари билан тўлиб, ўсиб боради. Бу қўшинда жанговар рус аскарлари ҳам бор эди:

Жувонғорида эрди Бартосу Рус,
Фалак хингидек барча тунду шамус.
Алар жавшани барча қолқолдуруқ,
Синон қўлларида нечукким суруқ.

Искандар истеъдодли олим, илм-маърифатнинг жарчиси ва ҳомийси эди. Ёшлигида Нақуможисдан таълим олган Искандар бутун умр бўйи Арасту ва Афлотун каби олимлар билан бирга бўлади, уларнинг маслаҳати билан иш тутади, илмий фаолиятларига ҳомийлик қилади. Чин хоқони ҳадя

қилган ойинаи Чиндан илҳомланган Искандар олимларни янги илмий ихтироларга руҳлантиради. Афлотун ва Суқрот бошчилигидаги олимлар юлдузлар оламини текширувчи сутурлобни, Арасту ва Буқрот раҳбарлигидаги олимлар ер юзидаги турли ҳодисаларни кўрсатиб берувчи ойинаи жаҳоннамони кашф қиладилар. Искандарнинг ташаббуси билан ўлкаларнинг табиий ва географик хусусиятлари ўрганилади, жойларда масофа кўрсатувчи белгилар ўрнатилади.

Ер юзи мамлакатларида адолат ва осойишталик ўрнатган Искандар Румга қайтади. У Румни онаси Бону ва олимларга топшириб, денгиз сирларини билиш учун узоқ сафарга жўнайди. Муҳит денгизига етиб боради, шиша сандиққа тушиб, денгиз ажойиботларини кўради. Сафардан қайтишида бемор бўлади. Онасига хат ёзиб, қайғурмасликни, олимлар билан биргаликда мамлакатни бошқаришни васият қилади. Искандар ҳамроҳларидан ўлганимда бир қўлимни тобутнинг сиртига чиқариб қўйинг, деб сўрайди. Бу билан у, Искандар жаҳонни эгаллаган бўлса ҳам, дунёдан бўш қўли билан кетмоқда, демоқчи эди[1]. Искандар ўлади. Бироқ у ўз мақсадларига эришади, дунёда адолат ўрнатади. Унинг номи боқий бўлиб қолади.

Навоий Искандардек подшони, бутун ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати учун курашга бағишлаган подшонь орзу қилар эди. У Искандар образи билан ўз давридаги феодал ҳукмдорларга таъсир этиб, уларни Искандардан ибрат олишга чақирмоқчи бўлар эди. Навоийнинг бу нияти унинг инсонга бўлган чексиз муҳаббати заминида вужудга келган эди, гуманизмнинг ўрта аср шароитидаги ёрқин ифодаси эди. Бироқ Искандар образи романтик образ бўлиб, унинг хаёлдан ҳақиқатга айланиши мумкин эмас эди. Бироқ Навоий яшаган муҳит шоирга буни англашга имкон бермас эди.

Олимлар образи. Навоий «Садди Искандарий»да бир қанча олимлар образини яратади. Булар Нақуможис (Никомахос, достонда Арастунинг отаси), Арасту (Аристотель), Филотун-Афлотун (Платон), Суқрот (Сократ), Асқалинус (Искилинус), Буқрот (Гиппократ), Ҳурмус (Гермес) ва Файсоғурс (Пифагор)лардир. Маълумки, қадим замонлардан бошлаб антик грек олимлари ва файласуфлари, айниқса Аристотель, Платон, Сократ, Гиппократ ва бошқалар Яқин ва Ўрта Шарқ халқларига ҳам яхши маълум эди, уларнинг кўпгина асарлари араб тилига таржима қилинган ва Ўрта

[1] Бу эпизод «Ҳайрат-ул-аброр»да махсус бир ҳикоя сифатида келтирилган.

Осиё ҳамда бошқа мамлакатларнинг олимлари томонидан шарҳланган, таҳлил қилинган ва айримлари ижодий қайта ишланган эди. Аристотель, Платон ва бошқалар ҳақида афсона ва ривоятлар, бадиий асарлар пайдо бўлган эди. Шубҳасиз, Навоий буларнинг кўпи билан мукаммал таниш эди. Бироқ Навоий «Садди Искандарий»да грек олимлари ва файласуфларининг тарихий образларини яратиш ёки уларнинг илмий фаолияти ҳақида маълумот бериш, ижтимоий-фалсафий қарашларини ёритиш мақсадини ўз олдига қўймайди. Асарнинг ғоявий-эстетик мақсади буни талаб ҳам қилмас эди. Навоий анъаналарга амал қилиб, олимларнинг номларини олади-ю, бироқ уларнинг образлари орқали ўз давридаги ижтимоий-сиёсий проблемаларни, таълим-тарбия масалаларини ёритмоқчи бўлади. У Искандарни антик дунёдан ўз даврига, тўғрироғи, ўз даврининг прогрессив хаёл ва орзулари оламига кўчиргани каби, олимларни ҳам ўз замони ва заминига кўчиради. «Садди Искандарий» даги олимлар ўз дунёқараши ва ижтимоий-сиёсий идеали билан Навоий замонасининг тараққийпарвар мутафаккирларидир. Уларнинг тилидан баён этилган фикр-мулоҳазалар Навоийнинг ўз фикр-мулоҳазаларидир.

Олимлар достондаги воқеаларда, достоннинг ғоявий мотивлари ривожида жуда катта ўрин тутадилар, достоннинг бош қаҳрамони Искандар образини тўлдирадилар, такомиллаштирадилар. Нақуможис — Искандарнинг мураббийси ва устози. Арасту ва бошқа олимлар унинг ажралмас ҳамроҳи ва маслаҳатдоши. Искандар ҳар бир масалада олимлар билан кенгашади, оқилона фикр-мулоҳазаларига амал қилади, уларнинг кўмаги билан муаммоларни ҳал этади, хавф-хатарларни енгади. Шу зайлда, «Садди Искандарий»даги олимлар ўз илмий фаолиятлари қобиғига ўралиб қолмай, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашадилар, илм ва тафаккурнинг ҳаётий, амалий натижалари учун курашадилар. Навоий илм-маърифат аҳлларининг шундай бўлишларини истар, орзу қилар эди.

Давлат бошлиқлари илм-маърифат аҳлларининг, донишмандларнинг кенгаши ва маслаҳати билан иш олиб бориши лозим деган ғояни илгари сурган Навоий бир қатор ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларни олимларнинг тили билан баён этади. Бу кўпроқ Искандарнинг саволи ва Арастунинг жавоби тарзида берилади.[1] Савол-жавоб адолат ва унинг натижаси, мухолафат ва унинг оқибати, ақл-фаросат

[1] 75-бобда Искандарнинг саволига Суқрот, 80-бобда эса Луқмон жавоб беради.

ва ирода, қиш фаслининг фазилати, баҳор фаслининг файзи ва бошқа масалаларни қамраб олади. Искандарнинг:

«... Шаҳиким эрур адлнинг жозими,
Не ишлар экин адлнинг лозими?»,—

деган саволига Арасту бундай жавоб беради:

«... Шаҳиким анга адл бунёд ўлур,
Натижа буким, мулки обод ўлур.
Чу мулк ўлди обод халқи ғаний,
Яқиндурки, маъмур ўлур махзани.
Чу махзанни бу навъ маъмур этар,
Сипоҳийга бешак мавожиб етар.
Сипоҳий қачон шаҳға толиб келур,
Адусиға, шак йўққи, ғолиб келур...
Яна улки чун адли зоҳир дурур,
Бори қавм ила хайли шокир дурур.
Сипоҳийси гар тиғ урар беадад,
Раият дуо бирла айлар мадад...

Достоннинг хотимасида етти олим тилидан айтилган сўзлар бу фикр-мулоҳазаларни тўлдиради, такомиллаштиради: подшо элга мушфиқ ва марҳаматли бўлиши (Арасту); сипоҳни лутфи билан шод, раиятни адли билан обод қилиши (Филотун); улуснинг осойишталиги учун курашмоғи (Суқрот); ярамас кишиларга нисбатан сиёсат қўллаши, қаттиққўл бўлиши (Буқрот); оғзи, сўзи, кўнгли ва кўзи пок (Файсоғурс); ҳиммatли ва саховатли бўлиши керак (Ҳурмус). Асқалинус эса бундай дейди:

Яна Асқалинус иршодидур,
Ки: «Ободгар элга шоҳ додидур.
Қаю шаҳки йўқ адл ила дод анга.
Улус бирла мулк ўлмас обод анга.
Чу шаҳ зулм сори узотти илик,
Очилди улуғ зулм уйига эшик...
Агар шаҳға иш лутфу гар кин эрур,
Элига ҳамул шева ойин эрур...»

Ер куррасининг ҳолати, етти денгиз, сутурлоб, сайёралар ва бошқа масалалар юзасидан ҳам Навоий ўз даврининг илмий ютуқлари ва фаразлари асосида фикр юритади.

Шундай қилиб, Навоий олимлар образи билан, бир томондан, илм-маърифатни тарғиб қилиб, олимларни мамлакат ва халқ ҳаёти учун фойдали бўлган ишлар билан шуғулланишга йўлласа, иккинчи томондан, феодал ҳукмдорларни илм-фан аҳлларига ҳомий бўлишга, уларнинг маслаҳати билан эл-юртни идора қилишга чақиради.

Низомийнинг «Искандарнома» ва Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достонида подшоси бўлмаган бахтиёр кишилар ўлкаси эпизоди тасвирланади. Бу эпизодда ифодаланган ғоя Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-фалсафий тафаккур

куринининг ривожланишида ғоятда катта аҳамиятга эга эди (бу ғоянинг илдизлари Форобийда бор). Навоийнинг гуманистик тафаккури, шубҳасиз, бу ғояга мойил ва оҳангдош эди. Бироқ темурийлар саройига яқин турган, бир неча йил бу сарой-нинг расмий лавозимларида хизмат қилган Навоий, табиий-ки, бундай эпизодни беролмас, подшосиз давлат ҳақи-да сўз очолмас эди.

Хотин-қизлар образи.

Навоий «Садди Искандарий»да олижаноб фазилатларни ўзида мужассамлаштирган Бону ва Луъбати Чин[1] каби ажойиб хотин-қизлар образини яратади.

Бону мушфиқ ва меҳрибон она бўлиш билан бирга, тадбир-ли, тажрибали давлат арбоби ва заковатли олима ҳамдир. Бону Искандарнинг адолат ва осойишталик йўлидаги хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди, олимларнинг илмий фаолиятига ҳомийлик қилади. Бону образи хусусан асарнинг хотимасида ёрқинроқ намоён бўлади. Искандар вафот этади. Фарзандидан жудо бўлган қари она қаттиқ алам-изтиробга тушади:

«Ўкурсам эди оқ сочимни ёйиб,
Келиб гоҳ ўзумга, гаҳи сустойиб...»

деб фарёд чекади, нола-фиғон қилади. Бироқ фарёд чекиб, нола-фиғон қилиш фойдасиз. Сабр-бардош керак. Искандар ҳам онасига ёзган васият мактубида шуни талаб этган. Таъзияга келган етти олим Бонунинг фазилатларини таърифлаб, уни сабр-бардош қилишга чақирадилар. Она таскин топади. Олимлар билан бирга Искандарнинг ишларини давом эттириб, адолат билан Румни бошқаради. Бону образи ўз сифат ва фазилатлари билан «Фарҳод ва Ширин»даги Меҳинбону об-разига яқин ва уйғундир.

Луъбати Чин мислсиз жасоратли қиз. Искандарнинг йигит-лари Мағрибда ваҳшийлар бошлиғи билан яккама-якка жанг қилишга ботинолмай турганда, ниқобланган Луъбати Чин майдонга киради, жасорати, чаққонлиги ва куч-қуввати би-лан ваҳшийлар бошлиғини енгади. Шу билан у Искандар қўшинини мағлубият ва шармандаликдан қутқариб қолади. (Низомий достонида Луъбати Чин ваҳшийларга асир тушади, уни Искандар аскарлари озод этади. Навоий эса бу образнинг воқеалар ривожидаги ролини, унинг жасорати ва баҳодирли-гини кучайтириб тасвирлайди. Низомий достонида Искандар Луъбати Чинга ҳам уйланади. Навоий буни ортиқча ҳисоб-лаб, тушириб қолдиради.) Луъбати Чин халқ эртаклари ва

[1] Искандарга Чин хоқони тортиқ қилган канизак ниҳоятда гўзал бўлгани учун уни «Луъбати Чин» («Чин қўғирчоғи») деб юритишган.

достонларидаги қаҳрамон хотин-қизлар образига оҳангдош ва уйғундир.

Бону ва Луъбати Чин каби образлар орқали Навоий хотин-қизлар ҳақидаги гуманистик қарашларини янада бойитади, такомиллаштиради.

* * *

«Садди Искандарий»да, юқоридаги образлардан ташқари, яна бир қатор ижобий ва салбий образлар бор. Тадбиркорлиги ва фаҳм-фаросати билан даҳшатли урушнинг олдини олган Ҳинд шоҳи ва Чин хоқони, бир қанча ўлкаларни эзиб талаган мустабид Доро, худбин ва золим Кашмир подшоси Маллу ва бошқалар шулар жумласидандир. Чумолисимон ҳайвонлар, ваҳшийлар ва бошқалар эса ёмонликнинг, зулмат ва даҳшатнинг символидир. Инсон, унинг ақл-идроки ва куч-қудрати буларнинг барчасини маҳв этиши, енгиши керак. Искандар бошлиқ яхшилик кучлари ёмонлик кучларини енгиб маҳв этади. Бу Навоийнинг инсонга, унинг ақли ва қудратига, келажагига бўлган умид ва ишончнинг жўшқин ифодаси эди.

«Садди Искандарий»нинг композицияси ва бошқа бадиий хусусиятлари.

«Садди Искандарий» «Хамса»даги энг катта достондир. У 7215 байт (14430 мисра) дан ташкил топган. Достон 89 бўлимдан иборат. «Садди Искандарий» ўз композицияси билан «Хамса»даги бошқа достонлардан ҳам, бошқа хамсанависларнинг шу темадаги достонларидан ҳам тубдан фарқ қилади. Достон муқаддима, асосий қисм ва хотимадан иборат. Дастлабки 14 боб достоннинг муқаддимасидир. Муқаддимани моҳият эътибори билан бир-бирига яқин турган ва узвий боғланган 4 қисмга бўлиш мумкин: 1) ҳамд, муножот, наът, меърож; 2) хамса такмилида, сўз таърифида, Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий таърифида; 3) Ҳусайн Бойқаро ва Бадиуззамон мадҳи; 4) тарих илми ва қадимги Эрон шоҳларининг 4 табақоти[1].

XV бўлимдан достоннинг асосий қисми бошланади. XV бўлимда Навоий Искандарнинг туғилиши ва ёшлик йилларини тасвирлайди (бу бўлим Искандар саргузаштларининг

---

[1] Навоий ярим тарихий — ярим афсонавий манбалар асосида қадимги Эрон шоҳларини 4 табақотга бўлади: Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар. (Пешдодийлар ва Каёнийлар афсонавий сулолалар бўлиб, Ашконийлар — аршакий парфиёнлардир.) Навоий Искандар иккинчи табақотдан сўнг ўтди дейди (аслида Искандар сосонийлар даврида ўтган).

ўзига хос бир дебочасидир). XVI бўлимда подшо ва донишманд Искандар саргузаштлари баёнига ўтилади, шу бўлимдан бошлаб достон композицияси тамомила янги негизга, янги принципга эга бўлади, достоннинг ҳар тўрт бўлими ягона бир боб бўлиб бирикади. Достоннинг тематик-ғоявий моҳиятини мукаммал ёритиш учун Искандарнинг саргузаштларинигина тасвирлаш кифоя қилмайди. Ҳар бир эпизодни, Искандарнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини, унинг сифат ва фазилатларини назарий жиҳатдан асослаш, маълум бир замин яратиш керак бўлади. Бинобарин, Навоий Искандарнинг саргузаштига доир бирор эпизодни ҳикоя қилишдан аввал бобга 3 бўлим (назарий муқаддима, ҳикоя ва Искандарнинг саволига Арастунинг жавоби) киритади. Шу зайлда достоннинг асосий қисмлари бўлган 64 бўлим 16 бобга бирикади. Масалан, Навоий Искандарнинг тахтга чиқиши эпизоди тасвиридан (XIX бўлим) олдин ҳиммат (XVI бўлим), Искандар билан гадо ҳикояси (XVII бўлим) ва Искандар билан Арастунинг савол-жавоби (XVIII бўлим) бўлимларини беради. Тўртала бўлимнинг ҳам темаси бир бўлиб, ҳиммат масаласига бағишланади.

Кейинги боб Искандар билан Доро ўртасидаги можароларга бағишланади. XXIII бўлимда Искандарнинг Дорога хирож тўламай қўйиши, Искандарнинг ҳақлиги, Доронинг ноҳақлиги баён этилади. Адолат таърифи (XX бўлим), Маҳмуд ҳикояси (XXI бўлим) ва адолатнинг натижаси ҳақида Искандар саволига Арастунинг жавоби (XXII бўлим) Искандар билан Доро можароларининг моҳиятини англашга, Искандарнинг позициясини қувватлаш ва Доронинг истибдодини қоралашга хизмат қилади. Навбатдаги боб Искандар билан Доро ўртасидаги ихтилофларнинг ҳарбий тўқнашувга айланиб кетишини, Искандарнинг ғалабаси ва Доронинг мағлубиятини тасвирлайди. Шу бобнинг биринчи бўлимида (XXIV бўлим) шоир мухолафат (ўзаро келишмовчилик) мазамматида мухолафатни қаттиқ қоралайди, феодал ҳукмдорлар ўртасидаги ихтилофлар туфайли вужудга келган ўзаро урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини кўрсатади:

... Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур,
Ки андин жаҳон аҳли вайрон эрур.
Не тўфон, бало баҳри чайқолмоғи,
Жаҳон аҳли сув остиға қолмоғи...
Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ...
Ато бир тараф ғар эрур, филмасал,
Яна жониб ўлса ўғулға маҳал.
Иккисига кин ўти солғай ғазаб,
Ул ўт қон ичарга қилиб ташна лаб.

Ато жон бериб, ўғлин ўлтургали,
Ўғул ҳам анга тиғи кин сургали.
Қариндош топса қариндошини,
Дамодам тилаб кесгали бошини.
Тушуб ошноларга бегоналиқ,
Кетиб ҳамнишинларга ҳамхоналиқ...

Шоир XXIV бўлимдаги мулоҳазаларини XXV бўлимдаги ҳикояда мужассамлаштириб, Чингизхон билан Хоразмшоҳ ўртасидаги ихтилофларнинг даҳшатли оқибатларини тасвирлайди. Модомики ихтилоф шундай оқибатларга олиб келар экан, у тақдирда Искандар билан Доро ўртасидаги ихтилофларга қандай баҳо бериш керак? Бу саволга XXVI бўлимда Арасту жавоб бериб, илм-фан аҳллари умуман низо-адоватни рад этадилар, бироқ низо-адоватни тинч йўл билан бартараф этиб бўлмаса, у тақдирда адолатни қурол кучи билан ҳимоя қилишга ижобий қарайдилар деб жавоб беради. Бу билан Искандарнинг Дорога қарши кураши оқланади.

Бошқа боблар ҳам шу зайлда қурилган. Навоий мушоҳада, мунозара, ҳикоя ва катта эпик ривояни бир-бирига уйғунлаштиради, сўз санъатининг турли усулларини бир асарда мужассамлаштиради. «Садди Искандарий»нинг композиция усули достончилик тараққиётида катта янги бир қадам бўлган эди. Тўғри, Хисрав Деҳлавий ҳам «Ойинаи Искандарий» бобларини уч бўлимга (назарий бўлим, ҳикоя ва саргузашт бўлимларига) ажратган эди. Бироқ «Ойинаи Искандарий»даги бўлимлар ўзаро узвий боғланмаган ва моҳият эътибори билан тарқоқ эди.

Навоий боблар охиридаги лирик хотимани ҳам такомиллаштиради. Низомий «Искандарнома»нинг «Шарафнома» қисмида соқийга, «Иқболнома» қисмида мутрибга мурожаат қилади. Хисрав Деҳлавий эса ҳар бир лирик хотимада ҳам соқийга, ҳам мутрибга мурожаат қилади. Алишер Навоий соқий ва мутриб ёнига ўзини ҳам қўшиб, ўз-ўзига мурожаат қилиш билан бобдаги воқеа ёки проблемага бевосита ўз муносабатини ифодалаб, хулоса чиқаради.

«Садди Искандарий» кескин конфликт, кураш ва тўқнашувлар асосига қурилган достондир. Достоннинг деярли ҳар бир боби ўзига хос конфликтга эга. Бироқ барча конфликтларни жамловчи достоннинг умумий конфликти ҳам бор. Бу адолат билан зулм, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги курашдир. Бу кураш назарий муқаддимада ҳам, ҳикояда ҳам, Искандар билан Арастунинг савол-жавоби ва саргузашт эпизодида ҳам ўз ифодасини топади. Барча йирик эпик асарларда бўлгани каби, бу асардаги конфликт ҳам бир неча бор ўз кулминация нуқтасига кўтарилади. Қирвон ўлкасида яъжуж

ва маъжужларга қарши кураш — конфликтнинг чўққиси. Турли ўлка фарзандларининг Искандар бошчилигида қурган сади бу конфликтни ечади, инсоният зулмат ва даҳшат ҳамласидан абадий нажот топади (достоннинг «Садди Искандарий» деб номланишига сабаб шудир). Конфликтда, кураш ва тўқнашувларда достон қаҳрамонлари ўсиб, такомиллашиб борадилар. (Бу биринчи навбатда достоннинг бош қаҳрамони Искандарга тааллуқлидир.) Шоир образларнинг ички кечинмалари (масалан, Искандарга аза тутган Бону ёки Равшанакка қарши рашк ўти билан ўртанган Меҳрноз) ва ташқи қиёфаларини (Луъбати Чин, Меҳрноз ва бошқалар) моҳирлик билан тасвирлайди.

Навоий «Садди Искандарий»да реал ҳаёт лавҳаларини, табиат манзараларини қанчалик моҳирлик билан тасвирласа, фантастик манзараларни, афсонавий махлуқларни, ғаройиб воқеаларни ҳам шунчалик катта санъаткорлик билан чизиб беради. Мағриб ва Қирвон тасвири, у ердаги воқеалар, денгиз сафари ва ажойиботлари шулар жумласидандир. Бундай тасвирий ўринларда, шубҳасиз, Навоий халқ оғзаки ижодидан, айниқса эртаклардан илҳомланган. «Садди Искандарий»да реалистик тасвир билан бадиий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб, бирикиб боради, шоир романтик тасвирдан реалистик хулоса чиқаради. Масалан, яъжуж ва маъжужларга қарши кураш романтик тасвир билан берилган, лекин шоир бундан реалистик хулоса чиқариб, агар кишилар аҳил-иттифоқ бўлишса, зулм ва зулмат йўлларини ўтиб бўлмас ғов билан тўсиши мумкин деган фикрга келади. Ёки денгиз тасвирини олайлик. Бу тасвир қанчалик фантастик бўлмасин, унинг моҳиятида: инсоннинг ақл-заковати табиат сирларини кашф қилишга қодирдир, деган реал мақсад ва ишонч бор.

«Садди Искандарий», XV аср муҳити заминида туғилган ғоявий зиддиятларига қарамай, ўз моҳияти билан халқчил асардир, чунки унинг замирида халқнинг бахт-саодати, осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш ғояси ётади. Авторнинг халқ оғзаки ижодидан илҳомланиши, унинг бойликларидан ижодий фойдаланиши эса достоннинг халқчиллик моҳиятини янада оширади. Фантастик тасвирий ўринларда халқ ижоди услубидан баҳраманд бўлган Навоий достоннинг бобларидаги «Искандар ва гадо ҳикояти», «Мажнун ҳикояти» «Икки рафиқ ҳикояти», «Булбул ҳикояти», «Кабутар ҳикояти» ва бошқаларни халқ ижоди (ёки халқ ижоди асосида яратилган ёзма адабиёт) материаллари асосида бунёд этади. Шу билан бирга Навоий халқ қўшиқларидан, халқ мақоллари ва таъбирларидан ҳам унумли фойдаланади. Масалан, у Искан-

дарнинг Равшанак ва Меҳрнозга уйланиши маросимини тасвирлар экан, қуйидаги ўланни келтиради:

Муғанний тузуб чинга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг!

Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!..

У қуйидаги мисраларда халқ мақоллари ва таъбирларини ишлатади:

Биҳамдиллаҳ ул гул топиб рангбў,
Бир оққан ариққа яна оқти сув.

Ҳамул гўй отилғач қочиб як-баяк,
Масалдурки: «Минг қарғага бир кесак».

Қачон сочса туфроққа буғдой бирав,
Йўқ имконким ул арпа қилғай дарав.

Ва гар арпа ҳам сочса бўлмоққа тўқ,
Анга буғдой ўрмоғнинг имкони йўқ.

Тааммул била ком пайдо бўлур
Таҳаммул била ғўра ҳалво бўлур.

Не хуш дебдур ул дардманди фироқ,
Ки: «Оз бахт — кўп ҳусндин яхшироқ».

Улус чеҳраи олам афрўзидин,
«Билур йил келишин наврўзидин».

Шунингдек, Навоий:

«Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қобоғлари кенг-кенг, оғизлари тор»

каби халқ шеърларидек ҳароратли, жўшқин ва бадиий содда мисралар ҳам яратган.

«Садди Искандарий» қаҳрамонлик достонининг традицион вазни бўлган мутақорибда (фаулўн фаулўн фаулўн фаул) ёзилган.

* * *

«Садди Искандарий» Навоий яшаган даврининг энг муҳим масалаларига бағишланган достондир. Достоннинг бош қаҳрамони Искандар романтик образ бўлса ҳам, достонда қўйилган ижтимоий-сиёсий масалалар романтик тарзда ҳал этилса ҳам, достон жуда катта ҳаётий-реалистик қимматга эга эди, чунки ўзаро феодал урушларни қоралаш, марказлашган давлат учун, осойишталик ва адолат учун кураш — XV аснинг энг тараққийпарварона, халқчил интилиш ва орзуларини ифодалар эди. Романтик образ ва романтик тасаввур ҳам ана шу заминда туғилган эди. Навоий Искандар ҳақидаги

достонни бевосита XV асрнинг ҳаётий воқеалари, шарт-шароити, урф-одати ва бошқалар билан бойитади, унинг замонавий қимматини оширади. Масалан, у подшо халқ ва қўшиннинг ишончини, муҳаббатини қозонмаса, уни ҳалокат кутади деган ғояни ифодалар экан, темурий подшолардан Абусаид мирзо ҳақида ҳикоя келтиради: Абусаид мирзо кўп мулк олди, олтин-кумуш йиғди, бироқ эли ҳам, қўшини ҳам ундан рози эмас эди. Бинобарин, уруш чоғида қўшин уни қўллаб-қувватламади, Абусаид жанг майдонида ҳалок бўлди.

Достонда тасвирланган ўзаро феодал урушларнинг даҳшати, ҳарбий қуролларнинг турлари, Искандарнинг хазина ишларида қаттиқ тартиб ўрнатиши ва ҳоказоларга эътибор қилсак, буларнинг Навоий замонаси учун қанчалик аҳамиятли эканини кўрамиз. Худди шунингдек, Искандарнинг тўйи, Бонунинг мотам тутиши ва бошқа урф-одат, расм-русумлар ҳам Навоий замонасини, ўзбек халқининг маиший ҳаёти манзараларини эслатади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Достон маърифий ва илмий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга. Унда биз турли халқ, элат ва қабилаларнинг номини, қуроллар номини, Рум, Мағриб, Зангибор, Фаранг, Қрим, Андалуз, Миср, Искандария, Ироқи Ажам, Ироқи Араб, Шом, Ҳалаб, Макка, Форс, Хоразм, Дашти қипчоқ, Ос, Рус, Чаркас, Гуржа, Фархор, Мовароуннаҳр, Самарқанд, Ҳирот, Сипоҳон, Рай, Мурғоб Руд, Гажрот, Марв, Чаҳчарон ва яна бир қанча географик атамаларни учратамиз. Достонда ўзбек халқ этнографиясини ўрганиш учун ҳам кўпгина қимматли материал бор.

Хуллас, ёзма ва оғзаки манбалардан, адабий традициялардан ижодий фойдаланган Навоий яшаган даврининг энг муҳим масалалари юзасидан гуманистик фикр-идрокнинг ажойиб бадиий тажассуми бўлган оригинал достонни — «Садди Искандарий»ни яратиб, «Хамса»га доир катта ва масъулиятли ишини зўр муваффақият билан адо этган эди.

Хотима. Навоий «Садди Искандарий»нинг хотимасида бутун «Хамса»сига ажойиб ва мукаммал бир якун ясаганки, бу якун «Хамса» ҳақидаги баҳсимизнинг ҳам энг мувофиқ якуни бўлади деб ўйлаймиз.

Навоий бешинчи достони—«Садди Искандарий»нинг охирги мисраларини ёзиб тугатади. Катта ижодий тажриба тўплаган Навоий бешинчи достонининг ҳам юксак баҳоланишига ишонади. Асар авторнинг ўзига ёқади. Бироқ Навоий адабиёт аҳллари, китобхонлар уни қандай кутиб олар ва қандай мулоҳаза юритар экан? Тугалланган «Хамса» қандай умумий баҳога лойиқ бўлар экан деб ўйлайди ва бошқа адабиёт аҳл-

лари ва китобхонларнинг фикрларини олишга қадар энг муътабар адиб ва устоз санъаткорнинг достон ҳақида мулоҳазаларини билмоқчи бўлади. Бу муътабар адиб ва устоз санъаткор Абдураҳмон Жомий эди. Навоий «Хамса» ёзиш нияти ва орзуларини илгари унга айтиб, фикр-мулоҳазаларини олган, достонларини ҳаммадан бурун унинг муҳокамасига тақдим қилган эди. У якунловчи баҳони ҳам Жомийдан олишни истайди ва унинг ҳузурига боради.

«Хамса»ни унга узатади. Жомий мамнуният билан бир қўлини Навоийнинг елкасига ташлаб, иккинчи қўли билан «Хамса»ни варақлай бошлайди. Шунда Навоий ажойиб бир хаёл оламига ғарқ бўлади.

Навоий гўзал бир чаманда. У чаманни шодлик ва мамнуният билан кезиб юрар экан, узоқда суҳбатлашиб ўтирган бир тўда кишилар давраси намоён бўлади. Даврадагилардан бир киши Навоий томонга юриб кела бошлайди, у Навоий билан саломлашиб, уни даврага таклиф қилади. Бу киши буюк Хисрав Деҳлавийнинг шогирди атоқли шоир Ҳасан Деҳлавий экан. Даврага томон юриб бораётганларида, Ҳасан Деҳлавий Навоийни суҳбат аҳли билан таништиради: тўрда ўтирган Низомий Ганжавий, унинг ўнг томонида Хисрав Деҳлавий, чап томонида Абдураҳмон Жомий, икки томонда Фирдавсий, Унсурий, Саноий, Хоқоний, Анварий, Саъдий ва яна кўп бошқа сўз усталари. Навоийни кўриш билан ҳамма ўрнидан туради, унинг бир қўлидан Хисрав Деҳлавий, иккинчи қўлидан Абдураҳмон Жомий тутиб, Низомий ёнига ўтқизадилар. Низомий ҳол-аҳвол сўрагандан кейин, Навоий «Хамса»сини таърифлаб, юксак баҳолайди. Қизғин суҳбат бошланади.

Суҳбат тугайди. Навоий хаёл оламидан қайтганда, Жомий ҳамон завқ-шавқ билан «Хамса»ни варақлар эди. У охирги саҳифани варақлар экан, мислсиз шодлик ва мамнунлик билан Навоийга таҳсин ўқийди.

Навоий буюк сўз санъаткорлари, хамсанавислар билан ижодий баҳслашган, катта синовда мислсиз муваффақиятларга эришган эди. Навоий адабиёт тарихида Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий каби доҳий санъаткорлар қаторидан жой олди.

«ЛИСОН-УТ-ТАЙР»

Алишер Навоий умрининг охирларида, 1499 йилда «Лисон-ут-тайр» («Қуш тили») достонини яратди. «Лисон-ут-тайр» мураккаб бир фалсафий достон бўлиб, унда Навоий мажозий образлар ва уларнинг рамзли саргузаштлари орқа-

ли объектив борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги қарашларини баён этади, шу билан бирга у реал ҳаёт лавҳаларини, кишиларнинг хатти-ҳаракати ҳамда феъл-атворидаги ижобий ва салбий хусусиятларни тасвирлайди.

«Лисон-ут-тайр» ўрта аср фалсафий қарашлари тараққиётида маълум даражада ижобий ўрин тутган асар бўлиши билан бирга, ўзбек классик адабиёти ва ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир.

Пантеизм — «Лисон-ут-тайр» нинг фалсафий асоси.

Навоий жуда мураккаб бир тарихий шароитда, ўша шароитнинг хилма-хил зиддиятлари билан бирга яшади. Инсоннинг бахт-саодати учун курашида, табиат ва жамият ҳодисалари ҳақидаги фикр-қарашларида у баъзан даврининг тор тарихий чегараларини ёриб ўтди, баъзан эса даврининг муаммоларн олдида ожиз қолди, муҳитининг зиддиятлари сабаби ва моҳиятини тушунолмади, жавоб истаб, йўл ахтариб турли хил таълимотларга, фалсафий қарашларга мурожаат қилди, бироқ улардан ҳам етарли қаноат ҳосил қилолмади.

Навоий ислом динини эътироф қилади ва унга суянади. Бироқ Навоий табиат ва жамият ҳодисалари тўғрисидаги айрим масалаларда ислом динининг ақидалари доирасидан четга чиқади, ўз давридан хийла юқори кўтарилади. Мана шундай масалалардан бири объектив борлиқ ва илоҳиёт масаласидир.

Ислом динининг таълимотига кўра, бутун оламнинг, борлиқнинг яратувчиси худодир; бутун коинот унинг амри-иродаси билан боғлиқ; йўқни бор қилувчи ҳам, борни йўқ қилувчи ҳам худонинг ўзидир.

Навоийнинг объектив борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги қарашлари ислом дини таълимотидан хийла фарқ қилади ва ҳатто баъзи бир жиҳатлари билан унга зид келади. Шу билан бирга, Навоийнинг бу борадаги қарашлари тасаввуфнинг мистик таълимоти ва аскетизмга тамомила қарама-қаршидир. Навоийнинг пантеизми ўзининг оптимистик моҳияти ва ўз даврига нисбатан прогрессив характердалиги билан тасаввуфнинг пантеистик таълимотидан фарқ қилади.

Навоийнинг фикрича, дастлаб фақат худонинг ўзи бўлган, холос, у вақтда на коинот бўлган ва на мавжудот; худо ҳали «ўзи ўзида» эди, унда бутун коинот ва мавжудотнинг мислсиз потенциал имкониятлари бўлса ҳам, бироқ бу имкониятлар табиат, конкрет борлиқ шаклида намоён бўлмаган эди, худо ўзидан, ўз потенциал имкониятларидан бутун оламни, коинот ва мавжудотни яратди, у конкрет борлиқ шаклида намоён бўлди; бинобарин, бугун олам, мавжудот ягона моя,

илоҳий субстанциянинг кўриниши — тазоҳиридир; худо оламдан ташқари эмас, балки шу оламнинг ўзида, унинг ҳар бир заррасида мавжуддир; дунё гўё бир ойна — миръотдир, унда кўринувчи бутун борлиқ худодан, худонинг инъикосидан иборатдир.

Навоийнинг қарашича, худонинг мана шундай тазоҳири сифатида вужудга келган борлиқнинг кўрки инсондир; зотан, оламнинг вужудга келишидан мақсад ҳам даставвал мана шу инсондир. Навоий «Лисон-ут-тайр»нинг муқаддимасида бу ҳақда шундай фикр юритади:

Офаринишдин қилиб инсон ғараз,
Они айлаб халқ[1] ичинда бенаваз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб,
Рози махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,
Суньидин ул ганж ҳифзиға тилисм...

Шундай қилиб, Навоий объектив борлиқни илоҳийлаштиради, унга илоҳиётнинг тазоҳири деб қарайди. Объектив борлиқ ва илоҳиёт ҳақида бундай фикр юритиш идеалистик дунёқарашнинг бир кўриниши — пантеизмдир. Бироқ Навоий пантеизми ўз даври учун маълум прогрессив аҳамиятга эга эди. Навоий пантеизми реакцион шайхлар ва зоҳидлар томонидан тарғиб қилинган мистицизм ва аскетизмга қарши қаратилган эди. Мистицизм, бу олам қандайдир сирлар оламидир ва ғайри табиий кучларнинг бир соясидир; инсоннинг яшамоғи бахтсизлик, ўлмоғи бахтдир, у ўз ўлими билан «ал-ҳақ»қа қовушади деб таълим берса, аскетизм таркидунёчиликни, «фоний дунё»дан воз кечишни тарғиб қилса, Навоий пантеизми оламга илоҳиётнинг тазоҳири деб қарайди, инсонни шарафлайди, уни дунёдан воз кечишга эмас, балки яшашга, бахтли, саодатли бўлишга чақиради. Дунёдан воз кечишнинг оқибат мақсади «худога қовушиш» бўлса, «худога қовушмоқ» учун инсоннинг ўзлигидан, дунёдан воз кечишига ҳожат йўқ; чунки инсон худонинг зуҳуридир; буни англамаслик кишини бахтсизликка, ҳалокатга олиб борадиган нодонликдир,— дейди[2].

---

[1] *Халқ* — бу ўринда яратилган, мавжуд нарсалар маъносида.

[2] Навоий «Садди Искандарий»да бу масалага бағишлаб бир ҳикоя келтиради. Бир гала балиқлар сувда яшаб туриб, сув изламайдилар. Улар кўп машаққатларга гирифтор бўладилар, даҳшатли гирдобга тушадилар ва охири наҳангга ем бўладилар. Шундагина улар ўз хатоларини тушунадилар ва қаттиқ пушаймон бўладилар.

Демак, Навоий пантеизми ҳаётдан воз кечишни эмас, балки ҳаётни севиш ва уни қадрлашни тарғиб қилади, инсонпарварликка асосланади. Мана шу руҳдаги пантеизм «Лисон-ут-тайр»нинг фалсафий асосини ташкил этади.

«Лисон-ут-тайр»нинг сюжети ва персонажларининг мажозийлиги.

Навоийнинг пантеистик қарашлари ислом дини таълимотига ҳамда тасаввуфнинг мистик ва бадбин қарашларига зид эди. Навоий ўз қарашларини очиқ-ойдин баён этолмас эди. Бинобарин, у мажоз усулидан рамзлардан фойдаланади, достоннинг сюжетини ҳам, унинг персонажларини ҳам шу асосда яратади. Бундан ташқари, Навоий турли хил воқеаларни ҳикоя қилар экан, бошқа асарларидан фарқли ўлароқ, айрим ўринларда «қиссадан ҳисса» чиқармайди, персонажларнинг фаолияти ва хулқ-атворига баҳо бермайди, буларнинг барчасини у китобхоннинг ўзига ҳавола қилади («Лисон-ут-тайр»нинг турлича талқин қилинишининг сабабларидан бири ҳам шундадир).

«Лисон-ут-тайр» жами 176 кичик бобдан иборат. Бу боблар алоҳида эпизодларни, савол-жавобларни ва кичик ҳажмли ҳикоя ёки масалларни ташкил этади. Достонда Ҳудҳуд бошлиқ турли қушларнинг Симурғни излашлари ҳикоя қилинади. Бу, достоннинг қолипловчи ҳикояси — масали бўлиб, шу ҳикоянинг ичида жуда кўп масал ва ҳикоялар, мунозаралар берилади.

Кунларнинг бирида турли хил қушлар йиғилиб, базм-суҳбат қилишмоқчи, сўнг ҳар қайсиси ўз манзилига қайтмоқчи бўлади. Бироқ йиғилишда ўз мавқеига қараб бир тартиб-қоида билан ўтириш бўлмагани учун, қушлар ўрин талашиб, жанжаллашиб кетадилар. Шунда улар, агар оқил ва одил бир бошлиғимиз — подшоҳимиз бўлганда эди, орамизда можаро бўлмас эди, дейдилар.

Бу можародан Ҳудҳуд фойдаланиб қолади. У қушларнинг оқил ва одил подшоси Симурғдир,— деб, уни таърифлаб кетади:

...Сизга шоҳе бор бешибҳу мисол,
Васфини айтурда юз минг нутқ лол,
Барча олам қушлариға шоҳ ул,
Ҳолингиздин мўъ-бамўъ огоҳ ул.
Ул яқин сизгаву сиз ондин йироқ,
Васл анга ойин, вале сизга фироқ...
Ҳар киши бўлса тирик ондин йироқ,
Ул тирикликдин ўлум кўп яхшироқ...

Симурғдан хабар топган қушлар ярашиб, унинг олдига бориш учун йўлга тушадилар. Бу йўл азоб ва машаққат йўли эди. Қушлар узоқ учадилар, чарчайдилар, ҳар бири ўз манзили, кундалик ҳаёти ва одатини қўмсайди. Уларнинг орасида норозилик кучайиб боради. Охири қушлар орқага қайтиб кетиш фикрига тушадилар. Бироқ Ҳудҳуд қушларнинг эътирозини рад қилади, уларнинг одатдаги ҳаётини пуч ва бемаъни қилиб кўрсатади, турли афсона ва ҳикоялар сўзлайди. Масалан, булбул гулга

муҳаббатини айтса, Ҳудҳуд гул абадий эмас, сенинг ишқинг чин бўлолмайди; Товус ўз ҳусни билан боғларни зийнатлашини айтса, Ҳудҳуд «ташқи ҳусн» ни рад этади; Кабутар одамларга ўрганганини айтса, Ҳудҳуд уларни қоралайди; Қарчиғай қушларнинг шоҳи эканини айтса, Ҳудҳуд уни бемаъниликда айблайди ва ҳоказо.

Ҳудҳуд қушларни йўлни давом эттиришга кўндиради. У қушларнинг Симурғга етишиш учун нима қилиш лозим? деган саволига, ўзликдан воз кечиш ва ҳар қандай азоб-машаққатларга кўникиш лозим деб, севгилиси (худо) васлига эришишда ўзи учун азиз бўлган барча нарсадан воз кечган Шайх Санъон ҳақидаги ҳикояни сўзлайди. Қушлар йўлни давом эттириш учун ўзларига бошлиқ тайинламоқчи бўладилар. Улар қуръа (жереба) ташлаб, Ҳудҳудни бошлиқ қиладилар. Ҳудҳуд бошлиқ қушлар Симурғни излаш йўлини давом эттирадилар. Симурғни излаб топиш учун 7 босқичдан ўтиш лозим эди: 1. Талаб водийси; 2. Ишқ водийси; 3. Маърифат водийси; 4. Истиғно (эҳтиёжсизлик) водийси; 5. Тавваҳҳуд (яккаланиш) водийси; 6. Ҳайрат водийси; 7. Фақру фано (йўқ бўлмоқ — ўлмоқ) водийси. Бу водийлар реакцион тасаввуф таълимотининг ифодаси, таркидунёчи шайх ва зоҳидларнинг тариқати эди.

Қушлар не-не машаққатлар билан йўлни давом эттирадилар, уларнинг баъзиси ўлади, баъзиси дармондан кетади. Қушлар яна эътироз билдирадилар, Ҳудҳуд улар билан суҳбатлашиб, эътирозларини рад қилади, ваъз айтади, ҳикоя сўзлайди. Ниҳоят, қушларнинг кўпи ҳалок бўлиб, 30 қуш қолади. Энди бу ўттиз қуш Симурғни излаш фикридан тамомила воз кечади, чунки уларнинг ўзи Симурғ — ўттиз қуш (سی — 30 ع قوش):

...Кўрдилар ўзни қаёнким тушди кўз,
Олло-олло, не ажойибдур бу сўз,
Ким қилиб Симурғ ўттуз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдулар ул Симурғ, бас.

Шундай қилиб, қушларнинг Симурғни излаши беҳуда эди. Уларнинг ўзи ўша Симурғнинг зарраси, унинг зуҳури эди. Навоий буни сўз ўйини воситаси билан якунлайди. Бу якун достоннинг фалсафий-ғоявий якуни ҳам эди.

Достоннинг сюжети мажозий бўлгани каби, унинг персонажлари ҳам мажозийдир. Симурғ — худо, Ҳудҳуд — кишиларни тасаввуфнинг ҳалокатли 7 босқичи томонига етакловчи шайх, муршид, қушлар — кишилардир. Навоий Симурғни тўла эътироф қилади, уни комил, энг олий борлиқ деб ҳисоблайди. Бироқ у худони оламдан ташқарида эмас, балки шу оламнинг ўзида, бутун коинот ва мавжудотда мужассамлашган, ҳар бир кимса ва ҳар бир нарсада зуҳур этган олий моя — субстанция деб тушунади. Бинобарин, ўзликдан (бу ўзликда худо зуҳур этган) воз кечиш — ўлиш билан худога қовушаман дейиш бемаъниликдир,— дейди Навоий.

Навоий Ҳудҳудни очиқдан-очиқ салбий бир образ сифатида таърифламайди, уни махсус қоралаб ҳам ўтирмайди. Лекин шунга қарамай, достондаги воқеалар, Ҳудҳуднинг фаолияти, қушларнинг фожиали саргузашти уни салбий бир образ сифатида гавдалантиради. Чунки қушларни ўзлигидан воз ке-

чишга чақирган, уларни ҳалокат йўлига бошлаган ва кўпларининг нобуд бўлиб кетишига сабабчи бўлган мана шу Ҳудҳуддир. Бироқ шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, Ҳудҳуднинг сўзларида, унинг ҳикояларида айрим ижобий ўринлар ҳам бор. Юзаки қараганда, булар Ҳудҳуд билан боғлиқдир, аммо аслида эса автор бундай ўринларда Ҳудҳуд образидан бир шартли восита сифатида фойдаланади, холос.

Қушлар кишилардир. Навоий уларнинг мавжудлигини ва ҳаётий моҳиятини эътироф қилади. Уларни ўзлигидан, ҳаётдан воз кечишга чақирмайди, балки ўзлигини англашга, ўз ҳаётини севишга ундайди. Шоир қушларнинг Ҳудҳудга қарши айтган эътирозларини қувватлайди, уларнинг ҳалокатли йўлга кириб боришидан қайғуради, бошларига тушган даҳшатлардан ачинади. Ниҳоят, 30 қушни сақлаб қолади. Бу 30 фақат шартли равишда 30 дир, аслида эса бутун қушларнинг — кишиликнинг рамзидир. Демак, кишилар яшамоғи, кишилик такомиллашмоғи керак.

«Лисон-ут-тайр» ҳикоялари.

«Лисон-ут-тайр»да кўпгина ҳикоялар ҳам бор. Буларнинг баъзиларида тарихий ёки афсонавий шайхлар ва авлиёларнинг «саргузашти» ҳикоя қилинади (масалан, Шайх Санъон ҳикояси. Нажмиддин Қубро ҳикояси), баъзилари эса таркидунё қилиш ва тоат-ибодат каби масалаларга бағишланади (масалан, тупроқни олтинга айлантирувчи пир ҳикояси, Муқбил ва Мудбир ҳикояси ва бошқалар). Булар диний-мистик характердаги ҳикоялардир. Лекин «Лисон-ут-тайр»да реалистик мазмундаги реал ҳаёт масалаларини, турли хил кишиларни, уларнинг фаолияти ва феъл-атворини тасвир этувчи ҳикоялар ҳам бор. Уларда Навоий бадбинлик ва таркидунёчиликни, айёрлик ва фирибгарликни, тамагирлик ва текинхўрликни, нодонлик ва жоҳилликни, хуллас, яшаган муҳитининг бир қатор иллатларини аччиқ танқид қилади, сатира ва юмордан фойдаланади. Гўзал подшо, ахлоқсиз ва ҳаёлпараст қаландар, қаллоб заргар, уқувсиз боғбон, тўймас полвон ва бошқалар ҳақидаги ҳикоялар шулар жумласидандир. Навоий бу ҳикоялари билан кичик эпик жанрда ҳам катта бадиий маҳорат қозонади.

«Лисон-ут-тайр»даги ҳикоялардан бирида айтилишича, бир куни Ҳиротда бир девор қулаб тушади. Ҳодиса рўй берган жойда кишилар тўпланади. Уларнинг орасида бир дарвеш ҳам бор экан. Дарвеш ер билан яксон бўлган деворга қараб, нола-фарёд кўтаради. Таажжубланган кишилар дарвешдан бунинг сабабини сўрайдилар. Дарвеш кўпдан бери бу деворни кузатиб боргани, унинг қийшайиб кетгани ва, ниҳоят, бугун ағдарилганини айтиб, бу деворнинг мақсади ер билан текис бўлиш, деворликдан чиқиш эди, у ўз мақсадига эришди; лекин менинг жоним, қалбим бўла туриб нега ҳанузгача мақсадимга эриша олмайман, яъни ўлмайман, дейди.

Навоий бу ҳикояда ҳаётнинг мазмуни ва моҳиятини тушунмаган, ўзлигидан воз кечишни бахт деб ҳисоблаган дарвешдан истеҳзо билан кулади.

Яна бир ҳикояда таркидунёчилик ниқобига бурканган маишатпараст, бадахлоқ ва хаёлпараст дарвешлар, қаландарлар ҳажв қилинади, уларнинг кирдикорлари фош этилади.

Навоий тамагирлик ва текинхўрликни қаттиқ қоралаб, шундай нуқсонлари туфайли ҳалок бўлиб кетган «беғайрат», «девона» ва баднафс «полвон» ҳақида мароқли ҳикоялар келтиради.

Навоий «Лисон-ут-тайр» ҳикояларида ҳам, худди бошқа асарларидаги сингари, қаллоблик ва ҳийлагарликни, нодонлик ва жоҳилликни танқид қилади. Масалан, бир ҳикояда оддий тош ва шишаларни асл тош деб сотиб юрган, лекин охири сири фош бўлиб қатл қилинган қаллоб заргар саргузаштини, яна бир ҳикояда ўз касбини яхши билмай, жоҳиллиги туфайли ҳалок бўлган боғбон саргузаштини баён этади.

Бу ҳикоялар феодал муҳитнинг айрим иллатларини фош этувчи ҳаётий ҳикоялардир. Улар ҳаётдан воз кечишни эмас, балки ҳаётни севишни, яхши хислат ва фазилатга эга бўлишни, ўзи учун ҳам, ўзгалар учун ҳам фойдали бўлган ишлар билан шуғулланишни тарғиб қилувчи ҳикоялардир. Шунга кўра, булардан кўпи Ҳудҳуд тилидан айтилса-да, лекин уларнинг Ҳудҳуднинг мистик қарашлари билан боғлиқлиги йўқ, балки Ҳудҳуднинг қарашларига тўғридан-тўғри қарама-қаршидир. Мисол учун боғбон ҳикоясини олайлик. Ҳудҳуд бу ҳикояни Қумрининг эътирозига қарши сўзлайди (Қумри Ҳудҳудга боғни севиши ва ундан воз кеча олмаслигини айтган эди). Бироқ ҳикоя Ҳудҳуднинг кутганига қарама-қарши «чиқиб қолади». Аслида Ҳудҳуд бу ҳикоя билан боққа нафрат уйғотиши лозим эди. Аммо ҳикоя боққа нафрат уйғотмайди, балки у боғбонлик касбини эгаллай олмаган, деҳқончиликнинг тилини билмайдиган ношуд кишиларга қарши нафрат уйғотади. Ҳудҳуд кўзлаган мақсадга мувофиқ, боғбоннинг ўлими ҳикоянинг ечимигина бўлиб қолмасдан, балки унинг асл моҳиятини ҳам ташкил этиши, боғ даҳшатли ва ҳалокатли бир жойдир деган хулосага олиб келиши лозим эди. Бироқ боғбоннинг ўлими ҳикоянинг асосини ташкил этмайди, у ҳикоя мавзуининг ечими ҳам эмас, балки унинг шартли бир тугалланмаси, холос. Боғбоннинг «фожиаси» ҳам боғ даҳшатли ва ҳалокатли бир жой деган хулосага олиб келмайди. Ҳикоянинг асл мақсади ўз касб-ҳунарини эгалламаган кишиларни танқид қилишдир. Бинобарин, ҳикоянинг ечими унинг шартли тугалланмаси — боғбоннинг ўлимидан аввал ҳал бўлиб кетади.

Ҳудҳуд тилидан айтилган бошқа бир қатор ҳикоялар ҳам ўз ғоявий йўналиши ва мазмуни билан шунга яқиндир.

«Лисон-ут-тайр» нинг бадиий хусусиятлари.

«Лисон-ут-тайр» ўзбек классик адабиётида эпик турнинг янги бир жанрдаги намунаси — фалсафий достондир. Шоир ўз фалсафий қарашларини мажозий образлар — қушлар орқали ифодалайди. Шунинг учун ҳам у «Муҳокамат-ул-луғатайн»да: «Чун «Лисон-ут-тайр» алҳони била тараннум тузубмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен»,— деган эди.

«Лисон-ут-тайр» сюжети ва композицияси мураккаб бир достондир. Ҳудҳуд бошлиқ турли қушларнинг Симурғни излаш саргузаштлари достоннинг асосий воқеасини ҳамда қолипловчи ҳикоясини ташкил этади. Муқаддимада тасвирланган қушларнинг йиғини эпизоди достоннинг экспозицияси бўлиб, воқеанинг тугуни Ҳудҳуднинг таърифи ва ташвиқи билан қушларнинг Симурғни излашга қарор қилишидан бошланади. Экспозицияда қушларнинг ўрин талашуви конфликт бўлган бўлса, энди Симурғни излаш аҳди билан бу аҳддан воз кечиш, мистицизм билан оптимистик руҳдаги пантеизм ўртасидаги кураш достоннинг етакчи конфликти бўлиб қолади. Воқеа шу конфликт асосида ривожланиб, мураккаблашади, у қушларнинг эътирози ва Ҳудҳуднинг бу эътирозга жавоби эпизодларида ўз кульминация нуқтасига кўтарилади, гоҳ пасаяди, гоҳ кучаяди ва, ниҳоят, 30 қушнинг Ҳудҳуд бошлаган йўлдан воз кечиб, «ўзимиз Симурғмиз» деган қарорга келиши билан воқеа ечилади, конфликт ҳал бўлади.

Қолипловчи ҳикояда Симурғ, Ҳудҳуд, Тўти, Булбул, Қумри, Қабутар, Қарчиғай ва Ҳумо каби мажозий образлар яратилган. Симурғ худонинг рамзи. У достонда бевосита иштирок этмайди, бироқ бутун воқеа шу образ билан боғланади. Бошқа қушлар эса достондаги воқеанинг бевосита иштирокчиларидир. Уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1. Ҳудҳуд, 2. Барча бошқа қушлар. Ҳудҳуд — «фақру фано» йўлига бошловчи шайх — муршид. Бошқа қушлар—оддий кишилар. Ҳудҳуд билан бошқа қушлар орасида ўзаро алоқа ҳам, зиддият ҳам бор. Алоқа аста-секин заифлашиб боради, зиддият кучаяди ва кескинлашади. Қушлар бошда Ҳудҳудга ишонадилар, унга алданадилар, кўп ўтмай ундан, у бошлаган йўлдан норози бўла бошлайдилар ва ниҳоят «фақру фано» йўлидан воз кечиб, ундан ўз алоқаларини узил-кесил узадилар. Шоир қушларнинг портрети ва характерини мана шу аспектда яратади ва ёритади. Шу билан бирга, у ҳар бир қушни унинг ўзига хос сифати, ҳаёти ва табиати билан бирга тасвирлайди, бошқача қилиб айтганда, қушларнинг «қушлиги»ни ҳам сақ-

лаб қолади. Бу шоирнинг мажозий образлар яратиш ва уларни индивидуаллаштиришдаги катта маҳорати эди.

«Лисон-ут-тайр»да қолипловчи ҳикоя рамкасига жойлашган кўпгина кичик ҳикоялар ҳам бор. Бу ҳикоячалар қолипловчи ҳикоядан келиб чиққан бирор масалани ёритиш ва конкретлаштириш учун бир иллюстрация вазифасини бажаради: Айни чоғда улар мустақил ҳикоячалар бўлиб, ҳар бирининг ўз тема ва мақсади, мустақил сюжети ва композицияси, ўз образлари бор. Бу ҳикояларда шоир кичик бир воқеа тасвири билан катта масалани ечади, ибратли хулосалар чиқаради: Уларда образлар индивидуаллаштирилади (қаландар, боғбон, заргар, полвон ва бошқалар).

Қолипловчи ҳикояда қушларнинг табиий қиёфасини усталик билан тасвир этган ва уларнинг айниқса Ҳудҳудга қарши сўзлаган эътирозлари орқали ички кечинмаларини моҳирлик билан очган Навоий мустақил ҳикояларда ҳам образларнинг портрети ва ички кечинмаларига алоҳида эътибор беради. Бу хусусан ҳажм жиҳатидан нисбатан каттароқ бўлган Шайх Санъон ва Мажнун-ул-ҳақ каби ҳикояларда равшан кўринади. Шайх Санъонни ўзига мафтун қилган тарсо гўзали — христианка қиз портретини моҳирлик билан тасвирлайди.

«Бир аёқ сув бирла балки юткудек» бўлган шу гўзал Шайх Санъоннинг эс-ҳушини олиб, уни дину имонидан жудо қилган эди. Шоир Шайх Санъоннинг ички кечинмаларини усталик билан тасвирлайди.

Навоий «Лисон-ут-тайр» асарида ҳам халқ ижодидан илҳомланади, халқ асарларининг сюжети, услуби, халқ таъбирлари, юмори ва бошқалардан ижодий фойдаланади. Шу жиҳатдан қараганда, «Лисон-ут-тайр» даги халқ латифаси асосида яратилган Мажнун-ул-ҳақ ҳикояси жуда характерлидир.

Ҳикоя қилинишича, ўзини худо йўлига бағишлаган бир девона бўлган экан. Кишилар уни Мажнун-ул-ҳақ (худо йўлидаги девона) деб атаган эканлар. У бир баҳор фасли ўз масканини ўзгартирмоқчи бўлиб йўлга чиқибди. Лоғар эшагида бирмунча йўл босган экан, кеч кириб, бирдан қаттиқ ёмғир ёғибди. Мажнун бир вайронага кириб, паноҳ топибди. Аммо эшаги очиқ ҳавода қолибди. Ҳориб ухлаб ётган Мажнуннинг устига чакка ўтиб уйғонибди. Ёмғир тингандан кейин Мажнун ташқарига чиқса, эшаги йўқ. Шунда у ғазабланиб:

Ким сенга маркабни топшурдим бу дам,
Яхши асрадингму, не қилдинг карам?..
Асрамоқдин маркабим ор айладинг,
Тийра тунда нопадидор айладинг,—

дебди. Шундан сўнг чақмоқ чақнаб, атроф ёришибди. Мажнун эшагининг ўтлаб юрганини кўриб, хижолат бўлибди ва худога бундай дебди:

—К-ей менинг жисмим аро жоним худо,
Балки юз жоним санга бўлсун фидо.
Гарчи ул дам маркабимга боқмадинг,
Ғойиб айлаб, бўйнига йип тоқмадинг.
Менга юзланди бу дам ошуфталиқ,
Қаҳрдин қилдим санга олуфталиқ.
Чунки эшакни топшуруб эрдим санга,
Они топшурмоқ керак эрди манга.
Асрамоқда чунки тақсир айладинг,
Тунд кўргач, манга тадбир айладинг.
Чора айлаб, чақмоғингни чоқибон,
Кўз ёритур машъалингни ёқибон,
Кўзума они намудор айладинг,
Дар маҳал бу лутфу эҳсон айладинг.
Тундлуғимда гарчи ман эрдим муҳиқ,
Сен ҳам эрмишсан ҳарифи бас мудиқ.
Ким бу вақтда айлабон зоҳир манга,
Ғойибимни айладинг ҳозир манга.
Деганимдин бемадор эттинг мени,
Қилғонимдин шармсор эттинг мени...

Бу юмористик парчадан Мажнун-ул-ҳақ худога қарши қаратилган дашноми учун осий бўлган киши сифатида эмас, балки худо билан басма-бас келган бир шаккок сифатида, халқ қаҳрамони Афанди сифатида гавдаланади. Шоир Мажнун-ул-ҳақни қораламайди, балки:

Телба рози гарчи номаъқул эди,
Чун муҳаббатдин эди мақбул эди,—

деб уни ёқлайди.

Бу ҳикояга асос бўлган сюжетнинг бошқача варианти шу кунга қадар ҳам халқ латифаси сифатида яшаб келмоқда.

«Лисон-ут-тайр»рамал баҳрида (рамали мусаддаси маҳзуф — фоилотўн фоилотўн фоилўн) ёзилган. У, классик адабиётдаги бошқа достонлар каби, маснавий йўлида қофияланган.

«Лисон-ут-тайр» тил ва услуб жиҳатидан Навоийнинг бошқа достонларига нисбатан хийла енгил ва соддадир; чунки Навоий мазмунан жуда мураккаб бўлган бу достоннинг тили ва услуби соддароқ ва равонроқ бўлишига алоҳида эътибор беради.

«Лисон-ут-тайр» ва «Мантиқ-ут-тайр».

Биз Навоийнинг ёшлик чоғида Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ-ут-тайр» («Қуш нутқи») достонини берилиб ўқигани ва бу достон ёш Алишерга салбий таъсир қилиб, уни кишилардан четлашишга, яккалик ва хаёлпарастликка судрай бошлаганини кўриб ўтган эдик.

Навоий ҳаётининг сўнгги йилларида яна «Мантиқ-ут-тайр»га қизиқади, уни таржима қилишга, тўғриси, унга ўхшаш бир достон яратишга интилади. Ниҳоят, 60 ёшга қадам қўйганида бу ишни битиришга киришади.

Хўш, бу икки достоннинг бир-бири билан қандай алоқаси бор? «Лисон-ут-тайр» «Мантиқ-ут-тайр» нинг таржимасими? Навоий Атторнинг мистик фалсафий концепциясини тарғиб қиладими?

Бу икки достоннинг бир-бирига ўхшаш (ҳатто бир хиллик) томонлари кўп, бироқ, шу билан бирга, бу икки достоннинг фалсафий концепцияси бир-бирига зиддир. XII асрнинг мистик шоири Фаридиддин Аттор «Мантиқ-ут-тайр» да бутун борлиқ, жумладан қушлар (кишилар) худонинг соясидир, улар ўзликларидан воз кечиб, тасаввуфнинг 7 босқичини босиб ўтиб, фақру фано бўлгандагина ҳақиқатга — худога эришадилар деган ғояни илгари суради.

Аттор:

Сурати мурғони олам сарба-сар,
Сояи ўст бидон, эй бехабар

(Олам қушларининг шакли бир бошдан унинг (Симурғнинг) соясидир, буни эй бехабар, билгил),—

деб тасаввуфнинг пантеистик қарашини ифода этган бўлса ҳам, бироқ бу пантеизм ҳаётни эътироф қилиш ва уни севишга эмас, балки уни инкор этишга чақиради. Навоий эса бутун борлиққа илоҳиётнинг зуҳури, унинг «ҳикмат билан тўла» инъикоси деб қарайди, ўзлигини англашга, ҳаётни севишга чақиради. Шундай қилиб, икки асарнинг фалсафий концепцияси ҳам, ўз олдига қўйган мақсади ҳам бошқа-бошқа эди. Мана шу концепция ва мақсад икки асарда бир-биридан фарқ қилувчи ва бир-бирига зид бўлган ўринларни, хусусиятларни вужудга келтиради.

Навоий Аттор достонидаги қолипловчи ҳикояни, яна бир неча мустақил ҳикояларни олади, уларнинг сюжети ва образларини деярли сақлаб қолади. Бироқ буларни ўз фалсафий концепциясига мувофиқлаштиришга, уларга янгиликлар киритишга ва шу билан асарнинг руҳини ўзгартиришга интилади. Навоий «Мантиқ-ут-тайр»нинг муқаддимасидаги бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилувчи лирик парчани ташлаб ўтади. Аттор достонида қушлар тўғридан-тўғри Симурғни излаш йўлига тушсалар, Навоий достонида қушлар ўрин талашиб жанжаллашганидан кейин Симурғни излаш йўлига тушадилар. Бу эпизод Навоий достонининг реалистик моҳиятини кучайтиради, уни яшаган муҳитига янада яқинлаштиради. Аттор достонида қушлар эътирозининг Ҳудҳуд томонидан рад қилиниши очиқдан-очиқ қувватланади. Навоий гарчи қушларнинг эътирози тўғри эди, деб ошкор айтмаса ҳам, асарнинг руҳи шундай бир хулосага олиб келади. Навоий «Лисон-ут-тайр» га реал ҳаёт масалаларини тасвир этувчи, ижтимоий-

тарбиявий жиҳатдан прогрессив аҳамиятга эга бўлган кўп ҳикоялар киритади. «Лисон-ут-тайр» даги 63 ҳикоядан фақат 12 тасигина «Мантиқ-ут-тайр» дан олинган, қолганлари эса халқ оғзаки ижодидан, баъзилари «Қуръон», «Ҳадис» ва бошқа диний китоблардан олинган ва айримлари бевосита шоирнинг ўз ҳаётий тажрибаси материаллари асосида вужудга келган янги ҳикоялардир. Реалистик характердаги ҳикоялар «Лисон-ут-тайр» билан «Мантиқ-ут-тайр» ўртасидаги тафовут ва зиддиятларни янада кучайтиради, «Лисон-ут-тайр»нинг ҳаётий моҳияти ва қимматини янада оширади. Бу икки достонда яна бошқа тафовут ва ўзига хос хусусиятлар ҳам бор.

Юқоридаги факт ва мулоҳазалар «Лисон-ут-тайр» достонининг «Мантиқ-ут-тайр»нинг таржимаси эмаслигини ва бу икки асарнинг фалсафий концепция ва мақсад жиҳатидан бир-бирига зид эканини кўрсатади. Бироқ Навоий табиат ва илоҳиёт ҳақидаги фалсафий концепциясини ошкор баён этолмас эди. У очиқдан-очиқ «Мантиқ-ут-тайр» фалсафасига қарши чиқа олмас эди. Фаридиддин Аттор XV асрда ҳам жуда катта шуҳрат ва эътиборга эга эди. Дунёқарашидаги зиддиятларига қарамай, ҳатто Навоийнинг ўзи ҳам унга эҳтиром ва эътиқод билан қарар эди. Мана шуларга кўра, Навоий «Мантиқ-ут-тайр»дан фойдаланди ва ўз достонини унинг таржимаси деб атади. Аслида эса «Лисон-ут-тайр» билан «Мантиқ-ут-тайр» кўпроқ шакл жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлиб, моҳият эътибори билан бошқа-бошқа асарлардир.

Хотима.

Навоий «Лисон-ут-тайр»да табиат ва илоҳиёт ҳақидаги қарашларига якун ясайди. Мистик элементлари ва айрим бадбинлик майлларига қарамай, Навоий бу асарида инсонни севиш ва унинг бахт-саодати учун кураш ғоясини илгари суради. Достоннинг хотимасидаги Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳида уни адолатга чақириб айтилган:

Адл бўстонида юз хайли туюр
Кўрмасунлар зулм тошидин футур,—

каби мисралар ҳам шуни кўрсатади.

«МАҲБУБ-УЛ-ҚУЛУБ»

«Маҳбуб-ул-қулуб» — Навоийнинг сўнгги йирик асари.

«Маҳбуб-ул-қулуб» 1500 йилда яратилди. Навоий бу асарида ҳаётдан олган тажрибаларига, таассуротларига, ўзининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий - таълимий қарашларига якун ясаш, турли ижтимоий табақа ва гуруҳларни тасниф ва таъриф қилиб, уларнинг бурчи ҳамда ва-

зифаларини ёритиш, айримларининг фаолияти, хатти-ҳаракати ва хулқ-атворидаги иллатларни фош этиб, уларни яхшиликка йўллаш мақсадини ўз олдига қўяди. Бу асар, Навоийнинг кузатган мақсадига кўра, ижтимоий-сиёсий масалалар ва ахлоқ-одоб бўйича бир дастуруламал бўлиши, ҳаётни тузатиш ва яхшилашга хизмат қилиши лозим эди.

Навоий жуда мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтди. Инсоннинг бахт-саодати учун, эл-юртнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, маданият ва маърифатнинг тараққийси учун ҳормай-толмай кураш олиб борган Навоий, баъзан ўз орзу-интилишларига эришди, баъзан турли-туман тўсиқларга, зиддиятларга дуч келиб, алам ва кулфат чекди, муҳитнинг муаммо ва қарама-қаршиликлари билан бирга яшади, бу муаммо ва қарама-қаршиликлардан айримларининг моҳияти ва сабабларини тушунди, айримлари олдида ожиз бўлиб қолди. «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг муқаддимасида:

Гаҳе топтим фалакдин нотавонлиғ,
Гаҳе кўрдум замондин комронлиғ,
Басе иссиғ-совуғ кўрдум замонда,
Басе аччиғ-чучук тоттим жаҳонда,—

деган Навоий ўзининг мураккаб ҳаёти ва кураш йўлини таърифлаб ҳамда бу асарининг яратилиш сабаби ва мақсадларини таъкидлаб, шундай дейди:

«Бу муқаддимотдин мақсуд бу ким, ҳар кўйда югурубмен ва олам аҳлидин ҳар навъ элга ўзумни еткурубмен ва яхши-ёмоннинг афъолин билибмен ва ёмон ва яхши хислатларин тажриба қилибмен, хайр ва шарларидин нўш ва неш кўксумга етибдур ва лаим ва карим захм ва марҳамим кўнглум дарк этибдур. Замон аҳлидин баъзи асҳоб ва даврон хайлидин баъзи аҳбобки, бу ҳоллардин хабарсиз ва кўнгуллари бу хайру шардин асарсиздур.. бу навъ асҳоб ва аҳбобқа интибоҳ қилмоқ ва аларни бу ҳолатдин огоҳ қилмоқ вожиб кўриндики, ҳар тоифа хисолидин вуқуфлари ва ҳар табақа аҳволидин шуурлари бўлғайки, муносиби эл суҳбатидин ижтиноб. Вожиб билгайлар ва бори эл била махфий розларидин сўз демагайлар ва шаётин-инс макру фиребидин бози емагайлар ва ҳар навъ эл суҳбат ва хусусиятики, аларға ҳавас бўлғай, бу фақирнинг аларға тажрибаси бас бўлғай. Чун бу мақолотларнинг қулубқа маҳбублиғи маълум бўлди, онга «Маҳбуб-ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани»—*Н. М.*) от қўюлди».

* * *

«Маҳбуб-ул-қулуб»нинг қадимги қўлёзма нусхалари жуда оздир. Илм-фанда маълум бўлган қўлёзма нусхалардан учтаси XVI асрга, қолганлари эса XVIII—XIX асрларга мансубдир. «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг 1565/66 йилларда (ҳижрий 973 йилда) кўчирилган нусхаси Париж Миллий кутубхонасида, XVI асрда кўчирилган деб фараз қилинган мукаммал бир

нусхаси СССР Фанлар академияси Осиё халқлари институтининг Ленинград бўлимида, 1595/96 йилларда (ҳижрий 1004 йилда) кўчирилган нусхаси Ленинградда, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланади. «Маҳбуб-ул-қулуб» Бухоро тошбосмахонасида ва Истамбулда, 1939 йилда Тошкентда нашр этилди. СССР Фанлар академиясининг нашриёти 1948 йилда А. Кононов томонидан тайёрланган «Маҳбуб-ул-қулуб» нинг чоғиштирма текстини араб ёзувида босиб чиқарди.

«Маҳбуб-ул-қулуб»— фалсафий ва ахлоқий-таълимий асар.

«Маҳбуб-ул-қулуб» фалсафий ва ахлоқий-таълимий асардир. Унда Навоий XV асрдаги ижтимоий табақа ва гуруҳларни тасниф ва таъриф қилади, ўз ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этади, панд ва танбеҳ беради. Шу жиҳатдан қараганда, «Маҳбуб-ул-қулуб» Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик», Носир Хисравнинг «Саодатнома» ва «Рўшнойинома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» асарлари типидаги ўзига хос бир насиҳатномадир.

«Маҳбуб-ул-қулуб» унда қўйилган масалаларнинг характерига қараб 3 қисмга бўлинган:

«Аввалги қисм — халойиқ аҳволи ва афъоли ва ақволининг кайфияти»— халойиқнинг аҳволи ва феъл-атвори ҳамда сўзларининг кайфияти.

«Иккинчи қисм — ҳамида афъол ва замима хисол хосиятида»— яхши қилиқлар ва ёмон хислатлар хусусияти.

«Учинчи қисм — ҳамида натижаси ва замима хисол хосиятида»— яхшиликнинг натижаси ва ёмон хислатларнинг оқибати.

* * *

«Маҳбуб-ул-қулуб» нинг биринчи қисми турли ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг таснифи ва таърифига бағишланган. 40 фасл (бўлим) дан иборат бўлган бу қисм XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида кенг маълумот беради ва Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, орзу-идеаллари билан мукаммал таништиради.

Навоий ижтимоий табақа ва гуруҳларни тавсифлар ва таърифлар экан, эл-юртнинг манфаатларини, давлат ҳокимиятининг мустаҳкам ва барқарор бўлишини, иқтисодий-маданий тараққиёт истиқболларини кўзда тутишга интилади. Бинобарин, у айрим гуруҳларни ёки баъзи бир хатти-ҳаракат ва хислатларни омонсиз танқид қилади, халқпарварлик ва маърифатпарварлик каби ғояларни қизғин тарғиб этади.

Бироқ Навоий жамият аъзоларининг таснифи ва таърифида уларнинг ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатларини асос қилиб олмайди, жамият аъзоларини моддий заминдан ажратиб қўяди, идеалист мутафаккир сифатида иш кўради. У жамият аъзоларини синфларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон» кишиларга, гуруҳларга ажратади. Шунинг оқибатида Навоий яшаган жамиятининг синфий моҳияти ва синфий қарама-қаршиликларини тўла очиб беролмайди. У яшаган муҳитининг айрим иллат ва зиддиятларини кўриб, уларни танқид қилса-да, бироқ феодал жамиятнинг иллат ва зиддиятларини иқтисодий-ижтимоий муносабатларни ўзгартириш асосида эмас, балки маърифат билан, хулқ-атворни тарбиялаш, панд-насиҳат ва ўгит йўли билан тугатиш мумкин деб, бир рационалист сифатида гавдаланади. Навоий халқ оммасини, хусусан яшаган жамиятининг моддий бойликларини яратиб берувчи асосий куч бўлган деҳқонларни самимият билан севади, уларнинг осойишталиги ва саодатини истайди. Бироқ у халқ оммасининг жамиятни ҳаракатга келтирувчи асосий ва етакчи куч эканини тушуниб ололмайди, жамиятнинг тараққиёти ва истиқболини ҳукмрон доираларнинг фаолиятига боғлаб қўяди. Ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг таснифи ва таърифидаги бу зиддият ва камчиликлар Навоий яшаган муҳитнинг зиддиятлари ва тарихий чекланганлигининг инъикоси эди. Лекин шунга қарамай, улуғ инсонпарвар ва мутафаккир Алишер Навоий феодал муҳитнинг, эксплуататор ҳукмрон доираларнинг айрим иллатларини танқид қилиши, меҳнаткаш оммага бўлган муҳаббати ва хайрихоҳлиги ҳамда халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини ҳормай тарғиб қилиши билан ўрта асрлардаги фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар тарихида ғоят прогрессив роль ўйнади, унинг «Маҳбуб-ул-қулуб»и мана шу қарашларнинг тараққиётига янги ва салмоқли бир туҳфа бўлиб қўшилди.

Подшо ва амалдорлар ҳақида.

Навоий адолатли ва маърифатпарвар подшо бошлиқ марказлашган давлат ҳокимияти учун кураш ғоясини илгари сурди. Бу ғоя айниқса темурийлар давлати таназзулга юз тутиб, мамлакат майда ва тарқоқ ҳокимликларга бўлиниб кетаётган бир шароитда прогрессив қимматга молик эди. Навоийнинг тушунишича, мамлакат сиёсий ҳокимиятининг мустаҳкамлиги ҳам, иқтисодий ва маданий тараққиёти, элюртнинг осойишталиги ҳам аввало ҳукмдорнинг ўзига, унинг шахсий фаолияти ва шахсий хислатларига боғлиқдир; бироқ ҳукмдорларнинг ҳаммаси ҳам бир хилдаги кишилар эмас; уларнинг «яхши»лари ҳам, «ёмон»лари ҳам бор. Навоий «яхши» ҳукмдорларни таъриф қилади, мақтайди, «ёмон» ҳукм-

дорларни қаттиқ танқид қилади, қоралайди. Унинг фикрича, одил ва оқил ҳукмдор туфайли мамлакат обод, эл-юрт шод ва фаровон бўлади, у «қуёш била абри баҳордек қаро туфроқдин гуллар очар ва мулк аҳли бошиға дурлар сочар», фақирларнинг хуррамлиги, мусофирлар йўлининг бехатарлиги, мактаб болаларининг қувноқлиги, қўзиларнинг бўри хавфидан омонлиги — ҳамма-ҳаммаси ҳукмдорнинг адолати ва маърифатидандир. Мана шундай ҳукмдорни орзу қилган Навоий уни «золим ва жоҳил ва фосиқ» подшоларга қарама-қарши қўйиб, «одил подшо кўзгу ва бу онинг учасидур, ул ёруғ субҳ, бу онинг кечасидур» дейди ва золим подшоларни тасвирлаб шундай дейди:

«Зулм онинг кўнглига марғуб ва фисқ онинг хотириға маҳбуб. Мулук бузуғлуғидин замириға жамият ва улус паришонлиғидин хотириға амният. Ободлар онинг зулмидин вайрона, кабутар тоқчалари чуғзқа, ошёна. Бода сейли чун базмида туғён қилиб, ул сейл мулук маъмурларин вайрон қилиб... қон тўкмак онга пеша, кимки жони бор онға андеша... ҳаёт суйи оғу деса мусаллам тутмағон гуноҳкор ва қуёш нури коронғу деса таҳсин қилмағон тийра рўзгор... Чин дер элга жон хатари, хайрға далолат қилғучиға ўлум зарари. Ҳақ онинг қошида ботил, хирадманд анинг ақидасида жоҳил...»

Подшоларни «яхши» ва «ёмон»га ажратган Навоий барча сарой аҳлларини, амалдорларни ҳам «яхши» ва «ёмон»га бўлади. Навоийнинг ўйлашича, подшо қандай бўлса, унинг қўл остидаги кишилар ҳам шундай бўлади, «агар шоҳ адолат шиор, улуси шиорида ҳам адолат бор, агар ул зулмпеша, эли ҳам зулмдин беандеша... Ул оччиғ, бу оччиғ, ул чучук, бу чучук» дир, подшо золим фиръавн бўлса, унинг вазири, шубҳасиз, Ҳомон (қадимги Мисрдаги даҳшатли золим вазир) бўлади. Автор золим вазир ва сарой амалдорларини «булар жумласи чаёнлар, халойиққа еткурурда зиёнлар, килклари нуки ақраб неши, раият жониға ул неш ташвиши» деб тасвирлаб, «умид улки бошлари ажал тоши била ёнчилғай», деб уларга ўлим тилайди.

Гарчи Навоийнинг бундай тасвирлари феодал ҳукмдорларнинг ижтимоий-синфий қиёфасини тўла ва мукаммал ёритиб беролмаса-да, лекин унинг золим ҳукмдорларни танқид қилиши ва адолатли подшони орзу этиши ўз даври учун прогрессив аҳамиятга эга эди, чунки Навоий бу билан XV асрнинг сиёсий ҳаётидаги айрим иллатларни фош этар ва халқпарварлик ғояларини илгари сурар эди.

Қўшин ҳақида. Навоий қўшинга мамлакатнинг ички барқарорлигини тартиб ва осойишталик ўрнатувчи, мамлакатни ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилувчи бир куч деб қарар, мунтазам қўшинни мустаҳкамлаш ва унинг жанговар-

лик руҳини ошириш лозим деб ҳисоблар, садоқатли, мардона ва фидокор аскар бошлиқлари ва жангчиларни таърифлар ва мақтар эди. «Маҳбуб-ул-қулуб» да Навоий қўшиннинг барча тури ва ҳар хил лавозимдаги ҳарбийларни таъриф ва тавсиф қилмайди, балки ясоғлиқ, қора черик, навкар, асас, шаҳна ва бошқалар ҳақида фикр юритиш билан чекланади. Ясоғлиқ ва қора черик махсус аскарий қисм бўлиб, у босқин қилиш, элюртларни талаш ва хонавайрон қилиш билан шуғулланар эди. Навоий ясоғлиқ ва қора черикни «яъжуж ва маъжуж хайлиға шерик», «ишлари талай олғонни таламоқ, ёт мулкда чугурткадек сабза ва яфроғни яламоқ...», «одамисизликда махлуқотдин мумтоз, ҳайвонлиқлари кўп ва мардумлиқлари оз» деб қаттиқ қоралайди. Ясоғлиқ ва қора черик ҳақидаги мулоҳазалари Алишер Навоийнинг эл-юртларнинг ҳақ-ҳуқуқи ва осойишталигини ҳимоя қилган улуғ гуманист эканини яна бир карра кўрсатади. Аскарларнинг садоқатли, мардона ва жанговар бўлишини зарур деб ҳисоблаган Навоий навкарлар фаслида ўз шахсий манфаати учун ҳарбий бурчига хиёнат қилган, душман томонига ўтиб кетган навкарларни «ҳаромнамак», «эрлик сонидин нари... ва йигитлик доирасидин ташқари» деб танқид қилади. Навоий шаҳна ва асас (посбон ва тунги қўриқчилар) га ижобий баҳо беради, уларнинг ўғрилар ва безориларга қарши кураш ва жазо чораларини амалга оширишдаги ролини таъкидлайди. Шу билан бирга, у шаҳна ва асаснинг вазифаси хийла кўнгилсиз бир вазифадир, яхшиси, кишилар жиноят қилмоқдан йироқ бўлсинлар ва шаҳна, асас қўлига, банду зиндонга гирифтор бўлмасинлар, дейди. Бироқ Навоий жиноятқорликни тугатиш ва кишиларнинг хулқ-атворини тарбиялаш жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий-ижтимоий тузуми билан боғлиқ эканини тушуниб етолмайди.

Дин-шариат ва тасаввуф аҳллари ҳақида.

Навоий дин ва шариатни эътироф қилади, тасаввуфнинг XV асрда анча кенг ёйилган тариқати нақшбандийликка эътиқод билан қарайди. Унинг фикрича, дин ва шариат пешволари, шайхлар ва сўфилар диннинг асосларини тарғиб қилишлари ва шариатнинг қонун-қоидаларини ҳимоя этишлари ҳамда кишиларнинг хулқ-атворини тарбиялашлари ва ўз фазилатлари билан ҳаммага намуна бўлишлари керак.

У дин ва шариат пешволарини, тасаввуф аҳлларини ҳам «яхши» ва «ёмон»га ажратади, бирларини мақтайди, иккинчи бирларини танқид қилади, айримларининг хатти-ҳаракат ва хислатларини юқори қўяди, айримларини қоралайди. Дин ва шариат пешволарининг, тасаввуф аҳлларининг бурч ва вазифаларини баён этади.

Масалан, у «Ноқобил садрлар зикрида» фаслида садр «уламога дастёр», «машойихга коргузор» бўлиши лозим дейди ва илмсиз, саводсиз, майхўр ҳамда товламачи садрларни «садрликка ноқобил» кишилар деб қоралайди. Навоий жоҳил, майхўр, порахўр ва бадхулқ қозиларни танқид қилиб «омий қозики май ичкай ўлтургулуқдур ва дўзах ўтиға етмасдин бурун куйдургулуқдур, қозийи ришвахўр ислом ҳисориға рахнағар, улки ришват бериб қуззот ола олғай, ришват олиб ҳам шаръини буза олғай...» дейди. Худди шунингдек, у «бир дирам учун юз ноҳақни ҳақ этувчи ва оз карам учун кўп «ло» (йўқ) ни «наъм» (ҳа) биткучи; бир сабат узум учун бир боғни куйдурмакдин ғами йўқ ва бир ботмон буғдой учун бир хирмонни (совурмоқдин) алами йўқ» муфтиларни «ҳийла била фатво тузувчи», «қалам нуки била шариат юзини бузувчи», «динни дунёға сотувчи» кишилар деб айблайди ва

«Фатвода чу бўлди музд чун «ло»у, «наъм»,
Қилмоқ керак ул қаламзан илкини қалам»

(ўз фойдасига қараб фатвода «ҳа» ё «йўқ» битгувчи кишининг қўлини кесиб ташламоқ керак),

деб ҳукм чиқаради. Навоий жоҳил ва ҳийлакор воизларни, риёкор шайхларни, сохта дарвешларни ҳам шафқатсиз фош қилади.

Шундай қилиб, Навоий дин ва шариатни, нақшбандийлик тариқатини эътироф этиб, ҳимоя қилади. Бироқ, шунга қарамай, Навоийнинг руҳонийлар ва тасаввуф аҳллари ҳақидаги танқидий мулоҳазалари, уларнинг қиёфасини реалистик асосда тасвирлашга интилиши ғоят прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, халқ оммасининг мунофиқ, риёкор ва товламачи руҳонийларга, шайх ва дарвешларга қарши нафрат ва ғазабини оширишга хизмат қилар эди.

Савдогарлар ва олибсотарлар ҳақида.

«Маҳбуб-ул-қулуб»да ташқи савдо билан шуғулланувчи савдогарлар ва олибсотарлар алоҳида-алоҳида ижтимоий гуруҳлар сифатида таъриф ва тавсиф қилинади. Навоий ташқи савдо билан шуғулланувчи савдогарларни жаҳонгашта, донишманд, довюрак кишилар деб мақтайди, бироқ савдогарлар фойда топишни асл мақсад қилиб қўймасликлари, молдунёга берилиб кетмасликлари, хасис ва зиқна бўлмасликлари кераклигини, уларнинг қалби ҳам, қўли ҳам очиқ бўлиши лозимлигини уқтиради. Олибсотарлар ҳақида эса Навоий тамомила салбий фикр юритади ва уларни қаттиқ фош қилади.

«Элга зиён онинг суди, ўнгай олиб оғир сотмоқ онинг мақсуди; олурда катонни бўз деб, сотарда бўз васфида катондин ортуқ сўз деб; шолни

турқа ўрниға ўткара олур бўлса таъхири йўқ, бўрёни зарбафт ерида сота олур бўлса, тақсири йўқ; дўконида борча мато мавжуд, ғайри инсоф»

деб олибсотарларга характеристика берган Навоий

«Бу хайл одам эмаслар яхши боқсанг,
Эрур судинг алардин гар йироқсанг»,—

деган хулоса чиқаради.

Худди шунингдек, Навоий ўз касб-ҳунаридан кўра чайқовчиликка кўпроқ берилиб кетган алдамчи, фирибгар ва ҳаннот «савдогар косиблар»ни танқид қилиб, «савдогар косиб тенгрига хоин ва ваъдаға козиб; бирга арзирни юзга сотмоқдин аларға минг мубоҳот, мингга тегарни юзга олмоқдин аларға йўқ бир зарра уёт; ростлиқ била савдо аларға зиёнкорлик ва ваъдаға вафо аларға бадкирдорлик...» дейди. У ваъдабоз, мақтанчоқ ҳунармандларни ҳам қоралайди.

Навоийнинг ташқи савдо билан шуғулланувчи савдогарлар, олибсотарлар ва чайқовчи фирибгарлар ҳақидаги мулоҳазалари ташқи савдо ишларини ривожлантиришга ва ички бозордаги ханнотлик ва кўзбўямачиликни тугатишга қаратилган эди.

Деҳқонлар ҳақида.

Меҳнат аҳлларини самимият билан севган ва қадрлаган Навоий деҳқонларга жамиятнинг асосий моддий бойликларини яратувчи куч деб қарайди, уларнинг меҳнатдўстлигини, ҳалоллиги ва тўғрилигини мақтайди. Деҳқоннинг меҳнатидан ҳамма тирик жон баҳра олади, деҳқон ҳаммага ризқ берувчидир.

«Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар... қўши икки ҳам зўр паҳлавон, юкига бўюнсунуб олида равон, иш қилурда ҳамдам ва ҳамқадам... олам маъмурлиғи олардин, олам аҳли масрурлиғи олардин, ҳар қаён қилсалар ҳаракат, элга ҳам қут (овқат) еткурур ҳам баракат; деҳқонки тузлук била дона сочар, ҳақ бирига етти юз эшигин очар; сочқон донаси кўкаргунча, ўруб хирмон қилиб маҳсулин кўтаргунча, қурт ва қуш ондин баҳраманд, дашт ваҳшийлари онинг била хурсанд; мўрлар уйи ондин обод, гўрлар хотири онинг била шод; кабутарларға ондин мастлиқ, тўрғайларға ондин нишот ҳамдастлиқ: ўроқчиға ондин рўзи, бошоқчининг ёруб ондин кўзи; барзагарга ондин ком ҳосил, пуштакашға ондин мурод восил; гадо ондин тўқ, кадхудо тўқлуғи ҳам ондин ўқ; мусофирға ондин таом, мужовирға ондин ком; этмакчи танури ондин қизиқ, аллоф бозори ондин иссиқ; фуқаро ризқи ондин вофий, ғурабо қути ондин кофий; зохидқа ондин ҳузури тоат, обидқа ондин лофи қаноат; сойил харитасида (тиланчи тўрвасида) ондин муҳайё иқтои (парча-пурчалар), шоҳ хазонасида ондин баҳру кон матои. Деҳқоннинг бир дона сочарида бу ҳолдур, ўзга ишлари таърифи маҳолдур. Боғи жаннатдин намудор, фолизида руҳ қути падидор. Ашжарининг ҳар бири чархи ахзар, ул шажар-раёҳин вафоғаҳи нужуми ахтар...».

Навоий деҳқонларга нисбатан шундай зўр меҳр-муҳаббат билан ёндошганлиги ва уларга катта баҳо берганлигига қара-

май, деҳқонлар оммасининг қаттиқ эксплуатация қилинганини, уларнинг хилма-хил олиқ-солиқлар билан хонавайрон этилганини ва моддий муҳтожликда, ҳуқуқсизликда яшаганини кўрсатмайди. Лекин у ўзининг бу камчиликларини бошқа ижтимоий табақа ва гуруҳлар ҳақидаги мулоҳазаларида, бошқа асарларида, золим ва адолатсиз зодагонларни танқид қилган ўринларида маълум даражада тузатади.

Илм-маърифат, санъат ва адабиёт аҳллари ҳақида.

Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб»да ҳам, худди бошқа асарларидаги сингари, илм-маърифат, санъат ва адабиёт масалаларига, маориф ва маданият аҳлларига кенг ўрин беради. «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг бир неча фасли маориф, илм-фан ва санъат-адабиёт аҳлларига бағишланган. Бу фаслларда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, котибларни, шоирларни ва санъаткорларни мақтайди, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Шу билан бирга, у маориф, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг бурч ва вазифаларини талқин этади, улардан ўз соҳасини яхши эгаллаб олмаган, зиммасига юклатилган ишга юзаки қарайдиган, мол-дунё тўплаш ёки мансаб-мартабага эришиш васвасасига тушиб қолган кишиларни шафқатсиз танқид қилади. Навоийнинг уқтиришича, ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш; у қунт, ҳавас ва меҳнатни талаб этади. Болаларни саводли ва билимли қилмоқ учун ўқитувчи кўп заҳмат ва машаққат чекади, бинобарин, ҳатто биргина ҳарфни ўргатган кишини ҳам доимо иззат-эҳтиром қилмоқ керак, уни унутмаслик лозим:

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

Шу билан бирга, Навоий ўз давридаги мактабдорларни танқид қилиб, «кўпрагида табъи ғализати ва тамаъ иллати падидор...» дейди.

Навоий мударрислар таърифида:

«Мударриснинг керакки ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтурға муртакиб бўлмаса, худнамолиғ учун дарс ҳавзасин тизмаса ва худситонлиғ учун такаллум ва ғавғо кўргузмаса, жаҳлдин дастори улуғ ва алоқаси узун бўлмаса ва мубоҳот учун мадраса айвони боши анга ўрун бўлмаса...»

дейди.

Котиблар фаслида хушхат ва саводли котибларни мақтайди, бадхат ва чаласавод котибларни қоралайди. «Хушнавис

котиб,— дейди Навоий,— сўзга оройиш берур ва сўзлагучига ва кўзлагувчига осойиш еткурур...»

Ўз касбини яхши эгаллаб олган, билимдон, беморларга меҳрибон ва хушмуомала табибларни мақтаб, уларни беморни обиҳаётга олиб борувчи Хизр ва ўликка жон бағишловчи Исога ўхшатган Навоий нодон ва жоҳил табиблар ҳақида:

«...Ва лекин омий табибким дур шогирди жаллод, ул тиғ била, бу заҳар била қилғучи бедод, ул мундин яхшироқдур беиштибох, ким анинг қатли гуноҳкоргадур ва мунинг бегуноҳларгадур. Байт:

Ҳозиқи табиби тушгўй тан ранжиға шифодур
Омию тунду бадхўйи эл жониға балодур» —

дейди.

Навоий шеърга ва шоирларга юксак баҳо беради, шоирларни тоифаларга ажратади, Аттор, Жалолиддин Румий, Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий ва бошқа машҳур шоирларни улуғлайди ҳамда баландпарвоз, қобилиятсиз шоирларни танқид қилиб:

«...юз машаққат била бир байтким боғлаштурғайлар, даъвий овозасин етти фалакдин ошурғайлар, сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўз ва дардлари шуъла афкан. Баъзидин агар гоҳи бирор яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ёмон даъви зоҳир бўлурки, ул ҳам зойиъ бўлур...»

дейди.

«Мутриб ва муғанний» фаслида Навоий музика ва қўшиқка катта эътибор ва баҳо беради, турли хилдаги созларни таърифлайди. Айни чоғда у ўз санъатини пулга сотувчи санъат аҳлларини танқид қилади. Шунингдек, у лофчи ва гиёванд қиссасоз ва қиссахонларни ҳам қоралайди.

Илм-фан ютуқларидан, жумладан Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги ихтироларидан ғоят мамнун бўлган Навоий илмга хилоф бўлган ва хурофот тушунчаларига асосланган мунажжимликни қатъий рад этади. У мунажжимлардан истеҳзо билан кулиб, «ўз илгида бир анор бўлса, билмаски, неча парда, неча хонаси бор ва ҳар парда ва хонасида неча донаси бор, ул дона аччиғмудур ё... чучукмудур...». Шундай кишиларнинг «самовий сирларни кашф» этиши ва ер юзидаги ҳодисаларни «каромат» қилиши бемаънилик ва қабиҳликдир, дейди.

Илм-маърифат ва санъат-адабиёт аҳллари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари Алишер Навоийни буюк олим, маданият ҳомийси ва донишманд мураббий сифатида гавдалантиради. Бироқ рационалист Навоий илм-маърифат ва санъат-адабиётнинг равнақи учун феодал жамият тузумининг ғов эканини,

маърифатпарварликнинг ўзи билан ҳаёт иллатларини тугатиш мумкин эмаслигини тушуниб ета олмайди.

«Маҳбуб-ул-қулуб»да, юқоридагилардан ташқари, яна бир қатор бошқа ижтимоий гуруҳлар, чунончи хотинлар, қушчи ва сайёдлар, тиланчилар, безорилар, майхўрлар ва бошқалар ҳам таъриф ва тавсиф этилади.

Навоий лофчи ва мақтанчоқ қушчи ва овчиларни, қаландарларни, кишиларнинг молу жонига қасд қилувчи безорилларни, эс-ҳушини, ор-номусини майга қурбон қилган майхўрларни аччиқ-аччиқ танқид қилиб, уларнинг ҳақиқий башарасини фош этади.

Ахлоқ-одоб масалалари.

«Маҳбуб-ул-қулуб» ўзига хос бир насиҳатномадир. Ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг таърифида қимматли ахлоқий-таълимий фикрларни илгари сурган Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг иккинчи қисмидаги айрим бобларни ва бутун учинчи қисмини ахлоқ-одоб масалаларига бағишлайди.

«Маҳбуб-ул-қулуб»нинг иккинчи қисми ўн фасл (боб) дан: тавба, зуҳд, таваккал, қаноат, сабр, тавозу ва одоб, шаръ (шариат), таважжуҳ (назар солиш), ризо ва ишқдан иборат бўлиб, булардан икки боб: тавозу ва одоб ҳамда ишқ бевосита ахлоқ-одоб масалаларини ифодалайди, қолган боблар эса дин ва фатализмга қаратилиб, уларда ҳам, масалан, қаноат ва сабр бобларида ахлоқ-одобга доир баъзи ўринлар бор. «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг учинчи қисми кичик-кичик танбеҳлардан, ҳикоялардан, мақол ва ҳикматли сўзлардан ташкил топган.

Одоб ва тавозуни кишининг олижаноб фазилати деб баҳолаган Навоий «одоб кичик ёшлиғларни улуғлар дуосиға сазовор этар ва ул дуо бургути била умрдин бархурдор», «одоб-тавозу дўстлуқ кўзгусиға жило берур ва икки жонибдин ёруғлуқ еткурур...» дейди ва одоб-тавозуси туфайли бахтиёр бўлган Муқбил ва одобсизлиги оқибатида бахтсизликларга йўлиққан Мудбир ҳақида ҳикоя келтиради (бу ҳикоя ўз ғоявий мазмуни билан «Сабъаи сайёр»нинг 6-ҳикоясига яқин турса-да, бироқ сюжети билан ундан батамом фарқ қилади).

Севги ва садоқатнинг оташин куйчиси бўлган Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб»да севги ва садоқат масалаларига катта эътибор беради. У севгини «ахтаредур дурахшанда ва башарият кўзи нуру зиёси андин ва гавҳаредур рахшанда, инсоният тожининг зебу баҳоси андин» деб таърифлайди. У ажойиб ошиқлар сифатида Фарҳод ва Мажнун номини зикр этади, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомийни севгининг ҳароратли куйчиси деб баҳолайди ҳамда ишқ мажози бўл-

ган «Шабистон савдоси девонларидин бири парвона ва гулистон ҳавоси ношикебларидин бири андалиби девона»лар ҳақида сўзлайди.

Навоий ишқни уч қисм (тур)га ажратади: 1. Авом ишқи (оддий кишилар ишқи); 2. Хавос ишқи (хос кишилар ишқи); 3. Сиддиқ ишқи («ҳақ, рост сўзли» кишилар ишқи). «Авом ишқи»да Навоий бир-бирини севиб қолган, муддаоси фақат бирга бўлишга қаратилган ва никоҳ билан мурод-мақсади ҳосил бўлувчи кишиларнинг ишқини кўзда тутади. Унинг таърифича хавос севгиси «пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўз юммоқ ва бу пок мазҳар воситаси билан ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий пок жамолидин баҳра олмоқ»дир ва

«Сўзки маънисида ишқ ўти нишони бўлмағай,
Бир гаҳарруксиз бадан англаки жони бўлмағай».

Мана шундай севгининг ҳароратли куйчиси бўлган Навоий, «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг 3-қисмида сохта ошиқлардан истеҳзо билан кулиб:

«Киши ўзини ясоғон нила бўлурму ошиқ,
Субҳи козиб ёрумас ўйлаки субҳи содиқ»

дейди. Учинчи турдаги севги дунёдан ва реал ҳаётнинг бутун неъматларидан воз кечган. Навоийнинг фикри ва таъбирича, олам ва инсоннинг худонинг зуҳури эканини тушунмай, бутун орзу мақсадини у дунёга, худога қовушишга қаратган кишиларнинг севгиси бўлиб, «агар ҳаводис ели сипеҳр гулшани авроқин учурса, аларға андин хабар йўқ ва анжум гулбаргларин ҳар сори совурса аларға андин асар йўқ»дир.

Навоий севгининг ижтимоий моҳиятини мукаммал ёритмаган бўлса ҳам, лекин унинг севгини инсоннинг олижаноб фазилатлари билан боғлаши ҳамда «ишқи илоҳий» туфайли дунёдан воз кечган бадбинларни танқид қилиши, шубҳасиз, катта ижобий аҳамиятга эга эди.

Бошқа бобларда Навоий ислом дини ва шариатни ҳамда «тақдирга ишонч»ни тарғиб этса-да лекин уларда ҳам ижобий моҳиятга эга бўлган ижтимоий-ахлоқий фикрларни баён этади. Масалан, қаноат бобида «Қонеъ дарвешнинг қуруқ нони томеъ шоҳнинг Хитойи хонидин хуброқдур ва фориғ фақирандешнинг ёвғон умочи олғучи ғанининг наботий куложидин марғуброқ», деса сабр бобида матонатни таърифлаб:

«Қимки бир шиддат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт онинг нешини нўшу хорини гул айлади»

дейди.

Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг III қисмида саховат ва ҳиммат, мурувват ва вафо, тил одоби ва бошқа масалалар ҳақида сўзлайди, танбеҳлар, мақол ва ҳикматли сўзлар келтиради. У саховат ва ҳимматни таърифлаб, бахиллик ва худбинликни қоралаб бундай дейди:

«Саховат инсоният боғининг борвар шажаридур (мевали дарахтидир), балки ул шажарни муфид самаридур (фойдали мевасидир), одамий кишварининг баҳри мавжвари, балки ул мавж баҳрининг симин гавҳари. Саховатсиз киши ёғинсиз абри баҳор ва ройиҳасиз (ҳидсиз) мушки тотор. Мевасиз ёғоч ҳамону ўтун ҳамон, ёғинсиз булут ҳамону тутун ҳамон... Исроф сахо эмас.. ёруғ кунда шамъи кофурий ёққани ақлдин бегона дерлар. Мубоҳот (мақтаниш — *Н. М.*) учун бермак худнамолиғ ва онинг била ўзини сахий деган беҳаёлиғ. Улки эл кўрмагунча бермас лаимдур, сахий эмас. Тилаб берганни ҳам саходин йироқ бил, ибром (қисташ) бергондин бермаган яхшироқ бил. Бирта ўтмакни икки бўлуб ёрмин бир очка берганни сахий де, ўзи емай борини муҳтожқа берғанни ахий де».

Вафо ва мурувватни ҳам Навоий инсоннинг олижаноб фазилати ва сифати деб таърифлайди ва яшаган муҳитидан шикоят қилиб:

Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр минг дарду балосин кўрмадим,—

дейди.

Тилни «кўнгул хазинасининг қулфи» ва сўзни шу «хазина»нинг калиди» деб таърифлаган Навоий тил одобига катта эътибор бериб, кишиларни қисқа ва мазмунли, ўринли ва мантиқли сўзлашга чақиради, сергап, лақма ва тилига ортиқча эрк берганларни қоралайди. Шу билан бирга, у мақтанчоқ ва кибр-ҳавога берилган кишиларни ҳам аччиқ танқид қилади.

Навоий кишиларга танбеҳ бериб, «мазлумға бахшойиш кўргузки, золимдин осойиш кўргайсен, зеридастларға нафъ еткур, агар тиласангки зеридастлардин зарар кўрмагайсен», ўзингни «салотин (султонлар) даргоҳидин йироқ ва хавоқин (хоқонлар) базмгоҳидин қироқ тут»— дейди ва йигитликни «умр гулшанининг баҳори... ҳаёт шабистонининг наҳори» деб таърифлаб, ёшларни яхши хулқ-одобли бўлишга, илм-ҳунар ўрганиш ва катталарнинг тажрибасини эгаллаб олишга чақиради. «Маҳбуб-ул-қулуб»да яна бир қатор ахлоқий-таълимий масалалар бўйича қимматли ўгитлар, панд-насиҳатлар бор.

Мақол ва ҳикматли сўзлар.

Халқ оғзаки ижодининг донишманди Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб»да ҳам бу ижоднинг бебаҳо бойликларидан, айниқса халқ мақолларидан кенг фойдаланди ва ўзи халқ мақоллари тахлитида кўпгина ҳикматли сўзлар яратдики, уларнинг анчагинаси мақолга айланиб кетган. Бинобарин,

«Маҳбуб-ул қулуб»даги мақоллар билан ҳикматли сўзларни бир-биридан аниқ ва қатъий фарқ қилиш мушкул.

Мақол халқ ҳаёти, унинг тажрибаси ва донишмандлигининг ифодасидир. Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб»да айниқса ахлоқ-одоб масалаларига доир мақолларга кўпроқ мурожаат қилади. У мақоллар ёки ҳикматли сўзлар орқали маълум бир масала ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини якунлайди, уларга хулоса ясайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар «Маҳбуб-ул-қулуб»нинг мазмунини, ғоявий қимматини бойитиш билан бирга, унинг бадиий аҳамиятини ҳам оширади, тилини янада ширали қилади. Мана, ана шундай мақол ва ҳикматли сўзларнинг намуналари:

«Худписанд — нохирадманд»;
«Кўп деган кўп енгилур, кўп еган кўп йиқилур»;
«Кўп демак сўзга мағрурлуқ ва кўп емак нафсга маъмурлуғ»;
«Саховат инсоният боғининг борвар шажаридур, балки ул шажарнинг муфид самаридур»;
«Саховатсиз киши ёғинсиз абри баҳор»;
«Бахил биҳиштқа кирмас, агар сайиди қурайший бўлсун ва саҳнй томуғқа бормас, агарчи бандаи хабаши бўлсун»;
«Карам ва мурувват ато ва анодурлар, вафою ҳаё икки ҳамзод фарзанд»;
«Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ»;
«Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз»;
«Ҳар кимки сўзи ёлғон, ёлғони зохир бўлғоч уёлғон»;
«Кўнгул махзанининг қулфи тил ва ул махзаннинг калидин сўз бил»;
«Чин сўз муътабар, яхши сўз мухтасар»;
«Душман ғуруридин ғам ема ва маддоҳ хушомадин чин дема»;
«Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур»;
«Хуб йиртуқ тўн била ҳам хўб, гул ёмоғлиғ чопони била маҳбуб»;
«Илм ўқуб амал қилмағон кориз қозиб тухм солмоғонга ўхшар ё тухм солиб маҳсулидин баҳра олмоғонға»;
«Фосиқ бори миллатда нодондур»;
«Билмаганни сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамоғон ўзига золим»;
«Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур»;
«Яхшилиқ қила олмасанг, ёмонлиқ ҳам бори қилма»;
«Ўт иши қовурмоқ ва ел иши совурмоқ»;
«Сувнинг мазаси муз била, ошнинг таъми туз била»;
«Сиҳат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема»;
«Яхши либос танға оройиш, яхши қўлдош жонға осойиш»;
«Фосиқдин ҳаё тилама, золимдин вафо тилама»;
«Итдин кийикка ва мушукдин кабутарга шафқат маҳолдур»;
«Бефойда сўзни кўп айтма, фойдалиқ сўзни кўп эшитурдин қайтма»;
«Чин сўзни ёлғонға чулғама, чин айта олур тилни ёлғонға булғама»;
«Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт» ва бошқалар.

«Маҳбуб-ул-қулуб» халқ оғзаки ижодини, айниқса энг оммабоп бўлган мақол жанрини ўрганишда муҳим бир манбадир. Бу асардаги кўпгина мақоллар ё айнан, ёки қисмдан ўзгарган ҳолда ҳозирги кунга қадар ишлатилиб келмоқда. Навоийнинг «Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур»,

«Билмаганни сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамоғон ўзига золим» каби ҳикматли сўзлари эса мақолга айланиб кетди.

«Маҳбуб-ул-қулуб»нинг бадиий қиммати.

«Маҳбуб-ул-қулуб» XV аср ўзбек бадиий прозасининг муҳим бир ёдгорлигидир. Гарчи «Маҳбуб-ул-қулуб»да воқеавий сюжет ва асарнинг бадиий тўқимасини вужудга келтирувчи қаҳрамонлар образи бўлмаса ҳам, лекин унда бадиийликнинг бир қатор муҳим компонентлари ва хусусиятлари мавжуддир. Навоий ўз фалсафий ва ахлоқий-таълимий қарашларини бадиий услуб билан ифодалашга интилади, характер ва портретлар яратади, ҳажвдан, контраст, чоғиштирув ва бошқа усуллардан фойдаланади. Турли хилдаги бадиий тил воситаларини ишлатади, асарини шеърий парчалар, кичик ҳикоялар, мақол ва ҳикматли сўзлар билан безайди, халқ ижодига хос сажъ—қофияли проза усулини қўллайди. Буларнинг барчаси «Маҳбуб-ул-қулуб» авторини буюк мутафаккир сифатидагина эмас, балки ҳассос бир адиб сифатида ҳам гавдалантиради.

«Маҳбуб-ул-қулуб»ни ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда XV асрнинг золим ва фосиқ ҳукмронлари, адолатсиз қозилари, тамагир муфтилари, фирибгар ва ҳаннот чайқовчилари ва бошқа ижтимоий табақалари ўз характери ва маънавий қиёфаси билан намоён бўлади. Ёзувчи буларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари билан гавдалантиради. У ҳажвий иборалар, контраст, чоғиштирув ва бошқа усуллар ҳамда бадиий тил воситалари билан тасвир объектининг моҳиятини чуқурроқ очиш ва мантиқий хулосалар чиқаришга, таъриф ва тавсифини янада конкретлаштиришга эришади. Масалан, у адолатли ҳукмдор билан золим ҳукмдорни бир-бирига қарамақарши қўяр экан, «одил подшо кўзгу ва бу онинг учасидур, ул ёруқ субҳ, бу онинг кечасидур» дейди, чайқовчиларни «элга зиён — онинг суди, ўнгай олиб оғир сотмоқ — онинг мақсуди; олурда катонни бўз деб, сотарда бўз васфида катондин ортуқ сўз деб, шолни турқа ўрниға ўткара олур бўлса таъхири йўқ, бурёни зарбафт ерида сота олур бўлса тақсири йўқ, дўконида борча мато мавжуд, ғайри инсоф» деб таърифлайди, жоҳил табибни жаллодга тенглаштиради ва ҳийлакор, алдамчи мунажжимларни фош этиб, уларнинг «самовий сирларни кашф» этишларини ҳажв қилади, золим подшони фиръавнга, вазирни Ҳомонга, қора черикни яъжуж ва маъжужга ҳамда чигирткага ўхшатади. Шу билан бирга, Навоий хулқ-одоб масалаларини ҳам бадиий тасвир йўли билан, турли усул ва бадиий тил воситаларидан фойдаланиш билан ифодалайди.

«Маҳбуб-ул-қулуб»да бир неча кичик ҳажмли ҳикоялар ҳам бор. Бу ҳикоялар асарда қўйилган бирор масалани ёри-

тишда бир кўргазма сифатида хизмат қилади. Масалан, одобтавозунинг фойдаси ва худбинлик ҳамда мутакаббирликнинг зарари тўғрисида Муқбил ва Мудбир ҳақидаги ҳикоя келтирилиб, унда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки образ, икки характер яратилган. Бу ва бошқа ҳикоялар ҳажмининг ихчамлиги, анча содда услуби ва равонлиги билан характерланади. Уларнинг ҳар бири ўз мустақил сюжети ва композициясига эга бўлиб, ғоявий мазмуни билан асарнинг умумий композицияси тўқимасига узвий равишда кириб боради.

«Маҳбуб-ул-қулуб»даги шеърий парчалар ва мақоллар қўйилган масалаларга, мулоҳазаларга якун ясаш, «қиссадан ҳисса чиқариш» вазифасини бажаради. Шунингдек, Навоий жоҳиллар ҳақида сўзлар экан, ўз мулоҳазаларини «жоҳилликдин бесаодатлироқ не нима бор» мақоли билан хулосалайди.

Халқ эртакларида, достонларнинг прозаик қисмларида сажъ—қофияланган проза усули қўлланилади. Бу усул асарга маълум оҳанг, мусиқийлик бағишлаб, унинг ўқилишини равонлаштиради ва таъсир кучини оширади. Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб»да халқ ижодкорлигининг мана шу усулидан муваффақият билан фойдаланиб, асарнинг бадиий қимматини янада оширади. Масалан: «Деҳқонки дона *сочар,* ерни ёрмоқ била ризқ йўлин *очар*... Қўши икки ҳам зўр *паҳлавон,* юкига бўюн сунуб олида *равон,* иш қилурда *ҳамдам* ва *ҳамқадам,* деҳқон оларни сурарда андоққи *одам.* Олам *маъмурлиғи олардин,* олам аҳли *масрурлиғи олардин...*»

Бинобарин, булар шеърий санъаткорликда буюк истеъдоди билан шуҳрат қозонган Алишер Навоийнинг адиб сифатида ҳам катта маҳоратга эга эканини кўрсатади. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, «Маҳбуб-ул-қулуб» тили ва услуби жиҳатидан Навоийнинг бошқа асарларига нисбатан хийла мураккаб ва оғирдир. Бу, бир томондан, Навоийнинг «Маҳбуб-ул-қулуб»ни юқори савияли китобхонларни кўзда тутиб ёзгани билан, иккинчи томондан, проза соҳасида ўзбек классик адабиётининг ҳали етарли тажриба ва традицияга эга эмаслиги билан изоҳланади.

Хулоса. «Маҳбуб-ул-қулуб» Навоий меросининг муҳим ва қимматли ёдгорликларидан биридир. Бу асар XV аср ижтимоий ҳаёти, турли табақалар ва гуруҳларнинг аҳволи ҳамда буюк мутафаккирнинг фалсафий ва ахлоқий-таълимий қарашлари билан таништиради. Навоий бу асарида гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини илгари суради, инсоннинг бахт-саодати учун курашади. Бироқ, шу билан бирга, «Маҳбуб-ул-қулуб» Алишер

Навоийнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларидаги турли зиддиятларнинг умрининг охирига қадар давом этиб келганини, айрим муаммоларга шоир ҳам, у яшаган замон ҳам жавоб бера олмаганини кўрсатади.

«Маҳбуб-ул-қулуб» ўзбек прозасининг, ўзбек адабий тилининг XV асрдаги нодир ёдгорликларидан биридир.

«Маҳбуб-ул-қулуб» шу билан бирга, ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётига самарали таъсир этди. Масалан, машҳур татар ёзувчиси ва мутафаккири Қаюм Носирий 1884 йилда ёзган «Фавоқиҳ-ул-жаласа» («Мажлисдошларнинг мевалари») асарида «Маҳбуб-ул-қулуб»дан кенг фойдаланади ва айрим ижтимоий масалаларни Навоийнинг шу асаридан парчалар келтириш билан изоҳлайди.

НАВОИЙ — АДАБИЁТШУНОС

лишер Навоий улуғ сўз санъаткори бўлиш билан бирга, ўз даврининг атоқли адабиётшуноси ва эстетик тафаккур тараққиётининг йирик намояндаларидан бири ҳамдир. Навоийнинг адабиётшунослик фаолияти, адабий-эстетик қарашлари унинг ўз бадиий ижодкорлиги билан, XV аср адабий ҳаёти билан узвий боғлиқдир. Навоий сўз санъатининг турли масалаларига доир фикр-қарашлари билан ҳам, адабиёт ёдгорликлари ва замондошларининг асарларига доир мулоҳазалари билан ҳам бадиий адабиётнинг равнақи учун, унинг ҳаёт эҳтиёжларига жавоб бериши, инсоннинг бахт-саодатига хизмат қилиши учун курашди. Навоийнинг бадиий ижодиёти унинг адабий-назарий қарашлари ва эстетик идеалининг ёрқин тажассумидир. Ўз даври адабий ҳаёти ва адабий-эстетик қарашлари тараққиётида бениҳоя катта роль ўйнаган Навоий кейинги асрлар адабиёти ва адабий-эстетик тафаккурининг равнақ топишига ҳам самарали таъсир этди.

Алишер Навоий адабиётшуносликка доир махсус уч асар — «Мажолис-ун-нафоис», «Мезон-ул-авзон» ва «Муфрадот» асарларини яратди. XV аср адабий ҳаётининг маълум бир кўзгуси бўлган «Мажолис-ун-нафоис»да Навоий 450 дан кўпроқ шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қимматли маълумотлар берди, уларнинг ижоди ҳақида баҳс юритди, конкрет мисоллар асосида асарларининг ютуқ ва камчиликларини кўрсатди. «Мезон-ул-авзон» эса адабиёт назариясига доир асар бўлиб, унда Навоий аруз вазни ҳақида баҳс юритиб, аруз назариясини бойитди ва такомиллаштирди. «Муфрадот» муаммо жанрига бағишланган асар бўлиб, бу асарида Навоий

бой фактик материал асосида муаммо жанрининг хусусиятлари ва қоидаларини ёритди.

XV аср адабиётшунослигининг муҳим ёдгорлиги бўлган бу асарлар ҳозирга қадар ўз илмий қимматини сақлаб келмоқда.

Навоий бадиий адабиётнинг ҳомийси ва жуда кўп қаламкашларнинг устози, мураббийси эди. У адабиёт аҳллари билан турли суҳбат ва мунозаралар уюштирар, уларнинг ижодий ишларига йўл-йўриқлар берар, асарларидаги хато ва камчиликларни тузатар, сўз санъатининг назарий масалаларини доим бадиий ижод процесси билан боғлар эди. Навоий бадиий, адабий-биографик ва бошқа турдаги асарларида ҳам сўз санъатининг хилма-хил масалалари: адабиёт ва ҳаёт, адабиёт ва тил, шакл ва мазмун, адабий анъаналар, ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижоди, адабий жанрлар ва бошқалар ҳақида мулоҳаза юритади, турли адабий ҳодисалар ҳақида маълумот беради, сўз санъаткорлари ҳақида баҳс этади.

Навоийнинг адабий-назарий қарашлари ва эстетикаси унинг дунёқарашининг узвий бир ҳалқасидир. Бинобарин, Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларида бўлганидек, унинг адабий-назарий қарашлари ва эстетикасида ҳам ижобий — тараққийпарварона тенденциялар билан бирга идеалистик тафаккурнинг айрим салбий ёки маҳдуд тенденциялари ҳам равшан кўринади.

Навоийнинг тушунишича, бадиий адабиёт маънавий маданиятнинг муҳим бир соҳасидир, у жамият ҳаётида катта роль ўйнайди; санъаткор ҳаётга, инсоннинг маънавий эҳтиёжига, жамиятдаги иллатларни тугатишга, инсоф ва адолатнинг барқарор бўлишига хизмат қилиши, энг яхши инсоний хислат ва фазилатларни тарғиб этиши, китобхонларнинг онги, ҳисси ва дидига ижобий таъсир қилиши керак. Ўз бурчини ҳалоллик ва заҳматкашлик билан адо этган истеъдодли сўз санъаткорларини қадрлаган, уларнинг ижодига юксак баҳо берган Навоий худбин, дидсиз ва қобилиятсиз шоирларни, сўзларни зўрма-зўраки тизиб, маза-матрасиз мисралар битган ҳовлиқма ва мақтанчоқ нозимларни қаттиқ танқид қилади. Жумладан, у «Ҳайрат-ул-аброр»да ана шундай шоирлар ҳақида бундай деган эди:

...Турфа буким, шеър қўюб отини;
Еткурубон кўкка мубоҳотини.
Турфароқ улким, тониримни билиб,
Ҳақдан уялмай, манга зоҳир қилиб.
Ваҳки манга жилвагар айлар чоғи,
Истабон эҳсон, доғи, таҳсин доғи...

Бадиий адабиётнинг ифода қуроли тилдир. Ёзувчи тилни мукаммал эгаллаб олиши, халқ жонли тили бойликларидан

кенг фойдаланиши, ҳар бир сўзни ўз ўрнида қўллаши, адабий тил тараққиёти учун ҳормай-толмай хизмат қилиши керак.

Донау дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил,—

деган Алишер Навоий моҳир сўз устаси ва ўзбек адабий тилининг буюк яловбардори эди.

Навоий шакл билан мазмунни, сўзнинг шакли билан унинг маъносини диалектик бирликда олади, маъно ва мазмунни сўзнинг етакчи асоси деб билади:

Чун ғараз сўздин эрур маъни анга,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.

Навоий яшаган даврда сўз санъатининг асосий ва етакчи тури поэзия бўлиб, бадиий проза у қадар равнақ топмаган эди. Навоий ҳам, бошқа замондошлари каби, назмни насрдан юқори қўяр, шеърий формага катта эътибор берар эди. Бироқ у шеъриятнинг ҳам асосини мазмун ташкил этади, шеър мазмуни билан ҳам, шакли билан ҳам гўзал бўлиши керак деб ҳисоблайди:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хуб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Шунинг учун ҳам Навоий маъно ва мазмуннинг етакчилигини инкор этиб, қуруқ шаклбозликка берилиб кетган, сўзни суиистеъмол этувчи шоирларни шафқатсиз фош этади.

Навоийнинг уқтиришича, санъаткорлик маҳоратини ошириш қунт ва иштиёқ билан китоб мутолаа қилишни, устоз сўз санъаткорларининг асарларини ўқиш ва ўрганишни, уларнинг ижодий тажрибасидан ибрат олишни талаб этади; бироқ бу нарса тақлидчиликка, ўзгаларнинг асарларига кўр-кўрона эргашишга айланмаслиги керак; ҳар бир шоирнинг шеъри мустақил садо бериши, шоир янги-янги асарлар, образлар яратиши, сўз санъатининг равнақига муносиб ҳисса қўшиши лозим. Навоийнинг ўз бадиий асарлари адабий традицияларга ижодий ёндошиш ва оригинал ижодкорликнинг мислсиз бир намунаси бўлган эди.

Алишер Навоий халқнинг маънавий бойликларига, айниқса халқ оғзаки ижодига катта эътибор беради. Халқ оғзаки ижоди дуру гавҳарларга тўла поёнсиз ва тубсиз бир денгиздир:

...Ки бу баҳр ичраким поён анга йўқ,
Етишмак қаъриға имкон анга йўқ.
Етишган эл неча дур олғон эрмиш,
Не олий қадр дурлар қолғон эрмиш...

Халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган ва айни чоғда унга самарали таъсир этган Навоий халқ оғзаки ижодини менсимаган, ундан бебаҳра қолган шоирларни қаттиқ танқид қилади.

Навоий турли адабий жанрларни таъриф ва тавсиф этади, ғазал, қитъа, рубоий ва туюқ каби лирик жанрларга, шу билан бирга,

«Лекин ул барчадан дағи хуби
Бордурур маснавийнинг услуби»

деб достончиликка алоҳида эътибор беради, шоирларни турли адабий формалардан фойдаланишга чақиради. У поэтика, бадиий тил воситалари ва бошқа масалалар ҳақида ҳам қимматли фикр-мулоҳазалар юритади.

Навоийнинг адабий-эстетик қарашлари сўз санъати ва адабий-эстетик тафаккурнинг тараққийсида ғоят катта роль ўйнади. Бироқ шуни таъкидлаш керакки, Навоий бадиий адабиётнинг ижтимоий-тарбиявий моҳиятини идеаллаштирди, жамиятнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумини ўзгартирмай туриб, санъат, адабиёт ва бошқалар воситаси билан ҳаётни яхшилаш, кишиларни бахтли, саодатли қилиш мумкин деб ўйлади, бадиий адабиётдаги курашнинг ижтимоий-синфий моҳиятини тўла ва чуқур идрок этолмади, айрим ёзувчилар ижодининг ғоявий-бадиий қашшоқлигини уларнинг шахсий нуқсони ва қобилиятсизлигининг натижаси деб тушунди.

«МАЖОЛИС-УН-НАФОИС»

Яратилиш тарихи ва сабаблари.

Навоий «Мажолис-ун-нафоис» тазкирасини биринчи марта 1491 йилда тузди. У «Мажолис-ун-нафоис»га жуда кўп янгилик ва қўшимчалар (яна юздан зиёд шоирлар, адабий фактлар, шеърий парчалар ва бошқалар) киритиб, 1497—1498 йилларда унинг иккинчи, қайтадан ишланган нусхасини яратди, айрим биографик ноаниқликларни бартараф қилди.

«Мажолис-ун-нафоис» тазкирачиликда янги ва жуда қимматли бир асар сифатида вужудга келди ҳамда ўзбек тазкирачилигига асос бўлди. Биз Давлатшоҳ Самарқандий («Тазкират-уш-шуаро») ва Абдураҳмон Жомийнинг («Баҳористон»нинг 7-равзаси) тазкира яратганларини кўриб ўтган эдик. Бу тазкиралар адабиёт тарихини ўрганишга кўп ёрдам берди.

Шунга қарамай, «Мажолис-ун-нафоис» каби янги бир тазкиранинг вужудга келиши учун катта эҳтиёж ва зарурият бор эди. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»нинг муқаддимасида бу тазкирани ўзига замондош бўлган шоирларнинг номини абадийлаштириш мақсадида тузганини таъкидлаган эди.

«Мажолис-ун-нафоис»гача бўлган тазкиралар форс-тожик тилидаги адабиёт намояндаларига бағишланар эди. Ўзбек классик адабиётининг тобора кенг тараққий этиб бориши, XV асрда Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий ва ниҳоят Лутфий каби кўп атоқли шоирларнинг етишуви ўзбек адабиёти намояндаларининг тазкираларда зикр этилишини ва уларга муносиб ўрин берилишини талаб қилар эди. Бу талабни Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да амалга оширди.

Олдинги тазкиралар форс-тожик тилида яратилган эди. Ўзбек адабий тилининг равнақ топиши бу тилда фақат бадиий асарлар яратишнигина эмас, балки илмий асарлар, жумладан адабиётшуносликка доир асарлар яратишни ҳам тақозо қилар эди. Ана шу эҳтиёжлар заминида Алишер Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис» тазкираси вужудга келди.

«Мажолис-ун-нафоис»нинг муқаддимасида Навоий бу китобнинг таркибий қисми ва номи ҳақида «...чун бу мақсудға етилди, они секкиз қисм этилди ва ҳар қисми бир мажлисға мавсум бўлди ва мажмуиға «Мажолис-ун-нафоис» от қўйилди» дейди. «Мажолис-ун-нафоис» («Гўзал мажлислар») да шоирлар хронологияга (I, II, III), территорияга (IV), касб-кори ва мансабига (V, VI, VII, VIII) қараб саккиз мажлисга—бобга тақсимланган. «Мажолис-ун-нафоис»да 459 шоир: I мажлисда — 46, II мажлисда — 91, III мажлисда — 175, IV мажлисда — 72, V мажлисда — 21, VI мажлисда — 31, VII мажлисда — 22 шоир ва VIII мажлисда Ҳусайн Бойқаро зикр этилган.

«Мажолис-ун-нафоис»нинг умумий композицион тузилиш принципидан ташқари, ундаги мажлисларнинг ўзида яна маълум ички тартиб бор. Давринининг традициясига кўра, Навоий «Мажолис-ун-нафоис»ни «Табаррук қилмоқ учун» шайхлардан «Хожа Қосим Анвор зикри билан» бошлаганини таъкидлайди. Қосим Анвордан кейин унинг шогирдлари Мир Маҳдум, Ҳофизи Саъд берилади, кейин иккита хоразмлик шоир (Вафоий, Хоразмий, Мавлоно Ҳусайн Хоразмий), булардан сўнг бир қатор мовароуннаҳрлик ва хуросонлик шоирлар зикр этилади.

Бу ҳолат маълум даражада шоирларнинг биографиясини системага солишга, уларнинг хулқ-атвори ва бадиий ижодиётидаги бир-бирига яқин хусусиятларни билиб олишга ёрдам беради.

«Мажолис-ун-нафоис»— адабий-танқидий асар.

Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да XV асрдаги адабий ҳаёт манзарасини тасвирлайди ва уни маълум даражада таҳлил қилади.

Автор ўз тазкирасида XV асрдаги барча шоирларни акс эттиришга интилади. Шунга кўра, у адабиёт майдонида эндигина кўрина бошлаган шоирларни ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Бунга қуйидаги мисоллар далил бўла олади:

«Мавлоно Сифотий — эмди пайдо бўлғонлардандур, фақир ҳануз ани кўрмайдурмен, аммо шеърин эшитибмен»;

«Мавлоно Асирий — ҳам эмди пайдо бўлғон хуштабъ йигитлардиндур...» ва бошқалар.

Жомий ҳам, Давлатшоҳ ҳам ўз тазкираларида асосан адабиёт тарихчиси сифатида гавдаланади. Навоий эса «Мажолис-ун-нафоис»да ёзувчиларнинг ижоди ва адабий ҳодисаларга кўпроқ адабий танқидчи сифатида ёндошиб, фикр-мулоҳаза юритади. Бу икки нарса билан изоҳланади:

1. Жомий ва Давлатшоҳ асосан ўтмишдаги ёзувчилар ҳақида маълумот беради. Навоий эса ўзига замондош бўлган адабиёт аҳллари ҳақида сўзлайди.

2. Жомий ва Давлатшоҳнинг асарларида ёзувчиларнинг асарлари юзасидан таҳлилий ва адабий-танқидий мулоҳазалар кам. Бунинг устига, уларда айрим тарихий фактлар билан афсона ва ривоятлар аралашиб, қоришиб кетади Навоий эса фактик материалларнигина баён қилади ҳамда ёзувчилар ҳақида кенгроқ ва изчилроқ адабий-танқидий мулоҳаза юритади.

Бу хусусиятлар «Мажолис-ун-нафоис»нинг адабий-тарихий қимматини янада оширади.

Адабий ҳаёт ҳақида.

«Мажолис-ун-нафоис»да XV асрдаги адабий ҳаёт, айрим адабий тенденция ва традициялар, поэзия билан санъатнинг бошқа турлари ўртасидаги муносабатга доир муҳим факт ва маълумотлар бор.

«Мажолис-ун-нафоис»да 459 шоирнинг зикр этилиши XV асрда поэзия билан шуғулланувчи кишилар хийла кўпайганини кўрсатади. Поэзия билан косиблар, ҳунармандлар, усталар, наққошлар, созандалар, ҳофизлар, олимлар, шоҳлар ва амир-амалдорлар ҳам шуғулланган. Булар турли хил ғоявий-эстетик позициядаги кишилар бўлиб, ораларида поэзиянинг равнақига ҳисса қўшган шоирлар билан бирга, дидсиз, истеъдодсиз ва поэзияга шунчаки бир «изҳори фазилат» ёки «эрмак» деб қараб, шаклбозлик кетидан қувиб, маза-матрасиз шеърлар битган кишилар ҳам бўлган. Навоий мана шундай истеъдодсиз ва дидсиз шоирларни «Мажолис-ун-нафоис»да қаттиқ қоралайди.

«Мажолис-ун-нафоис»да шаҳар аҳолисининг турли табақалари орасидан етишган шоирлар зикр этилади. Қуйи табақалардан чиққан шоирларнинг кўпи қаттиқ моддий ва маънавий қийинчиликларга дуч келиб шоирлик даражасига етган кишилардир. Бироқ «Мажолис-ун-нафоис»да деҳқонлар орасидан чиққан шоирларни кўрмаймиз. Бу ҳолат деҳқонларнинг мактаб ва маорифдан, хат-савод чиқариш имкониятларидан тамомила маҳрум бўлганликларини, феодал-клерикал муҳитнинг даҳшатли жаҳолатини равшан кўрсатади. Лекин, шунга қарамай, феодал-клерикал тузум қишлоқ аҳолисининг бадиий ижодкорлигини бўғиб ташлай олмади. Қишлоқ аҳолиси янги-янги оғзаки бадиий асарлар вужудга келтирди, унинг овози шаҳарларда ҳам кенг янгради, бу овозга шаҳар аҳолиси жўр бўлиб, оғзаки адабиётга ўз ҳиссасини қўшди, прогрессив ёзувчилар халқ оғзаки ижодидан илҳомландилар ва таълим олдилар.

Феодал-клерикал муҳит хотин-қизларни қаттиқ хўрлаган, уларнинг ижодий қобилият ва интилишларини бўғиб ташлаган эди. Лекин, шунга қарамай, хотин-қизлардан баъзилари даҳшатли ғовларни енгиб, санъат ва адабиёт майдонига чиқиб олар эдилар. XV асрда ҳам Бедилий ва Меҳри Ҳиротий каби шоиралар етишган эди. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да шоир Шайхзода Ансорий ҳақида сўзлар экан, «андоқ зоҳир бўлурким, волидаси (онаси) ҳам хуштабъдурур ва «Бедилий» тахаллус қилур...» деб Бедилийнинг истеъдодли шоиралигини таъкидласа, Мавлоно Сулаймоний бобида Ҳофиз ғазалига назира тариқасида ёзилган ва Мавлоно Сулаймонийники деб ҳисобланган шеър ҳақида «Ва машҳури мундоқдурурким, бу абъёт Мавлоно Ҳаким табибнинг хотини Меҳринингдур» дейди. Кўп мусибатларни бошидан кечирган, қамоқ азобларини чеккан Меҳри Ҳиротий Бедилий каби истеъдодли шоира бўлиб, рубоий ва ғазалларида феодал-клерикал зулм ва жаҳолатга қарши норозилик кайфиятларини ифодалаган.

Феодал-клерикал муҳит илм-фан ва санъат-адабиёт аҳлларининг фаолиятига қарши турли хил ғовларни вужудга келтирар, моддий ва маънавий қийинчиликларни туғдирар эди. «Мажолис-ун-нафоис» бир қанча шоирларнинг моддий муҳтожликларга, таъқиб ва таҳдидларга дучор бўлганликларини кўрсатади. Масалан, шоир Мир Муфсилий қашшоқлик ва муҳтожликда яшаган. «Мажолис-ун-нафоис»да келтирилган байтда у ўз муҳтожлиги ҳақида бундай дейди:

Халқ гўяд Муфлисий девона шуд,
Ложарам девонаги аз муфлисист

(халқ Муфлисий девона бўлди дейди, бироқ девоналик (тиланчилик) муфлислик (қашшоқлик — фақирлик) туфайлидир).

Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да айрим шоирларнинг таъқиб қилингани ёки жазоланганини қаттиқ ачиниш билан сўзлайди. Масалан, Бадахшон қўзғолончиларидан бўлган шоир Шоҳ Бадахшон ва унинг ўғли шоир ибн Лаълий Абу Саид мирзо томонидан қатл қилинади; бир ғазали учун шоир Мавлоно Ҳусайн Хоразмий Шоҳруҳ мирзо томонидан Хуросонга чақиртирилиб, қаттиқ сўроқ қилинади; Мавлоно Жаннатий Ҳусайн Бойқаронинг таъқибига йўлиқади, уни Навоий ҳимоя қилиб қолади; шоир Хожа Афзал вазир Мажидиддиннинг ғғвоси туфайли Ҳиротдан қочиб кетади. «Мажидиддин Муҳаммад бузуғлиғидаким,— дейди Навоий Хожа Афзал ҳақида,— аҳволиға футур етмаган киши қолмади, ани подшоҳға андоқ ёмон кўргуздиким, заруратдин жало (ватанини тарк этиш) ихтиёр қилди». Айрим шоирлар моддий муҳтожлик туфайли ёки зодагонларнинг тазъйиқи билан феодал ҳукмдорларга мадҳхонлик қилишга мажбур бўлар эдилар.

XV асрла лирика асосий адабий тур эди. Бу турнинг кенг тарқалган жанри ғазал эди. Шоирлар янги ғазаллар яратиш билан бирга, ўтмиш шоирларининг ғазалларига назиралар битар, янги образлар яратиб, салафларидан ўзиб кетишга интилар эдилар. Шу билан бирга, XV аср шоирлари лириканинг рубоий, қитъа, муаммо, туюқ, қасида ва бошқа жанрларида кўп асарлар яратдилар. «Мажолис-ун-нафоис»да шоирларнинг лирик турдаги муваффақиятлари ҳам, камчиликлари ҳам кўп ўринда конкрет мисоллар билан ёритилади.

XV асрда хамсачилик традицияси ҳам ривожланади. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Мавлоно Ашраф, Али Оҳий, Мавлоно Қотибий, Мавлоно Фасеҳ Румий, Хожа Ҳасан Хизршоҳ, Мавлоно Абдулло, Хожа Имод ва бошқа шоирларнинг «Хамса»га ёки унинг алоҳида достонларига тақлидан асарлар яратганлари ҳақида маълумот беради.

Булардан ташқари, «Мажолис-ун-нафоис»да турли хилдаги адабиётшунослик асарлари яратилгани, ўтмишдаги ёзувчиларнинг асарларини тўплаш ва китоб қилиб тузиш ишлари бирмунча жонлангани, турли хилдаги адабий йиғилишлар, мунозаралар ва бошқалар ҳақида ҳам маълумот берилади. Бу маълумотлар XV асрдаги адабий ҳаёт манзараларини тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Биографик ва автобиографик маълумотлар.

Тазкирада ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида тўла ва изчил маълумот бериш одат эмас эди. Тазкира авторлари ёзувчининг ҳаёти ва фаолиятига доир бир ёки бир неча муҳим фактни баён этиш, машҳур ривоят ёки афсоналарни ҳикоя қилиш билан кифояланар эдилар. XV аср ёзувчилари ҳақида ёзилган «Мажолис-ун-нафоис»да эса кенг ва

тўла биографик маълумотлар беришнинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки «Мажолис-ун-нафоис»даги ёзувчилар XV аср китобхонларининг замондошлари бўлиб, китобхонлар уларнинг ҳаёти ва фаолияти билан озми-кўпми таниш эдилар. Лекин, шунга қарамай, «Мажолис-ун-нафоис»да ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодига доир айрим қимматли маълумотлар ҳам бор.

Навоий кўпинча ёзувчининг ҳаёти ва ижоди учун жуда характерли бўлган масалалар ҳақида маълумот беришга интилади. У ёзувчиларнинг касби кори, туғилган ёки вафот этган жойи, таҳсили, адабий фаолияти, асарлари ва бошқа масалалар ҳақида сўзлайди. Автор Қосим Анвор, Паҳлавон Муҳаммад, Мавлоно Қотибий, Мавлоно Лутфий, Атоий, Мавлоно Ҳусайн Хоразмий ва бошқа ёзувчилар ҳақида бирмунча тўлароқ маълумот беради. Масалан, Қосим Анвор ҳақида сўзлар экан, унинг Озарбайжоннинг Сароб деган қишлоғида туғилгани, йигитлигида Садриддин Ардабилий деган шайхга мурид бўлиб, тасаввуфдан таълим олгани, кейин Хуросонга келгани ва у ердан сургун қилиниб, Самарқанд ва Балхда яшагани, яна Ҳиротга қайтгани, шеърлари девон қилингани ва «Анис-ул-ошиқин» («Ошиқларнинг дўсти») номли кичик достон яратгани, шуҳрати ва, ниҳоят, 835 (1431/32) йилда вафот этиб, Жом вилоятининг Харжурд деган жойида дафн қилингани ва бошқалар ҳақида сўзлайди. Мавлоно Лутфий ҳақида эса унинг Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбонийдан тасаввуф бўйича таълимот олгани, дунёвий илмлар билан шуғулланган, 99 йил умр кўргани, «форсий ва туркийда назири йўқ» шоир экани, девони машҳур бўлгани, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини таржима қилиб, 10 минг байтдан зиёд достон яратгани, Абдураҳмон Жомий билан ижодий ҳамкорлик қилгани ва бошқаларни сўзлайди. «Мажолис-ун-нафоис»да бир қанча бошқа шоирлар ҳақида ҳам шундай тўлароқ маълумотлар берилади.

Бироқ Навоий 459 шоирнинг ҳаммаси ҳақида ҳам кенг ва тўла маълумот беролмас эди, зотан юқорида айтганимиздек, XV аср китобхони учун бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Бинобарин, Навоий кўп шоирлар ҳақида қизиқарли бирор эпизодни ёки детални баён қилиш билан кифояланади. Масалан, Мавлоно Абдуқаҳҳор кимёгарлик билан шуғулланиб, олов пуфлай бериб, кўр бўлиб қолган; Мавлоно Муқбилий оёғига мараз чиқиб, ланг бўлиб қолган; Мавлоно Доий Сарахсда шайх Луқмон мозорида шайхлик қилиб, баъзан «сотиғ-савдо» билан шуғулланган; Мирмумтоз мустақил мутолаа ва машғулот орқали яхши билим олган; «кеча тонг откунча ва кундуз юқшом бўлгунча иши мутолаа» бўлган, шахматда донг чиқар-

ган Мавлоно Котибий вабо билан ўлган, у ўлими олдида қуйидаги мисраларни битган:

Зи оташи қаҳри вабо гардид ногаҳон хароб,
Астрободеки хокаш бувад хушбўтар аз мушк.
Андар ў аз пиру барно ҳеч кас боқий намонд,
Оташ андар беша чун афтад на тор монад, на хушк.

(Тупроғи мушкдан ҳам хушбўйроқ бўлган Астробод вабонинг олови қаҳридан бирданига хароб бўлди. У ерда ёш ва қаридан ҳеч ким қолмади, чунки ўрмонга ўт тушса, ҳўл-қуруқ баравар ёнади.)

Бадиий сўз санъатининг тарбиявий ролига юксак баҳо берган Навоий ёзувчи ўз феъли-атвори билан бошқаларга ўрнак бўлиши лозим деб ҳисоблар эди. У «Мажолис-ун-нафоис» да ёзувчиларнинг хулқ-атворига ҳам катта эътибор беради. Бир қатор ёзувчиларнинг камтарлик, хушмуомалалик, ҳиммат каби олижаноб фазилатларини зўр қониқиш билан таъкидлаган Навоий айрим ёзувчиларнинг ёмон хулқ-атворларини қаттиқ қоралайди. Масалан, Мавлоно Соҳиб Балхий тамагир бўлиб, фозиллар олдида обрў-эътибори йўқ эди; Хожи Абу Исҳоқ — бадхўй ва мутакаббир бўлган; Мавлоно Садр Котибийни «чоғир (май) мағлуб қилган»; Мавлоно Хуррамий «одамийликдан асари» бўлмаган, Мавлоно Анисий ўзга шоирларнинг шеърини ўғирлаб, ўз номига битган; кейинчалик тахаллусини Оҳий деб ўзгартирган шоир Наргисий ҳам шундай киши бўлган ва бошқалар.

«Мажолис-ун-нафоис» Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда ҳам муҳим автобиографик манбадир. Бу асар орқали биз Навоийнинг 3—4 ёшларида Қосим Анворнинг шеърларидан ёд олгани; 10—12 ёшларида кекса шоир Мир Шоҳий билан хат ёзишгани, Тафтда кекса олим Шарафиддин Али Яздий билан учрашгани, Улойи Шоший билан муаммо айтишгани, Дарвеш Мансурдан аруз ўргангани, Хожа Юсуф Бурхондан музикадан таълим олгани, Фазлуллоҳ Абу Лайсдан Самарқандда икки йил сабоқ тинглагани, Машҳадда Хожа Ҳасан Ардашер билан дўстлашгани, Хожа Ҳасан Хизршоҳга унинг беморлик чоғида кўмаклашгани, Мавлоно Қабулийнинг васиятига кўра, унинг дафн этилишига кетадиган харажатларни тўлагани, тоғалари Қобулий ва Ғарибийнинг Абусаид томонидан қатл қилингани, Мавлоно Шарбатий каби истеъдодли шогирдлар етиштиргани, Мавлоно Жожармийнинг бир рубоийсини ёддан «Мажолис-ун-нафоис»га киритгани ва бошқа-бошқа муҳим автобиографик факт ва маълумотлар билан танишамиз.

«Мажолис-ун-нафоис»нинг яна муҳим биографик қиммати шундаки, тазкира автори барча маълумотларнинг аниқ бўли-

шига интилади. У айрим маълумотларнинг тахминий эканини ёки қатъий аниқ эмаслигини эътироф қилади. Масалан, «Мавлоно Қавкабий — мунажжим йигитдурур ва ўз фанига муносиб тахаллус ихтиёр қилибдур, фақир андоқ хаёл қилурменким, аниқ кўрмаймен, баъзи ёронлар дерларким, кўрубсен, хотирга келмади...», «Мавлоно Ҳақирий... гўё Ҳириликдурур» ва бошқалар.

Шундай қилиб, «Мажолис-ун-нафоис» XV аср адабиёт аҳлларининг, жумладан, Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қимматли маълумотлар берувчи бир манбадир.

Адабий-танқидий мулоҳазалар ва бадиий намуналар.

Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да бадиий асарларни таҳлил қилиш вазифасини ўз олдига қўймайди. Зотан тазкирачилик традицияси буни талаб ҳам қилмас эди. Лекин, шунга қарамай, «Мажолис-ун-нафоис»даги муҳим адабий-танқидий мулоҳазалар XV аср адабиётини, унинг бир қатор намояндалари ижодини ёритишга ёрдам қилади. Тазкира автори кўпгина шоирларнинг бадиий адабиётда тутган ўрнини кўрсатишга, уларнинг бадиий ижодиётини баҳолашга ва асарлари учун хос бўлган хусусиятларни ёритишга интилади. Бироқ у баъзан айрим ёзувчилар ижодининг маълум бир томонини ёки маълум бир асарини, ҳатто маълум бир парчасини кўзда тутиб фикр юритади. Айрим ўринларда эса баъзи ёзувчилар ҳақида маълумот беради-ю, лекин уларнинг ижоди ҳақида фикр юритмайди ёки учинчи бир кишининг мулоҳазасини баён этиш билан кифояланади, чунки адабиёт аҳллари ҳақида объектив ва ҳаққоний фикр юритиш шуни тақозо қилар эди. Навоий 459 шоирнинг барча асарларини тўплаш ва ўрганишга улгура олмаган эди. Зотан, Навоий яшаган шароитда буни амалга ошириш ҳам амри маҳол эди (матбуот ва босмахона бўлмаганини эсланг). Навоий не-не машаққатлар билан айрим ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот тўплагани, асарларидан намуналар йиққанини «Мажолис-ун-нафоис»нинг бир неча ўрнида қайд қилади. Юқоридаги фикрларни конкретлаштириш учун мисолларга мурожаат қилайлик.

«Мавлоно Лутфий... ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпрак эрди...», «Мавлоно Котибий ўз замонининг беназири эрди. Ҳар навъ шеърғаким майл кўргузди, анга маонийи ғариба кўп юзланди, батахсис, қасоидда балки ихтиролар ҳам қилди ва кўпи яхши келди ва маснавийлари ҳам... бор. Аммо ғазалиёт ва қасоид девони машҳурроқ ва яхшироқ воқе бўлубтур...». «Мавлоно Бақоий... Аммо фақир ҳаргиз андин муаммоеки, нимага ярагай эшитмадим. Сўнгра шеър айта бошлади. Аммо ғариб хаёллар қилур, аммо таркибни реш боғлар. Дерларки, тирандозлиқ фанида соҳиб вуқуфдур, биз билмас биз», «Қози Муҳаммад-ул-имомий... Назмга ҳам гоҳи машғул бўлур

эрди. Ва ашъори Ҳири шаҳри орасида бор»; «Мавлоно Жунуний... шеъри ёмон эрмас экандур...», «Нур Саидбек... табъининг не миқдор қувват ва латофати бор эрканин шеъридин билса бўлур. Ўқуғон билгай...».

Навоий баъзан шоирларнинг шеърларидан парча келтириб, шу парчанинг ўзи билан уларга баҳо беради. Масалан: «Мавлоно Али Оҳий — Машҳаддиндур, «Хамса» муқобаласида неча маснавий айтибдур. Чун муқобалаға келтурса бўлмас, гўёки ул жиҳатдан шуҳрат тутмайдур. «Хаёл ва висол» китобида бир байт бор, магарким мулҳими ғайб ўз шеъри бобида анинг тилига солғондурким:

Шеъреки, бувад зи нукта сода,
Монад ҳама умр як савода.

(Агар шеър маъно нозиклигидан холи бўлса, у бир умр қоралик бўлиб қолади.)»

Бу мисоллар ҳассос олим Навоийнинг шоирлар ижодига баҳо беришда мумкин қадар принципиал ва объектив бўлишга интилганини, шоирлар ижодини ҳам, китобхонларнинг фикр-мулоҳазаларини ҳам қунт билан кузатиб, ўрганиб борганини кўрсатади.

Навоий поэзия билан шуғулланган темурийлар ҳақида сўзлаганда, баъзан уларга тенденциозроқ муносабатда бўлади (7—8-мажлислар), тўғриси, XV аср шароити ва Навоийнинг вазияти уни шунга мажбур этади. Бироқ, шунга қарамай, Навоий темурий шаҳзодаларнинг бадиий ижодига ҳам, уларнинг шахсига ҳам имкони борича объектив баҳо беришга интилади. Масалан, у Абобакр мирзо ҳақида «...чун табъида назм чошниси бор эрмиш» деса, Султон Искандар ҳақида «...дерларким, табъи назмға мойил эрди...» дейди. Абдуллатиф мирзонинг шахсий сифатлари ҳақида: «Савдойи мизож ва васвасий табъ ва девонасор киши эрди. Мундун ўзга дағи ғариб бадфеълликлари бор эрдиким, зикридин беҳибожлик лозим келур. Ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва қари ва подшо отасин (Улуғбекни) ўлтурди...» деб уни қаттиқ қоралайди.

«Мажолис-ун-нафоис»нинг 8-мажлиси Ҳусайн Бойқарога бағишланган. Ҳусайн Бойқаро ўз замонасининг истеъдодли шоирларидан бири эди. Унинг айрим лирик шеърлари ва назиралари бадиий жиҳатдан мароқли чиққан. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Ҳусайн Бойқаронинг шундай шеърлари (ёки алоҳида парчалари) ҳақида мулоҳаза юритиб, уларга ижобий баҳо беради. Бироқ Навоий Ҳусайн Бойқаро ижодининг камчиликларини кўрсатмайди ва кўрсата олмас ҳам эди. Шунга кўра, Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро ижоди ҳақидаги мулоҳаза-

ларига, айниқса унга берган баҳосига танқидий ёндошиш керак.

Навоий шеърнинг ғоявий мазмунига ҳам, бадиийлигига ҳам катта эътибор беради. У шеърдаги жузъий нуқсонларни ҳам танқид қилади. «Мажолис-ун-нафоис»да Камол Турбатий, Мавлоно Абдусамад Бадахший, Мавлоно Аёзий ва бошқалар зикрида айтилган мулоҳазалар Навоийнинг ҳассос санъатшунослигини янада равшанроқ кўрсатади. Навоий шоир Атоий ижодига юксак баҳо беради. Лекин унинг:

«Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклукиндин сув била ютса бўлур»

байтида «ўлтурур» сўзи билан «бўлур» сўзини қофия қилгани учун қофиясида айбғинаси бор» деб таъкидлайди.

Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да шоирларнинг халқ ижодига муносабатига ҳам алоҳида эътибор беради. Чунончи, у Мавлоно Муҳаммад Неъматободий, Мавлоно Бу Али, Ҳофиз Шарбатийлар зикрида халқ юморига хос эпизодларга кенг тўхталиб ўтади.

Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да шоирларнинг ижоди учун жуда характерли бўлган асарлардан намуналар келтиради. Мавлоно Муҳаммад Муаммоий муаммо жанрида шуҳрат қозонган. Бинобарин, Навоий бу шоирнинг муаммоларидан мисол келтиради. Ҳазил-мутоибалари билан танилган Сайид Козимийдан қуйидаги ҳажвий байтни намуна сифатида беради:

Шукри худоки қозийи шаҳри Ҳири наям,
(Дар силки одам сифатонам харе наям.)

Мазмуни:

Худога шукурки Ҳирот шаҳрининг қозиси эмасман, одамшавандалар қаторидаману, эшак эмасман.

Қобилиятли шоир Саид Абдуллоҳ Астрободийнинг хўчонлик бир кишининг садрга бир эшакни пора бериб, қози бўлгани ҳақида яратган қитъаси машҳур бўлган. Навоий шу қитъани келтиради:

Ҳамегашт дар шаҳр шахсе зи Хўчон,
Ки қози шавад, садр рози намешуд.
Бидодаш харе ришвау гашт қози,
Агар хар намебуд қози намешуд.

(Хўчондан келган бир киши қози бўлмоқ учун шаҳарда айланиб юрарди, бироқ садр унинг қози бўлишига рози эмасди. Охирида бир эшакни садрга пора бериб, қози бўлди; ҳақиқатан, эшак бўлмаса (сўз ўйинига эътибор беринг) эди, қози бўлмас эди).

Дунёвий адабиётнинг атоқли вакили Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да кўпинча шоирларнинг шайх-зоҳидларга, таркидунёчилик ва бадбинликка қарши қаратилган шеърларидан намуна беришга интилади. Бу билан ҳам у диний-мистик адабиётга қарши курашини давом эттиради.

Тазкирачилик тараққиётида «Мажолис-ун-нафоис»нинг ўрни.

«Мажолис-ун-нафоис» XV аср адабий ҳаётининг муҳим бир ҳужжатидир[1]. Бу асар ўз давридаги адабий ҳаётни маълум даражада ёритиб бериш билан бирга, сўз санъатининг тараққиётига ҳам хизмат қилди. Адабиёт аҳлларини ва китобхонларни кўп ёзувчиларнинг ижодий фаолияти, уларнинг ютуқлари ва камчиликлари билан таништирди. У кейинги асрларга XV аср адабиёти ва адабий-танқидий қарашларининг бир ёдгорлиги бўлиб қолди ва тазкирачилик тараққиётига самарали таъсир этди. Бу асар XVI асрдаёқ Фахрий бин Султон Муҳаммад Амирий, Муҳаммад Қазвиний ва нишопурлик Шоҳали Абдуали томонидан уч марта форс тилига таржима қилинди. XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошида ўтган озарбайжонлик адабиётшунос Содиқбек китобдор «Мажолис-ун-нафоис»дан илҳомланиб ва фойдаланиб, «Тазкираи мажма-ул-хавос»ни тузди. Ўзбек тазкирачилигининг тўнғич асари бўлган «Мажолис-ун-нафоис» ўзбек тилида бир қатор тазкира ёки мажмуа ва баёзларнинг вужудга келишига йўл очди ва бир намуна бўлиб хизмат қилди.

Кейинги асрларда ўзбек ва тожик тилларида бир қанча янги тазкиралар вужудга келди. Малеҳонинг «Муззакир-ул-асҳоб» («Суҳбатдошлар зикри») Ҳасан Нисорийнинг «Музаккир-ул-аҳбоб» («Дўстларнинг зикри»), Возиҳнинг «Туҳфат-ул-аҳбоб» («Дўстларнинг туҳфаси»), Фазлийнинг «Мажмуат-уш-шуаро» («Шоирлар тўплами») асарлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу тазкираларнинг ўзига хос яхши томонлари ҳам, нуқсонлари ҳам бор. Улар ўз давридаги адабиёт тарихини ўрганишда маълум аҳамиятга моликдир. Бироқ, шуни таъкидлаш керакки, феодал саройи доирасида вужудга кел-

---

[1] «Мажолис-ун-нафоис»нинг XV аср охири ва XVI аср бошларида кўчирилган бир неча нусхаси бизгача етиб келган. Унинг 1498 йилда кўчирилган бир нусхаси Венада, 1527 йилда кўчирилган бир нусхаси Парижда, 1538—1539 йилларда кўчирилган бир нусхаси Бокуда, XVI аср ўрталарига мансуб бир нусхаси Ленинградда, XV аср охири ёки XVI аср бошларида кўчирилган бир нусхаси (биринчи варианти) Тошкентда сақланади. Кейинги асрларга мансуб нусхалар эса анча кўпдир. Булар ичида 1842—1843 йилларда кўчирилган бир мукаммал ва нодир нусха ҳам бор (бу нусха Тошкентда Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади).

ган тазкира ва мажмуаларда ёзувчиларга тенденциоз муносабатда бўлиш авж олиб кетади. Жумладан, Фазлий ўз тўпламида саройнинг маддоҳ шоирларини кўкка кўтариб мақтайди, Гулханий ва Махмур каби халқчил ёзувчиларни эса камситади, уларга туҳматлар қилади. Бундан ташқари, сарой аҳлларининг кибр-ҳавоси, мақтанчоқлиги, хушомадгўйлиги тўпламлардаги шеърларда ҳам, шарҳларда ҳам кенг ўрин ола бошлайди. Масалан, Фазлий:

«Манам Фазлийи номвар дар замон,
Низомийи аср худам дар сухан.
Ба гуфтор дорам зи Жомий нишон,
Ба ашъори турки Навоий баён».

(«Мен замоннинг номи кетган Фазлийсиман, сўзда ўз асримнинг Низомийсиман. Сўзламоқда Жомийдан нишонаман, туркий шеър баёним Навоий баёнидекдур)

деса, Адо:

«Гар Навоийдан Адо сўзини ўткарса не тонг,
Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайни Бойқаро»,—

деб димоғдорлик қилади.

Фазлий ва Адоларнинг бундай мутакаббирона сўзларига қарши Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис»идан унинг камтарлигини кўрсатувчи бир-икки мисол келтирсак, улуғ шоир ва мутафаккирнинг олижаноблиги янада равшанроқ намоён бўлади. Шоир Суҳайлий,—дейди Навоий,—«аввалдин охиргача фақир била илтифот ва имтиходи кўп учун, мундин ортиқ таъриф қилинса, ўзимни таъриф қилғондек бўлурдин қўрқиб, ихтисор қилилди»; Мавлоно Бурҳониддин «... бу фақирга подшоҳ муҳр таклифи қилғонда тарихе айтиб эрдиким, бағоят хўб воқе бўлуб эрди. Аммо чун фақирнинг таърифини нафсул-амрда воқеадур, лозим келур эрди, битилмади».

Хуллас, «Мажолис-ун-нафоис» XV аср адабиётини, Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўрганиш ва ёритишда ўтмиш адабиётшуносликнинг қимматли бир ёдгорлиги бўлиб келмоқда.

«МЕЗОН-УЛ-АВЗОН»

«Мезон-ул-авзон» ўтмиш адабиётшуносликнинг муҳим ёдгорликларидан бири бўлиб, у шеър тузилишига, классик поэзиянинг асосий вазн тури бўлган арузга бағишланган асардир.

«Мезон-ул-авзон» нинг яратилиш тарихи ва унга бўлган эҳтиёж.

Аруз поэзиянинг мураккаб бир вазн туридир. Аруз вазни араб поэзияси, форс-тожик тилидаги поэзия, ўзбек, озарбайжон, турк, туркман ва бошқа туркий халқлар поэзиясида узоқ тараққиёт тарихини босиб ўтди. Бу вазн турли халқлар поэзиясида умумий принцип ва хусусиятларга эга бўлиши билан бирга, бу халқлардан ҳар қайсисининг поэзиясида ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Ўтмиш адабиётшунослигида «арузи арабий», «арузи форсий» ва «арузи туркий» терминларининг қўлланилишига сабаб шу эди.

Аруз вазнининг ўзига хос хусусиятлари, унинг турли тилдаги вариантлари ва хилланишлари бу вазннинг назарий масалаларини ёритиш заруриятини туғдирган эди. Араб адабиётшуноси Халил ибн Аҳмад биринчи бўлиб аруз назарияси ҳақида асар ёзди.

Халил ибн Аҳмаддан кейин форс-тожик тилида арузга доир бир неча асарлар яратилди. Шамс Қайснинг «Ал-мўъжам»,[1] Рашидаддин Ватвотнинг «Ҳадойиқ-ус-сеҳр» («Сеҳр боғлари»), Хожа Насриддин Тусийнинг «Меъёр-ул-ашъор» («Шеърлар меъёри»), Салмон Соважийнинг рисоласи ва бошқа рисолалар бунёд этилди. Буларнинг ҳаммаси поэзиянинг бир неча асрлик тажрибаси асосида аруз назариясининг равнақ топишига катта ҳисса қўшди. Бироқ бу асарлар XV аср адабиёт аҳлларининг эҳтиёжларига тўла жавоб беролмас эди. Шунга кўра XV асрда арузга доир бир неча янги асарлар яратилди. Дарвеш Мансур аруз ҳақида икки асар яратди, Абдураҳмон Жомий ҳам «Аруз» рисоласини ёзди. Бироқ булардан қатъи назар, «Мезон-ул-авзон» каби янги ва оригинал бир асарнинг вужудга келиши учун катта зарурият ва эҳтиёж бор эди. Бу зарурат ва эҳтиёжлар қуйидагилардан иборат эди:

1. Аруз ҳақидаги асарлар араб тилидаги ва форс-тожик тилидаги поэзиянинг вазнига хос барча масалаларни тугал қамраб олмаган эди. Аруз назариясини араб тилидаги ва форс-тожик тилидаги поэзиянинг тажрибалари асосида янада тўлдириш ва мукаммаллаштириш лозим эди. Ёшлик палласида Дарвеш Мансурдан аруз бўйича таълим олган, Халил ибн Аҳмад, Шамс Қайс, Хожа Наср Тусий, Салмон Соважий ва Абдураҳмон Жомийларнинг арузга доир асарларини мукаммал ўрганган Алишер Навоий шу вазифани бажариш мақсадини ўз олдига қўйди. У «Мезон-ул-авзон»да «... ва неча қоида ва дойира ва вазн ким, ҳеч арузда, мисли фан возеъи Халил ибни Аҳмад ва илм устоди Шамс Қайс кутубида ва

[1] *Мўъжам* — араб ёзувидаги ҳарфларнинг диакритик белгили бўлиши.

Хожа Наср Тусийнинг «Меъёр-ул-ашъор»ида, балки Ҳазрати Маҳдумий... Нуран (Жомий) «Аруз»ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихрож қилиб эрдим, бу китобға изофа қилдим»,— дейди.

2. Аруз назариясига доир китобларда ўзбек поэзиясининг вазни масалалари махсус ўрганилмаган ва ёритилмаган эди. Ваҳоланки ўзбек поэзиясида бу вазн узоқ тарихга ва катта тажрибага эга эди. XI асрдаёқ арузнинг мутақориб баҳрида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» достони каби катта асар вужудга келган эди. Ўзбек поэзиясидаги арузнинг 4—5 асрлик тажрибасини ўрганиш адабиёт тарихини ёритишга хизмат қилиши билан бирга бу адабиётнинг тараққиёти ва истиқболи учун ҳам ниҳоятда зарур эди. Бу вазифа араб ва форс-тожик тилидаги поэзия тажрибалари асосида аруз назариясини тўлдириш ва бойитишга нисбатан ҳам муҳимроқ эди. Бу катта, масъулиятли ва шарафли вазифани биринчи бўлиб Алишер Навоий мислсиз катта муваффақият билан амалга оширди. «Чун турк (ўзбек) алфози била назм воқеъ бўлубтур,— дейди Навоий,— анга зобитае на қонуне йўқ эркандур. Ва ул фан ривожи учун киши аруз фанида китобе ё рисолае битмайдур... Бу сабабдин илм зобитасиға қалам сурулди».

3. XV асрда аруз назариясига доир бир неча асар бўлса-да, лекин адабий ҳаёт арузга доир мукаммалроқ ва китобхонларга ҳам, шоирларга ҳам манзур янги бир асар вужудга келишини талаб қилар эди. Китобхонларгина эмас, балки кўпгина шоирлар ҳам бу мураккаб вазннинг барча масала ва баҳрларини билмас эдилар. Навоий «Мезон-ул-авзон»да характерли бир фактни ҳикоя қилади: Ҳусайн Бойқаро Амир Хисрав Деҳлавийнинг 18 минг байтдан иборат шеърларини йиғдириб девон туздиради. Хисрав Деҳлавий шеърларининг вазни хилма-хил ва хийла мураккаб эди. Китобхонлар ва ҳатто баъзи шоирлар Хисрав Деҳлавий шеърларида қўлланилган кўпгина аруз баҳрларини аниқлаб ололмайдилар. Шунинг учун Ҳусайн Бойқаронинг топшириғи билан арузшунослар Хисрав Деҳлавийнинг ҳар бир шеъри устига бу шеърнинг вазнини ёзиб чиқадилар. Шундан кейин девон тузишда ҳар бир шеърнинг вазнини қайд этиб қўйиш Навоий замондошлари учун бир одат бўлиб қолади. Навоийнинг ўзи ҳам «Хазойин-ул-маоний»да шундай қилади. Бу факт аруз назариясини кенгроқ тарғиб қилиш ва ҳаммабоп мукаммал бир асар яратиш заруриятини кўрсатар эди. «Мезон-ул-авзон» мана шундай бир асар бўлди.

4. «Мезон-ул-авзон»га қадар аруз назариясига доир яратилган асарлар ё араб, ёки форс-тожик тилида эди. Ўзбек

адабиёти аҳлларининг ҳаммаси ҳам бу асарлардан тўла фойдалана олмас эдилар. Уларга ўз она тилида аруз ҳақида мукаммал бир қўлланма яратиш зарур эди. Ўзбек адабиёти ва адабий тилининг тараққиёти шуни талаб қилар эди. «Мезон-ул-авзон» бу талабга ҳам мукаммал бир жавоб бўлди.

«Мезон-ул-авзон»нинг ёзилган йили аниқ маълум эмас. Бироқ унинг 1492 йилдан кейин, «Хазойин-ул-маоний» тузилганидан сўнг яратилгани аниқдир, чунки китоб автори Жомийни марҳум деб тилга олади ва «Хазойин-ул-маоний»ни тузиб, ундаги шеърлар устига вазнини қайд қилиб қўйганини таъкидлайди. Демак, «Мезон-ул-авзон» Навоийнинг ўз умрининг охирларида яратган асарларидан биридир. Асар шеър тузилишига, вазнга доир бўлгани учун автор уни «Мезон-ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») деб атаган.

«Мезон-ул-авзон»нинг қўлёзма нусхалари Навоийнинг бошқа асарларининг қўлёзма нусхаларига қараганда камроқ тарқалган, чунки у кенг китобхонларга бағишланган бадиий асар бўлмай, балки махсус илмий асардир. «Мезон-ул-авзон»нинг мамлакатимиз кутубхоналарида бир неча қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Бу нусхаларнинг кўпи XIX асрга мансубдир. «Мезон-ул-авзон»нинг нусхаларини чоғиштириб ўрганиш асосида адабиётшунос И. Султонов бу асарнинг илмий-танқидий текстини ишлаб чиқди.

«Мезон-ул-авзон» да арузга доир умумий маълумот.

Навоий «Мезон-ул-авзон» асари билан аруз назариясига доир мукаммал бир қўлланма яратиш вазифасини ўз олдига қўяди. Бинобарин, у тўғридан-тўғри аруз назариясига қўшган янгиликларига ўзбек поэзиясининг вазн хусусиятларини текшириш ва ёритишга ўтмасдан, балки китобхонларга қулай бўлсин учун, аруз ҳақида, қисқача бўлса ҳам, умумий маълумот беришни лозим кўради. «Мезон-ул-авзон»даги маълумотлар аруз терминининг келиб чиқиши, рукнлар, асллар, баҳрлар ва баҳрлар доираси, тақтиъ ва бошқа масалаларни ўз ичига олади.

Аруз терминининг келиб чиқиши ҳақида турли хил фикрлар бўлган. Жумладан, бу терминни аруз назариясига асос солган Халил ибни Аҳмаднинг юртига яқин Аруз деган водийнинг номи билан боғлаганлар. Бу ҳақда Навоий шундай дейди:

«Бас собит бўлдиким, аруз фани шариф фандур. Ва буким, ул илмни невчун «аруз» дедилар, мухталиф аҳвол бор. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад... бу фаннинг вазиидур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир водий эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водийда аъроб уйларин тикиб,

жилва бериб, баҳоға киюрурлар эрмиш. Ва уйни араб «байт» дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўёки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» деб турлар...». Афтидан, Аруз водийси хушҳаво ва хушманзара бир жой бўлган, кишилар у ерда ашула айтиб, шеърхонлик қилганлар. Аруз водийси поэзия манзилига айланган. Бинобарин, шеърнинг ритмик асоси бўлган вазн шу водийнинг номи билан аталган. Шунингдек, шеърнинг икки мисраси бир шеърий уй ҳисобланиб, икки мисра «байт» — «уй» номи билан юритила бошлаган.

Аруз вазнида мисралардаги ритмик бўлаклар рукн (сутун) деб юритилади, чунки уй (байт)нинг сутуни бўлгани каби, шеърий уй-байтнинг ҳам сутунлари бўлиши керак. Шеърий байтнинг сутуни эса рукндир. Рукн ундош ҳарфлар ва алифнинг миқдорига, уларнинг мутаҳаррик (ҳаракатли). яъни «зер», «забар» ёки «пеш»ли бўлишига[1] ёки сокин (ҳаракатсиз), яъни «зер», «забар» ёки «пеш»сиз бўлишига қараб 3 гуруҳга бўлинади: сабаб, ватад ва фосила.

Рукнлар ҳижоларнинг миқдори ва чўзиқ ёки қисқалигига қараб 8 аслга бўлинади ва ҳар бири махсус ном билан аталади. Бу аслларни аруздa қабул қилинган «фаала» (ҳаракат этмоқ) масдари асосидаги формула билан кўрсатилганда, қуйидагича бўлади:

1. Фаъўлун[2] (فعولن); 2. Фоъилўн (فاعلن); 3. Мафоъийлун (مفاعيلن);

4. Мустафъилўн (مستفعلن); 5. Фоъилотўн (فاعلاتن); 6 Мафоъил тўн (مفاعلتن); 7. Мутафоъилўн (متفاعلن); 8. Мафъулоту (مفعولات). Асллар жузъий ўзгаришларга учраб, турли шакл оладилар. Ўзгаришлар «зиҳофот», вужудга келган шакллар — шохобчалар «фуруъ» деб юритилади. Масалан, мафоъийлўннинг ўн бир «зиҳофот» ва шунга мувофиқ ўн бир «фуруъи» бор: мафоъилўн, мафоъийлу, мафъулўн, мафъулу, фоъилўн, фаулўн, мафоъийл, фаъўл, фаъул, фоъ, фаъ. Бу фуруъларнинг ҳар бири яна махсус номлар билан аталади. Масалан, мафоъилўн — мақбуз, мафоъийлу — макфуф, мафъулўн — ахрам, мафъулу — ахраб ва бошқалар.

Шеърий мисралар мана шу аслларнинг маълум миқдори ва маълум бир тартиби билан ҳосил бўлади. Рукнларнинг аслга мувофиқлиги тақтиъ[3] деб юритилади. Мисол:

Хастаеким, бастае ул зулф эрур,
Уйла йўқ девонае фарзонае.

Тақтиъи: *Хастаеким* — фоилатўн — *бастае ул* — фоилотўн,— *зулф эрур* — фоилўн.

Уйла йўқ де — фоилотўн — *вонае фар* — фоилотўн — *зонае* — фоилўн. Биринчи мисранинг аввалги қисми «садр», сўнгги қисми «аруз», иккинчи

---

[1] Ундош ҳарфлар ёки алифнинг ости ва устига унли товушларни ифодалаш учун белги қўйилиши (фатҳа, замма, касра) ёки белги қўйилмаса ҳам, уларнинг ости ёки устида шу белгилар бор деб тасаввур этилиши.

[2] у — чўзиқ у.

[3] *Тақтиъ* — парадигма.

мисранинг аввалги қисми — «ибтидо», сўнгги қисми «зарб», буларнинг орасидаги қисми «ҳашв» дейилади. Байтларнинг тақтиъида ўзгариш бўлмаса, уни «солим» деб аталади.

Арузнинг бир-бирига яқин вазн туркумлари бўлиб, бу туркумлар баҳр деб юритилади. Арузда 19 баҳр бор: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазаж, ражаз, рамал, мунсареҳ, музореъ, муқтазаб, мужтасс, сареъ; жадид, қариб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик. Баҳрлар байтидаги рукнларнинг миқдори билан бирга айтилади. Масалан, рамали мурабба — тўрт рукнли рамал, рамали мусаддас — олти рукнли рамал, рамали мусаммман — саккиз рукнли рамал ва бошқалар. Баҳрларнинг ҳар бири бир неча тур вазнларга бўлинади ва улар моҳиятига қараб махсус ном билан юритилади. Масалан: рамали мусаммани солим. Мисол:

Келки ишқингдин кўнгулда йўқтурур сабру қарорим,
Бошима еткур қадамким, ҳаддан ошти интизорим.

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилотўн.

Рамали мусаммани махбуни мақтуъ. Мисол:

Олам ичра манга ул ҳури малак сиймо бас,
Бу качон бўлса муяссар қадаҳи саҳбо бас.

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн фаълўн.

Рамали мусаддаси солим. Мисол:

Эй жамолингдин хижил хуршиди анвар,
Қоматингдин мунфаил сарву санубар.

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн.

Рамали мусаддаси мақсур. Мисол:

Гулшанингдин елдек, эй раъно ниҳол,
Мен ямон бордим, вале сен яхши қол.

Фоилотўн фоилотўн фоилон.

Рамали мураббаи солим. Мисол:

Келгил, эй рухсори зебо —
Ким бўлубмен но шикебо.

Фоилотўн фоилотўн
Фоилотўн фоилотўн.

Рамали мураббаи махбун. Мисол:

Манга ҳажрингдин алам кўп,
Санамо, қилма ситам кўп.

Фаилотўн фаилотўн
Фаилотўн фаилотўн.

Баҳрлар бир-бирига яқинлиги ва айрим умумий хусусиятларига қараб группаланган ва маълум доираларга тўпланган дир. «Мезон-ул-авзон»га қадар қуйидаги беш доира: Муъталифа, Мухталифа, Мунтазиа, Муттафиқа ва Муштабиҳа доиралари тузилган эди.

Навоий арузнинг умумий масалалари ҳақида мисоллар билан қисқа, лекин аниқ маълумот бериб, «Мезон-ул-авзон»ни аруз назариясига доир муҳим ва машҳур бир қўлланмага айлантирган эди.

«Мезон-ул-авзон» да аруз назариясининг ривожлантирилиши.

Навоий арузнинг маълум қоида, хусусият, тур ва туркумлари ҳақида маълумот бериш билан кифояланиб қолмайди. Шу билан бирга, у арузга қўшимча ва янгиликлар киритади. У икки йўл билан: 1) араб ва форс-тожик поэзиясида қўлланилиб келган аруз системасига қўшимчалар киритиш; 2) ўзбек ёзма поэзияси ва халқ поэтик ижодининг бир неча асрлик тажрибаларини текшириб, унинг вазн хусусиятларини ёритиш, умумлаштириш ҳамда уларни араб ва форс-тожик поэзиясининг вазни билан таққослаб, арузни янги факт ва қоидалар билан бойитиш йўли билан аруз назариясини такомиллаштиради. Навоийнинг қўшимчалари ва янгиликлари арузнинг деярли барча масалаларини қамраб олади.

Навоий араб ва форс-тожик поэзиясининг вазни билан ўзбек поэзиясининг вазнини деярли ҳар доим таққослаб боради, уларнинг ўртасидаги умумий ва яқин хусусиятларни ҳам, фарқ ва тафовутларни ҳам таъкидлаб, мисоллар билан ёритиб боради. Масалан, у рукн бобида араб, форс-тожик поэзияси ва туркий поэзиянинг қатъий ва умумий бир принципда эканини қайд қилади. Асллар бобида эса 8 асл мавжуд эканини айтиб, булардан 5 таси форс-тожик поэзиясида ва туркий поэзияда қўлланилишини таъкидлайди ва ўз даври адабий ҳаётининг эҳтиёжларини кўзда тутиб, зиҳофот ва фуруъ бобида мана шу 5 аслни таҳлил қилади. Худди шунингдек, у 19 баҳрнинг қайси бири араб ва қайси бири форс-тожик поэзиясида ҳамда туркий поэзияда татбиқ қилиниши ҳақида муфассал тўхтаб ўтирмайди ҳамда «тавил», «мадид», «басит», «вофир» ва «комил» баҳрлари ҳақида сўзлаб, «Ва Ажам шуаросига бу беш баҳрдаким, мазкур бўлди, назм оз воқиъ бўлмиш бўлғай» — дейди.

Навоий «Мезон-ул-авзон»да аруз баҳрлари юзасидан тузилган доираларни ҳам тўлдиради ва янги доиралар яратади. Масалан, у араб поэзиясига хос «тавил», «мадид» ва «басит» баҳрлари асосида тузилган, лекин форс-тожик тилидаги кейинги асарларга кирмаган «Доираи муштабиҳа»ни «Мезон-ул-авзон»га киритади. «Аммо тавил ва мадид ва басит баҳри,— дейди Навоий,— араб шуаросининг махсусидир, алар арузларида доираға киюрубдурлар ва ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни дағи бу доираға киюруб, бу мухтасарға дохил қилилдиким, ул доирадин орий

бўлмағай ва ани «Доираи муштабиҳа» деб турлар». Ҳассос ва донишманд олим узоқ кузатиш ва чуқур текширишлари асосида иккита тамомила янги доира: «Доираи мужтамиа» ва «Доираи муҳталита»ни яратади. У «Доираи мужтамиа»нинг вужудга келиши ҳақида бундай дейди:

«... Бу мазкур бўлғон тўққуз асл баҳрнинг солиминики, зиҳофот духулидин саломат қолмиш бўлғайлар, бир доираи азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрниға алоҳида мисол келтуруб, тўққузтасини яна бир мисрадин ҳам истихрож қилиб, ул доирани «Доираи мужтамиа» («Жам этилган доира»). дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлиға келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим...» «Доираи музталита»нинг вужудга келиши ҳақида эса бундай дейди:

«Ва комил баҳри била вофир баҳрида чун назм кам воқиъ бўлубтур, агар солим ва матбуъ баҳрлардур, аммо доирасиға оз таарруз қилибдурлар, ул икки баҳрға даги доира қўйилди ва анинг отин «Доираи мухталита» дейилди...».

Навоий «Мезон-ул-авзон»га 9 та янги вазн ва шеърий форма киритиб, уларни тавсиф қилади. Уларнинг кўпчилиги ўзбек халқ поэтик ижодига мансуб бўлган вазн ва шеърий формалардир. Навоий уларнинг халқ орасида юритилган номларини келтиради, номи йўқларини эса аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вазн номи билан атайди: «... яна бир неча вазнки,— дейди Навоий,— баъзини Ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузға (китобга) дохили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз буҳуриға (баҳрларига) дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи аз муносабате эрмас эрди». Булар қуйидагилар:

1. Ҳар мисраси 8 рукнли рамали махбун. Мисол тариқасида Хожа Исмат Бухорийнинг қуйидаги байти келтирилади:

Қомату зулфу кўзу қошу хат ила холи лабинг дурки, аларга,
эмас, эй шўхи ситамгар,

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилотўн
фоилотўн фоилотўн фоилотўн

Сарв ила сунбулу наргис янги ою қуёшу сабзаи жаннат кураи
нофау гулбарг аро шаккар.

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилотўн
фоилотўн фоилотўн фоилотўн.

Қолганлари халқ қўшиқларига хос вазн ва шеърий формалардир.

(«Яна турк улуси, батахсис Чиғатой халқи (ўзбеклар) аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар».)

2. Туюқ. Туюқнинг таърифи ва вазни ҳақида бундай дейилади:

«...Бириси «туюқ» турким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоқким:

Ёраб ул шаҳду шакар ё лабмудур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур.

Фоилотўн фоилотўн фоилон

Жонима пайваста новак отқали,
Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур.

Фоилотўн фоилотўн фоилон.

3. Қўшиқ. Вазни — мадиди мусаммани солим. Мисол:

Ваҳки, ул ой ҳасрати дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилўн.

4. Қўшиқ. Вазни — рамали мусаммани маҳфуз (бу қўшиқ юқоридаги қўшиқ заминида вужудга келган. Ҳофизлар ва созандалар орасида жуда шуҳрат қозонган).

Мисол:

Сабзаи хаттинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилўн.

5. Чанги. Тўйларда айтиладиган қўшиқ. Бу қўшиқнинг таърифи ва тавсифида шундай дейилади:

«...Яна «чанги» дурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, мунсариҳи матвийи мавқуф баҳридур ва «ёр-ёр» лафзини радиф ўрниға мазкур қилурлар, андоқдурким:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким, дамидин тушти ўт, жоним аро, ёр-ёр.

Муфтаилўн фоилон муфтаилўн фоилон.

6. Муҳаббатнома. Бу қўшиқнинг вазни — ҳазажи мусаддаси мақсур.

Мисол.

Мани оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.

Мафоийлўн мафоийлўн мафоийл.

7. Мустазод. Бу қўшиқнинг вазни — ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф бўлиб, ҳар бир мисрадан кейин шу вазннинг икки рукни билан қўшимча мисра келади, шу йўл билан шеър куйга мослашади.

Мисол:

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли
Мафъулў мафоийлў мафоийлў фаулўн

Мазҳар санга ашё
мафъулў фаулўн

Сен лутф билан кавну макон ичра мавли
Олам санга мавло.

8. Орзуворий. Бу қўшиқ кўпинча ҳазажи мусаммани солим, баъзан рамали мусаммани маҳзуф вазнида келади.

Мисоллар:

Сақохўм раббуҳўм хамри дудоғинг кавсариндандур,
Бу майни ичтукунг нуқли ҳадисинг шаккариндандур.

Мафоийлўн мафоийлўн мафоийлўн мафоийлўн.

(Ҳазажи мусаммани солим.)

Давлати васл илтимоси не ҳикоятдур манго,
Буки ёдинг бирла жон берсам кифоятдур манго.

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилўн.

(Рамали мусаммани маҳзуф.)

9. «Туркий»: «...Яна сурудедурким, ани «туркий» дебтурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажовиз айш аҳлиға судманд ва мажолис оро суруддур... ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқедур, андоқким, байт:

Эй саодат матлаи ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.

Фоилотўн фоилотўн фоилотўн фоилон».

Юқоридаги вазнлар ва шеърий жанрлар Навоийнинг халқ оғзаки ижодига зўр муҳаббат ва эҳтиром билан қараганини, турли хилдаги халқ асарларини қунт билан кузатиб, ўрганиб борганини кўрсатади. Халқ оғзаки ижодидан илҳом ва таълим олган улуғ шоир халқнинг ижодини менсимаган ёки ун-

дан бехабар бўлган шоирларни хуш кўрмас, уларни қаттиқ танқид қилар эди. Жумладан, у «Ҳайрат-ул-аброр»да бундай деган эди:

Онгламайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.
Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носара маънию адо нодуруст.

Навоий халқ оғзаки ижодидан баҳраманд бўлибгина қолмади, балки халқ оғзаки ижодининг бойликларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини текширди ва илмий асосда ёритди. Жумладан, у халқ қўшиқларининг вазн хусусиятларини текшириб аруз назариясини бойитди.

Навоий халқ поэзиясида аруздан бошқа вазнлар ҳам борлигини таъкидлайди. У, шубҳасиз, халқ поэзиясининг етакчи вазни бўлган «бармоқ» вазнини кўзда тутади. Бироқ асар аруз назариясига бағишланганидан бу вазн ҳақида кенг мулоҳаза юритмайди.

Шундай қилиб, Навоий ўзбек, форс-тожик ва араб поэзиясининг тажрибалари асосида аруз назариясига муҳим қўшимча ва янгиликлар киритиб, арузни янада такомиллаштиради.

«Мезон-ул-авзон» нинг аҳамияти.

«Мезон-ул-авзон» аруз вазни соҳасида яратилган жуда қимматли бир асар бўлиб, ўз давридаёқ юқори баҳо олган ва тақдирланган эди. Машҳур тарихчи Хондамир «Макорим-ул-ахлоқ»да Навоий асарларини таърифлар экан, «Мезон-ул-авзон» ҳақида бундай дейди:

«Эҳсонлар эгаларидан энг гўзалининг таснифларидан тағин бири «Рисолаи мезон-ул-авзон»дир. Бу китоб туркий тилда аруз фани ҳақида ёзилган бўлиб, Олий Ҳазратнинг чуқур ва нозик шеърлар тўқишда жуда кўп истеъдодли ва ортиқ даражада маҳорати бор эканлиги мана шу китобдан аниқ маълум бўлади. Чунки у ўтмишдаги олимлар ва шоирларнинг сезгилари нури тушмаган бир қанча мақбул баҳр қўшуб, аруз доирасига киритган».

Навоий «Мезон-ул-авзон»нинг хотимасида: «Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқиъ бўлмиш бўлса, иътироз била ўтмагайлар ва ислоҳ қалами била тузатгайлар»,— деган эди. Бобирнинг айтишига қараганда Навоий «Мезон-ул-авзон»да рубоий вазнлари бобида тўрт ўринда жузъий хато қилган. Лекин бу хатолар «Мезон-ул-авзон»нинг қимматига путур етказмайди. Навоий ўз олдига қўйган вазифасини мислсиз катта муваффақият билан амалга оширган эди.

«Мезон-ул-авзон» аруз ҳақидаги назарий бир асар бўлиши билан бирга, поэзиянинг, хусусан, ўзбек поэзиясининг тараққ-

қиётида катта амалий аҳамият касб этди. «Мезон-ул-авзон» автори биринчи бўлиб ўзбек поэзиясининг вазн масалаларини текширди, кузатишларини чуқур илмий асосда умумлаштирди, ўзбек поэзиясида арузнинг барча баҳрларида ҳам асарлар яратилганини мисоллар билан кўрсатди, ўзбек шоирлари ва китобхонларига уларнинг ўз она тилида қимматли қўлланма яратди.

«Мезон-ул-авзон» ўзбек ва форс-тожик адабиёти тарихи ҳамда бу адабиётларнинг назарий масалаларини ўрганишда ҳанузгача ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

НАВОИЙ — ЭСКИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ АСОСЧИСИ

Ўзбек адабий тилининг равнақи учун кураш улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий фаолиятининг узвий ва муҳим бир қисми бўлди. У халққа унинг ўз тилида ғоявий-бадиий юксак асарлар яратиш, халқ тилининг туганмас манбаларидан кенг фойдаланиш, унинг бойлиги ва нафислигини намойиш этиш учун курашди, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини яхши билиб ва эгаллаб олишга, уни қадрлашга, шу тилда китобхонларга манзур бўлувчи асарлар яратишга чақирди, ўзбек тилини камситувчиларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. Навоий ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашнинг ижтимоий-маданий ҳаётдаги аҳамиятига, унинг сиёсий ролига катта эътибор берди. У ўзбек адабий тили халқнинг маънавий эҳтиёжинигина қондириб қолмай, балки, шу билан бирга, давлат сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва уни парчаланиб кетишдан сақлаб қолишда ҳам муҳим роль ўйнайди деб ҳисоблади. Навоий ўзбек адабий тилининг равнақи учун олиб борган кўп йиллик курашини, адабий тил ва бадиий адабиёт соҳасидаги бой тажрибаларини назарий жиҳатдан ёритиб ва якунлаб, тилшунослик фанининг нодир асари бўлган «Муҳокамат-ул-луғатайн»ни яратди.

* * *

Ўзбек адабий тили XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилди. Бу тилнинг тараққий этишида айниқса бадиий адабиёт етакчи роль ўйнай бошлади. Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадоий ва ниҳоят

Лутфий каби истеъдодли шоирлар ўзбек дунёвий адабиётини равнақ топтириш билан бирга, ўзбек адабий тилининг тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Бироқ ҳали ҳам ўзбек китобхонлари ғоявий-бадиий юксак асарларга жуда ташна эдилар, форс-тожик тилидаги адабиётнинг буюк намояндаларига басма-бас келувчи ёзувчилар ниҳоятда оз эди. Шунга кўра ҳам Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн»да:

«... Ҳалоку хон замонидин султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух Султоннинг замонининг охириғача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар... Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлғон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзга ким, бир неча матлаълар бор ким, тавъ ақли қошида ўқуса бўлур»,—

деган эди.

Ёзувчилар ҳали ўзбек тилининг бойликлари ва унинг имкониятларидан кенг ва мукаммал фойдалана олмаган эдилар, бу тилнинг хазиналари яширин қолиб келмоқда эди. «Бу алфоз ва иборатда,— дейди Навоий,— бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмағон жиҳатидин бу яшурун қолибдур... Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда вусъат (кенглик) ва майдонида мунча фусҳат (очиқлик) топилур...». Бироқ бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан фойдаланиш қаттиқ заҳмат чекишни, тажриба тўплаб бориб, мушкулларни енгишни талаб қилар эди. Гўё бу тил бир хазина бўлса, Навоий таъбири билан айтганда, унинг атрофида «илон»лар ва «тикан»лар бор эди. Ёзувчилар мана шу «илон» ва «тикан» заҳмидан чўчиб, хазинага кирмас эдилар.

Форс-тожик тилидаги адабиёт эса ўзбек адабиётига нисбатан хийла узоқроқ тарихга ва бойроқ тажрибага эга эди. Бу тилда ҳатто қофия-луғат китоблари ҳам яратилган эди. Бинобарин, форс-тожик тилида ўрта миёна асарлар ижод этиш бирмунча енгилроқ ва осонроқ эди. Мана шу сабабларга кўра кўпгина ўзбек ёзувчилари ўз она тилида ёзмай, форс-тожик тилида ижод этар эдилар.

«Бас бу ҳайсиятлардин андоқ маълум бўлурким,— деб таъкидлайди Навоий,— бу тилда (ўзбек тилида) ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хуш оянда тартиб ва рабоянда таркиб била боғламоғининг душворлиғи бор. Мубтадий табъи ул назмни душворлиғ била боғламоқдин кўфт топиб, мутаяффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун неча қатла бу навъ воқиъ бўлди, табъи хўй қилди. Чун табъи муътод бўлди, ўз муътодин қўюб ғайри муътодғаким, мушкулроқ ҳам бўлғай, майл қилмоғи мутааззирдур».

Ваҳоланки, халқ билан унинг ўз тилида сўзлашиш зарур эди. Ўзбек китобхонларининг бир қисми форс-тожик тилидаги адабиётдан баҳраманд бўлса ҳам, кўпчилиги ундан фойдалана олмас эди, ўзбек китобхонлари ўз она тилида кўплаб юксак бадиий асарлар вужудга келишини истар эди. Китобхонларнинг эҳтиёжи ва ҳақли талабларини тўғри ва мукаммал тушунган, унга амал қилган Навоий, жумладан, «Ҳайратул-аброр»да:

«Форси эл топти чу хурсандлиқ,
Турки доғи топса барумандлиқ»,—

деган эди. Шунга кўра ҳам Навоий ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини мукаммал билиш ва эгаллашга, унинг хазиналарини очиш ва бадиий асарларда моҳирлик билан мужассамлаштиришга чақирар, уларга ҳар томонлама ёрдам, маслаҳат ва йўл-йўриқлар берар эди. Ҳусайн Бойқаро ҳам ўзбек адабий тилининг истиқболига яқиндан қизиқар, ўзбек ёзувчиларини шу тилда ижод этишга чорлар ва уларни рағбатлантирар эди. Бу ҳақда Навоий: «...Ва илтифот ва иҳтимом юзидин баъзи маънилар топиб, назм қилурға ҳукмлар ҳам жори бўлди ва сўз услубиға таъйинлар ва адосиға таълимлар ҳам изҳори бўлди»,— дейди.

Ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун курашган Навоий бошқа тилларни, жумладан форс-тожик тилини камситмайди, ёзувчиларнинг бу тилда ижод этишларини рад қилмайди, ўзи бу тилда ҳам ажойиб асарлар яратади. «Муҳокамат-ул-луғатайн»да ёзувчиларнинг ўз тилига ва ўзга тилларга муносабати ҳақида Навоий бундай деган эди:

«Андин сўнграким, турк (эски ўзбек) тилининг жомиияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлғон табъ аҳли салоҳият ва табъларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил (ўзбек ва форс-тожик) тили била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу иҳтимолға худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштабълари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкул турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар...».

Навоий ўз она тилини менсимаган ёзувчиларни, ўзбек тили «дағал» тил, бу тилда нафис бадиий асарлар яратиб бўлмайди деб даъво қилган кишиларни шафқатсиз танқид қилди. У ўзбек адабий тилининг равнақи учун курашни даврнинг, жамиятнинг, халқнинг иши деб ҳисоблади. Бинобарин, Навоий «Садди Искандарий»да:

Сенга онча ҳақ лутфи воқеъдурур,
Ки то турк алфози шойеъдурур,
Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сенидек киши,—

деган эди.

Халқ иши учун курашган улуғ шоир ва мутафаккир ўзбек адабий тилининг яловбардори бўлди, бу тилдаги ажойиб асарлари билан шуҳрат топди, бутун ўлкани эгаллаб олди.

Турки назмида чу тортиб мен алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.

(«Лисон-ут-тайр»)

* * *

Ўзбек адабий тилининг яловбардори бўлган Навоий илмий асарларни араб тилида ва бадиий асарларни форс-тожик тилида ёзиш традициясига қарши кескин кураш олиб борди, у ўзбек тилининг хазиналарини очиб, бу тилнинг ҳам бадиий, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой ва тўла имкониятларга эга эканини намойиш қилиб, сўз санъатининг «Хазойин-ул-маоний», «Хамса» ва «Лисон-ут-тайр» каби ўлмас обидаларини, «Мажолис-ун-нафоис», «Мезон-ул-авзон» ва «Муҳокамат-ул-луғатайн» каби қимматли илмий асарларни яратди. У бадиий адабиётнинг ўз даврида мавжуд бўлган деярли барча тур ва жанрларида, лирикада фарддан қасидага қадар, эпосда фалсафий-таълимий достондан қаҳрамонлик достонига қадар, поэзияда ва у даврда жуда кам ривожланган прозада ҳамда илм-фаннинг тарихшунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик соҳаларида ўз асарларини ўзбек тилида яратди. Давлат ҳужжатлари ва хатларни форс-тожик тилидан қолишмайдиган даражада ўзбек тилида ҳам ёзиш мумкин деб ҳисоблаган Навоий «Муншаот»да уларнинг намуналарини беради:

«... ва муқобалада форсий алфознинг дилпазир иншолари мавжуд ва дилписанд макотиб домлолари маъбуд. То хаёлға андоқ келдиким, турк алфозининг доғи руқъалари ҳамул мисол била айтилгай ва бу тил номаларин ҳам ўшул минвол била сабт этилгай».

Шундай қилиб, форс-тожик тилида қайси тур, қайси жанр ва қайси услубда асарлар яратилган бўлса, Навоий шуларнинг ҳаммасида ўзбек тилида янги, оригинал асарлар битди, форс-тожик қаламкашлари билан ижодий мусобақалашди, бу мусобақада катта муваффақиятларга эришиб, ўзбек тилининг сўз бойликларини намойиш этди. Бинобарин, у «Мезон-ул-авзон»да:

«...Ажам шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусиға жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абкориға зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чиғатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлғон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимға бу даст бермайдур ва ҳеч роқимға бу муяссар бўлмайдур»,—

деган эди.

Навоий асарларида ўзбек тилининг лексик бойликларидан, синоним ва омонимларидан, халқ таъбири, мақол ва маталларидан, фразеологик, идеоматик бирикмаларидан, жумла тузилишидан кенг фойдаланди, буларни маълум қолипга, системага солишга интилди. Шунинг учун ҳам Навоий эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлди, устоз сифатида ўзбек ёзувчиларига халқ тили бойликларидан фойдаланиш йўлларини кўрсатиб берди.

Хўш, Навоий тили қайси негизда вужудга келди, унга қайси диалект ёки шева асос бўлди?

Навоий яшаган даврда арлот, барлос, тархон, сулдуз, қиёт, қўнғирот, жалойир ва яна бир қатор бошқа ўзбек қабила ва уруғлари бўлиб, буларнинг тиллари бир-биридан озмикўпми фарқ қилар эди, территориал диалектлар мавжуд эди. Масалан, Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да шоир Хусайн Хоразмий ҳақида сўзлар экан, «Хоразмча турк тили била» ёзар эди дейди. Феодал тарқоқлик, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги зиддият, давлат ҳокимиятининг парчаланиши ва бошқалар диалект ва шева-лаҳжалар ўртасидаги фарқ-тафовутларни тугатишга тўсқинлик қилар эди. Адабий тил учун кураш ўз навбатида мана шу диалект ва шева-лаҳжаларни бир-бирига яқинлаштиришга хизмат қилиши лозим эди. Бобирнинг «Бобирнома»да айтишича, Навоий ўз асарлари учун Андижон тилини асос қилиб олган. «Андижон элининг лафзи,— дейди Бобир,— қалам бирла рост тур, они учун ким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким, Ҳирида нашъунамо топибтур бу тил била тур».

Биз Навоийнинг ўз асарлари учун қайси диалектни асос қилиб олганлигини белгилашда Бобирнинг бу сўзларини асос қилиб олишимиз керак, албатта. Лекин шу билан бирга, унга қуйидаги изоҳ ва қўшимчаларни ҳам илова қилиш лозим:

1. Н. Ильминский таъкидлаганидек, Навоий асарларининг тили билан Андижон аҳолисининг тили (жонли тили) айнан бир бўлган эмас, албатта. Навоий асарларида араб ва форс-тожик сўзлари, иборалари кўп учрайдики, шубҳасиз, халқ жонли тилида бошқа тиллардан кирган сўз ва иборалар бу даражада бўлмаган.

2. Навоий Андижон диалекти билан бирга Мовароуннаҳрнинг бошқа территориал диалектларидан, айниқса Хуросон ўзбеклари диалектларидан ҳам кенг фойдаланган.

3. Навоийнинг тили ўзбек адабий тили тараққиётининг янги бир босқичидир. Ўзбек тили ҳам, бошқа тиллар каби, ўзга тиллар билан чатишди, аралашди. Бу чатишув ва аралашув ўзбек тили тараққиётида чуқур из қолдирди. Бинобарин, биз Навоий асарларида араб, форс-тожик, уйғур ва бошқа тилларнинг кўп элементларини учратамиз.

Навоий ўз асарларида даврининг жуда катта ва мураккаб масалаларини тема қилиб олди. Бу масалаларни ёритишда, йирик бадиий полотнолар ва хилма-хил образлар яратишда у дарҳол асарларини содда, оммабоп тилда ёзиши, араб ва форс-тожик тили таъсиридан чекиниши мушкул эди. Ўзбек адабий тили ва адабиёти тажрибалари ҳали бунга имкон бермас эди. Гап арабча ва форс-тожикча сўзларни суриб чиқариш, уларни ўзбекча сўзлар билан алмаштириш устида эмас, балки биринчи навбатда, асарларни ўзбек тилида ёзиш ва бу тилнинг бойликларидан кенг, мукаммал фойдаланиш устида борар эди. Масаланинг бу томони ҳал этилса, сўнгра тилнинг соддалиги ва равонлиги учун кураш ҳам қулай ва енгил бўлар эди. Ўз даври анъаналарига амал қилган Навоий кўпчилик асарларини арабча ном билан атади, уларда кўплаб арабча, форс-тожикча сўз ва иборалар ишлатди. Лекин, шуларга қарамай, у ўзбек тилининг очилмаган хазиналарини очди, бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан ҳаммадан кўра кенгроқ ва чуқурроқ фойдаланди, бу тилда, Бобир таъбири билан айтганда, барчадан «кўп ва хуб» ёзди, ўзи «Фарҳод ва Ширин»да айтганидек, қалами билан кўп ўлка ва халқларни эгаллаб олди.

Навоий асарлари ўз замонасидаёқ Жомий, Давлатшоҳ ва Бобир каби машҳур адабиёт аҳллари томонидан юксак баҳоланди ва тақдирланди. Навоий ўзбек ёзувчиларига ўз она тилида ижод этиш ва бу тилнинг бойликларидан, ўзига хос хусусиятларидан фойдаланишда кенг ва тўғри йўл очиб берди. Навоий асарлари вужудга келгандан кейин энди ҳеч ким ўзбек тилини камситишга, уни бадиий ижод учун номувофиқ тил дейишга ботина олмас эди.

«МУҲОКАМАТ-УЛ-ЛУҒАТАЙН»

Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн»ни 1499 йилнинг декабрида ёзиб тугатади. Бу асарида у турк (эски ўзбек) тили билан сорт (форс-тожик) тилини бир-бирига чоғиштириш асосида, турк тилининг ҳам бой тил эканлигини ва бадиий асарлар

яратиш учун кенг имкониятлари борлигини исбот қилиш, илмий-назарий жиҳатдан ёритиш вазифасини ўз олдига қўяди.

«Муҳокамат-ул-луғатайн» ўтмишда бир неча марта нашр қилинган. Бу китоб Катрмер, Белен, Вамбери ва Ильминский каби шарқшуносларнинг диққатини ўзига жалб этган. Бироқ Навоийнинг бадиий асарлари оригиналлигини инкор этган бу шарқшунослар «Муҳокамат-ул-луғатайн»нинг қимматига ҳам етарли баҳо беролмадилар. Пантуркистлар ва буржуа миллатчилари эса Навоийдан, унинг «Муҳокамат-ул-луғатайн» асаридан ўз реакцион қарашларини тарғиб этишда фойдаланишга уриндилар. «Муҳокамат-ул-луғатайн» фақат совет давридагина кенг оммалаштирилди ва чуқур илмий асосда ўрганилди.

Тил ва тафаккур ҳақида.

Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн»да тил ва тафаккурнинг умумий масалалари тўғрисида ҳам фикр юритади. Унинг тил ва тафаккур ҳақидаги фикр-мулоҳазаларида илғор, рационалистик тушунчалар ҳам, ўрта аср схоластик фалсафий қарашлари ҳам бор.

Навоийнинг тушунишича, тил ижтимоий ҳодисадир. Тил инсонни ҳайвондан ажратувчи «гавҳари шариф»дир. Тил тафаккурнинг ифода қуролидир. Кишининг кўнгли (фикри) дарёдир, сўз эса — дур, сўзловчи ғаввосдир. Дур турли хилда бўлгани каби, сўз ҳам ҳар хил бўлади. Яхши сўз кишига жон бахш этади, ёмон сўз кишини ҳалок этишгача олиб боради. Тил маърифат ва адабиёт қуроли ҳамдир. Сўз сўзлашдан мақсад маъно ифодалашдир: «Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод маънидир ва мазкур махлуқотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзидадир ва такаллум анинг каломида борур». Бинобарин, «маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур». Демак, Навоий тил билан тафаккурни бир-биридан ажратмайди, балки уларни узвий бирликда олади. У маънони бирламчи, шаклни иккиламчи деб ҳисоблайди, маънога сўзнинг жони деб баҳо беради.

Навоий тилни қотиб қолган, ўзгармас бир нарса деб ҳисобламайди. Тил ўсади, ривожланади, у ҳар доим жамиятнинг эҳтиёжига мувофиқлашиб боради, тиллар ўзаро алоқада бўлади, бир-бири билан чатишади.

Тил ва тафаккур масалаларидаги бу ижобий фикр-мулоҳазаларига қарамай, Навоийда ўрта аср схоластик фалсафаси ва ислом ақидалари ҳам чуқур из қолдирган. Навоий кишининг нутқ қобилиятини худога, турли тилларнинг пайдо бўлишини Нуҳ пайғамбар ва унинг ўғилларига боғлайди. «Муҳокамат-ул-луғатайн»да бундай дейди:

«Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари била қойимнинг адосиға зевар ва ҳар қайсининг фуруи бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки, Нуҳ пайғамбар... уч ўғлигаким, Ёфас ва Сом ва Ҳомдур етушур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нуҳ... тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлакасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абут-турк битирлар, Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамоликининг васатида воли қилди ва Ҳомники, Абулҳинд дебдурлар Ҳиндистон билодиға узотти. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбои мазкур бўлғон мамоликда ёйилдилар ва қолин бўлдилар...».

Навоийнинг фикрича, араб тили бундан мустаснодир, у «каломи илоҳийдур», ҳамма тиллардан гўзалроқ ва бойроқдир, чунки худонинг каломи бўлган «Қуръон» ва пайғамбар ҳадиси, авлиёлар ва машойихлар сўзи шу тилда яратилган. Ислом дини ҳукмрон мафкура бўлган бир шароитда XV аср мутафаккири Навоийнинг «Қуръон» тили бўлган араб тилига диний нуқтаи назардан ёндошиб, уни барча тиллардан юқори қўйиши ажабланарли бир ҳодиса эмас эди.

Навоий ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётига, тилшунослик фанининг равнақ топишига тил ва тафаккур ҳақидаги ўрта аср схоластик ва диний қарашлари билан эмас, балки радикал ва тараққийпарвар фикрлари билан, конкрет факт ва мисоллар асосида «турк» ва «сорт» тилларини ўзаро чоғиштириб илмий хулосалар чиқариши билан ғоят катта хизмат қилди.

Турк (эски ўзбек) ва сорт (форс-тожик) тилларини чоғиштириш.

«Форс-тожик тилигина бой ва нафисдир, ўзбек тили қашшоқ ва қўполдир» деган ғайри илмий тенденцияларни узил-кесил тор-мор этиш, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида ижод қилишга рағбатлантириш ўзбек тилини форс-тожик тили билан чоғиштиришни, бу тилнинг бойлиги ва ўзига хос хусусиятларини илмий асосда ёритишни талаб қилар эди. Бинобарин, икки тилни ўзаро чоғиштириш «Муҳокамат-ул-луғатайн» («Икки тилнинг муҳокамаси»)нинг негизи бўлди. Навоий бу асарида конкрет тил ҳодисалари асосида икки тилнинг луғат бойлиги, сўз ясалиши, фонетик таркиби, стилистикаси ва бошқа хусусиятларини ўзаро чоғиштириб, бойлиги ва бадиий имкониятлари жиҳатидан ўзбек тилининг форс-тожик тилидан қолишмаслигини исбот қилади ҳамда ўзбек тили сўз бойлиги ва бошқа айрим хусусиятлари билан форс-тожик тилига қараганда бир қатор устунликларга ҳам эгадир, деган хулосага келади.

Навоий тилнинг луғат бойлигига алоҳида аҳамият беради. У икки тилни бир-бирига чоғиштирар экан, форс-тожик тилида эквиваленти бўлмаган кўпгина ўзбек сўзларига эътибор

қилади. Бу жиҳатдан, айниқса, «Муҳокамат-ул-луғатайн»да келтирилган юзта феъл-инфинитив диққатга сазовордир. Навоий *қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармак, жийжашмак, ўнгдаймоқ, чекримак, дўмсаймоқ, умунмоқ, ўсанмоқ* каби сўзларни санаб ўтар экан, «Бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурлар» дейди. Навоий келтирган феъллар ҳолат ва ҳаракатни конкретроқ ифодалаш, уларни дифференциация қилиш имкониятини беради. Масалан, *йиғламсинмоқ, инграмоқ, синграмоқ, ўкурмак, инчкирмоқ* сўзлари *йиғламоқнинг* алоҳида-алоҳида кўринишларини ифодалайди. Бироқ форс-тожик тилида йиғламоқнинг барча кўринишлари бир хилдаги *гиря кардан* сўзи билан ифодаланади. Ёки ўзбек тилидаги *ичмоқ, сипқармоқ, томшимоқ* сўзлари форс-тожик тилида *нўшидан* сўзи билангина ифодаланади ва бошқалар.

Навоий бошқа сўз туркумлари, айниқса от сўз туркуми юзасидан ҳам шундай мисоллар келтиради. Масалан, форстожик тилида *ого* ҳам, *ини* ҳам *буродар* сўзи билан, *эгачи*, ҳам, *сингил* ҳам *хоҳар* сўзи билан айтилади, отнинг эгари *зин* дейилса ҳам, *жибилгир, тўқум, торлиғ, тўқа, қушқун* каби асбоблари туркий сўзлар билан юритилади. Навоий турли ҳайвон ва қушларнинг ички дифференциал номи ҳам форстожик тилида жуда оз эканини, ўзбек тилида эса бундай номларнинг кўплигини кўрсатади.

Навоий омоним ва полисемик сўзлар ўзбек тилида форстожик тилидагига нисбатан хийла кўп эканини, бундай сўзлар туюқ жанрида шеърлар битиш учун кенгроқ имконият беришини «Муҳокамат-ул-луғатайн»да *от, ит, бор, соғин, туз* ва *кўк* сўзлари мисолида алоҳида таъкидлаб ўтади.

Навоий сўз ясалиши масалалари ҳақида ҳам тўхталиб, ўзбек тилининг янги сўз ясаш имконияти ва усулларини мисоллар асосида изоҳлайди. Масалан, ўзбек тилида *шин (ш)* ҳарфи билан *чопишмоқ, топишмоқ* каби сўзлар, *чи* воситасида *кўрчи, сувчи, қушчи* каби сўзлар, *лом (л)* қўшиш билан *ясол, қабол* каби сўзлар вужудга келади, дейди ва ҳоказо.

Навоий ўзбек тилининг фонетик хусусиятлари ва стилистикаси ҳақида ҳам конкрет мисоллар асосида фикр юритади.

Навоийнинг икки тилни ўзаро чоғиштириши бу икки тилнинг барча (ёки ҳатто кўпчилик) масалаларини қамраб олмайди ва ололмас ҳам эди, чунки «Муҳокамат-ул-луғатайн» нинг ўз олдига қўйган мақсади буни талаб ҳам этмас эди. Бинобарин, Навоий икки тилнинг луғат бойлиги ҳақида сўзлар экан, форс-тожик тилида эквиваленти бўлмаган ўзбекча сўзларни мисол тариқасида келтириш билан кифояланади,

лекин ҳар иккала тилда қўлланиладиган арабча сўзлар ҳақида ёки форс-тожик тилидан ўзбек тилига кирган сўзлар ҳақида гапирмайди. Бу билан Навоий ўзбек тилида ишлатиладиган «арабча» ёки «форсча-тожикча» сўзларни инкор этмайди. У, жумладан «туркий» ва «сорт» тилида сўзловчи халқларнинг ва бу халқлар тилининг ўзаро алоқаси ҳақида: «Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била омезиш ва гуфту гузори бор, ул бирининг ҳам бу бири била ҳамонча такаллум ва гуфтори бор»,— деган эди. Бироқ ўзбек тилининг бойлигини кўрсатиш, уни камситишга хотима бериш ўзбек тилининг сўз бойлиги жиҳатидан кенг имкониятларга эга эканини, унинг форс-тожик тилига таъсирини ёритишни талаб қилар эди. Бу маълум даражада икки тилни чоғиштиришнинг бошқа масалаларига ҳам тааллуқлидир.

Навоий икки тилни бир-бирига чоғиштиришда баъзан тенденциозлик майлларини ўзида зоҳир қилади, айрим мулоҳазаларида янглишади; «турк сортдин тез фаҳмроқ ва баланд идрокроқ» каби сўзлари, айрим ўринларда «туркий» жонли тилидан мисол олиб, уни «сорт» адабий тили лексиконига муқояса қилиши ва XV аср ўзбек тилидаги унлиларнинг сингармоник алмашиниши ёки диалектал ўзгаришларини тил бойлиги деб ҳисоблаши унинг мана шу хилдаги нуқсонларидир. Бироқ булар «Муҳокамат-ул-луғатайн»да етакчи мулоҳаза бўлмай, ўткинчи мулоҳазалардир.

Навоий ўзбек тилининг бойликлари ва ўзига хос хусусиятларини ёритар экан, у форс-тожик тилини камситиш ёки унга ётсираш йўлидан бормайди. Маълумки, Навоий ўзининг адабий фаолиятини форс-тожик тилидаги шеърлари билан бошлаган ва «зуллисонайн» шоир сифатида умрининг охирига қадар бу тилда ҳам ғоявий-бадиий юксак асарлар яратган эди. Форс-тожик тили Навоийнинг иккинчи она тили эди. Унинг форс-тожик тилидаги асарлари китобхонларга ўзбек тилидаги асарлари каби яқиндан манзур бўлган ва Жомийдек устоз сўз санъаткорининг таҳсинига эришган эди. Навоийнинг икки тил ҳақидаги фикр-мулоҳазалари холисона ва объектив фикр-мулоҳазалардир. Буни Навоийнинг ўзи ҳам таъкидлаб: «Бу сўзлардан хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу навъ гумон қилмасунки, менинг табъим турк алфозиға мулойим тушган учун таърифида муболаға изҳор қилурмен, ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафйиға исрор кўргузурмен...» деган эди.

Навоий ўзбек тилининг бойлиги ва ўзига хос хусусиятларини кенгроқ ва тўлароқ ёритар экан, у бу тилнинг бадиий асарлар яратиш учун кенг имкониятларга эга эканини исбот қилиш, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида ижод этишга ва бу

тилнинг хазиналаридан тўла фойдаланишга рағбатлантириш мақсадини ўз олдига қўйган эди.

«Муҳокамат-ул-луғатайн» ва бадиий адабиёт.

«Муҳокамат-ул-луғатайн» тилшуносликка доир асаргина бўлиб қолмай, балки шу билан бирга, ўзбек классик адабиётининг тараққий этиш процесси ва унинг истиқболини ёритувчи бир асар ҳамдир. Адабий тил билан бадиий адабиёт ўзаро узвий боғлиқдир. Адабий тил бадиий адабиётнинг равнақ топишига хизмат қилгани каби, бадиий адабиёт ҳам адабий тил тараққиётида актив роль ўйнайди. Ёзувчи тилни, унинг бойликлари ва имкониятларини мукаммал билиши ва ундан моҳирлик билан фойдалана олиши керак. Шундагина у гўзал ва жозибали асар яратади, адабий тилнинг равнақ этишига ҳисса қўшади. Навоий адабий тил ва бадиий адабиёт масалаларига шу нуқтаи назардан ёндошади. У тилшуносликка доир фикр-мулоҳазаларини адабиёт фактлари билан ёритади, асослайди, бадиий адабиётнинг тараққиёти ва истиқболини тилга, унинг бойлиги ва имкониятларига боғлайди.

Навоий ўзбек тилининг сўз бойлиги ёки фонетик ва стилистик хусусиятлари ҳақида баҳс очар экан, дарҳол адабиёт фактларига мурожаат қилади. Ўзбек тилидаги сўз бойликлари, унинг ўзига хос фонетик ва стилистик хусусиятлари предмет, ҳолат ёки ҳаракатни конкретроқ, аниқроқ ифодалашга хизмат қилишини исбот этади. Масалан, у ўзбек тилидаги *сипқармоқ* ва *томшимоқ* сўзлари мисолида бундай дейди:

«Шуаро акобиридинки, баъзи «май» таърифида муболаға қилибдурлар, ва бу муътаддин беҳ амредурки, май ичмоқ қавоидида сўз кўп сурун зарофат ниҳоятсиз зоҳир қилурлар. Бири «сипқормоқ» лафзидурки, муболаға мундин ўтмас. Туркча назмда бу матлаъ бордурким:

Байт:

Соқиё, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай,
Шарт буким, ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқорай.

Оё! Бу сипқорай лафзи мазмунига етганда, форсий шеърда не илож қилғайлар Ва «томшимоқ»ки, ғоят завқдан бот ичмас ва лаззат топа-топа, оз-оз ичар. Бу ғариб маъни адосида туркчада бу матлаъ борким:

Байт:

Соқий чу ичиб, менга тутар қўш:
Томший-томший анк қилай нўш».

Йиғламоқнинг турли кўринишини ифодаловчи *бўхсамоқ, йиғламсинмоқ, инграмоқ, синграмоқ, сиқсамоқ, ўкурмак, инчкирмоқ* сўзларини қуйидаги адабий парчалар мисолида уларнинг дифференциал моҳиятини очиб беради:

Ҳажри андуҳида **бўхсабмен,** била олман нетай,
Май иложимдур кўпуб дайри фаноға азм этай.

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош,
Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,
Кечалар гаҳ **инграмакдур** одатим, гаҳ **синграмак.**

Ул ойки **кула**-кула қироғлатти мени,
Йиғлатти демайки, **сиқтатти** мени.

Ишим тоғ узра ҳарён ашк селобини сурмакдур,
Фироқ ошубидин ҳардам булут янглиғ **ўкурмакдур.**

Чарх зулмидаки, бўғзумни қириб йиғлармен,
Ичирур чарх (урар) **инчкириб** йиғлармен.

Худди шунингдек, Навоий бир-биридан фарқ қилувчи *қимсаниш* ва *қизғаниш* сўзлари ҳамда форс-тожик тилида эквиваленти бўлмаган *чуқур, телмурмак, қабоғ, менг* каби сўзлар баёнида адабий парчаларга мурожаат қилади.

Навоий ўзбек тилидаги омоним ва полисемик сўзлар ҳақида фикр юритар экан, бундай сўзларнинг иштирокида яратиладиган туюқ жанрини тавсифлаб, мисоллар келтиради.

«Яна шеърда барча табъ аҳли қошида равшан ва мажмуъ фусаҳо оллида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужастә алфоз ва ишоратда форсийдин кўпроқ тажнис омез лафз ва ийҳом ангез нукта борки, назмға мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур. Масалан: «от» лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси маркабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким:

Байт:

Чун парию ҳурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим.
Ҳар хадангеким, улус ондин қочар,
Нотавон жоним сори отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда йўқтур ва муни «туюғ» дерлар. Ва мунинг таърифин «Мезонул-авзон» отлиғ арузга битилибдур, анда қилилибдур.

Яна «ит» лафзи ва анда доғи бу навъ уч маъни бор, андоқки:

Байт:

Э рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит (ایت — *ит)*
Бизга раҳм айлаб анинг кўйидин ит (ایت — *воз кеч)*
Гарча бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит. (ایت — *элт)*

Навоий бу мисоллар аспектида, бир томондан, ўзбек тилининг бойликлари ва ўзига хос хусусиятларини ёритса, иккин-

чи томондан, бу тилнинг бадиий адабиёт тили сифатида маълум традиция ва тажрибага эга эканини кўрсатади. Бу билан у ўзбек тилини камситувчиларга қарши шиддатли зарба беради, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини мукаммал билиш ва ундан моҳирлик билан фойдаланишга чақиради, адабий парчаларни уларга бир намуна сифатида тақдим қилади.

Бинобарин, «Муҳокамат-ул-луғатайн» ўзбек адабиёти традиция ва тажрибалари заминида вужудга келган ва бу адабиётнинг тараққиёти ҳамда истиқболи учун хизмат қилган бир асардир. Тарихий шароитнинг турлича бўлишига қарамай, 1549 йилда лотин тили ўрнига адабий тил сифатида француз тилини қўллаш шиори билан чиққан Дю-Белле француз адабий тили тараққиётида, М. В. Ломоносов ўлмас асарлари ва тилшунослик қарашлари билан рус адабий тилининг равнақ топишида қандай катта хизмат қилган бўлсалар, Алишер Навоий ҳам ўзбек адабий тили ва ўзбек тилшунослиги тараққиётида шундай хизмат қилган эди.

Навоийнинг бадиий асарлари эса ўзбек адабий тилининг туганмас бойлиги ва ўзбек классик адабиётининг чўққиси бўлди. Бинобарин, Навоий ҳақли равишда бир фахриясида бундай деган эди:

Мен ул менки то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур.
Фалак кўрмади мен каби нодире,
Низомий каби назм аро қодире.

ХОТИМА

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти халқ ва ватанга, инсоният ва маърифатга хизмат қилишнинг ажойиб бир намунасидир. Алишер Навоий ўзаро феодал урушларни бартараф этиш учун, мамлакатнинг обод бўлиши ва халқнинг осойишталиги учун фидокорлик билан курашди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик ва раҳбарлик қилди. У ўзбек адабий тили учун курашнинг жанговар яловбардори бўлди, ўзбек адабиётини янги тараққиёт поғонасига олиб чиқди, илм-фаннинг турли соҳаларига доир нодир асарлар яратди.

Навоий жаҳон адабиётининг улуғ намояндаларидан биридир. У ўлмас асарлари билан жуда кўп халқларга манзур бўлиб, уларнинг классик санъаткорлари қаторидан ўрин олди ва бадиий адабиёт тараққиётига самарали таъсир этди.

Навоий ўрта асрнинг даҳшатли реакциясига дуч келди, феодал-клерикал муҳит унинг дунёқарашида айрим жиддий зид-

диятларни вужудга келтирди. Бироқ у халқ ва ватан учун, инсон ва унинг бахт-саодати учун кураш йўлидан чекинмади, гуманизм ва маърифатпарварликнинг оташин жарчиси бўлди, қачон бўлмасин инсониятнинг зулм-зўрликдан, нодонлик ва жаҳолатдан халос бўлишига, адолат ва маърифатнинг тантана қилишига комил ишонч билан қаради.

Навоий яшаб ижод этган даврдан буён беш аср ўтди. XX аср бошларига келиб дунёнинг катта бир қисмида—бизнинг мамлакатимизда ишчилар синфи капиталист ва помешчиклар ҳокимиятини ағдариб ташлади, совет ҳокимияти барпо қилинди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалаба қозонди. В. И. Ленин асос солган Коммунистик партия раҳбарлиги ва рус халқи етакчилигида ўзбек халқи асрий қулликдан озод бўлди, социалистик тараққиёт йўлига кирди. Совет ҳокимияти ўзбек халқига ўтмишда ота-боболари томонидан яратилган маданият бойликларини қайта ишлаб олиш имкониятларини яратиб берди. Совет ҳокимияти даврида Навоийнинг адабий-илмий мероси янги ҳаётга мушарраф бўлди, барча совет халқларига яқиндан манзур бўлди.

Навоий мероси тарихий-маърифий, шу билан бирга, жуда катта ижтимоий-тарбиявий ва эстетик аҳамиятга эгадир. Гуманизм, халқлар дўстлиги, осойишталик ва биродарлик учун кураш ғоясини ҳормай-толмай куйлаган Навоий коммунистик жамият қураётган улуғ совет кишилари билан, тинчлик, демократия ва социализм учун курашаётган барча тараққийпарвар кишилар билан ҳар доим биргадир; у мангу барҳаётдир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир

(1483—1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобир атоқли давлат арбоби, саркарда ва шу билан бирга, истеъдодли шоир, адиб, донишманд тарихчи, заковатли олим ва таржимондир.

Бобир жуда мураккаб ҳаёт, кураш ва ижодий фаолият йўлини кечиб ўтди. Бобир инқирозга юз тутган темурийлар давлатини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш, Ўрта Осиёда марказлашган йирик давлат вужудга келтириш учун узоқ ва қаттиқ кураш олиб борди. Бироқ тарихий шароит бунга имкон бермади. Шайбонийхондан қаттиқ шикаст еган Бобир Афғонистонга қараб йўл олди. У Афғонистонни, кейинчалик эса Ҳиндистонни эгаллаб олди ва катта империяни вужудга келтирди. Бобирнинг ҳаракатлари тарихий тараққиётнинг объектив қонунияти жиҳатидан прогрессив аҳамиятга эга эди. У хўжалик ва маданиятнинг тараққиёти учун нисбатан қулай шарт-шароит вужудга келтирувчи йирик ва марказлашган давлат учун курашди; у асос солган империя Афғонистон ва Ҳиндистоннинг сиёсий-иқтисодий ва маданий тараққиёти учун бирмунча прогрессив роль ўйнади.

Бобир йирик маданият арбобидир. Бобир мамлакатдаги ўзаро феодал курашларга ва ўзининг кўп урушларда бўлганлигига қарамай болалик чоғларидаёқ форс ва араб тилларини мукаммал ўрганади, адабиёт, тарих, тилшунослик, адабиётшунослик, музика ва бошқа соҳалар билан шуғулланади. У ҳар томонлама кенг ва чуқур билимга эга бўлган маданиятли ва маърифатпарвар бир киши бўлиб етишади. Бобир адабиёт, санъат, тарих ва илм-фаннинг турли соҳаларида жуда қимматли асарлар яратади. Унинг лирик девонлари, «Бобир-

нома» си, «Муфассал», «Хатти Бобирий», «Ҳарб иши», «Мусиқий илми» ва бошқа асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар ўзбек адабий тили, адабиёти ва илм-фаннинг равнақ топишига бебаҳо ҳисса қўшди.

Бобирнинг илмий-адабий мероси ҳозир ҳам ўзининг маълум тарихий-маърифий, илмий ва эстетик қимматини сақлаб келмоқда. Унинг «Бобирнома»си жаҳон маданиятининг нодир ёдгорликларидан биридир.

ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Фарғона вилоятининг ёш вориси.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир 1483 йилнинг 14 февралида Фарғона вилоятининг пойтахти Андижонда туғилди. Унинг отаси Умаршайх мирзо темурийлардан бўлиб, Фарғона вилоятида ҳокимлик қилар эди. Умаршайх мирзо темурийлар ўртасида тожтахт учун кураш кескинлашган даврда ҳокимлик қилди ва бу курашларда актив иштирок этди.

Бобир юқори савияли муаллим ва мураббий томонидан тарбияланди. Ёш Бобир тез орада хат-саводини чиқариб, илм-фан, адабиёт ва тарих билан шуғуллана бошлайди. У кўп вақт ҳарбий машқ ва ов билан ҳам машғул бўлади. Ўз қобилияти билан катталарни ҳайратда қолдиради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир.

1494 йилда Умаршайх мирзога қарши унинг ўз акаси — Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад мирзо ва Тошкент ҳокими Маҳмудхон (Умаршайхнинг қайнағаси ва Султон Аҳмаднинг куёви) қўшин тортиб, Фарғонага юриш қиладилар. Бу вақтда Умаршайх мирзо Андижоннинг ғарб томонида, жар ёқасида бино бўлган Ахси қўрғонида эди. Тасодифан Умаршайх мирзо кабутархоналари билан бирга жарга қулаб кетиб, ҳалок бўлади. «Умаршайх мирзоға бу воқеа даст берганда,— дейди Бобир,— мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди...» Умаршайх мирзодан уч ўғил ва беш қиз қолди. Ўғил-

ларининг каттаси 12 ёшга қадам қўйган Заҳириддин Муҳаммад Бобир бўлиб, у Фарғона вилояти тахтининг вориси эди. Шунинг учун тахтга Бобир чиқди. Унга отасининг яқин бекларидан аввал шайх Мазидбекни, у ўлгандан кейин Бобоқули Бобо Алибекни «бек атка» (отахон бек—регент) қилиб тайинлайдилар. Бобир бек атка ҳамда оқила ва тадбирли онаси Нигорхонимнинг раҳбарлиги ва кўмагида қўшинни қайта тузади, шаҳарлар ва қўрғонларни мустаҳкамлайди, душманнинг ҳужумини моҳирлик билан қайтариб, уни чекинишга мажбур қилади. Қўшини тўзғиган ва катта талафот кўрган Султон Аҳмад сулҳ тузиб, Самарқандга қайтишга мажбур бўлади. Бу жанг ёш Бобирнинг биринчи ва катта ғалабаси эди.

Самарқанд тахти ва Мовароуннаҳр учун кураш. Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрни эгаллаб олиши.

Фарғонада ҳокимиятни қўлга олган Бобир ўз ҳукмронлиги доирасини кенгайтиришга, Мовароуннаҳрда йирик бир давлат вужудга келтиришга интилади. Унинг диққатини ҳаммадан аввал катта бобоси Амир Темурнинг пойтахти Самарқанд ўзига жалб қилади. Самарқанд билан Бухоро ҳукмдорлари ўртасидаги ихтилофлар Бобирнинг бу шаҳарни қўлга киритиб олиши учун бирмунча қулайлик туғдирган эди. Бобир Самарқандни 1498 йилда, 15 ёшида эгаллаб олди. Бироқ Самарқандниг ички вазияти Бобирнинг кутганича бўлиб чиқмади. Ўзаро феодал урушлар ва хаддан ошган олиқ-солиқлар натижасида шаҳар ниҳоятда қашшоқланган эди. Бунинг устига Бобирнинг Фарғонадаги айрим беклари фитна ва хиёнат йўлига ўтиб оладилар. Андижон хавф остида қолади. Самарқандда атиги 100 кун ҳукмронлик қилган Бобир Андижондан маҳрум бўлмаслик учун у ерга қараб йўл олади. Бобир Хўжандга етганда Андижоннинг Жаҳонгир мирзо қўлига ўтганини эшитади. Бу орада Самарқандни Бобирнинг амакиваччаси Султон Али мирзо эгаллаб қўяди.

Шундан икки йилга яқин вақт ўтгандан кейингина Бобир Андижонни қўлга киритди, сўнгра у бутун эътиборини янгидан Самарқандга қаратиб, Самарқандни олиш мақсадида ўша томонга қўшин тортиб, Шаҳрисабзга етиб келди. Бироқ бу вақтда кўпдан бери Мовароуннаҳрнинг марказий вилоятларини қўлга киритиш учун интилиб келаётган Шайбоний Самарқандга яқинлашиб қолган эди. Айрим амалдорлар ва нуфусли дарвешлар Самарқанд ҳокими Султон Али мирзога хиёнат қила бошлайдилар. Танг аҳволда қолган Султон Али мирзо онасининг маслаҳати билан Шайбонийга таслим бўлади. Шундай қилиб, Темурнинг қадимги пойтахти Самарқанд 1500 йилда Шайбонийхон қўлига ўтади. Бироқ Шайбонийхон Самарқандда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олишга улгурмайди.

У амирларидан бирини Самарқандга доруға (ҳоким) тайинлаб, 500—600 кишидан иборат гарнизон қолдиради-да, Самарқанддан чиқиб кетиб, уруш ва юришларини давом эттиради. Шаҳардаги бир қатор амалдорлар ва нуфусли уламолар Самарқанднинг Шайбонийхон қўлига ўтишидан норози эдилар. Улар Шайбонийхонга қарши фитна тайёрлаб, Бобирни Самарқандни эгаллаб олишга чорлайдилар. Бобир юриш қилиб, ортиқча қаршиликсиз шаҳарни қўлга киритади.

Шайбонийхон бу вақтда шаҳар яқинидаги Конигилда эди. У Конигилдаги қўшини билан Самарқандни олишга кўзи етмай, кучини мустаҳкамлаб олиш учун Туркистонга жўнайди. 1501 йилнинг апрелида Зарафшон дарёси бўйида, Сарипул қишлоғи яқинида (Самарқанд яқинида) Бобир қўшини билан Шайбоний қўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Бобир ёрдамчи кучларнинг келишини кутмай, жангга кирган эди. У қаттиқ шикаст еб, қолган-кутган қўшини билан Самарқандга чекинади. Шайбоний Самарқандни қамал қилади. Қамал тўрт ой давом этади. Шаҳарда қаҳатчилик ва қимматчилик авж олади. «Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислиқ бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йия кириштилар. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувға ибитиб отға берурлар эди...» («Бобирнома»). Озиқ-овқатнинг нархи ҳаддан ошиб кетади, оч аҳоли ғалла омборларини талай бошлайди, айрим кишилар шаҳардан қочиб кетадилар, қўшиннинг интизоми бўшашади. Шу аҳволда Самарқандда қолиш мумкин эмас эди. Шайбонийхон сулҳ шартини ўртага солган эди. Ноилож қолган Бобир сулҳ баҳонаси билан шаҳардан чиқиб кетади ва Андижонга қараб йўл олади. Бироқ Андижонга киролмай, анча вақт сарсон-саргардон бўлиб, баъзан отлиқ, баъзан яёв ва ҳатто оёқ яланг Ўратепа, Мастчоҳ, Даҳкат, Оҳангарон, Пискент ва бошқа жойларда дайдиб юради. Ниҳоят, Тошкентга —мўғул хонларидан бўлган тоғаси Маҳмудхоннинг даргоҳига йўл олади. Вилоятидан, навкарларининг кўпидан ажралган Бобир Тошкентда кўп алам-изтироб чекади.

Бобир тоғаси Маҳмудхоннинг ёрдами билан Андижонни яна қўлга киритмоқчи бўлади. Бироқ бу ҳам натижасиз чиқади. Маҳмудхон енгилиб, Шайбонийхонга асир тушади. Бобир Мўғулистоннинг шимоли-шарқий томонига қараб қочади. Шайбонийхон Тошкентни ҳам қўлга киритиб олади.

Бобир бирмунча вақтдан кейин Фарғона водийсига қайтиб келади, тўрт ой Андижонда туради. Бироқ Мовароуннаҳрда йирик ва мустаҳкам ҳокимият вужудга келтиришга кўзи етмай, «токай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлиб турмоқ керак, бир тарафга талаб қилойин» деб, 1504 йилда 300 дан зиёдроқ йигити билан Афғонистонга қараб юрди.

Бобирнинг Афғонистондаги ҳокимияти.

Шу юришда Бобир йўл-йўлакай афғон қабилаларини енгиб ўзига бўйсундириб борди, баъзан афғон қабилаларини талади, кўп кишиларни қириб ташлади. Айрим афғон беклари ўз навкарлари билан Бобир қўшинига келиб қўшилдилар. Бобир урушсиз ва таловсиз Қобулни эгаллади. У Қобулнинг ерли аҳолисига зиён-заҳмат етказмасдан уларни молмулклари билан Юрттепага кўчиришни буюради. Бобир Ғазна вилоятини ҳам урушсиз қўлга киритади.

Бу вақтда Шайбонийхон Хуросонни босиб олишга тайёрланаётган эди. Бу ҳол Ҳусайн Бойқарони ҳам ташвишга солган эди. У 1503 йилда Бадиуззамонга Шайбонийга қарши юриш қилишга буйруқ беради. Бадиуззамон 20 минг киши билан Амударёнинг ўнг қирғоғига ўтиб, Ҳисор, Хатлон, Қундуз, Бадахшон ва бошқа вилоят ҳокимларининг ёрдамини кутади. Бироқ улар Бадиуззамонга мадад бермайдилар, Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ҳам ўғлига ёрдам бериш ўрнига, уни Балхга қайтишга буюради. Бироқ 1505—1506 йилларга келиб вазият хийла жиддийлашган эди. Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхонга қарши қаттиқроқ зарба беришга шайланади. У ўғилларини, бекларни ва Бобирни кенгашга чақиради. Бобир Ҳусайн Бойқаронинг бундай ташаббусини кўпдан бери кутаётган ва унга катта умид боғлаган эди. «Ушбу маҳалларда,— дейди Бобир,— Султон Ҳусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъиға азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи... тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳатдин лозим бўлди. Бири буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улуғ подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларни тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда, эл оёқ била борғонда, биз бош била борғойбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғойбиз».

1506 йилнинг январида Бадиуззамон Мурғоб томонга қараб йўл олди, кекса ва бемор Ҳусайн Бойқаро ҳам йўлга чиқди. Бироқ кучлар бирлаша олмади. 1506 йилнинг 5 майида Ҳусайн Бойқаро вафот этди. Унинг давлати тахтига бирданига икки ўғли: Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн подшо қилиб кўтарилди. Шайбонийхон Ҳиротга элчи юбориб, уларнинг бўйсунишларини талаб қилди. Бадиуззамон ва Музаффар Ҳу-

сайн бу таклифни рад қилиб жангга тайёрлана бошладилар. Шайбонийхон Балхни қамал қилди. 1506 йилнинг кузидан Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн Балхга йўл олдилар, уларга бошқа темурий беклар ва Кобулдан Бобир келиб қўшилди. Бироқ қўшин Балхга бориб етгунча, очликдан толиққан шаҳар Шайбонийга таслим бўлган эди. Шайбоний уруш ҳаракати доирасини кенгайтиришга ботинолмай, Мовароуннаҳрга қайтди. Бироқ темурийлар бу қулай фурсатдан ҳам фойдалана олмадилар. 1507 йил май ойида Шайбоний катта куч билан Хуросонга кириб борди. Ҳирот остоналарида темурийларнинг қўшини енгилди. Бадиуззамон Қандаҳорга, Музаффар Ҳусайн Астрободга қочди. Шайбоний Ҳиротни, темурийларнинг қадимги иккинчи пойтахтини ҳам эгаллаб олди. Шайбоний қўшини шаҳарни икки кун талади. Хуросоннинг бошқа вилоятлари ҳам аста-секин Шайбоний томонидан босиб олинди.

Шундан сўнг Шайбонийхон Эронни босиб олиш ҳаракатига киришди. Бироқ у шоҳ Исмоилдан қаттиқ шикаст еб, чекина бошлади ва 1510 йилда Марвда қамалда қолиб, қўшини енгилди ва ўзи ҳалок бўлди. Шоҳ Исмоил Хуросонни ва Афғонистоннинг шимолий қисмини ҳам эгаллаб олди. 1512 йилда Бобир Амударёни кечиб, Ҳисорга қараб йўл олди. У Ҳисор, Кўлоб, Қундуз ва Бадахшонни эгаллади. Бобир Мовароуннаҳрга қайтиб келмоқчи ва у ерда ўз ҳокимиятини тикламоқчи эди. У вассал бўлишга розилик бериб шоҳ Исмоилдан ёрдам сўради. Бобир1512 йилда шоҳ Исмоилдан ёрдам олиб, Самарқандга юриш қилди ва Самарқандни учинчи марта эгаллаб олди. У Эрон қўшин бошлиқларига катта инъомлар бериб, Эрон қўшинининг ўз ватанига қайтиб кетишига рухсат берди. Бу фурсатдан фойдаланган Шайбоний сулоласидан бўлган Убайдулла Султон ва Муҳаммад Темур Султон 1513 йилнинг бошларида катта қўшин билан Бобирга қарши юриш бошладилар. Бобир 50 минг киши билан жангга киришди, бироқ енгилиб, Ҳисорга қочди. Самарқанд яна шайбонийлар қўлига ўтди. Шоҳ Исмоил мадад учун Бобирга Нажми соний (иккинчи юлдуз) лақаби билан шуҳрат қозонган саркарда Аҳмад раҳбарлигида қўшин юборди. Бу қўшинга йўл-йўлакай Хуросоннинг ёрдамчи отрядлари қўшилди. Бобир билан Нажми соний Термиз атрофида учрашдилар, Нажми соний қўшини Қаршига юрди. Шаҳар уч кун қамал қилинди ва босиб олинди. Нажми соний айрим аскар бошлиқларининг норозилигига қарамай, бутун шаҳар аҳолисини қириб ташлашга буйруқ берди. Ҳарбий тўнашувлар суннийлик ва шиийлик ихтилофлари билан қўшилиб кетди. Нажми сонийга қарши халқ нафрати жўш урди, Бобир ҳам унинг қирғин қилиш сиёсатидан ғазабланди. Нажми соний Бухоро томонга юриб, Ғиждувонни қамал қилди.

Шунда Шайбонийлар қўшини қўққисдан ҳужум қилиб, Эрон қўшинини мағлуб этди, Нажми соний ўлдирилди, унинг қолган-қутган аскарлари Эронга қочиб кетдилар. Шундан сўнг Бобир билан шоҳ Исмоил ўртасидаги иттифоқ ва алоқа ҳам узилди. Бобир шайбонийлар қўшинига қарши курашни давом эттирди, лекин ғалаба қозонишга кўзи етмай, Қобулга қайтди. Шундай қилиб, унинг Мовароуннаҳрда темурийлар ҳукмронлигини тиклаб, йирик ва мустаҳкам давлат вужудга келтириш учун бўлган кейинги уринишлари ҳам барбод бўлди.

Бобир Афғонистонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олди. У Афғонистоннинг хўжалиги ва маданиятига катта эътибор берди, у ерда ариқ ва каналлар очди, чорбоғлар солди, йўл ва кўприклар қурди, мактаб ва мадрасалар бино қилди, бухоро олуси, найшакар ва бошқа хил дарахт кўчатларини келтириб эктирди. Бобир маҳаллий аҳолининг диний эътиқодларига, урф-одатларига эркинлик берди, ерли амалдорларни иззат-ҳурмат қилди. Буларнинг барчаси Бобирнинг шон-шуҳратини ошириб юборди.

Ҳиндистонга юриш ва «Буюк мўғул» империясининг вужудга келиши.

Бобир ўз давлатини жануб томонга кенгайтириш, Ҳиндистонни эгаллаб олиш ҳаракатини бошлаб юборди. Аввалларн Бобир Шимолий Ҳиндистонга бир неча бор ҳужумлар қилди, 1525 йилда эса Ҳиндистонга катта юриш бошлади. Ҳиндистоннинг ички вазияти — феодал тарқоқлиги Бобирнинг ғалабасини хийла енгиллаштирган эди.

Бобир 1525 йилда бутун Панжоб вилоятини эгаллаб, Деҳлига юриш бошлади. Деҳли султонлиги Ҳиндистоннинг бошқа давлатларига қараганда бирмунча каттароқ ва бақувватроқ давлат эди. У ерда афғон сулоласига мансуб бўлган Иброҳим Лўди султонлик қилар эди. Иброҳим Лўдининг ҳарбий кучи Бобирникига қараганда бир неча бор кўп эди. Бироқ Бобир ажойиб ҳарбий санъати, «тўлғама» деб номланган тактикаси билан Иброҳим Лўдига қаттиқ шикаст бера бошлади. У қўшини олдида жўшқин нутқ сўзлаб, ё ғози (ғолиб), ё шаҳид бўлиш ҳақида ҳарбий онт ичди, аскарларининг руҳини кўтарди, катта замбаракларни ишга солди ва отлиқлардан моҳирлик билан фойдаланди. 1526 йилнинг 21 апрелида Понипатда Бобир қўшини билан Иброҳим Лўди қўшини ўртасида қаттиқ ва ҳал этувчи жанг бўлди. Иброҳим Лўди енгилди. 27 апрелда Деҳлида Бобир номига хутба ўқилди. Бобирнинг бу ғалабасидан кейин баъзи ҳинд ва афғон феодаллари иттифоқ тузиб, Читора ҳокими Рано Санго раҳбарлигида Бобирга қарши бош кўтардилар. Рано Санго жангларда чиниққан, 80 марта яраланган, бир кўзи кўр ва бир оёғидан жудо бўлган довюрак сар-

карда эди. Икки ўртада даҳшатли жанг бошланади. Ниҳоят, жанг 1527 йилнинг 16 мартида Бобирнинг ғалабаси билан тугайди. Маркс «Ҳиндистон тарихига доир хронологик ёзишмалар» асарида Сикри атрофидаги жангни Бобирнинг катта ғалабаси деб баҳолайди. Рано Санго устидан ғалаба қозониш билан Бобир Ҳиндистонда узил-кесил ўз ҳокимиятини ўрнатган эди. Шундай қилиб, Бобир Амударёдан то Бенгалияга қадар, Ҳималайдан Гвалиоргача бўлган катта территорияда йирик бир давлат — империя вужудга келтирган эди. Бу империяни европаликлар Буюк Мўғул империяси деб атай бошладилар, чунки улар темурийларни Чингизхон авлоди деб ҳисоблар эдилар.

Бобир давлатининг асосий қисми Шимолий Ҳиндистон бўлди, чунки бу ерда бирмунча мустаҳкам ва марказлашган ҳокимият вужудга келтирилган эди. Афғонистонда эса феодал тарқоқлиги ва ўзаро ихтилофлар ҳали ҳам кучли эди. Бобир умрининг охирига қадар Ҳиндистонда қолди. Унинг айрим беклари ва аскар бошлиқлари Афғонистонга қайтиб кетган эдилар.

Кўп йиллик оғир ва даҳшатли жанглар, туғилиб ўсган эл-юртидан йироқлашиш ва яқин дўстларининг Афғонистон ва Мовароуннаҳрга қайтиб кетиши, шубҳасиз, Бобирни қаттиқ эзади. Бобир ватанини қумсайди, ёр-дўстларини соғинади. Кунларнинг бирида унга Фарғонадан қовун келтирганларида, у қовунни сўйиб туриб, аччиқ-аччиқ йиғлайди. Бунинг устига сиҳати ҳам ёмонлашади. У «Бобирнома» даги рубоийларидан бирида бу ҳақда шундай дейди:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу чу ахшам бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Бобир Афғонистон ва Мовароуннаҳрдаги дўстлари, ёр-биродарлари билан муттасил алоқада бўлиб туради, уларга ўзининг янги асарларини ва салом-совғаларини юборади. Лекин у умрининг охирига қадар ватанига қайтиш орзусидан айрила олмайди.

Бобир Ҳиндистонни қаттиққўллик билан, қон тўкиш билан қўлга киритди. Минглаб кишиларни қириб ташлади, калладан миноралар ясади. Бироқ Бобир асос солган давлат Ҳиндистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий тараққиётида ғоят прогрессив роль ўйнади. Катта ва марказлашган давлатнинг вужудга келиши Ҳиндистоннинг тараққиёти учун анча кенг имконият туғдирди. Бобир Ҳиндистоннинг хўжалик ҳаётига, маданияти ва ободончилигига катта эътибор берди. У ариқ ва каналлар очтирди, сувсиз ерларга сув чиқариб, экин

майдонини кенгайтирди, боғлар барпо қилдирди, турли бинолар қурдирди. У Ҳиндистондаги хилма-хил қабила ва халқларнинг урф-одат ва расм-қоидаларига қараб иш кўра бошлади. Атрофига олим ва фозил кишиларни тўплади. Ҳинд олимларидан Шайхорани ўзига вазир ва маслаҳатчи қилиб тайинлади. Машҳур тарихчи Хондамир ва бошқа айрим шоирлар, фозиллар Ҳусайн Бойқаронинг вафотидан кейин Бобирнинг даргоҳига бордилар. Унинг саройида кўпгина олимлар ва шоирлар тўпланди. Бобир атрофидаги беклар ва фозил кишилар билан кенгашиб иш қилар эди. У ўғилларига ҳам шуни маслаҳат кўрарди. Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида: «...иш кўрган раъй ва тадбирлик беклар билан кенгашиб, аларнинг сўзи билан амал қилғайсан. Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилотлиқни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрларига қўймай, қошингга чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга қарор бергайсан»,— деган эди.

Бобир 1530 йилнинг 26 декабрида Аграда ўзи обод қилган Зарафшон чорбоғида вафот этди. Кейинчалик чевараси Шоҳижаҳон унинг хокини Кобулга (шаҳарнинг четига), кўчириб, мақбара қурдирди.

Бобир асос солган давлат Ҳиндистоннинг Англия томонидан босиб олинишига қадар давом этди. Бобирнинг ворислари — бобирий подшолар Ҳиндистоннинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, хўжалиги ва маданиятини ривожлантиришда катта ижобий роль ўйнадилар. Улар маҳаллий халқлар билан тобора яқинлашиб, чатишиб кетдилар. Ҳиндистоннинг хўжалиги ва маданияти айниқса машҳур подшо Акбар даврида (1556—1605) тез ўсиб ривожланди. Акбар Бобирнинг набираси бўлиб, жуда тадбиркор, донишманд ва маърифатпарвар киши эди. У, К. Маркс таъкидлаганидек, ҳиндилардан олинадиган ғайридинлик солиғи — жузъяни бекор қилади, айрим қабилаларнинг вафот этган эркак билан тирик бева хотинни бирга куйдириш одатини ман қилади, бошқа турдаги маҳаллий дин ва урф-одатларга холис қарайди, Деҳли шаҳрини ўша даврнинг обод шаҳарларидан бирига айлантиради.

Бобир ва бобирийлар Ҳиндистон тарихида прогрессив роль ўйнадилар. Бинобарин, ҳинд халқи уларнинг фаолияти ва хизматини тақдирлайди. Ҳиндистон бош министри Жавоҳарлал Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарида Бобир ва унинг набираси Акбар ҳақида бундай ёзади:

«Бобир дилбар шахс, уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган, у санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набира-

си Акбар яна ҳам дилбарроқ бўлиб, кўп яхши фазилатларга эга бўлган...

Саркарда сифатида у Ҳиндистоннинг кенг территориясини ўзига бўйсундирган, лекин у бу ютуқларидан ҳам каттароқ ғалабани қўлга киритишни, яъни одамларнинг ақлини ва қалбини забт қилишни ўйлар эди...

Унинг саройида ҳар хил диний эътиқоддаги, янги фикр-мулоҳазаларни изҳор қиладиган ёки янгиликлар очган одамларни учратиш мумкин эди. Ҳатто у барчани қаноатлантирадиган умумий синтетик дин барпо қилишга ҳам уринган. Шимолий Ҳиндистондаги ҳинду ва мусулмонларнинг бир-бирига бўлган маданий таъсирлари ҳам унинг даврида бирмунча олдинга силжиган. Акбарнинг ўзи, сўзсиз, ҳиндулар орасида қанчалик машҳур бўлса, мусулмонлар ўртасида ҳам шунчалик машҳур бўлган. Мўғул сулоласи худди ҳинд сулоласи каби мустаҳкамланган».

Бобирийлар даврида Ҳиндистоннинг турли мамлакатлар билан, чунончи, Ўрта Осиё ва Россия билан савдо ҳамда дипломатик алоқалари ривожланиб борган.

Мана шуларга кўра, Ҳиндистон халқлари ўз мамлакатларини, бобирийлар сулоласини ҳимоя қилиб, инглиз империалистларига қарши қаттиқ кураш олиб борган эдилар. Ҳиндистоннинг Англия мустамлакасига айланиши Ҳиндистон тарихи ва тараққиёти учун даҳшатли воқеа бўлган эди.

«Бироқ ҳеч шубҳасизки,— дейди К. Маркс,— Ҳиндистоннинг британияликлар томонидан чеккан кулфатлари Ҳиндистоннинг илгари кўрган барча кулфатларига қараганда ўз моҳияти билан бошқачароқ ва бениҳоя чуқурроқдир».[1]

Буюк шоир, адиб, тарихчи ва олим.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир фақат йирик давлат арбоби ва моҳир лашкарбошигина бўлиб қолмай, балки, шу билан бирга, буюк шоир, адиб, тарихчи ва олимдир. «Бобирнома» ни инглиз тилига таржима қилган Эрскин Бобирни бундай таърифлаган эди: «...саховатлилиги, мардлиги, талантлилиги, фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшолар ичида Бобирга тенг келадиган бирорта ҳам подшоҳ тополмаймиз».

Бобир 12 ёшидан бошлаб умрининг охирига қадар деярли узлуксиз уруш ва юришлар билан банд бўлди. Лекин, шунга қарамай, у кенг ва чуқур билим олган ҳамда ажойиб истеъдоди билан даврининг йирик маданият арбобларидан бири бўлиб етишган эди. У қаерда бўлмасин, доимо илм-фан, санъат

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, издание второе, том 9, М., 1957, 131-бет.

ва адабиёт аҳллари билан яқиндан алоқа тутар, уларга ҳомийлик қилар ва турли илмий-адабий суҳбатлар ҳамда мунозаралар уюштирар эди.

Бобир 16—17 ёшларидан бошлаб бадиий ижодиёт билан шуғулланади. У «Бобирнома»да 905—906 (1499—1500) йиллар воқеаси ҳақида сўзлар экан, «ул фурсатларда бирор-иккирор байт айтур эрдим, вале ғазал тугатмайдур эдим» дейди. Бобир ўзбек классик адабиётининг, айниқса Алишер Навоийнинг бой адабий меросини ҳамда форс-тожик адабиёти устоз санъаткорларининг адабий тажрибаларини ўрганади, ўзбек ва форс-тожик тилларида янги, оригинал шеърлар яратади, иккита девон тузиб, бирида ўзбек тилидаги, иккинчисида форс-тожик тилидаги шеърларини тўплайди. (Бу шеърларнинг айримлари «Бобирнома» да ҳам бор.) Бобир лирикаси ғоявий-бадиий зиддиятларига қарамай, ўз ҳаётийлиги, тараққийпарварона фикрларни ифодалаши, бадиий соддалиги, жўшқинлиги ва тил бойлиги билан ўзбек дунёвий адабиётининг тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Бобирнинг энг йирик ва энг ажойиб асари, уни бутун дунёга танитган, Европа шарқшунослари, жумладан Вамбери томонидан Юлий Цезарнинг комментариялари билан бир қаторга қўйилган китоби «Бобирнома»дир. «Бобирнома» тарихий-бадиий асардир. «Бобирнома» тарихий манба бўлиши билан бирга, ўзбек прозасининг қимматли ёдгорлигидир. Шу билан бирга, «Бобирнома» география, этнография, табиият, халқ медицинаси ва бошқа илмий соҳалар бўйича ҳам қимматли маълумотлар берувчи асардир. У ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорлигидир.

Араб алифбесининг ўзбек тили ва талаффуз хусусиятларига у қадар мувофиқ эмаслигини кўрган Бобир бу алифбени ислоҳ қилиб, 1503—1504 йилларда «Хатти Бобирий» деб аталган алифбени яратди. Гарчи бу алифбе ҳаётда татбиқ қилинмаган бўлса ҳам, унинг вужудга келиши ва алифбени тилга мувофиқлаштириш ғоясининг туғилиши катта прогрессив ҳодиса ва зўр журъат эди. Чунки феодал-клерикал муҳитда араб алифбесини ўзгартириш руҳонийлар томонидан ислом динига қарши чиқиш деб баҳоланар эди. «Хатти Бобирий»нинг муҳим бир томони шундаки, унда унлилар «зер-забар» тарзидаги белгилар билан эмас, балки махсус ҳарфлар шаклида берилган.

Бобир илм-фаннинг турли соҳаларига доир бир неча қимматли асарлар ҳам яратган. Жумладан, у аруз вазни ва қофия масалалари ҳақида «Муфассал» деган асар яратди. Бироқ бу муҳим асар бизгача сақланиб қолмаган ёки ҳалига қадар топилмай келмоқда. Бобир музика соҳасида ҳам унумли иш қилди. У чоргоҳ савтларидан бирини ижод этди ва му-

зикага доир «Мусиқий илми» деган бир рисола яратди. Моҳир саркарда Бобир «Ҳарб иши» номли бир асар яратган. Бироқ унинг музикага доир асари ҳам, ҳарбий санъатга доир асари ҳам сақланиб қолмаган ёки ҳалига қадар номаълум қолиб келмоқда.

Бобир, бадиий ва илмий асарларидан ташқари, диний-тасаввуфий асарлар ҳам яратган. У ўғли Ҳумоюнга атаб мусулмонлик қоидалари, олиқ-солиқ масалалари ва шариат ҳақида 1522 йилда «Мубаййин» («Баён этилган») номли шеърий асар ёзади. Бу асарни у ўғли Ҳумоюн ва бошқаларга бир қўлланма сифатида яратади. Бу асар 1905 йилда Тошкентда Ғулом Ҳасан тошбосмахонасида «Мубаййин-ул-ислом» номи билан нашр этилади. Бобир нақшбандий шайхларидан бўлган Хўжа Убайдулла Аҳрорга жуда эътиқод қилар эди. У 1528 йилда Хўжа Убайдулла Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини форс-тожик тилидан ўзбек тилига шеър билан таржима қилади. (Бу таржима 1912 йилда Истамбулда «Миллий татаббуълар мажмуаси»да босилган.)

Лекин Бобир ўзбек халқининг маданияти, илм-фани, санъат ва адабиёти тарихида «Мубаййин» ва «Волидия» асарлари билан эмас, балки қимматли бадиий, тарихий ва илмий асарлари билан фахрли ўрин тутади.

БОБИР ЛИРИКАСИ

Девони ҳақида маълумот.

Бобирнинг ўзбекча девонининг икки қўлёзма нусхаси борлиги маълум. Булардан бири Парижда, иккинчиси Ҳиндистонда сақланади. Профессор А. Самойлович шу икки қўлёзма нусха ва «Бобирнома» даги шеърлар асосида 1917 йилда Петроградда Бобир шеърларини нашр эттирди. Бобирнинг айрим шеърлари 1931 йилда Истамбулдаги «Миллий татаббуълар мажмуаси» да ҳам босилди. Бобирнинг баъзи шеърлари ўтмишда Европа тилларига (инглиз, француз ва бошқа тилларга) таржима қилинди. Совет ҳокимияти йилларида Бобир шеърлари қайта-қайта нашр этилди, хрестоматияларга, турли тўпламларга киритилди ва икки марта танланган асарлар тарзида босилиб чиқди. 1943 ва 1957 йилларда Бобир шеърларининг русча таржимаси нашр этилди.

Бобир девони лирик турнинг ҳар хил жанрларида ёзилган шеърларни: ғазал, рубоий, туюқ, маснавий, қитъа, фард ва бошқаларни ўз ичига олади. Унда биз, оддий ғазаллардан ташқари, ғазали мусажжаъ (марказий рукнлари қофиядош бўлган ғазал), қитъа ғазал (биринчи байти қофиясиз бўлган ғазал), ғазали ҳусни матлаъ (матлаъдан кейинги байтнинг ҳар икка-

ла мисраси матлаъга қофиядош бўлган ғазал), қўшалоқ вазнли ва қўшалоқ қофияли ғазал, рубоий тарона (тўртала мисраси ҳам қофиядош бўлган рубоий), оддий туюқдан ташқари қўшалоқ тажнисли туюқ, тажниссиз туюқ ҳамда тажнисли қитъа, тажнисли фард, қофияли фард ва қофиясиз фард шаклларини ҳам кўрамиз. Ғазал, рубоий ва туюқ Бобир лирикасининг энг характерли жанрларидир.

Бобир арузнинг ҳафиф, рубоий, ражаз, рамал, сареъ, тавил, мутақориб, мужтасс, музореъ, мунсареҳ ва ҳазаж баҳрларидан ҳамда бу баҳрларнинг 25 турдаги ички хилларидан фойдаланади.

Бобир девони унинг асосан ўзбек тилидаги шеърларидан ташкил топган. Бироқ шу билан бирга, унда форс-тожик тилида ёзилган бир неча шеър ҳам бор. Бобир ўз она тилига бўлган муҳаббатини камтарлик билан алоҳида қайд этиб:

Эрурман турк ошиқ, кош билсам форсий қони.
Десам ҳолимни билса, форсийдан дилбарим они,—

деган эди. Лекин Бобир форс-тожик адабий тилини ҳам мукаммал билар эди. Бунга унинг форс-тожик тилидаги шеърлари яққол далил бўла олади.

Ҳаётга муҳаббат ва қувноқлик, ёр ва диёр севгиси, ҳижрон ва ғурбат дарди, бадбинлик ва таркидунёчилик устидан кулиш, яхши хулқ-одоб ва маърифат тарғиби, ғалабалар нашидаси ва мағлубият алами, «тақдир»дан нолиш ва унга тобе бўлиш, афсус ва надомат ва бошқалар — Бобир лирикасининг тематик доираси мана шулардан иборат. Мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтган, турли хил фазилатларга ва салбий хислатларга эга бўлган шоир — Бобирнинг ўзи бу лириканинг марказий қаҳрамонидир.

Бобир лирикаси тили ва услуби жиҳатидан ниҳоятда содда ва равондир. У жўшқин ва мусиқий мисраларида ҳаётий, оригинал образлар яратади, халқ тили ва унинг оғзаки ижоди бойликларидан унумли ва ўринли фойдаланиб, шеърларининг тилини бой ва ранг-баранг қилишга эришади.

Бобир Лутфий ва Навоий, Хайём ва Ҳофиз каби устоз санъаткорларнинг бир қатор традицияларини давом эттиради ва ривожлантиради, назиралар ва мухаммаслар яратади.

Ҳаёт, севги ва шодлик куйчиси.

Бобир ҳаёт, севги ва шодлик куйчисидир. Реал ҳаётни эътироф қилган шоир ҳаётнинг ғам-алам ва қайғу-ҳасрат билан эмас, балки бахт-саодат, шодлик ва қувноқлик билан ўтишини истайди, у севгига инсон ҳаётининг табиий бир хоссаси деб қарайди, ҳижрондан изтироб чекади, ёр висолига ошиқади. Мана унинг лирикаси учун жуда характерли бўлган бир ғазал:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.
Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
Кимга бу нашъа муяссар бўлса бордур давлати.
Ишқ дардин чекиб ҳар кимки топса васли ёр,
Ул замон бўлғай унут, юз йилғи ҳижрон шиддати.
Дўстларнинг суҳбатида нехуш ўлғай баҳси шеър,
То билингай ҳар кишининг табъи бирла ҳолати.
Гар бу уч ишни топсанг ул уч вақт ила,
Мундин ортуқ бўлмағай, Бобир, жаҳоннинг ишрати.

Кўрамизки, шоир «ёз фасли» билан «боданинг кайфияти» ни, «ёр васли» билан «ишқ дарди»ни, «дўстларнинг суҳбати» билан «шеър баҳсини» куйлайди. У бемаъни ишратбозликни, маст-аласт майхўрликни эмас, балки дилкаш, хушчақчақ ва бамаъни мажлисларни, дўстлар суҳбатини истайди ва таъриф қилади.

Ҳаёт лаззати ва шодликни эпикурона куйлаган шоир севгини ҳаёт ва шодликнинг манбаи, муҳим ҳалқаларидан бири деб ҳисоблайди. Ёрнинг кўрки ва фазилатлари билан хуршид (қуёш) ҳам, шаккар ҳам, гул ҳам, сарв ҳам, жаннат-ул-маъво ҳам, тўби дарахти ҳам, Хизир суви ва Масиҳнинг сўзлари ҳам тенглаша олмайди.

Ошиқ шоир ёрни бутун қалби билан севади, унга самимий эҳтиром кўрсатади ва камтарлик билан ўзини севги бобида забун ва маъшуқа олдида ожиз деб билади:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуълосену ул шуълаға мен қулдурмен.
Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шоҳмен элга, вале сенга қулдурмен.

Ошиқ ёридан лутфу карам, вафо ва садоқат кутади, бироқ ундан нозу ишва, жабру жафо кўради:

Меҳру вафони ағёр кўп кўрди сендин, эй ёр,
Жабру жафони бисёр қилдинг манга ҳавола.
Ҳажрингда, э парирў, кўзумдин учти уйқу,
Ҳар кеча тонгға текру ишимдир нола.

Лекин, бунга қарамай, ошиқ севгисидан, ёридан воз кечмайди, сабр-матонат ва вафо ҳамда садоқати билан муродмақсадига эришишга аҳд қилади. Ёрининг илтифотсизлигини эса яшаган муҳитининг ижтимоий тартиб-қоидалари билан оқламоқчи бўлади. Ёр — шоҳ, ошиқ — қул, модомики шоҳ қулга эътиборсизлик қилар экан, Бобирнинг фикрича, бунинг тааҗжубланадиган ўрни йўқ. Шоир форс-тожик тилида ёзган бир шеърида шундай дейди:

Дерестки, дилдор паёме нафиристод,
Наивишт каломеву саломе нафиристод...

Ҳофиз бо адаб бош, ки дархост набошад,
Гар шоҳ паём ба ғуломе нафиристод.

(Кўп вақт бўлдики, ёрим бирор хабар юбормади, бирор сўз ёзмади, салом ҳам йўлламади... Ҳофиз, одобли бўл, подшо қулига хат юбормас экан, бунинг айби йўқ.)

Шоир яна бир ўринда худди шунга ўхшатиб:

Жафоу жавр агар қилса, Бобиро, нетасен,
Не ихтиёр менга, ҳар не қилса султондир,—

дейди. (Бу мисраларда Бобир зодагонларнинг йўқсил кишиларга бўлган таккаббурона аристократик муносабатига табиий бир ҳол деб қарайди.)

Бобир ҳаётни, севги ва шодликни куйлаб, кўпгина хайёмона жўшқин шеърлар битди. Бироқ у бутун жамият аъзоларининг бахт-саодати ва шод-хуррамлиги учун кураш ғоясига кўтарилмади. Бобирнинг ижтимоий-сиёсий мавқеи ҳамда феодал «лаззатланиш фалсафаси» унинг лирикасининг ҳаётийлик доирасини хийла чеклаб қўйди ва жиддий зиддиятларни вужудга келтирди.

Маърифатпарвар ва мураббий шоир.

Илм-маърифатни қадрлаган ва унга ҳомийлик қилган шоир илм ўз-ўзидан бунёд бўлмайди, киши фақат ҳавас ва иштиёқ билангина илмга эга бўла олади дейди:

Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илм йўқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак.

Шоир ўзи ва ўзгаларга қаратиб:

Давлатқа етиб меҳнат элин унутма,
Бу беш кун учун ўзунгни асру тутма,—

дейди. Яхши хулқ-атвор, кишиларга яхшилик қилиш эзгу хислат ва олижаноб фазилатдир:

Хулқингни рост этгил ҳар сориғаки борсанг,
«Аҳсанта» дер бори эл, гар яхши от чиқорсанг.
Бори элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.

Бобир халқимизнинг «қилмиш қидирмиш» деган гапига амал қилиб, яхши киши яхшилик, ёмон киши ёмонлик кўради мазмунидаги мисраларни битади:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.

Бобирнинг маърифатпарварлиги ва ахлоқий-таълимий фикрлари, шубҳасиз, прогрессив аҳамиятга эга эди. Бироқ феодал-клерикал муҳит бу тараққийпарварона фикрларни амалга оширишга имкон бермас, маърифатпарварликка ва яхши хулқ-одобга қарши жаҳолатни, ярамас ва жирканч хислатларни вужудга келтирар эди.

Ватан иштиёқи.

Бобирнинг кўпгина шеърлари бевосита унинг кураши ва сиёсати, ғалабаси ва мағлубиятининг поэтик ифодасидир. Шоирнинг лирикасидаги ватан иштиёқи, ғарибликнинг ҳасрат ва надомат мотивлари ҳам бевосита унинг мураккаб ҳаёти ва кураш йўли, шодиёна ва аламли сарғузаштлари билан боғлиқ.

Бобир темурийлар сулоласининг ҳукмронлигини ҳалокатдан қутқариб қолмоқчи бўлди, бироқ бунга эришолмади. У Мовароуннаҳрда йирик ва мустаҳкам давлат вужудга келтирмоқчи бўлди, бироқ орзу-умидлари барбод бўлди. Уни қаноатлантирмаган кичик Фарғона ҳокимияти ҳам қўлдан чиқиб кетиб, у сарсон-саргардон бўлди. Мана шу оғир кунларида ёзган бир маснавийсида Бобир шундай мисраларни битади:

Бир неча ҳотирим мушавваш эрди,
Кўзда сув, кўнглум ичра оташ эрди.
Даҳр ишидин фиғон қилур эрдим,
Хотиримни ёмон қилур эрдим...
Давлат ўтрусиға мени солдинг,
Ғафлат уйқусига мени солдинг...
Ота тахтида Фориғ ўлтурдим,
Бал отам кўрмаганни мен кўрдим.
Олти ой ичра олти тахт олдим,
Етти иқлима балки кўз солдим.
Дедим: эмди муродима етдим,
Билмадимки ғалат хаёл эттим...
Яна маҳруми хонумон қилдинг,
Яна овораи жаҳон қилдинг...

Бобир қайта-қайта курашга кирди, ўзига далда берди, ғалабага умид қилди. У Шайбонийхонга қарши курашда катта шикаст кўриб, чекинишга мажбур бўлган, шаҳар ва вилоятларни қўлдан бой берган чоғида ҳам умид-орзуларидан воз кечмай:

Душманники даҳр забардаст қилур,
Нахват майидин бир неча кун маст қилур,
Ғам емаки еткурса бошини кўкка,
Охир яна ер киби они паст қилур,—

деган эди. Бироқ Бобир Шайбонийга қарши курашда ғалаба қозонишга ожизлик қилди, ҳалокат ёқасига яқинлашиб қолган темурийлар салтанатини қутқариб қололмади. У чор-ночор Мовароуннаҳрдан воз кечишга мажбур бўлди:

Кўнгли тилаган муродға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши,
Бу икки муяссар ўлмаса оламда.
Бошни олиб бир сориға кетса киши,—

деган Бобир «кўнгли тилаган муродға» етолмаганидан «бошини олиб бир сориға кетишга» мажбур бўлди.

Бобир Афғонистон ва Ҳиндистонни эгаллаб, катта империя қурди. Бироқ у умрининг охирига қадар туғилиб ўсган юртидан — диёридан кўнгил узолмади, ватанига қайтиш фикридан кечолмади. У Афғонистондалигида ёр-дўстларига ёзган бир рубоий-номасида:

Беқайдмену хароби сим эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.
Қобулда иқомат қилди Бобир дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқим эрмасмен,—

деган эди. Бироқ Бобирнинг ватанига қайтиш орзуси ушалмади. У юртидан узоқда қолиб кетди, давлати ва салтанати уни умр бўйи чет элга боғлаб қўйди. Бинобарин у:

Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур,—

деган эди. Бобир чет элда ўзини бир томондан, катта давлатнинг ҳукмдори, иккинчи томондан, ёр-диёридан жудо бўлган бир ғариб, мусофир киши деб ҳис қилади. У давлатидан воз кечолмайди, юртидан кўнгил узолмайди. Юртида эканлигида унинг катта ва мустаҳкам давлати йўқ эди, катта ва мустаҳкам давлатга эга бўлганида эса юрти йўқ эди. Давлат ва салтанат, бойлик ва ҳашамат Бобир қалбидаги ватан иштиёқини енголмайди, қайгу ва ҳасрат уни чулғаб олади, у шу давлати ва салтанатини ўз диёрида барпо этолмаганига афсус-надомат чекади. Мана шу кайфиятларнинг ифодаси сифатида унинг бир қатор мунгли ва аламли шеърлари вужудга келади. Қуйидаги рубоий шулар жумласидандир:

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш албатта киши.

Шоир ватанини кўпинча севимли бир «ёр» образи каби тасвир қилади, ёрни диёрга, ёр ҳажрини диёр фироғига тенг қўяди, бу икки образни —«ёр» билан «диёр»ни кетма-кет тизади ёки бири орқали иккинчисини ифодалайди, диёрсиз ёрни, ёрсиз диёрни кўз олдига келтира олмайди. Ёридан жабр, диёридан жафо кўради, ёрини соғинади, диёрини қумсайди:

Диёру ёрдин Бобир жафоу жавр кўп кўрди,
Хуш улким ёрдин қатъ айлабон тарки диёр этса.
Кўпдан бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.

Шундай қилиб, Бобир ижодида «ёр» образи янги моҳиятга эга бўлиб, у «диёр» образининг бир синонимига, нисбати ва рамзига айланади.

Бобир юртини қолдириб чет элга кетишини бир «хатолик», «юз қаролиқ» деб билади, бу ишдан қаттиқ пушаймон бўлади:

Талиъ йўққи жонимға балолиғ бўлди.
Ҳар ишниким, айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерин қўйиб Ҳиид сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Бироқ у Мовароуннаҳрдаги мағлубиятларининг конкрет ижтимоий-сиёсий сабабларини тушуна олмади. У мағлубиятини ҳам, Афғонистон ва Ҳиндистонга йўл олиши ва бу ўлкаларни эгаллаб, у ерларда қолиб кетишини ҳам «тақдирнинг иши» деб тушунди:

Дема Бобирга нетарсен бош олиб кетмакни,
Тенгрининг хости мундоқ эса мен нетгаймен.

Тақдирдур ул ёну бу солғучи, йўқса,
Қимга ҳаваси Санбалу Татйир қилибтур...

Демак, Бобир диёрини — ватанини иштиёқ билан севади. Бироқ тож-тахт унинг диёрига бўлган севгисини хийла чеклаб, маҳдуд қилиб қўяди. Шоирнинг ватанига бўлган муҳаббати кенг халқ оммасига бўлган муҳаббат билан, уларнинг осойишталиги ва саодати учун кураш билан боғланмай қолади. Шоир ғурбатдан ҳасрат ва надомат чекади, бироқ бу ғурбатни «тақдир» дан деб билиб, фатализм эътиқодига берилиб кетади.

Антиклерикал кайфиятлар.

Бобир айрим руҳонийларнинг, зуҳд-тақво аҳлларининг мунофиқона хатти-ҳаракатларига, макр-ҳийлаларига бефарқ қараб қолмади. У Афғонистонда ҳийла билан бир қабрни тебратувчи ва шу йўл билан кишиларни алдаб-авраб назр-ниёз олувчи шайхларни фош қилади, жазолайди. Ҳаёт ва шодлик куйчиси, маърифатпарвар шоир айрим диний-хурофий урф-одатларни ёқтирмайди, уларга истеҳзо билан қарайди, зоҳидликдан эса қаттиқ нафратланади. Буларнинг барчаси унинг ижодида, жумладан, лирикасида айрим антиклерикал кайфиятларни вужудга келтирадиким, бу «подшоҳи ислом»ликка зид бир ҳолат эди. Жумладан, у рўза тутиш, намоз ўқиш, жаннат роҳати ва дўзах даҳшатига бефарқ, ҳатто баъзан, истеҳзо билан қарайди:

Келди рамазону мен тақи бодапараст,
Ийд ўлдию зикри май қилурман пайваст.
Не рўзау не намоз йиллар, ойлар,
Тун-кун маю маъжун била девонау маст.

Зоҳидо, дўзах ўтидин мени не қўрқутасен,
Ҳажр ўти қошинда кўрмасмен ани учқунча.

Ҳаёт ва шодлик муҳиби бўлган Бобир айниқса зоҳидларнинг бадбинлиги ва тарки дунёчилигидан қаттиқ ғазабланади. У ҳаётни, шодлик ва севгини зуҳдга қарама-қарши қўяди. Зуҳд «тийралик» (қоронғилик) келтирса, ишқ ёруғлик келтиради:

Тийрадурур зуҳд дамидин кўнгул,
Ишқ ўти бирла ёрутмоқ керак.

Бинобарин:

Зуҳд кетти, эса карам қилди,
Ишқ келдию муҳтарам қилди.

Шоир зоҳидларнинг тавба-тазарру қилиш, ҳаёт шодлиги ва неъматларидан воз кечиш чақириқларига қарши:

Мен киму зуҳду тавба ким, зоҳид,
Неча андешаи маҳол қилур.
Тавба ишин буюрма Бобирға
Ким бу ишни ўшал ўсол қилур,—

деб дангал ва кескин жавоб қайтаради.

Бироқ антиклерикал мотивлар Бобир лирикасида айрим элементлар сифатида қолиб кетди, шоир тасаввуф аҳлларига қарши изчиллик билан танқидий муносабатда бўлолмади. У ҳаётининг сўнгги йилларида хийлагина тақводорликка берилиб кетди. Буларнинг барчаси унинг ижодиётида тақводорликни тарғиб қилувчи бадбинлик майлларини ҳам вужудга келтирган эди. Шоир форс-тожик тилида ёзган бир рубоийсида бундай деган эди:

Девона бўлурға не қолибтур»;
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст — магў — шоҳи аз дарвеши,
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем.

(Дарвешларнинг қариндошларидан бўлмасак ҳам, лекин дилу жонимиз билан уларнинг эътиқодчиларимиз. Шоҳ дарвешдан йироқ деб айтмагил, шоҳмиз, лекин дарвешлар бандасимиз.)

Бобир лирикасининг асосий тематик-ғоявий масалалари доираси шулардан иборат. Бу масалалар баёни ва талқинидаги жиддий зиддиятларига қарамай, Бобир лирикаси ўзбек классик адабиётининг равнақ топишига, ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққийсига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Бобирнинг поэтик маҳорати.

Бобир Лутфий ва Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг поэтик маҳоратидан таълим олиб, уларнинг традицияларини давом эттирган ва ривожлантирган устоз шоирлардан биридир. Бобир турли хилдаги бадиий мураккабликлар ва шаклбозликка қарши шеъриятнинг бадиий соддалиги учун курашди. У образларининг самимийлиги ва табиийлиги билан кишини ҳайратда қолдирувчи, бадиий содда, равон, мусиқий, тили бой ва рангдор шеърлар яратди. Унинг шеърларида ўй ва фикр, ҳис ва туйғу, тасвир ва тавсиф, сўз ва мусиқийлик бир-бири билан узвий боғланиб боради. Шоир кишининг хилма-хил ички кечинмаларини, унинг шодлиги ва қайғусини, орзуси ва армонини, толеи ва тақдирини ўзига хос бадиий бўёқлар билан тасвирлайди. Китобхоннинг кўз ўнгида жонли образ ва портретлар яратади, табиат лавҳалари ва турли манзараларни худди бир рассомдай чизади. У тасвир объектига мувофиқ сўз танлайди, турли хилдаги ҳис-туйғуларга мувофиқ вазн қўллайди, ички қофиялардан, сўз ўйинларидан, интонация ва товуш товланишидан моҳирлик билан фойдаланади. Бобирнинг:

«Лабинг бағримни қон қилди, кўзимдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор»;

«Кўнглумни чу ул пари олибтур,
Девона бўлурға не қолибтур»;

«Сабо, ул гул ҳаримиға гузар қил,
Менинг ҳолимдин ул гулга хабар қил».

каби мисралари ниҳоятда содда, равон ва мусиқийдир.

Маълумки, Бобир жуда мураккаб ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтди. Бу йўл унинг ижодиётида турли услуб ва формада ўз ифодасини топди. Агар «Бобирнома» Бобирнинг ҳаёти ва фаолияти, кураши ва саргузаштларининг йилномаси бўлса, лирика унинг юраги, ҳис ва туйғуси, ўй ва орзуси, сукути ва ҳаяжони китобидир. Моҳир шоир буларнинг барчасини лирик шеърларида фавқулодда содда услуб билан, ниҳоятда равон ва равшан, табиий ва ҳароратли қилиб тасвирлайди. Натижада биз ғолиб ва мағрур, шод ва қувноқ, умидли ва истиқболли Бобир образи билан ҳам, мағлуб ва хомуш, аламли ва ҳасратли, умидсиз ва истиқболсиз Бобир образи билан ҳам, бу образнинг маънавий қиёфаси ва қалби билан ҳам яқиндан танишамиз. Мана мағлубиятга учраб, сарсон-саргардон бўлган, нима қилари ва қайга борарини билмай умидсиз бир вазиятда қолган шоҳ ва шоирнинг фикр-ўйи, ҳис-туйғусининг поэтик ифодаси:

Бу ғамда менки ишим фикрини не навъ этайин,
Не ерда сокин ўлай, не қилай, қаён кетайин.
Не дайрдин эшигим очилур, не масжитдин,
Неча эшикдин эшикка гадо киби етайин.

Жаҳон эли била ғуфту шунид қилмасмен,
Неча сўзумни дейин, неча қаттиқ эшитайин.
Дема не бўлди ишинг, фикр қилғил, эй Бобир,
Не бўлса ул бўлур эркин ишим, не фикр этайин.

Лирик шеърларида Бобир фақат сиёсий фаолияти заминида вужудга келган кайфиятлари билангина эмас, балки ошиқ, маърифатпарвар ва мураббий бир инсон сифатидаги фикр-туйғулари билан ҳам мужассамлашади.

Бобир — ошиқ. Ҳассос шоир ёрнинг ҳусн-жамоли ва хулқ-атвори таърифи ва тавсифида бир-биридан гўзал образлар, иборалар топади. У севги билан шод ва бахтиёр бўлишни истайди. Ёрнинг висолига ошиқади, унинг меҳри ва лутфига умид тутади. Бироқ фироқ уни жабрлайди, ҳижрон ўртайди, ёрнинг илтифотсизлиги бағрини эзади. Ошиқ зорланади, арз-ҳол ва шикоят қилади. Ишқ туфайли «жисми хасдек» бўлган ошиқ ёридан шикоят қилиб:

Бўлубтур ишқинг ичра гарчи хасдек жисми Бобирнинг,
Вале не фойдаким хасча чоғлиқ кўзга илмайсен,—

дейди. Ҳижрон ғами ошиқнинг оҳ тутунини кўкка кўтариб, кўз ёшини селоб қилиб оқизади, натижада «йўл балчиқ», «кеча қоронғу» бўлиб, ошиқ ёрига томон йўл ололмайди:

Ҳажрингда бу тун кўнгулда қайғу эрди,
Васлингга етишмадим жиҳат бу эрди:
Оҳим тутуни бирла кўзумнинг ёшидин,
Йўл балчиқ эди, кеча қоронғу эрди.

Хат-хабар ҳам ошиқ юрагини тўла очиб ифодалай олмайди. Бинобарин, у кабутарга мурожаат қилиб:

Кабутар, элтасен хаттим, не бўлғай гар қабул этсанг,
Кўнгулни боғласам ул нома янглиғ пару болингга,—

дейди.

Маърифатпарварлик фикрлари ва орзу-интилишлари, ахлоқий-таълимий қарашлари ва бошқалар лирик қаҳрамон Бобир образини янада мукаммаллаштиради.

Бобир параллелизм, тазод, лаф ва нашр, ўхшатиш, муболаға ва бошқа турдаги усул ва бадиий тил воситалари орқали темани, образни, ҳолат ва ҳис-туйғуни мукаммалроқ ёритишга эришади. Бир неча мисол келтирайлик:

Параллелизм:

Бобир, ҳаргиз қулоқ шеърингга ул гул солмади,
Гулга не парвоки юз фарёд қилса андалиб.

Бу байтда ошиқ булбулга, ёр гулга ўхшатилади ҳамда ошиғу ёр гулу булбулга параллел қўйилади.

Тазод:

Ўлтурур гарчи мени гуфторинг.
Тиргузур ул лаби шакарборинг.

Бу байтда лаб гуфтор (сўзлаш)га қарама-қарши қўйилган, ваҳоланки, буларнинг ҳар иккаласи бир-бири билан боғлиқдир; ёрнинг сўзи ўлдиради, бироқ шакар лаби тирилтиради.

Лаф ва нашр:

Қадду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви симин тан,
Бири сарву бири райҳон, бири наргис, бири гулшан.

Бу байтда лаф ва нашри мураттаб (тартиб билан келган лаф ва нашр) ишлатилган.

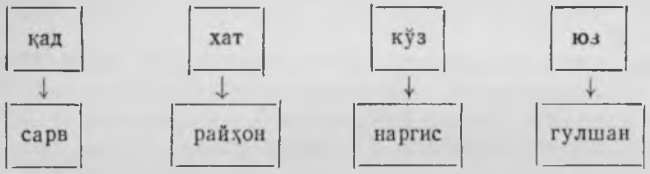

Ҳадису лаълу рафторинг жамолингдин эрур ҳардам,
Тилим гўё, сўзум рангин, кўнгул хуррам, кўзум равшан.

Бу байтда ҳам лаф ва нашри мураттаб ишлатилган. Шоир тилининг гўёлиги, сўзининг рангинлиги, кўнглининг хуррамлиги ва кўзининг равшанлигини ёрнинг ҳадиси (сўзи), лаъли (лаби), рафтори ва жамолига боғлайди.

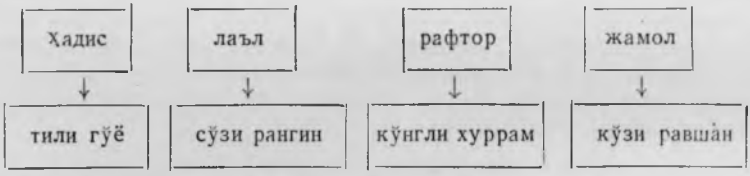

Оғзию икки зулфию қадди бўлмаса менга.
Райҳону сарву ғунча кўрардин маҳолдир.

Бу байтда лаф ва нашри номураттаб — тартибсиз лаф ва нашр ишлатилган, чунки ўхшатиш ва ўхшатилмишлар сираси сақланмаган.

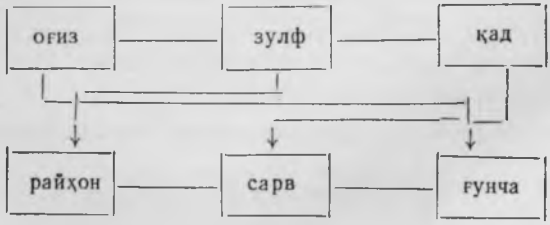

Ўхшатиш:

Ул пари ишқида, Бобир, кўнглум андоқ телбадур,
Ким **сочи занжиридур, чоҳи зақан зиндонидур.**

Муболаға:

Сел эмасдур ер юзин тутқон кўзумнинг ёшидур,
Раъд эмасдур кўкка чирмашқон кўнғул афғонидур.

Киноя:

Тутдум сочини юзин кўрай деб,
Тун узуну мен ғариб ғумроҳ.

Шоир ёрнинг юзини кўрмоқчи бўлиб, унинг юзини тўсиб турган сочини ушлайди, бироқ ёрнинг узун қора сочи узоқ қоронғи тунни пайдо қилиб, ошиқни гумроҳ қилади ва бошқалар.

Бобир халқ мақоллари ва таъбирларидан, халқ тилининг лексик бойликларидан, омоним, синоним сўзлардан ва бошқалардан моҳирлик билан фойдаланиб, шеърларининг мазмуни ва бадиийлигини бойитади. Масалан, у:

«Бобир, **бўлиб турур икки кўзум йўлида тўрт,**
Келса не бўлди, қошимга бир-бир манга-манга».
«Даъвнйи ишқ этиб ғайр Бобирни айб қилма,
Ким **мен эдим сенингдек, сен бўлғасен манингдек»**

каби шеърларида халқ мақоли ва таъбирларидан фойдаланиб, ошиқнинг аҳволи ва дардини тўлароқ ва чиройлироқ тасвирлашга эришади. Халқ тили бойликларини, халқ оғзаки ижодини, халқнинг аскиячилик маҳоратини яхши ўрганган ва эгаллаган Бобир Амирий, Лутфий ва Навоий каби уста туюқчи бўлиб етишади. У омоним ва полисемик сўзлардан ҳамда сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланиб, янги, оригинал туюқлар яратади. Мисоллар:

Улки ҳар кўзи ғазоли Чиндурур, (*Чин* — Хитой)
Қошида пайваста онинг чиндурур, (*чин* — пешона тириши)
Чунки кўп ёлғон айтти ул манга,
Гар десам ёлғончи они чиндурур. (*чин* — рост)

Қаддимни фироқ меҳнати ё қилди, (*ё қилди* — ёйдек эгди)
Кўнглум ғаму андуҳ ўтиға ёқилди. (*ёқилди* — куйди)
Ҳолимни сабоға айтиб эрдим, эй ғул,
Билмон санга шарҳ қилмади ё қилди. (*ё қилди* — ёки қилди)

Бобир туюқларидагина эмас, балки бошқа жанрлардаги шеърларида ҳам чиройли сўз ўйинлари ясайди. Мисоллар:

Қовун бирла узумнинг ҳажрида кўнглумда ғам ҳар сў (سو —тараф).

Оқар сувнинг фироқидин кўзимдин ҳардам оқар сув (سو —сув).

То **оқ** юзунг йироқ тушти,
Икки кўзум ичра **оқ** тушти.

Бу дунёдин фараҳ йўқтур мени маҳзунға **жононсиз,**
Жаҳондин ким десун биллоҳ керакмас манга **жон онсиз.**

Ул ёр агар ёшурса **юз,** оҳ,
Ағёрга гар кўрунса **юз** вой.

Кўзумдин **ёшиниб,** эй баҳри алтоф,
Кўзумнинг **ёшини** дарё қилибсен

(Эй лутфлар денгизи — ёр, сен кўзимдан яшириниб, кўзимнинг ёшини дарё қилибсан.)

Сочинг шикастида бордур шикаста кўнгуллар,
Кўнгуллар очилур, очилса ул қаро сочинг.

Гар **чин** десангиз кўзи анинг оҳуйи **Чиндур,**
Хаттини **хато** қилмасангиз мушки **Хитодур.**

(*Чин* — рост, тўғри; *Чин* — Хитой; *Хато* ва *Хито* арабча ёзувда бир хил шаклга эга бўлиб, *Хито* — Хитойдир.)

Бобир мисраларнинг равонлиги ва оҳангдорлигини кучайтириш учун ички қофия усулидан ҳам моҳирлик билан фойдаланади. У бир ёки бир неча сўздан ташкил топган радифларни қўллаб, сўзларнинг такрори билан, бир томондан, таъкидлаш орқали шеърдан кузатилган мазмун ва муддаони кучайтирса, иккинчи томондан, мисраларни янада равон ва мусиқий қилади.

Ички қофияга мисоллар:

Қора зулфунг **фироқида** паришон **рўзгорим** бор,
Юзунгнинг **иштиёқида** не сабру не **қарорим** бор.
Лабинг бағримни **қон** қилди, кўзумдин қон **равон** қилди,
Нега ҳолим **ёмон** қилди, мен андин бир **сўрорим** бор...

Эй юзи **насрин,** қомати **шамшод,**
Неча **қилурсен** жонима **бедод.**
Сен киби **пуркор,** шеваси **бисёр,**
Билмади, эй ёр. ҳеч киши ёд.

Ул аҳд ила паймон **қани, эй ёр, не бўлди,**
Ул лутф ила эҳсон **қани, эй ёр, не бўлди?!**

Бобир устоз сўз санъаткорларининг шеърларидан илҳомланиб, уларнинг шеърларига ўхшатма ва назиралар ёзади ҳамда улар билан ижодий мусобақалашади. У Лутфийнинг:

«Неча жонима жафо қилурсен?
Вақт ўлди агар вафо қилурсен»

матлаъли ғазалидан илҳомланиб:

«Ғайрға неча вафо қилғайсен,
Жонима неча жафо қилғайсен»

матлаъли ғазалини битган бўлса, Навоий шеърларига ўхшатма ва назира тарзида:

«Кўрмагай эрдим жамоли олам оро, кошки,
Бўлмағай эрдим бори оламға расво кошки»,

«Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму?»,

«Ё қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей,
Ё сочингдек тийра бўлғон рўзгоримниму дей».

«Қайси бир озорин айтай жонима ағёрнинг,
Қайси бир оғритқонин кўнглумни дей, дилдорнинг»

ғазалларини ва бошқаларни ёзади.

Бобир бир фахриясида, агар Ҳофиз ва Салмон Соважий каби буюк шоирлар тирик бўлганда эди, менинг шеърларимни тақдирлар, уларнинг юксаклигини эътироф қилар эдилар, дейди:

Ироқу Форса гар етса сенинг шеърингг, эй Бобир,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси Салмон.

Бобир шеърлари ғоявий зиддият ва нуқсонлардан холи бўлмагани каби, бадиий услуб ва тил жиҳатидан ҳам айрим нуқсонлардан холи эмас. Шоир баъзан тасвир объекти ва образни мавҳумлаштириб юборади, бир хилдаги образ ва бадиий тил воситаларини қайта-қайта такрорлайди, айрим ғализ ва ўта мураккаб ифодаларни ишлатади, қофияда (айниқса ички қофияда) оч қофияларга йўл беради ва ҳоказо. Айрим шеърлари эса шоирнинг мисраларнинг бадиийлиги ва тилига етарли эътибор бермаганини, шошилганини кўрсатади. Шоирнинг ўзи ҳам бу нуқсонлардан айримларини билар ва эътироф қилар эди. Шунинг учун ҳам у:

Ҳар ердаким гул бўлса, тикан бўлса, не тонг,
Ҳар қандаки май дурдидин бўлса не тонг.
Шеъримда агар ҳазл, агар жид, кечурунг,
Яхши борида агар ёмон бўлса не тонг,—

деган эди.

«БОБИРНОМА»

«Бобирнома»нинг яратилиши.

«Бобирнома» мемуарлар (эсдаликлар) тўпламидир. Бу тарихий-бадиий асар 1494—1529 йиллардаги воқеаларни, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда рўй берган ва кўпида бевосита Бобирнинг ўзи иштирок этган ўзаро феодал

урушларни ўз ичига олади. Афтидан, Бобир сиёсий фаолиятининг дастлабки йилларидан бошлаб ўз саргузаштлари ва турли хил тарихий воқеаларни хотира дафтарида акс эттириб борган ва кейинчалик мана шу хотира дафтари «Бобирнома»ни яратишга асос бўлиб хизмат қилган. Бобирнинг «Бобирнома»ни қачон ёзишга киришгани маълум эмас. Бироқ асарнинг айрим ўринлари унинг кўпроқ қисми Ҳиндистонда ёзилгани ёки қайта таҳрир қилинганини кўрсатади. Масалан, «Бобирнома» автори 909 (1503—1504) йил Афғонистон воқеалари ҳақида сўзлар экан, Ҳиндистонда Иброҳим Лўдини енгганини ҳам гапиради. Бу — Бобирнинг 909 йил воқеаларини Ҳиндистонда ёзгани ёки аввалги ёзганларини таҳрир қилганини кўрсатади. Бобир бу асарини умрининг охирларида, 1529—1530 йилларда тугатади.

Бобирнинг ўз сўзи ва унинг қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»даги маълумотларига қараганда, «Бобирнома» бошлаб «Воқеанома» деб аталган. Буни Бобир ўзининг бир рубоийсида эслатиб ўтади:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу «Вақое»ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

Бундан ташқари, у бир ўринда Хўжа Калонга «Воқеанома»ни юборганини ҳам эслатади. Гулбаданбегим эса «Ҳумоюннома»да Кобул ҳокимияти ҳақида сўзлар экан, «Фирдавс маконнинг (Бобирнинг — *Н. М.*) «Воқеанома» китобида бунга далил бўлувчи фикрлар кўп айтилган...» — дейди. «Бобирнома»ни кўчирган котиблардан бири эса, уни «Бобирия» номи билан атайди. «Бобирнома»нинг айрим таржималарида ҳам унга турлича ном берилади.

Асар кейинчалик асосан «Бобирнома» номи билан юритилади ва шу ном билан кенг шуҳрат қозонади.

«Бобирнома»нинг нусхалари ва таржималари. «Бобирнома»нинг ўндан зиёд қўлёзма нусхаси маълум. «Бобирнома»нинг Бобирнинг ҳаёт давридаёқ кўчирилган икки нусхаси ҳақида маълумотлар бўлса-да, бироқ уларнинг қаерда сақланаётгани маълум эмас. «Бобирнома»нинг XVII—XVIII асрларда кўчирилган нусхалари Ленинград, Калкутта, Гагра, Ҳайдаробод, Манчестр, Лондон, Эдинбург ва бошқа жойларда сақланади.

«Бобирнома» 1857 йилда Қозонда туркшунос рус олими Н. Ильминский томонидан нашр этилади. 1905 йилда эса Лондонда инглиз олимаси А. Бевериж хоним «Бобирнома»нинг Ҳайдарободда топилган бир қўлёзмасининг факсимилесини цинкографияда нашр эттиради. «Бобирнома» кейинчалик Туркияда ҳам нашр этилади. Совет даврида «Бобирнома»нинг айрим қисмлари турли хрестоматия ва тўпламларга киритилди ҳамда 1948—1949 йилларда икки китоб ҳолида тўла нашр этилди; 1960 йилда эса чоғиштириш ва тузатишлар асосида қайта нашр этилди.

«Бобирнома» бир неча тилларга таржима қилинган. У 1586 йилдаёқ форс тилига таржима қилинган. Бу таржиманинг нусхалари оз бўлиб, улар «Тузуки Бобирий», «Воқеоти Бобирий» номи билан турли мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланади. «Бобирнома»нинг номаълум бир қўлёзмадан олинган парчалари 1705 йилда Витсен томонидан голланд тилига таржима қилиниб, Амстердамда босилади. Бу таржимага «Татарлар мамлакатининг шарқий ҳам шимолий қисмининг жуғрофий таърифи» деб ном берилган. Джон Лейден билан В. Эрскин «Бобирнома»нинг ўзбекча ва форсча нусхаларини солиштириб, уни инглиз тилига таржима қилишган ва 1826 йилда Лондонда нашр эттиришган. Бу таржима 1921 йилда Уайт Кинг томонидан тўлдирилиб ва тузатилиб қайтадан нашр этилади. А. Кейзер «Бобирнома»нинг инглизча таржимаси асосида уни қисқартирган ҳолда немис тилига таржима қилади ва бу таржима 1828 йилда Лейпцигда босилади. Р. М. Калдекот «Бобирнома»нинг форсча таржимаси асосида уни қисқартириб инглиз тилига таржима қилади ва 1844 йилда Лондонда бостиради. Француз олими Паве де Куртейл «Бобирнома»ни француз тилига тўла таржима қилади. Бу таржима 1871 йилда Парижда нашр этилади. Октябрь революциясигача «Бобирнома»нинг айрим қисмлари Н. И. Пантусов, С. И. Поляков, В. Вяткин ва бошқалар томонидан рус тилига таржима қилинган эди. Совет даврида эса «Бобирнома» М. Салье томонидан рус тилига тўла таржима қилинди ва икки марта нашр этилди.

«Бобирнома» — тарихий манба.

«Бобирнома» нодир тарихий асар, қимматли манбадир. Унда XV асрнинг охиридан XVI асрнинг 30-йилларига қадар рўй берган тарихий воқеалар акс эттирилади. Асар 1494 йил вокеаси тасвири билан. Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзонинг Фарғонага ҳужуми, Умаршайх мирзонинг ҳалок бўлиши ва 12 ёшга қадам қўйган Бобирнинг тахтга чиқиши баёни билан бошланади. «Бобирнома»да воқеалар доираси кенгайиб, чуқурлашиб, мураккаблашиб боради. Автор Мовароуннаҳрдаги, кейинроқ Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистондаги воқеаларни баён қилади. Кўз ўнгимизда ўзаро феодал урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатлари, шаҳар ва қишлоқларнинг талон-торож қилиниши, минг-минглаб гуноҳсиз кишиларнинг қириб ташланиши, каллалардан қурилган миноралар, очлик ва муҳтожлик манзаралари намоён бўлади. Темурийлар ва уларнинг кўплаб амир-амалдорлари ўртасидаги тож-тахт талашлари кескинлашиб, қонли урушларни кўпайтиради. Мамлакат тобора майда парчаларга бўлиниб кетади, ер-сув халқдан тортиб олинади, суюрғоллар кўпайиб бориб, давлат ҳокимиятининг даромад манбалари қисқариб кетади, темурийлар ўзаро ихтилофлар гирдобида қолиб, айш-ишратбозликка тушадилар, Бобирнинг Мовароуннаҳрда йирик ва мустаҳкам давлат вужудга келтириш учун интилишлари барбод бўлади; Шайбонийхоннинг шиддатли ҳужумлари билан аввал Мовароуннаҳрдаги, кейин эса Хуросондаги темурийлар сулоласининг салтанати емирилади, Бобир Афғонистонни, кейин Ҳиндистонни эгаллаб олади ва катта империяни вужудга келтиради. Мана шу воқеа-

лар «Бобирнома»да хронологик изчиллик билан баён этилади ва китоб автори ҳар қайси йил воқеаларини алоҳида бир боб сифатида, маълум сарлавҳа остида батафсил ҳикоя қилади. Бироқ «Бобирнома»нинг мавжуд ҳамма нусхаларида 910, 915—924, 927—931 йиллардаги воқеалар, яъни 16 йиллик воқеалар йўқ бўлиб, айрим йиллардаги, масалан, 925 йилдаги воқеалар чала, номукаммал баён этилади. Айрим майда воқеаларга, кичик деталларга қадар баён этишга интилган Бобир бир неча йиллик тарихий воқеаларни четлаб ўтмаган, албатта. Афтидан, «Бобирнома»нинг ҳали мукаммал нусхалари кўпаймасдан, у қандайдир сабабга кўра, бирор фалокатга учраб, айрим қисмлари йўқолиб кетган бўлиши мумкин. Лекин, шунга қарамай, «Бобирнома» XV аср охири ва XVI аср бошларидаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихининг энг мукаммалроқ ва энг ишончлироқ қимматли бир манбаидир.

«Бобирнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликлари нимадан иборат?

Фактик материалларнинг кўплиги, бойлиги, аниқлиги ва тўлалиги, тарихий воқеаларнинг асосан объектив, беғараз ва ростгўйлик билан баён этилиши, хронологик изчиллик, ифоданинг соддалиги ва равонлиги «Бобирнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликларини ташкил этади. Шу жиҳатдан қараганда, «Бобирнома» ўтмишнинг кўпгина тарих китоблари ва мемуарларидан устун туради. Кўпчилик тарих китобларида тарихий фактлар афсона ва ривоятлар билан, диний ҳадис ва хурофий сафсаталар билан қоришиб кетар эди. «Бобирнома»да эса бундай эмас. Унинг асосини бевосита тарихий воқеалар, фактларнинг ўзи ташкил этади. Кўпчилик тарих китобларида тарихий воқеалар тенденциоз равишда, қасддан бировларни мақтаб кўкка кўтариш, иккинчи бировларни камситиб кўрсатиш руҳида баён этилар эди. «Бобирнома»да эса тарихий воқеалар асосан объектив баён этилади. Кўпчилик тарих китобларида воқеалар мураккаб услуб ва ғализ тил билан баён этилар ва шу орқали «бадиийлаштирилар» эди. «Бобирнома» эса содда услуб ҳамда равон, ширали ва бой тил билан ёзилган, жонли манзаралар, портрет ва характерлар, оригинал бадиий тил воситалари билан бадиийлаштирилган асардир. Мана шу афзалликлари билан «Бобирнома» узоқ замонлардан бери тарихчиларнинг ва бошқа олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб, юксак баҳоланиб келмоқда. «Бобирнома» XV—XVI аср тарихий ҳодисалари билан танишиш ва уларни умумлаштириш, Шарқ феодал жамиятининг хусусиятларини белгилаш ва ёритишда жуда кўп характерли фактлар, маълумотлар беради.

Лекин «Бобирнома»нинг шу ижобий томонларига қарамай, унинг нуқсонлари ҳам бор. Бобир тарихий воқеаларни феодал синфининг дунёқараши нуқтаи назаридан ёритади, у кўпроқ феодал ҳукмдорларнинг саргузашти ва сиёсатини баён этишга берилиб кетади, ижтимоий масалалар, халқ оммасининг турмуш шароити ва бошқалар ҳақида кўпинча йўл-йўлакай сўзлайди. Буларнинг барчаси бу тарихий манбадан танқидий фойдаланиш зарурлигини тақозо қилади.

«Бобирнома»— прозаик асар.

«Бобирнома» тарих китобигина бўлиб қолмай, балки у ўзбек прозасининг нодир бир ёдгорлиги ҳамдир. «Бобирнома»нинг асосий тасвир объекти тарихий воқеалардир. Бироқ Бобир тарихий воқеаларни санаб ўтиш ёки улар ҳақида маълумот бериш билан чекланмайди, балки у тарихий воқеаларнинг манзарасини, тарихий шахсларнинг портрети ва характерини, табиат лавҳаларини чизиб беради, мароқли ва жозибали бадиий услуб билан турли хил саргузаштларни, ривоят ва латифаларни ҳикоя қилади, халқ юмори, халқ мақоллари ва таъбирлари билан, шеърий парчалар билан ўз асарини безайди, турли хилдаги бадиий усул ва тил воситаларидан фойдаланади. «Бобирнома»даги воқеалар турли ситуация ва конфликтлар билан ривожланиб боради, воқеалар бир бутун композиция: экспозиция, кульминация ва ечим атрофига уюшади, воқеалар уларнинг кўпида бевосита ёки билвосита иштирок этган Бобирнинг ўз образи орқали бир-бири билан уланади, ўзига хос сюжет чизиғини яратади. Шунинг учун ҳам «Бобирнома» жуда енгил ўқилади, китобхонни ўзига жалб ва мафтун этади. Машҳур рус шарқшуноси академик В. В. Бартольд «Бобирнома»ни «туркча прозанинг» энг яхши асарларидан бири деб баҳолаган эди.

Жойлар ва табиат лавҳалари тасвири.

Бобир бирор тарихий воқеани ҳикоя қилишга киришар экан, кўпинча, аввал воқеанинг ўрнини батафсил тасвирлайди, воқеада иштирок этувчи кишиларнинг афт-башарасидан тортиб феъл-атвори ва хатти-ҳаракатига қадар таърифлайди, сўнг воқеанинг баёнига киришади. Баъзан воқеа давомида чекиниш қилиб, жой ёки манзарани тасвирлайди. Шу хилда, китобхоннинг кўз ўнгида XV—XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон ўлкалари, улардаги ўнлаб шаҳар ва қишлоқларнинг манзараси, топографияси, об-ҳавоси, ўсимликлар дунёси, аҳолиси, халқ ва қабилаларнинг урф-одати ва бошқа-бошқа томонлари мужассамланади. «Бобирнома» автори бундай ўринларда истеъдодли адиб ва шоир сифатидагина эмас, балки билимдон ва кузатувчан бир олим, географ, табиатшунос, этнограф, тилшунос, санъат-

шунос сифатида гавдаланади. У айрим кичик деталларга ҳам катта эътибор беради, реалистик лавҳалар яратади ва ҳассос рассом сифатида табиатнинг хилма-хил манзараларини чизади. Андижон, Марғилон, Ўш, Хўжанд, Қобул, Ғазна, Ҳирот ва бошқа шаҳарлар тасвири худди шундай манзаралардир. Жойлар тасвири «Бобирнома»да тарихий воқеаларни, кишиларнинг саргузашти, ҳаёти ва фаолиятини баён этишда бир экспозиция вазифасини бажаради. Масалан, Бобир 1494 йил воқеаларини, Умаршайх мирзонинг ҳалокати ва ўзининг тахтга чиқиб амакисининг қўшинини чекинишга мажбур этганини сўзлашдан аввал Фарғона вилояти ва унинг етти шаҳрини тасвирлайди. Мана шу тасвирнинг бош қисми билан танишайлик:

«Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқеъ бўлубтур. Шарқи Қошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар... Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқеъ бўлубтур. Ғарби тарафидаким, Самарқанд ва Хужанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғи кела олмас. Сайҳун дарёсиким, Хужанд суйиға машҳурдур, шарқ ва шимоли тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хужанднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафидинким, ҳоло Шоҳрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хили қуйироқ бу дарё тамом қумға сингар, ҳеч дарёға қотилмас.[1]

Етти пора қасабаси бор, беши Сайҳун суйининг жануб тарафида, икки шимол жонибида. Жанубий тарафидағи қасабалар(дан) бири Андижондурким, васатта воқеъ бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Моваройннаҳрда Самарқанд ва Кеш (Шаҳрисабз) қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалиқ шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллотдур. Бу маҳаллот бирла қалъага фосила ушбу хандақтур ва ёқаси доғи шоҳроҳтур. Ови қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била ростдир.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

Элининг орасида ҳусн хили бордур. Юсуф Хожаким мусиқийда машҳурдир, Андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур...»

Бошқа шаҳар, қишлоқ, вилоят ва ўлкалар тасвири ҳам шундай бой, хилма-хил маълумот берадиган жозибадор, содда ва равон тасвирдир.

---

[1] Бобир ҳам, бошқа авторлар ҳам у даврда Сирдарё бирор катта сувга қуйилмай, қумга сингиб кетади, деб маълумот бердилар. Демак, Сирдарёнинг оқими кейинчалик ўзгариб кетиб, у Оролга қуйиладиган бўлган.

Бобир табиий манзаралари бир-биридан фарқ қилувчи ва ўзига хос бўлган вилоят ва ўлкаларда бўлди. У турли жойларни тасвирлар экан, мана шу табиат манзараларига ҳам катта эътибор беради, уларнинг нозик нуқталарини топа олади ва худди бир рассомдай жонли полотнолар, пейзажлар чизади. Масалан, у 1503—1504 йил воқеалари ҳақида сўзлаётганда, Афғонистондаги Оби Истода (Қўлмак сув) деган жойнинг табиий манзараларини шундай усталик билан тасвирлаганки, китобхонда моҳир бир рассом ишлаган бой ва рангдор пейзаж сурати қандай таассурот қолдирса, бу тасвир ҳам худди шундай таассурот қолдиради.

Бобир табиат стихиялари ва уларнинг оқибатларини ҳам, баъзи муҳим деталлари билан бирга, реалистик қалами билан тасвирлайди. (Масалан, 1505—1506 йиллар воқеаси баёнида Қандаҳор яқинида бўлган зилзила ва унинг оқибатлари тасвири.)

Бобир жанг майдонларини, турли хил йиғилишларни, йўл ҳодисалари ва бошқаларни ҳам мароқ билан тасвирлайди, ҳикоя қилади. У тасвирий эпизодларни моҳирлик билан асосий воқеа — тарихий воқеалар атрофига уюштиради, воқеалар баёни давомида усталик билан «чекиниш» ясаб, тасвирий эпизодларга ўтиб боради ва яна воқеага қайтади.

Тарихий шахслар тасвири.

«Бобирнома»да бир неча юз тарихий шахслар, уларнинг фаолияти ва саргузаштлари тасвир этилади. Булар шоҳлар, вилоят ҳокимлари, амир-амалдорлар, аскар бошлиқлари, дин ва шариат намояндалари, аскарлар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари, деҳқонлар, ҳунармандлар, қуллар ва бошқа ижтимоий гуруҳдаги лавозим ва касб-кордаги кишилардир. Бобир буларнинг тасвирланаётган воқеалардаги ролига қараб, бирлари ҳақида кенг ва батафсил сўзлайди, иккинчи бирлари ҳақида қисқа маълумот беради, бошқа бирларини бирон муносабат билан тилга олади ёки эслаб ўтади. У воқеаларнинг ривожида муҳимроқ ўрин тутган Умаршайх мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Султон Аҳмад мирзо, Хисравшоҳ каби тарихий шахсларнинг фаолияти ва саргузаштларини баён этиш билан бирга, уларнинг шакл-шамойили, насл-насаби, маънавий қиёфаси, хислати, хулқ-атвори, кишиларга муносабати, маданий савияси ва бошқа жиҳатларини ҳам тасвирлайди, хилма-хил бадиий портретлар, характерлар яратади. Бундай персонажлар бевосита тарихий роман ёки қиссалардаги қаҳрамонларга ўхшаб кетади. Бобир уларнинг таърифи ва тавсифини бир жойга тўплаб, мужассамлаштириб беради, бу билан китобхонни тарихий шахс билан таништиради, шундан кейин воқеалар баёнини давом эттиради.

Бобир бир қатор бошқа тарихий шахслар ҳақида бундай батафсил маълумот бермаса ҳам, уларнинг фаолияти, хатти-ҳаракати ва хулқ-атворидаги энг муҳим хусусиятларни топиб сўзлайди, уларнинг портрет ва характерининг айрим томонларини тасвирлайди. Аҳмад Ҳожибек, Дарвеш Муҳаммад Тархон, Улуғбек, Алишер Навоий, Султон Али Машҳадий, Беҳзод ва бошқалар шундай тарихий персонажлардир. «Бобирнома» да бирон муносабат билан тилга олинган ёки эслаб ўтилган кўпдан-кўп бошқа кишиларнинг фаолияти ва хислатидаги айрим муҳим ёки қизиқарли факт ҳам баён қилинади.

«Бобирнома»даги персонажлар ижтимоий-синфий мавқеи, дунёқараши, маслаги, эътиқоди, хатти-ҳаракати, хулқ-атвори ва бошқа жиҳатлари билан бир-бирига ўхшаш ёки бир-биридан фарқ этувчи ва ҳатто бир-бирига қарама-қарши бўлган кишилардир. Бобир буларнинг барчасига эътибор беради, кўпинча персонажларнинг ўзига хос, индивидуал, такрорланмас хусусиятларини топиб олади, уларни тарихий ҳақиқатга тўла риоя қилгани ҳолда, бўрттириб тасвирлайди, конкретлаштиради ва баъзан бадиий умумлаштиришга муваффақ бўлиб, хийла типиклашган характерлар яратади.

Бобир тарихий шахсларга, айрим мустаснолардан қатъи назар, изчиллик билан объектив муносабатда бўлади, улар ҳақида тўғри ва холис маълумот беришга интилади, уларнинг фаолияти ва хислатидаги зиддиятларни ростгўйлик билан очиб беради. Кўпинча тарихий шахсларга мамлакат тараққиёти, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиётнинг ривожи нуқтаи назаридан баҳо беришни принцип қилиб олади. Шу жиҳатдан у тарихий шахсларнинг бирини қутлайди, иккинчи бирларидан ўпкалайди, яна бирларидан ғазабланади, ижобий томонларини маъқуллайди, салбий томонларини қоралайди.

Бу хусусиятлар «Бобирнома»нинг ҳам тарихий, ҳам бадиий қимматини, ҳам маърифий аҳамиятини оширади.

Фикримизнинг исботи учун айрим мисоллар билан танишайлик. Чунончи, Бобирнинг отаси Умаршайх мирзонинг таърифи ва тавсифини кўрайлик. Бобир Умаршайх мирзонинг ҳалокатини сўзлагандан кейин, китобхонни бу шахс билан кенгроқ ва тўлароқ таништиришга ўтади.

«Валодат ва насаби». Секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди...

Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, бўлма соқоллиқ, қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоқким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эрдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллуф эди, дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, печин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлик киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди... Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатларига бисёр мушарраф бўлиб эди...

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Табъ назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди...

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи доғи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширин забон киши эрди, шужаъ ва мардона киши эди. Икки мартаба ўзи жамъи йигитлардин ўзуб қилич тегурди... Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур. Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидан хили ярашлар урушқа ва дўстлиқлар душманлиққа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хуш суҳбат киши эди. Тақриб била хўб абёт ўқур эди... Ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди..»

Султон Ҳусайн Бойқаро эса салтанати, шон-шавкати, маиший ҳаёти, сарой аҳллари, санъат ва адабиётга бўлган ихлоси ва истеъдоди ҳамда бошқа жиҳатлари билан Умаршайх мирзодан катта фарқ қилади. Бироқ мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ихтилофлар, ўғиллари ва бошқа амир-амалдорларнинг тож-тахт талашлари бу салтанатни тобора ҳалокатга яқинлаштириб бормоқда. Ички ихтилофлар гирдобида қолган ва айш-ишратга берилиб кетган Ҳусайн Бойқаро кичик-кичик темурий давлатларнинг кучини Шайбонийхонга қарши курашга бирлаштира олмайди.

Бобир жуда кўп беклар ва амир-амалдорларнинг фаолияти, хатти-ҳаракатлари ва кирдикорлари ҳақида сўзлайди. Булардан бири мустабид ва бадахлоқ Хисравшоҳдир. Ҳисор аҳолиси унинг зулми-зўридан хонавайрон бўлади, бу муштумзўр бек ва унинг амалдорлари, навкарлари босқинчилик ва ишратбозликда ҳаддидан ошадилар. Бобир унинг кирдикорларини тасвирлар экан: «...Ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб, лаънат қилмаған ҳам сазовори лаънат бўлсун...»—дейди.

Улуғбекни буюк донишманд сифатида таърифлаган Бобир, унинг падаркуш ўғли Абдулатифни қаттиқ лаънатлаб, «бу беш кунлук ўтар дунё учун анлоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди» деб ҳукмронлиги 5—6 ойдан нари ўтмаган бу қотил ҳақида Низомий Ганжавийнинг қуйидаги фардини келтиради:

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд, ба шаш моҳаш напояд.

(Падаркуш подшоликка муносиб эмас, агар подшо бўлиб қолса ҳам, 5 — 6 ойдан нарига ўтмайди.)

«Бобирнома»да тасвирланган Узун Ҳасан, Аҳмад Танбал, Вали, Али Дўст ва бошқалар ҳам Хисравшоҳ ва Абдулатифлардан қолишмайдилар. Бобир булардан ҳар бирининг

бемаъни хатти-ҳаракати ва фитна-фасодини конкрет фактлар асосида очиб ташлайди.

«Бобирнома»да илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳам катта ўрин берилган. Бобир Навоий, Жомий, Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Ҳилолий, Сайфи Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Шайхим Суҳайлий, Юсуф Бадеий, Аҳмад Ҳожибек, Беҳзод, Султон Али, Ҳожа Абдулло Марворий, Шоҳ Музаффар, Ғулом Шодий, Ҳусайн Удий ва бошқа бир қатор шоирлар ва санъаткорлар ҳақида маълумот беради, уларни мақтайди, асарларидан намуналар келтиради ва баъзан ҳаёти, фаолияти ёки шахсий сифатлари ҳақида қизиқарли фактлар сўзлайди. «Бобирнома» бу кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, уларнинг маданий ҳаётдаги ўрнини белгилашда жуда аҳамиятлидир. Масалан, Бобир улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳақида «Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хуб айтқон эмас», деб ёзади, Навоийнинг асарларини таърифлайди, унинг илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлигини алоҳида қайд қилиб: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг (Навоийнинг) тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда (рассомликда) бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар» дейди. Навоийнинг бинокорлик соҳасидаги фаолиятини таъкидлаб, «мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай» дейди ҳамда Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғиллари ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилишда донишмандлик ва тадбиркорлик билан олиб борган ишларини баён этади. Бобир Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийлар доирасидаги кўп санъат ва адабиёт аҳлларини таъриф ва тавсиф қилади. Уларнинг муваффақиятларини кўрсатиш билан бирга, айрим камчиликларини таъкидлайди. Масалан, Беҳзод ҳақида сўзлар экан, «Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўп улуғ тортадур. Сақоллик кишини яхши чеҳрали кушойлик қиладур» дейди.

Бобир бир қатор тарихий персонажларнинг бирор энг муҳим хусусияти ёки хислатини тасвирлаш билан ҳам китобхоннинг кўз ўнгида турли-туман кишиларни гавдалантиришга эришади. Масалан, у Муллозода Мулло Усмон ҳақида сўзлаб, «Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқони учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар... Андин манқул-

дур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутар. Қавий ҳофизаси бор экандур» деб, ёш тиришқоқ ва хотираси ўткир бир олимни гавдалантиради; «...агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким, кетмагай деб» уста ва ишқивоз шахматчи Мир Мумтозни тасвирлайди; шунингдек, икки қўллаб, балки бутун вужуди билан шахмат ўйновчи Зуннунни; Ўш тасвирида тоғ тарафидан оқувчи бир ариқ ҳақида сўзлар экан. «Ўш авбошининг зарофати будурким ҳар ким анда уйқуласа ул жўйдан сув қуярлар» деб Ўшнинг ҳазилкаш, шўх йигитларини гавдалантиради ва бошқалар.

«Бобирнома»да, гарчи тўлароқ таъриф ва тавсиф қилинмаса ҳам, минглаб қашшоқ ва муҳтож деҳқонлар, қуллар, асирлар ва бошқа гуруҳ кишилар ҳақида сўзланади. Бобирнинг буларга бўлган шахсий муносабатидан қатъи назар, унинг мемуарлари хонавайрон бўлган деҳқон хўжаликларини, инсоний ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум этилган ситамкаш қулларни, эрки бўғиб ташланган асирларни уларни қуршаб олган муҳит билан бирга гавдалантиради. Масалан, Бобир Ҳиндистонда қилган урушлари ҳақида сўзлар экан, мағлуб бўлиши аниқ бўлиб қолган бир тўда ҳинд аскарларининг асир тушишдан кўра ўлимни афзал билгани, бири қилич кўтариб, бошқалари бирин-кетин бўйнини тутиб бергани ва ҳаммалари мардона ҳалок бўлганини сўзлайди ва бошқалар.

Шундай қилиб, «Бобирнома»да турли тоифа ва турли қиёфадаги кўпдан-кўп кишиларнинг ҳаёти ва фаолияти баён этилган. Бобир бу кишиларни шунчалик ҳаётий, аниқ ва равшан тасвирлаганки, «Бобирнома»ни ўқиётганимизда, инглиз олими Эльфинстон айтганидек, «биз уларнинг орасида яшагандек бўламиз ва уларнинг характерларини билиб олганимиздек, афт-башараларини ҳам кўра ва била оламиз...»

Бобир — «Бобирнома»нинг бош қаҳрамони.

«Бобирнома» даги тарихий персонажлар айрим йиллардаги воқеалар, турли эпизодлар билан боғланган кишилардир. Асарнинг марказий ва етакчи фигураси эса Бобирнинг ўзидир. Бобир асарнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар китобхон билан доимий ҳамроҳ бўлиб боради. У тарихнавис сифатидагина эмас, балки аксар воқеаларнинг бевосита ёки бавосита иштирокчиси сифатида гавдаланади, воқеалар унинг фаолияти ва саргузаштлари атрофига уюшиб, асарга бир бутун композиция бағишлайди. Бобир бошқа тарихий шахсларнинг шакл-шамойили, хулқ-атвори, насл-насаби ва ҳоказолар билан алоҳида-алоҳида таништириб боради. Бироқ «Бобирнома»да Бобирнинг ўзи ҳақида шу зайлдаги махсус маълумотлар йўқ. Китобхон уни бутун асар

давомида кўриб, кузатиб боради, у бутун ҳаёт йўли, иш-амаллари, кишиларга ва воқеаларга муносабати, дунёқараши, завқи ва диди, шодлиги ва қайғуси, ғалабаси ва мағлубияти, олқиши ва ранжиши, салтанати ва дарбадарлиги, қаттиққўллик сиёсати ва мушфиқлиги, ғазаби ва марҳамати, роҳати ва қўл остидаги йигитлари билан очин-тўқин, отлиқ ва яёв, оёқ яланг ва кулбасиз кечирган кунлари, билими ва донишмандлиги, кузатувчанлиги ва мушоҳадаси ва бошқа-бошқалар билан мужассамлашади, у гўё бир тарихий романнинг бош қаҳрамони сифатида гавдаланади. Бироқ фарқ шундаки, тарихий романда ёзувчи қаҳрамон образини яратар экан, у тарихий шахс билан боғлиқ бўлган ҳамма фактларни ҳам олиб, уларни айнан акс эттиравермайди, балки ўз олдига қўйган мақсади ва вазифасига мувофиқ равишда фактларни танлайди, уларни ижодий қайта ишлаб олади, бадиий фантазиядан фойдаланади. «Бобирнома» да эса Бобирнинг ҳаёти ва фаолиятига доир фактлар айнан берилади. «Бобирнома»нинг жанр хусусияти, унинг мемуарлиги шуни тақозо қилади.

«Бобирнома»нинг бош қаҳрамони жуда мураккаб бир шахс. У сиёсий арбоб, лашкарбоши, олим, шоир ва донишманд, унинг фаолияти ва дунёқараши турли-туман зиддиятлар билан тўла.

Сиёсий жиҳатдан мустаҳкам марказлашган давлат қуриш учун курашган Бобир бир неча вилоят ва мавзуларни ўғилларига, бек ва амалдорларига бўлиб беради, тўғриси, шунга мажбур бўлади. У ўлкаларни қўлга киритиш ва уларни бошқаришда қаттиқ қўллик сиёсатини олиб боради. Жангдан бўйин товлаган йигитларининг бурнини тешади, жазолайди, неча минглаб афғонларни ва ҳиндиларни қириб ташлайди, калладан миноралар қуради ва ҳоказо. Бироқ биз «Бобирнома»да мана шу қаттиққўл ва даҳшатли подшо Бобирга зид бўлган олижаноб, марҳаматли ва мушфиқ Бобирни ҳам кўрамиз. Бобир кўплаб афғон асирларини, ҳинд тутқунларини озод қилади, ҳатто ашаддий душмани Аҳмад Танбалнинг асир тушган иниси ва унинг аскарларини кечириб юборади, босқинчилардан, муштумзўрлардан ғазабланади, уларни жазога тортади. «...Сайидим Али Дарбоннинг бир ўбдон навкари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олгон учун, — дейди Бобир, — эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқти». Мустабид Хисравшоҳдан ғазабланган Бобир, унинг ўзи ҳам, бек ва навкарларни ҳам золим ва фосиқ эдилар дейди ҳамда хотинини Хисравшоҳнинг навкари зўрлик билан олиб кетган кишининг арзига Хисравшоҳнинг берган жавобидан нафратланади. У мушфиқ ва инсонпарвар бир киши сифатида қуйидаги мисраларни келтиради:

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар канад.
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳи жаҳоне баҳам барзанад.

(Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра охири юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳеч дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.)

Шу равишда кишиларга муносабатда шоҳ Бобир билан инсонпарвар Бобир ўртасида қаттиқ кураш боради, гоҳи биринчиси, гоҳи иккинчиси устун чиқади, шоҳлик унинг инсонпарварлигига кўланка солиб туради.

Бобир феодал ҳукмдорларга танқидий ёндашади. Жумладан, у Ҳусайн Бойқаронинг катта ва донишманд темурий подшолардан эканини айтиш билан бирга, унинг ва сарой аҳлларининг айш-ишратга берилиб кетганини, Бойқаро билан ўғиллари ўртасидаги ноаҳилликни қоралайди, темурийларнинг Шайбонийхонга қарши бирлашиб кураш олиб боролмаганидан ранжийди. У тож-тахт талашлари туфайли феодал ҳукмронларнинг иттифоқ эмаслигини эътироф қилиб, Шайх Саъдийнинг қуйидаги мисраларини келтиради:

Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд,
Ва ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд.

(Ўн дарвеш бир гиламга сиғиб ухлайди, аммо икки подшо бир иқлимга сиғмайди.)

Бобир моҳир лашкарбоши, довюрак баҳодир эди. У кўп уруш ва юришларда катта ҳарбий тажриба тўплаган, вазиятни тез пайқаб олувчи, стратегик планларини усталик билан амалга оширувчи, қўшин ва қуролдан яхши фойдаланувчи, рақибларининг заиф томонларини сезгирлик билан аниқлаб олувчи, ғалабадан эсанкирамаганидек, мушкул ҳолларда ўзини йўқотмайдиган саркарда эди. У кўп вақт қўшинининг олдинги сафида боради, хавф-хатарни писанд қилмайди, навкарларига ўзи намуна кўрсатади, уларга далда беради, бирга машаққат чекади.

XIX аср рус шарқшуносларидан Н. И. Веселовский: «Айтиш мумкинки, Бобир ботирлигининг чеки бўлмаган: унинг бутун ҳаёти, жасорати мисоллар билан тўлиб-тошиб ётибди. Ахир у Шайбонийнинг 15 минглик аскари турган Самарқандга ўзининг бор-йўғи икки юз кишилик отряди билан ҳужум қилишга журъат этган эди; фақат журъат этибгина қолмади, балки уларни қалъадан ҳайдаб ҳам чиқарди. Бобир империясининг асосланишини айтмайсизми! Бобир Иброҳим Лўди қўлидан қудратли Ҳиндистонни ҳеч бир арзимас қурол ёрдамида тортиб олган»,— дейди.

Бобир ботир ва паҳлавон саркарда бўлиши билан бирга, нозик ҳисли, юмшоқ табиатли, кўнгли бўш бир киши эди. Одамларидан бирортаси ўлса, қаттиқ қайғурар, ўпкаси тўлиб йиғлар, узоқ муддат кўз ёшини тўхтатолмас, агар бирор киши касал бўлиб қолса, унинг атрофида парвона бўлиб айланар, дори-дармон ахтарар эди. Бобир — меҳрибон ва ғамхўр падар: фарзандларининг ҳар бирини жонидан ҳам азиз кўради. Қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»да айтишича, Ҳумоюн бетоб бўлиб қолганда, Бобир «...худоё, агар жон ўрнига жон бериш мумкин бўлса, менки Бобирман, умри-жонимни Ҳумоюнга бағишлайман»,— деб нола қилар, ўзи ўлим тўшагида ётганида, лаҳза ўтмай ўғли Ҳиндолни сўрар, унинг келишига интизор бўлар экан. У ўғилларини ҳамжиҳат бўлишга, бир-бирига меҳрибон ва садоқатли бўлишга ундар, уларга насиҳатлар қилар эди.

Бобир айш-ишратни яхши кўради, майхўрлик қилади, маъжун[1] ейди, овга чиқади. Бироқ у айш-ишратни ўзига мақсад қилиб олмайди, орзу-интилишларини маишатбозликка қурбон қилмайди, базмларида одоб ва тартиб-қоидага қаттиқ риоя қилади, бадмастликка йўл қўймайди, ўзини тутолмаган кишиларни иккинчи марта суҳбатларга яқин йўлатмайди. Ҳаётининг сўнгги йилларида майхўрликдан батамом воз кечади. Бу ҳақда у бундай дейди:

Хуш қилиб ўзни бу кечмакликдин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликдин.
Олтуну нуқра суроҳию аёғ,
Мажлис олоти тамомин ул чоғ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни кўнгул тиндурдум.

Бобир хўжалик, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиётга жуда катта эътибор беради. У ариқлар очдиради, ҳовузлар қаздиради, экин майдонларини хийла кенгайтиради, турли боғлар ва бинолар барпо қилдиради, доимо илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари билан яқин алоқада бўлади, билимини такомиллаштиради. У шодиёна чоғларида ҳам, аламли кезларида ҳам хилма-хил шеърлар битади. Ҳозиржавоблиги ва ҳазил-мутоибалари, халқ юмори ва мақолларини мукаммал билиши билан суҳбатдошларини мамнун қилади, илмий ва адабий асарларни мутолаа қилади, таҳлил этади ва холислик билан уларга баҳо беради.

Француз олими Лен Пуль Бобир ҳақида шундай деган эди:

[1] *Маъжун* — кайф берувчи гиёҳ билан асалнинг аралашмаси.

«Бобирнинг биографик асар ва адабиёт борасида тутган ўрни унинг дадил саргузаштлари ва фаолияти билан, буларни ҳикоя қилган ажойиб мемуарлари билан белгиланади. Бобир жангчи бўлишига қарамасдан, нозик адабий завққа эга бўлган ва турмушни танқидий идрок этган киши эди. У маданий тил ҳисобланган форс тилида ва ўз она тилиси турк (ўзбек) тилида асарлар ёзган ўқимишли шоир эди. Туркча ёзганда хоҳ прозада бўлсин, хоҳ поэзияда бўлсин, соф ва содда услубнинг устаси эди... унинг мемуарлари бир аскарнинг ҳарбий юриш ва чекинишлари ҳақидаги оддий кундалик дафтар эмас; уларда шарқ адабиётини жуда яхши билган, нозик ва билимдон кузатувчи, одамларни тез ўрганувчи, улар ҳақида дадил ҳукм юритувчи бўлган бир кишининг ва табиат муҳибининг дунё ҳақидаги шахсий таассуротлари ва нозик фикрлари берилган.

Унинг ўз портретини чизишдаги самимийлиги, фазилат ва нуқсонларини ҳам тасвирлаши, очиқ кўнгиллилиги, ҳаққонийлиги ва ажойиб ҳазилкашлик туйғуси унинг гўзал мемуарларининг эътиборини янада оширади».

«Бобирнома»нинг илмий-маърифий аҳамияти.

«Бобирнома» энциклопедик асардир. Унда тарихий воқеалар билан бирга, табиат, география, топография, адабиётшунослик, тилшунослик, этнографияга ва фаннинг бошқа соҳаларига доир жуда қимматли факт ва маълумотлар берилган. Бобир тоғ ва даралар, кўл ва дарёлар, хилма-хил ўсимлик ва ҳайвонлар, жойларнинг ер ости бойлиги, халқларнинг урф-одати, тили, санъати ва адабиёти, айрим сўзларнинг этимологияси ва бошқа-бошқалар билан қизиқади, буларнинг барчасини эринмай кузатади, ўрганади, турли касбдаги кишилардан, кексалардан маълумот тўплайди. Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон фақат сиёсий тарихи билангина эмас, балки табиати, илм-фани, санъат-адабиёти ва бошқа жиҳатлари билан «Бобирнома» да бирмунча тўла ва мукаммал тасвирланади. Масалан, у Ҳиндистонни тасвирлар экан, унинг географик ўрни, чегаралари, шаҳар ва кентлари, вилоятлари, элининг касб-кори, урф-одати, кийим-кечаги, эътиқоди, дарё ва тоғлари, иқлими, ер ости бойликлари. фил, карк, говмеши саҳройи, нилагов кўтаҳпой, кийик, маймун ва бошқа ҳайвонлари; товус, тўти, шорак, лўжа, дуррож, пулпакор, чалсий, шом, ҳарчал, чарз, сорс ва бошқа қушлари; шери обий, хуки обий, карёл каби сув ҳайвонлари, балиқлари, анба, кайла анбули (ҳиндистон хурмоси), маҳва, кирни, жомин, гумрук, қадҳам, бадҳал, бийр, каруванда, панёла, чурунчи, норгил, норунж, лимона (лимон) каби мевалари, хилма-хил гуллари, йил фасллари ва ҳафта

кунларининг номи, «рати», «машо», «тонг» деб аталган оғирлик ўлчовлари ва бошқа-бошқалар ҳақида сўзлайди. Бошқа ўлка ва вилоятлар ҳақида ҳам шундай хилма-хил ва кенг маълумотлар бор. Бобир ўнлаб олимлар, санъаткорлар ва шоирлар ҳақида ҳам маълумот беради, уларнинг асарларини таърифлайди, ижодий фазилатларини мақтайди, камчиликларини холисона танқид қилади. Шу жиҳатдан «Бобирнома» XV—XVI асрларнинг маданияти тарихини ўрганишда қимматли бир манбадир.

Бобир айрим номлар ва сўзларнинг этимологияси ҳақида ҳам хабар беради. Масалан, Хўжанд билан Конибодом орасидаги Ҳодарвеш деган дашт ҳақида сўзлар экан, «дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бирбирини тополмай, «Ҳо дарвеш, ҳо дарвеш» дея-дея ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар» деса, Сирдарё ёқасидаги дарёнинг торроқ бир еридан бир така сакраб сувдан ўтгани учун у ерни «Такасекирган» деб атаганлар дейди, Андижон атрофида ўсадиган бир ўт бўта-бўта бўлиб ўсиб чиққани учун уни бўтка ўти деб атаганларини айтади ва бошқа этимологик маълумотлар беради.

«Бобирнома»да шу даража кўп турли-туман маълумотлар борки, фаннинг деярли барча соҳаларидаги мутахассислар бу асардан баҳраманд бўла оладилар.

Шундай қилиб, «Бобирнома» тарихий ва бадиий асаргина бўлиб қолмасдан, балки илмий бир асар, ўзига хос энциклопедиядир.

«Бобирнома»нинг тили.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ўзбек адабий тилининг буюк донишманди ва ҳомийларидан биридир. У Навоийдан кейин ўзбек адабий тилининг тараққиётида жуда катта роль ўйнади, халқ жонли тилининг бойликларини чуқур ўрганиб ва эгаллаб олди, адабий тилни халқ жонли тилига яқинлаштириш учун ҳормай-толмай курашди. Бобир она томонидан мўғуллар билан чатишган эди. У кўп вақт бобоси ва тоғалари даргоҳида бўлди. Қўшинида кўпгина мўғуллар бор эди. У отаси каби кўпинча мўғулча либос кияр, мўғулча содда ҳаёт кечирар эди. Буларнинг ҳаммаси унинг тили ва услубини ҳам бирмунча соддалаштирган бўлиши керак.

«Бобирнома» ўзбек адабий тилининг жуда муҳим ёдгорликларидан биридир. Бу асар орқали биз XV аср охири ва XVI аср бошларидаги ўзбек адабий тили, ҳамда унинг ўша даврдаги асосий шеваларидан бўлган Андижон шеваси ҳақида кенг ва мукаммал тасаввурга эга бўламиз. «Бобирнома»нинг тили шу даражада бойки, бу асар асосида XV—XVI аср

ўзбек тилининг мукаммал луғатини яратиш мумкин. Бобир адабий тилда ишлатилмаган ёки ундан мустаҳкамроқ ўрин олмаган жуда кўп сўзларни адабий тилга киритади ва улардан ўринли фойдаланади. Бобир она тилининг луғат бойлигига ҳамда халқ мақоллари ва таъбирларига катта эътибор беради, «копудағини қопмаса, қариғунча қайғурур», «Кўзларини туз тутти», «Душман не демас, тушга не кирмас» каби халқ мақоллари ва таъбирлари ҳамда «Чумчуқ безгак бўлғон эмиш» каби халқ юмори «Бобирнома»нинг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитади. Форс-тожик тилини мукаммал билган ва бу тилда ажойиб шеърлар яратган Бобир «Бобирнома»да форс-тожик тилидаги «Деҳ кужову дарахтон кужо» («Қишлоқ қайдаю дарахтлар қайда»), «Узраш бадтар аз гуноҳ» («Узри гуноҳидан ёмонроқ»), «Сафи мағлубро ҳавле басандаст» («Енгилган сафга бир қўрқиш кифоядир»), «Он гузарро об бурд» («Ул кўчани сув олиб кетди»— «У толлар кесилиб кетди»), «Зикри номиро ҳакимон умри сони гуфтаанд» («Шуҳрат билан эсланишни ҳакимлар иккинчи умр деганлар», «Марг бо ёрон сураст» («Дўстлар билан бирга бўлиб ўлмоқ тўйдир»), «Аз инжо ронда ва азон жо монда» («Бу ердан сурилиб, у ердан жудо бўлиб қолган») каби мақолларни ҳам қўллайди.

Ифоданинг ихчамлиги, соддалиги ва равонлиги «Бобирнома» тилининг жуда муҳим хусусиятидир. Бобир оз сўз билан кенг фикрни баён этишга, сўзларни танлаб ишлатишга, ортиқча сўзларни қалаштирмасликка интилади, синоним, омоним ва антоним сўзлардан кенг ва ўринли фойдаланади. Бобир кўпинча содда гап формасини қўллайди, унинг қўшма гаплари ҳам тузилиш жиҳатидан содда бўлиб, осонлик билан таркибий қисмларга бўлинади. «Бобирнома»нинг тилига хос бўлган бу хусусиятларни, жумладан, қуйидаги парчада равшан кўриш мумкин:

«Фарғонанинг «етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануби тарафида, икки шимоли жонубида. Жанубий тарафидағи қасабалар бири Андижондурким, вассатта воқеъ бўлубтур. Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм бўлмас. Андижоннинг нашпотисидан яхшироқ нашпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас...» Ҳозирги замон китобхони бу парчани «қасаба»—«шаҳарча», «васат»—«ўрталик», «вофир»—«мўл-кўл» сўзларини луғатдан қараб олиб бемалол ва мукаммал тушуна олади. Бу Бобирнинг тил донишманди

бўлганини ва тил бойликларидан, жонли тилнинг хусусиятларидан моҳирлик билан фойдаланганини ҳамда ўзбек бадиий прозаси етарли тажрибага эга бўлмаган бир даврда проза тилида катта муваффақият қозонганини кўрсатади.

Бобир тилни мукаммал билишни, ифоданинг содда, равон ва ихчам бўлишини ўзгалардан ҳам талаб қилар эди. У ўғли Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида унга бир муаллим сифатида насиҳат ва маслаҳат бериб, бундай деган эди:

«...Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хили рост эмас, «илтифот»ни «ﻝ» била битибсен. «Кулунж»ни «ё» — «ﻱ» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Ғолибо хат битирда коҳиллиғинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучиға».

Бобир ўзининг лирикаси билан ҳам, «Бобирнома» асари билан ҳам ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. Бобирнинг «Бобирнома»сидан илҳомланган қизи Гулбаданбегим форс-тожик тилида «Ҳумоюннома» асарини яратди. XVII асрда Абулғозий Баҳодир томонидан ёзилган «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима»да ҳам «Бобирнома» традицияларининг таъсири йўқ эмас эди.

Муҳаммад Солиҳ

(1455—1535)

Муҳаммад Солиҳ ўзбек адабиётининг улкан намояндаларидан биридир. Навоий ва Бобир каби атоқли сўз санъаткорлари томонидан истеъдодли шоир сифатида таърифланган Муҳаммад Солиҳнинг ўзбек ва форс-тожик тилида яратган шеърларидан айрим парчаларгина сақланиб қолган, холос. Унинг эпик ижоди — «Шайбонийнома» эса бизга қадар тўла етиб келди. Ўзбек классик адабиётида биринчи тарихий достон бўлган «Шайбонийнома», айрим тенденциоз хусусиятларига қарамай, икки сулола: темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги урушларнинг даҳшатли манзараларини тасвирлаши, бадиий услуби ва тили билан ўтмиш адабиётнинг қимматли бир ёдгорлигидир.

Ҳаёти ва фаолияти.

Муҳаммад Солиҳ 1455 йилда Хоразмда туғилди. Унинг бобоси Амир Шоҳ Малик Улуғбекнинг васийси ва тарбиячиси бўлиб, Темур ва Улуғбек саройларида катта обрўга эга бўлган амирлардан эди. Отаси Нур Саидбек эса Улуғбек, Жўги мирзо ва Абусаид мирзо саройларидаги эътиборли арбоблардан бири бўлиб, кейинчалик Абусаид мирзога қарашли бўлган Хоразмда анча вақт ҳокимлик қилган.

Тожу тахтни эгаллаш учун узоқ йиллар давомида Абусаид мирзога қарши кураш олиб борган Ҳусайн Бойқаро 1467 йилда Хоразмга ҳужум қилади. Мудофаа чораларини яхши ташкил этолмаган Хоразм амирлари Ҳусайн Бойқаронинг ҳужумига бардош беролмай, қочиб кетадилар. Бундан ғазабланган Абусаид мирзо тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла-

ус-саъдайн» («Икки бахтнинг бошланмаси») асарида ҳикоя қилишича, «Ҳамма амирлар Хоразм вилоятига жўнасинлар... гуноҳи аён бўлган ҳар бир кишига сазо ва жазо берилсин...» деб буйруқ қилади. Шу жумладан, Амир Нур Саид ҳам жанг кунлари парвосизлик қилгани учун гуноҳкор саналган эди... Амирлар олий фармонга биноан Хоразмга жўнаб, аҳволни батафсил биладилар: «Хоразм аскарларининг сони кўп бўлишига қарамай, зафарпаноҳ Мирзо Султон Ҳусайннинг ҳужумига бардош беролмай, бирданига қочиб қолган экан... Амир Пирдарвеш Кучин... Амир Нур Саидни тутиб олиб, уни отга миндириб, шамол тезлигида Ҳиротга юборди. Унинг бутун моллари ва важҳларини талон-торож эттирди. Амир Нур Саид раббиал — аввалнинг 20-сида Ҳиротга етди ва уни Ихтиёриддин қалъасига қамадилар... Жаноб шайх (Абдураҳмон Жомий) амир Нур Саиднинг гуноҳини тиладилар. Ҳазрати Хилофатпаноҳ (Жомийнинг) илтимосини қондирди...»

Нур Саид Ҳиротда аввал хийла моддий муҳтожлик тортади. Ҳатто бир от беришни сўраб Абусаид мирзога мурожаат қилади.

Лекин орадан кўп ўтмай, Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишига қараганда, Нур Саид «яна катта амирлар қаторидан ўрин олади...».

1469 йилда Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтига чиқади. Абусаид мирзонинг бир қанча яқин амир ва беклари жазога тортилади. Шу вақтларда Марв шаҳрида бўлган Нур Саид ҳам қатл қилинади. Муҳаммад Солиҳ отасининг фожиали саргузашти ва ўзининг ёшлик чоғларини эслаб, кейинчалик «Шайбонийнома»да бундай деган эди:

...Лақаби Солиҳу ўзи толиҳ,
Нур Саид ўғли Муҳаммад Солиҳ.
Мундоқ айтурки, худодин тақдир
Чун отам ишига берди тағйир:
Чиқди Хоразм диёри қўлидин,
Хевақу Кот ҳисори қўлидин.
Тушти андин гузорн Марв сори,
Анда соврулди эв(у) эли бори.
Айлади нўш шаҳодат жоми,
Анга неш ўлди саодат жоми.
Мени гардун ситами қилди етим,
Айлади кишвари ғам ичра муқим.
Хорлуқлар била ўстум бисёр,
Зорлиғлар била кўрдум бисёр.
Ҳар фалокатки бўлур дунёда,
Ҳеч қойсидин эмон озода...

Муҳаммад Солиҳ оила бошига тушган кулфатларга қарамай, қунт ва ҳавас билан ўқийди, Абдураҳмон Жомийдан

таҳсил олади, араб ва форс-тожик тилларини ўрганади, тарих, адабиёт, ҳуснихат ва бошқалар билан шуғулланади, шеър ёзишни машқ қилади. Шу билан бирга, у гоҳи Хуросонда, гоҳи Самарқандда темурий ҳукмдорларнинг саройида мулозимлик қилади. Муҳаммад Солиҳ отасининг фожиали тақдири туфайли темурий ҳукмдорларга кек сақлар эди. Темурий шаҳзодалар ва амир-амалдорлар ўртасидаги низо-адоват, саройлардаги ишратбозликлар унинг ғазабини янада кучайтиради. Муҳаммад Солиҳ 1499 йилда Мулло Абдураҳим деган амалдорнинг маслаҳати билан темурийлар саройини тарк этиб, Шайбонийхон томонига ўтади. Темурийлар даргоҳида хизмат қилган амир-амалдорлар, шоир ва олимларни ўз томонига оғдириб олишдан манфаатдор бўлган Шайбонийхон Муҳаммад Солиҳни яхши қабул қилади ва ўз саройида «амирул-умаро» («амирлар амири»), «малик-уш-шуаро» («шоирлар бошлиғи») мартабасига кўтарилишига имкон туғдиради. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхоннинг давлат идора ишлари ва ҳарбий юришларида актив иштирок этади. Шайбонийхон 1500 (905) йилда Бухорони эгаллаб Самарқандга юриш қилаётганида, Муҳаммад Солиҳни Бухорода ўз ўрнига қолдиради. Муҳаммад Солиҳ бир оз вақт Қундуз шаҳрида ҳам бўлади. У Шайбонийхоннинг укаси Султон Маҳмуднинг вафотидан кейин (1504 йил) Шайбонийхондан рухсат олиб Бухорога қайтади. Шайбоний 1504—1505 йилларда Хоразмга юриш бошлайди. Шайбоний қўшини Бухородан чиқиб Қоракўлга етганда, Чоржўй ҳокими Амир Ёрали Шайбонийни совғалар билан қарши олиб, унга таслим бўлади. Шайбонийхон Чоржўйга Муҳаммад Солиҳни доруға (шаҳар ҳокими) қилиб қолдиради. Муҳаммад Солиҳдан кейин Чоржўйда бирмунча тартиб ўрнатиб олган Шайбонийхоннинг изидан Хоразмга жўнайди. Хоразм ҳокими Чин Сўфи Ҳусайн Бойқародан мадад сўрайди. Шу орада Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхоннинг эътиборини Хоразмдан четга тортиш учун, Қундуз, Чоржўй ва бошқа жойларга қўшин юборади. Муҳаммад Солиҳ Чоржўйга қайтади, қалъани мустаҳкамлайди, аскарларини жангга тайёрлайди. Темурийлар элчи юбориб, Муҳаммад Солиҳни ўз томонларига ўтказмоқчи бўладилар. Бироқ у:

Мен дедим: «Сизга жавобим ўқтур,
Мундин ўзга басе сўзум йўқтур.
Жаврингиздин отам ўлди, нетайин?
Бошима қайғу ўкулди, нетайин?
Мен отам қони учун отланаман,
Мен ўзим жони(м) учун қотланаман...»—

деб жавоб беради.

Муҳаммад Солиҳ 1505 йилнинг охири ёки 1506 йилнинг бошида Несо (Ашхобод яқинида) шаҳарига доруға қилиб тайинланади. Афтидан, у 1510—1511 йилларгача Несо шаҳрида яшаган, Шайбонийхоннинг вафотидан кейин эса Бухорога қайтиб, умрининг охирига қадар ўша ерда истиқомат қилган. Лутф Али ибн Оқоҳон Озарнинг «Оташкада» асарида кўрсатилишича, Муҳаммад Солиҳ ҳижрий 941 — мелодий 1535 йилда Бухорода вафот этади. Ҳасанхўжа Нисорий «Музаккир-ул-аҳбоб»да Муҳаммад Солиҳнинг Мирзо Улуғбек исмли ўғли бўлгани ва унинг истеъдодли шоир эканини айтиб, унинг:

«Эй хуш ул кунларни кўнглим васлидин хуш ҳол эди;
Ахтарим фархундау бахтим ҳумоюн фол эди»

байтини келтиради. Муҳаммад Солиҳнинг оилавий ҳаётига доир бошқа маълумотлар сақланиб қолмаган.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ темурийлар сулоласининг инқирози ва емирилиши, шайбонийлар сулоласининг вужудга келиши ва дастлабки ҳукмронлиги йилларида яшади, ижод қилди. Унинг ҳаёти ва фаолияти, бадиий ижоди, айниқса «Шайбонийнома» достони мана шу икки сулола ўртасидаги кураш ва тўқнашувлар билан, бу кураш ва тўқнашувларнинг оқибати билан яқиндан боғлиқдир.

Адабий мероси. Муҳаммад Солиҳ лирик ва эпик шоирдир. Манбалар Муҳаммад Солиҳнинг бадиий ижодиётдаги «зулли-сонайнлик» традициясини муваффақият билан давом эттирган, ўзбек ва форс-тожик тилидаги шеърлари билан китобхонларга, адабиёт аҳлларига манзур бўлганини кўрсатади. Бироқ, афсуски, Муҳаммад Солиҳнинг лирик шеърлар тўплами бизга қадар сақланиб қолмаган ёки ҳозирга қадар номаълум бўлиб келмоқда. Биз бу истеъдодли шоирнинг айрим лирик парчалари билан «Мажолис-ун-нафоис», «Бадойи-ул-вақоe», «Бобирнома», «Туҳфаи Сомий», «Оташкада» ва бошқа манбалар орқали таниша оламиз. Муҳаммад Солиҳнинг бир неча мустақил лирик шеърлари «Шайбонийнома» достонида ҳам бор.

Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Муҳаммад Солиҳ ҳақида бундай дейди:

«Муҳаммад Солиҳ — исми муносабати билан Солиҳ **таҳаллус** қилур. Нур Саидбек ўғли дурурким, кўп вақтлар Чаҳоржўй навоҳисидан Адоқ навоҳисиға дегинча аморат (амирлик — *Н. М.*) қилди ва Султон Абусаид мирзо эшигида, Улуғбек ва Жўги мирзо эшигида соҳиб ихтиёр ва жумлатул-мулк эрди. Аммо бағоят бадфеъл-бадхулқ киши эрди. Ўзи мулайим йигитдур. Атворининг отаси атвориға нисбати пўқтур. Анга ҳам ғариб саҳве туштиким, Султон Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро — *Н. М.*) қуллуғидин

ғайбат ихтиёр қилди. Баъзи дедиларким, бехудлуқ оламида ёмон мусоҳиблар ани ёмон йўлға тутубтурлар[1]. Табъида хели диққат ва чошни бор. Хатқа қам қобилияти кўпдур. Бу матла анингдурким:

Ним ошифта гар пўшид кокули моҳи тобонаш,
Чи ғам аз тийрагийи шаб, чун бошад субхи поёнаш»[2].

Юқорида келтирилган байт Муҳаммад Солиҳнинг моҳир санъаткорлигига бир далилдир. Бу байтда ҳароратли севги, ёрнинг висолига эришиш иштиёқи ва бунга ишонч ҳисси ташбиҳи том (тўла ўхшатиш) усули билан ифодаланган: кокул—тун, юз — тонг.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳам «Бобирнома»да Муҳаммад Солиҳга «Чошнилик ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиги чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор. Ёмон айтмайдур...» деб баҳо беради ва бир неча ўринда унинг шеърларидан парчалар келтиради ҳамда бир байтига татаббуъ қилади.

Манбалардаги бу оз сонли шеърий инжулар «Шайбонийнома»даги лирик шеърлар билан биргаликда Муҳаммад Солиҳни уста лирик шоир сифатида гавдалантиради. У лирикада, гарчи асосан традицион мавзулар доирасида қолган бўлса ҳам, ўз оригинал адабий услубини ярата олган, турли хил бадиий усул ва тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланган, янги-янги образлар, лавҳалар яратган.

Бироқ Муҳаммад Солиҳнинг адабиёт тарихидаги ролини унинг бир неча мисраларигина сақланиб қолган лирикаси эмас, балки ҳозиргача тўла сақланиб қолган «Шайбонийнома» достони белгилаб беради. Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»ни 1506 йилда ёзиб тугатади. Унинг бу достондан кейин яна қандай асарлар (лирик шеърлардан ташқари) яратгани маълум эмас. Шарқшунос Г. Вамбери «Бухоро ёки Моваруннаҳр тарихи» асарида Муҳаммад Солиҳ «Лайли ва Мажнун» тахлитида бир маснавий яратган деб айтади. Бироқ бошқа манбаларда бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ. Эҳтимол, Г. Вамбери «Ноз ва Ниёз» манзумасининг 1524—1525 йилларда вафот этган автори Солиҳ исмли бошқа бир шоирни ёки 1566—1567 йилларда вафот этган Солиҳ Ибн Жалолни («Лайли ва Мажнун» номли достон авторини) Муҳаммад Солиҳ деб ўйлагандир. Ҳар ҳолда, Муҳаммад Солиҳнинг асосий адабий мероси «Шайбонийнома» бўлиб қолмоқда.

---

[1] Навоий Мулло Абдураҳим каби кишиларни кўзда тутса керак.

[2] Байтнинг мазмуни: Ярим паришон кокили ёрқин ой (юзи)ни беркитган экан, туннинг қоронғилигидан нима ғам бор, зероки туннинг охири тонгга айланади-ку.

Шуни ҳам уқтириб ўтиш лозимки, Шайбонийхон ҳақида Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сидан бўлак яна бир неча асар ҳам яратилган эди. Бу асарларнинг кўпи бевосита Шайбонийнинг ўз топшириғи билан вужудга келган эди. Шундай асарлардан бири Мулло Шодийнинг 76 бобдан иборат «Фатҳномаи хоний» («Хоннинг ғалаба китоби») достонидир. Унда Шайбонийнинг туғилишидан тортиб 1501 йилгача (Самарқанднинг Шайбоний томонидан иккинчи марта истило қилинишигача) бўлган воқеалар баён этилади.

Шайбоний саройида бир неча йил хизмат қилган Биноий ҳам «Шайбонийнома» ва «Футуҳоти хоний» («Хоннинг ғалабалари») деган иккита тарихий асар ёзган.[1] Бу асарлар Шайбонийнинг болалик чоғларидан тортиб 1502 йилгача бўлган саргузаштларини ҳикоя қилади.

Тарихчи Рўзбеҳон Шайбонийнинг 913—914 (1508—1509) йиллардаги уруш-юришларини тасвирлаб «Меҳмонномаи Бухоро»[2] асарини ёзади. Бу асарда тарихий воқеалардан ташқари, Шайбонийнинг диний маросимларда, баҳсларда иштирок этиши ҳам ҳикоя қилинади.

Булардан бошқа, ўзбек тилида номаълум бир автор ҳам Шайбоний ҳақида асар ёзган. Унда автор туркий халқларнинг қадим замонлардан бошлаб Шайбоний вафотига қадар бўлган тарихи ҳақида сўзлайди. Аммо асарнинг дастлабки қисмларида тарихий воқеалар эмас, балки афсона ва ривоятлар ҳикоя қилинади[3].

Юқоридаги асарларда, гарчи бой фактик материал берилса ҳам, лекин тарихий воқеалар феодал синфи манфаатлари нуқтаи назаридан ёритилади ва сулолаларнинг тож-тахт курашлари тенденциоз тарзда тасвирланиб, Шайбонийхон идеаллаштириб юборилади.

«ШАЙБОНИЙНОМА»

«Шайбонийнома» нинг нусхалари.

«Шайбонийнома»нинг 1510—1511 йилларда Қосим деган котиб томонидан кўчирилган энг эски қўлёзма нусхаси Венада сақланади. Настаълиқ хати билан ёзилган бу нусха 218 варақ бўлиб, унда жанг ва зиёфат манзараларини тасвирловчи 9 та мини-

[1] Афтидан, Биноий аввал «Шайбонийнома»ни ёзади, кейин шу асарни қайта ишлаб, кенгайтириб «Футуҳоти хоний»ни яратади.

[2] Рўзбеҳоннинг айтишига қараганда, асарнинг асли номи «Сафарномаи Бухоро» бўлиб, Шайбонийхон унинг номини, «Меҳмонномаи Бухоро» деб ўзгартирган.

[3] И. Березин уни асли ва русча таржимаси билан бирга «Шайбониада» деб атаб, Қозонда нашр эттиради.

атюра ҳам келтирилади. Мана шу қўлёзма нусха асосида Г. Вамбери 1885 йилда Венада достоннинг асл текстини ва унинг немис тилига қилинган таржимасини нашр эттирган эди. 1904 йилда эса шу қўлёзма асосида машҳур рус туркшуноси П. М. Мелиоранский Петербургда «Шайбонийнома»нинг асл текстини нашр эттириб, Вамбери нашридаги камчиликларни тузатади ва ўша нусхадаги икки миниатюрани ҳам китобга киритади. Кейинчалик бу асарнинг айрим боблари, парчалари турли хрестоматия ва тўпламлардан ўрин олади. 1961 йилда эса бу асар Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти томонидан тўла босиб чиқарилади.

«Шайбонийнома» — тарихий достон.

«Шайбонийнома» Шайбонийхонга бағишланган достон бўлиб, унинг темурийларга қарши олиб борган уруш ва юришларини тасвирлайди.

Достон 8902 мисрадан иборат бўлиб, 76 бобга бўлинган. Булардан 16 боб достоннинг муқаддимасидир: I—III боблар диний-традицион характердаги боблар бўлиб, IV боб сўз таърифи ва Шайбонийхон мадҳига. V — XIV боблар Шайбонийхоннинг таърифи ва тавсифига бағишланган, XV бобда «Китоб назмининг сабаби» баён этилади, XVI боб Мулло Абдураҳимга аталади. Достоннинг асосий қисми XVII бобдан бошланади. Бу бобларда 1499/1500—1505/1506 йилларда рўй берган тарихий воқеалар хронологик изчиллик билан акс эттирилади; икки сулола — темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги урушлар ва бу урушларнинг оқибати достон сюжетининг асосини ташкил этади. Бу қонли курашларнинг шоҳиди ва иштирокчиси бўлган Муҳаммад Солиҳ ўз кўзи билан кўрган, ўзи қатнашган воқеаларни ҳикоя қилади. Шунга кўра, у бундай дейди:

Ҳар не кўрдим черигида бир-бир,
Борчасин назм ила қилдим таҳрир.

Достонда Шайбонийхоннинг 1499—1500 йилларда Туркистондан Самарқандга қўшин тортиб келиши, Самарқандни босиб олиш учун дастлабки уринишларининг барбод бўлиши ва чекиниши, Бухоро вилоятининг ҳокими Боқи Тархон ва унинг қўшинини Даббусий қўрғонида (ҳозирги Зиёвуддин яқинида) қамал қилиб, Бухорони бориб олиши, Қоракўл, Қарши, Ғузор ва бошқа жойлардаги аҳолининг қўзғолонларини қаттиққўллик билан бостириши, Самарқандни олти ой қамал қилиши, Бобирнинг Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлиши, Шайбонийхоннинг Самарқандни, кейинроқ Андижон, Тошкент, Ҳисор, Бадахшон ва бошқа вилоятларни забт этиши бирма-бир баён этилади. Достон 1504—1506 йилларда Шайбонийхоннинг Хоразмга юриши, уни эгаллаб олиб, ғалаба билан Бухорога қайтиши тасвири билан тугайди.

«Шайбонийнома»ни жангнома деб аташ ҳам мумкин. Бироқ у «Або Муслим» ва «Жамшид» типидаги традицион жангномалардан тубдан фарқ қилади, чунки бу асарларда афсонавий воқеалар ҳикоя қилиниб, уларда кишилардан ташқари девлар,

жинлар, парилар ҳам иштирок этади, диний «каромат» ва «муъжизалар» сўзланади. «Шайбонийнома»да эса шоир кўз ўнгида бўлиб ўтган тарихий воқеаларгина баён қилинади. Шу билан бирга «Шайбонийнома» Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари типидаги қаҳрамонлик достонларидан ҳам ўзига хос хусусиятлари билан принципиал фарқ қилади: «Садди Искандарий»да тарихий воқеаларни ва тарихий шахсларнинг фаолиятини тасвирлаш вазифаси қўйилмайди. «Шайбонийнома»да эса, шоирнинг тутган позициясидан қатъи назар, тарихий воқеа ва тарихий шахслар тасвирланади.

Бинобарин, «Шайбонийнома» ўзбек адабиёти тарихида жангноманинг янги туридир, у биринчи тарихий достондир.

Тарихий шахсларнинг қиёфалари.

«Шайбонийнома»нинг персонажлари тарихий шахслардир. «Шайбонийнома»да икки сулола ўртасидаги тож-тахт курашлари тасвирлангани учун, унинг персонажлари ҳам асосан шу икки сулоланинг намояндаларидир. Достонда, бир томондан, Шайбоний ва унинг ҳамкорлари: Султон Маҳмуд, Темур Султон, Жонвафобий ва бошқалар, иккинчи томондан, Бобир, Ҳусайн Бойқаро, Боқи Тархон, Султон Али, Бадиуззамон ва бошқа темурий ҳукмдорлар кўринади. Шоир бу образларни уларнинг ўзаро феодал курашлардаги фаолияти, тарихий воқеалар ривожида тутган ўрни ва, қисман бўлса-да, шахсий ҳаёти, феълатвори тасвирида гавдалантиради. Бироқ Муҳаммад Солиҳ тарихий шахсларга ҳамиша ҳам объектив муносабатда бўлавермайди, у тенденциозлик кайфиятларига берилади, темурийларни мумкин қадар қоралашга, Шайбоний ва унинг ҳамкорларини идеаллаштиришга интилади. Лекин, шунга қарамай, у тарихий фактларни баён этар экан, истар-истамас, Шайбонийхон ва унинг ҳамкорларининг золимлигини, ахлоқий ва маиший бузуқликларини фош қилиб қўяди.

«Шайбонийнома»да ўзаро урушлар туфайли даҳшатли азобларга гирифтор бўлган дарғазаб шаҳар ва қишлоқ аҳолиси — халқ образи ҳам берилган. Шоир халқ бошига тушган кулфат, харобалик ва вайроналиклардан қайғуради, бироқ бу мусибатларнинг барчасини «тақдир» билан боғлайди, Шайбонийга қаршилик кўрсатган аҳолини қоралайди.

«Шайбонийнома»да шоирнинг ўз образи ҳам бор. У тарихнавис — нозим, воқеалар иштирокчиси сифатида, ғоявий қарама-қаршиликлари билан бирга гавдаланади. Айниқса лирик ўринлар шоир шахсиятидаги қарама-қаршиликларни янада чуқурроқ ва тўлароқ очиб беради.

Шайбонийхон образи.

Муҳаммад Шайбоний (1451—1510) Дашти Қипчоқда кўчманчи ўзбекларнинг йирик давлатини вужудга келтирган Абулхайрхоннинг набирасидир. Абулхайр ўлгандан кейин унинг тож-тахтини эгаллаш учун бошланган курашлар чоғида Шайбоний (шоҳ Будоғнинг ўғли) Бухорога қочиб келади. Бухоро ҳокими Абдулали Тархон уни яхши қабул қилади. Шайбоний бир неча йил Бухорода ўқийди ҳамда бобосининг давлатини тиклаш мақсадида Туркистон атрофига қайтиб келади. Бироқ етарли ҳарбий куч тўплай олмайди. Кейинчалик Темурийлар давлатининг инқирозидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрнинг ички районларига (Самарқанд, Бухоро ва бошқа жойларга) бостириб кира бошлайди. У айниқса Бобирга қарши узоқ ва қаттиқ кураш олиб боради. Шайбоний қонли курашлар билан Мовароуннаҳр ҳокимиятини қўлга киритади, узоқ тайёрлик ва кўп уринишлардан кейин 1507 йилда Хуросонни эгаллайди, сўнгра Эронни ҳам истило қилмоқчи бўлади. Бироқ Эрон шоҳи Исмоил 1510 йилда Марв яқинида уни 17 минг кишидан иборат қўшини билан бирга қамал қилиб, мағлубиятга учратади ва Шайбонийни ўлдиради.

Шундай қилиб, Шайбоний бутун умрини тож-тахт учун бўлган курашларда ўтказган типик феодал ҳукмдордир. Шу билан бирга у лашкарбоши ва шоир ҳам эди, у ўз сулоласи манфаатлари учун илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини, қисман бўлса-да, ўз саройи атрофига жалб этади, темурийлар саройини тарк қилиб келган Муҳаммад Солиҳ ва Биноий каби шоирларни ўз ҳимояси остига олади.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийнинг бутун ҳаёти ва курашини ҳикоя қилиб ўтирмайди. У муқаддимада Шайбонийнинг саргузашти ҳақида қисқа маълумот бергандан кейин, достоннинг асосий бобларида унинг 1499—1506 йиллардаги фаолиятини, темурийларга қарши олиб борган курашини батафсил сўзлайди. Шайбонийни адолатли, маърифатли ва халқпарвар подшо деб кўкларга кўтариб мақтайди, уни идеаллаштиради.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийни «тенгрининг ердаги сояси» деб атайди, унинг ҳар бир тадбирини мамнуният билан қутлайди, унинг ҳар бир зафарини дин ва шариатнинг зафари деб таърифлайди, унга янги ғалабалар тилайди.

Шайбонийни «Жамшиди даврон», «Сулаймони замон» деб таърифлайди, Искандар, халифа Ҳайдар ва бошқалар билан тенглаштиради. Илм-фанда у гўё ўз асрининг Ибн Синосидир, у ўз ҳикматлари билан ҳар қандай мушкулларни ҳам ҳал этишга қодирдир, унинг касб-ҳунарда тенги йўқ; адабиёт ҳасидаги уқуви ва истеъдоди эса янада зиёдроқдир. У бо

хонлар каби мажлис қурмас, айш-ишрат сурмас эмиш ва ҳоказо.

Муҳаммад Солиҳ мадҳияхонлик руҳидаги ўз таъриф ва тавсифлари билан Шайбонийхонни идеаллаштириб, унинг обрў-эътиборини оширишга, янги сулоланинг ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилгандир.

Бироқ Муҳаммад Солиҳ объектив тарихий ҳақиқатни четлаб кетолмайди. У кечмиш воқеаларни ҳикоя қилар экан, истар-истамас, Шайбонийхон ва унинг қўшинининг босқинчилигини, эл-юртни талон-торож қилишини, маънавий-ахлоқий ярамас хатти-ҳаракатларини фош қилиб қўяди.

Икки сулоланинг тож-тахт учун кураши натижасида кўп шаҳар ва қишлоқлар хароб бўлади, минглаб кишилар қирилиб кетади, даҳшатли очлик ва оммавий касаллик вужудга келади. Буларнинг барчасига темурийлар каби шайбонийлар ҳам баб-баробар айбдор эдилар. Қитобхон ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини кўрар экан, шоирнинг талқинидан қатъи назар, Шайбоний ва унинг хатти-ҳаракатларидан ғазабланмай қолмайди. Шоир Шайбонийнинг шаҳар ва қишлоқларга бостириб киришини тасвирлаб:

«Ҳеч ким қолмади ул вақт қуруқ,
Йўқ эрди молу қиз олурға сўруқ»

Ёки:

«Боттилар молға лашкар борча,
Бўлдилар бой-тавонгар борча»,—

дер экан, унинг қўшинининг босқинчилик ва талончилик характерини фош этиб қўяди.

«Молу қиз олиш»дан Шайбонийхоннинг ўзи ҳам четда қолмайди. У Боқи Тархонни енгиб, Бухорони қўлга киритганида. 12 яшар норасида қизни хотинлари қаторига қўшиб олади. Шайбоний Хоникахон ва Аложахонларни ҳийла-найранг билан енгиб, асир олар экан, уларнинг хотин-қизлари шаънига ҳақоратли сўзлар айтади, султонларига буйруқ беради:

— Дедилар: «Қизларидин қолдиму ҳеч,
Келтиринг они қўймай кеч!..»

Шайбонийхонни

«Ўзга хонлар каби мажлис қурмас,
Айшу ишрат сориди дам урмас.
Бода ичмоқ сори бўлмас мойил,
Бир замон ишидин бўлмас ғофил»—

деб таърифлаган Муҳаммад Солиҳ, истар-истамас, уни айш-ишратга берилиб кетган хон сифатида ҳам тасвирлаб қўяди.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхоннинг хатти-ҳаракатларини баъзи бир тарих китобларининг авторларига қараганда анча объектив баён этади. Масалан, 1501 йилда Самарқанднинг олиниши ва Султонали мирзонинг фожиасини олайлик. Шайбонийхоннинг Самарқандни босиб олишида унга Султонали мирзонинг онаси Зуҳрабегимнинг енгилтаклиги қўл келган эди. Зуҳрабегим, агар Шайбонийхон мени ўз никоҳига олса, Самарқанд дарвозасини очиб бераман деб, Шайбонийхонга элчи юборган ва бу қарорига ўғлини ҳам рози қилган эди. Шунда Шайбоний ҳам ўзини Зуҳрабегимга «ошиғи беқарор» қилиб кўрсатади.

Шайбонийхон Зуҳрабегимга «ишқ-муҳаббат изҳор қилиб», Самарқандни қўлга киритади, сўнгра кўп ўтмай Султонали мирзони ўлимга ҳукм қилади, унинг онасини бировга хотинликка бериб юборади.

Шоир Зуҳрабегимнинг енгилтаклигидан ғазабланиб, уни лаънатлайди.

Бироқ шоир Шайбонийхоннинг қилмишидан ғазабланганини ошкор айтолмайди, уни лаънатлай олмайди, гўё у буни китобхоннинг ўзига ҳавола қилади.

Бу воқеа Хондамирнинг «Ҳабиб-ус-сияр» асарида ва «Бобирнома»да ҳам шу зайлда ҳикоя қилинади. Бироқ Шодийнинг «Фатҳномаи хоний» асарида тарихий ҳақиқат бузиб берилади. Унинг айтишича, гўё Султонали мирзо Шайбонийга ўз ихтиёри билан тобе бўлади, Шайбоний уни иззат-эҳтиром қилади. Султоналини ғийбат қилган амалдорларни қойийди, Султонали амалдорларнинг суи қасди билан ўлади. Бундан Шайбоний қаттиқ афсусланади. Номаълум авторнинг ўзбекча насрий «Шайбонийнома»сида эса Шайбонийхон:

«...Андин сўнг Самарқанд устига бориб, Боғи Майдонга нузул қилдилар. Ва Султонали мирзоға насиҳат қилиб юбордиларким, Самарқандни яхшилик била солиб чиқ! Ул хоннинг насиҳатини қабул қилмайдирур. Тўққиз ой қамалдин сўнг Султонали мирзо ожиз бўлиб, кўринишга чиқди ва ҳазрати Хон Самарқандни фатҳ қилиб, Султонали мирзонинг онасини никоҳ қилиб олдилар. Неча кундан сўнг Султонали мирзо мастлиғида Кўҳакдин йиқилиб ўлибдир...»

дейилади.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ, бир томондан, достоннинг бош қаҳрамони Шайбонийхонни муболағали мақтовлар билан идеаллаштиради, тарихий ҳақиқатдан узоқлашади, иккинчи томондан, унинг фаолиятини объектив фактлар асосида тасвирлаб, тарихий ҳақиқатга, реализм тенденцияларига яқинлашади. Бу чиндан ҳам шоирнинг субъектив нияти билан объектив воқелик ўртасидаги зиддиятнинг, шу билан бирга, шоир-

нинг ижтимоий-сиёсий қарашидаги ички қарама-қаршиликларнинг ифодаси эди.

Темурийлар образи.

Шайбонийлар билан темурийлар ўртасидаги тож-тахт курашлари «Шайбонийнома» достонининг асосий ва етакчи конфликтидир. Достон автори шу конфликт аспектида бир неча темурий ҳукмдорнинг эпизодик образини яратади ҳамда инқирозга юз тутган темурийлар салтанати ҳақида фикр юритади. У темурийлар салтанатининг инқирозини тасвирлайди, темурийларнинг ўзаро ихтилофларини, тож-тахт талашишларини ва маънавий тубанликларини тўғри танқид қилади. Достоннинг муқаддимасида шоир темурийлар ҳақида сўзлар экан:

...Бу жамоатки кўрарсан ҳоло,
Тана-тирно била бошлаб ғавғо.
Ичадурлар кеча-кундуз бода,
Дину имон соридин озода.
Бир-бири бирла мухолиф борча,
Бир-биридин тақи ҳойиф борча.
Отодин бордур ўғул нохушнуд,
Отони ўғул этой дер нобуд.
Ото ҳам бордур ўғулдин безор,
Ўлтурур ўғлини йиғлатиб зор...
Қайдаким чодирини тикти нифоқ —
Қолмас ул теграда осори вифоқ.
Мулк илгидин чиқару тахт ила тож,
Тахту тож аҳлин эторлар ихрож,—

дейди. Дарҳақиқат, тож-тахт талашлари ва ишратпарастлик темурийлар салтанатининг ҳалокатини янада яқинлаштирган эди. Ички курашлар, зиддиятлар гирдобида қолган темурийлар Шайбонийхонга қарши курашда бир ёқадан бош чиқариб, ўз кучларини бирлаштира олмаган эдилар. Кўп йиллар давомида Шайбонийхонга қарши Заҳириддин Муҳаммад Бобиргина деярли яккама-якка жанг олиб борган эди.

Муҳаммад Солиҳ темурийларнинг бир-бирига нисбатан адоват ҳамда хусуматини Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғиллари мисолида ҳаққоният билан очиб ташлайди.

Шайбонийхон Хоразмни босиб олгандан кейин Ҳусайн Бойқаро ўз тож-тахти қўлдан кетиб қолиш эҳтимолидан ҳадиксираб, темурий ҳукмдорларни ва шаҳзодаларни йиғиб, душманга қарши биргаликда кураш олиб боришга қарор қилади.

Бироқ темурийлар ўзаро зиддиятларини енголмадилар, маишатбозликдан қутула олмадилар:

...Ул кун ичку билан ўткордилар,
Маст ўлиб мажлисидин бордилар...

Муҳаммад Солиҳ темурийларни шу хилда қоралаганда, шубҳасиз, ҳақли эди. Бироқ, шуни ҳам уқтириш лозимки, у бу айбномани Шайбонийхонни идеаллаштиришга бир восита қилиб қўяди, Шайбонийхоннинг тахтга чиқишини қонуний бир ҳодиса деб таърифлайди, уни «элга иноятлар қилувчи» «Маҳдийи замон» деб атайди:

Дедилар борча менго донолар,
Ким: «Адам бўлғусидур мирзолар.
Давлати олий Темур кетгусидур,
Навбат ўзга кишига етгусидур.
Ул киши бордур Шайбонийхон,
Хони Шайбондуру Маҳдийи замон.
Ҳоли онинг ери Туркистондур,
Ўзбак элига муаззам хондур...
Иттифоқ анда ва дину имон,
Зарби шамширу намозу қуръон.
Мулк ул олмаса, ким олғусидур?
Борча офоқ анго қолғусидур.

Бундан ташқари, Муҳаммад Солиҳ темурийларга, айниқса Бобирга ҳаддан ортиқ тенденциоз муносабатда бўлади. У Бобирни мумкин қадар қоралашга, салбий ҳолда кўрсатишга интилиб, унинг фаолиятидаги ижобий томонларни эътироф қилмайди. Унинг тасвирида Бобир золим ва жоҳил бир киши сифатида гавдаланади. Муҳаммад Солиҳ Бобирнинг Самарқандни эгаллаб олишини баён қилар экан:

Чу Самарқандни олди Бобир,
Халқ аро тафриқа солди Бобир.
Ҳусн майдониға золим кирди,
Зулм бозориға равнақ берди...

дейди. У Бобирга нисбатан тенденциоз каїфиятда бўлгани туфайли, Бобирнинг Самарқандни олишига хийла хайрихоҳлик билан қараган шаҳар аҳолисини ҳақорат қилишгача бориб етади:

...Ушбу сўзлар била ул нодон эл,
Қойси нодонки бўлак ҳайвон эл,
Шартлар айлодилар мустаҳкам,
Қилдилар қалъаларини маҳкам...

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ бир томондан, темурийлар салтанатининг инқирози ва ҳалокатини тўғри тасвирлашга интилса, иккинчи томондан, тенденциозлик кайфиятларига берилиб, тарихий ҳақиқатни сохталаштиради.

Халқ образи. Феодал урушлар оқибатининг тасвири.

Икки сулоланинг тож-тахт кураши феодал-клерикал эксплуатация остида эзилиб ётган меҳнаткаш аҳолини янада қаттиқроқ хонавайрон қилган эди. Даҳшатли урушларда кўпгина шаҳар ва қишлоқлар хароб этилган, элнинг мол-мулки талон-торож қилинган, йигитларнинг қони беҳуда тўкилиб, қизларнинг номуси таҳқирланган, ота-оналар зор-зор йиғлаган, қон қақшатилган эди.

«Шайбонийнома»да халқ образи мана шу урушлар ва уларнинг оқибати аспектида тасвирланади; шоир икки сулола ўртасидаги уруш ва унинг оқибатларига «тақдирнинг иши» деб қараши ҳамда Шайбонийхонга ён босиши, уни оқлаши ва феодал-клерикал эътиқодларига қарамай, халқ оммасининг феодал босқинчиларга бўлган нафрат ва ғазабини, унинг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик руҳини, ўзаро урушларнинг даҳшатли лавҳаларини тасвирлайди, жой-жойи билан мазлум ва жабрдийдалар ҳолига ачинади. Бу билан Муҳаммад Солиҳ ўзбек классик адабиётида реализм тенденциялари ривожига катта ҳисса қўшади.

Халқ оммаси, жумладан Самарқанд аҳолиси темурийлар ҳукмронлиги даврида кўп жафо чеккан эди. Бинобарин, Муҳаммад Солиҳ —

Неча йил мунча балолар бор эди,
Анга анови жафолар бор эди,—

дейди. Бироқ аҳоли бошқа бир подшонинг келиши билан ўз аҳволи яхшиланмаслигини, икки сулоланинг тож-тахт талаши ўзига фақат очлик, харобалик ва ўлим келтиришини билар эди. Шунинг учун аҳоли Самарқандни мардона мудофаа қилишга отланади:

Олишиб қалъани биз соқлоғоли,
Солишиб биз қалъани соқлоғоли.
Итларимизгача ҳосил сўёли,
Ит эти яйирға кўнгул қўёли.
Ангоча соқлоғоли қўрғонни,
Жонига еткуроли ул хонни.

Бошқа шаҳарлар аҳолиси ҳам самарқандликлар каби, Шайбонийхон қўшинига қарши мардона курашга отланиб, қўрғонларини қаттиқ мудофаа қилади. Дўқ-пўписалар ғазабкор ва исёнкор халқнинг руҳини сўндиролмайди. Султон Маҳмуднинг Қоракўл аҳолисига сурбетларча айтган баландпарвоз сўзларига қарши аҳоли:

Дедилар: «Ҳар на қилурсиз, қилингиз!
Урушур бўлсангиз, эмди келингиз!..

Биз бошимизни кўрубмиз онда,
Йўқтурур ҳеч ишимиз жонда.
Кўчамиз маҳкам эрур, қўрғон ҳам,
Ола олмас ани султон, хон ҳам»

дейди ва мудофаа жангига отланади. Бироқ халқ оммаси икки сулоланинг тож-тахт урушлари олдини ололмайди, Шайбонийхоннинг ҳужумларини даф этолмайди, у темурийларнинг жабр-зулмидан нажот топмай туриб, шайбонийларнинг босқини ва талонига гирифтор бўлади.

Шайбоний:

«Бизга йўқ ҳеч тарафдин ташвиш,
Қабомоқдин басе йўқ яхшироқ иш»,—

деб шаҳар ва қўрғонларни қамал қилиш, алоқа йўлларини кесиб қўйиш, аҳолини озиқ-овқатсиз, сувсиз қолдириб дармонсизлантириш тактикасини қўллайди. Жумладан, у Самарқандни 6 ой, Қарши ва Андижонни 2 ой қамал қилади. Қамал кўпинча авжи пишиқчилик маҳалига тўғри келар эди. Халқ йил бўйи пешона тери тўкиб етиштирган ҳосилини йиғиб ололмай, жонини сақлаб қолиш учун, шаҳар ва қўрғонларга чекинишга мажбур бўлар, тез орада озиқ-овқати тугаб, очлик ва қаҳатчилик ва ўлат бошланар, минг-минглаб кишилар қирилиб кетар эди.

Шайбонийнинг Самарқандни қамал қилиши ҳам пишиқчилик вақтида бошланган эди. Аҳоли дала-даштни ташлаб шаҳарга чекинади, Шайбоний қўшини бутун уй-жой, экин-тикинни эгаллаб олади, шаҳар ичидаги аҳоли очликдан қирила бошлайди. Бу манзарани Муҳаммад Солиҳ қуйидагича тасвирлайди:

...Тошқори меваю ошлиқ бисёр,
Ҳарна лашкарга керак, бор-тайёр...
Тошқори боғлар ичра анҳор,
Ичкари сувсиз улус йиғлаб зор...
Ҳазрати хон черики хурраму шод,
Фикру андуҳ сўзидин озод.
Боғлар ичра қилиб айшу нишот,
Тушубон сабзасидин сабз бисот.
Мевалардин тузуб асбоби фароғ,
Жаннати ҳар бирисига бир боғ...
Тошқори мева чу бисёр ўлди,
Ичкари халқ дилафкор ўлди.
Тошқори мева саросар пишти,
Ичкари очлиғидин эл шишти...
Олти ой чекти бу қўрғон қаболи,
Бўлмади ҳеч тарафдин холи.

Мазлум халқ шаҳардан чиқиб, ўз экин-тикинига ўғирликка киришга мажбур бўлади. Кузнинг ҳосилидан маҳрум бўлган эл шиддатли қишнинг ҳужумига дуч келади:

Чун Самарқанд бу навъ бўлди хароб,
Бўлди кўп қаҳат бўлурға асбоб.
Куз бу навъ эрди улуснинг ҳоли,
Ёзға шаҳр ўлди улусдин холи.
Қиш қаттиқ келдию кўп ёғди қор,
Ўлди очу ёлонғоч эл бисёр...

Шоирнинг тасвирлашича, бу даҳшатлардан гўё ҳатто кўк ҳам алам чекади, у «мўлдир-мўлдир» кўз ёшини оқизиб, кўча-кўйда ётган ўликларни ювади, сўнгра қор ёғиб, гўё уларни кафанга ўрайди:

Аввало бир неча ёғди ёмғур,
Томди кўкнинг ёши мўлдур-мўлдур.
Ёғди ёмғур сўнгидин мунча қор
Ким, ўлукларга қилиб меҳр изҳор.

Фақат Самарқанд аҳолиси эмас, балки қамал қилинган бошқа жойларнинг аҳолиси ҳам шундай даҳшатларга йўлиқади. Чунончи, Урганж қўрғони қамал қилинганда, кишилар очликдан ўлмаслик учун эшак, ит, ҳаттоки одам этини ейишгача мажбур бўлганлар:

Эшаку ит эди дору бўлди,
Давр қўрғонда бу тавр эврулди...
Едилар ёшгина ўғлонларни,
Жўъдин қутқорибон жонларни.

Қамалда қолган Қарши аҳолиси қаҳатчилик ва очлик устига ўлат балосига ҳам гирифтор бўлган эди:

Тошқори элга ғанимат тушти,
Ичкари элга ўлат ёпушти.
Гоҳ уч юз киши ўлди бир кун,
Гоҳ ўн кент эли ўлди бир кун...
Ики ойким қабол эрди онда,
Оз киши қолди ўшул қўрғонда.
Қолгани ҳам бори бемор эдилар,
Ғуссау ғам қўлида зор эдилар...

Қамал билан эл-юртни толиқтириб, шаҳар ва қўрғонларни босиб олган Шайбоний қўшини аҳолининг бошига янги-янги даҳшатлар солади, минглаб гуноҳсиз кишилар ўрта асрнинг энг даҳшатли қийноқлари билан ўлдирилади.

Шу даврнинг бошқа тарихий ёдгорликлари ҳам Шайбонийхоннинг тинч аҳолига мисли-сиз зулм кўрсатганини ҳикоя қилади. Жумладан, Шодий «Фатҳономаи хоний»да Шайбонийхоннинг Даббус қалъасини босиб олиб, ёш-қари демай кўплаб кишиларни қириб юборганини айтади.

Шайбонийхон қамал ва ўлдиришлар билан чекланиб қолмайди. У эл-юртнинг мол-мулкини талон-торож қилади, кишиларнинг хотини ва қизини тортиб олиб, уларнинг шаънига иснод келтиради. Хондамир «Ҳабиб-ус-сияр»да Шайбонийнинг Бухорони босиб олишини сўзлар экан, «Шайбонийхон ҳукм қилдики, қўшинлар у вилоят аҳолисининг бутун моллларини талон-торож қилсинлар...» дейди. Шайбонийхон қўшинининг талончилиги «Шайбонийнома»да ҳам фактлар асосида кенг тасвир қилинади. Минглаб ҳисорликларни қириб ташлаган Шайбонийхон қўшини халқни талашга киришади. Ҳисор аҳолиси мол-мулкидан ва ўғил-қизидан жудо қилинади:

Қойси қизин топа олмай ҳайрон,
Қойси хотуни била саргардон.
Қойси инисидин айрилғон эди,
Оҳу фарёду фиғон қилғон эди...
Қиз: «Оно» деб чекибон вовайлоҳ,
Оно: «Қиз» деб қилибон нолаю оҳ...

Хуллас, Шайбоний қўшини:

Олдилар ўлжа оло олғунча,
Солдилар қўлни соло олғунча.

«Тангрининг сояси» Шайбонийхоннинг босқинчилик фаолияти халқнинг бошига шундай машъум кунларни солган эди. Шоир буларнинг барчасини бирма-бир чизиб кўрсатади. Аммо кўп ўринларда у халқни «динсизликда» ва «исёнкорликда» айблайди, феодалларнинг халққа келтирган ҳамма мусибатларини, қонларнинг дарё бўлиб оққанини ва ҳоказоларни «тангрининг иродаси» билан бўлган иш деб тушунтиришга интилади. Масалан, Самарқанд қамалининг оқибатларини тасвирлаб:

Тенгри ул қавмни андоқ қилди,
Ким алар боши бу кун келди,—

дейди. Бу билан у Шайбонийхонни оқлаб қолмоқчи, уни ҳимоя қилмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ икки сулоланинг тожтахт уруши аспектида халқ ҳаётини, халқнинг моддий ва маънавий аҳволини, халқнинг босқинчилик урушларига қарши норозилиги, ғазаби ва нафратини, унинг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ҳис-туйғуларини, ўзаро феодал урушларнинг халқ бошига келтирган уқубатларини ростгўйлик билан тасвирлашга интилади, бироқ у бунда изчиллик кўрсата олмайди, феодал аристократик тенденциячиликка берилиб кетади.

Муҳаммад Солиҳнинг сиёсий эътиқоди.

Муҳаммад Солиҳ феодал-клерикал муҳитнинг фарзанди, феодал-аристократ табақанинг намояндасидир. Бинобарин, унинг дунёқараши, жумладан, сиёсий эътиқоди яшаган муҳитининг ижтимоий-сиёсий хусусиятлари билан, унинг ўз ижтимоий мавқеи билан изоҳланади.

Муҳаммад Солиҳ жамият ҳодисаларини идеалистик нуқтаи назардан идрок этади. «Йўқсиллик» ва «бойлик»ни, тожтахтни, ҳатто ўзаро урушларни «худонинг амр-иродаси»га, «тақдири азал»га боғлайди. Унинг фикрича, подшо «худонинг сояси»дир. Модомики шундай экан, худо томонидан яратилган барча бойликларнинг ҳам эгаси мана шу «худонинг сояси»— подшодир; подшо сиёсий ҳоким бўлиш билан бирга, дин ва шариатнинг ҳам ҳомийсидир. Бинобарин, Муҳаммад Солиҳ феодал-теократик тузумни ҳимоя қилади, бундай тузумни абадий, ўзгармас бир нарса деб ҳисоблайди.

Бироқ, шунга қарамай, Муҳаммад Солиҳнинг феодал тузум ҳақидаги мулоҳазаларида ўз даври учун радикал аҳамиятга эга бўлган элементлар ҳам йўқ эмас. У Навоийнинг подшо ва халқ ҳақидаги айрим фикр-қарашларини давом эттириб, подшо халққа ғамхўр, унинг осойишталиги учун курашувчи киши бўлиши лозим дейди:

Шоҳ улдурки, еса эл ғамини,
Доим ўзига деса эл ғамини.
Истамай ўзининг оройишини,
Истагай халқнинг осойишини.
Нафс учун айламаса султонлиқ,
Қилмаса аҳли ҳаводек хонлиқ...
Арсайи мулкни ёбон билса,
Элни — қўй, ўзини — чўпон билса.
Қўйини ўтга, сувға еткурса,
Оруғини ўзига келтурса.
Кундузи ўтло(т)са аларни хушҳол,
Қилмаса бўрига зору помол...
Ўғридин бўлса нигоҳдор кеча,
Бўлмаса ўғри била ёр кеча...

Муҳаммад Солиҳнинг фикрича, давлатни бошқариш ва эл-юртнинг осойишталигини ҳимоя этиш учун давлат бошлиқлари, подшо ва унинг амир-амалдорлари аҳил бўлиши, бир ёқадан бош чиқармоғи керак, низо-адоват давлатни ҳалокатга олиб боради, аҳиллилик эса уни мустаҳкамлайди, ривожлантиради, кўп ноаҳил кишидан озроқ аҳил, иттифоқ киши яхшироқ:

Минг киши муттафиқ этса ишини,
Босор албатта, бу юз минг кишини,

Шоир тож-тахт учун уруш очувчи ва шу билан элнинг қаҳр-ғазабини уйғотувчи феодал ҳукмдорларни лаънатлайди:

Анго лаънатки, қилиб мулк талаб,
Эл бузулмоқлиғиға бўлса сабаб.

Муҳаммад Солиҳнинг давлат ва давлат бошлиқлари ҳақидаги бу мулоҳазалари унинг маълум даражадаги инсонпарварлик ва халқпарварлик интилишлари заминида вужудга келган эди. Бу мулоҳазалар унинг орзу ва идеаллари эди.

Темурийларга гамомила салбий муносабатда бўлган Муҳаммад Солиҳ улардан бу орзу ва идеалларнинг амалга ошишини кутмас эди. У Шайбонийхонга катта умид билан қарар эди, лекин унинг умиди пучга чиқди. Шунинг учун Шайбонийни шоир ўз асарларининг баъзи ерида кўкларга кўтариб мақтаса, идеаллаштирса, баъзи ерида ғайри ихтиёрий суратда уни босқинчи ва золим ҳукмдор сифатида гавдалантиради. Шоир темурийлар ҳақидаги салбий фикр-мулоҳазаларини хулосалайди, якунлайди, бироқ у Шайбонийхоннинг салбий хатти-ҳаракатларини тасвирлайди-ю, лекин уни «босқинчи, золим» деб таърифламайди, фактлардан бевосита хулоса чиқармайди. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар ҳукмдор сифатида гавдалантирмоқчи бўлди. Лекин у бунинг уддасидан чиқолмас эди, чунки у хаёлида бошқа Шайбонийхонни, ҳақиқий ҳаётда эса бошқа Шайбонийхонни кўрди. Хаёлидаги Шайбонийхонни мақтади ва идеаллаштирди, ҳақиқий ҳаётдаги Шайбонийхонни эса қисман бўлса ҳам, фош қилди. Муҳаммад Солиҳнинг Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар ҳукмдор сифатида гавдалантира олмаганлиги, аслида, унинг катта ижодий ютуғи, реалистик тенденцияларининг ғалабаси эди. Муҳаммад Солиҳ мана шу ижодий ютуғи, реалистик тенденциялари билан қарама-қарши фикр-мулоҳазаларига қарамай, ўзбек адабиёти тарихидан муносиб ўрин олди.

Муҳаммад Солиҳнинг орзулари амалга ошмади. Шоир ўзининг бу орзу-идеалларининг амалга ошувига феодал жамият тузуми ғов бўлганини тушуна олмас эди, бироқ унинг асари бу фактни, қисман бўлса ҳам, объектив равишда кўрсатиб бера олган эди.

«Шайбонийнома»нинг бадиийлиги ва тили.

«Шайбонийнома» мавзуи ва мазмуни ҳамда бадиий хусусиятлари ва тили билан ўзбек классик адабиёти тараққиётида янги ва муҳим бир ҳодиса бўлди. «Шайбонийнома» ўзбек достончилигининг янги жанрида — тарихий достончиликда тўнғич асардир. У фантастик воқеа ёки романтик саргузаштларни эмас, балки конкрет тарихий воқеаларни ҳикоя қилади, ундаги қаҳрамонлар мана шу тарихий воқеаларнинг

ривожида маълум ўрин тутган кишилардир. Шоир 1499—1506 йилларда рўй берган воқеаларни — икки сулоланинг сиёсий ҳокимият учун курашини хронологик изчиллик билан тасвирлаб, достоннинг композицион бирлиги ва мукаммаллигига эришади. Воқеалар доираси кенгайиб, мураккаблашиб боради; китобхон Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида, тоғ-чўллари ва боғ-роғларида рўй берган воқеалар билан танишади, икки сулоланинг ўзаро кураши воқеалар ривожининг етакчи чизиғи бўлиб қолаверади. Асар қаҳрамонлари мана шу воқеалар билан бирга гавдаланадилар, уларнинг саргузашти ва хатти-ҳаракати воқеалар занжирининг узвий ҳалқаларини ташкил этади, уларнинг маънавий қиёфаси шу аспектда ўзига хос хусусиятлари билан мужассамлашади.

«Шайбонийнома» ўзбек классик адабиёти реалистик тенденцияларини ривожлантиришда қимматли ҳисса бўлиб қўшилган асарлардан биридир. Муҳаммад Солиҳ жой-жойи билан тарихий фактларни хийла объективлик, ростгўйлик билан тасвирлайди. Шунинг натижасида кўп ўринларда фактлар тасвири билан шоирнинг ижтимоий-сиёсий эътиқоди, сулолалар курашига тенденциоз муносабатда бўлиши ўртасида жиддий қарама-қаршиликлар вужудга келади. Шоир Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар подшо сифатида тасвирламоқчи бўлади, бироқ фактлар уни тож-тахт учун хеч нарсадан қайтмайдиган типик феодал ҳукмдор сифатида гавдалантиради. Шоир Шайбонийхоннинг тож-тахт учун темурийларга қарши олиб борган курашини оқламоқчи бўлади, бироқ ўзаро феодал урушлар ва унинг оқибатлари тасвири Шайбонийхон фаолиятининг босқинчилик ва талончиликдан иборат эканлигини фош қилиб қўяди ва ҳоказо. Буларнинг барчаси «Шайбонийнома»да реализм тенденцияларини вужудга келтиради. Реализм тенденциялари достон бадиий услубининг энг муҳим хусусиятларидан бирига айланади. Реализм тенденциялари фактларнинг мазмунидагина эмас, балки уларни баён этиш ва ифодалашнинг бадиий усулларида, бадиий тил воситаларида, хуллас, мазмун билан шаклнинг бирлигида равшан намоён бўлади.

Шу жиҳатдан қараганда, «Шайбонийнома»нинг энг муҳим бадиий усулларидан бири қаршилантиришдир. Бу усул воқеалар, образлар ва характерларнинг моҳиятини, уларнинг конфликтини очишга хизмат қилади. Шоир шу усул билан феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини, айниқса қамал қилинган шаҳар ва қўрғонларнинг аҳволини тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишга эришади. Мисоллар: Бухоро қамали тасвири (тасвир Шайбоний сўзи билан бошланади):

...Мевалар еттию ғам кетти бари,
Бир-бири сўнгидин етти бари...
Соҳиби[1] жилвада бўстон ичида,
Қон ютуб соҳиби[2] қўрғон ичида...
Нор ранг олғоч нористонға,
Тушти ўт ғуссасидин қўрғонға.
Тошқори обилар[3] ўлғач хушбўй,
Бўлдилар шаҳр эли обирўй.
Тошқори боғлар ичра анҳор,
Ичкари сувсиз улус йиғлаб зор...

Самарқанд қамали тасвири:

..Тошқори мева чу бисёр ўлди,
Ичкари халқ дилафкор ўлди.
Тошқори мева саросар пишти,
Ичкари очлиғидин эл шишти.

Қарши қамали тасвири:

...Тошқори сабзаю саҳрою баҳор,
Ичкари жибаю дарду дили зор...
Тошқори айшу нишоту суҳбат,
Ичкари меҳнату ранжу заҳмат.
Тошқори элга умеди жовид,
Ичкари эл бори жондин ноумид.
Тошқори элга ғанимат тушти,
Ичкари элга ўлат ёпушти...
Ики ойким қабол эрди онда,
Оз киши қолди ўшул қўрғонда.

Бу лавҳаларда мудофаа билан ҳужум, қамал қилинган шаҳар ва қўрғонларнинг ичи билан уларнинг ташқариси, қамал қилинган кишилар билан қамал қилувчилар, қамал қилинган кишиларнинг оҳ-ноласи билан қамал қилувчиларнинг айш-фароғати, очлик билан тўқлик, қайғу билан шодлик, мусибат билан хурсандлик, умид билан ноумидлик бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Шоир қаршилантириш усулида бадиий тил воситалари ва сўз ўйинларидан моҳирлик билан фойдаланади: соҳиби (узум) бўстонда жилва қилади, бироқ соҳиби (боғ эгаси) қўрғонда қон ютади; анорзорда анор қизил тус олади, бироқ ғам-ғуссадан қўрғонга анор рангидек ўт тушади, ташқарида беҳи хушҳидини тарқатади, бироқ ичкарида кишиларнинг ранг-рўйи беҳидек сарғаяди.

Шоир ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини пейзаж тасвири орқали ҳам санъаткорлик билан тасвирлайди. Бунга айниқса қамал қилинган Самарқанд қишининг тасвири яққол мисол бўла олади.

[1] *Соҳиби* — узум.
[2] *Соҳиби* — эгаси.
[3] *Оби* — беҳи.

Муҳаммад Солиҳ традицион бадиий тил воситаларига камдан-кам мурожаат қилади, у достондаги воқеаларнинг мазмуни ва кишиларнинг характерига мос янги лавҳалар, янги бадиий тил воситалари яратишга интилади ва кўпинча бунга эришади ҳам.

Жонлантиришга мисоллар:

Совуқ айлаб эрди Сирга таъсир,
Тўнгиб эрди топо олмай тадбир.

Бўлди бисёр узум бирла қовун,
Ҳар бири дебки: «Манинг бирла овун».

Жонлантириш ва муболағага мисол:

Бош қўюб иккаласи бир ерда,
Юз туман кўҳу камар ҳар ерда.

Ҳар бирининг боши гардунға етиб,
Ҳар бирининг қўли Жайҳунга етиб.

Қофнинг тоғи алар оллида паст,
Йўлида ер деганинг бир кафи даст.

Тарсега мисоллар:

Тўзиб	эрди	навкари	Бобирнинг,
Эриб	эрди	жигари	Бобирнинг

Хорлиқлар	била	ўстум	бисёр,
Зорлиғлар	била	кўрдум	бисёр.

Анафора (такрор)га мисол:

Қойси оқ рахтга урди ўзни,
Ўткариб ҳинд элига сўзни.

Қойси дебойи мунаққаш топти,
Қойси ғоли била мафраш топти.
Қойси хуржун била харжи олди.
Ўзи тушуб, они ўтға солди...

Ўхшатишга мисоллар:

Мавжзан бўлди тенгиздек лашкар,
Тутқудек мавжи онинг баҳру бар.

Барча зиндон аро ётқон кишидек,
Балки зор ўлгану қотқон кишидек.

(Самарқанд қамали.)

Бор эди сўзи онинг нодонлардек,
Қилиғи ёшгина ўғлонлардек.

(Бухоро ҳокими Боқи Тархон тасвири.)

Бор эди шаҳар аро Шайх-ул-ислом,
Сўзлари борча соқолидек хом.

(Самарқанд Шайх-ул-исломи Абулмакорим тасвирида.)

Сиррини халқ аро очти Вали,
Бир қуруқ бошин олиб қочти Вали.
Қочти бошини олиб ул кўрнамак,
Ит сўнгакни олиб қочқонтак.

(Ҳисор ҳокими Хисрав шоҳнинг иниси Валибекнинг мағлубияти ҳақида.)

Тош киби музлаб эди ул дарё,
Йўқ эди ҳеч нам анда асло.

(Сирдарё тасвирида.)

Сифатлашга мисоллар:

Заъфароний бўлубон чеҳралари,
Қуруқ ўтдек бўлубон сабзалари.

Бошида бор эди кешлик қалпоқ,
Жумрубон ёпуруб эрди қулоқ.

Истиорага мисоллар:

Ул саҳар хон эли андоқки хурўс,
Чиқтилар томға хон ургач кўс.
Танбал аҳли ётибон эвлар аро,
Мокиёндек эдилар навҳа саро.

(Андижоннинг олиниши тасвиридан.)

Бир сори йўлини дарё тутти,
Сувға тушганни балиғлар ютди.

Мажозга мисоллар:

Отиб урдум бирисининг қўлиға,
Йибориб они отамнинг йўлиға.

Чун саҳар кавкабаси қилди зуҳур,
Ёзди анбар варақиға кофур.

Дема, хон лашкари тутти Сирни,
Яна бир Сир кесиб ўтти Сирни,

Кўрдим ўғлини онинг манзилида,
Ёритиб шамъ онинг маҳфилида.

Шоир персонажларнинг характерини ҳажв, ҳазил-мутоиба воситаси билан ҳам ёритишга интилади ва бундай ўринларда

у кўпинча аскияга, халқ таъбирларига мурожаат қилади. Масалан, у Бухородаги бир мулкдорнинг хасислигини тасвирлаб:

... Юкидин тушса эди бир олма,
Қулига дер эди: они солма.
Бенавойе ағар ўлса бемор,
Тиласа хизматидин бирта нор,
Юз хашунат қилур эрди оғоз,
Бўлур эрди ғазаби дуру дароз.
Боғ аро мева чоғи бу эди ҳол,
Эвга кирганда не бўлғай аҳвол?!—

дейди.

«Шайбонийнома» арузнинг «рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф» (фоилотўн фоилотўн фоилўн) баҳрида яратилган. Достонда мана шу етакчи баҳр билан бирга, «рамали мусаддаси маҳбуни мақтуъ» (фоилотўн фоилотўн фаълўн) баҳри ҳам ишлатилган. Шу билан бирга, шоир ўзининг турли баҳрларда яратган айрим ғазалларини ҳамда Шайбонийхоннинг ўз ғазалини тўлалигича ва бир ғазалининг матлаини берадики, достонда бир неча баҳрнинг бўлиши, унинг оҳангдорлигини бирмунча кучайтиради. «Шайбонийнома» ўзбек классик адабиётидаги барча достонлар каби маснавий усулида қофияланади. Шоир кўпгина байтларида радифларни ҳам кенг қўллайди.

«Шайбонийнома» ўзбек адабий тилининг ҳам муҳим бир ёдгорлигидир. Бу асар орқали биз ўзбек адабий тилининг XVI аср бошларидаги тараққиёти билан, ўтроқ ўзбеклар ва кўчманчи ўзбеклар тилининг ўзаро чатишув процесси кучайганлиги билан танишамиз. Шоир ўз достонига кўчманчи ўзбекларнинг тилига хос бўлган айрим хусусиятларни, жумладан, баъзи шевалардаги «ж» лаш хусусиятини киритади. Муҳаммад Солиҳ Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш йўлини давом эттирган шоирлардан бири бўлиб, у жонли тилдан янада кенгроқ фойдаланди, бу билан адабий тилни жонли тилга яқинлаштиришга маълум ҳисса қўшди. У ўзбек тилининг сўз бойликлари ва грамматик хусусиятларидан кўп фойдаланди, маиший ҳаётга, ҳарбий техникага ва бошқа соҳаларга доир кўпгина сўзларни ўзбек адабий тилига киритди. У истеъмолдан чиқа бошлаган *ўбоғо* (бобо), *обоға* (амак), *қобқо* (дарвоза), *черик* (қўшин), *ёғи* (душман) каби сўзларни ҳам ишлатди. *Хасм, жов, аъдо, ёғи, душман, мухолиф; улус, халқ, эл, раият* каби синоним сўзларни қўллади ва омоним ҳамда полисемик сўзлар воситаси билан қуйидагиларга ўхшаш чиройли сўз ўйинларини яратди:

Хон деди:— Бу сенга бўлсин, Боқи,
Тенгридин бизга Бухоро боқи.

Тилабон ўзларига **доруға**,
Ким тилаб топмадилар **доруға**.
(«доруға» — ҳоким, «доруға» — доруга.)

Ҳар не кечиб демагайлар **Сирдир**,
Киши билмас бу не янглиғ **сирдир**.

Реализм тенденциялари, сўз бойлиги, жонли тилдан кўпроқ фойдаланиш ва грамматик формаларнинг барқарорлигига интилиш «Шайбонийнома» тилини содда ва бой тил даражасига кўтаради.

«Шайбонийнома», бу муваффақиятларига қарамай, бадиийлик ва тил жиҳатидан бирмунча нуқсонларга ҳам эгадир. Шоирнинг феодал-аристократик тенденциозлиги, айрим тарихий воқеаларни нотўғри баҳолаши достондаги реализм тенденцияларининг изчил бўлишига ва такомиллашишига қаттиқ халақит беради. Шоир ундай ўринларда тарихий воқеаларни реалистик тасвирласа ҳам, лекин реалистик бўлмаган хулосалар чиқаради. Шунинг оқибатида у қаҳрамонларнинг характерини мукаммал оча олмайди. «Сулаймони замон», «Жамшиди даврон» каби босма қолипга айланиб кетган сифатлашлар қаҳрамонларни янада мавҳумлаштириб юборади. Шоир образларнинг портрети ва ички кечинмаларини тўлароқ тасвирлашга етарли эътибор бермайди. Достондаги ортиқча қайтариқлар ва жўн, енгил-елпи ишланган мисралар унинг бадиий қимматига хийла путур етказган. Шоир адабий тилни жонли тил бойликлари асосида тараққий эттиришга интилишига қарамай, баъзан ўзбекча сўзларни ишлатиш мумкин бўлган ўринларда ҳам арабча ва форсча сўзларни қўллайди, баъзан эса шеърий жумлаларнинг грамматик жиҳатдан мукаммал бўлишига бепарво қарайди ҳамда вазн ёки қофияни мослаштираман деб, сўзларнинг бир неча талаффуз формаларини ишлатаверади *(ани, они* каби). Бу ҳол адабий тилнинг ягона талаффуз нормаларига томон ривожланишига халақит берарди, албатта.

«Шайбонийнома» нинг маърифий аҳамияти.

«Шайбонийнома» маърифий жиҳатдан ҳам қимматли бир асардир. Шоир тарихий воқеаларни ҳикоя қилишда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари, аҳолининг касб-кори, маиший турмуши, урф-одати, шаҳар ва қалъаларнинг топографияси, жойларнинг географик ва табиий хусусиятлари, ҳайвонот ва ўсимликлар олами, ҳарбий техника ва жанг тактикаси ҳамда бошқалар ҳақида ҳам маълумот беради. Шу билан бирга, у бизни кўпгина терминлар, номлар, атамалар билан таништиради: ҳарбий қуроллар — *соғит, дубулға, монғолойлиқ, зонубанд* ва бошқалар; жангчиларнинг қўним

жойлари — *пешхона, саропарда, баваржихона, шомиёна* ва бошқалар; от-уловлари — *қатос, ежиши, убчин* ва бошқалар; май идишлари — *кўраки, машраба* ва бошқалар; маталар — *тожа, яздий, алоча* ва бошқалар; *палос — дебо, ғоли, мафраш, намади, шатранжий* ва бошқалар; қабила ва уруғлар — *буркут, мангқит* (манғит), *найман, дўрман, ўшун, жалойир, қорлиқ, сулдуз, нукуз* ва бошқалар. Бундан ташқари, «Шайбонийнома»да ўнлаб ўсимликлар, мевалар ва уларнинг турлари, қушлар ҳамда *Адоқ, Алванд, Андаҳуд, Ашкамиш, Варзоб, Қовиркон, Кўҳак, Тойсун, Тойқон* каби жуда кўп географик атамалар тилга олинади. Буларнинг барчаси XV асрнинг охири ва XVI аср бошлари ҳаётини, этнографиясини, ҳарбий техникаси ва бошқаларини ўрганишга ёрдам беради.

Хулоса. Муҳаммад Солиҳ ўзбек классик адабиётининг йирик ва истеъдодли намояндаларидан биридир. Унинг «Шайбонийнома» достони, ғоявий-бадиий зиддиятларига қарамай, ўзбек адабиётида тарихий жанрнинг, реализм тенденцияларининг ва адабий тилнинг тараққийсига катта ҳисса бўлиб қўшилган достондир. Бу достон ҳозирги кунда ҳам маълум тарихий-маърифий ва адабий-эстетик қимматини сақлаб келмоқда.

ХАЛҚ ДОСТОНИ — «ШАЙБОНИЙХОН» ҲАҚИДА

Ўзбек халқ достонлари орасида «Шайбонийхон» номли бир достон ҳам бор. Бу достонни фольклорист Ҳоди Зарифов машҳур халқ шоири Пўлкан (1874—1941) дан ёзиб олиб, 1928 йилда нашр эттиради. Достон икки қисмдан: «Шайбонийхон саргузашти» ва «Хуршидой саргузашти»дан иборат. Достоннинг асосини унинг биринчи қисми ташкил этади, иккинчи қисми эса аслида мустақил халқ ижоди бўлган машҳур Хуршидой эртагининг вариантларидан биридир. Хуршидой саргузашти гўё Шайбонийхоннинг ҳукмронлиги даврида рўй берган эмиш, кўп мусибатлардан кейин эркакча либос кийиб, ўз отасининг уйига хизматкор бўлиб ёлланган ва Шайбонийхонни зиёфатга чақирган эмиш. Сўнгра у шу зиёфатда кўпнинг олдида ўз саргузаштларини бир эртакдай ҳикоя қилиб, мунофиқ руҳоний ва сотқин вазирни фош қилганмиш. Мана шуларга кўра, бу эртак «Шайбонийхон» достонига илова қилинган.

Достоннинг асоси бўлган биринчи қисмда қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Шайбоний Бобирнинг амалдорларидан бири экан. Бир вақт Шайбоний Бобирнинг Жўравой деган вазири билан жанжаллашиб, уни урибди. Жўравой Бобирга арз қилган экан, Бобир Шайбонийни дорга осишга ҳукм қилибди. Бироқ Бобирнинг Тўравой деган бошқа вазири орага тушиб, бу ҳукмни Шайбонийни Самарқанддан бадарға қилиш билан алмаштирибди.

Шайбоний сарсонлик-саргардонлик йўлига тушибди, чўл кезибди, Сирдарё бўйидаги тўкайга келиб, бир айиқни ўлдирибди, унинг терисини орқасига ёпиниб, айиқ бошининг терисидан чоруқ қилиб, Сирдарёдан ўтиб, Тўрғай, Чолкор, Ўрун-бурун (Оренбург) ва «Раси эли» (Россия)ни кечиб, икки ой деганда нўғайлар юртига, Қозонга келибди. Эрбой деган нўғайникига қўноқ бўлибди, лекин кимлигини айтмабди. Айиқнинг терисини, ёмон кунда ярар деб чопонига яшириб қўйган 90 та гавҳарни сотиб, Эрбой ва унинг дўстлари шарафига зиёфат берибди. Шайбонийни бошлиқ — «камбағал бобо» сайлабдилар. Унинг обрў-эътибори ошиб, йигитларининг сони 5000 га етибди, Эрбойни ва Тўрабой деган яна бошқа бир дўстини ўзига вазир қилибди. Шайбоний Бобирга қарши юришга тайёрланиб, нўғайларни, ўзбекларни, қозоқларни қўшинига киришга чақирибди. Катта қўшин билан йўлга тушиб, Тошкентни олиб, Самарқандга яқинлашиб қолибди. Бобир Шайбонийга қарши Жўравой бошчилигида қўшин юборибди. Бироқ ер қаъридан ҳар замон-ҳар замон Бобирни қочиб кетишга чорловчи овоз чиқар экан. Шу вақтда элчи келиб, Шайбоний Сиёб ёқасига келишни, ўша ерда ошиқ ташлаб, тахтнинг кимга бўлишини ҳал этишни таклиф қилди, дебди. Бобирнинг ошиғи ёнбошига тушибди, Шайбоний ошиғи уммо (бурни билан) турибди. Шаҳар Шайбонийга ўтибди. Шаҳарни жангсиз қўлдан бой берган Бобир Самарқанд атрофидаги Шайбонийнинг қўшинига қўққисдан ҳужум қилган экан, барибир бўлмабди, Бобир енгилиб, Шайбоний ҳукмрон бўлибди.

Бу достоннинг қачон яратилгани маълум эмас. Гарчи унинг илдизлари XVI асрга бориб тақалса ҳам, лекин достон кейинги даврларда қайта-қайта ишланган, турли ўзгариш ва янгиликларга дуч келган бўлиши шубҳасиз. Достонда маълум тарихий фактлар бор. Бу Шайбоний билан Бобир ўртасидаги урушлар, Шайбонийнинг Тошкентни, Самарқандни эгаллаб олиши, Шайбонийнинг ярашув шартини ўртага қўйиши, Бобирнинг қочиб кетишидан иборат. Бироқ бу достонда тарихий фактлардан кўра, ижодий тўқима кўпроқдир. Халқ ўзаро феодал урушларни қоралаш, эл-юртни бирлаштирувчи, халқпарвар, адолатли ва қаҳрамон подшо образини яратиш вазифасини ўз олдига қўйган. У Шайбонийхонни ижобий образ қилиб олади, уни қийинчиликларни енгиб, ўзбек қабилаларини бирлаштириб, Бобирга қарши курашиб, уни енгган тадбирли ва адолатли подшо сифатида тасвирлайди. Бинобарин, бу достондаги Шайбоний образи, айрим тарихийлик элементларига қарамай, тарихий Шайбонийхон образи бўлмай, балки феодал ўрта аср шароитида халқ орзу қилган идеал ҳукмдор образидир. Достонда халқ тарихий Бобир образини яратиш вазифасини ўз олдига қўйган эмас. Унда Бобир, тарихий ҳақиқатдан қатъи назар, золим подшоларнинг бир тимсоли сифатида тасвирланади.

Шундай қилиб, «Шайбонийхон» тарихий фактларни ҳикоя қилувчи достон сифатида эмас, балки халқнинг орзу-интилишларини (бу орзу-интилишлар чекланган эди) баён этувчи асар сифатида характерлидир.

Мажлисий

Мажлисий XV асрнинг охирлари ва XVI асрнинг биринчи ярмида ўтган истеъдодли шоирдир. Унинг халқ оғзаки адабиёти материаллари асосида яратган «Қиссаи Сайфулмулк» достони XVI аср бошларидаги ўзбек адабиётининг қимматли ёдгорликларидан биридир.

Ҳаёти ва адабий фаолияти.

Мажлисийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида фақат Ҳасанхўжа Нисорийнинг «Музаккирул-аҳбоб» («Дўстларни эслатгувчи») тазкирасидагина баъзи маълумотлар берилган. Мана шу маълумотларга кўра, Мажлисий асли хоразмлик бўлиб, кейинроқ Бухорога кўчиб борган. Убайдуллахон ва унинг ўғли Абдулазизхонлар саройида хизмат қилган. «Мавлоно Мажлисий,— дейди Ҳасанхўжа Нисорий,— надим ва мажлисоро киши эди... сўз гўйини балоғат чавгони билан олур эди. Яхши ашъори ва марғуб сўзлари бор. Қасидалари кўп, яхши ва латиф ғазаллари бор».

Мажлисийнинг шеърлари Бобирга ҳам манзур бўлган. Бироқ, Ҳасанхўжа Нисорийнинг маълумотига кўра, Бобир билан Мажлисий орасида бир англашилмовчилик рўй бериб, уларнинг алоқалари тамомила узилиб қолади. Воқеа бундай бўлган экан:

«Мажлисий,— дейди Ҳасанхўжа Нисорий,— Бобир подшоҳга бир қасида ёзиб мажлисида ўқиб беribдир, Бобир етти минг танга инъом қилиш фикрига келибдир. Бир ҳажвий тўртликким, бир сабабе била айтилибдир, Бобирнинг хотирига келиб сўрабдирким: «Муҳаммад Солиҳ бу шеърни нима учун ёзгандир?». Мажлисийнинг кўнглига келибдурким, «подшоҳга

маъқул бўлганга ўхшайди», бинобарин у «Бу рубоийни мен битганман, сахв билан Муҳаммад Солиҳ номига шуҳрат топибдур» дебди. Бобирнинг кайфияти ўзгариб, қатлга ҳукм қилмоқчи бўлибди, аммо афв томонини олиб, «Етти минг тангаким, шеърнинг сийласига қарор қилиб эрдим, хун баҳосига ушлаб қолинсин!..» дебди.

Мажлисийни мажлисдан қувлабди».

Мажлисийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳозирча бундан бўлак маълумот йўқ. Шунингдек, унинг шеърлари ҳам бизга қадар сақланиб қолмаган ёхуд ҳозирга қадар номаълум бўлиб келмоқда Мажлисийнинг адабий меросидан бизгача етиб келган ягона асар унинг «Қиссаи Сайфулмулк» достонидир. Биз шоирнинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрнини мана шу достон билан белгилаймиз.

«ҚИССАИ САЙФУЛМУЛК»

Достоннинг яратилиш тарихи ва айрим нусхалари.

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулк»нинг муқаддимасида достонининг ёзилиш тарихи ва унинг манбалари ҳақида баъзи маълумотларни беради. Шу маълумотларга кўра, шоир достонини йигитлик айёмида, бадиий ижодда маълум тажриба тўплаган даврида яратган. Мажлисий билан Бобир ўртасида содир бўлган воқеани кўзда тутиб, «Қиссаи Сайфулмулк»ни XVI аср бошларида ёзилган ва шоирни XV асрнинг гўртинчи чорагида туғилган деб фараз қилиш мумкин.

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулк»ни ўз бошига қандайдир кулфатлар тушган, дўстларидан йироқлашиб мусофирлик машаққатларини чеккан бир шароитда бунёдга келтирганини достоннинг муқаддимасида таъкидлаб ўтади.

Ўтмиш адабиётда бадиий асарнинг ижод қилинишига «туш»ни, «ёр»нинг, «пир»нинг ёки «нуроний мўйсафид»нинг «топшириғи»ни сабаб қилиб кўрсатиш бир адабий усул сифатида қўлланилган. Мажлисий ҳам «Шоирнинг сўзга киргони» бобида шу усулдан фойдаланади:

... Тушумда кавкаби толеъ тулуъи,
Бўлуб пайдо манга бўлди ружўъи...
... Ки ногоҳ бир куни жонон йўлуқти,
Бу мискин бандага султон йўлуқти.
Кўрушти жон келиб бу жисм бирла,
Ки сўрди бандани бу исм бирла...
Йигитлик вақти эрди, сўз манда,
Бор эрди бир «Гулу Наврўз» манда...
Тута бердим, очиб кўрди ани ёр,
Уқиди-ю очилди боғ-гулзор...

Чиқарди қўйнидан бир достоне,
На достон бўлғай ул бир бўстоне...
Вале ул форсию наср эрди,
Тақи бу даҳрда ҳам қаср эрди.
Дедиким: «Мажлисий бекор турма,
Ки мен шоирдурман деб лоф урма.
Агар бордур ҳунар илгингда кўрсат,
Ки бу дафтарни туркий тилга тузат».
Буюрдиким: «Гулу Наврўз» назмин,
Анга мезон қилибон назм қилғин...
Бу сўзнинг ҳурматин баржой қилдим,
Юроким шавқ тиғи бирла тилдим...

Демак, Мажлисий ўз достонида форс-тожик тилидаги «Қиссаи Сайфулмулк»нинг насрий вариантидан бир манба сифатида фойдаланди ҳамда машҳур ўзбек классик шоири Лутфийнинг «Гул ва Наврўз»достонидан илҳомланди ва ўрганди. Шу билан бирга, Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» достони ўзбек классик адабиётининг янги ва оригинал бир достони сифатида вужудга келди. Шоирнинг ўзи ҳам буни таъкидлаб:

Бағир қонини ҳам ерга томузуб,
Қалам чашмасидин сувлар оқузуб.
Қуруқ ерда гулистон сабз қилдим,
Ки ошиқларға бўстон сабз қилдим,—

деган эди. «Қиссаи Сайфулмулк» халққа манзур бўлган, унинг севикли асари сифатида «Халқ китоблари» қаторидан ўрин олган достонлардан биридир. Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулк»ни яратишда «Минг бир кеча»дан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланди ва айни замонда халқ шоирлари ҳам Мажлисий достони асосида «Қиссаи Сайфулмулк»нинг фольклор вариантларини яратиб, куйлаб келдилар. «Қиссаи Сайфулмулк» ўзбек халқи орасида кенг шуҳрат топгани каби, татар, туркман, қозоқ ва бошқалар орасида ҳам шуҳрат қозонган. «Қиссаи Сайфулмулк» қўлёзма ва босма нусхаларда китобхонлар орасида кенг тарқалган. У биринчи марта 1883 йилда Қозонда нашр этилади. Қитобга эҳтиёж кўп бўлганидан бўлса керак, у 15 йилдан кейин, 1898 йилда яна ўша ерда иккинчи марта нашр қилинади. 1916 йилда эса достон «Қиссаи шаҳзода Сайфулмулк ҳикояти» номи остида «Лайли ва Мажнун», «Шаҳзода Карам ва Аслхон» асарлари билан бирга Тошкентда Порцев босмахонасида нашр қилинади. «Қиссаи Сайфулмулк»нинг мукаммалроқ нашри 1883 йилги Қозон нашри бўлиб, унинг умумий ҳажми 4000 мисрадан ортиқроқдир. 1916 йилги Тошкент нашрида достоннинг тексти бирмунча қисқартириб юборилган ва кўпгина эпизодлар насрий баён тарзида берилган. Достоннинг қўлёзма нусхалари

эса турли даврларда кўчирилган бўлиб, улар ҳажми жиҳатидан ҳам, тексти ҳам бир-биридан кўп фарқ қилади.

Достоннинг қисқача мазмуни. Бир вақт Султон Маҳмуд вазирларидан янги ва қизиқ бир қисса ҳикоя қилиб беришни сўраган экан. Вазирлар кўп қисса ҳикоя қилишибди, лекин улардан ҳеч қайсиси шоҳга маъқул бўлмабди. Ғазабланган шоҳ вазирларини зиндон қилибди. Вазирлар зиндонда маслаҳатлашиб, шоҳга, агар бизни фалон мамлакатга юборсанг, у ерда ажойиб қисса битиб келамиз ва сенга ҳикоя қиламиз, дейишибди. Шоҳ рухсат берибди, вазирлар жўнаб кетибди ва бирмунча вақтдан кейин қайтиб, шоҳга бир қисса айтиб беришибди. Қисса шоҳга маъқул тушиб, вазирларига инъомлар улаштирибди. Бу қисса шундай экан:

Мисрда Осим ибн Сафвон деган адолатли бир подшо бўлар экан. Унинг мол-мулки беҳад кўп экан. Бироқ Осимнинг фарзанди, валиаҳди йўқ экан. Бинобарин, у қаттиқ қайғурар, давлати ҳам, тож-тахти ҳам кўзига кўринмас экан. Шоҳ Осимнинг сарой аҳли ва мунажжимлари кенгашиб, агар у Яман шоҳининг қизига уйланса, фарзанд кўради, дейишибди. Осим Яман шоҳи — Бадеуласрнинг Жамила деган қизига уйланибди ва бир йил ўтиши билан ўғил кўрибди, унга Сайфулмулк деб ном қўйибди. Осимнинг Ҳамид деган вазири бўлар экан, у ҳам ўғил кўрибди, ўғлига Соид деб ном берибди. Сайфулмулк билан Соид кўкалдош бўлиб, бирга ўсишибди. Подшо ҳар иккаласига тенг меҳр қўйиб, Соидни ҳам ўғли қатори кўрар экан. Болалар яхши тарбияланиб ўсишибди, ов билан, турли илмлар билан шуғулланишибди. Подшо уларга атаб ажойиб бир чорбоғ ва кўшк қурдирибди. Осим кунлардан бир кун Сайфулмулкка бир тўн ва узук, Соидга от тақдим қилибди. Бу инъомлар сеҳрли инъомлар бўлиб, уларни Сулаймон пайғамбар Шоҳ Осимга васият қилиб юборган экан. Сайфулмулк ўз кўшкида тўнни очиб, унда ажойиб бир қиз суратини кўриб, ошиқи беқарор бўлиб қолади. Сайфулмулк ишқини сир тутса ҳам, лекин кишилар унинг қандай дарди борлигини сеза бошлайдилар. Ниҳоят, Сайфулмулк Соидга юрагини очади. Осим ҳам воқеадан хабардор бўлиб, қаттиқ ташвишланади, беклари билан кенгашиб, тўрт томонга элчилар юборади. Бироқ тўнда тасвирланган қиз топилмайди. Сайфулмулк ёрини излаб топиш учун йўлга чиқишга рухсат сўрайди. Ота-онаси кўз ёши тўкиб, ноилож Сайфулмулкка рухсат берадилар. У Соид ва катта қўшин билан бирга йўлга чиқади. Сайфулмулк ва ҳамроҳлари денгизда кезиб, Чин мамлакатига етиб келадилар. Фағфури Чин (Хитой подшоси) Сайфулмулк бошлиқ меҳмонлар шарафига катта зиёфат беради. Сайфулмулк ёрининг дарагини топади. У Фатина шаҳрининг шоҳи Шаҳболнинг қизи Бадеулжамол экан.

Сайфулмулк ҳамроҳлари билан бирга Фатинага қараб йўл олади. Денгизда катта тўфон бўлиб, кемалар ҳалокатга учрайди. Сайфулмулк ўн икки ўртоғи билан бир оролга чиқиб қолади. Орол зангилар ороли экан. Зангилар Сайфулмулкни шериклари билан асир қилиб оладилар. Сайфулмулк ва шериклари кўп машаққатлар чекадилар. Охири кенгашиб, сол ясаб, оролдан қочиб кетадилар ва бошқа бир оролга бориб тушадилар. Бу оролда ҳам узоқ қолиш хавф-хатарли эди. Орол маймунлар ороли экан. У ердаги «итбоши» подшо Уммон шаҳридан келган бир мусофир йигитни ушлаб олиб, ўзига куёв қилган экан. Сайфулмулкнинг хабарини эшитган «итбоши» подшо зўрлик билан кичик қизини Сайфулмулкка берибди. Сайфулмулк пайт пойлаб қочибди. Бироқ денгизда солининг банди узилиб, ҳаёти хавф остида қолибди. Шунда бир қуш учиб келибди, Сайфулмулк унинг оёғига ёпишиб олиб, денгиз ҳалокатидан омон қолибди. Сайфулмулк қуш билан бирга учиб, бир тоққа келибди. У қушнинг бола-

ларини ҳалок қилмоқчи бўлган бир аждарни ўлдирибди, у ердан чиқиб бориб, бир йўлбарсга учрабди, уни ҳам ҳалок қилибди. Сайфулмулк йўл юриб, манзилларни тай қилиб, бир девнинг чорбоғига бориб қолибди. У чорбоғдаги кўшкда девнинг тутқунига гирифтор бўлган бир гўзал қизни кўрибди. Бу қиз Сарандил шоҳининг қизи Рабиалмулк бўлиб, у Бадеулжамолнинг эмакдоши экан. Рабиалмулк девнинг жони денгиз тубида эканини айтибди. Сайфулмулк отаси инъом қилган узук ёрдами билан уни денгиз тубидан чиқариб ҳалок қилибди. Дев бандидан озод бўлган Рабиалмулк Сайфулмулк билан бирга йўлга тушибди. Сайфулмулк денгизда бир наҳангнинг ҳужумига дуч келиб, уни ҳам даф этибди. Булар бир карвонга қўшилиб, Сарандил мамлакатига етиб борибдилар. Сарандил шоҳи жуда шод-хурсанд бўлиб, Сайфулмулкни ўзига ўғилдай билиб, унга ўз молмулкини топширибди.

Сайфулмулк кўкалдоши Соид фироғида кўп ғам-ғусса чекар экан. Кунларнинг бирида у овга кетаётиб, Соидга монанд бир йигитни учратибди. Йигит Соиднинг ўзи бўлиб чиқибди. Кўкалдошлар хурсанд бўлиб, ўз саргузаштларини ҳикоя қилибдилар. Соид ҳам Сайфулмулк каби кўп мудҳиш воқеаларни бошидан кечирган экан, у ҳам зангиларга асир тушган, улардан қутулиб итсимон ҳайвонларга гирифтор бўлган, дев бандига дуч келган ҳамда ваҳшийларга асир бўлиб, турли-туман жабр-қийноқлардан кейин қочиб, бир карвонга қўшилиб, нажот топган экан.

Рабиалмулкнинг келганини эшитиб, Бадеулжамол Сарандилга йўл олибди. Ҳамширалар қувона-қувона бир-бирлари билан кўришибдилар, ҳол-аҳвол сўрашибдилар. Рабиалмулк Сайфулмулк воқеасини, унинг Бадеулжамол деб қанча-қанча офатларга йўлиққанини сўзлаб берибди. Бадеулжамол олдин ҳамширасининг сўзидан аччиқланибди. Бироқ Сайфулмулкни кўриб, унга ошиқ бўлиб қолибди, севгувчилар аҳд-паймон қилибдилар. Бадеулжамол Сайфулмулкни севиб қолганини энагасига айтибди. Энага аввал унга насиҳат қилибди. Лекин бу кор қилмабди. Шундан сўнг у Сайфулмулк билан бирга Бадеулжамолнинг бувиси Шаҳрабону даргоҳига қараб йўл олибди. Энага Сайфулмулкнинг таърифини Шаҳрабонуга айтиб берибди. Шаҳрабону масалани ўзи ҳал қилолмай, ўғли билан кенгашиш учун Сайфулмулкни боғда қолдириб, йўлга тушибди.

Девлар Сайфулмулкнинг қилмишидан дарғазаб бўлган эканлар, улар Рабиалмулкни озод қилган йигитни излаб йўлга тушган эканлар. Шаҳрабонунинг боғида уни топиб олиб, асир қилиб, девлар бошлиғи Шоҳи Қулзумга топширибдилар. Шоҳи Шаҳболдан ҳайиққан Шоҳи Қулзум Сайфулмулкни ўлдиролмай, Қулзум тубидаги зиндонга ташлабди. Буни эшитган Шаҳбол қатта қўшин тортиб Шоҳи Қулзумга қарши юриш қилибди. Икки ўртада қаттиқ жанглар бошланибди. Асир олинган Шоҳи Қулзум Шоҳи Шаҳболдан ўлдирмасликни илтимос қилибди, бунинг эвазига Сайфулмулкни озод қилиб, қайтариб бермоқчи бўлибди

Сайфулмулк озод қилинибди. Шоҳи Шаҳбол Бадеулжамолни катта тўй-томоша билан Сайфулмулкка узатибди. Соид билан Рабиалмулк ҳам бир-бирини севиб қолган эканлар. Уларнинг ҳам тўй-томошаси бўлиб, севгувчилар мурод-мақсадига етибди. Шундан кейин Сайфулмулк ва Соид қайноталарининг ижозати билан хотинларини олиб, Мисрга, фарзандларининг фироқида 13 йил алам чеккан ота-оналари даргоҳига жўнабдилар. Фарзандларининг дийдорини ва уларнинг мурод-мақсадига етишганини кўрган ота-оналар ғоят шод бўлиб, эл-юртга тўй-томоша берибдилар.

Осим қариб қолган экан. У тахтини ўғли Сайфулмулкка топширибди. Сайфулмулк Соид билан бирга мамлакатни бошқара бошлабди. Бахтиёр севгувчилар вақт-вақти билан Фатина ва Сарандилга бориб, у ерда қолган ота-оналарнинг ҳам кўнглини хушлар эканлар.

Достоннинг ғоявий мотивлари ва образлари.

«Қиссаи Сайфулмулк» ишқий-саргузашт достондир. Достоннинг етакчи темаси бўлган севги қаҳрамонларнинг мураккаб саргузаштларида мужассамлашади, вафо ва садоқат, дўстлик ва аҳиллик, мардлик ва қаҳрамонлик каби фазилатлар билан бирга камол топади. Шоир ярим ҳаётий, ярим афсонавий воқеалар баёнида соф ва самимий севгини, севгувчиларнинг олижаноб фазилатларини куйлайди. Севгувчилар даҳшатли кураш ва оғир синовларни бошдан кечирадилар, ҳаёт йўлларида учраган ҳар қандай тўсиқ ва қийинчиликларга қарши курашадилар, кишиларнинг бахти-шодлигига чанг солган ёвуз кучларни енгадилар.

Достоннинг бош қаҳрамони Сайфулмулкдир. У самимий ва садоқатли ошиқ, жасоратли ва фидокор қаҳрамон. Сайфулмулк ишқ йўлида бахт-саодатга эришиш учун курашга ва ғалабага шайланган оддий бир инсон сифатида гавдаланади. Чунки:

Кишига ишқ агар ҳамроҳ бўлса,
Гадодир ул агарчи шоҳ бўлса.
Ки бўлмас ишқда не куфру имон,
Не сабр анда, не кофир, не мусулмон...

Сайфулмулк севгининг «муаззам дарёси»да жавлон урган эр йигитдир:

...Вале ошиқ керакким бўлса содиқ,
Шаҳаншоҳдек муҳаббат бирла ошиқ.
Фироқ оғуси анга шаҳду шарбат,
Ғаму қайғуси анга айшу ишрат.
Эрур чун ишқ дарёйи муаззам.
Кира олмас анга ҳар қайси одам.
Муҳаббат баҳри ошиқнинг еридур,
Анга кирган тақи эрнинг эридур.

Сайфулмулк мақсад йўлида жонини ҳам фидо қилишга тайёр. Ҳеч қандай тўсиқ ва даҳшат унинг иродасини буколмайди. У қатъият билан:

Агар юз минг бало чиқса илакдин,
Юз ўгурман тақи ушбу тилакдин,—

дейди. У денгизнинг ҳалокатли тўлқинига, азим тоғларга ва бепоён биёбонларга, ваҳшийларнинг қаҳр-ғазабига, маймунлар тузоғига, йўлбарс ҳамласига, аждар дамига, девнинг сеҳрли манзили ва зиндонига дуч келади. Бироқ буларнинг ҳеч қайсиси Сайфулмулкни маҳв этолмайди. Ирода, мардлик, жасорат, ақл ва тадбир унга мадад беради, ҳалокатлардан қутқариб қолади.

Сайфулмулкнинг чеккан меҳнат ва машаққатлари зойе кетмайди, у ёрининг висолига эришади, орзулари ушалади. Шоир

Сайфулмулк саргузаштини оптимистик руҳда тугаллар экан, лирик хотимада бундай дейди:

На хуш кундур ўшал кун ғам тугона,
Жафокашлар вафо кўриб қувона.
Буюрсин кўзи, кўкси дилбарининг,
Бори кўрсин вафосин дилбарининг.
Нечукким шоҳ кўрди ёр вафосин,
Вале чекти ажойиб кўп жафосин.
Жафо чекмай кишига роҳат ўлмас,
Агар куймас ўтунға жўш бўлмас.
Чу деҳқон чекмаса жабру жафосин,
Емишларнинг киши кўрмас вафосин.
Жаҳонда жабрлар ошиқ учундир,
Вале билгил алар лойиқ учундир.
Саодатдур мувофиқ ёри содиқ,
Муносиб бўлса хушдур икки ошиқ

Сайфулмулк ошиқ ва қаҳрамонгина бўлиб қолмай, балки у айни замонда одобли фарзанд ва мушфиқ инсон, садоқатли дўст ва жасоратли нажоткордир. Сайфулмулк ота-онасини самимият билан ҳурмат қилади, уларга азият етказмасликка интилади, оғир дамларида ҳам, бахтиёрлик кунларида ҳам уларни унутмайди. Шу билан бирга, у бошқаларнинг ота-оналарига ҳам одоб билан муносабатда бўлади, уларга бир фарзанддек хизмат қилади.

Сайфулмулк дўсти ва кўкалдоши Соидни чин қалбидан севади, унинг хизматларини унутмайди, фироқида ғам-алам ютади.

Сайфулмулк Соидни топади. Бу унинг қувончига қувонч, бахтига бахт қўшади. Кўкалдошлар биргаликда Мисрнинг давлат ишларини бошқара бошлайдилар.

Эзгу ниятли Сайфулмулк денгизда уни қутқариб олган қушнинг болаларини аждарнинг ҳамласидан сақлаб қолади. У бир неча йил девнинг сеҳрли масканида банди бўлиб ётган Рабиалмулкни озод қилади, унга ака тутинади ва ака-сингиллик аҳдларини ҳалоллик ва содиқлик билан амалга оширади.

Соид садоқатли дўст, шу билан бирга, жасоратли қаҳрамондир. Сайфулмулк ва Соид саргузаштлари деярли бир-бирига яқиндир. Сайфулмулк қандай фазилатларга эга бўлса, Соид ҳам шундай фазилатларга эга.

Достонда Миср шоҳи Осим, Яман шоҳи Бадеуласр, Фатина шоҳи Шаҳбол ва Сарандил шоҳи образлари берилган. Буларнинг ҳар бири достондаги воқеаларнинг ривожи ва ечимида ўзига хос ўрин тутади, ўз хатти-ҳаракати ва хислатлари билан намоён бўлади. Лекин шу билан бирга уларнинг муштарак хусусиятлари ҳам бор. Бу образлар орқали шоир подшоларни адолатли бўлишга, оталарни эса фарзандларининг яхши

орзу-тилакларига тилакдош, уларнинг бахт-саодатига кўмаклашувчи мушфиқ ота бўлишга чақиради.

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулк»да бир неча хотин-қизларнинг образларини яратди: Рабиалмулк, Бадеулжамол ва оналар. Шоир хотин-қизларга даврининг пешқадам инсонпарвари ва маърифатпарвари сифатида ёндошади, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Мажлисий яратган хотин-қизлар образи тўғрилик, ҳалоллик, самимият, қатъият, журъат, садоқат ва бошқа ижобий хислатлари билан намоён бўладилар.

Рабиалмулк — эрксиз қиз. У сеҳр билан девнинг бандига гирифтор бўлган. Бироқ қиз нажот топишдан умидини узмайди. Сайфулмулкни кўрган Рабиалмулкнинг қалбида нажот умиди янада мустаҳкамланади. Рабиалмулк Сайфулмулк билан бирга девга қарши курашга отланади. У банд-зиндондан нажот топиб, бахтиёр бўлади.

Рабиалмулк садоқатли дўст ҳамдир. Сайфулмулк билан Соид қандай дўст бўлса, у ҳам Бадеулжамол билан худди шундай дўстдир. Бу икки қиз билан икки йигит бир-бирига муносиб, саргузашти ўзаро ўхшаш, бахт-толеъи бир-бири билан боғланган параллел образлардир.

Шоир, муҳаббат ҳар икки томон (қиз билан йигит)нинг раъйи ва интилиши билан вужудга келади ва амалга ошади, агар қизнинг майл-ихтиёри бўлмаса, у ҳолда ошиқ мақсадга эришолмайди, дейди:

Агар маъшуқ майли йўқ, билингиз,
Ета олмас анга ошиқ ҳаргиз.

Бу фикр Бадеулжамол образида тўлароқ очилади. Рабиалмулк Бадеулжамолга Сайфулмулкнинг ишқи ҳақида сўзлаб беради. Бадеулжамол кўп йиллардан кейин дугонасини кўрган бўлса ҳам, унинг бу сўзидан аччиқланади. Бунга у хақли, чунки Бадеулжамол ҳали Сайфулмулкни кўрмаган ва уни синамаган. Бинобарин, у йигитни кўрмай-нетмай, унга кўнгил қўя олмайди. У Сайфулмулкни кўриб, унинг севгиси чин ва самимий эканига қаноат ҳосил қилгандан кейингина унга кўнгил қўяди, севгисига севги изҳор қилади:

Чун кўрди шаҳнинг ишқи ҳақиқат,
Қилибон шарт, боғлади муҳаббат.
Муҳаббат бирла ичти шарбати аҳд,
Бир-бирига сўнди шакар шаҳд.

Достонда севги масаласининг шу тарзда қўйилиши ва ҳал этилиши хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинган, улар ўз истаклари билан турмуш қуролмаган феодал муҳитида ғоят прогрессив аҳамиятга эга эди.

Достондаги оналар: Сайфулмулкнинг онаси Жамила, Соид ва Рабиалмулкнинг оналари ҳамда Бадеулжамолнинг энага-

си ижобий образлар бўлиб, улар бошқа фазилатлари билан бирга, қўпроқ фарзандларига бўлган беҳад оналик меҳри-муҳаббати ва эзгу орзу-ниятлари билан гавдаланадилар.

Бутун достон давомида яхшилик билан ёмонлик, ижобий образлар билан салбий образлар ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу курашда яхшилик ёмонлик устидан, ижобий образлар разолат ва қабоҳатнинг символистик тажассуми бўлган девлар, ваҳшийлар ва йиртқичлар устидан ғалаба қозонади. Инсон, унинг иродаси ва кураши бахт ва шодликнинг энг ашаддий душмани бўлган девларни, уларнинг бошлиғи Қулзум шоҳини маҳв қилади:

Бўлиб мағлуб девлар охирикор,
Иликка тушти Қулзум шоҳи ночор...

Шундай қилиб, инсоннинг ақл-иродаси ва куч-қудратига бўлган ишонч достон оптимизмининг негизини ташкил этади.

Лекин «Қиссаи Сайфулмулк» шу муваффақиятларига қарамай, феодал-клерикал дунёқарашнинг иллатларидан холи эмасдир. Сайфулмулк ва бошқа ижобий образларнинг фаолияти бевосита омма билан, унинг мақсад ва манфаатлари билан яқиндан боғланиб бормайди. Бунинг устига шоир диний-мистик ва фаталистик эътиқод таъсирига тушади. Сайфулмулкнинг ишқи ва саргузаштларини «худонинг амр-иродаси» ва «тақдир» билан боғлайди. Айрим ижобий образлар, хусусан Бадеулжамол, хийла пассив қилиб тасвирланади. Бадеулжамол достоннинг сўнгги эпизодларидагина кўринади ва у воқеалар тугунининг ечимида у қадар ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Агар халқ асарларидаги каби Бадеулжамол жасоратли қиз сифатида тасвирланганда, Қулзум шоҳининг бандига гирифтор бўлган Сайфулмулкни отаси Шаҳбол эмас, балки унинг ўзи қутқарганда, достоннинг ғоявий-бадиий қиммати янада ошган бўлур эди. Достон ғоявий мазмунининг бундан бошқа нуқсонлари ҳам бор.

Достоннинг бадиий хусусиятлари ва тили.

Ёзма адабиётга ва халқ оғзаки ижодига хос услубнинг бир-бири билан узвий боғланиб бориши ва бирикиши «Қиссаи Сайфулмулк»нинг етакчи бадиий хусусиятидир. Бу хусусият достоннинг сюжети ва композициясига ҳам, унда чизилган портретлар ва образларга ҳам, достоннинг бадиий тасвир воситалари ва тилига ҳам бевосита тааллуқлидир.

«Қиссаи Сайфулмулк» кўп халқ эртакларида бўлганидек, «Ҳикоя ичида ҳикоя» услуби билан ёзилган. «Султон Маҳмуд воқеаси» қолипловчи ҳикоя бўлиб, асосий воқеа Сайфулмулкнинг саргузаштларидир. Бу саргузашт кўп бобларга бўлинган бўлиб, ҳар бир боб алоҳида бир эпизодни ташкил қи-

лади, ҳикоялар «ровийнинг сўзи» билан бошланади. Шоирнинг воқеа ва қаҳрамонларга муносабати, таассурот ва хулосалари лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотималарда ифодаланади.

Воқеалар тугуни Сайфулмулкнинг тўнда Бадеулжамолнинг суратини кўриб ошиқ бўлиши билан бошланади. Воқеалар тугуни тобора мураккаблашади, асосий тугунга қўшимча тугунлар қўшилиб боради. Китобхоннинг кўз ўнгида хилма-хил ҳодисалар, ҳаяжонлантирувчи воқеалар, романтик манзаралар, янги-янги образлар пайдо бўлади. Сайфулмулк билан Бадеулжамолнинг севги саргузаштига Соид ва Рабиалмулк саргузашти параллел бўлиб қолади. Икки кўкалдошнинг тақдири икки эмикдош қизнинг тақдирига уланади. Асосий тугун девлар манзилида Сайфулмулкнинг Рабиалмулкни учратуви эпизодида ўз кульминация нуқтасига кўтарилади ва шу эпизоднинг ўзида тугуннинг ечимига замин пайдо бўлади, чигалнинг учи қўлга киради. Асосий тугуннинг ечилиши олдида янги чигал пайдо бўлиб, Сайфулмулк Қулзум шоҳига банди бўлиб қолади. Бироқ бу чигал — сўнгги чигал ва сўнгги синов. У тез ҳал бўлиши керак, чунки асосий чигаллар ечилган ва қаҳрамонлар кўп синовларни бошидан кечирган. Сайфулмулк энди якка эмас. Унга нажот берувчи кишилар ва кучлар бор. Сайфулмулк нажот топади ва ёмонлик кучларининг таянчи бўлган дев — Қулзум шоҳи маҳв қилинади.

Достондаги воқеаларнинг ривожи билан бирга ундаги қаҳрамонлар, хусусан, бош қаҳрамон Сайфулмулк ҳам ўсиб, камол топиб боради. Сайфулмулк саройнинг эрка ва азиз шаҳзодасидан самимий ошиқ, жасоратли паҳлавон, нажоткор қаҳрамон ва тадбирли давлат бошлиғи даражасига кўтарилади. Бошқа қаҳрамонлар ҳам ўсиб, чиниқиб борадилар. Шоир қаҳрамонларнинг саргузашти, уларнинг портрети ва ички кечинмалари, ҳаракати ва ҳолати, шодлиги ва қайғуси, қудрати ва ожизлиги тасвирида хилма-хил бадиий бўёқлардан усталик билан фойдаланади. Масалан, тўн эпизодини олайлик. Осим Сайфулмулкка сеҳрли тўн тақдим қилади. Тўндаги гўзал (Бадеулжамол) Сайфулмулкни ошиқи беқарор қилади.

Мажлисий Сайфулмулкнинг ички кечинмаларини кучлироқ қилиб тасвирлаш учун жонлантириш усулидан жуда яхши фойдаланган. Сайфулмулк ишқ ўтида ўртаниб, бундай дейди:

Сенинг ишқинг ўтида май урар жўш,
Бўлур сарви сиҳи фикрингда беҳуш.
Суроҳи ҳасратингда қон йиғлар.
Куяр шамъу тақи ҳайрон йиғлар.
Менинг олдимда чанг бўлди дуто ҳам,
Қилур нолиш менинг ҳолима еб ғам.

Фиғон айлар рубоби ёд қилур,
Урар кўксигаю фарёд қилур.
Узотиб бўйнини бечора танбур,
Менинг ҳолимға йиғлар нолишин кўр.
Куяр оҳимга уду ҳам мусиқор,
Бўлуб дардимға қонун кўксин йиртор.
Тамоми созлар бўлиб ҳаводор,
Бари юзум кўруб ҳолимга йиғлор.

Шоир Сайфулмулк ва бошқа қаҳрамонларнинг ички кечинма ва руҳий ҳолатини мувaффақият билан тасвирлайди.

Мажлисий табиат манзаралари ва лавҳаларини яхши тасвирлаган уста шоирлардан биридир. У Сайфулмулк ва Соид учун қурилган боғ, кўшк тасвирида, денгиз ва денгиз тўлқинлари, маймунлар ороли, дев маскани ва бошқа эпизодларда бой фантазиядан, рангба-ранг бадиий усул ва бадиий тил воситаларидан фойдаланади. У ёзма адабиётнинг ва халқ оғзаки ижодининг тажрибаларидан таълим олади. Жумладан, «Қиссаи Сайфулмулк»даги тўн воқеаси ва Бадеулжамол тасвири, Сайфулмулкка кўшк қурилиши, Сайфулмулкнинг денгиз саёҳати ва қаҳрамонликлари тасвирида «Фарҳод ва Ширин» (Навоий)нинг таъсири равшан кўриниб туради. Халқ оғзаки ижодининг таъсири эса бундан ҳам кучлироқ бўлиб, у достоннинг сюжети ва композициясида, конфликтнинг ижобий қаҳрамонлар ғалабаси билан ечилишида, образлар, тасвирий ўринлар ва бошқаларда ёрқин кўринади. Шоир халқ юморидан ҳам, унинг мақол ва таъбирларидан ҳам кенг фойдаланади. Халқ юмори айниқса «Занги духтар» портрети тасвирида усталик билан қўлланган. «Занги духтар» бу бирор ўлка ёки халқнинг қизи эмас, балки фантастик образ, ёмонлик ва зулмат тимсолидир. Унинг ташқи қиёфаси эса феодал саройининг ясан-тусанларга, упа-эликларга берилган енгил табиат аёлларини эслатади:

Юзига суртубон ул упа деб гач,
Қаро зулфин қаро юзга қўюб каж.
Қазон қаросидин қошига тортиб,
Қалин гач бирла юзин оқартиб.
Қаро арғамчидин солиб чу сочбоғ,
Солиб ночоғ бўйниға ани чоғ.
Қилиб бир — ики қасқонни билаузук,
Солиб неча қизил соғурдин узук.
Чу филнинг туйноғидек туйноғина,
Қизил суртуб бўяди мисли хина.
Юрур бўлса, юрур тева юрушин,
Кулур бўлса, кулур айиқ кулушин.

У ташқи қиёфаси билангина эмас, балки феъл-атвори, зулм-зўрлиги ва жафокорлиги билан ҳам китобхонда ўзига нисбатан нафрат ва ғазаб ҳиссини қўзғатади. Сайфулмулк

унинг «севги»сини рад қилганда, у Сайфулмулкни оғир азоб ва қийноқларга гирифтор этади.

Достондаги:

«Эр ўғликим қадам қўйса чу йўлға,
Қадам йўлда керакдур, бош қўлда».
«Жаҳонда неш кўрмай, нўш бўлмас,
Муродин топмайин ошиқ қувонмас».
«Жафо чекмай кишига роҳат ўлмас,
Агар куймас, ўтунга жўш бўлмас,
Чу деҳқон чекмаса жабру жафосин,
Емишларининг киши кўрмас вафосин»,
«Шаҳарлар тилини боғласа бўлур,
Арзагўйлар тилини нетса бўлур»,
«Ул охир боғлади бағриға бир тош»

каби халқ мақоллари ва таъбирлари асосида тузилган мисралар достоннинг мазмунини бойитади, унинг бадиийлигини оширади, халқчиллик тенденцияларини ривожлантиради.

«Қиссаи Сайфулмулк» классик адабиётдаги барча достонлар каби маснавий (жуфт қофия) йўлида қофияланган. Мажлисий достоннинг муқаддимасида таъкидлаганидек, «Қиссаи Сайфулмулк» учун Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» вазнини мезон қилиб олиб, уни ҳазаж баҳрида (мафоийлўн мафоийлўн фаулўн) ёзди:

Эр ўғликим	қадам қўйса	чу йўлға
Қадам йўлда	керакдур бош	(и) қўлда
Мафоийлўн	мафоийлўн	фаулўн.

«Қиссаи Сайфулмулк» XVI аср ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир. Шоир:

Ариқ[1] туркий тилинга назм этибмен,
Ўқуғил завқ ила мавзун қилибмен,—

деб достонини соф туркий — соф ўзбек тилида ёзганини таъкидлайди. Бундан Мажлисий форсча-тожикча ва арабча сўзларни ишлатмаган, деган фикр келиб чиқмайди, албатта. Мажлисий достонида аллақачон ўзбек тилига ўзлашиб кетган кўпгина форсча-тожикча ва арабча сўзлар, баъзан форс-тожик тилига хос грамматик шакллар ҳам қўлланилади. Лекин Мажлисий халқ жонли тилидан кенг фойдаланди ва достонини содда, равон тилда яратиб, ўзбек адабий тилининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшди. «Қиссаи Сайфулмулк»да Хоразм лаҳжасининг излари ҳам равшан кўринади. Жумладан,

[1] *Ариқ* — соф, тоза.

шоир *таҳя* (дўппи), *илик* (қўл), *қати* (қоши), *қопуқ* (дарвоза), *тақи* (яна), *юзук* (узук) сўзларини ва *этоли* (этайин), *билоли* (билайин) каби феъл формаларини ишлатади.

Хотима. «Қиссаи Сайфулмулк» ўзбек классик адабиётининг гўзал достонларидан биридир. Достон муқаддимасида:

Эшитинг ўқуюн бир яхши қисса,
Ажойиб қиссаи пур дарду ғусса,—

деган шоир «пур дарди ғусса» қиссасини оптимистик руҳда хулосалайди ва достоннинг кўп авлодлар ҳамда китобхонларга манзур бўлишини орзу қилади.

Шоир китобхонга мурожаат этиб:

Китобим мунису дилбандим эрур,
Анинг ҳар байти бир фарзандим эрур.
Азизимдур тақи сен ҳам азиз тут,
Ўқуғил завқ ила яхши қулоқ тут.
Қилиб ангизлар кўп базм қилдим,
Ўқуғил ошиқона назм қилдим...
Ғараз будурки, сўз дунёда қолғай
Ўқуб ошиқлар андин баҳра олғай...

дейди. Шоир янглишмади. Унинг севги китоби бир неча аср мобайнида ўзбек, татар, туркман, қозоқ ва бошқа халқларнинг китобхонларига манзур бўлиб келмоқда. Ўзбек классик адабиёти «Қиссаи Сайфулмулк»дан кейин халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган «Гулу булбул» (Салоҳий), «Ҳафт гулшан» (Нодир), «Баҳром ва Гуландом» (Сайқалий) каби кўплаб янги достонлар билан «Халқ китоблари» қаторидан ўрин олган асарлар билан бойиди.

Хожа

ожа XVI асрда етишган истеъдодли шоир ва адиб-дир. У жиддий ғоявий-эстетик зиддиятларига қарамай, ўзининг энг яхши шеърий ва насрий асарларида яшаган муҳитининг реал ҳаётий манзараларини, турли ижтимоий гуруҳларнинг моддий аҳволи ва маънавий-ахлоқий қиёфасини тасвирлайди, феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини танқид қилади, тараққийпарварона ахлоқий-таълимий қарашларни илгари суради ҳамда халқ оғзаки ижодининг, Низомий ва Навоий каби устоз санъаткорларнинг адабий традицияларини маълум даражада давом эттиради.

Хожа моҳир ҳикоянавис сифатида ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутади.

Ҳаёти ва фаолияти ҳақида.

Хожанинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот бор. Унинг туғилган ва вафот этган йиллари маълум эмас. Пошохўжа Абдулваҳобхўжа ўғли йирик руҳоний оиласида дунёга келди. Унинг Хуросон сайидларидан бўлган ота-боболари садрлик ва шайхулисломлик мансабларида хизмат қилган эканлар. Пошохўжанинг ўзи ҳам Балх ҳокими Жонибекнинг ўғли Қистонқоранинг (1556 йилда вафот этган) саройида шайхулисломлик қилган.

Пошохўжа руҳоний оилада туғилиб, диний руҳда тарбияланганлигига қарамай, дунёвий билимлар билан, санъат ва адабиёт билан ҳам кенг машгул бўлди, ўз даврининг атоқли донишмандларидан ва сўз санъаткорларидан бири бўлиб етишди. У форс-тожик ва араб тилларини мукаммал эгаллаб олди, тарих китобларини, ўзбек ва форс-тожик адабиётини,

хусусан, Низомий, Саъдий ва Навоий асарларини қунт билан ўрганди, халқ оғзаки ижоди, халқ эртаклари ва ҳикоялари билан анча қизиқди. Лирик ва эпик асарлар ёзди, ўз бадиий асарларида Хожа тахаллусини қўллади ва шу ном билан шуҳрат топди. У ўзининг шоирлик қобилиятига баҳо олиш мақсадида айрим асарларини Заҳириддин Муҳаммад Бобирга юборди.

Адабий мероси. Хожанинг адабий мероси лирик ва эпик турдаги асарлардан иборат. Унинг лирикаси девон шаклида сақланиб қолмаган, бизга айрим шеърий намуналаригина етиб келган, холос. Шунга қарамай, бу намуналар Хожанинг хийла иқтидорли бир лирик шоир бўлганини кўрсатади. Хожа бошқа жанрлардаги асарларида бўлгани каби, қитъа, рубоий ва бошқа жанрларда ёзган лирик шеърларида ҳам кўпинча ахлоқ-одоб масалалари ҳақида фикр юритади, китобхонларга панд-насиҳат қилади. Ғазалларида эса ҳарорат билан дунёвий севгини, висолнинг шавқ-завқини куйлайди ва ҳижроннинг алам-изтиробидан зорланади.

Хожа феодал жамиятнинг негизларини танқид қилмайди, у ўзи мансуб бўлган феодал синфининг манфаатларини ҳимоя этади. Бироқ шунга қарамай, у шеърларида ҳам, ҳикояларида ҳам «раиятпарварлик», «адолатпарварлик» каби ғояларни илгари суриб, маълум даражада бўлса-да, феодал синфи қарашлари доирасидан ташқари чиқади, феодал-клерикал ахлоқнинг айрим иллатларини танқид қилади.

Халқ,— дейди шоир,— бир мевали дарахтдир, уни парвариш қилсанг, мева оласан. Давлат бошлиқлари ҳам шундай бўлмоғи лозим:

Раият эрур мевалик бир ёғоч.
Сув берсанг анға, мева берур санга.
Солур мевасинию бўлур баргрез,
Хазон елидек қилса анга жафо.

У камбағалпарварлик ва мушфиқлик ғоясини ифодалаб:

Сойилдин эвурма юз, дахи эҳсон қил,
Дардига табиблар каби дармон қил.
Олам аро ҳар на мушкиле тушса санга,
Лутф айлаю мушкил ишларин осон қил,—

дейди. Шунингдек, Хожа мақтанчоқ ва баландпарвоз кишиларга қарши:

Норунж суйи базм ичида мул бўлмас,
Ҳар шўра ниҳол қобили гул бўлмас.
Юз минг йил агар фароғ ила тутса мақом,
Ҳаргиз чаман ичра зоғ булбул бўлмас,—

дейди.

Яшаган муҳитининг айрим иллатларини ва зодагонларнинг баъзи бир салбий хислатларини танқид қилган шоир бир маснавийсида халқнинг «дўст ачитиб сўзлар, душман кулдириб» деган мақоли зайлида кишиларга ўгит бериб айтади:

Қимки санинг айбинг айтур санга,
Шафқат ила лутфу карам қил анга.
Дўстунг улдур, ани таҳқиқ бил,
Ҳар на деса сўзини тасдиқ қил...
Рост сўз ар табъинга келса ёмон,
Дема ёмон, ким эрур ўл нўши жон.

Хожанинг юқоридаги шеърлари, шубҳасиз, XVI аср ўзбек лирикасининг ғоявий-бадиий етук шеърлари сирасига киради.

Хожа Навоийнинг «Ҳайрат-ул-аброр» достонига ўхшатма тарзида «Мақсад-ул-анвор» («Нурларнинг мақсади») деган достон яратган, деган маълумот бўлса ҳам, лекин ҳали бу достон топилган эмас.

Хожа адабий меросининг катта ва муҳим қисми унинг ҳикояларидир. У 1539—40 йилларда «Гулзор» номли ҳикоялар тўпламини яратади. Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг «Гулистон» ва Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» китобларига ўхшаган бу ибратли ҳикоялар тўпламини Хожа Жонибекнинг ўғли Қистонқора султонга бағишлайди. «Гулзор» давлатни бошқариш, халқ билан қандай муносабатда бўлиш, инсоф ва адолат ҳамда ахлоқ ва одоб каби масалаларга бағишланган ҳикоялар тўпламидир.

Ўтмиш ўзбек адабиёти ёдгорликлари орасида «Мифтоҳ-ул-адл» («Одиллик калити») номли бир ҳикоялар тўплами ҳам бор. Хожанинг «Гулзор» асари ана шу «Мифтоҳ-ул-адл»га ўхшаб кетади. Бироқ «Мифтоҳ-ул-адл» тўпламининг ўзида автор номи кўрсатилмаганидек, бошқа манбаларда ҳам бу тўплам ва унинг автори ҳақида маълумот йўқ. Адабиётшунослиқда бу тўплам XIV асрга мансуб деб фараз қилинар эди. Бироқ кейинги йиллардаги текширишлар[1] унинг XVI асрга тааллуқли эканини кўрсатди. «Мифтоҳ-ул-адл»нинг муқаддимасида автор ўз асарини шаҳзода Темур деган кишига бағишлаганини айтади. XIV асрда Тўқлуқ Темур ва Амир Темур каби давлат арбоблари ўтган бўлса ҳам, бироқ буларнинг ҳар иккаласи ҳам шаҳзода эмас эди. Худди шунингдек, XV асрда ҳам Темур номли шаҳзода ўтмаган. XVI асрда эса Темур номли шаҳзода ўтган. Бу Шайбонийхоннинг ўғли Муҳаммад Темур султон эди. У отасининг Хуросонга юришида иштирок этган, Хожа яшаган Балхда бўлган, кейинчалик эса

[1] Қаранг: В. Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент — 1961.

Бухоро, Самарқанд ва Кешда ҳокимлик қилган эди. «Мифтоҳ-ул-адл»даги шаҳзода Темур, профессор В. Зоҳидовнинг фикрича, мана шу Муҳаммад Темур султон бўлиши мумкин.

«Мифтоҳ-ул-адл» билан «Гулзор»даги ҳикоялар ғоявий-бадиий хусусиятлари билан бир-бирига ниҳоятда ўхшаб кетади. «Гулзор»даги ҳикоялар «Мифтоҳ-ул-адл»нинг умумий мазмунига жуда мувофиқ келади. Айрим ҳикоялар «Мифтоҳ-ул-адл»да ҳам, «Гулзор»да ҳам учрайди. «Мифтоҳ-ул-адл»нинг муқаддимаси бору, хотимаси йўқ. «Гулзор»нинг эса муқаддимаси йўғу, хотимаси бор. Гўё «Мифтоҳ-ул-адл»нинг муқаддимаси «Гулзор»нинг ҳам муқаддимаси бўлганидек, «Гулзор»нинг хотимаси «Мифтоҳ-ул-адл»нинг ҳам хотимасидир.

Мана шу мулоҳазалар асосида профессор В. Зоҳидов «Мифтоҳ-ул-адл» XVI асрга мансубдир, у Хожанинг асари бўлиши, «Мифтоҳ-ул-адл» билан «Гулзор» асли бир китобнинг икки қисми бўлиши мумкин деган фаразга келади.

В. Зоҳидов таъкидлаганидек, «Мифтоҳ-ул-адл»га доир мунозарали масалалар, хусусан унинг автори масаласи, ҳали узил-кесил ҳал этилмаган бўлса-да, «Мифтоҳ-ул-адл» билан «Гулзор» ўртасидаги яқинликни кўзда тутиб, бу икки асарнинг ҳикояларини бирга ўрганамиз.

«Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялари.

«Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор» кичик-кичик ҳикоялар тўпламидир. Ислом дини ва шариатни тарғиб қилувчи бир неча ҳикояни мустасно қилганда, «Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор»даги ҳикояларнинг кўпчилиги дунёвий масалаларга: давлатни бошқариш, подшо ва раият (халқ), подшо ва сарой аҳли, ободончилик ва осойишталик, маърифат ва ахлоқ-одоб каби масалаларга бағишланган. Диний темадаги ҳикоялар «Қуръон» ва бошқа диний китоблардаги материаллар асосида тузилган бўлса, дунёвий ҳикояларнинг кўпчилиги халқ оғзаки ижоди бойликлари ва шу бойликлардан илҳом олган Низомий ва Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг асарларидан ижодий фойдаланиш асосида яратилган.

«Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор»даги ҳикоялар дидактик ҳикоялардир. Автор уларда бирор кичик воқеани ҳикоя қилиш орқали китобхонларга панд-насиҳат қилади, уларга ўгит беради, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларга доир хулосалар чиқаради. У панд-насиҳат қилиш ва ўгит бериш йўли билан адолат ва осойишталик ўрнатиш, золим подшо ва амалдорларни жиловлаш, давлатни қатъий қонун-қоидалар асосида бошқариш, кишиларнинг хулқ-атворидаги камчиликларни, турли ижтимоий табақалар орасидаги зиддиятларни бартараф этиш мумкин деб ўйлайди. Лекин, шунга қарамай, ҳикоялар автори феодал-клерикал муҳитнинг

даҳшатли ҳаёт манзараларини ростгўйлик билан тасвирлайди, ҳукмрон синфнинг айрим иллатларини танқид қилади, феодал ўрта асри учун прогрессив аҳамиятга эга бўлган ижтимоий-сиёсий қарашларни илгари суради ҳамда тўғрилик, ростгўйлик, садоқат ва марҳамат каби олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этади

«Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор»да хилма-хил образ ва характерлар яратилган. Улар турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган кишилар: шоҳлар, вазирлар, амалдорлар, руҳонийлар, олимлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чўпонлар, дарвешлар, ўғрилар, безорилар ва бошқалардир. Бир ижтимоий табақага мансуб бўлган кишилар муштарак ва индивидуал хусусиятлари билан гавдалантирилади. Ёзувчининг тушунишича, бир ижтимоий табақага мансуб бўлган киши турлича характерда бўлиши, у ижобий ёки салбий киши бўлиши мумкин. Шунга кўра у одил ва золим подшолар, донишманд ва мунофиқ вазирлар, садоқатли ва худбин амалдорлар, виждонли ва безори сипоҳийлар образини яратади. Кўпинча бундай кишиларнинг салбий образларида ёзувчи уларга хос бўлган реалистик хислатларни бадиий умумлаштириб берса, ижобий образларнинг фаолияти ва қиёфасида адолатли подшо, донишманд вазир ҳақидаги орзу-тилакларини мужассамлаштиради. Деҳқон ва чўпон каби меҳнаткаш табақа намояндалари ҳалол, тўғри, ақлли, иродали ва ор-номусли кишилар сифатида тасвирланади. Бу хусусиятлари билан «Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялари янада халқ оғзаки ижодига яқинлашади.

Ҳикоялардаги айрим образлар, масалан, Искандар, Нўширвон, Султон Маҳмуд, Султон Маликшоҳ ва бошқалар тарихий шахсларнинг номи билан аталса-да, бироқ улар бу тарихий шахсларнинг образи эмас, балки бадиий-фантастик образлардир. Улар оғзаки ва ёзма адабиётда аллақачонлар мана шундай бадиий-фантастик образларга, кўпинча орзу ва хаёлдаги одил ва маърифатпарвар подшоларнинг идеал образига айланиб кетган эдилар. Уларда тарихий шахслардан фақат бир номгина қолган эди, холос. Бинобарин, у тарихий шахслар бадиий асарлардаги образларнинг прототиплари бўла олмайдилар. «Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор» ҳикояларида Нуҳ ва Даққи Юнус каби диний-афсонавий образлар ҳам яратилган.

«Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялари тематикаси ва ғоявий мазмуни билангина эмас, балки бадиий хусусиятлари ва тили билан ҳам ўзбек классик адабиётининг, бу адабиётда нисбатан камроқ ривожланган бадиий насрнинг энг яхши ёдгорликларидандир. Ҳикоялар кичик-кичик ва жуда ихчам бўлиб, ёзувчи уларда катта бир темани, муҳим бир проблемани хийла кенг ва мукаммал ифодалайди. Тема бирор эпизод,

кўпинча саргузашт характеридаги бирор воқеа баёнида ёритилади. Ёзувчи айрим кичик деталларни тасвир қилишга берилиб кетмай, теманинг моҳиятини очувчи етакчи нуқтани асос қилиб олади. Ҳикоя шу нуқта билан бошланади ёки у тез орада воқеанинг ривожланиб боришида вужудга келади ва етакчи бўлиб қолади. Ҳикоялар халқ ижоди асарларида бўлганидек, кўпинча, «айтурларким» сўзи билан бошланади, охирида «қиссадан ҳисса» чиқарилади. «Қиссадан ҳисса» кўпинча, қитъа, рубоий, байт ва бошқа шеърий шаклларда берилади. Образларнинг маънавий қиёфаси уларнинг фаолиятида, саргузаштларида очилади. Характерлар ўзига хос етакчи хусусиятлар билан индивидуаллаштирилади. Ёзувчи бир-бирига зид бўлган характерлар тасвири ва тавсифида кўпинча қаршилантириш усулидан фойдаланади. Конфликт яхшиликнинг, ижобий образларнинг ғалабаси билан ечилади.

Ҳикояларнинг услуби жуда содда. Уларда ортиқча «санъатпардозлик» ва ғализлик йўқ. Жумлалар кўпинча содда гаплардан тузилган. Сўзлар танлаб ишлатилган. Автор халқ жонли тилидан, хусусан унинг мақол ва таъбирларидан кенг фойдаланган.

Халқ оғзаки ижодининг таъсири «Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор» ҳикояларининг ғоявий мазмунини ҳамда бадиий услуби ва тилини бойитган, такомиллаштирган.

Энди биз «Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор» тўпламларидаги айрим ҳикояларга шартли номлар қўйиб, улар билан танишиб чиқайлик.

Ажойиб вилоят. Искандар Зулқарнайн бир вилоятга борибди. У ерда суру-суру қўйлар бўлиб, чўпони йўқ экан, мевалари пишиб ётган боғлар бору, боғбони йўқ экан, мол-маталарга тўла дўконлар бору, қоровули йўқ экан. Искандар бу вилоятнинг тартиб-қоидаларидан ниҳоятда таажжубланибди. Шунда у вилоятнинг подшоҳи: «Бизнинг орамизда бирор киши муфлис (қашшоқ) бўлса, баримиз йиғилиб, мол жам қилиб, ул кишини мол ва амвол билан ҳамда жамиятда ўзларимиз бирлан тенг қилурмиз...» дебди. Искандар бу вилоятнинг тартиб-қоидаларидан ғоят шод ва мамнун бўлибди.

Бу ҳикоянинг мазмуни бизга Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома» достони орқали танишдир. Ҳикоя автори, дунёқарашидаги жиддий зиддиятларга қарамай, адолатли жамият ва бахтиёрлар ўлкаси ҳақидаги фантазияни давом эттиради, кишилар ўртасидаги зиддиятларнинг бартараф этилишини, осойишталик ва фаровонликнинг барқарор бўлишини орзу қилади. Бироқ у буларнинг барчасига адолатли ҳукмдор орқали эришиш мумкин деб ўйлайди. Шунга кўра, кўпчилик ҳикояларда адолатли идеал ҳукмдор образи яратилади, халқпарварлик ва адолатпарварлик ғояси илгари сурилади.

Бир соатлик адолатнинг қиммати. Бир подшоҳ ҳажга бормоқчи бўлибди. Бироқ донишманд вазири бунга эътироз қилиб, сиз ҳажга борсангиз, эл-юрт иши қолиб кетади, бебошлик рўй беради дебди. Ниҳоят, подшо бир неча бор ҳажга борган кишининг бир ҳаж савобини сотиб олишга қарор қилибди. Бир неча бор ҳажга бориб келган бир ҳожининг ҳаж савобини ўн минг қизил танга бериб сотиб олмоқчи бўлган экан, ҳожи «эй подшоҳим, бир ҳаж не бўлғай, йигирма ҳажимнинг савобини сенга берайин, сен бир соат адл қилғоннинг савобини манга берсанг» — дебди. Подшо: «бир соат адл қилғоннинг савоби на бўлур?» — деган экан, у: «бир соат адл қилғоннинг савоби одамларнинг ва фаришталарнинг ва ҳурларнинг ибодатидан ортуқ турур»,—деб жавоб берибди.

Авторнинг ўйлашича, бир соатлик адолатнинг баҳоси ана шундай юксак экан, чунки подшо бир соатлик адли билан ҳам қанча-қанча гуноҳсиз кишиларни жаллоднинг тиғи ва дорнинг тагидан олиб қолмоғи, мискинларга адолат ва шафқат қилмоғи, золимларнинг жазосини бермоғи мумкин.

Ҳикоялар автори феодал эксплуатацияни йўқотиш эмас, балки уни юмшатиш, халққа енгиллик бериш ғоясини илгари суради. Бу ғоя, жумладан, «Нўширвон ва Ҳаким» ҳикоясида ифодаланган.

Нўширвон беклари ва ҳакимларини йиғиб, халқ билан қандай муносабатда бўлиш ҳақида кенгашганида беклар олиқ-солиқни кўпайтириб, қўшинни мустаҳкамлаш керак, дейдилар. Доншманд Абузаржумҳур эса, бу хато йўлдир, бу йўл эл-юртни ҳам, давлатни ҳам хонавайронликка олиб боради, дейди. Унинг таклифи билан беклар бир жойга, унинг ўзи бошқа бир жойга овга чиқадилар ва шикорларини подшога келтириб берадилар. Беклар биринчи куни кўп ов овлайдилар, бироқ иккинчи куни овсиз қайтадилар, чунки биринчи кундаги даҳшатли ов ҳайвонлар ва қушларни тўзғитиб, қўрқитиб қўйган эди. Ҳаким эса оз бўлса ҳам, ҳар куни ов билан қайтади. Подшо ҳакимнинг олиқ-солиқни кўпайтиришга қарши эътирози тўғри эканини эътироф қилиб, адолат билан иш кўради.

Бу ҳикоя қуйидаги маснавий билан тугайди:

Раиятни тадбир ила ром қил,
Адолат саририда ором қил.
Раиятга адл ила қилсанг маош,
Кам ўлмас сахо суфраси ичра ош.
Чиқорғил раиятни ғам чоҳидин —
Ёнмоғойсен онинг дуди оҳидин.
Ситамкаш агар оҳ чекса саҳар,
Куяр оҳининг ўтидин баҳру бар.
Эшик ёпма мазлумнинг юзига,
Кўзунг оч, қулоқ сол онинг сўзиға...

Ёзувчи мамлакат ва халқ тақдирини подшога, унинг сарой аҳлларига боғлайди. Подшонинг халққа посбон ва чўпондек меҳрибон бўлишини истайди.

Шу ғоя асосида у адолатли ва адолатсиз подшолар, вазирлар, ам[illegible]дорлар образини яратади, «посбон» ва «чўпон»ларни мақт[illegible]ди, улуғлайди, «бўри»ларни қаттиқ қоралайди, бирларини жазолайди, бирларини қайта тарбиялайди.

Султон Маҳмуд, ва[illegible] ва икки [illegible]қуш.

Султон Маҳмуд Ғазнавий золим, унинг вазири Хўжа Ҳасан доно ва одил экан. Улар кунлардан бир кун овга чиқишибди. Вазир шаҳарнинг четида сайраётган икки бойқушни кўриб оҳ тортибди, йиғлабди. Бундан тааҗжубланган Султонга у: «ул бир бойқуш бул бойқушга [illegible]турким, иккимиз қуда бўлайлик, қизингни манинг ўғлумға бергил, т[illegible]қолин не тилар бўлсанг берайин, дер. Ул айтатурур: манинг қизимнинг қолиниға ўн минг бузуғ уй керакдур. Ул айтатурур: агар Султон Маҳм[illegible]тирик бўлса, бир йилдин сўнг юз минг уй десанг ҳам берайин, деди. Ма[illegible]сўзға йиғладим» — дейди, Султон: «Ман шунингдек золимтурурман[illegible]манинг зулмимдин бир йилда юз минг уй хароб бўлур?!»— деганида, [illegible]зир: «андоқ эрмиш» дейди. Шунда Султон: «не қилмоқ керак?» деб сўраса, вазир «адл қилмоқ керак ва тақи зулм қилмоқдин тавба қилмоқ кера[illegible]» — деб жавоб беради. Султон Маҳмуд қилган ишларидан тавба қилади, адолат билан давлатни бошқаради, «кечалар дарвешларнинг либосин кийиб, эшикдин эшикка юрур эрди: қайда бир тул хотун ё бир мискин бўлса, анға эҳсон қилур эрди».

Бу ҳикояда зулмга қарши адолатпарварлик ғояси илгари сурилади. Ёзувчининг фикрича, панд-насиҳат ва ўгит билан золимларни одил қилиш мумкин. Султон Маҳмуд шундай ҳукмдор сифатида гавдалантирилади. Бошда у золим, мамлакатни хароб қилувчи ҳукмрон бўлади. Бойқушларнинг суҳбатидан ўзининг қанчалик золимлигини билган Султон Маҳмуд доно ва одил вазири Хўжа Ҳасаннинг маслаҳати билан қилмишларидан пушаймон бўлиб, одил ва халқпарвар ҳукмронга айланади. Хўжа Ҳасан, ҳикояда таърифланишича, «бисёр оқил ва доно ва одил» вазир. Унинг Султон Маҳмудни тавба қилиш ва одил бўлишга чақириши ёзувчининг чақириғидир. Ёзувчи вазирни султонга қарама-қарши қўяр ва унинг воситаси билан золим султонни одил султонга «айлантирар» экан, вазирлар ва бошқа сарой аъёнлари адолатли кишилар бўлса, улар ҳатто Султон Маҳмуддек золимни ҳам одиллик ва халқпарварликка йўллашлари мумкин деган фикрни илгари суради. Ҳикоядаги бойқушлар образи мажозий образлардир. Бойқуш — халқ тушунчасида бахтсизлик ва харобаликнинг рамзи. Зулм халқни хонавайрон қилади, мамлакатни хароб этиб, бойқушлар ошёнига айлантиради. Адолат эса халқни фаровон ва мамлакатни обод этиб, бойқушлар ошёнини тугатади.

Шундай қилиб, ёзувчи панд-насиҳат орқали, донишманд ва тадбирли давлат арбобларининг ҳаракати билан зулмнинг, харобаликнинг олдини олиш мумкин деган хулосага келади. Ваҳоланки, зулм ва адолатсизлик феодал жамиятнинг ижти-

моий-иқтисодий тузуми шароитида табиий нарса бўлган бир ҳол эди. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузумини ўзгартирмай туриб, адолат ўрнатиш мумкин эмас эди. Лекин, шунга қарамай, ёзувчининг зулмни қоралаши, адолат ғоясини (бу ғоя ёзувчида тор, чекланган эди) тарғиб қилиши прогрессив аҳамиятга эга эди.

Ҳикоя ниҳоятда кичик. Унда бирор ортиқча деталь у ёқда турсин, ҳатто ортиқча бирор сўз ҳам йўқ. Тема кичик бир эпизодик воқеада, персонажларнинг суҳбати, диалоги орқали очилади. Ҳикоянинг композицияси изчил, мукаммал. Бойқушлар суҳбати билан композиция кульминация нуқтасига кўтарилади ва Султон Маҳмуднинг одил бўлиши билан ечилади. Ҳикоянинг тили бой. Бу тўпламлардаги бошқа ҳикоялар ҳам худди шундай содда ва равон бўлиб, ҳозир ҳам уларнинг ўқилиши ва тушунилиши осондир.

Шунга ўхшаш ҳикоя Низомий Ганжавийнинг «Махзан-ул-асрор» достонида ҳам бор эди. (Бу Нўширвоннинг овга чиқишини тасвирловчи ҳикоядир.) Демак, ўз илдизи билан халқ оғзаки ижодига бориб тақалувчи «Султон Маҳмуд, вазир ва икки бойқуш» ҳикояси бир неча ном билан кенг тарқалган ва Хожага қадар турли манбалар орқали маълум бўлган экан.[1]

Нўширвон ва бева хотин.

Нўширвон одил подшо бўлган экан. У бир амалдорини Озарбайжонга бек қилиб юборибди. Бошда адолат билан иш тутган бек кўп ўтмай эл-юртга жабр-ситам қилиб, мол-мулкини кўпайтирибди, ҳатто бир бева хотиннинг бутун бор-йўғи бўлган бир парча ерини ҳам тортиб олиб, боғига қўшибди. Ноилож қолган хотин Мадойинга бориб, Нўширвонга арз-шикоят қилибди. Нўширвон шикоятни текшириш учун Озарбайжонга одам юборибди. Бева хотиннинг сўзи тасдиқланибди. Нўширвон бекнинг терисини шилиб олиб, этини итларга беришга, олган мол-мулкини эгаларига қайтариб, қолган давлатини мискинларга улашишга ҳукм қилибди. Шу билан бирга, у барча бекларига қаратиб, кимки бировнинг мол-мулкини тортиб олган бўлса, икки ой муҳлат ичида эгасига қайтариб берсин, бўлмаса бу бекнинг куни бошига тушади дебди. Беклар подшонинг буйруғига амал қилибдилар. Шундан кейин подшо, тахтимдан дарвозага қадар занжир тортиб, қўнғироқ ўрнатилсин, токим кишилар бемалол арз-доди борлигини билдирсинлар, дебди. Орадан бир неча кун ўтибди. Қўнғироқ чалинибди. Мулозимлар чиқиб кўрса, бир қари эшак занжирга ишқаланаётган экан. Эшакни ҳайдаб юборишибди. Буни эшитган Нўширвон мулозимларини қойибди, эшакнинг эгасини аниқлаб, унинг икки ён қўшнисини чақиртирибди. Қўшниларнинг сўзидан эгаси эшакни кўп йиллар қаттиқ ишлатгани, у қариб ишга лаёқатсиз бўлиб қолганидан кейин, қарамай қўйгани маълум бўлибди. Нўширвон эшакнинг эгаси «бу эшакка ҳар кунда икки ботмон ем берсун ва тақи бир ахтахона ясасун ётмоқиға»,— деб ҳукм чиқарибди.

---

[1] Тарихчи А. Мюллер ҳам «Ислом тарихи» асарининг III томида (СПБ, 1896) Султон Маҳмуд тўғрисида Хожа ҳикоясига жуда ўхшаш бўлган бир ҳикояни баён этади.

Ҳикояда адолат ғояси илгари сурилади. Бу ғоя, бошқа бир неча ҳикояларда бўлгани каби, Нўширвон образида мужассамлаштирилади. Нўширвон — адолатли идеал ҳукмдор. У элюртнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун курашади, фақирфуқаронинг ҳақини ҳимоя қилади, уларнинг арз-додини адолат билан ҳал этади, золимларнинг жазосини беради. У шунчалик одилки, ҳатто, ишга яроқсиз бўлиб қолган бир ожиз ҳайвонга — эшакка ҳам ғамхўрлик қилади. Ўтмишда кишилар шундай ҳукмдорнинг бўлишини орзу қилиб, ўз орзуларини турли хилдаги бадиий образларда ифодалар эдилар. Нўширвон образи ҳам мана шундай образлардан бири сифатида вужудга келган эди.

Озарбайжон беги ҳикоядаги салбий образдир. У ўзининг шахсий манфаатларига берилиб кетган, эл-юртни талон-торож қилган ва ҳатто бир бева хотиннинг бутун ҳаёт манбаи бўлган озгина ерини ҳам тортиб олган муштумзўрдир. Бу образда феодал амалдорларнинг типик хусусиятлари бирмунча мужассамлаштирилган. Шунга кўра, бу образ бадиий умумлаштирилган реалистик тенденциядаги образдир.

Бева хотин қиёфасида биз йўқсил, қашшоқ ва журъатли меҳнаткаш халқ вакилини кўрамиз. Унинг бутун бор-бисоти мерос қолган бир парча ери. Еридан у кунига тўртта нон топади, холос. Бу «нонларнинг бирин бериб шамъ олур эрди ва бирин бериб ўтун бирла сув олур эрди. Нонининг ўзгасини ўз маошига сарф қилур эрди. Бу тариқа бирла рўзгорин кечуруб юрур эрди». Бироқ золим бек буни ҳам кўп кўради, хотинни еридан маҳрум қилади. Фақат Нўширвоннинг адолатигина унинг жонига ора киради.

Ҳикоянинг асосий сюжет ва композиция қисмини бек, бева хотин ва Нўширвон воқеаси ташкил этади. Кейинги эпизодлар эса шу воқеанинг иловасидир. Бу илова асосий воқеанинг ғоявий мазмунини тўлдириши билан бирга, ҳикоянинг бадиий қимматини ҳам орттиради. Бу жиҳатдан айниқса «эшак воқеаси» эпизоди жуда характерли бўлиб, у «қиссадан ҳисса» чиқаришга хизмат қилади.

«Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор»да ўз моҳияти билан «Нўширвон ва бева хотин» ҳикоясига жуда яқин бўлган яна бир неча ҳикоя бор. («Султон Маҳмуд ва Дарвеш», «Султон Маҳмуд ва кампир», «Баҳром ва чўпон» ва бошқалар.)

Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози.

Бу ҳикоя, халқ эртакларида бўлганидек, «ҳикоя ичида ҳикоя» усулида яратилган. Ҳикоянинг асосини Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози воқеаси ташкил этади. Унда қозини қаттиқроқ фош қилиш учун яна мустақил сюжетли бир неча ҳикояча келтирилади.

Султон Маҳмудга бир толибул илм (мадраса ўқувчиси) шундай арз қилади: отам ўлди, кўп мол қолди. Туркистонга бориб ўқимоқчи бўлдим, минг дона қизил тиллани ипак кисса (халтача) га солиб муҳрлаб, ишончли киши деб қозига қолдириб кетдим. Қайтиб келиб, киссани олдим, кисса бутун, муҳр бузилмаган. Бироқ очсам, олтин йўқ, нуқул мис чақа. Қозига арз қилсам, фойда бермади. Адолат қилинг.

Султон қозига онт ичирамиз, бошқа чора йўқ дейди. Толибул илм, агар шундай қилинса, лайлак воқеасига ўхшаш иш бўлар эди деб, қуйидагиларни ҳикоя қилади: илонлар лайлак билан келишиб, унга ҳар куни биттадан илон беришга ваъдалашибди. Лайлак кўнибди, биттадан ошиқ илон емасликка онт ичибди. Бироқ кўп ўтмай лайлак онтини бузибди. Бундан шикоят қилган илонларга у: менинг онтим бўладими, мен масжиддан минорага, минорадан масжидга қўнаман, ҳар қандай гуноҳим бўлса, ювилиб кетади, дебди.

Толибул илмнинг доно сўзларидан таъсирланган Султон муаммони ҳал этиш учун муҳлат олибди. У киссани қози ёриб олтинини олмадимикан деган хаёл билан, овга кетиши олдида тўшагининг бир ерини ёриб кетибди. Овдан қайтиб келса, тўшак бус-бутун. Хизматкор бир тўқувчи устани олиб келиб, тўшакнинг ёруғини аввалгисидек қилиб тўқиттирганини айтибди. Султон устани чақириб олибди. Уста қозининг бир киссани ёриб, олтин ўрнига мис чақа жойлаб, уни аввалгисидек қилиб тўқиттирганини сўзлаб берибди. Султон пул зарб қилувчи усталарни ҳам чақиртириб олибди. Улар қозига мис чақа зарб қилиб берганларини эътироф қилибдилар. Қози сўроқ қилинибди. У қилган гуноҳидан тонибди. Шунда Султон усталарни юзлаштириб, қозининг хиёнатини бўйнига қўйибди. Қози дорга осилибди.

Асосий воқеа шу билан тугайди. Бироқ автор золим ва мунофиқ қозиларни қаттиқроқ фош қилиш учун асосий воқеага иккита кичик ҳикоя илова қилади. Султон Маҳмуд толибул илмни қози тайинламоқчи бўлади. Толибул илм бу таклифни рад этиб, қози бўлишни истамаслигининг сабабини икки ҳикоя билан баён этади.

Озарбайжонда,—дейди толибул илм,— қози бемор ётар эди. Устозим билан аҳвол сўрагани кирдик. Қози устозимдан рози-ризолик сўради. Устоз: сиз ўлмайсиз, чунки имон келтиряпсиз,— деди. Дарҳақиқат, қози тузалиб турди. Лекин бир куни оти ҳуркиб йиқилиб кетиб, қози имон келтиролмай ўлди.

Куфа шаҳрида бир киши Али олдига келиб, еридан уч йилдан бери ҳосил ололмаётганини арз қилиб. маслаҳат сўрабди. Али бир парча қоғозга нимадир ёзиб, уни ерингнинг ўртасига кўмиб қўйгин, дебди. У киши шундай қилибди, еридан яхши ҳосил унибди. У «бу хат не эркон деб ул ердин очиб ул хатни олиб ўқиди, эрса, ёзилмишким, эй ер, бу йил ҳам ҳосил бермасанг, бир золим қози ўлган бўлса, ўлукини келтуриб санинг ўртонгда кўмарман, деган хат эркан. Эмди мундоқ маълум бўлдиким, қозиларни ер ҳам қабул қилмас эркан...»

Толибул илм кейинги ҳикояни тугатар экан, «бир золим қозининг ҳукмхонасининг эшикидин ўтса, қули озод бўлмағай. Тақи айтибдурларким, ит ҳар тунда айтур эрмиш: олло таолога шукурким, мани қози қилмай, ит қилибтурур»,— дейди.

«Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикояси бошдан-охир золим, мунофиқ ва хиёнатчи қозиларни фош этишга қаратилган. Асосий воқеа ҳам, илова қилинган ҳикоячалар ҳам шунга хизмат қилади. Қози толибул илмнинг омонатига хиёнат қилади. У хиёнатидан тонади, онт ичишдан қайтмайди. Онт ичиш ҳам, шариат ҳам унинг қўлида, бирини иккинчи бири билан тўғрилаб юбораверади. Шу жиҳатдан у онтини бузиб, илонларга қирғин солган мунофиқ лайлакка ўхшайди. Лайлак минорада гуноҳ қилиб, масжидга қўниб гуноҳини «пок» этгани каби, қози ҳам гуноҳини шариат ҳийласи билан ювиб юбораверади. Ёзувчининг айтишича, бундай қозилар имонсиз, диёнатсиз кишилардир, шунга кўра улар тил тортмай, калима қайтаролмай ўлиб кетишлари керак, уларга «гўр азоби ҳам қотиғдир». Қора ер ҳам золим қозидан ҳазар қилади, ит итлигига хурсанд бўлиб, қози бўлмаганига шукур қилади.

Толибул илм бошлаб қозиларга ишонч ва эътиқод билан қарайди. Бироқ ҳаёт, билим ва тажриба унинг қозиларга бўлган муносабатини ўзгартиради. Толибул илм фақат қозини фош қилувчи киши сифатида эмас, балки бир донишманд сифатида ҳам гавдаланади. Унинг донишмандона сўзлари ёзувчининг ўз сўзларидир.

Бу ҳикояда ҳам Султон Маҳмуд адолатли подшо сифатида тасвирланади.

Ҳикоянинг темаси ўз даври учун жуда муҳим эди. Ўзларини дин-шариат пешволари ва адолат ҳомийлари деб юритган қозилар, аслида порахўр, мунофиқ, хиёнатчи, ҳийлакор ва товламачи кишилар эди. Уларнинг бетидан ниқобларини олиб ташлаб, кирдикорларини фош этиш зарур эди. Ҳикоя мана шу мақсадга қаратилади. Унда ёзувчи моҳирлик билан қозиларнинг бадиий умумлаштирилган реалистик салбий образини яратади.

Автор «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» сатирик ҳикоясида ҳам халқ оғзаки ижоди бойликларидан фойдаланади. Унинг ўзи: «Тақи золим қозининг сўзи кўпдур, аммо эмди мухтасар қилдук»,— дер экан, халқ оғзаки ижодига таянгани ва ундан материал танлаб олганини таъкидлайди. Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»сида ҳам золим қозиларни фош қилувчи бир неча ҳикоя бор. Улардан бири «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикоясидаги асосий воқеага айнан ўхшашдир. Хожа шу ҳикоядан фойдаланганми-йўқми, бундан қатъи назар, «Сиёсатнома» даги ҳикоянинг ҳам, Хожа ҳикоясининг ҳам манбаи бирдир. Бу манба — халқ оғзаки ижодидир. Хожанинг маҳорати шундаки, у қози ҳикоясининг композициясига усталик билан яна бир неча кичик ҳикояни

киритиб, унга сингдириб юборади. Бу билан ҳикоянинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширди.

Восифийнинг «Бадойи-ул-вақоe» асарида ҳам мазмунан «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикоясига яқин бўлган бир неча ҳикоя келтирилади, «Бадойи-ул-вақоe»даги ҳикояларнинг бош қаҳрамони Улуғбекдир. Бу ҳикояларда Улуғбек одил, донишманд ва тадбирли подшо сифатида гавдаланади. У кишиларнинг арз-додига етиб, хиёнатчиларни ва муттаҳамларни жазолайди. Шундай ҳикоялардан бирида Улуғбекка арз қилиб келган бир киши бировга муҳрланган ҳамёнга солиб минг тилла омонат қолдирганини, қайтиб олса, муҳр бузилмагани, лекин ҳамёнда тўққиз юз тилла қолганини айтади. Улуғбек уч кун муҳлат олади. Эртаси куни болиштининг бир ерини йиртиб қўяди. Қайтиб келса, болишти бус-бутун. Қаниздак болишт ҳодисасини эрига айтган, эри уни бир тўқувчи устага олиб бориб, азалгидек қилиб чатитган экан. Шу билан юз тилланинг ҳам қандай қилиб йўқолиб кетгани маълум бўлибди, Улуғбек ҳукм қилиб, у кишининг юз тилласини ундириб берибди.

Улуғбек номи билан боғланган бу ҳикоялар, бир томондан, феодал ўтмишда хиёнат, мунофиқлик, қаллоблик ва ҳийла кенг тарқалганини кўрсатса, иккинчи томондан эса, энди Улуғбекнинг адолатли, донишманд подшо сифатида традицион бир образ бўлиб қолганини кўрсатади.

Шайх ва мурид. «Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор»да ижтимоий-сиёсий темадаги ҳикоялар билан бирга кўпгина ахлоқий-таълимий ҳикоялар ҳам бор. Шундай ҳикоялардан бири «Шайх ва мурид»дир.

Бир мурид шайхнинг олдига келиб, ўзининг кўп гуноҳ қилганини айтади ва шайхдан тавба ва инобат беришни сўрайди. Шайх, сенинг кўнглинг бир ҳовуздир, унга беш ариғдан сув киради, сен лойқа сув билан ҳовузни ифлос қилибсан, шу ариғлар суви йўлини боғласанг, ҳовуз тоза бўлади, «бир ариғ — кўзингнинг йўлидирким, мусулмонларнинг аҳли — аёлига хиёнат бирлан боқмағайсан Яна бир ариғ — оғзингнинг йўлидирким, андин ёмон, ҳаром нималарни емағайсан. Яна бир ариғ — илик қўлларингдурким, кишини ноҳақ уруб, молларини олмағайсан. Яна бир ариғ — оёқларингнинг йўлидурким, анинг бирлан номашруъ йўлларга бормағайсан, мисли бўзахона ва шаробхона ва мафсақа. Яна бир ариғ — қулоқларинг йўлидурким, ғийбат сўзларни эшитмағайсан», дейди. Мурид буларни қабул қилади, кўнгил ҳовузи пок бўлади.

Ҳикоядаги шайх тасаввуф таълимотини тарғиб қилувчи сўфи — пирлардан бўлмай, балки донишманд ва адолатпарвар бир мураббийдир. Шайх муршид —йўл кўрсатувчидир. Бу ҳикоядаги шайх таркидунёчилик ва бадбинлик йўлини эмас, балки ҳалоллик, поклик ва одоб йўлини кўрсатувчи мур-

шиддир. Муршид, киши сўзда тавба қилиш билан гуноҳдан пок бўлмайди, балки ўзининг хатти-ҳаракати ва хулқ-атворини яхшилаганидан кейингина пок бўлади, деган ғояни илгари суради. Муршиднинг сўзлари — ҳикоя авторининг ўз сўзларидир.

Чумчуқ ҳикояси. Бир киши бир чумчуқни қафасда сақлар экан. Чумчуқ тилга кириб, мени озод қилсанг, сенга фойдали уч насиҳат айтаман деоди. У киши кўнибди. Чумчуқ насиҳатларини айтибди: «аввал улким, ҳар нимарса қўлингдин чиқса, анинг учун қайғу емағил. Ва яна маҳол сўзни асло қабул қилмағил. Эмди мани йиборғил, яна бирин айтурман». У киши чумчуқни бўшатиб юборибди. Чумчуқ бир дарахтнинг шохига қўниб, менинг қорнимда йигирма мисқол лаъл бор эди, сен нодонлик билан мени қўлингдан чиқардинг дебди. У киши пушаймон бўлиб, изтироб чекибди. Чумчуқ «Ҳоло санга насиҳат қилмадуммиким, нимарса қўлингдин чиқса, онинг учун қайғурмағил!.. Яна бу ким, ман ўзим йигирма мисқол эрмасманким, йигирма мисқол лаъл манинг қорнимга на турлук сиғар?» дебди. Чумчуқ у кишининг қафасдан бўшатиб юборгани эвазига «бу яғочнинг тубида бир кўзача танга бортурур» дебди.

У киши дарахтнинг тубини кавласа, бир кўзача танга чиқибди, киши шод-хуррам бўлибди. Ҳикоя «қиссадан ҳисса» чиқарувчи:

Икки иш қўймас бани одамда даҳр ичра мажол,
Бир таассуф уткон ишка, бир доғи амримаҳол.
Одам эрсанг кўп таассуф ема ўтган иш учун,
Демагил сўзни маҳолу чекмағил андин малол,—

мисралари билан тугайди.

Халқнинг «Ўтган ишга ўксинма», «Дема маҳол, чекма малол» мақоллари бу ҳикоянинг, ундаги «қиссадан ҳисса» нинг мазмунига сингдирилган. Учинчи насиҳат эса бевосита ҳикоядаги воқеанинг ўзида ифодаланган. Чумчуқни қафасга солган киши уни бўшатиб юборади, чумчуққа яхшилик қилади. Чумчуқ бунинг эвазига уни пулдор қилади. Бундан «яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан» деган насиҳат келиб чиқади. Ҳикояда бу уч насиҳат билан бирга эркинлик ғояси ҳам илгари сурилади. Чумчуқ қафасдан озод қилинади. Бу чумчуққа ҳам, уни озод қилган кишига ҳам яхши. Агар чумчуқ қафасда қолиб кетса, у киши насиҳатлардан ҳам, бир кўзача тангадан ҳам маҳрум бўлар эди. Шунга кўра ҳам чумчуқ: «эй киши, мани бу қафасға солиб сақлабсан, соқлоғондин санға ҳеч бир фойда йўқдир. Агар мани озод қилсанг, санға уч насиҳат берайким, ондин санға кўп фойдалар бўлғай», дейди. Чумчуқ икки насиҳатни айтади, учинчисини бўшатганидан кейин айтмоқчи бўлади. Чунки: бир томондан, чумчуқнинг озод бўлиб олиши керак (қафас эгаси учинчи насиҳатдан кейин уни бў-

шатмаслиги мумкин), иккинчи томондан, у кишини синаб, аввалги насиҳатлардан қандай хулоса чиқариб олганини аниқлаш лозим. Шундан кейингина чумчуқ учинчи пандини айтади. Бу насиҳатнинг аслини «яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан» сўзи ташкил этади. Бироқ автор чумчуқнинг олижаноблиги ва насиҳатнинг моҳиятини тўлароқ очиш учун уни бир кўзача танга воқеаси билан ифодалайди. Насиҳатнинг ўзи эса аслида ҳар қандай кўзачаю тангалардан юксакдир.

Сулаймон ва обиҳаёт.

Бир киши Сулаймонга обиҳаёт (ҳаёт суви) келтирибди. Сулаймон кишиларни, ҳайвонларни ва қушларни йиғиб сувни ичиш-ичмаслик ҳақида кенгашибди. Кенгашга фақат бутимор деган қуш келмаган экан. Бутиморни чорлаш учун Сулаймон от юборибди. Бутимор келмабди. Сулаймон итни юборибди. Бутимор келибди. Сулаймоннинг таажжубига бутимор «От вафо даштида ўт ўтлоғон эрмасдур ва ит вафо даргоҳидин кеткон эрмас» дебди. Обиҳаёт масаласида эса у, агар бу сув барча ёр-дўстларингга, қариндошларингга етса, ичсанг бўлади, бўлмаса бефойда, чунки ҳамма ўлиб кетаверади, ёлгиз ўзинг қоласан, бундай ҳаётнинг маъниси борми дебди. Бу гап Сулаймонга маъқул тушибди, у обиҳаётдан воз кечибди.

Ҳикоя унинг ғоявий мазмунига якун ясовчи қуйидаги қитъа билан тугайди:

Тириклик ёру дилдор ила хуштур,
Тирикликни нетарсан бўлмаса ёр?!
Ўлук сонида кўр, тема тириктур —
Қишиким, йўқ анга ёри вафодор.
Қиши ёлғуз жаҳонда бўлмади шод,
Нечаким бўлса оламда намудор...

Шундай қилиб, бу ҳикояда худбинлик ва шахсий манфаатпарастликка қарши ҳамжиҳатлик ва аҳиллик ғояси илгари сурилади. Сулаймон ўзбошимчалик билан иш кўрмайди, у ҳамма билан кенгашади, яхши маслаҳатни қабул қилади, шахсий манфаатига берилиб кетмайди, ёр-дўстларсиз, биродарларсиз ҳаётни ўлимдан ҳам ёмон деб ҳисоблайди. Ҳикояда бутимор тилидан айтилган «ит вафо даргоҳидан кетган эрмас» сўзи ҳам бежиз эмас. У ҳикоянинг ечими учун бир манба бўлиб хизмат қилади. Бутимор халқ донишмандининг мажозий образидир.

Искандар ва донишманд мўйсафид.

Искандар Зулқарнайн қўшини билан зулматга кириш олдида, ҳеч ким ўзи билан қари кишини олиб келмасин, дебди. Бир йигитнинг қари отаси ўғлидан ажралиб қолишни истамабди. Йигит ноилож қолиб отасини сандиққа яшириб, бирга олиб жўнабди. Зулматга яқинлашганда, Искандар унга киришга кирармиз, бироқ қандай қайтиб чиқамиз, бирор мўйсафид йўқми маслаҳат берса, деб суриштирибди. Жарчилар жар солиб қидиришга тушибдилар. Йигит: Искандар менинг

гуноҳимни кечирсин, мен отамни яшириб олиб келганман дебди. Мўйсафид, қулунларни бир ерга боғлаб қўйиб, биялар билан зулматга кирмоқ керак, биялар оналик меҳри билан фарзандларига интилиб сизларни зулматдан олиб чиқади дебди. Бу маслаҳат маъқул бўлибди, Искандар одамлари билан зулматга кириб, ундан омон чиқибди.

Бу ҳикояда икки ғоя илгари сурилади: биринчидан, ҳар бир ишда ҳаёт тажрибаси бўлган кишилардан, донишманд қариялардан маслаҳат олиш, улар билан кенгашиш зарурдир. Искандар азият чекишмасин ва бошқаларга халақит бермасин деб, зулматга кекса кишилар олиб борилмасин деб буйруқ берган эди. Бироқ унинг ўзи «бу черикда ҳеч бир қари киши борму эркан, ондин сўрасак, шояд ул қари киши тажриба билан бу ишнинг тадбирини билғой эрди» деб қарияларнинг мадади ва маслаҳатига муҳтож бўлади. Фақат донишманд мўйсафидгина бу муаммони ҳал этиб, Искандар ва унинг қўшини жонига ора киради. Шунинг учун ҳам ҳикоя тожик тилида машҳур бўлган «Бе пир чи мерави дар амони, ҳарчанд Искандари замони» («Агар замонанинг Искандари бўлсанг ҳам, омонлик йўлидан устодсиз боролмайсан») мақолидек:

Ҳеч ким устодсиз топмас жаҳонда иззу жоҳ,
Неча ким ҳашмат била Искандари даврон эрур...—

мисралари билан тугайди.

Иккинчидан, ота-онанинг фарзандга бўлган меҳр-муҳаббати беҳад ва жуда қудратлидир, фарзанддан жудолик ота-она учун энг даҳшатли уқубат ва кулфатдир. Шунга кўра ҳам мўйсафид ўғлидан айрилишга кўнмайди. Чунки:

Сан каби фарзанддин айрилмоқим имкон эмас,
Жон сану жондин жудолик айламак осон эмас.

Шунинг учун ҳам фарзандларининг меҳр-муҳаббати билан биялар Искандар ва унинг аскарларини зулматдан олиб чиқади. Демак, донишмандлар маслаҳати, ота-онанинг меҳри-муҳаббати кишини зулматдан, гумроҳликдан қутқарувчи улуғ қудратдир.

Шундай ҳикоя Искандарнинг саргузаштидан бир эпизод сифатида Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома» достонида ҳам баён этилади. Ўзбек халқ эртаги «Золим подшо»да ҳам сандиққа тушиб олиб, ўғли билан бирга подшонинг сафарига ҳамроҳ бўлган тадбирли мўйсафид образи яратилган. У ўз ўғлини ҳам, бошқа аскарларини ҳам золим подшонинг ўлим даҳшатидан қутқариб қолади.

Ахлоқий-таълимий темадаги бошқа ҳикоялар ҳам ғоявий-бадиий жиҳатдан жуда мароқлидир.

Бироқ афсуски, «Мифтоҳ-ул-адл» ва «Гулзор»да ижтимоий-тарбиявий жиҳатдан ижобий қимматга эга бўлган ҳикоялар билан бирга, «Даққи Юнус»га ўхшаш реакцион ғоядаги ҳикоялар ҳам бор. Ҳикоялар автори ўз прогрессив фикр-қарашларига қарши бориб, баъзан феодал-консерватив, диний-мистик қарашларни, фатализмни зўр бериб тарғиб қилади, дунёвий масалаларга диний тус беради. Ижобий ва салбий фикрлар зиддияти айрим бошқа ҳикояларда ҳам равшан кўринади. Масалан, «Узоқ умрнинг сири» ҳикоясида халқпарварлик ғояси етакчидир. Бироқ автор бу ҳикояга зўрма-зўракилик билан бўлса ҳам, ислом динини тарғиб қилиш ғоясини улашга интилади. Ҳикояда айтилишича, Қашқар султони элчиларига ҳаким «узоқ умрнинг сири»ни айтиб берган-дан кейин, Ҳинд султони ўз динидан кечиб, мусулмон бўлган эмиш. Ваҳоланки, на асарнинг темаси, на унинг сюжет ва композициясининг ривожи буни талаб этмайди.

Хулоса. Хожа ўзбек классик адабиётининг XVI асрда етишган йирик намояндаларидан биридир. Унинг адабий мероси, айниқса ҳикоялари ўтмиш адабиётнинг қимматли ёдгорлигидир. Хожа ўз ҳикоялари ҳақида:

Бу дамким, бордур умримда боқий,
Бўлой дедим бу базм аҳлина соқий.
Қилиб тартиб бир неча ҳикоят,
Ҳикоят аҳлидин айлай ривоят.
Ва гар яхши, ёмон ҳам бўлса боре,
Ки биздин сўнгра бўлғой ёдгоре,—

деган эди. Ҳикоялар автори қайси ҳикояларини яхши, қайси ҳикояларини ёмон деб ҳисоблаган (ёки умуман камтарлик билан шундай деганми), бундан қатъи назар, биз унинг меросида меҳнаткаш халқ оммасининг феодал зулмга қарши норозилигининг кучайиб бориши, даврининг прогрессив ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳамда Низомий ва Навоий каби буюк инсонпарвар ёзувчиларнинг ва айниқса халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири билан вужудга келган «яхши» ҳикоялар билан бирга, феодал-клерикал реакциянинг акс садоси сифатида вужудга келган «ёмон» ҳикоя ёки ғояларни кўрамиз. Хожанинг ғоявий-бадиий жиҳатдан бақувват бўлган ҳикоялари ўтмиш адабиётнинг яхши ёдгорлиги сифатида ўз тарихий-адабий қимматини сақлаб келмоқда.

ХУЛОСАЛАР

XIV асрнинг ўрталаридан XVII асргача бўлган давр ўзбек халқи маданияти, жумладан бадиий адабиёти тарихий тараққиётининг муҳим ва катта бир давридир. Бу даврда ўзбек халқи феодал-клерикал реакция ҳамда ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларига қарамай, маданий ҳаёт ва бадиий адабиётда жуда катта муваффақиятларга эришди, олам-шумул аҳамиятга эга бўлган олим ва санъаткорларни етиштириб, жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қўшди. Ўзбек халқининг Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари билан, Кавказ, Россия, Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Туркия ва араб мамлакатлари халқлари билан иқтисодий-маданий алоқалари ўсиб, мустаҳкамланди.

Олтин Ўрда хонлари ҳукмронлигига қарши халқ озодлик ҳаракатининг кескин тус олиши, йирик феодал давлатларнинг вужудга келиши, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик хўжалигининг тараққий этиши, ҳунармандчиликнинг, ички ва ташқи савдонинг ўсиши, бошқа халқлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларнинг жонланиши маданий ҳаётнинг нисбий равнақ топишига бир замин бўлди. Мана шу заминда Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи, маданият тараққиётида жуда катта муваффақиятларга эришиб, илм-фан, меъморчилик, наққошлик, тасвирий санъат, хаттотлик, музика ва бошқа соҳаларда атоқли олимларни, санъаткорларни етиштирди. Бироқ дин ва тасаввуф реакцияси, ўзаро феодал урушлар ҳамда уларнинг даҳшатли оқибатлари маданият тараққиётига ғов бўлар, маданият арбобларини таъқиб остига олар, уларнинг ҳаёти ва фаолиятини таҳлика остида

қолдирар ва маданият ютуқларини барбод этар эди. Феодал-клерикал муҳит маданий ҳаётнинг мунтазам тараққий этишига имкон бермас эди. У дин ва тасаввуфни, бидъат ва хурофотни зўр бериб тарғиб қилар, халқ оммасини жаҳолат асорати остида қолдириб, уни маданият ютуқларидан баҳраманд бўлишдан маҳрум этар эди.

Бу даврда ўзбек аҳолисининг халқ сифатида ташкил топиш процесси тугалланди, унинг хўжалик ва маданияти ўсди. Буларнинг барчаси ўзбек адабий тилининг тараққий этиши ҳамда маданиятнинг бошқа соҳаларида катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек адабий тилининг такомилида бадиий адабиёт ниҳоятда катта роль ўйнади. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси, ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашнинг жанговар яловбардори бўлди. Ўзбек тилида оламшумул аҳамиятга эга бўлган бадиий, тарихий ва илмий асарлар вужудга келди.

Моддий ва маънавий бойликларнинг қудратли ижодкори бўлган халқ оғзаки адабиётнинг янгидан-янги ва ғоявий-бадиий қимматли асарларини яратди. Турли ёзма манбалар орқали аслича ёки қайта ижодий ишланган ҳолда бизгача етиб келган адабий ёдгорликлар халқ оғзаки ижодининг такомиллашиб борганини, халқ яратган оғзаки адабиёт асарларида феодал-клерикал зулмга қарши кураш мотивларининг ўсиб борганини равшан кўрсатади. Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётнинг тараққиётига самарали таъсир этди, унга бой бир манба бўлиб хизмат қилди.

Бу давр ўзбек ёзма адабиёти тараққиётининг янги ва жуда маҳсулдор бир босқичи бўлди. Бу босқичда реакцион йўналишга — феодал-клерикал адабиётга қарши кураш процессида прогрессив йўналиш — дунёвий адабиёт ўсди, такомиллашди, адабий ҳаёт тараққиётининг етакчи йўналишига айланди.

Феодал-клерикал адабиёт ўрта аср реакцион қарашларининг тарғиботчиси, қолоқ, худбин, маънавий қашшоқ феодал гуруҳларнинг манфаат ва интилишлари куйчиси эди. Бу адабиётнинг диний-мистик тармоғи бадбинлик ва таркидунёчиликни, дин ва тасаввуфни, бидъат ва хурофотни тарғиб этса, реакцион сарой-аристократик тармоғи маишатпарастликни куйлар, мустабид феодал ҳукмдорларни кўкларга кўтариб мақтар ва ўзаро феодал урушларни ёқлар эди. Тематик-ғоявий маҳдуд ва тушкун феодал-клерикал адабиёт шаклбозлик ва тақлидчиликка асосланган бадиий саёз, мароқсиз адабиёт эди.

Дунёвий адабиёт икки тараққиёт босқичини кечиб ўтди. У илк чоғларида тематик-ғоявий жиҳатдан маҳдуд бўлиб,

кўпроқ тараққийпарварлик майлларига эга бўлган дунёвий феодалларнинг дунёқараши ва завқ-шавқини ифодалар эди. Лекин, шунга қарамай, у сўз санъати тараққиётида прогрессив роль ўйнар эди, чунки дунёвий адабиёт ҳаётни инкор этган, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилган диний-мистик адабиётга қарши ҳаётга муҳаббат ва инсонга севги ғоясини илгари сурар эди. Дунёвий адабиётда феодал синфининг маҳдуд дунёқараши доирасидан юқори кўтарилган сўз санъаткорларининг, хусусан шаҳар аҳолиси турли табақалари намояндаларининг кенгроқ ўрин эгаллаши бу адабиётнинг тематик-ғоявий ва бадиий камолотига хизмат қилди, сўз санъатини ҳаётга, халқнинг орзу-интилишларини ҳимоя қилишга яқинлаштирди. Дунёвий адабиёт тараққиётида Хоразмий, Дурбек, Атоий, Саккокий ва Лутфий каби атоқли сўз санъаткорлари катта роль ўйнади.

Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти билан ўзбек дунёвий адабиёти янги тараққиёт босқичига кўтарилди. У гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварликнинг жарчисига айланди, феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини дадиллик билан фош этиб ташлади, халқ оммасининг орзу-идеалларини бадиий мужассамлаштирди. Дунёвий адабиёт адабий тур ва жанрларнинг тараққиётида ҳам ғоят катта роль ўйнади. У жаҳон адабиёти хазинасига «Хазойин-ул-маоний» ва «Хамса» каби ўлмас обидаларни қўшди.

Бироқ дунёвий адабиёт феодал-клерикал муҳит заминида вужудга келган ғоявий-эстетик зиддиятлардан, дин ва тасаввуф таъсири, подшопарастлик майллари ва шаклбозлик унсурларидан холи эмас эди.

Ўрта Осиё халқларининг ўзаро ва Кавказ, Эрон, Ҳиндистон ҳамда бошқа ўлкалар билан иқтисодий-маданий алоқалари ўсиб мустаҳкамланиши турли халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг жонланиши ва тараққий этишига ижобий таъсир қилди. Турли халқлар бир-бирларининг адабиётлари билан яқиндан танишиб, ундан таълим ва эстетик завқ олдилар. Таржима адабиёти эса халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг янада камол топишига хизмат қилди. Турли халқларнинг ёзувчилари бир-бирларининг ижодий тажрибаларидан ўргандилар, традицияларини давом эттирдилар ва ривожлантирдилар. Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий ва Ҳофиз каби улуғ сўз санъаткорлари адабий традицияларининг турли халқлар ёзувчилари томонидан давом эттирилиши ва ривожлантирилиши ҳамда шу даврда етишган Лутфий, Жомий, Низомий ва Фузулий каби ёзувчилар ижодидаги ўзаро алоқа ва ўзаро таъсир бунинг ёрқин мисолидир.

Бу даврда бадиий адабиётнинг тараққиёти билан узвий боғланган ҳолда адабиётшунослик фани ҳам хийла такомиллашди, адабиётшунослик асарлари эстетик тафаккурнинг ва сўз санъатининг камол топишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўтмиш ўзбек адабиёти бойликларини, жумладан XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган адабиёт ёдгорликларини илмий асосда ўрганиш ва ёритиш фақат тарихий-маърифий аҳамиятга эга бўлиб қолмасдан, балки эстетик-тарбиявий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Ўтмиш ўзбек адабиётининг энг яхши асарлари ватанпарварлик, меҳнатга муҳаббат, дўстлик ва биродарлик каби олижаноб фазилатларни ўстиришга, текинхўрлик, қаллоблик, худбинлик ва жоҳиллик каби иллатларни таг-томири билан тугатиб ташлашга, ёзувчиларимизнинг санъаткорлик маҳоратини оширишга ёрдам беради.

8Уз
М22

На узбекском языке

НАТАН МУРАДОВИЧ МАЛЛАЕВ

ИСТОРИЯ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Учебник
для филологических факультетов университетов
и историко-филологических факультетов
педагогических институтов

„Средняя и высшая школа" УзССР
Ташкент — 1963

Редактор *Н. Т. Хотамов*
Бадиий редактор *Х. Аҳмаджонов*
Техн. редактор *С. Губайдуллин*
Корректор *Н. Рихсиева*

Теришга берилди 21/VIII-1962 й. Босишга рухсат этилди 13/XI-1962 й. Қоғози 60×90¹/₁₆. Физик босма л. 46,25. Нашр. л. 46,81. Тиражи 8000. Р-13067.

ЎзССР „Ўрта ва олий мактаб" давлат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 67—1958 й. Баҳоси 94 т. Муқоваси 15 т.

ЎзССР Маданият министрлиги Узглавиздатининг ихтисослаштирилган ҳарф терув фабрикасида терилди ва 1-босмахонасида босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1963. Заказ 643.

Маллаев Н. М.

Ўзбек адабиёти тарихи. (Университетларнинг филология факультетлари ва педагогика ин-тларининг тарих-филология факультетлари учун дарслик. (Масъул муҳаррир ЎзССР фанлар академиясининг корр. аъзоси проф. В. А. Абдуллаев). Т., «Ўрта ва олий мактаб», 1962.

Биринчи китоб (XVII асргача). 740 бет.

Маллаев Н. М. История узбекской литературы. ч. I.

8Уз

МУНДАРИЖА

Автордан . . . . . : 3
Кириш . . . . . : 5
Маданий ва адабий мерос ҳақида марксизм-ленинизм таълимоти 14
Энг қадимги адабий ёдгорликлар 29
Қадимги маданият 29
Оғзаки адабиёт ёдгорликлари 43
Миф ва афсоналар . . . 45
Қаҳрамонлик эпоси . . . 52
Қўшиқ ва лирик шеърлар 59
Езма ёдгорликлар . . . 70
«Авесто». 71
Ўрхўн-Енисей ёдгорликлари 78
X—XII асрлар адабиёти . . 86
Маданий ҳаёт 86
Илм-фан 95
Диний-фалсафий оқимлар. 105
Бадиий адабиёт 111
Юсуф Хос Ҳожиб 142
Аҳмад Югнакий 170
Аҳмад Яссавий 184
XIII асрдаги ва XIV аср бошларидаги адабиёт 197
XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган адабиёт . . 210
Маданий ҳаёт 210
Бадиий адабиёт 237
Хоразмий 294
Қутб 309
«Хисрав ва Ширин» . . . 309
Дурбек 325
«Юсуф ва Зулайхо» . . . 325
Атоий 343
Саккокий 339
Лутфий 370
Шеърлар девони 374
«Гул ва Наврўз» достони . 385
Алишер Навоий 399
Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш тарихи. 400
Ҳаёти ва фаолияти 412
Навоий лирикаси 431
«Хазойин-ул-маоний» . . 432
«Девони Фоний» 463
Навоийнинг эпик асарлари. 470
«Хамса» 470
«Ҳайрат-ул-аброр» . . . 475
«Фарҳод ва Ширин» . . . 492
«Лайли ва Мажнун» . . 514
«Сабъаи сайёр 531
«Садди Искандарий» . . 548
«Лисон-ут-тайр» 568
«Маҳбуб-ул-қулуб» 579
Навоий — адабиётшунос . 596
«Мажолис-ун-нафоис» . . 599
«Мезон-ул-авзон» 610
Навоий — эски ўзбек адабий тилининг асосчиси . . . 622
«Муҳокамат-ул-луғатайн» 627
Хотима 634
Заҳириддин Муҳаммад Бобир. 636
Ҳаёти ва фаолияти . . . 637
Бобир лирикаси 647
«Бобирнома» 660
Муҳаммад Солиҳ 678
«Шайбонийнома» 683
Халқ достони — «Шайбонийхон» ҳақида 703
Мажлисий 705
«Қиссаи Сайфулмулк» . . . 706
Хожа 718
Хулосалар 735

Тузатиш

Бет	Йўл		Хато	Ўқилиши керак
	юқоридан	пастдан		
97	11		Мавр	Марв
255	16		XIV	XV
383		5	кўн	кўп
592		3	қисмдан	қисман
618	18		Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун	Фоилотун фоилун фоилотун фоилун
654		12	Девона булурга не қолибдур".	Дарвешонро агар на аз хешон
691		20	анови	анвои

643-заказ